

SOTEN

En bohuslänsk kulturhistoria
från Hållö till Väderöbod

SOTEN

En bohuslänsk kulturhistoria
från Hållö till Väderöbod

Henrik Alexandersson & Ulf Nyrén

FORUM NAVALE SKRIFTSERIE NR 66

Soten: en bohuslänsk kulturhistoria från Hällö till Väderöbod

Utgiven med stöd från

Olof Hasslöfs fond

Lennart J. Häggglunds stiftelse

Kungliga och Hvitfeldtska stiftelsen

Sjöhistoriska samfundet och Sune Örtendahls stiftelse

Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur

Stiftelsen Kungl. Patriotiska Sällskapetets Understödsfond

Stiftelsen Mary von Sydows, född Wijk, donationsfond

Herman Zetterbergs stiftelse

© 2019 Henrik Alexandersson & Ulf Nyrén

Form och layout: Jörgen Hallerup

Tryck: Etcetera Offset AB, Borås 2019

Omslagsbild: Marcus Larson, ”Storm på havet”, 1857, Nationalmuseum

Bilder/illustrationer: författarna så vida inget annat anges

Kartor: Roger Weldevi, Stadskartan

Inledande citat: källa är angiven under citaten

Grafiska illustrationer: SMHI

Förlag: Diagonal Förlags AB, Vendelshöjdsgratan 5, 504 55 Borås 2019

ISBN: 978-91-639-7946-0

Soten: en bohuslänsk kulturhistoria från Hällö till Väderöbod

Borås 2019

Den tryckta upplagan är slutsåld i handeln men finns på vissa bibliotek och i denna PDF-version.

Kontakt:

Henrik Alexandersson henrik.alexandersson

Ulf Nyrén ulf.nyren@diagonal.se

Innehåll

I. Möte med Soten	8
II. Sote, svärta eller sug?	14
III. Ett sjölandskap i ständig förändring	24
IV. När isar vek för stenar	46
V. Bronsålder: hällristningar och rösen?	62
VI. Järnålder – en tid för sten och guld	72
VII. Från Roduulf till Roskilde	82
VIII. När nordmän blev svenskar	98
IX. Den ödesdigra Hvitfeldtska donationen	118
X. Havets skimrande silver	126
XI. Rikedomarna under ytan	148
XII. Skeppsbrottens och vrakens kust?	182
XIII. I dyningarna av två världskrig	210
XIV. Båtar från och över Soten	230
XV. Sotens ljus och väktare	252
XVI. Sote kanal	284
XVII. Såren och spåren efter stenen	296
XVIII. Mellan Buskär och Saltskär	318
XIX. Från badgäst till delårsboende	336
XX. Förändringarnas Soten	346
XXI. Sotens besökare och betraktare	374
Ett underdånigt tack	384
Käll- och litteraturförteckning	385

Soten – ett förord

Det har sagts att *Soten ruvar på många hemligheter*. Utsagan var en av anledningarna till att författarna av denna skrift började resonera om att i bokform försöka lyfta förlåten till detta egenartade stycke hav och skärgård i norra Bohuslän. Förhoppningen var att ge svar på många av de frågor vi själva funderat över under åren. Det blev en hel del svar men åtskilliga frågor förblir, trots ansträngningarna, obesvarade. Det ihärdiga arbetet fortsätter.

Sotenäs, häradet som Soten främst förknippas med, har kallats för gränsbygd. Benämningen anspelar på att havet här möter land, men också närheten till såväl det forna fäderneslandet Norge som det danska Jylland. Till saken hör givetvis att havet är gränslöst: på de vågor som slår in mot Sote huvud eller krusar sig i Bottnafjordens grunda vik går det att segla till Skottland, Amerika – eller varför inte hela jorden runt? Vad vi valt att skildra är en *gränslös gränsbygd* där navet kretsar kring människors möte med hav och kust.

Vi saknade alltså den bok vi själva hade velat läsa om Soten. Slutsatsen kan förefalla som mindre ödmjuk i den stund det under åren utgivits en mängd litteratur som skärskådat delar av både område och företeelser. Givetvis står vi i djup tacksamhetsskuld till alla dem som före oss lagt ned mödosamt arbete på att i bokform, andra skrifter eller hemsidor, undersökt och dokumenterat flydda tider i ord och bild. Resultaten av deras engagemang har varit en ovärderlig tillgång i arbetet och utan insatserna hade det knappast varit möjligt att skriva denna bok. Med detta noterat kan den skrift du just nu håller i handen ses som en kompletterande sammanställning. Den omfattande käll- och litteraturförteckningen vidimerar saken.

I akademiska sammanhang avgränsas – på grund av tid, resurser eller nödvändighet – ofta ett bokprojekt; ambitionen att bestiga höga berg slutar inte sällan med att man ligger på knä och tittar på det som kryper under stenar. Här blev det i stort sett tvärtom. Vi förstod att Soten inte enbart var ett begränsat stycke havsområde med intilliggande skärgård utan var del av en större helhet. Insikten gjorde att vi lyfte blicken. Den geografiska men också historiska avgränsningen blev därmed betydligt vidare än först tänkt. De människor och tidevarv som passerat var oupplösliga elementa i en berättelse som fortfarande pågår. Än i dag vandrar vi ju på samma berg och vi seglar över samma hav som människor gjort under årtusenden. Skulle vi fånga Soten och dess kulturhistoria – dess själ – blev det nödvändigt att börja från de allra första spåren av mänsklig närvaro och sluta i vår egen föränderliga samtid.

I konsekvens med detta inleder vi vår kronologi med stenåldern för att avsluta med unionskriget mot Norge år 1814. Vad som därefter följer är tolv tematiska kapitel där vi granskar företeelser liksom näringsgrenar som påverkat och än i dag påverkar livet utmed kusten. Vi avslutar med kapitel XXI som skulle kunna beskrivas som en forskningsöversikt. Inleder gör vi däremot med tre kapitel som söker definiera Sotens geografiska belägenhet, undersöker själva namnets bakgrunder samt gör en genomgång av de fysiska förhållanden som människorna haft att förhålla sig till. Boken kan givetvis läsas i ett sammanhang men är disponerad så att varje kapitel kan studeras var för sig.

Ett stort tack riktas också till de stiftelser och organisationer som stöttat bokens tillkomst med ekonomiska bidrag. På sidan 384 riktas även ett underdånigt tack till de forskare och privatper-

soner som på skilda sätt lämnat värdefulla upplysningar, kommit med kloka synpunkter och stundom lotsat oss rätt när vi navigerat fel.

Arbetets gång har präglats av våra bakgrunder. Henrik, född och uppvuxen i Fisketången är arkeolog och arkivvetare vid Göteborgs universitet. Han är bohuslänning sedan generationer, forskar och arbetar med frågor som rör hav, fiske samt de materiella spår bygden är så rik på. Ulf är historiker, delårsboende invid Sote kanal sedan många år och dessförinnan årlig sommargäst i Sotenäs.

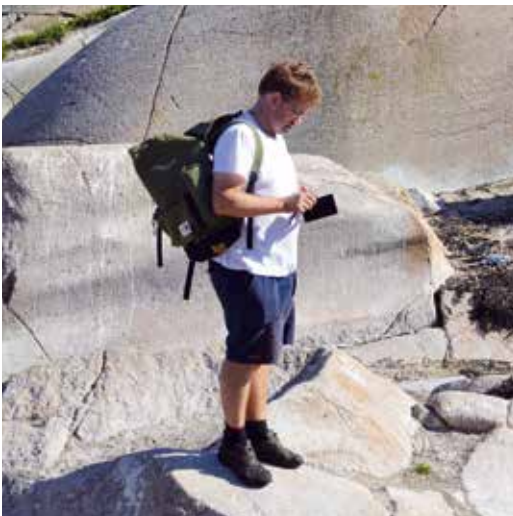
Tillsammans har vi under åren hört de flesta rövarhistorier och skrönor som berättats i sjöbodarnas dunkel vilket sammantaget har givit oss en förförståelse för både landskap och dess människor. Trots våra vetenskapliga ambitioner är vi därför säkert något partiska när det gäller denna gränslösa gränsbygd och dess invånare.

Till sist, förhoppningen är att boken skall tjäna som inspiration till egna upptäckter och som vägledning i Sotens vidunderliga sjölandskap – vare sig du är infödd, fastboende, delårsboende eller förbipasserande.

Noterat ur anteckningsblocket, i båten mellan Klövsjär och Sote huvud, med tolv tener (sex var) yxade i sjön under hummerfiskets början i september 2019. Nu är det bara att vänta.

Henrik Alexandersson
Doktorand vid institutionen
för historiska studier,
Göteborgs universitet

Ulf Nyrén
Fil dr historia

Henrik Alexandersson i färd med att undersöka spår efter sködjor – hummerfiskares hyddor – på Sotesjär. Länsstyrelsen gav tillstånd att gå i land, här råder annars landstigningsförbud året om.

Sommaren 1960 var Ulf åtta år och hans familj en tid sommarboende hos skepparen Åke Bertnsson, Hunnebostrand. Här är de fotograferade ombord på Åkes legendariska kutter Berny.

Möte med Soten

”Havet
 Jag står framför havet.
 Där är det.
 Där är havet.
 Jag tittar på det.
 Havet. Jaha.
 Det är som på Louvren.”
 Göran Palm, ”Världen ser dig”, 1964.

Soten är ett sjölandskap i norra Bohuslän.¹ Trots att själva namnet andas bestämd form är områdets geografiska avgränsning tämligen oklar. Dess kärnområde skulle kunna uppfattas löpa från de båda Buskären, väster om Smögen, gå förbi bränningarna vid Långebrottet för att passera Soteskär och via Skäggas ensliga kummel återvända in mot utsjöklipporna vid Uggenabben, i höjd med Ulebergshamn.² Det är inget vidsträckt område. Avståndet mellan Buskären och Uggenabben är ungefär sex distansminuter; från Soteskär till det gamla fiskeläget Fykan [dial.uttal *Fyga*], nedanför Sote Bondes mäktiga bergmassiv, handlar det om dryga dussinet kabellängder.³ Från Smögens horisont pekar en del utsagor på att Soten endast sträcker sig upp till Soteskär. Andra menar att Soten ursprungligen avsåg kuststräckans mittdel, mellan Öbergs tänges rödslipade granithällar och Haby [dial.uttal *Håbby*] bukt.⁴ Synsätten verkar vara högst beroende av betraktarens utgångspunkt; detta till trots har området över tid kommit att omfatta ett allt vidare sjölandskap men också överförs till andra företeelser.

I modern tid har vi Sotekanalen eller Sotenkanalen, som mer korrekt heter *Sote kanal*, vilken numera vattendelar Ramsvikslandet från fasta land. Förutom att utgöra häradsnamn är *Sotenäset* även en halvö; den nordligaste men också den västligaste av de fyra landtungor som härifrån och ända ned mot Orust skjuter ut i Västerhavet: *Sotenäset* (från Bottnafjorden till Åbyfjorden), det lilla *Härnäset* (mellan den sistnämnda viken och Brofjorden), *Stängenäset* (mellan Brofjorden och Gullmarn) samt *Bokenäset* med *Skaftölandet* (mellan Gullmarn och Havstensfjorden).

Den kartografiska beteckningen *Sotefjorden* problematiserar ytterligare Sotens geografiska belägenhet. Namnformen markeras på de flesta sjökort som havsområdet mellan öarna utanför Smögen i söder och ända upp mot Väderöarna, i nordnordväst.⁵ Norröver om denna arkipelag tronar Kosterfjorden. Mellan ögruppens östligaste skär och Fjällbacka skärgård finner vi Väderöfjorden; här uppe är gränserna något mer preciserade. Så också söder om Smögen och Hällö; där tar havet vid om vi än kan skönja det flacka kustlandskapet om babord ända ned mot Orust. Även *Sotebugten* har använts som beteckning på kusträckan från inloppet till Hunnebostrand upp till skären söder om Hamburgö.⁶ Den som kommer söderifrån noterar inbuktningen, även om själva namnet verkar ha fallit ur bruk.

Sotens kärnområde: från Södra Buskär till Uggenabben.
 KARTA: LANTMÄTERIET.

I denna vidare geografiska definition skulle, förutom Sotenäs västra kuster, även Kville härads sydvästra delar innefattas. Historiskt sett måste de båda häraderna uppfattas som relativt åtskilda, inte minst genom att de varit inlemmade i skilda fögderier, *Norrvikens* respektive *Sunnervikens*. Gränser är vanligen skapade av administrativa skäl; den som färdas i området upptäcker givetvis inga svarta linjer eller röda streckmarkeringar vare sig i sjön eller på land.⁷ Soten tycks i denna fjordens begreppsbestämning förena de båda häradernas mera kustnära trakter utan hänsyn till historiska uppdelningar.

Beteckningen Sotefjorden är sannolikt resultatet av kartritarnas uppfinningsrikedom i mer moderna tider. De fångade upp namnet Soten och vidgade det till ett betydligt större havsområde. Med tiden har det blivit en etablerad namnform; om än kanske inte alltid accepterad av en lokalbefolkning med bestämda, om än skiftande, uppfattningar om vad saker och ting skall kallas liksom var de är belägna.

Den som betraktar Soten från landbacken får vanligen ingen uppfattning om hur centralt beläget området är, sett från havets perspektiv. Från Smögen är det endast 43 sjömil, eller ungefär 80 km, till Danmark och Skagen. Till Sandefjord i norska Vestfold handlar det om omkring 50 sjömil eller dryga 90 km. Avståndet till Lindesnes, Norges sydligaste udde, rör sig om cirka 30 svenska landmil eller 160 distansminuter. När äldre tiders fiskare från Sotens fiskelägen passerade fyren vid Lindesnes hade de lämnat sina hemmavatten bakom sig. De lyfte på sydvästens brätte och ”gick in i sjön”, på väg till storsjöfiske vid Shetlandsöarna, upp till Islands stormiga hav eller Storeggens fiskrika bank utanför Ålesund i Norge.⁸ Var vi än rör oss kring begreppet Soten är havet alltid närvarande och en omistlig del av berättelsen.

Hunnebostrand: än kan vi skönja båt, brygga, bod, bostad – om än med delvis andra funktioner jämfört med flydda tiders.

Två sidor av Soten: Skägga kummel i sommareftermiddagens bleke – och (infälld) samma kummel i rykande storm och skummande saltrök någon dag senare. Soten är föränderlig.

Den mångsidige forskaren och professorn i etnologi, Olof Hasslöf (1901-1994), härstammade från Hovenäset. Han hade därmed en förförståelse för områdets historia, näringar och riskabla livsvillkor: fadern som var fiskare avled när Hasslöf var två år gammal. Under det moderna fiskets mest framgångsrika tid, åtminstone sett till produktionsresultat och framtidsförhoppningar, ställde han upp formeln *båten, bryggan, boden* och *bostaden* som karaktäristika för de bohuslänska fiskelägenas försörjningskultur.⁹

Grundaren av konstskolan i Gerlesborg, konstnären Arne Isacsson (1917-2010), utvidgade insikten när han menade att Bohuslän som visuell helhet, förutom bebyggelsens lämningar, även rymmer jord. För att spara på den en gång i tiden så dyrbara odlingsmarken tryckte sig gårdsbyggnaderna utmed de välldränerade markerna invid bergens hållar. Husen i det ofruktbara och havsnära klipplandskapet flockades däremot i lälägen och i klungor, eftersom närheten till grannar, släkt och själva försörjningen – båtar-bryggor-bodar – var av högsta vikt för fiskelägesbefolkningens kollektiva överlevnad. Isacsson menar att två *aldrig* därmed kännetecknat denna bohuslänska bebyggelsetradition: *aldrig* på det oskyddade berget och *aldrig* på slätten. Redan 1980 varnade han för att principerna, som tycks ha dominerat bosättningarnas placeringar ända sedan de första inbyggarna tog området i besittning, var på väg att upplösas.¹⁰ När detta skrivs, några decennier senare, märks omvandlingen av bebyggelselandskapet än tydligare. Bostadshus flockas numera på sanslöst vindpinade höjder och den livgivande jordbruksmarken utnyttjas inte sällan till helt andra ändamål än odling. Utvecklingen under de senaste årtiondena har genom nybyggnation, men också avfolkning, omdanat befolkningens koncentrationer parallellt med att traditionella näringar gått i graven och tvingat fram nya försörjningslösningar. Varje berättelse om Soten handlar om förändringar.

Redaktören Claes Krantz (1897-1964) ägnade Bohuslän ett livslångt intresse i en mängd artiklar och böcker. Han lade till en kompletterande dimension av det som skulle kunna uppfattas som såväl landskapets som Sotens verkliga kännemärke:

”Vad man skall se och ha öga för i Bohuslän är [...] stenarna. I deras profiler och grupperingar – alltifrån monument och försvarsverk till anspråkslösa lämningar av arbets- och boplatser – ligger landskapets historia förborgad. De är åskådningsmaterial till livets gång genom kustlandet från gråaste forntid till färskaste nutid. Stenarna och deras relation till havet, det är Bohusläns ansikte – i vars drag tio tusen år av kända och okända öden står ristade.”¹¹

Soten är alltså hav, jord, bebyggelse – och sten. I sin förening har begreppen skapat både gränser och förutsättningar för de människor som under tidevarven sökt sig hit för att överleva på havet och i dess närhet. Den tidigare omtalade Hasslöf sökte att se Soten och det härad som närmast fått personifiera bygden, Sotenäs, som en gränsbygd.¹² Iakttagelsen är givetvis korrekt ur flera perspektiv. Men samtidigt innebär närheten till havet andra möjligheter: hela världen låg inom räckhåll för den som satte segel och lättade ankar. Beteckningen gränslös gränsbygd förefaller därför som Sotens mest relevanta.

Vad som kan förstås är att Soten har utvecklats till ett betydligt vidare begrepp än att enbart avse ett avgränsat kärnområde. Vill vi sätta Soten i ett större kulturhistoriskt sammanhang, något som är denna skrifts grundläggande ambition, måste vi utvidga geografierna. Vi menar att det inte går att särskilja Sotens historia från berättelsen om Sotenäs kustlandskap och delar av Kvilles, lika lite som det går att skilja Soten från avgörande skeden i Bohusläns liksom nordisk historia. Vi gör därför, när det passar oss, utflykter både innanför och utanför häradsgränserna i syfte att skapa en åskådlig översikt av detta egenartade område. Soten skall heller inte ses som någon avgränsad geografisk benämning. Snarare är det en företeelse som måste uppfattas nästan metafysiskt: människors möte med ett sjölandskap under tidernas gång, från inlandsisarnas slutskeden fram till vår egen tid.

Soten – gränslös gränsbygd där hela världen ligger inom räckhåll för den som sätter segel.

NOTER KAPITEL I

¹ Birgit Falck-Kjällquist, *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län: XIV, Ortnamnen i Sotenäs härad, 2. Naturnamn*, Göteborg 2009, s 1. Att vi inte skriver "havslandskap" kan sökas i att havet här ute vanligen benämns sjön.

² Uggenabben och skären nordost därom (Kyrkeskären, Stöveln, Torren med flera) inklusive Kälö utanför Bovallstrand, i likhet med Bottnafjordens norra stränder, räknas till Kville härad.

³ En distansminut eller en nautisk mil – en "sjömil" – 1 852 meter. En knop motsvarar en distansminut/nautisk mil i timmen. Begreppet kabellängd motsvarar 185,2 meter eller en tiondels sjömil.

⁴ Sten Lidén (red), *Bovallstrand: ett kustsambälles liv i ord och bild*, sammanställning av Bovallstrands hembygdsförening, Bovallstrand 1990, s 241. (I de följande noterna refererad till "Bovallstrand 1990.")

⁵ Sotefjorden är ingen fjord i egentlig mening. För att vara en "äkta" fjord, en så kallad tröskelfjord, krävs att inloppet är grundare än inne i viken. Som de flesta säkert minns från skolgeografin brukar Gullmarn anges som Sveriges enda fjord, trots att beteckningen används på mängder av vikar och inlopp utmed våra kuster. Deras mer vetenskapliga beteckning borde vara *estuarium* eller mynningsvikar. Etymologiskt kan ursprunget sökas i fornnordiskans *fiordher* och *fiærder*, ord som kan härledas ur betydelseerna färdas och överfartsställe men som också har släktskap med *port*, det vill säga hamn. Se Elof Hellquist, *Svensk etymologisk*

ordbok, Lund 1922, s 139. Under tiden som språken utvecklats har beteckningen fjord givits skilda uttal och stavningar inom det nordiska språkområdet. Ungefär mitt i Blekinge går svenska språkets gräns mellan *fjord* och *fiærd*. I England omvandlades namnet till *ford* och i Skottland till *firth*, medan islänningarna skriver *fjorðr* vilket är närmast identiskt med fornnordiskans. Vad säger då de som bor vid Soten? *Fjórn* förstås.

⁶ *Bidrag till Sveriges officiella statistik, Kungl. Maj:ts befällningshafvandes femårsberättelser*, ny följd, 8, åren 1891-1895, Göteborgs- och Bohus län, s 2.

⁷ Svarta linjer kan ibland ses på vissa hållar, i synnerhet uppe vid Koster, där diabasgångar trängt upp i bergen.

⁸ Olof Hasslöf, *Svenska västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och sociala kultur*, Stockholm 1949, s 46. Samme Hasslöf menar i *Sotenäs gränsbygd vid havet*, Munkedal 1984, s 111, att begreppet storsjöfiske är en litterär benämning på det som kallades *storbackefiske* eller enbart *storfiske*.

⁹ Hasslöf 1949, s 527.

¹⁰ Arne Isacsson, "Landskapets klädedräkt", i *Göteborgs-Postens Bohuslän i våra hjärtan*, Göteborg 1980, s 43ff. Se även samme författares *Berg i Bohuslän*, Partille 1991.

¹¹ Claes Krantz, i Olof Thaning (red), *Tusen sevärigheter i Sverige*, Stockholm 1960, s 102.

¹² Hasslöf 1984.

*Var det klippformationernas svärta som gav Soten
dess namn – eller var det havets egenskaper?*

Sote, svärta eller sug?

”Salt, bittersalt
är havet, och klart och kallt.
På djupet multnar mycket,
men havet renar allt.
Vilt, rovdjursvilt
är bränningens glittrande språng,
men ingen människas tankar
är höga som havets sång.”

Karin Boye, ”Härdarna”, 1927.

Förutom spørsmålet om Sotens geografiska definitioner uppstår omgående frågan om hur området fått sitt särskiljande namn. Vilar det på ett personnamn, en specifik plats eller något naturfenomen? Som skall diskuteras i det följande är svaret långt ifrån självklart.

Ortnamnsforskning, onomastik, är i grunden en språkvetenskap som ofta har använts i den äldre historieforskningen men också inom arkeologin. Den kan ses som en kompletterande metodik, inte minst vid dateringen av platser, deras sammanhang och bakgrunder när det saknats direkta skriftliga källor. Under åren har forskare, genom ortnamnsarkivet och tidskriften i ämnet, *Namn och Bygd*, byggt upp en betydande kunskapsbank. Under senare år förefaller dock ortnamnsforskningens betydelse för historiker ha tonats ned, inte minst beroende på att tolkningarna sällan är entydiga eller möjliga att säkerställa. Det kan givetvis också ha att göra med att historieforskningen tagit andra vägar än att nagelfara ålderstigna namnformers bakgrunder. Namnforskningen och dess diskussioner måste ändå uppfattas som spännande och viktig. Förhistoriska, men även samtida benämningar, ges kompletterande förklaringar och skapar en förståelse för kulturmiljöer och själva landskapet.

Svenskt ortnamnslexikon har endast befattat sig med två Sote-ord: Sote kanal och Sotenäs härad. Om det sistnämnda skriver forskarna:

”**Sotenäs härad** hd, Bohuslän (j) Sotanese 1317. – Sotenäs, som är ett gammalt bygdnamn och som under medeltiden uppträder som skeppsredenamn (se härad), avser från början det näs som skjuter ut i Sotefjorden, i dagligt tal kallad Soten. Sota- är ett genitiv av fjordens namn, fornvästnordiskt *Sóti. Detta namn har ansetts vara bildat till ordet sot, en tolkning som dock inte kunnat sakligt underbyggas. I stället föreligger här sannolikt en till verbet suga hörande bildning, syftande på den starka sugning som uppstår då de för fjorden kännetecknande brottsjöarna viker tillbaka.”¹

Därmed finns det två alternativa tolkningar gällande namnets ursprung: den färgbesläktade benämningen *sot* och havsfenomenet *suga*. Att namnet skulle kunna sökas i det förstnämnda begreppet, i bemärkelsen att ordet står för något mörkt och svart, förefaller vid första anblicken inte särskilt kontroversiellt. Etymologen Elof Hellquist (1864-1933) ägnade mycken tid åt våra svenska ords

Sote Bonde. Med lite god fantasi går det att uppfatta ett ansikte till höger och en på rygg vilande "bonde", med knäppta händer på sin stora kulmage och benen sträckta ut mot sjön.

ursprung och bakgrunder. Han noterade att ordet *sot* ofta ingått i sammanhang med damm och rök, men också att det kunde förknippas med det åldriga mansnamnet *Sote* (isländska *Sóti*). En annan tolkning, som han torgförde 1922, var att egennamnet *Sote* kunde stå för svartmuskiga män av utländsk härkomst. Han funderade även på om namnet kunde avses för slavar och krigsfångar, vilka i så fall kanske användes till att röja upp skogarna och svedja?² Något som kan styrka Hellquists spekulation är möjligen *Sote Bonde*, den mäktiga klippformation som reser sig 58 meter över fjorden, ungefär mitt emot Soteskär. Var bergets namnursprung en bonde vid namn *Sote* vilken röjde och brände ned skogarna och blev bofast på Ramsvikslandet, och som senare fick ge sitt namn till både fjord och berg? Professorn i nordiska språk, Hjalmar Lindroth (1878-1947) fann "tolkningen rimligast" att det generella namnet *Bonden* kom av att den ursprunglige namngivaren har liknat en plats med en levande varelse.³ Skulle alltså berget *Sote Bonde*, sett från den syd-nordgående sjösidan, möjligen kunna ha uppfattats som en sovande eller vilande bonde? Det finns för övrigt flera sådana namnformer i närliggande farvatten, som exempelvis *Bonden* och *Bondebrotten*, nära leden in mot raffinaderiet vid Brofjorden.

Vid sidan om sådana funderingar är det dock klart att häradsnamnet är omnämnt i källor 1317. Den allra första gången vi med viss säkerhet möter namnet är tidigare än så. Den isländska *Landnámabók* nedtecknades troligen under 1200-talets början, men det finns goda skäl att tro på en förlaga redan under första halvan av 1100-talet. Den är, som i stort sett alla tidiga isländska urkunder, inte bevarad i original utan återfinns i avskrifter. Den äldsta av dessa är från 1280-talet. Boken är en förteckning över Islands första inbyggare under 800- och 900-talen i samband med att Island koloniserades av nordborna. Bland de omkring 3 500 personer boken listar återfinns en man vid namn *Balke* som härstammade från Sotenäs. Denne *Balke* bosatte sig vid *Hrutfjord* på Island och kom att äga två gårdar på öns nordsida. I den isländske krönikören *Ari Þorgilssons* (ca 1067-1148) version av handskriften heter det:

"Bálki hette en man, han var son till Blæing, son till Sóti från Sotenäs. Han kämpade mot kung Harald i Hafrsfjord; efter det for han till Island och tog under sig hela Hrutafjörður. Han bodde på båda gårdarna, Bálkustaðir men sedan satte han bo på Bæ, där han dog."¹⁴

Mer information om *Balke* ges i *Grettirs saga*, en av de märkligare islänningasagorna och som för några år sedan utkom i svensk nyöversättning. Texten anses numera ha tillkommit under 1400-talet. Förhållandet gör sagans källvärde tveksamt med tanke på att berättelsen skildrar händelser ett halvt årtusende tidigare. I sagans inledning, innan vi ens ser skymten

av huvudpersonen, den fredlöse hjälten Grettir, beskrivs emellertid att vår Balke härjat i västra England, Hebriderna men även på Irland och i Skottland. Det var i sällskap med vikingarna Önund, Orm den rike och Hallvarð. Vid tiden hade Harald Lúfa (trad. ca 850-930), och som kom att kallas Hårfager, nästan lyckats lägga under sig hela Norge; något som bland annat Balke jämte några norska småkungar motsatte sig. Vid Hafursfjord, en liten fjord i närheten av Stavanger, möttes flottstyrkorna för ett avgörande.⁵ Kung Harald besegrade upprorsmännen och Balke fick skyndsamt segla till Island, som enligt traditionen hade börjat befolkas 874.

Den mest kände av alla isländska sagaförfattare, hövdingen Snorre Sturluson (ca 1179-1241), har från 1200-talets horisont beskrivit sjöslaget men utan att omtala vare sig Balke eller hans kamrater. Däremot nämns att en Sote Jarl, broder till en kung i norska Rogaland, stupade i sammandrabbningen. Denne kunde alltså knappast ha varit vår Sote, alltså Balkes farfar.⁶ Balkes och hans släkt kom för övrigt att fortleva på Island, något som kan ses i den tragiska sagan om Björn Hítardalskämpe ett århundrade senare.⁷

Alltså: vi har då denne ursotning Sote från Sotenäs vilken bör ha varit född åren runt sekelskiftet 800 och som därmed levt under samma tid som den franske kejsaren Karl den store. Rent teoretiskt komplicerar emellertid omnämmandet av både person och område frågan om Sote-namnets ursprung. Var det en person som gav namn till en bygd eller vilade namnet exklusivt på något naturfenomen som sedan kom att överföras även till en person? Det första alternativet, att ett personnamn överförts för att avse en hel bygd, är tänkbart. Den plats där denne Sote levde skulle då ha kallats Sotes näs. Axel Emanuel Holmberg (1817-1861), pastorsadjunkten som under en tid verkade i Bullarens härad, sammanställde under 1840-talet den första större och mer genomgripande syntesen över Bohusläns historia. Han menade att häradsnamnet Sotenäs sannolikt sprungit ur den krigiske Sotes namn.⁸

Att den som härstammat från Sotenäs skulle kunna ges inkolentnamnen, eller kanske mer begripligt, inbyggarnamnen Sote eller Soten av nya bekantskaper för att markera personens geografiska ursprung, är inte omöjligt.⁹ Det finns flera exempel från närområdet. En man från Svälte, inte långt från nuvarande Sote kanals nordöstra del, kallades följaktligen *Svälten*. Två bröder från det lilla fiskeläget Fykan namngavs till *Storfygen* och *Lillfygen*. Smögen-släkten *Stranne* har fått sitt namn genom en anfader från *Strane*, det lokala namnet på Hunnebostrand.¹⁰ Den kände smögenfiskaren Samuel Frisk – *Friskan* – hade en far som vuxit upp vid torget i Hunnebostrand. Följaktligen kallades denne för *Törge*.¹¹ Traditionen lever än. Den som tänker till upptäcker förmodligen flera personer i bekantskapskretsen som försetts med sådana likartade geografiska epitet – kanske i synnerhet när de inte är närvarande.

Västra – eller östra? – Soteskär

En sak av kompletterande intresse är att även Sotens mest kända ytterskär, Soteskär, har en egen problematisk geografisk historia. Det är den ur källkritiska perspektiv så ofta ifrågasatte Snorre Sturluson som är orsak till att frågan om det funnits två Soteskär ens har diskuterats. Det främsta skälet till kritiken är de långa tidsrymderna mellan återgivna händelser och det 1200-tal när han nedtecknade berättelserna. Historiker kom under lång tid mest att uppfatta texterna som litterär fiktion. Bilden verkar i dag något mer nyanserad. Tid efter annan blossar dock källkritiska debatter upp mellan historiker om hur sådana ålderstigna skrifter skall behandlas.¹²

Docenten och förra chefen vid Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg, Birgit Falck-Kjällquist, har sökt reda ut sakernas tillstånd via de tre Olavsagorna. Förutom den saga som brukar kallas den legendariska, Olavsagan i *Fagrskinna*, finns ytterligare två sagor som anses författade av

Snorre Sturluson. Utöver huvudsagan *Olav den heliges saga* nedtecknade han även en reviderad och förkortad variant i *Hemskringla*.¹³ Bakgrunden var att den unge Olav, som skulle bli den helige, vid tolv års ålder lämnade de norska fjordarna för att härja i de nordiska farvattnen i syfte att hämnas sin fader. I den legendariska sagan antecknades att ”hann [Olav] vann i vic austr við skær þau er síðan ero kallað sota skær”. Falck-Kjällqvist anser att *vic* bestämmer Sote skär till Viken, det vill säga Bohuslän. I Sturlusons versioner hade Olav först varit i Danmark innan han nådde Östersjön och besegrade vikingen Sóti vid ”Sotascer. Pat er i Sviasceriom” eller ”Soteskär. Det är i Sveaskären.”¹⁴ Raderna kan inte uppfattas på annat sätt än att författaren i denna version placerat sitt Soteskär i Östersjön.

Nu är Östersjön ett stort innanhav men söder om Stockholm finns ett härad som rymmer namnformen Sot: *Sotholms härad* på Södertörn. När och hur traditionen uppstod är oklart men Olovs och Sótis mellanhavanden kom att lokaliseras till Landfjärden i nuvarande Haninge kommun. I grannskapet fanns lämpligt nog även en äldre befästning vilken 1502 brändes ned av danska knektar. Den kallades då Sten Stures hus men gavs senare namnet *Sotes borg*. Att Soteskär legat i närheten togs för givet och kom under 1800-talet att broderas ut till historisk sanning.¹⁵ Språkprofessorn och akademiledamoten Carl Ivar Ståhle (1913-1980) knöt 1945 an till denna hävd. Han argumenterade för saken och placerade detta Soteskär inte långt från de senare, i samband med 1980-talets ubåtsjakter, så beryktade vattnen kring Hårsfjärden.¹⁶ På något märkligt sätt, åtminstone från vårt bohuslänska perspektiv, etablerades alltså bilden av att det funnits ett Soteskär även i Östersjön.

I sin analys föredrar Falck-Kjällqvist den legendariska sagan där sjöslaget med andra ord borde ha ägt rum någonstans mellan Soteskär och Ramsvikslandet. Hon öppnar samtidigt upp för tanken att det i äldre tider möjligen funnits ett Soteskär även i den södermanländska skärgården men att namnet kommit ur bruk. Vid Sturlusons tid kanske det fortfarande var känt varför den isländske krönikören flyttade striden dit?¹⁷

I en uppsats i Bohusläns Hembygdsförbunds årsskrift från 1975 får Ståhle, och vad som skulle kunna kallas för ”östershypotesen”, svar på tal av den bohuslänske hembygdsforskaren Arnold Nordén, med rötter i Bovallstrand. Resolut förlägger han sjöslaget till Soteskär. Inte nog med det, han föreslår att det var ett uppåtbåd av sotenäsingar som här mötte den norske kungen under dennes härjningståg nedöver kusten. Sjöslaget blir i Nordéns version till en målande skildring:

”...män huggas ned, falla över nedblodade tofter; ässingar och durkar; vräkas över bord under dödsskrin, glida förbi låringar och bogar; spolats upp på skär och stränder för att till slut omslingras och svepas i brottens vita skum. Båtar med brutna master och borden, rivna segel med brustna lik flöt bort med strömmen.”¹⁸

Efter sammanstötningen vet han att berätta att de överlevande sotenäsingarna rodde undan till sina hemmahamnar men att de trots nederlaget, märkligt nog, var obesegrade. Nordéns citerade utsaga måste nog hänföras till den mer lokalpatriotiska litteraturen. I den fortsatta framställningen pekar han emellertid på något mer substantiellt. Han menar att ett fiskevatten, ett sund eller en farled vanligen benämns efter den ö eller holme de ligger invid; så benämns ofta också en fjord efter dess botten eller boplatsen i dess innersta vik. Hans teori är att Soten, eller det fornvästnordiska Sóti, i själva verket leder mot land eller en udde. Namnet skulle med andra ord ha uppstått någonstans på Ramsvikslandet, och senare ha överförts till såväl vattnen utanför som en allt vidare geografi. I konsekvens med detta avvisar Nordén tanken på att ett personnamn varit upphovet. Han menar att benämningen är naturbetecknande.

Stora delar av kyrkoarkiven förstördes för såväl Askums som Tossenes socknar genom en brand i Tossene prästgård 1898. I ett omfattande rekonstruktionsarbete har många uppgifter återskapats av hembygdskare vid Sotenäs Personhistoriska Förening. Den som söker i sockenlängderna efter det specifika namnet Sote[n] får till sist lön för mödan. Under perioden 1740-1750 var understödstagaren Anna skriven på Sote [Sothe].¹⁹ Av hennes sociala ställning kan det förstås att platsen sannolikt var ett torp, en backstuga eller att hon kanske var inhyses. Eftersom Sote var insorterat under hemmanet Väjern borde platsen ha legat någonstans i närheten. Frågan är i så fall bara var Anna bodde och vad som var så utmärkande i denna natur att det gav namn till en betydligt större geografi? Trots att frågan är av vikt i namndiskussionen har något svar inte gått att säkerställa. Det har föreslagits att *Sätthagen* i Väjern skulle ha en koppling till Soten i den stund den väst-östliga vägen som går genom det nuvarande samhället löper ända upp mot bostället Saltsåten, ovan Klevekilen. Samtidigt påpekas att uttalet för *Sätthagen* skall vara mer åt ö än å – det vill säga Sôtthagen.²⁰

Svarta lavar och mörka bakterier

Ibland hörs teorier om att svärtan i Sotens namn skulle härstamma från de mörka bältena som kan ses utmed klippornas strandlinjer. Orsaken skulle då vara den svarta saltlaven, *Verrucaria maura*, vilken växer på berget strax ovan strandlinjen och bildar mörka partier. Förutom denna lav finns det även mikroskopiska bakterier vilka bildar större, nästan svarta, sammanhängande hinnor. När de är våta blir beläggningarna slemmiga, och som de flesta på vandring utmed Bohusläns klippkuster säkert upptäckt, såphala. Till skillnad mot saltlaven, som trivs bäst mot norr eller öster, frodas bakterierna mot sydväst. Ett svenskt namn är svart bältesbakterie, tillhörande släktet *Calothrix*. Alldeles oavsett dessa biologiska upplysningar skulle dessa lavar och bakterier genom sina mörka nyanser fått förbipasserande sjöfarare att benämna området för just Soten.

Den som i samtiden färdas med båt utmed kuststräckan eller runt Soteskär blir inte helt övertygad. Visst finns det gott om svarta hållar och mörka partier ovanför vattenbrynen men svärtan är sällan utmärkande för områdets granitformationer. Snarare är det strandklippornas samlingar av gulaktiga lavar, som fångar uppmärksamheten. Dessa har med största sannolikhet givit namn till exempelvis skär som *Guleskär*. Det vi då ser är strandorangelaven, *Caloplaca marina*. Ytterligare ett argument mot att någon lav eller bakterie skulle vara upphovet till Sotens namn är att svarta eller sotmörka klippor inte är något unikt för denna kuststräcka. Fenomenet kan ses utmed stora delar av Bohusläns ytterskärsgård. Den som begagnar sig av Institutet för språk och folkminnen och dess digitala ortnamnsregister finner 44 skär samt fyra holmar/uddar med namnet *Svartskär* enbart i den gamla länsdelen, från Göteborg upp till den norska gränsen. Endast ett par Svartskär återfinns i Sotens närhet.²¹ Det ena ligger väster om Malmön, vid Malmöbrotten, det andra utanför Hamburgsund där fyren numera kallas *Sote Svartskär*.²²

Nu kan det naturligtvis vara så att det funnits betydligt mer mörka lavar och bakteriesamlingar utmed kustbergen vid Soten för 1000 år sedan och tidigare, men mängden svarta namn på andra öar och skär i Bohuslän motsäger teorin om att Sotens klippor skulle ha varit påfallande mörkare än andra havsnära ställen.

Det sugande havet

Ytterligare en tolkningsvariant gav den dåvarande kyrkoherden i Tanum, Johan Oedman (1682-1749). 1746 publicerade han en omfattande beskrivning över Bohuslän och menade att namnet

kunde sättas i samband med ordet sot i bemärkelsen sjukdom och död. Passagen runt Sotenäs var farlig och "...i Storm, mången satt lifwet ock hälsan til."²³ Oedman har stundom ansetts som något okritisk i sitt författarskap varför en del av hans påståenden bör bemötas med viss skepsis.²⁴ Inte desto mindre pekar hans förslag på att namnet kan sökas i havet.

Falck-Kjällquist har också förespråkat att namnets ursprung härrör från havet, om än på annan grund än Oedman. Hennes bild är att det kommer ur det tidigare nämnda begreppet suga. Verbet synes vara den mest allvarliga konkurrenten till att Soten skulle vara förknippat med en person eller något landfast naturfenomen. Hon skriver:

"Namnet Soten är sannolikt en maskulin individualiserande bildning till den rot som också förekommer i verben suga och sjuda eller till en med verbet suga besläktad stam *suht-."²⁵

Att det funnits grund för hennes tolkning om Sotens opålitlighet kan utläsas ur en mängd litteratur och reseskildringar som beskrivit området. Så här uppfattar språkforskaren Roger Wadström saken:

"Svår sjö och farliga brott uppstår här ofta. Speciellt är området ökänt för den sugande baksjö som bildas när sjöarna slår in mot klipporna och vattnet sedan sugts ut igen."²⁶

Falck-Kjällquists uppfattning är att Soten syftar på de kokande och sugande bränningarna vilka kännetecknar havsområdet när det blåser upp. Slutsatsen blir alltså att förbipasserande sjöfarare noterat denna farliga och sugande baksjö. Kanske kom de på sitt dåtida fornvästnordiska språk att kalla platsen/området för "sugt", det vill säga ett ställe där havet eller vågorna suger. Över tid anpassade sig beteckningen till nya språkbruk och kom så småningom att innefatta en rad angränsande naturer som skären, berget, skogen men också själva näset och senare även fjorden. Den som gått över Soten i hårt väder, och passerat Haby bukt förbi *Stövelskär*, *Liva* eller brotten *Grevarna*, har åtminstone svårt att argumentera emot när det gäller sjöns vresiga natur.

Begreppet Sotenäs borde förstås ha existerat under 1200-talet när Snorre nedtecknade sina rader. Om det fanns redan under 800-talet kan vi aldrig få veta säkert men låt oss acceptera hypotesen att så var fallet. Ordet "näs" står för en landtunga eller en udde, i äldre språkbruk även benämnt ed. Definitionen kräver alltså att det i havet utskjutande partiet på något ställe var förenat med fasta land.

Havsnivån vid det sistnämnda seklet är svårbedömd beroende på att landhöjningen varierat och varierar mellan skilda orter och områden. Med viss sannolikhet skulle havet kunna beräknas ha stått omkring fem meter högre än i dag.²⁷ Från norr trängde en havsvik en bra bit in i landskapet men vid den nutida bron över Sote kanal bör högre berg ha hindrat den vidare passagen. Strax söder därom stod nutidens åkermarker vid Västra Rörvik under vatten, förenade med havet ute vid Haby. I dag kan man vid lågvatten hoppa på vadstenar till Tryggö, då var det en verklig ö. Farorna i öppen sjö skulle i stort sett kunna ha eliminerats för den skeppare som valde att dra sitt skepp över den smala landtunga som fanns strax söder om dagens bro, och därefter söka sig utmed kusten. Med hänsyn till andra vikingatida prestationer vid förflyttningar mellan de ryska floderna, eller förbi forsarna i Dnjepr, där skeppen drogs långa stycken över land, bör uppgiften inte ha varit övermänsklig.²⁸ Svängbron över Sote kanal befinner sig drygt sju meter ovan vattenytan. Höjden ger en uppfattning om det dåvarande havets eventuella utbredning under 800-talet, när Balkes farfar kan tänkas ha levat i dessa trakter.

Teorin ger svar på frågan om namnet Sotenäs men inte på vem eller vad som gav upprinnelsen

Styv kuling en sommardag utanför Haby bukt.

till förleden, Sote. Nu kan det hävdas att det trots allt sögs och sjöds ute till havs, även om järnålderns sjöfarare kanske släpade sina skepp över bergknallarna. De såg det upprörda havet, gav det sitt sugande namn, men undvek det genom att välja den tryggare vägen inomskärs? När landet reste sig och havet grundade upp under århundradena som följde tvingades skeppen likväl ta vägen förbi Sote huvud, allra ytterst på Ramsvikslandet.

Ytterligare en idé bygger på att detta näs skulle ha legat några kilometer söderut, på höjderna ovan Väjern, ungefär där vandringsleden *Soteleden* i dag ringlar fram vid rösen och över berg och dal. Havet i väster var för omkring ett tusen år sedan förenat med Klevekilen, medan området i söder, med den nuvarande centralorten Kungshamn, bildade en ö. När landet reste sig skapades snart en halvö – ett *näs*. Konsekvensen skulle då ha blivit att begreppet Sotenäs först avsett landtungans sydvästligaste del. Hypotesen förstärks genom en mängd rösen som blickar ut från intilliggande höjder; de skulle kunna ha tjänstgjort som enslinjer för en grund inomskärsled.²⁹ Teorin är inte alldeles omöjlig när det gäller begreppet Sotenäs, men ger liksom de övriga funderingarna inga besked om Sotens rötter. Någon direkt vägledning i namnfrågan ges heller inte vid en betraktelse av de övriga näsens namn. *Stångenäsets* första led, *stång*, har härletts till en i havet utskjutande udde. 1594 omtalades näsets yttersta del som *Stangen*. *Bokenäset* faller osökt tillbaka på halvöns forna rikedom på bokskogar, medan etymologin kring *Härnäset* är mer osäker.³⁰

Sotenäs fick ge namn till häradet och kallades *Sótanes* eller *Sotanese*. När lantmätaren Kertil Classon Felterus år 1658 upprättade den första relativt tillförlitliga kartan över Bohuslän skrev han *Sotenääs*. 1952 kom namnet inte bara att beskriva den geografiska belägenheten utan inlemmades i den kommunala byråkratin. När de tidigare egna kommunerna Askum, Malmön och Kungshamn slogs samman tog de namnet Södra Sotenäs kommun. Vid sammanslagningen med Smögens och Tossene kommuner 1974 etablerades det nuvarande namnet, Sotenäs kommun. En utveckling kan skönjas där namnet inkorporerar allt fler betydelser, om än Sotens ursprung tycks förbli dolt i hypotesernas gissningslek.

NOTER KAPITEL II

¹ Mats Wahlberg (red), *Svenskt ortnamnslexikon: utarbetat av Språk- och folkminnesinstitutet och institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet*, Uppsala 2003, s 288.

² Hellquist 1922, s 827.

³ Hjalmar Lindroth, *Namnforskningar bland Västkustens öar och skär*, Stockholm 1921, s 36.

⁴ Ari Þorgilsson, *Landnámabok*, Reykjavík 1891, s 118. Medeltidshistorikern Auður Magnúsdóttir vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, har översatt. Originaltexten lyder: ”Bálki hét madr Blæingsson, Sótasonar at Sótanesi; hann var á móti Haraldi konung i Hafsrírdi; eftir þat fór hann til Íslands ok nam Hrutálfjörð allan; hann bjó á Bálkustadum hvarum tveggjum, en síðast i Bæ, ok dó þar.”

⁵ Kristinn Jóhannesson, Gunnar D Hansson & Karl G. Johansson (red), *Islänningasagorna: samtliga släktsagor och fyrtonio tatar, del II*, Reykjavík 2014, s 49, 50, 54. (I de fortsatta noterna refererad till ”Islänningasagorna 2014.”)

⁶ Snorre Sturluson, *Nordiska kungasagor*, del I, översättning från isländskan av Karl G Johansson med förord av Kristin Jóhannesson, Stockholm 1991, s 101.

⁷ Islänningasagorna: I, 2014, s 231ff.

⁸ Axel Emanuel Holmberg, *Bohusläns historia och beskrivning, i tre delar, efter författarens död genomsedd och rättad af G. Brusewitz*, Örebro 1867, del II, s 125. Axel Emanuel Holmberg, *Bohusläns historia och beskrivning*, utkom också i tre delar, Uddevalla 1842-1845.

⁹ Med inkolentnamn/inbyggarnamn avses geografiska beteckningar för en person från ett bestämt område: bohuslänning, svensk, europé.

¹⁰ Hasslöf 1984, s 45. Se även *Träbiten* 102, ”Smögen”, 1998, s 10.

¹¹ Casper Ljungdahl, *Smögen och Hasselösund: bohuslänska fiskesambällen i förändring – människor på Sotenäset vid Skagerrakkusten*, Munkedal 1993, s 85.

¹² Auður Magnúsdóttir, ”Är medeltidshistoria riktig historia?”, i *Historisk tidskrift*, 2005:2; Birgitta Fritz, ”Debatt: missvisande om medeltida forskning – replik till Auður Magnúsdóttir”, i *Historisk tidskrift*, 2005:4; Olof Sundqvist, *Freyr's offspring: rulers and religion in ancient Svea society*, Uppsala 2000.

¹³ Birgit Falck-Kjällquist, ”Bohuslänska namn i fornvästnordiska skrifter”, i ”*Vi ska alla vara välkomna!*”: nordiska studier tillägnade Kristinn Jóhannesson, Meijerberg arkiv för svensk ordforskning, Göteborg 2008, s 165, se även fotnot 3. *Fagrskinnna* är en isländsk handskrift som tillkom under 1200-talets början och fick sitt namn genom det fagra eller vackra pergamentbandet. Den kallas även *Nöregs konunga tal* då skriften avhandlar Norges första kungar. ”Den legendariska sagan” återfinns i Oscar Albert Johnsen (red), *Olafs saga hins Helga. Efter pergamenthandskrift i Uppsala Universitetsbibliotek*, Delagardieske samling nr 8II, Kristiania

1922, s 8; Snorre Sturluson, *Nordiska kungasagor, II*. ”Olav den Heliges saga”, översättning från isländskan av Karl G. Johansson med förord av Kristin Jóhannesson, Stockholm 1992, s 10.

¹⁴ Falck-Kjällquist 2008, s 166ff.

¹⁵ *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige*, Stockholm 1859-1870, s 264.

¹⁶ Carl-Ivar Ståhle, ”Sotholm, Sotinge och Sotaskär”, i *Namn och Bygd, Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, nr 22 1945, s 27ff.

¹⁷ Falck-Kjällquist 2008, s 172.

¹⁸ Arnold Nordén, ”Sotenäs, Soten, Sotskär (-en): sker sota”, i *Bohusläns Hembygdsförbunds årskrift 1975*, Uddevalla 1975, s 18.

¹⁹ *Arkiv Digital* (AD), SNL:9, sockenlängd Sotenäs 1740-1750, s 15.

²⁰ Källa: Hunnebostrands bildarkiv, juli 2017, i samtal med Henrik Alexandersson.

²¹ Institutet för språk och folkminnen, digitalt ortnamnsregister, se http://www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/phpform/gbg1.php, 2016-09-10.

²² *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, 16, Ortnamnen i Kville härad*, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, Göteborg 1945.

²³ Johan Oedman, *Chorographia Bahusiensis thæt är Bohus-Läns Beskrifning* 1746, Munkedal 1983 (faksimil), s 233.

²⁴ Oedman 1983, s 9. Iakttagelsen är Sven Rydstrands i förordet till tredje faksimilupplagan.

²⁵ Birgit Falck-Kjällquist, ”Strövtåg bland Bohuslänska kustnamn”, i *Bohuslän: årsbok*, utgiven av Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns museum, Uddevalla 2011, s 75f.

²⁶ Roger Wadström, *Ortnamn i Bohuslän*, Stockholm 1983, s 30.

²⁷ Frågan om de havsnivåernas förändringar behandlas mer utförligt i kapitel III.

²⁸ Rune Edberg, ”Vikingar mot strömmen: några synpunkter på möjliga och omöjliga skepp vid färder i hemmavatten och i österled”, i *Fornvännen* 91:1, s 37-42; Erik Nylén, *Med vikingaskepp mot Miklagård: Krampmacken i Österled*, Stockholm 1987, s 76ff, 238, 259. Flera praktiska experiment har gjorts att landvägen dra repliker av vikingatida båtar mellan flodförbindelser i östra Europa. Utfallen är skiftande men forskningen är i stort sett överens om att skeppen måste ha varit av mindre storlek.

²⁹ Se Hasslöf 1984, s 46.

³⁰ Wahlberg 2003, s 301, 43. Birgit Falck-Kjällquist, *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 13: ortnamnen i Stängenäs härad 2*, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg 2015; se även Birgit Falck-Kjällquist, ”Härnåset och Kåvran” i *Bohuslän årsbok 2011*, s 55-78.

En vårvinterdag ute på Ramsvikslandet kan illustrera Lindebergs ångestladdade uppfattningar, överst på motstående sida. Trots att han såg norra Bohuslän som "naturens dödsbädd" finner nog åtskilliga besökare ändå såväl mäktighet som skönhet i detta till synes så ofruktbara och väderpinade stenlandskap.

Ett sjölandskap i ständig förändring

”Hafvet och stormarna hafva här sönderslittit bergen, nedtryckt deras förtroppar, rensopat och öfversköljt deras ytor och bildat denna skärgård, denna kala och sorgliga naturens dödsbädd, från hvilken vinden bortplockar all vegetation, hvarje lifvets spår, och kring hvilka hon, tillsammans med vågen, tjuger en evig licksång öfver de döda, som ej emotser någon uppståndelse.”

Anders Lindeberg,

”En badresa till Strömstad sommaren 1838”.¹

Människors möjligheter och begränsningar i en given geografi vilar ytterst på naturens förutsättningar och de klimatologiska villkor som ges. I ett modernt och tekniskt alltmer avancerat samhälle tycks kanske naturen spela allt mindre roll, åtminstone jämfört med tidigare generationers utsatthet och närmast totala beroende av klimat och lokala naturresurser. Ute på Soten och vid dess stränder blir vi ändå ständigt påmind om vädergudarnas vrede när skummet yr över brott och skär. Naturen ute vid Soten verkar inte riktigt tämd eller underordnad all mänsklig vilja, något som osökt anspelar på att klimatets betydelse för mänsklighetens framtid blivit allt mer uppenbar.

I detta kapitel diskuterar vi ett antal materiella och fysiska företeelser som under årtusendena satt gränserna för livet i Soten och som än i dag påverkar villkoren. Syftet är att teckna en översiktlig bakgrund av denna natur och vad människor här ute haft att förhålla sig till. Det är också en berättelse om ständiga, och inte sällan dramatiska, förändringar.

Att klimat haft en oerhörd påverkan på människor är ingen ny tanke. Redan antikens filosofer diskuterade frågan. I mitten av 1700-talet nådde klimatläran sin storhetstid genom den franske filosofen och politikern Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689-1755). Teorierna kretsade i hög grad på att skillnader mellan folkslag kunde förklaras om de levde i varmare eller kallare klimat. Enligt Montesquieu drog kylan samman kroppens fibrer, något som förhöjde elasticiteten och förbättrade blodcirkulationen. Detta innebär att människor från kyliga områden blev friska, starka och modiga.² I vår egen moderna tid har klimatläran ansetts förlegad och inte minst förknippad med en västerländsk kultursyn. I mer vetenskapliga sammanhang talas det numera sällan om vare sig national- eller folkkaraktärer; begrepp som ofta varit självklara observationer i äldre etnografisk litteratur. Så generaliserar zoologen Leonard Jägerskiöld i en artikel i Svenska naturskyddsföreningens årsskrift från 1917, att bohuslänningen ”är vaken och villig att upptaga nya tillvägagångssätt” men också att han ofta visar ”en omedgörlig, trög konservatism”. De till synes oöverstigliga motsatserna verkar han tillskriva den rådande tidsandan: det var stora förändringar i sikte.³

Alldeles oavsett den periodvis tämligen vildsinta argumentationen, och de stora stridsfrågorna om det var klimat eller kulturella traditioner som format jordens folk, liksom om människosläk-

tet var en sammanhållen art eller bestod av flera, har ändå många av värderingarna överlevt in i vår tid. Idéhistorikern Carl Frängsmyr har uppmärksammat frågorna och pekar på att det ännu florerar allmänna föreställningar om ”hetlevrade sydlänningar” och ”inbundna nordbor”. Han menar att det är kvarlevor av den en gång i tiden så inflytelserika klimatteorin.⁴

För omkring 175 år sedan var åtminstone bohuskrönikören Holmberg klar i sin uppfattning om hur invånarna i Sotenäs var beskaffade. Han noterade:

”Allmogen [i Sotenäs] utmärker sig för sedlighet, tarvlighet [enkelhet] och ett älskvärt lynne, samt står i ekonomiskt avseende långt framför sina grannar, men icke så uti hyfsning.”⁵

I en mer allmänt hållen analys av landskapets invånare ansåg Holmberg att de manliga bohuslänningarna – han menade att även kvinnorna hade likartade karaktärsdrag – var av en öppen, redbar, gästfri, hjälpsam och arbetsam natur och som älskade sin hembygd ända till överdrift. Det sistnämnda draget alluderar möjligen till bohuslänningarnas stora intresse och engagemang i sin hembygdshistoria; något som mängder av engagerade hembygdsforskare, föreningar, skrifter och minnesvårdande projekt vidimerar än i samtiden. Han fann även några mindre smickrande drag: bohuslänningen var också lättsinnig, högmodig, obändig och stridslysten; något som enligt Holmberg krävde kraftfulla ämbetsmän ”om han skall hållas inom skrankorna”. Kvinnorna däremot fann han resliga men inte välformade. Vackra ansikten menade han var sällsynta; de som levde i Uddevalla stad och i skärgården utgjorde dock undantag. Kvinnor från Soten tycks annars ha varit beryktade redan under vikingatiden. I den kända isländska sagan om Gunnlaug Ormstunga påpekade hans antagonist Hrafn – som svekfullt äktat Gunnlaugs stora kärlek, den fagra Helga – att Gunnlaug i stället kunde söka ”goda kvinnor” söderut, vid Sotes vatten.⁶

Utmärkande för Holmbergs synsätt är att han skilde mellan den norra och södra halvan av Bohuslän, och där han favoriserade den nordliga. Han skrädde inte orden när han beskrev kustbefolkningen i den södra skärgården. Han menade att de hade en iögonfallande frånvaro av ädlare drag och kallade dem rentav för den svenska nationens parias. Han fortsatte:

”Härkomne av en dålig ras [...] kämpande med armod och uselhet ända från vaggan [...] förtryckta och utsugna av alla, värnlösa offer för det lumpnaste månglarintresse [...] äro de endast betänkta på medel att uppehålla sitt eget usla liv.”⁷

Holmberg var samtidigt medveten om att vad han kallade ”den gamla bohuslänska stammen” vid tiden, det vill säga under 1800-talets första halva, endast kunde återfinnas i Bohusläns inland. Kusterna hade under århundradena ”inympats” med främmande ”som från alla rikets kanter ävensom från utlandet ditströmmade” under framförallt sillfiskets glansdagar.⁸ Som i få andra landsdelar skedde här möten mellan människor vilka skulle forma, om kanske inte regionala karaktärer, så åtminstone individer som för sin överlevnad tvingats anpassa sig till naturens kärva förutsättningar.

Provinsialläkaren Otto Loenbom i Lysekil hade uppsikt över bland annat Malmön och södra Sotenäs. Våren 1868 nedtecknade han sin egen bild av skärgårdsbornas läggning:

”[Den] är öppen och liflig, häftig och högmodig samt temligen opålitlig; att lita på hans löften är mer än vanskligt. Männena äro i allmänhet arbetsamma så länge de äro på sjön, men taga igen skadan, när de komma i hemmet. Kvinnorna deremot äro till största delen lättjefulla, samt mest sysselsatta med sqvaller och kaffedrickning hos grannsystrarna, hvarför också hemmen på sina ställen äro riktiga mönster af osnygghet och ofrefnad.”⁹

Vi skall möta Bohusläns och Sotenäs allra första inbyggare i nästkommande kapitel liksom senare tiders invånare i de följande. Alla dessa inbyggare har haft naturen att förhålla sig till. Vi inleder vår naturgeografiska genomgång med något som ständigt varit närvarande i deras liv: graniten.

Den röda graniten

Den som vandrar utmed Sotens is- och havspolerade granitklippor sätter sina fötter på berg som är 920 miljoner år gamla; något vandraren kan ägna en stilla tanke åt. Den som ser tillvaron ur stenarnas perspektiv borde kunna möta dagens bekymmer med viss ro då de senare förefaller som tämligen övergående företeelser.

Allt sedan vår planet formades har den varit utsatt för ständiga geologiska processer där inte minst kolliderande kontinentalplattor förändrar miljöerna. Bohuslän befinner sig i kanten av den fennoskandinaviska urbergsskölden, ett urbergsområde som är betydligt äldre än den sten som vi vanligen förknippar Bohuslän med: graniten. Denna landskapets så omtalade bergart är märkligt nog i stort sett enbart en företeelse för norra Bohuslän. Orsaken är att en ungefär fem kilometer djup granitskiva lyckats tränga upp mellan de omkringliggande urbergsplattorna. Från Gullmarn i söder sträcker sig området förbi Idefjorden och in i Norge; i öst går det en bit väster om den förkastningsspricka som bildat Bullaresjöarna. I väst ligger gränsen ungefär vid den nuvarande strandlinjen. Väder- eller Kosteröarna, vilka befinner sig ett stycke ut i skärgården, vilar däremot inte på bohusgranit utan andra bergarter som gnejs. Det finns givetvis granit på många andra platser i Sverige, inte minst på Tjörn. Denna granit är dock av annat slag, bildad för drygt 1500 miljoner år sedan, och skall inte förväxlas med formationerna vid Soten.

Granit är en magmatisk bergart som bildats genom att magma, mer eller mindre smälta bergartsmassor, i långsamma geologiska processer trängt upp genom äldre bergarter och stelnat i eller ovan jordskorpan. Som bergart är graniten i hög grad variationsrik. Den som undersöker hällar och bankade stenbumlingar finner inte sällan inslagna brottstycken av åldrad gnejs eller mörka band av vulkanisk diabas. Det är berg som underjordens heta granitmassor inte förmått smälta utan som följt med i rörelsen upp mot ytan. Granitbergen kan vanligen uppfattas som mestadels grå. På platser där isen, havet och vindarna fått spelrum, och när mineralsammansättningen och texturen är den rätta, ser vi den ”röda” graniten. Som få andra företeelser har denna granitvariation fått karaktärisera den storslagna skönheten i det bohuslänska kustlandskapet.¹⁰

”Rödare” än så här kan knappast inte Sotens granitformationer bli.

Variationsrikedomen framgår av de geologiska undersökningar av de svenska granitbrotten som sammanställts av Sveriges Geologiska Undersökning, SGU. I Uleberg beskrevs stenen som grov i röda och rödgråa färgskalor; vid Hoge berg i Hunnebostrand uppgavs den som mer jämnkornig gråröd till röd. Graniten ute vid Ramsvik var mer grå och av bästa smågatstenskvalitet. På Malmön var stenen i allmänhet grå i medel- och finkornig granit.¹¹

Granit vittrar oerhört långsamt. De släta hållar vi ofta finner i det yttre havsbandet såg i stort sett likadana ut för omkring 20 000 år sedan – fastän täckta av tång eller is. Samtidigt är stenen möjlig att slipa, något som mängder av jättegrytor och runda släta hållar skvallrar om. Då granit också kan klyvas i räta vinklar, åtminstone för den som kan ”läsa sten”, blev den råämne till områdets stenindustri, något som skildras i kapitel XVII. Utan graniten hade Soten aldrig varit Soten.

SGU har via varierande mätmetoder uppskattat förekomsten av skilda grundämnen i berg och jordar.¹² En flyggeofysisk översikt visar att exempelvis närvaron av höga uran- och radonhalter i stort sett sammanfaller med förekomsten av granit. Bergarten innehåller, jämte skiffer, större mängder naturligt uran än andra. Den radioaktiva gasen radon bildas av att uranet ständigt sönderfaller. Kommuner som Strömstad, Tanum, Sotenäs och Lysekil räknas i detta avseende som högriskområden. Radioaktiviteten är måhända baksidan av den vackra graniten vilket åtskilliga som djupborrat brunnar i området fått uppleva. Vattenprotokollen ser dessutom inte sällan ut som om de vore tagna ur Mendelejevs periodiska system. Det tilltänkta dricksvattnet brukar stundom, förutom uran och radon, vara behäftat med åtskilliga andra mindre nyttiga grundämnen. Nya byggmetoder, radonavskiljare och vattenreningsystem förefaller ha minskat hälsoriskerna i modern tid.

Isarnas omvälvande tid

Berg som varit med i nära en miljard år har naturligtvis utsatts för stor påverkan genom tidevarven. De har befunnit sig i havens djup, varit täckta av djupa jordar eller ismassor, haft både dinosaurier och mammutar trampandes på sig. Genom kontinentalplattornas ständiga drift har berggrunderna förflyttats kring jordklotet.¹³ När berget väl var satt på plats, och norra Bohuslän för en tid placerats mellan de 58:e och 59:e breddgraderna, fullbordade inlandsisarna den slutliga finishen av det landskap vi nu möter.

Den senaste istiden kallas i Sverige för *Weichsel*, eftersom isen i sitt maximum nådde ned till den polska floden Wisla (ty. Weichsel). Denna istid inleddes för drygt 100 000 år sedan. För omkring 20 000 år tillbaka blev klimatet varmare och isarna började minska. Varje istid har samtidigt haft inbrytande perioder av varierande temperaturförändringar. Det var heller inte något konstant istäcke som låg över Fennoskandia; under långa epoker måste delar av halvön ha varit isfri vilket fynd av bland annat mammut i Finland verifierar. De förhistoriska djuren beräknas ha levt för 30 000 till 40 000 år sedan.¹⁴

Vi kan antaga att neandertalare och senare även paleolitiska *homo sapiens* följde i de smältande isarnas spår på jakt efter föda. Dessa tidiga inbyggare förefaller inte ha lämnat några avtryck efter sig; sannolikt svepte de återkommande nedisningarna undan alla sådana eventuella lämningar. När den senaste istiden nådde sin klimax har medeltemperaturen i norra Europa uppskattats till omkring 20 grader lägre än i dag. Det skall jämföras med en nutida årsmedeltemperatur för stora delar av dagens Bohuslän på omkring plus 9 grader.¹⁵

Redan för omkring 16 000 år sedan var delar av den svenska västkusten isfri men först 3 000 till 4 000 år senare var det havsdränkta område som skulle bli Bohuslän isfritt.¹⁶ Några tusen år senare var i stort hela Skandinavien befriat. Därmed befinner vi oss just nu i en så kallad mellanistid

och värmeperiod, som rimligt att döma av tidigare erfarenheter, snart borde vara förbi. De flesta värmeperioder har varit korta, omkring 10 000 till 15 000 år. Ett i stort sett enigt forskningsläge pekar på att mänskliga aktiviteter radikalt kommer att ändra de framtida klimatologiska villkoren – men innebär det att växthuseffekten till äventyrs även förhindrar eller fördröjer en ny istid?

Hur mycket vatten som dessa isar på respektive halvklot verkligen band är omdiskuterat och svårberäknat. Isarna täckte inte halvklotet som några regelbundna kalotter, sett från polerna. Mängden nederbörd påverkade isarnas tillväxt och istäcket blev inget eller tunnare i nederbördsfattiga områden. Hur djupa isarna var är därför svårbedömt men tjocklekarna har uppskattats till mellan 2 till 3,5 kilometer.¹⁷

Isarnas enorma tyngd medförde att den elastiska jordskorpan i runda tal pressades ned drygt en kilometer. När isarna väl smälte frigjordes enorma mängder vatten vilket höjde havsnivåerna parallellt med att jordskorpan reste sig, befriad från istyngderna. Dessa motverkande krafter gör det vanskligt att säkert beräkna havets nivåer. Strandlinjernas förskjutningar visar också på betydande skillnader på olika platser. I stort kan det hävdas att där isen var som tjockast och tyngst reste sig landet mest och snabbast, där det varit tunnare blev skillnaderna inte så stora. På den skandinaviska halvön varierar därför strandsförskjutningen från hundratals meter ned till noll. För Bohusläns del är skillnaderna avsevärda. I Göteborgsområdet har den högsta marina gränsen beräknats till omkring 95 meter medan det handlar om runt 100 meter vid Sotenäs sydspets – men kanske hela 160 meter vid Fjällbacka och omkring 170 meter ute på Väderöarna.¹⁸ En sak tycks forskare fortfarande vara överens om: svårigheterna att bestämma saken mer exakt.

Det förlorade Doggerland

Eftersom de mer nordliga arktiska, och i synnerhet de gigantiska nordamerikanska isarna, under lång tid skulle fortsätta binda enorma mängder vatten reste sig landet på vissa områden snabbare än vad havet förmådde dränka det. *Doggerland* blev ett sådant fascinerande fenomen. Stora områden i nuvarande Nordsjön mellan England och Danmark förblev torrlagda under tusentals år. När klimatet blev varmare ersattes den första tundramiljön av böljande grässtäpper och en fruktbar vegetation. Det kan antagas att jägarfolk ganska omgående sökte sig ut på Doggerlands slätter för att, förutom säl och marina arter vid kusterna, jaga mammut, ullhårig noshörning, vildhäst och framförallt ren.

Den mer vetenskapliga kunskapen om Doggerlands existens är relativt sen. När havsvidderna ute på Nordsjön trälades i slutet av 1800-talet fick fiskare från Nederländerna och England upp rester av träd och torv men också ben och horn. Det misstänktes snart att delar av Nordsjön en gång i tiden måste ha varit fasta land. Att området även befolkats av människor bekräftades 1931, när en engelsk trälare i sina nätmaskor fick upp en harpun, utskuren ur ben. Även fiskefartyget *Marconia* från Fisketången uppges ha gjort ett likartat fynd i Nordsjön ett år tidigare, när ett lerkrus hamnade i trålen.¹⁹ Pollenprover ur havsbottenarnas torvsediment visade också att det funnits mäktiga skogar. När oljeprospekterare från 1960-talet och senare mer systematiskt började undersöka Nordsjöns bottenar tillfördes ny kunskap som marinarknologerna dragit stor nytta av. Det gick att kartlägga Doggerlands numera dränkta landskap och rekonstruera höjder, floder och insjöar.

Fynd sker fortlöpande och från än äldre tider. För några år sedan kunde en privatperson från Nederländerna triumferande meddela att han, efter att ha undersökt fyllnadsmaterial som skopats upp långt ute till havs i Nordsjön, funnit 28 handkilar. Dessa skarpa men lågteknologiska redskap var tillknackade i flinta och uppskattningsvis omkring 100 000 år gamla.²⁰ Om dateringen är

korrekt visar fynden att Doggerland, som vi känner det, haft invånare även mellan tidigare istider.

Vad som kan förstås är att Doggerland sannolikt erbjöd en utmärkt livsmiljö för en jägarbefolkning med rik tillgång av marin föda samt vilt och fågel. Dessa stenåldersfolk kom under flera årtusenden att röra sig fritt mellan England och Jylland om än de inte kunde ta sig landvägen över till Norge. Den djupa *Norska Rännan*, med förbindelse till det Atlantiska djuphavet, skar mellan Doggerland och den norska sydkusten ända ned mot Väderöarna. Under en tid var det också möjligt för människor att gå torrskodda mellan Jylland och den södra delen av den nuvarande svenska västkusten, åtminstone fram till dess att Baltiska issjöns smältande vattenmassor bröt igenom vid Öresund och bildade en flödande och bred isälva. Den bör ha följt den undervattenssänka som löper utmed hela den svenska västkusten, *Djupa Rännan*. Dess djup varierar men ligger ofta på omkring 100 meter.

När den smältande iskanten nått mellersta Sverige inträffade ytterligare en naturkatastrof. Isarna hade dämt upp enorma mängder med smältvatten i östersjöområdet men till sist var fördämningen mot väster så tunn att vattenmassorna bröt igenom. Troligen skedde genombrottet vid Billings nordspets för omkring 12 000 år sedan.²¹ Inom kort sjönk Östersjöns vattenyta mellan 10 och 25 meter. De skär och möjligen den landremsa som legat torrlagd närmast Bohusläns kuster dränktes åter. Under en tillfällig köldperiod skedde det motsatta. Västerhavet kom att stiga högre än den blivande Östersjön och i höjd med Närke strömmade havsvatten in i insjön och gjorde dess vatten bräckt.

När ismassorna i Nordamerika började smälta på allvar steg världshaven snabbt och översvämmade Doggerlands produktiva marsklandskap. Det är inte omöjligt att dagens Doggers bankar, där djupen i nutid pendlar mellan 12 till 40 meter, blev till stenålderskulturernas sista tillflykt. År från år skulle då jägarbefolkningen bevittna hur havet oavbrutet slukade deras livsmiljöer för att de till sist fann sig isolerade på öar i dagens Nordsjön. Det hela ändade upp i ytterligare en naturkatastrof för omkring 8 100 till 8 200 år sedan: *Storeggaskredet*. Ett område som har uppskattats ungefär lika stort som Västra Götaland lossnade vid kanten av den norska kontinentalsockeln och gled ut i Norska Havets djupbotten. Den gällande teorin menar att sedimentlager från istiden råkade i glid på havsbottenarnas sluttningar. Skredet orsakade en många meter hög tsunami; inne i de norska fjordarna kanske upp till 30-40 meter. Vågorna dränkte troligen det som återstod av Doggerlands livsmiljöer liksom stora delar av kusterna utmed Norska havet. Även Nordsjöns kuster drabbades, i synnerhet Skottlands. Spåren efter tsunamin har konstaterats på många strandnära platser. Undersökningar pekar dessutom på att det vi kallar Storeggaskredet sannolikt bara varit det värsta av flera undervattensskred under historiens gång. Katastrofen skulle alltså kunna hända igen. Diskussionen fick nytt bränsle när exploateringen av de norska oljefälten inleddes. Det fanns farhågor att verksamheten skulle påverka djupbottenarnas stabilitet.

Intresset och fascinationen för Doggerlands försvunna folk har given bäring på myterna om det förlorade Atlantis. Saken har resulterat i såväl åtskilliga hypoteser som ett ständigt ökande forskningsintresse. Det kan därför förutspås att vi i framtiden kommer att få veta betydligt mer om både Doggerland och den jägarbefolkning som levde här.²² Om inte annat kan frågan sättas i samklang med den pågående klimatkussionen: kommer haven återigen översvämma lågt liggande kustområden som vid Doggerlands undergång?

Både före och efter att Doggerland gick förlorat under Nordsjöns havsvidder, och England skildes från kontinenten, reste sig isbefriade områden upp. Det var, som tidigare påpekats, en motverkande och komplex process med stora variationer. I huvudsak är dock geologerna överens

om att landhöjningen skedde mycket snabbt i inledningen, i genomsnitt kanske 6-8 centimeter om året under de första två tusen åren när istäcket blev allt tunnare och försvann. Efter hand saktade processen in, låg länge omkring ett par eller tre centimeter om året för att i början av vår tideräkning kanske ligga mellan 0,5 till 1 centimeter för Bohusläns del. I samtiden handlar landhöjningen om tre till fyra millimetrar. Den är alltså negligerbar år från år. Över tid skapar processen ändå bekymmer när farleder grundas upp, grund reser sig och forna tiders hamnar och bryggor hamnar på torra land.

Vi får sannolikt lägga till ett omkring 4,5 meter högre vattenstånd för att återskapa det sjölandskap som 1000-talets vikingar rodde och seglade på. Under bronsåldern, som i Sverige förläggs till 1800 till 500 f.kr. gick havet under periodens slutskede troligen mellan 11-12 meter högre än i dag mot 16-17 meter under bronsålderns äldsta tid.²³ Vid Jesu födelse skulle havet ha stått 8-9 meter högre. Problemet är dock, som nämnts, att strandförskjutningen varierar på skilda orter och måste mätas lokalt. Kunskapen har ändå varit av stor vikt inte minst för arkeologer när de sökt datera boplatser.

Striden om vattnets försvinnande

I länder med låga kustområden som legat under isens tryck uppmärksammades tidigt vad som kom att kallas för *vattuminskning*. Den allmänna uppfattningen, i brist på kunskap om nedisningarna, var att havet på något oförklarligt sätt rann bort och försvann. Mest märkbar var landhöjningen i Östersjön och i synnerhet Bottenhavet och norröver, varför det blev av intresse för den dåvarande svenska statsmakten, från sitt kungliga stockholmsperspektiv, att reda ut saken.

En rad av 1600- och 1700-talets mest bemärkta vetenskapsmän gav sig in i diskussionerna. Naturforskaren Urban Hjärne (1641-1724) lanserade hypotesen att östersjövattnet rann ut i Västerhavet med förklaringen att Öresund vidgat sig. En mer fundamentalistisk teori lanserades av religionsbildaren Emanuel Swedenborg (1653-1735). Han menade att Sverige hade varit täckt av vatten som sedan sjunkit ned mot ekvatorn, eftersom det antogs att jorden snurrade allt saktare. Anders Celsius (1701-1744), som vi i någon mån kan tacka termometerskalan för, utvecklade teorierna; han föreslog avdunstning som orsak eller att det fanns hål i havsbotten, där vattnet rann ned. Även Carl von Linné (1707-1778) som i övrigt förefaller så öppen för iakttagelser och fakta, anslöt sig till teorierna.²⁴ Andra pekade på att fenomenet orsakades av jordens rörelser. Ingen av dessa tidens vetenskapsmän, så fångna av den kristna kyrkans skapelseberättelse, närde idén att norra Europa en gång kunde ha varit täckt av is. De spår som fanns i naturen av bland annat räfflor på bergen, eller väldiga stenblock som fanns kringströdda i landskapet, sattes i stället i samband med den bibliska Syndaflodens vådliga framfart. Att en och annan i sin kammare nog trodde att de tillkommit med hjälp av antediluvianska jättfolk – alltså folk som levt före Syndafloden – kan vi nog också utgå från. Sådana folkliga berättelser har förekommit på många orter i historisk tid och förklarades av att jättar, störda av kyrkklockornas klang, kastade större stenblock i syfte att tysta oväsendet.²⁵ De verkar i allmänhet ha missat de tilltänkta målen varför jättestena blev kvar, kringspredda i landskapet.

Prästerskapet i den svenska riksdagen var helt övertygade om att vattenminskningen enbart kunde sökas i att haven fortsatte att dra sig tillbaka efter Syndafloden. Den allmänna uppfattningen vid tiden var att världen hade skapats 4004 år före Jesus födelse, så scenariot var tidsmässigt sett inte alldeles otänkbart. Uträkningen hade bland andra utförts av den irländske ärkebiskopen James Ussher (1581-1656). Även epokgörande personligheter som Johannes Kepler (1571-1630) och Isaac Newton (1642-1727) var inne på ungefär samma tidslinje. Vad som kan tyckas mer

bekymmersamt är att teorierna om jordens unga ålder fortfarande odlas i vissa religiösa grupperingar, eller att fyra av tio amerikaner verkar tro att världen skapades för högst 10 000 år sedan. Även i Sverige tycks det finnas tvivlare.²⁶

Under 1840-talet lades emellertid teorier fram att isar verkligen täckt stora landområden. 1865 presenterade den skotske geologen Thomas Jamieson sin tes om att jordskorpan är elastisk och känslig för yttre tryck. Gerard de Geer (1858-1943), svensk friherre och amatörgeolog, följde tankarna och teorin om att landhöjning och inte vattenminskning var orsaken till att landet expanderade. Insikten blev allmänt accepterad inom det vetenskapliga samhället. Av saken blev det alltså tvärtom mot det som människor trott under århundraden.

Den av oss flitigt refererade skriften om Bohusläns historia av Holmberg kan också tjäna som belägg för hur sen kunskapen är. Fornforskaren och museimannen Gustaf Brusewitz (1812-1899) reviderade texterna efter den förstnämndes bortgång. Vid tiden för de nya upplagornas utgivning 1867 hade han tydligen inte tagit del av de nya teorierna. Brusewitz hade svårt att förklara skalbankarna långt uppe på land, jättegyrtornas tillblivelse eller hur löst liggande jättestenar hamnat högt upp på bergen. I stället framkastades hypotesen att landskapet formats av en våldsamt uppstötning från havet – en ”landvåg” – med en klädsam reservation att ”de lärde må avgöra frågan”.²⁷

Förhållandena var observerade men kunde inte förklaras. Hade Brusewitz funderat över de uppgifter som naturforskaren och linnélärjungen Pehr Kalm (1716-1779) återgav från sin resa i Bohuslän hade han kanske nått en annan insikt. I samband med att Kalm undersökte det sjunkande havet vid Orust 1742 mötte han komministern Jonas Holmsten. Denne framförde idén om att det inte var havet som försvann utan att grund, klippor och själva landet växte. Den gode prelaten beskrevs av Kalm som *curieux*, och saken tycks ha stannat vid kommentaren.²⁸

Kalm missade däremot inte att omtala berättelsen om Gudmund, den ”siste påviske prästen” i Kville socken. Eftersom Gudmund vägrat att anamma den nya läran ersattes han under 1530-talet av en lutheransk präst. Han tilläts en avskedspredikan. I denna menade han att den katolska läran var den enda rätta, varefter han bad om ett bekräftelsetecken från Herren. Han blev bönhörd över hövan. Vid sin avresa grundstötte kyrkomannens segelbåt mot ett dittills okänt undervattensgrund utanför Fjällbacka. Prästen drunknade men platsen fick bära hans namn, *Gudmundsskäret*. För 500 år sedan låg det alltså helt under vatten. 210 år senare noterade Kalm vid sitt besök att skäret stod upp ungefär en aln (ca 60 cm) över havsytan.²⁹ Vid en mätning 1843 hade skäret nått upp till ungefär 1,4 meter. Landhöjningen här skulle därför kunna uppfattas till 0,8 mm om året, vilket är en relativt hög siffra. Vad som kan ses är att förändringarna varierar kraftigt mellan olika platser.

Rapporter om och forskningen kring den globala uppvärmningen är naturligtvis färskvara men pekar entydigt, oaktat de bakomliggande faktorerna, att planeten blir allt varmare. De arktiska isarna och glaciärerna smälter. *Klimat- och sårbarhetsutredningen* har bedömt att Västerhavet kommer att stiga med 88 centimeter fram till 2090. Höjningen skall ställas i relation till att det högsta högvattnet i Soten har mätts till 136 centimeter. Många bryggor, kajer, vägar och havsnära byggnader riskerar i ett sådant scenario att tid till annan dränkas av 2,2 meter högre havsnivåer.³⁰ Den beräknade höjningen motverkas i någon mån av den fortsatta landhöjningen. För Smögens del är den i nutid 3,2 mm om året, det vill säga ungefär 3 centimeter på tio år, 30 centimeter på 100. Den är därmed knappt märkbar under en livsålder men blir givetvis betydande sedd över tid.

Ebb och flod på västkusten

Den dygnsmässiga påverkan från ebb och flod är något synligare än landhöjningen. De flesta vet säkert att tidvatten beror på att månens gravitation drar till sig havsmassorna. Även solen påverkar ungefär hälften så mycket som vår drabant. I verkliga livet regleras tidvattnet även av en rad andra faktorer såsom jordens rotation, jordaxelns lutning, variationer i avståndet till både måne och sol. I svenska farvatten som Skagerraks kan tidvatteneffekten beskrivas som försumbar.³¹ För kuster som har direkt beröring med detta hav brukar skillnaden mellan ebb och flod vara dryga tio centimeter. Men när alla faktorer sammansvär sig, i princip att jorden, månen och solen ligger i linje och det blir *springflod*, kan skillnaden bli upp till 40 centimeter. Längre söderut, i Kattegatt, handlar det om fem centimeter eller runt 20 centimeter vid springflod.³²

Det är inte tillräckligt för att vi skall hinna plocka ostron eller musslor på bottenarna till skillnad mot några av jordens mest extrema tidvattensområden som de vid Engelska kanalen eller vissa havsbukter i östra Kanada. I de sistnämnda vikarna kan havshöjden variera upp till 17 meter. Om nu någon skulle vilja beräkna skillnader i tidvatten, vilket förefaller ha störst potentiellt intresse för havsöringsfiskare, finns det tabeller att använda eller, eftersom vi lever på 2000-talet, appar att skaffa till mobilen. Vad som komplicerar beräkningarna är att det varje dygn sker en förskjutning: skillnaden mellan ebb och flod är ungefär 12 timmar och 25 minuter. För varje dag som passerar kommer alltså både ebb och flod lite senare än föregående dag.

Ett annat mer sällsynt fenomen är *sjösprång*. Mellan några minuter och upp till en timme kan havet plötsligt stiga med någon meter. Företeelsen kräver att en kallfront eller ett åskväder rör sig i en bestämd hastighet och passerar havspartier med jämna och relativt grunda bottenar.

Den som lyssnar på sjörapporterna stöter på ett annat fenomen med bäring på havsnivån: medelvattenstånd. De aktuella djupen som kartplotter eller sjökort visar är ställda till detta normala vattenstånd. Värdet är uträknat med hänsyn till många års uppmätta medelvärden. Redan 1774 startade kontinuerliga mätningar vid Slussen i Stockholm. Även Smögen har en *mareograf* där Sveriges metrologiska och hydrologiska institut, SMHI, ansvarar för mätningarna.

Fler än en besökare på promenad utmed Smögen lär ha undrat vad detta är för märklig byggnad: mareografen eller "havspegeln".

Havets nivåer är aldrig konstanta. Strömmar och starka ihållande vindar kan både höja och sänka havsnivåerna avsevärt mer än vad tidvattnets små differenser mäktar med. Även lufttryck påverkar och historisk meteorologi ger åtskilliga vittnesmål om sådana händelser. Svenska farvattnen har ändå varit relativt förskonade i jämförelse med åtskilliga andra av världens kustområden, om än 2015 års första orkan, *Egon*, fick havet utanför Uddevalla att höja sig 152 centimeter.

Ett ”skallote” landskap

För uppskattningsvis 9 000 till 10 000 år sedan stack endast de högre bergen i Sotenäs upp som små öar och skär i en utspridd ytterskärgård. För varje år som följde blev formationerna något högre i förhållande till havet, och länkades undan för undan samman med närliggande höjdstreckningar. Eftersom havets vågor under århundraden bearbetat de strandnära bergen var de tämligen renspolade när de reste sig upp. Den senaste inlandsisen hade dessutom svept med sig de jordlager som tidigare funnits; bergens hjässor stod nakna och ofruktbara. I sluttningar, skrevor, sprickdalar och dalgångar anhopades däremot jordlagren. De bestod av finkorniga istidssediment vilka blandats med havsbottnarnas leror och leryttjedor, ofta med kalkrika skalrester från snäckor och ostron. När landet fortsatte att frigöra sig från havets grepp blev det torrlagda resultatet en ofta mycket bördig jordmån, stundom av märteltyp. Den vegetation som uppstod gynnades också av att klimatet snabbt blev varmare.

I de områden som inte var alltför vindpinade uppträdde först gräs, örter och enbuskar. Snart spreds även lövträd som björk, sälg och asp. För runt 10 500 år sedan gjorde hasseln entré och bildade mindre skogar där jordarna tillät. Även tallen bredde ut sig och förefaller efter en tid ha trängt undan björken. Denna etablering skedde i allmänhet i sprickdalarna och inte uppe på hällmarken. Där fanns lokalt endast en lågvuxen och gles hällmarksskog bestående av kanske främst bergek, som kämpade för sin överlevnad tillsammans med krypande enar, ljung, lavar och mossor. Med tiden skulle hällmarken, med sina fläckvisa gröna partier, komma att utnyttjas som betesmark.

Den kunskap vi har om vilken växtlighet som funnits i olika tidsskeden, och vilka arter som dominerade för tusentals år sedan, vilar på pollenanalyser av sediment och torv. Pollen sprids i enorma mängder och kan bevaras under mycket lång tid i fuktiga och syrefattiga miljöer. Genom att borra ned tunna ihåliga rör i sedimenten kan forskarna ta prov, och ur dem beräkna frekvenserna av skilda pollenslag. Med kol-14-metoden tidsbestäms lagerföljderna.

Den så kallade *Atlantiska tiden* pågick mellan åren 6 800 till 3 800 f.Kr. Klimatet blev både mildare och fuktigare; medeltemperaturen var periodvis ungefär två eller kanske tre grader högre än i dag. Pollendiagrammen visar att värmeälskande växter som exempelvis idegran, järnek, murgröna, olvon och vildkaprifol etablerade sig. Ungefär samtidigt uppstod den bohuslänska ädellövsbogen. Ek och lind tog över de torrare områdena medan alm och ask sökte sig till fuktigare partier. Träden bildade täta och höga skogar, men i sin utbredning alltid omslutna av höjdernas hällmarker och berg. Några sammanhängande storskogar uppstod aldrig i detta kustband, utan uttrycket *mosaiklandskap* har använts för att beskriva landskapstypen. I fuktigare och sankare partier utbreddes sig kärrväxter och mossor. Den torv som bildades skulle långt senare bli till användbar bränsleresurs när skogarna avverkats.

De första jägarstammarnas påverkan på landskapet måste uppfattas som ytterst begränsad. Det är först när jordbruk och boskapsskötsel introducerats som vi kan misstänka att större ingrepp skedde via svedjebränning och djurens bete. Virkesbehov och vedbrand var andra aktiviteter som naggade skogarnas förråd. Det förefaller dock ha varit en ytterst långsam process som skulle

ta tusentals år. I och med järnåldern började utglesningen bli mer märkbar. Från medeltid och senare kom avverkning, uppodling och betestryck att förhärja det ursprungliga skogslandskapet.

Botanikern Magnus Fries har undersökt skogarnas utbredning i Sotenäs och Stångenäs i historisk tid.³³ Han sammanställde detaljerade skogskartor vilka ger besked om att det omkring år 1700 endast återstod mindre skogspartier i Sotenäs. Undantagen var höjderna ovan inre och mellersta delen av Åbyjorden – det vill säga runt säteriet Åby. Även utmed Långån, ibland något pompöst benämnd som *Bärfendalsälven*, fanns rik vegetation.³⁴ Den lerhaltiga jorden i den forna havsviken måste ha varit svår att odla upp varför området först i sen tid verkar ha bebyggts. Bristen på fornlämningar i trakten tolkade exempelvis Holmberg som att området kring Bärfendal varit ett obebot skogssnår i förkristen tid.³⁵

Förutom lokalbefolkningens mer omedelbara behov av ved och virke har det framhållits att skogarna i Bohuslän föröddes av saltsjuderiernas och trankokeriernas behov av bränsle. Fries visar att skogarna i Sotenäs redan före tranframställningens storhetstid, under 1700-talets sista halva, i stort sett hade försvunnit. Resenärer vid tiden vidimerar uppfattningen. Kalm noterade under sin resa i landskapet att bergen stod ”skallote”. Endast några enbuskar stod kvar, här och där.³⁶ Sjuderiernas vedbrand fick alltså hämtas allt längre in i landet, men det kan noteras att flera trankokerier förlades till just Åbyfjorden. Där fanns det länge kvar mindre angränsande skogspartier men det var också närmare till storskogarna, åt dalslandshället.

Traditionen ger vid handen att skogarnas öde beseglades av den danska statsmaktens behov av bränsle till Skagens fyr. Fyren byggdes 1560, så saken skulle kunna vara möjlig. Ganska omgående, redan i början av 1600-talet, började dock de danska fyrarna att eldas med stenkol. Till skillnad mot ved släcktes inte stenkolsbrasan så lätt i regn och oväder. Det kan däremot misstänkas att det i stället var behovet av skeppsvirke som fick en förödande påverkan på ekbestånden. Beräkningar pekar på att det exempelvis behövdes en råvaruvolym om 3 650 kubikmeter ekvirke för att bygga ett fartyg av regalskeppet Vasas storlek. All denna ek utnyttjades nu inte till själva fartygsbygget, eftersom bara en mindre del av allt virke var användbart.³⁷ Fanns det träd kvar på Sotenäs vid 1800-talets mitt handlade det om enstaka sådana, eller mindre uppsplittrade dungar. Provinsialläkaren i Lysekil noterade:

”Hvarhelst någon klippa ger skydd för de häftiga vest och sydvestliga stormarna, ser man också små träd skjuta i höjden, ehuru de icke nå längre än der skyddet slutar. Troligen skulle dock äfven här skogsodlingen så småningom lyckas, såvida folket kunde förmås göra försök dertill, men befolkningen här är icke mera böjdt att arbeta för en framtid än på andra ställen.”³⁸

Ett vittnesmål över 1880-talets skogsbrist säger att det utan alltför stor svårighet gick att räkna de träd som fanns kvar i Askums socken.³⁹ Återväxten tog ändå fart på vissa platser under 1800-talets slutskede. Genom stenindustrins kris under första världskriget kom den verkliga förändringen. Arbetslösa stenarbetare engagerades som skogsplanterare, något som snart skulle omdana hela landskapsbilden. Utvecklingen har accelererat. Inte enbart genom skogsplantering, utan även beroende av att åkrar och betesmarker lagts igen samt minskat betestryck från får och boskap, har vegetationen återkommit. Den som varit med ett tag noterar säkerligen att det under senare år blivit betydligt grönnare även i det yttre kustbandet. Nu lär nakna granithällar, liksom vindarnas exponering, förhindra att *hela* kustlandskapet en dag blir trädbevuxet och förbuskat, men förändringarna är påtagliga. Fries notering från 1958 skulle som iakttagelse kunna överföras till nutid för den som blickar 50 år tillbaka:

”De från slutet av 1800-talet och framåt genomförda barrskogsplanteringarna och [...] björken ha så omformat landskapsbilden att den för en person, som ej sett Sotenäs och Stångenäs under det senaste halvseket, nu är helt främmande.”⁴⁰

På Fries sista karta från 1950-talet ses fläckvisa gröna partier på Ramsvikslandet. Det verkar som om Sote skog återuppstått, vilket bekräftades under 2010-talet. Virkeshögar travades upp på upplagsplatser på landsidan om Sote kanal. Det fanns, efter hundratals år, återigen så mycket fullvuxen skog att den kunde avverkas.

Än i dag kan vi fortfarande njuta av de vida och betagande horisontlinjerna, men vi får då bege oss till höjder i det yttersta havsbandet. Där ser vi ett storslaget och imponerande stenlandskap, med insprängda bestånd av ljung och krypande enebuskar. Vyerna ger en uppfattning om hur stora delar av Bohuslän sett ut i historisk tid, i synnerhet från tiden omkring år 1700 och en god bit in i 1900-talet.

Denna eviga sydvästvind

Fler än en – orättvisa – iakttagare har menat att det enbart råder två årstider i Soten, det vill säga vår och höst. Sommaren blir sällan het och vintrarna förblir vanligen milda. Trots att antalet soltimmar i den bohuslänska ytterskärgården tillhör Sveriges högsta så påverkas klimat och temperaturer mer av vindsystemen än solens värma. Det är därför inte att undra på att

En stor del av Sotens kuster blir år från år allt grönare. Bilden är från Tryggös läsida, för inte så länge sedan mest täckt av släta hällar och kala berg.

sydvästen borde vara Bohusläns landskapshuvudbonad, om någon sådan symbol hade instiftats. Huvan, med det korta brättet fram och ett längre bak samt ett hakband, materialiserar bilden av fiskare och sjömän i blött och hårt väder. Dess historia kan sökas till mitten av 1800-talet och huvan har likartade namn i andra fiskande nationer kring Nordsjön: *Südwester* (ty), *Zuidwester* (nl), *Southwester* (eng) eller *Sydvest* på danska och norska. Den var från början tillverkad i bomullstyg, impregnerad med linolja, senare även belagd med gummi men numera mestadels i syntetmaterial.

Det var inte enbart sydvästen som karaktäriserade forna tiders fiskares beklädnad. I mitten av 1800-talet var det vanligen endast tjocka ylletröjor som gav skydd mot blåst och väta. För en utomstående kunde det vara svårt att förstå hur en öppen och kort stortröja kunde skydda fiskaren mot det hårda klimatet. När densamme klädde av sig den ena ylletröjan och halsduken efter den andra, så förstod åtminstone läkaren i Lysekil att flera lager av plagg hade en funktion.⁴¹

Detta är sannolikt den mest reproducerade bilden av såväl en fiskare som en sydväst. "Der alte Seebär", den gamle sjöbjörnen, målades av den tyske marinkonstnären Harry Haerndel (1896-1991).

Sydvästens väderbitna namn syftar förstås på att sydvästvinden dominerar i stora delar ute på Nordsjön. Ibland blåser det visserligen från andra väderstreck som nordnordost, och i vissa

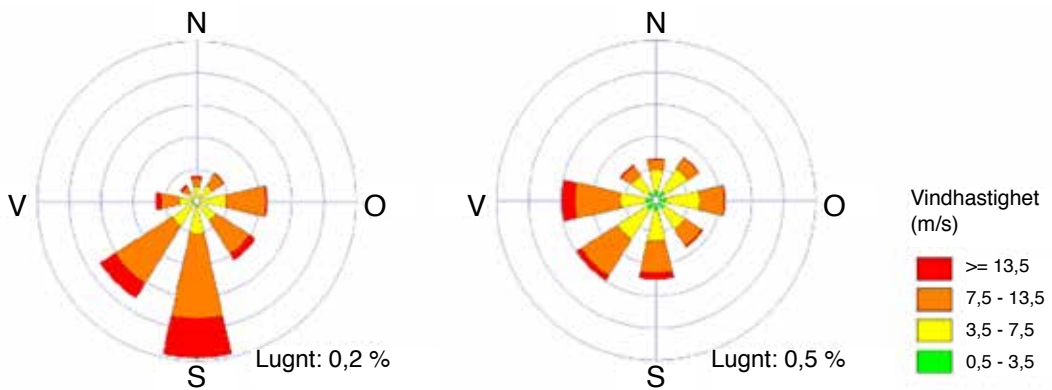

En hummerfiskare från Smögen år 1920 – med sin variant av sydväst.

BILD: NORDISKA MUSEET.

väderlägen kan sydliga och sydostliga vindar hålla på i veckor, men det är sydvästvinden som härskar. I SMHI:s statistik för Väderöarna under åren 1991-2004 kom vinden under 50 procent av året från dessa väderstreck. Den var västlig (14,6 %), sydvästlig (20,9 %) eller sydlig (14,7 %). De övriga fem vindriktningarna, NV, N, NO, O och SO, delade på resten. Endast under 0,6 % av ett år – det vill säga sammanlagt något mer än två dygn – råder det enligt statistiken bleke ute vid Väderöarna.

En vindros från Måseskär, sydväst om Karingön, ger på nästa sida besked om de förhärskande vindarna utmed mellersta Bohuskusten och deras respektive styrka. Rosen är baserad på timvisa tiominutersmedelvärden år 2012. Vindrosen visar att vindarna kan komma från alla håll, fastän det vanligen är de sydliga och västliga vindarna som ser till att tegelpannor i tung betong seglar bort tillsammans med soptunnor och det mesta av lös egendom. Sydvästvinden har rykte om sig att vara våt och stormig, medan Nordan och Västan ger klart och vackert väder. Kommer det snö är det inte sällan senvintrarnas Östan som för med sig slasket.

Vindrosen från Måseskär visar tydligt varifrån vindarna kommer och varifrån det blåser hårdast.

KÄLLA: SMHI.

Väl känd är de nordbohuslänska vindarnas dygnsmässiga variationer, såvida inte mer ihållande låg- eller högtryck ruskar om systemen. Under vackra vår- och somrardagar sägs vinden följa solen, därav det vackra namnet *solgångsvind*. Under förmiddagen, när solen värmt upp land och luftmassorna ovan stiger, blåser *sjöbrisen* från havet in mot land för att jämna ut tryckförhållandena. Den vrider sig sedan medsols under dagen på grund av *corioliseffekten*. Denna beror på att jordens rotation får vinden att ändra riktning. Efter middagstid avtager brisen och dör vanligen ut innan det börjar kvällas. Då kyls land ned snabbare än det värmemagasinerande havet. Varm havsluft stiger och ersätts av kallare luft från land. *Landbris* eller *nattbris* uppstår. I skiftena mellan sjö- och landbris kan det ofta bli någon timme eller två av bleke.

Att förutse blåst och oväder var givetvis av stort värde för kustbefolkningen före väderleksrapporternas tid. Förutsägelseerna gav knappast några långtidsprognoser utan avsåg mest väderleken för det kommande dygnet. Den äldsta metoden var sannolikt att gå upp på ett högt berg och spana ut över havshorisonten. Från kosterarkipelagen finns en berättelse om tre syskon, två fiskande bröder och en syster. Varje gryning fick kvinnan klättra upp på en höjd. Såg vädret ut att bli gott gick hon ned och väckte de båda; då var det ”vær” och dags att gå ut.

En högst ovanlig dag på Väderöarna den 9 juni 2016: bleke!

Framförallt ger molnens strukturer besked om vilket väder som är att vänta. *Alto cumulus floccus*, tofsformade böljemoln, förutspår med sitt oroliga intryck ett väderomslag. Kanske väntar en åskfront bortom horisonten, och inom några timmar rullar en tjock vägg av mörka moln in. Ser solen ut som om den betraktas genom en mattglasskiva är det förmodligen skikt moln som observeras, *Altostratus*. Inom kort väntas regn.

Cumulus humilis, lätta stackmoln är vackert-väder-moln, och bör lugna den som skall gå långt ut. Tornar de dock upp sig, som *Cumulus congestus*, är det åter risk för regn; i synnerhet om de utvecklas till bymoln eller åskvädersmoln, *Cumulonimbus*. Ett kännetecken är att molnet då börjar likna ett städ, med platt överdel. Tunna vita molntrådar, med krokarna i ändarna som växer fram på en annars klarblå himmel, är en varningssignal: skidspetsmoln, *Cirrus uncinus*, förutspår lågtryck.

Ordspråket ”*Red sky at night, sailors’ delight; red sky at morning, sailors take warning*” hörs ibland som seglarnas egen besvärjelse. Den baseras på iakttagelsen att gryningssolen skapar röda skyar när den belyser undersidorna av regnfuktiga moln. Eftersom västvindarna är förhärskande förväntas fler moln, och kanske oväder, komma in under dagen. På kvällen råder det motsatta förhållandet när solen går ned i havet. När inga moln hindrar solstrålningen, mer än möjligen slöjor från havets fuktighet, glöder himlen. Den vetenskapliga förklaringen ligger i att solens strålar, när de på kvällen ligger lågt över horisonten, måste passera mer av atmosfären. Det blå ljuset med sina korta våglängder, som ger himlen dess färg, sprids ut och tenderar att försvinna, medan de röda och orangefärgade strålarna, med sina längre våglängder, finns kvar och dominerar.⁴² Den röda kvällshimlen betyder att morgondagen sannolikt för med sig klar himmel. Ramsans ursprung har omkring 2 000 år på nacken, och kan härledas till Matteusevangeliet.⁴³ Iakttagelsen kan även knytas till ett annat ordspråk: ”När solen går ner i en säck, går den upp i en bäck.” Försvinner kvällssolen i gråa molnslöjor blir det ofta regn dagen därpå.

I folktron lyfts åtskilliga väderspådningar fram. En äldre sjökaptens menade så sent som 1930 att han undvek att gå till sjöss när månskifte följdes av Jupiters upp- eller nedgång. En annan iakttagelse var att tilltagande måne spådde bra väder medan avtagande varslade om sämre.⁴⁴ Andra tecken på väderomslag var värkande kroppsdelar. Personer med gikt ansågs genom att bedöma arten av sina plågor kunna ge god information om det kommande vädret.⁴⁵ Många, om inte alla förebud, kan ges förklaringar. Ett tecken på att bra väder är att vänta är om havsnivån sjunker, något som knyts samman med högttryck. Att stugdörren börjar knarra – ett så kallat ”säkert” tecken på oväder – kan kopplas till att luftfuktigheten ökar när en lågtrycksfront närmar sig, varvid trä sväller vilket kanske medför att ytterdörren knarrar när den trycker mot karmarna.⁴⁶

Sotens alla stormar

Den som botaniserar i sammanställningar av vrak och skeppsbrott finner en mängd orkaner och stormar vilka drabbat norra Bohuslän. Enbart under 1800-talet ses sådana händelser åren 1803, 1807, 1824, 1829, 1831, 1837, 1838, 1855, 1861, 1863, 1864, 1871, 1872, 1875, 1890 och 1895.⁴⁷ Inte sällan kom orkanåren att bevaras i folkminnet, gavs särskilda namn och blev till tidsmässiga referenspunkter.

I den pågående klimatdebatten har det framkastats att det skall bli fler stormar i framtiden. SMHI framhåller dock att stormarna inte har ökat i antal under de senaste åren. I stället för allt blåsigare väder, menar klimatforskare, varierar snarare vindarna från ett årtionde till ett annat. Som medelvärde för hela landet märks under de gångna 60 åren till och med en svag trend mot lugnare klimat och mer nederbörd.⁴⁸ Hur det blir i framtiden kan vi givetvis inte veta, och hösten

Några gånger om året visar sig Soten på sitt mest bistra humör – oftast under perioden september till februari. Bilden från september 2017.

2013 radade stormarna upp sig över Sverige: Simone, Hilde, Sven och Ivar drabbade i omgångar olika delar av landet med stora skador som följd. Två år senare stiftade vi bekantskap med Egon, Gorm och Helga. Men att ovädren totalt sett skulle ha ökat under senare år tillbakavisas alltså av statistiken. När det gäller fluktuation över tid var antalet stormar som högst under 1920-talet för att sjunka under 1930-talet. Antalet ökade fram till 1990-talet och minskade därefter återigen. Statistiken tycks ge en annan bild av den gängse, där de flesta nog skulle mena att antalet stormar blivit allt fler under senare år. Kanske beror det på att minnet är kort?

En sammanställning för åren 1919-2000 upptar 40 orkaner i västra Sverige där alla utom två inträffade under september-februari. Det har också noterats att vissa orkaner infallit nästan samtidigt år till år, speciellt under december och januari. För Sotens del utmärker sig följande stormar och orkaner i hävderna från tiden efter första världskriget:

- 18 november 1919. Smögen noterade S 33 m/s. Orkanen bröt upp isen som höll på att lägga sig inne i fjordarna.
- 14-15 november 1920. Smögen registrerade WSW 37 m/s. Stora delar av norra Europas kuster hemsöktes av orkanen som orsakade svåra översvämningar. Danmarks västkust översvallades av vrak och havet bröt igenom Jyllands klitter. Det rapporterades svåra förhållanden längs hela den norra västkusten.
- 23 januari 1921. Smögen kunde skriva NNW 38 m/s. Orkanen drabbade hela södra Sverige i vinteroväder.
- 4-5 mars 1921 Smögen mätte vindarna till 34 m/s. Det var den tredje orkanen i området på mindre än fyra månader.
- 17- 20 december 1921. Smögen bokförde WNW 37 m/s. Västra och södra Sverige drabbades av den svåra orkanen med omfattande skador som följd. På Nordsjön blåste det ”hårdare än någonsin”.
- 1-3 november 1922. Smögen noterade S 39,5 m/s. Den våldsamma och orkanartade stormen

stälde till problem för sjöfarten. Ångaren Hilda gick under med elva man ombord. Från Smögen syntes havet som en vit rök. I Danmark var stormen den kraftigaste på 20 år.

- 25 januari 1923. Smögen mätte WSW 33 m/s.
- 1 januari 1925. Orkanartad storm drev in med våldsamt kraft mot Sotens kuster. Många fartyg fick problem och översvämningar drabbade den norska kusten.
- 27-28 november 1942. Stormen blåste omkull hus i Smögen i den kallaste av krigsvintrarna.
- 15 januari 1952. Ursholmen mätte WSW 32 m/s. Storm över hela västra Sverige och Uddevalla upplevde sin svåraste översvämning någonsin.
- 13 december 1964. Väderöbod, som vid denna tid fortfarande mätte vindar, noterade N 30 m/s. Bilfärjan till Smögen ställdes in för första gången.
- 22 september 1969. Värsta orkanen i det västsvenska mannaminnet med sex omkomna personer. Stormen drog huvudsakligen fram söder om Soten men på Hällö mättes orkanvindar.
- 23 november 1973. Nordkoster bokförde W 30 m/s. Orkanen beskrevs som en oväderschock som orsakade stora materiella skador: problem med nedfallna träd, strömlöshet i Bohuslän och ny översvämning i Uddevalla.
- 1 december 1999. ”Århundradets storm” drog mest fram över södra Sverige även om Måseskär kunde registrera 29 m/s.
- 17-18 december 1999. Orkanliknande storm.
- 14 januari 2007. Stormen Per anlände två år efter 2000-talets mest beryktade storm, Gudrun. Medan den sistnämnda inte orsakade några större problem för norra Bohusläns del mättes Per till 30 m/s vid Väderöarna.
- 27 november 2011. Yoda eller Adventstormen orsakade skador främst i andra delar av landet. Vid Väderöarna registrerades ändå, förutom enorma våghöjder, 30 m/s.⁴⁹

Vad som kan ses är orkanernas oregelbundet. Det kan gå många år mellan stormbyarna och ibland, som under perioden 1919-1923, komma betydligt tätare. Statistiken visar att flertalet svåra orkaner och stormar dragit fram över andra landsdelar än norra Bohuslän. Södra Sverige förefaller, jämte vissa östersjölandskap, men även delar av Norrland, som betydligt värre drabbade av orkanskadorna än kusterna vid Skagerrak. En förklaring, god som någon, är att medvetenheten om stormskador förefaller vara högre utmed den blåsiga västkusten. Som konsekvens skulle befolkning och myndigheter kanske bättre ha förstått att förebygga riskerna.

Att vågorna går högt när det blåser är något som SMHI kan konstatera vid vågbojen sydväst om Väderöarna.⁵⁰ Där sattes det svenska rekordet den 27 november 2011. Den högsta våghöjden uppmättes till 13,9 m när den tidigare uppräknade *Adventstormen* slog till.⁵¹ Sotenområdet är ändå inte värst när det gäller vindhastigheter utmed svenska kuster. Hanö utanför Skånes kust innehar sedan 1999 rekordet till havs med vindar på 43 m/s. Den svenska toppnoteringen har annars Stekenjokk i Västerbottens län. I januari 2017 uppmättes 47,9 m/s.

Från Sargasso till Soteskär

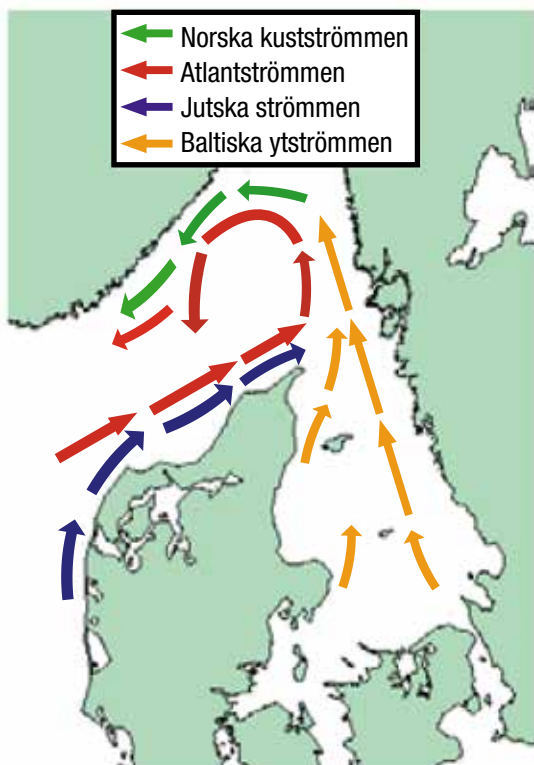
En väsentlig faktor för livet i Västerhavet är strömmarna. Den varma Golfströmmen är alltings urmoder för klimatet i norra Europa. Vanligen jämförs också norra Europas länder med kustområdena på samma breddgrader, som östra Kanada, där kalla ishavsströmmar skapar en mer arktisk miljö. Golfströmmen är inte något gigantiskt vattensystem i förhållandet till hur väldig Atlanten är. Avståndet mellan västligaste Europa och Nordamerika är ungefär dryga 6 000 kilometer där själva Golfströmmen endast utgör en 50-200 kilometer bred strömfåra. Trots den relativa

litenheten transporteras enorma vattenmassor i korridoren. Varje sekund förflyttas 50 miljoner kubikmeter vatten.

Från sitt uppsamlingsområde i Mexikanska Golfen, och Sargassohavet utanför Florida, löper den mot nordost. I höjd med Portugal delar den sig i två huvudarmar: en går vidare mot norra Europa medan den andra viker ned utmed nordvästra Afrikas kuster. Den europeiska strömmen passerar Skottland, där en av sidoarmarna rundar Shetlandsöarna för att söka sig ned i Nordsjön. Med sina ännu relativt varma vattenmassor sveper den ett gott stycke utanför Norges sydvästra kuster. Av andra Nordsjöns strömmar och den Jutska strömmen, som rundar Skagen, tvingas den atlantiska strömmen in i Skagerrak och mot Bohusläns kuster. Där möter den Baltiska ytströmmen på dess väg norröver från Öresund och Östersjön. Skagerrak fungerar som en "pool" för detta utströmmande ytvatten, och vattenmassorna cirkulerar. När vindarna blir ostliga töms överskottet ut nära det norska Sörlandets kuster för att därefter nå Nordatlanten.⁵² Mycket höga strömhastigheter har uppmätts i de norska oljefälten under sådana förhållanden.⁵³

Förutom att den varma Golfströmmen resulterar i relativt ljumma vintrar ser den till så att vi får tillräckligt, ibland mer än så, av regn. Regnen faller dock ofta en bit in mot land där genomsnittet är 850 mm om året jämfört med havsbandets 600 mm. Den som vistats i ytterskärgården känner väl till fenomenet; när molnsjoken med sina regnslöjor spelar ovan land några kilometer bort, skiner solen klart över havet.⁵⁴

Klimatforskare är inte helt överens om Golfströmmens nuvarande status, men det finns teorier om att den globala uppvärmningen rubbar dess flöde. Golfströmmen, och åtskilliga andra strömmar, kan beskrivas som gigantiska pumpar. De är påverkade av jordens rotation men också av mötena mellan salt och sött vatten. Genom sin färd avger strömmen värme via avdunstning

Västerhavets fyra dominerande havsströmmar påverkar i hög grad klimatet i norra Bohuslän.
KARTA: SMHI.⁵⁶

vilket gör den allt saltare, och därmed tyngre. I haven utanför Grönland och Arktis sjunker detta tunga vatten ned mot bottenarna och skapar en tillbakagående bottenström. Den ersätter de vattenmängder som förflyttats mot norr. När ismassorna i Arktis smälter i allt högre takt försvagas cirkulationen eftersom detta mindre salta vatten stannar kvar vid ytan.

Havsforskare har sedan 2004 upprättat ett nätverk av bojar som mäter styrkan i Golfströmmen. Resultaten beskrivs som oroväckande. Ungefär samtidigt varnade den brittiske klimatforskaren Harry Bryden att de minskade flöden som observerats kunde komma att sänka medeltemperaturen med upp till 2° C i Skandinavien.⁵⁵ Skulle Golfströmmen mattas av, eller rentav upphöra på grund av den globala uppvärmningen, skulle detta paradoxalt nog kunna leda till att klimatet i norra Europa blir avsevärt kyligare än dagens.

Strömmar är vanligen mer eller mindre konstanta i sina riktningar men deras hastigheter påverkas av en rad faktorer, inte minst vindar. Den Baltiska ytströmmen uppnår, några kilometer ut från den svenska västkusten, hastigheter på mellan en till två knop. Än snabbare rör sig den Jutiska strömmen liksom den Norska kustströmmen. Deras hastigheter kan nå upp till tre knop. Sammantaget har dessa strömmars riktningar och hastigheter stor betydelse för sjöfarten. Genom att utnyttja deras kraft vinner sjöfararen än i dag viktiga fördelar.

De vattensystem som tangerar Sotens kusttrakter är högst varierande till sitt innehåll. Strömmen från Östersjön rör vanligen med sig ett omkring 15 meter djupt lager av bräckt vatten. Eftersom saltvatten är tyngre än sötvatten glider Östersjöns vattenmassor ovanpå det betydligt saltare, och mer stillastående bottenvattnet, i Kattegatt och Skagerrak. Atlantströmmen pumpar samtidigt in saltare och renare djuphavsvatten mot de svenska kusterna. Salthalten i ytvattnet håller sig i Skagerrak normalt på runt 3 procent men tack vare sötvattensflödet från Göta Älv, och framförallt den baltiska ytströmmen, har betydligt lägre nivåer (1,2 procent) tillfälligt uppmätts. Bottenvattnets salthalt är däremot relativt konstant, ca 3,4 procent vilket motsvarar världshavens. Det skall jämföras med salthalten i Stockholms skärgård som ligger på ungefär 0,5 procent. Vid Vinga utanför Göteborg når sältan dryga 2 procent.⁵⁷

Vad som kan ses i Skagerrak är strömmarnas komplexa samspel vilket inte minst har betydelse för havets livsformer. Faunan och floran i Skagerrak omfattar ungefär samma artrikedom som den i Nordsjön. Fler än 130 fiskarter har under åren påträffats vid och utanför Bohuslänns kuster. På bottenarna, och i havsskikten ovanför, uppträder flera hundra olika alger, samt tusentals andra djurarter. Kattegatt och i synnerhet Östersjön är betydligt artfattigare.

I det föregående har vi ytterst översiktligt berört ett antal natur- och klimatmässiga faktorer som gav förutsättningarna för människorna i området. Närheten till havet framstår som den viktigaste faktorn, så också för de första människor som tog kusterna i anspråk. I nästa kapitel möter vi spåren efter dem.

NOTER KAPITEL III

- ¹ Anders Lindeberg, *En badresa till Strömstad sommaren 1838*, Stockholm 1838.
- ² Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär: naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, Stockholm 2000, s 33.
- ³ L.A. Jägerskiöld, "Några ord om Bohuslän", i *Svenska Turistföreningens (STF) Årsskrift 1917*, Stockholm 1917, s 85ff.
- ⁴ Carl Frängsmyr, "Klimatläran blev en raslära", i *Dagens Nyheter*, 2005-08-15.
- ⁵ Holmberg 1867:II, s 126.
- ⁶ Islänningasagorna 2014:I, s 300.
- ⁷ Holmberg 1867:I, s 233.
- ⁸ Holmberg 1867:I, s 232.
- ⁹ "Provinsialläkare Otto Loenboms rapport 1867", RA/420 177,03, *Medicinhistoriska databasen*.
- ¹⁰ Lasse Lundberg, *Röda granitens rike: från Lysekil till Koster*, foto Harald Rylander, Sävedalen 2011.
- ¹¹ Bror Asklund, *Svenska stenindustrimråden 1-II: Gatsten och kantsten*, Stockholm 1947, s 145ff.
- ¹² Sveriges geologiska undersökning, SGU, är myndighet för frågor om berg, jord och grundvatten. www.sgu.se. SGU:s hemsida innehåller värdefull information för geologiintresserade.
- ¹³ Benny Kullinger, "Själva grunden", i *Sten*, STF:s årskrift 1989, s 10.
- ¹⁴ Pirkko Ukkonen, "Wolly Mammoth (*Mammuthus primigenius* Blum) and its environment in Northern Europe during the last glaciation", i *Quaternary Science Reviews*, vol 30, issues 5-6, 2011, s 693-712.
- ¹⁵ SMHI, <http://www.smhi.se/klimatdata/meteorologi/kartor/monYrTable.php?par=tmpYr&month=13>, 2017-10-01. Även i mer moderna tider har det periodvis varit kallt – som de tre isvintrarna från 1939/1940 till 1941/1942; Georg Åberg & Dag Edwardsson *Dom hade inget val: de västsvenska fiskarna under krigsåren 1939-1945*, Göteborg 1985, s 21.
- ¹⁶ Nils-Olof Svensson, "Deglaciation och strandförskjutning i Norden", i Göran Burenholt (red), *Arkeologi i Norden del 1*, Stockholm 1999, s 168f.
- ¹⁷ Per Holmlund, "Den senaste istiden i Skandinavien: en modellering av Weichelsen", i *SKI (Statens Kärnkraftsinspektion) teknisk rapport 93:44*, oktober 1993, s 3ff; se även "Nya rön om inlandsisens tjocklek", i SKB, publicerat 2014-10-03, via <http://www.skb.se/nyheter/nya-ron-om-inlandsisens-tjocklek>.
- ¹⁸ Nils Björnsjö, *Bobussunden och den seneglaciala landhöjningen med några kartor över fördelningen mellan land och hav i Bohuslän under seneglacial tid*, Göteborg 1953, s 8ff, 12ff; Johan Ling, *Elevated rock art: towards a maritime understanding of Bronze Age rock art in northern Bohuslän, Sweden*, Göteborg 2008; Lars-Erik Hammar (red), *Väderöarna: historisk arkeologi vid en uthamn: forskningsundersökning: Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m.fl.: Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanums kommun, Uddevalla 2011:12, s 11.*
- ¹⁹ Bo Antonsson, *Ålesundsolyckan: stor katastrof för små fiskelägen*, Kungshamn 2013, s 91.
- ²⁰ Brian Handwerk, "Stone Age Hand Axes Found at Bottom of North Sea", i *National Geographic News*, 2008-03-17.
- ²¹ Karin Bojs, *Min europeiska familj: de senaste 54 000 åren*, Stockholm 2015, s 117; Björnsjö 1953, s 15.
- ²² Vincent Gaffney, Kenneth Thomson & Simon Fitch (red), *Mapping Doggerland: the mesolithic landscapes of the southern North Sea*, Oxford 2007; Vincent Gaffney, Simon Fitch & David Smith, *Europe's lost world: the rediscovery of Doggerland*, York 2009; Nils Kolle (bandred), Alf Ragnar Nielsen (förf), et al., *Norges fiskeri- og kysthistorie. Bd 1, Fangstmenn, fiskerbønder og værfolk [fram til 1720]*, Bergen 2014, s 53ff.
- ²³ Falck-Kjällquist 2009, s VXIII och a.a.; Ling 2008, s 133f, 247.
- ²⁴ *Nordisk familjebok*, Stockholm 1921, s 879.
- ²⁵ Ebbe Schön, "Kustlandets folktro" i Ulf Johansson (red), *Bobuskust*, STF, Stockholm 1991, s 18.
- ²⁶ Malin Sundström, "Bara två av fem amerikaner tror på evolution", i *Dagens Nyheter*, 2006-08-10; Markus Holmbom, "Alternativ till evolutionsläran", i *Dagen* 2015-07-09.
- ²⁷ Holmberg 1867:II, s 213ff.
- ²⁸ Pehr Kalm, *Västgöta och Bohuslänska resa, förrättad år 1742*, redigerad av Claes Krantz, Stockholm 1960, s 165. Kalm, född i Österbotten men uppvuxen i Ångermanland, blev en av Linnés mest uppskattade lärjungar. Förutom sin bohuslänska resa besökte han Ryssland och Nordamerika. För den senare resan, se Pehr Kalm, *Resejournal över resan till norra Amerika, 4 vol.*, Helsingfors 1966-1988.
- ²⁹ Kalm 1960, s 126.
- ³⁰ *Utställningshandling översiktsplan för Sotenäs kommun*, mars 2010, Kungshamn 2010, s 54, 66. (I följande noter refererad till Sotenäs 2010).
- ³¹ *Skagerrak* återfinns i flera stavningsvarianter: *Skagerak*, *Skagerack*, *Skagerrack*. När Google får räkna verkar den förstnämnda varianten vara vanligast men stavningen skall, enligt Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, vara *Skagerrak*. Se Wahlberg 2003, s 275. På holländska sjökort från 1600-talet användes namnet även om Kattegatt, senare användes namnen om vartannat till dess de båda havsområdena avskildes namnmässigt. Namnets förled är Skagen och efterleden ett holländskt-lågtyiskt ord för "rak sträcka". Namnet betyder alltså "den raka sträckan förbi Skagen". Vi väljer därför att konsekvent skriva *Skagerrak* i denna skrift – trots att vetenskapliga auktoriteter som Olof Hasslöf eller

Lennart Dalén föredragit ”Skagerack” (någon gång skrev den förstnämnde även Skagerak). I den officiella rapporten från H. Kungl. Maj:ts befattningshavandes femårsberättelser, ny följd, 2, åren 1861-1865, Göteborgs- och Bohus län, s 13, kallas dock Skagerack för Kattegatt, varför namnen på de båda haven verkar vara en något problematisk fråga.

³² <https://www.smhi.se/kunskapsbanken/oceanografi/tidvatten-1.321>; allmänt om tidvatten, se Carl Erik Tovås, *Handbok för långseglare: allt för utsjöskepparintyget*, Lidingö 1994. Appen ”Tidvatten Nära Mig” ger också besked om nivåskillnaderna.

³³ Magnus Fries, *Skogslandskapet på Sotenäs och Stånge-näs i Bohuslän under historisk tid*, Uppsala 1958. Kapitlets uppgifter om Sotenäs skogar återfinns huvudsakligen i detta verk.

³⁴ Bengt Lidner & Harald Elovson (red utg), *Samlade skrifter*, Svenska vitterhetssamfundet, Stockholm 1935, s 37ff.

³⁵ Holmberg 1867:II, s 140.

³⁶ Kalm 1960, s 56.

³⁷ Jonas Nordanstig, ”Vasa – ett skogshistoriskt perspektiv”, 1992/96, http://pub.epsilon.slu.se/4460/1/Nordanstig_J_1997.pdf, 2016-11-10.

³⁸ Loenboms rapport 1867.

³⁹ G.A. Gustafson, ”Sotenäs och Stånge-näs härad”, i *Bi-drag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm 1886, s 433.

⁴⁰ Fries 1958, s 73.

⁴¹ Loenboms rapport 1867.

⁴² ”Varför skiftar himlen färg?”, i *Illustrerad Vetenskap*, 2018:12, s 66.

⁴³ *Den heliga skrift*, stadfäst 1917, Matteus 16:2-3.

⁴⁴ Erik Hägg, *Bland lotsar och fyrmän*, Stockholm 1930, s 426.

⁴⁵ Jóan Pauli Joensen, ”Fiskernes hav” i Kirsten Hastrup (red), *Den nordiske verden 2*, Köpenhamn 1992, s 41.

⁴⁶ Karl-Allan Nordblom, *Väderöarna*, Uddevalla 2010, s 66ff. Bland alla roande exempel på väderförutsägelser som Nordblom ger från Väderöarna med omnejd finns följande ramsa: ”När döingarna spöka, snacka och tala

då är så visst tecken till storm som man hade den i händerna.”

⁴⁷ Björn Åkerlund, *Skandinaviskt vrakarkiv, Vrak på Västkusten: från Strömstad till Helsingborg*, stencil i fyra delar (1612-1849; 1850-1869; 1870-1895; 1896-2010).

⁴⁸ ”Vind och stormar i Sverige 1901-2010”, Faktablad 51, SMHI 2011; Joanna Rose, ”Det stormar inte mera nu”, i *Forskning & Framsteg*, 2009-12-16, a.a.

⁴⁹ Betty Olsson, ”Stormar längs Sveriges Västkust 1919-2000”, B308 projektarbete, *Department of Physical Geography*, Göteborg 2002. Ett problem är att mätserierna, genom indragning av de bemannade fyrplatserna, är ofullständiga. Hällö erbjuder statistik från 1941 till 1969, Smögen från 1919 till 1988 medan Väderöarna fortfarande utgör mätstation. SMHI:s automatiska mätstation på Väderöarna är dock inte längre placerad vid den gamla fyrplatsen utan vid lotsutkiken, på Storö. Beroende på var instrumenten placerats på skären och öarna ges värden som komplicerar jämförbarheten.

⁵⁰ Den andra mätstationen finns vid Brofjorden.

⁵¹ Våghöjden anges ofta som den *signifikanta våghöjden*, det vill säga medelvärdet i våghöjd på den högsta tredjedelen av vågorna. Det betyder att enskilda vågor kan vara betydligt högre.

⁵² Artur Svansson, *Physical and chemical oceanography of the Skagerrak and the Kattegat, 1 Open sea conditions*, Lysekil 1975.

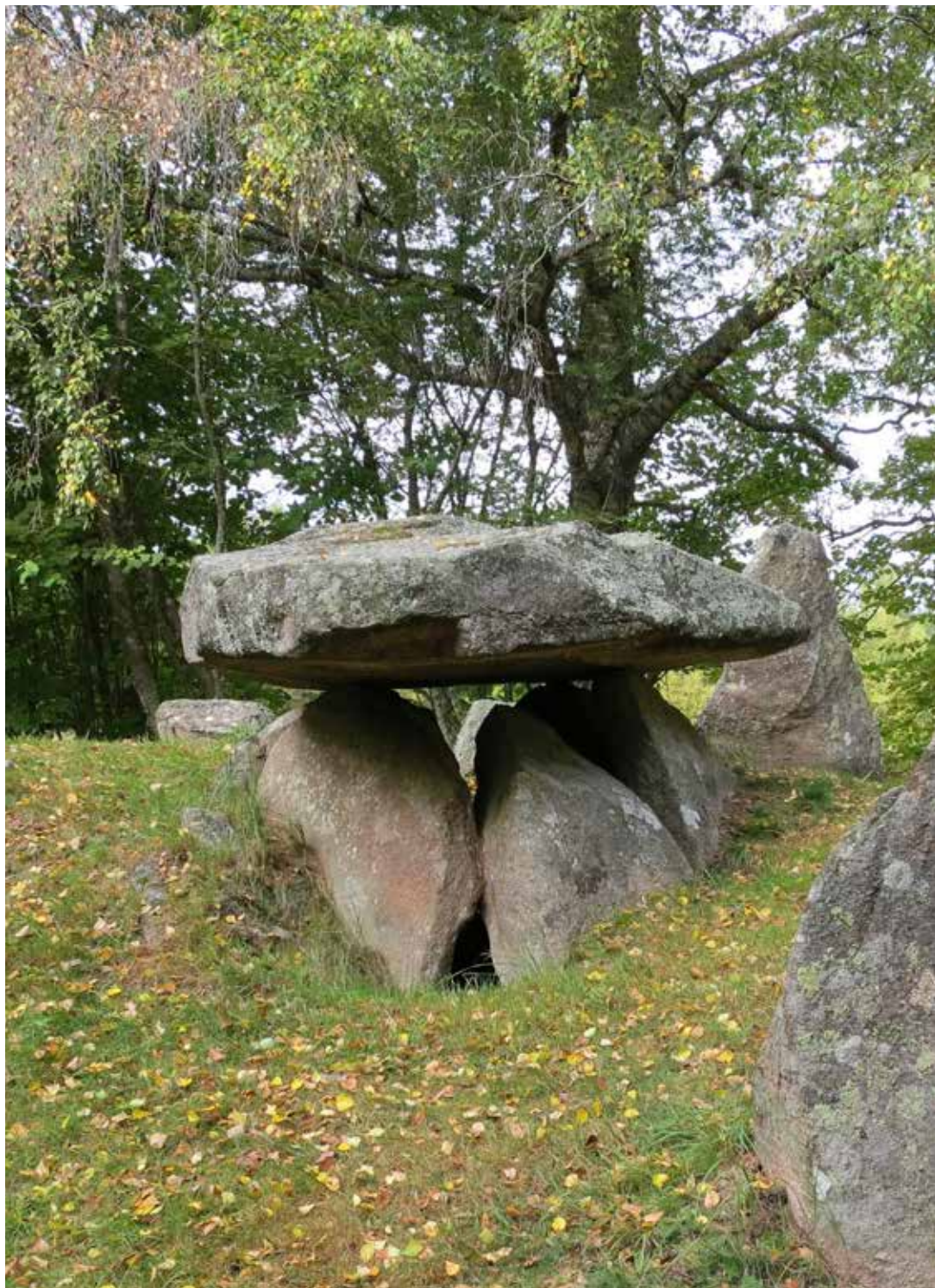
⁵³ Daniel Hansson, Ph Oceanography, Göteborgs universitet, i e-post 2012-10-11 till Henrik Alexandersson.

⁵⁴ Hasslöf 1984, s 29.

⁵⁵ Fred Pearce, ”Failing ocean current raises fears of mini ice age”, i *New Scientist Magazine*, 2005-11-30. I artikeln hänvisar Pearce till den forskning Harry Bryden bedrivit vid den *National Oceanography Centre* i Southampton, Storbritannien.

⁵⁶ Faktablad nr 52, ”Strömmar i svenska hav”, *SMHI 2011*.

⁵⁷ Se www.smhi.se för aktuella uppdateringar.

Långdösen vid Vrångstad, Bottna socken, står som främsta representant för stenålderskulturerna vid Soten.

När isar vek för stenar

”Snäckskal och benflisor blandades med lera. Österödskvinnan överlevde i niotusen år barndomens och ålderdomens alla farliga vintrar och fann till slut ett gott lä i hasselnåren vid bergstupet.”

Gunnar D Hansson, ”Tapeshavet”, 2017.¹

Den danske arkeologen Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865) förändrade synen på människans förhistoria när han på 1830-talet fick idén att dela in utvecklingen i tre tidsåldrar. Uppdelningen baserades på redskapsförändringar efter logiken att den mänskliga teknikutvecklingen blivit allt mer avancerad: först användes redskap av sten, sedan brons och slutligen i järn. Thomsens treperiodssystem erbjöd ett lättförståeligt betraktelsesätt om än dagens arkeologer och forskare menar att utvecklingen aldrig varit så klart avgränsad som Thomsen antydde. Skillnaderna var också stora i olika områden och varje tidsålder har fått indelas i delperioder, ibland överlappandes varandra. Thomsen negligerade också i stort övergången från sten- till bronsålder: kopparstenåldern, *kalkolitikum*.²

I detta och de båda följande kapitlen uppmärksammar vi de tre hävdvunna perioderna med fokus på utvecklingen i Bohuslän i allmänhet och Soten i synnerhet. Vi inleder med stenåldern. Tiden anses i våra trakter ha börjat när isar och glaciärer vid västkusten smält och börjat frilägga en skärgårdsremsa för omkring 13-15 000 år sedan.³ Den ändade upp i bronsåldern för omkring 3 800 år sedan, eller 1800 f. Kr.⁴

Stenålderns tre faser

Stenåldern indelas traditionellt i tre delperioder. Den äldsta, *paleolitikum*, följdes av jägarstenåldern, *mesolitikum*, och övergick slutligen i bondestenåldern, *neolitikum*. Paleolitikum är emellertid inget vi förknippar Bohuslän med eftersom landskapet under denna långa tid mestadels låg under is och hav. De eventuella efterlämningarna av de första människorna under perioder av varmare klimat, oaktat om de var *homo sapiens* eller *neandertalare*, förstördes eller försvann ut till havs genom de återkommande nedisningarnas framfart.

För runt 12 000 år sedan kan vi se spåren efter de första besökarna, trots att nästan hela området kring Soten låg under havets yta. Troligen stack höjderna vid *Hästeberget* på Sotenäset ganska omgående upp ur vågorna. Genom landhöjningen steg snart ytterligare nakna skär upp i det arktiska sjölandskapet.⁵ För att nå till dessa platser krävdes givetvis båtar eller andra flytetyg, men några spår efter sådana farkoster i trä eller skinn, har inte återfunnits. Lämningsarna efter mänskliga aktiviteter från tiden är fåtaliga. De består mestadels av flintavslag när det tillverkats pilspetsar, handkilar eller andra skärande verktyg.

Arkeologer har med åren fått allt fler hjälpmedel att nyttja. I kombination med vunnen kunskap blir det möjligt att med viss säkerhet datera stenålderskulturerna, och placera dem i be-

gripliga sammanhang.⁶ Förbindelselänkarna, liksom förändringar, kan uppfattas med hjälp av föremålsstudier. Såväl redskap och tillverkningssteknik bedöms och jämförs med andra kulturers. Med hjälp av den omtalade kol-14-metoden kan ganska exakta dateringar göras. Även strandlinjens förskjutningar kan ge besked om när en plats först kan ha använts. Pollenanalyser, beskrivna i det föregående kapitlet, hjälper till att förstå livsmiljöerna. Andra mer avancerade naturvetenskapliga metoder, som exempelvis isotopanalys av benmaterial, kan fastställa om en avliden person levt av marin föda eller mer landbaserad kost för tusentals år sedan. Under senare tid har även en allt mer avancerad DNA-teknik ändrat på tidigare uppfattningar och tycks ha avgjort gamla tvistefrågor. Samtidigt, i en tid då arkeologin alltmer inriktar sin forskning mot naturvetenskap och evolutionära förklaringsmodeller, förblir det av vikt att behålla det humanistiska perspektivet. Att mäta, väga och analysera fysiska lämningar eller benrester innebär ju inte att vi får veta mer om förhistoriens föreställningsvärld. Arkeologen Anders Strinnholm har i sammanhanget varnat för att "kronologiska linjära förlopp tenderar till att ha ett stort frågetecken".⁷

Arkeologi kan ses som ett gigantiskt pussel, där många bitar saknas men där det ständigt tillförs nya. Dessutom utgår en och annan bit som visat sig omöjlig att passa in. Det blir lite som att skriva i vatten. Bilden förblir föränderlig och aldrig komplett; de flesta lämningarna efter människor som levt före oss är borta. En betydande del har försvunnit genom uppodling, eller så har ny bebyggelse dolt forna tiders gravar och boplatser. Frågan kan också ställas om vi verkligen sökt efter våra förhistoriska föregångare på rätt ställen?

"Porten till Edens lustgård"

Mycket pekar på att de första jägarfolken vid tiden för isarnas tillbakagång hade sina rötter i den så kallade *Ahrensburgkulturen*.⁸ Den bestod av smärre grupper av nomadiserande jägarfolk som säsongvis rörde sig över Doggerlands vidsträckta slätter liksom i nuvarande Jylland och dagens södra östersjöländer. Under somrarna gjorde dessa jägare och fiskare troliga expeditioner utmed de isfria kusterna vid nuvarande Skagerrak och Nordsjön. Sparsamma fynd av pilspetsar som hänförs till kulturen har återfunnits i södra och mellersta Bohuslän.⁹ Först ett par tusen år efter att skärgården blivit isfri kan vi se de första spåren i form av gravar, stensamlingar och i flinta, vilket inte hindrar att de första besökarna kan ha varit här ännu tidigare.

En konsekvens av det allt varmare klimatet blev att Doggerlands grässlätter snart översvämmades samtidigt som skog och buskvegetation bredde ut sig över de kvarvarande stäpperna. Klimat- och miljöförändringarna missgynnade gräsätarna; i synnerhet de renhjordar som i århundraden förefaller ha varit jägarfolkens främsta bytesdjur. Förändringarna skedde under relativt kort tid. Hypotesen har framförts att en övergång från ren- till säljakt skedde i just Bohuslän för kanske omkring 8 000 år sedan.¹⁰ Med en stigande vattentemperatur, och en salthalt i havet som var högre än i dag, mötte de första människorna i norra Bohuslän ett överflöd av marin föda. Förutom säl kan det antagas att fisk, sjöfågelägg, ostron och annan lättåtkomlig föda blev viktiga inslag i dieten. Den norske arkeologen Hein Bjartmann Bjerck har, med tanke på de goda livsförhållandena, kallat Bohuslän "porten till Edens lustgård".¹¹

Att fisk haft viktig betydelse för de första stenålderskulturerna, åtminstone i södra Skandinavien, visar nyligen publicerade forskningsresultat som skett via kemiska analyser och undersökningar av djur- och fiskbensmaterial. På den svenska västkusten förefaller det däremot som om säl och delfiner varit betydelsefulla för de första pionjärbosättningarna, men att fisket därefter ökade i betydelse. Resultaten ger dessutom indikationer på att stenåldersfolken blev bosatta långt tidigare än vad forskare tidigare trott: de jägare som sökte efter större däggdjur måste i hög grad vara

mobila medan fiske kunde ske mer stationärt. En konsekvens, menar forskarna, blev att landet började delas upp redan vid denna tid, eftersom folken bevakade sina produktiva områden. Detta kan återspeglas i form av de våldsrelaterade skador som påträffats på en del skelett som arkeologerna grävt fram.¹² Det gällde att försvara sina fiskeplatser – då som nu.

Fynd i form av flintspån, tångeförsedda pilspetsar och skivyxor indikerar också att den materiella kulturen under de äldsta perioderna kännetecknats av kustbosättningar.¹³ De återfinns ofta i sluttningar i lä för havet. Vid Uleberg ligger exempelvis boplatserna på terrasser i direkt anslutning till den dåvarande strandlinjen; i samtiden naturligtvis högt ovan havet. Det skall dock framhållas att det även finns boplatser som ligger öppet och i det yttre skärgårdsrummet.¹⁴

Begreppet *boplats* i arkeologisk vokabulär kan lätt missförstås. När arkeologerna hittar spår av mänsklig aktivitet, som exempelvis ytplockad och bearbetad flinta i form av redskap eller rester av sådan tillverkning, så benämns platsen som ”boplats”. Det kan också handla om spår efter andra föremål som keramik som av någon anledning blivit kvar på en plats.¹⁵ Fynden behöver alltså inte nödvändigtvis peka på ett ställe där människor varit bofasta eller vistats någon längre tid.

Spåren efter jägarkulturerna

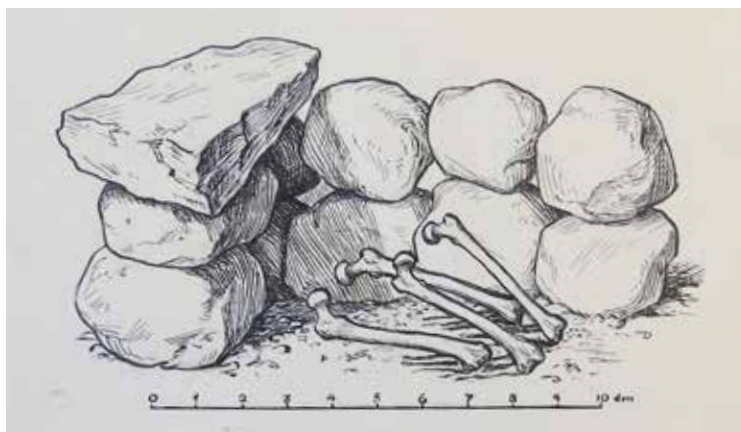
Hensbackakulturen är namngiven efter en boplats i Hensbacka, nära Saltkällefjorden i Munke-dal. Vad som återfunnits är spåren efter en gruppering människor som för omkring 9 000 år sedan ägnade sig åt jakt och fiske i den yttre skärgården. Det nutida namnet Hensbacka kom att ge namn åt hela kulturen. Fynden består av flintredskap, bland annat skivyxor.¹⁶ Ett mer när-liggande exempel på boplatsläge från denna kultur är Djupedal, nära Långöns vatten i Tossene socken.¹⁷ En annan omtalad mesolitisk kultur var *Lihultskulturen*, som tidsbestämts till 8 000- 6 000 år tillbaka. Denna bohuslänska kultur har fått sitt namn efter Lihult i Skee socken, sydost om Strömstad. Redskapen som kännetecknade kulturen, som mikrospån och yxor i grönsten, har också återfunnits på andra platser.¹⁸ Kulturen visar på ett tydligt maritimt näringsfång där fiske ingick som en viktig del vid sidan om jakt och samlande.

Vår bild av mesolitikum i Bohuslän är nu inte enbart byggd på flinta eller sten. Tack vare de många skalgrusbankarna har organisk materia från stenåldern ibland bevarats fram till vår egen tid. Utöver dessa skalgrusfickor är bevaringsförhållandena i allmänhet dåliga i de västsvenska jordarna på grund av det låga pH-värdet.¹⁹ Några av de äldsta fynden av mänskliga kvarlevor i dagens Sverige kan ändå spåras till Sotens omgivningar.

Världens äldsta bohuslänska är en kvinna som återfanns i en skalbank i Österöd, i Bro socken på Härnässet. Österödskvinnan är ett av de äldsta skelettfynden som gjorts i Skandinavien. Hon levde för drygt 10 000 år sedan, det vill säga under tidigmesolitisk tid. Ett annat fynd är från Skibevall i Bottna socken. Detta skelett är några få århundraden yngre.²⁰ Den exakta fyndplatsen för kraniet från Skibevall är inte närmare känd, men det hittades 1832 i samband med arbete i en skalgrustäkt. Den som samlade in fyndet tio år senare var ingen mindre än själve bohuskrönikören Holmberg. Han skickade huvudskålen vidare till naturforskaren Sven Nilsson i Lund. Först nyligen återfanns benmaterialet i dennes samling och kunde analyseras.²¹ Kvinnan i Österöd har en likartad bakgrund. Hon hittades av en stenarbetare 1903. Även hennes lämningar hamnade i Lund men återupptäcktes 2007.

En granskning av den dåtida strandlinjen skvallrar om att kvinnan från Österöd fick sin viloplats på en mindre ö eller ett skär. Fyndplatsen ligger i dag 54 meter över havet. Det riktigt anmärkningsvärda är att hon enligt de senaste analyserna blev mellan 84-88 år gammal och var

Ulebergsgraven. De båda begravda individerna torde ha levt under mellanmesolitikum. Det finns dock skilda dateringar till gravens ålder. Teckning av arkeologen Nils Niklasson.

KÄLLA: GÖTEBORGS MUSEUM 1929.

hela 170 cm lång.²² Hennes längd och ålder antyder att hon levt ett friskt liv trots att hon levde under en tidsepok vi gärna uppfattar som kärv och utsatt.

Det har föreslagits att skeletten från Skibevall och Österöd har begravts sittande, i så kallad *hockerställning*.²³ Någon ensidig begravningspraktik under mesolitisk tid kan däremot inte spåras utifrån det kända benmaterialet eller fyndomständigheterna. Spåren visar på kremation men också jordbegravning av obrända lik. Några skelettverkar ha deponerats i vatten; andra har möjligen begravts direkt på bopplatsen. Exempel på detta är mindre skelettfragment från människor som hittats i boplatsslager vid Huseby klev på Orust, Rotekärslid på Bokenäset och vid Sandarna i Göteborg.²⁴ Analyserna av benmaterialet visar dessutom, även att forskarna förser sina resultat med reservationer, att personernas intag av maritim föda varit relativt hög. Individen i Skibevall hade under sitt liv en marin kost som uppgick till 59 procent av födan, medan den äldre kvinnan i Österöd nådde upp till 47 procent.²⁵ Redan för nära 10 000 år sedan, under den äldre jägar-stenåldern, var det alltså havet, och inte fyrfota djur eller vegetabilisk föda, som svarade för en betydande del av näringsintaget.

Läraren vid Ulebergs skola, Edvard Sjöfält, hade under en längre tid plockat flinta invid skolhuset. Under sitt sökande uppträckte han 1929 en gravläggning i nuvarande Kvitbacken, på höjderna ovan Ulebergshamn och nära själva Uleberg.²⁶ Skelettdelarna låg i anslutning till en stenåldersbopplats. Arkeologiska undersökningar genomfördes vid flera tillfällen under åren som följde och kunde visa på en omfattande redskapstillverkning. Den har daterats till *sandarnatid*, det vill säga till en stenålderskultur som existerade för 10 400 till 8 000 år sedan. Graven som folkskol-läraren lokaliserat grävdes ut av göteborgsarkeologen Nils Niklasson. Den visade sig vara en dubbelgrav vilken innehöll benrester efter en man och troligtvis en kvinna. Det är sannolikt den enda påträffade mesolitiska graven norr om Skåne som innehållit en stensatt grop.²⁷ I graven återfanns även ett antal flintavslag och en skifferyxa.²⁸ Boplatslägena blev aldrig undersökta i sin helhet och numera är stora delar av fyndplatserna bebyggda. Som kuriosas kan nämnas att arkeologer även hittade resterna av en rejäl långa: den mätte 170 cm. Storleken antyder ett fiske längre ut till havs.²⁹

Arrangerade stenkretsar, eller *tomtningar* som de ofta benämns i det arkeologiska språkbruket, återfinns på många platser i den bohuslänska skärgården. De är dateringsmässigt sett betydligt mer problematiska. Kanske hade liknande stensamlingar funktionen att hålla de första besökarnas tältdukar på plats när det stormade och blåste?³⁰ Något som kan tyda på en datering till stenålder är de flintavslag som återfunnits i anslutning till platserna. Med tanke på lägena går

i så fall en del tillbaka till hensbackakulturens tidevarv. Arkeologerna Leif Johansson och Bo Larsson har genom inventering spårat flera av dessa lämningar.³¹ Även på Ramsvikslandet återfinns stenkretsar som ligger ca 30-55 meter över dagens havsnivå.³² De skulle mycket väl ha placerats där under mesolitikum och vid tiden i havets omedelbara närhet. Problemet är dock attstensamlingarna kan ha tillkommit betydligt senare. Ända fram till vår egen tid skulle ju någon kunnat placera och arrangera stenar på bergshöjderna?

Det finns andra problematiska lämningar. En för Bohuslän större och ovanlig bildsvit påträffades på 1980-talet under ett överhäng på en lodrätt och otillgänglig bergvägg i skogarna ovan Medbo, i Bärfendals socken. Hällmålningen bestod – eftersom den numera är synnerligen svår eller snarast omöjlig att se – av flera bilder som bland annat människofigurer, fåglar, djur, fiskar och eventuellt en avbildad fiskekrok. Målningens äkthet har ifrågasatts, eftersom bilderna vid fyndtillfället var djupröda och klara för betraktaren. I anslutning till målningen återfanns slagen flinta, och enligt en notering skulle bilderna vid upptäckten ha varit bevuxna av lavar vilken möjligen skyddat motiven.³³ En grov datering har tills vidare placerat bilderna från Medbo till mesolitisk tid.

En ny tid – och nya folkslag

För omkring 6 000 år sedan kom de första bönderna för att ärja markerna med sina årder.³⁴ En inte alltför vågad hypotes är att den mer kustnära befolkningen under lång tid fortsatt att kombinera den nya sysslan jordbruk med fiske, jakt efter säl och fågel liksom äggtäkt under vårarna. Att den ursprungliga jägarbefolkningen dröjde kvar under hundratals år med bibehållen livsstil i kusterna, medan de nyttillkomna bönderna i huvudsak verkade längre in i landet, har också framförts som högst troligt.³⁵

Omställningen gick inte över en natt men är förmodligen den mest genomgripande förändringen i människans utvecklingshistoria. Den har fått namn om sig som *den neolitiska revolutionen*. Hur processen gick till när en jordbruksekonomi etablerades i Europa har varit en av arkeologins mest intrikata frågor.³⁶ I diskussionerna har i huvudsak två linjer artikulerats. En hävdar att jägarbefolkningarna, möjligen inspirerad via handelskontakter med jordbrukande folkslag, men i egna innovativa processer och av egen kraft, gått över från jakt och samlande till boskapsskötsel och jordbruk. Den andra menar att migrerande och jordbrukande folkslag hade med sig kunskaperna när de kom inflyttandes. Den första teorin var länge rådande. Den kan, i Sverige som i flera andra länder, i någon mån ses som ett utslag av nationalistiska strävanden. Om jägargrupperna var ursprungsbefolkning menades att de var minst lika försigkomna som Mellanösterns jordbrukare. Teorierna underbyggdes också av en del resultat som pekade på att det förekommit jordbruk långt innan migrerande folkslag trängt in.

2012 publicerade en grupp svenska arkeologer och genetiker en studie baserad på modern DNA-teknik. De kunde visa på tydliga genetiska skillnader mellan skelett från ett svenskt bondesamhälle och säljägare.³⁷ Det visade sig också att en stor del av de undersökningar som tidigare gjorts, och underbyggt de tongivande uppfattningarna, varit felaktiga eller bristfälliga. De nordiska jägarna uppfann aldrig något jordbruk utan kunskaperna kom via migrerande och sydligare folkslag. Det var inte enbart en revolution för vegetabilisk föda. Migranterna hade dessutom med sig kor, grisar och får. Det har även spekulerats i om de bryggde öl?³⁸ De byggde också nya typer av hus – långhus – och använde andra slag av stenyxor. Även en del jägarkulturer hade använt sig av lergods, men de första av stenålderns bönder skulle namnges efter den trattliknande form som kännetecknade en stor del av deras keramik, *trattbägarkulturen*.

DNA-undersökningar visar att det skedde en uppblandning mellan jägarfolken och de mig-

Vrångstads alla fornlämningar har sedan lång tid tillbaka förundrat och fascinerat besökare. Genom skogsavverkning och märkta leder är det i dag lätt att hitta områdets skilda gravar och gravfält.

BILD: ERIK ALMQVIST, BOHUSLÄNS MUSEUM.

rerande bönderna. Vi vet inte om föreningen var fredlig eller våldsam. Att bönderna kom att dominera, och utgå som segrare i den näringsmässiga kraftmätningen, berodde högst sannolikt på att en grupp jordbrukare kunde ge en säkrare försörjning till fler människor än vad en mobil jägaredito förmådde. Det blev över tid helt enkelt fler bönder än jägare. Antalet stenåldersjägare i Bohuslän var dessutom sannolikt ytterst lågt redan från början. För att livnära sig kan inte en jägarbefolkning vara hur stor som helst. Hur stor yta en enskild jägare eller grupp behövde kan uppfattas som en gissningslek. Vissa beräkningar menar att varje individ i en jägargrupp om kanske 10-25 medlemmar behövde en yta om tio kvadratkilometer för att överleva.³⁹ Med tanke på att havet ännu ockuperade en stor del av skärgårdsmiljön i Soten kan det därför aldrig ha handlat om någon större befolkning under jägarstenåldern. Dagens Askums och Tossenes socknar skulle enligt dessa beräkningar endast ha kunnat föda en samling om möjligen tio omkringströvande individer.⁴⁰

Andra mer krassa uppskattningar menar att hela Danmark, med i dag en yta om dryga 40 000 km², inte kunde ha livnärt fler än 25-30 band av jägare eller mellan 250 till 750 individer.⁴¹ När klimatet ändrades, skogarna tog över grässlätterna och de stora bytesdjuren försvann, minskade dessutom tillgången på föda. Blott 6-7 grupper skulle då ha kunnat klara sig – på hela Danmark. Översatt till ytor och förhållandena i Bohuslän skulle *hela* landskapet i så fall endast ha rymt en enda nomadiserande grupp av jägare på kanske mellan 10 till 25 personer.⁴² Under alla omständigheter rörde det sig om få människor.

Utvecklingen var inte ständigt linjär och framåtskridande. Den något senare *gropkeramiska kulturen* uppträdde för omkring 5 000 år sedan. Den har namngetts efter de karaktäristiska gropar som påförts lerkärlen. Kulturen kan ses på flera platser i Bohuslän men märkligt nog ver-

kar den gropkeramiska kulturen ha återgått till jägar- och samlarstadierna. Kulturen har kallats säregen; människorna rörde sig på havet men idkade även boskapsskötsel. Lika plötsligt som gropkeramikerna dyker upp försvinner de och blir till en gåtfull parantes.⁴³

I 200 år efter att de första jordbrukarna anlät, för runt 4 800 år sedan, trängde nya folkstammar in i Europa från stäpperna i öster. De spred sig över kontinenten liksom Skandinavien.⁴⁴ I Sverige kom folken att kallas för *stridsyxekulturen*, efter de speciella båtformade och välslipade stenyxor som återfunnits i gravar och depåer. I Bohuslän är den dock mycket svagt representerad.⁴⁵ Arkeologer har haft skilda uppfattningar även i denna migrationsfråga. Nyligen genomförda DNA-undersökningar visar att det skedde en ny uppblandning.⁴⁶

Ett av världens många genetiska projekt drivs av amerikanska *National Geographic Society*. När detta skrivs har fler än 750 000 personer världen över fått sina gener testade. Analyserna visar att moderna danskar i genomsnitt bär på dryga 50 procent nordeuropeiska jägargener och 30 procent mediterrana jordbrukargener. 16 procent av arvsmassan kan hänföras till sydvästasiatiska folken, förutom ett par procent neandertal- och denisovagener.⁴⁷ Migranterna från Asien har setts som beridna herdefolk. Siffrorna kan antas vara ganska likartade för flertalet av dagens bohusläningar. Vi är en mix av det mesta: jägare, bönder – och herdar.

Tilläggas skall att forskningen ständigt tillför nya resultat och teorier när det gäller dessa tidiga befolkningsrörelser. En nyligen publicerad DNA-undersökning, baserad på skelett av stenåldersmänniskor från Gotland, Norge samt Motala, pekar på att åtminstone ett antal individer utgick från nuvarande Ryssland. De tog sig upp till Ishavet, rundade Nordkap för att följa den norska atlantkusten och slutligen närma sig den nuvarande svenska västkusten.⁴⁸ Det blir lite tvärtom mot vad forskningen tidigare vanligen utgått från: att invandrarna kom från söder eller öster. Vi kan förvänta oss mer kunskap i ämnet vad det lider.

”Bohusläns ståtligaste ålderdomslemningar”

Monumentala stenkammargravar, eller megalitgravar som de också kallas, har fått stå som främsta symbol för bondestenåldern i Bohuslän.⁴⁹ Gravarnas ofta ansenliga storlekar har förmodligen varit orsak till att de i viss utsträckning fått stå kvar i landskapsrummet. Megalitgravarna finns i tre kategorier vilka länge ansågs representera en kronologisk utvecklingslinje: *dös*, *gånggrift* och *hällkista*. Gravtyperna är inte unika för Skagerraks kuster utan begravningsskicket förekommer utmed stora delar av de europeiska atlantkusterna. Det uppstod i en maritim kultur där företeelserna följde strandmiljöerna, något som återigen visar havets sammanhållande funktion. De europeiska kulturerna verkar dock ha haft sin yttersta utpost i en bit norr om Soten; ett förhållande som pekar på hur perifert beläget området var ur ett mer centralt och kontinentalt perspektiv: en gränslös gränsbygd.

Den äldsta formen, *dösen*, förbinds med trattbägarkulturen. De flesta sådana gravkammare förefaller ha rests under några århundranden för omkring 5 500 år sedan. Dösen består vanligen av en handfull vägghstenar som ställts lodräta med ett enda takblock ovanpå. Bohuslän är, vid sidan av Skåne, det landskap som har flest dösar: ett 50-tal. I Sotenäs återfinns en söder om Åby, nära fjorden. Kammaren saknar taksten och graven omges av ett flackt röse. En bit därifrån, vid Toftestad, finns ytterligare en förmodad dö. Den var så förstörd när den undersöktes under 1880-talet att det inte gick att avgöra om det var en dö eller en gånggrift.⁵⁰ Närområdets mest imponerande dö är dock den i Vrångstad – se motstående sida eller detta kapitelns första sida.

Gånggriften efterträdde dösen. Den är också byggd av stora ståendes, ofta ganska flata stenblock, där gravkammaren med sin tvärställda gång, sett från ovan, bildar ett ”T”. De flesta av

Det skiljer uppskattningsvis 6 500 år mellan gånggriften och dagens gravstenar vid Hunnebostrands kyrkogård – en märklig kontinuitet.

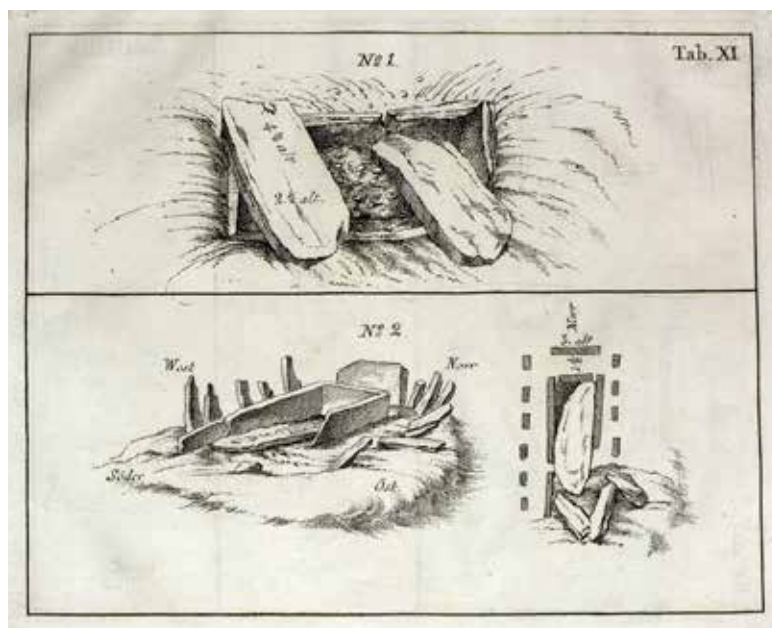
landets gånggriften finns på Falbygden i Västergötland men några ses också i Bohuslän där ett 30-tal är kända.⁵¹ Två har placerats på Sotenäset. En återfinns i det nordvästra hörnet av Hunnebostrands nuvarande begravningsplats. Läget var en gång strandnära och i lä bakom *Söndre Hogeberg*. Detta gav en trygg och väl synlig viloplats för evigheten. I graven, som också grävdes ut på 1880-talet, fanns obrända ben från två individer, flintskärvor samt djurben. Dateringen av människoben pekar på att de är omkring 6 500 år gamla.⁵² En isotopanalys visar att det främst var landbaserad kost som utgjorde det huvudsakliga näringsintaget för de båda gravlagda.⁵³

Förutom gånggriften vid Hunnebostrands kyrkogård finns ytterligare en vid Åby, omkring 100 meter från torpet Leoborg. Denna gånggrift ligger i en backe som faller brant mot söder. I folkminnet har den kallats "Glose altare". Den är skadad och omges av en jordhög.

Även *hällkistan* är en stenkammargrav, men rektangulär, och anses som den yngsta formen av megalitgravar. Den kom under århundradena, likt gånggrifterna, ofta att fungera som gravplats för flera individer. Gravfynden är inte sällan från skilda epoker. När nya lik placerades i graven rubbades den tidigare ordningen. I de undersökta gravar som inte har plundrats – de är inte många – har det visat sig att gravgåvorna stundom bestått av enstaka bronsföremål, flintdolkar eller exempelvis bärnstenspärlor.⁵⁴

Hällkistan finns i varierande storlekar och typer. Den står som symbol för den yngre delen av neolitikum, en tid som kallats *hällkisttid*, men nya hällkistor användes eller byggdes även en bit in i bronsåldern eller till för 3 500 år sedan. Av landets omkring 2 000 bevarade hällkistor finns nära 100 i Bohuslän. Sex av dessa ligger i Askums och Tossene socknar. Den bäst bevarade finns söder om Bögebacka. Den består av stora och jämna hällar och är omkring 4,5 meter lång. Den andra hällkistan i Tossene socken ligger också öster om Hunnebostrand, intill det gamla skolhuset vid Brunebacke. Den uppfattades som ruinerad redan under 1880-talet. En tredje hällkista kan ses i Ståleröd, på östra sidan av en smal dalgång vid foten av det bergparti, som bildar gräns

Hällkistan (RAÄ Tossene 216) vid Valarna under gården Bögebacka, avbildad i Pehr Thams Göthiska Monumenter 1794.

mellan Tossene och Askums socknar. Den fjärde är belägen på Anneslätts ägor i Askums socken, nära den lilla insjön Germunderösvattnet. Även här syns mycket litet av hällarna ovan marken. Den femte hällkistan är belägen i en trång dalgång intill torpet *Faksile* ute på Ramsvikslandet. Graven undersöktes på 1880-talet. I kistans jordfyllning hittades smärre bitar av människoben samt obearbetade flintskärvor. Den sjätte återfinns vid Amhult, en bit från Åbyfjorden och är även den skadad.⁵⁵

Det krävdes säkerligen många starka armar när de stora och tunga stenarna skulle ställas på plats, vilket tyder på att gravarna placerades nära befolkningskoncentrationer. Troligen var det endast mer betydande personer som kan antas ha fått sin sista vila under stenmonumenten. Gravskicket pekar på att samhället redan under neolitikum, bondestenåldern, blivit mer stratifierat, det vill säga skiktat och ojämnt.

En bit nordväst om Bottnafjorden och Bottna kyrka finns ett avgränsat område närmast över-sållat med fornlämningar: *Vrångstad*. Platsen ligger invid landsvägen och innehåller spår efter människor från den yngre stenåldern ända fram till våra dagar. Det senare manifesteras genom ett märkligt kanalprojekt från 1930-talet: *Vrångstads kanal*.⁵⁶ I stort sett finns Sotens hela förhistoria representerat i området som nyligen fått ökad tillgänglighet genom en utmärkt vandringsled. Från stenåldern ses en *långdös*, där gravformens spetsövala form bildar något som skulle kunna tolkas som ett skepp. Här finns även andra megalitgravar, större och mindre gravfält med högar samt resta stenar från såväl bronsålder som järnålder. Platsen inventerades 1879 av arkeologen Emil Ekhoﬀ (1846-1923). I en sammanställning summerade han sina intryck från Vrångstad:

"Genom sina väldiga former, sitt orubbade skick och det höga läget torde detta vördnadsbjudande fornminne vara en af Bohusläns ståtligaste ålderdomslemningar. Belägen på högsta krönet af den brant uppstigande ås, som utgör den bördiga Bottna-dalens vestra begränsning, aftecknar det för vandraren i dalen sin mäktiga kontur skarpt mot himlen, bärande vittne för trakten vida omkring, huru redan i den aflägsnaste forntid de efterlevande buro vördnad och omsorg om minnet af sina döda."⁵⁷

Forn- och nutider vid havet

På gården Rörvik, nära landsvägen en kilometer söder om Hamburgsund, upptäcktes 1934 i samband med grävning i en grusgrop, en mängd rester efter öppnade ostron, litorinasnäckor och musselskal.⁵⁸ Det var inte vilken avfallshög som helst utan en kalkrik och fyndgivande *kökkenmödding*. Dessa matrester, eller snarare sopor, utgör en ovärderlig källa till kunskap om förhistoriskt fiske och fångst vid Soten för ungefär 4 500 år sedan. De bohuslänska kökkenmöddingarna har daterats till mellersta delen av yngre stenåldern och gropkeramisk tid.⁵⁹ Något som förbryllat är spåren efter rödockra i materialet, vilket kan tolkas som ett rituellt inslag.⁶⁰

Den strandnära boplatsen i Rörvik hade ett utsatt och öppet läge som vid tiden vette mot det närbelägna havet. Här grävdes en stor redskapsuppsättning fram, bestående av sten, horn, ben men också krukskärvor. En framträdande fyndkategori var pilspetsar i både flinta och skiffer, men även prydnadsföremål, åtta fiskekrokar samt ben efter torsk, kolja, vitling och långa.

Dateringen av krokar är problematisk men det har föreslagits att de äldre krokarna var U-formiga medan de yngre var mera V-formade.⁶¹ Fynd av rester efter hund, älg, kronhjort, utter, säl, späckhuggare, tumlare, *ålekråka* (storskarv) och havssula visar på ett varierat kostintag.⁶² Till och med bakhuvudet till en bardval hittades i avfallshögarna.⁶³

Genom att land ständigt erövrade hav fick människorna vid Soten ett allt vidare sjölandskap att röra sig i och allt mer jord att ta i bruk. Havet förlorade dock aldrig sin sammanlänkande särställning. Fynd av fiskben och krokar visar ett utvecklat havsfiske redan under stenåldern. Hasslöf menar att ”fornlämningar av fiskeredskap och farkoster, hållristningar och fiskescener vittnar om att maritima näringsfång i äldsta tider varit betydande”.⁶⁴ Betraktar man de tekniskt väl utvecklade fiskeredskapen handlar det inte om några trevande försök att fånga fisk. Skickligheten i att framställa effektiva krokar, harpuner och pilspetsar vittnar i stället om tekniska landvinningar, hantverksskicklighet och ingående kunskaper om fiskets praktik. Mångfalden av fynd från boplatser och kökkenmöddingar visar på fiske efter stora långor och torskfiskar, men också om ostronfrossa. Även invid Åbyfjorden, som var betydligt djupare under stenåldern och gick ända in mot Dingleslätten, har sådana avfallshögar påträffats, som vid Röe på Härnässet. Ett väl utvecklat och professionellt kustfiske tog alltså sin början redan för ungefär 10 000 år sedan.⁶⁵ Den största delen av bytet förtärdes färskt men det kan inte uteslutas att fisk redan under stenåldern bereddes genom rökning och torkning.⁶⁶

Detta havsperspektiv har inte alltid varit framträdande i forskningen. I stället är det jordbruket som varit norm och utgångspunkt för både arkeologer och historiker. Havet och skärgården har länge varit icke-platser. Bohusläns museum har ändå gjort viktiga insatser inom marinarkeologi samt inventeringar av skeppsvrak och maritima ristningar. Museets undersökningar av medeltida vrak utefter den stora skeppsleden i Bohuslän omkullkastar bilden som historieprofessorn Erik Lönnroth etablerat, där Bohuslän mest förefaller vara ett perifert jordbrukslandskap.⁶⁷ Under senare tid har emellertid havet och dess gränslöshet tagit en allt större plats i forskningsperspektivet. Ett exempel på ändrade inställningar är det vittomfattande

Fiskekrok från Rörvik, omkring 4 500 år gammal.

BILD: JAN-ERIC SJÖBERG.

historiska samlingsverket *En samtidig världshistoria* från 2014. Redaktören, historikern Maria Sjöberg, konstaterar att ”haven, inte länder och imperier, utgör världshistoriska utgångspunkter”. Hon noterar:

”Hav och floder [blev] med tiden alltmer betydelsefulla. Vattnen skapade kontakter. På dem färdades både tankar och människor, och jämfört med landvägar möjliggjorde haven ett mera storskaligt utbyte av varor.”⁶⁸

Att inventera ett landskap

I ett uttalat syfte att lyfta fram det svenska folkets ärorika historia började rikets fornminnesbestånd att inventeras under 1660-talet. Präster och myndighetspersoner förtecknade stenar, gravar samt andra märkvärdigheter och sände in uppgifterna till Antikvitetskollegiet i huvudstaden. Det nya landskapet Bohuslän, men av någon anledning även det närliggande Dalsland, undgick i stort sett uppmärksamheten. Under det dryga halvtannat århundrade som följde tycks skärgårdsmiljöer och lämningar under havsytan förblivit relativt ointressanta och därmed outforskade. Marinarkeologi är visserligen tidsödande och resurskrävande men mängden undersökningar i havsbandet har ändå förblivit frapperande lågt. Ett undantag är senare tiders skeppsvrak vilka åtminstone avsatt spår i det skriftliga materialet; något vi återkommer till i kapitel XII.

När Bohusläns fornlämningar uppmärksammades av den antikvariska verksamheten var insatserna spridda och relativt begränsade. Under 1800-talet växte däremot ett mer tydligt program och intresse fram. Krönikören Holmberg ägnade visserligen fornlämningarna uppmärksamhet, men det var först under 1800-talets slut som mer systematiska undersökningar genomfördes av landskapets fasta lämningar och lösfynd. Resultaten publicerades i serien *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*. Författarna till de olika delarna kom senare att bli några av de mest namnkunniga arkeologerna i Skandinavien. En viktig aktör i arbetet var *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening*, som bildades 1886. Den senare så kallade göteborgsinventeringen kom att spela en avgörande roll för det fortsatta arkeologiska arbetet i i landet. Projektet leddes av museiintendenten Georg Sarauw (1862-1928) vid den arkeologiska avdelningen på Göteborgs museum. Sarauw hade en bakgrund inom botanik, och hade skapat sig ett namn i Danmark efter att ha grävt ut *Maglemoselokalen* på Själland.⁶⁹ Göteborgsinventeringen inleddes 1915. Huvudsyftet var att i första hand samla in empiri till den arkeologiska utställning som skulle visas 1923 i samband med jubileumsutställningen i Göteborg. Det omfattande arbetet redovisades i boken *Götaälvsområdets fornminnen*.⁷⁰ Det skulle sedan dröja ända fram till 1970-talet innan ett mer organiserat inventeringsarbete återupptogs.⁷¹

Det omfattande fornlämningsbeståndet i socknarna Kville, Bottna, Svenneby, Tossene och Askum vittnar alltså om en lång och aktiv mänsklig närvaro invid Soten. Trots rikedomerna på fornlämningar är ändå relativt få vetenskapligt förankrade utgrävningar genomförda. De fynd som gjorts handlar främst om ytplockat material, vilket inte sällan hittats och lämnats in av privatpersoner. För Sotenäsens del är föremål och arkivhandlingar utspridda på flera aktörer, som Göteborgs stadsmuseum, Statens historiska museum i Stockholm och Bohusläns museum för att nämna några. Tingen som förts till museerna vilar ofta en törnrosasömn, men aktiveras ibland i utställningar eller när forskare söker svar på frågor.

Många av stenålderns fasta fornlämningar finns emellertid fortfarande kvar ute i landskapet vilket gör det möjligt att beskåda dem på ort och ställe. Megalitgravarna är också bevisen för att det under bondestenåldern funnits en befolkning vid Soten som levte i någon form av överflöd.

Gav sig våra föregångare vid Sotens stränder tid att stanna upp och beundra landskapets skönhet? Eller betraktade de mest naturen som en plågsam motståndare? Vårdag vid Grevens myr, Ramvikslandet.

I annat fall hade ingen sysslat med sådan improduktiv verksamhet som att rulla eller släpa fram tunga stenar för att stapla dem på varandra? Gravgåvorna visar dessutom på religiösa inslag: Sotens första jord- och sjöbrukare trodde på ett liv efter döden.

I ett område som Sotenäs, där bebyggelse och exploatering ökat under senare decennier, finns ett akut behov av att genomföra mer djuplodande arkeologiska inventeringar. Det gäller i synnerhet den yttre skärgården liksom havet utanför. Det är annars oftast i samband med exploateringsverksamhet som arkeologin aktualiseras. Sote kanal är ett sådant exempel. En viktig grund är återkommande fornminnesinventeringar och anmälningar av upphittade fynd. De verksamheterna har bidragit till alla R-markeringar på fastighetskartan. Ingen har räknat exakt, men uppskattningsvis finns det i dag närmare 30 000 kända fornlämningar i mellersta och norra Bohuslän.⁷² Riksantikvarieämbetets digitala tjänst *Fornreg/kulturmiljöregistret* ger också besked för den intresserade var vi kan finna områdets kända fornlämningar.⁷³ De finns, som alla vilka besöker hemsidan omgäende upptäcker – i mängder!

Sex tusen års närvaro

Inget tyder på att skärgården övergivits under några längre perioder sedan den väl befolkats. Ytplockat flintmaterial vid västliga lägen på Ramvikslandet vittnar om tidiga kustnära ”verkstäder”, där det slagits flinta, eller så har de för en tid fungerat som sommarläger. Lämningar efter hällkistan på Ramsvikslandet pekar genom arbetsinsatsen på en mer permanent närvaro. Högt liggande stenkretsar är andra indikationer.⁷⁴ Skärgårdsrummet verkar därmed ha tagits i bruk

för jakt och fiske så snart landet stigit upp ur havet. Så småningom blev dalgångarnas jordar till betesmark och jordbruk – för att återigen ligga för fåfot i vår egen tid. Att i samtiden vandra utmed Faxes avbetade ängar ute på Ramsvikslandet, mellan låga törnen, enstaka enebuskar och utspridda stenar ger, förutom själva naturupplevelsen, en mäktig känsla av kontinuitet. Här har människor levt och verkat under minst 5 000 år och kanske än längre tillbaka.

Skulle nutidens människor ha känt igen landskapet under de förhistoriska perioderna? Först och främst såg landskapet naturligtvis annorlunda ut genom att havet stod högre. I de partier som undgått stenindustrins och bebyggelsens härjningar borde det dock inte sett helt främmande ut, om än hänsyn även måste tas till vegetationens fluktuationer. Även i dag stannar säkerligen en och annan fågelskådare, makrillfiskare och vandrare i kustlandskapet till en stund för att beskåda den mjukt slipade röda graniten, känna rymden i landskapet eller lyssna till det närliggande havets alla sånger. Men fascinerades och berördes även de första inbyggarna av det nutidsmänniskan finner gott: häpnadsväckande utsikter, glittrande havsvidder och rödtonade berg som kan tyckas ha formats i modeller av jättehänder? Vi lär aldrig få veta. Inte heller får vi besked om någon för bara ett par människoåldrar tillbaka stannade till i samma beundran inför kustlandskapets skönhet – även om vi kan misstänka att det var helt andra bevekelsegrunder som fick inbyggarna att söka sig hit.

Historikern John Toler pekar på att endast aristokratin i flydda tider sett naturen som resurs för estetisk och emotionell upplevelse. Denna konventionellt fixerade naturkänsla, som byggde på kontinentala förebilder, dominerade också naturbeskrivningarna när vi stöter på dem i exempelvis 1600-talets litteratur och bildkonst.⁷⁵ Idéhistorikern Karin Johannisson (1944-2016) har uppfattat bondens natursyn som mer jordnära. Naturen sågs som en manifestation av hot och oberäknelighet. Denna fientliga natur behärskades av dunkla krafter och magiska väsen. Hon ser landskapet som ett produktionslandskap, där naturen utgjorde det motstånd som människan med hårt arbete måste beseгра för att överleva.⁷⁶ Här frodades vådrets alla oresonliga makter, vilddjur som skadade boskap och människor, fåglar som åt upp de nysådda kornen i åkern, sälar eller oätliga fiskar som förtärde de ätliga, stenar som hindrade årdrets gång. Ur dessa perspektiv är det troligt att jägaren, fiskaren eller bonden inte förband vare sig hav, berg eller jord med någon större estetisk upplevelse. Naturen var en plågsam motståndare.

En anekdot för några år sedan från ett äldreboende i Sotenäs kan exemplifiera inställningen. Arkitekten till institutionen kom på besök för att se den färdiga byggnaden som fått ett perspektivfönster med mäktig utsikt över havet. Arkitekten såg att en gammal fiskare han kände igen satt med ryggen vänd *mot* den vidunderliga tavlan utanför. Han steg fram och frågade: ”Vill inte Far se havet?” ”Havet”, muttrade den gamle fiskaren på omisskännlig dialekt, ”varför skulle je vele se havet? De har je sett varevige da i hele mitt liv...”

NOTER KAPITEL IV

¹ Gunnar D Hansson, *Tapeshavet*, Stockholm 2017.

² Göran Burenhult, *Arkeologi i Norden I*, Stockholm 1999, s 365-404, daterar kopparstenåldern till 2300-1700 f.Kr.

³ Stig Welinder, *Sveriges historia: 13000 f.Kr.-600 e.Kr.*, Stockholm, 2009, s 63, 66. http://maps2.sgu.se/kart-generator/maporder_sv.html. Tidpunkterna för isens tillbakadragande är omdiskuterad.

⁴ I detta och det följande kapitlet daterar vi årtalen från vår egen tid, från år 2000 e. Kr.

⁵ Hasslöf 1984, s 24; Mats Hellgren & Leif Johansson, *Fornminnen i Bohuslän: från mellersta och norra Bohuslän*, Floda 2007, s 8,15, 19; Stina Andersson & Ulf Ragnesten (red), *Fångstfolk och bönder: om forntiden i Göteborg*, Göteborg 2005, s 39ff.

⁶ Med termen "kultur" klassificerar arkeologer en grupp av förhistoriska människor vilka haft likartad användning av redskap och bruksföremål eller besläktade begravningsskick.

⁷ Anders Strinnholm, *Bland säljägare och fårfarmare: struktur och förändring i Västsveriges mellanneolitikum*, Uppsala 2001, s 5.

⁸ Hellgren & Johansson, 2007 s 14. Namnet *Ahrensburg* kommer från fynd gjorda vid Ahrensburg, nordöst om dagens Hamburg.

⁹ Hellgren & Johansson 2007, s 13f.

¹⁰ Hans Kindgren, "Reindeer or seals?: some Late Palaeolithic sites in central Bohuslän", i *The earliest settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas*, edited by Lars Larsson, Stockholm 1996, s 191-205.

¹¹ Hein Bjartmann Bjerck, "Colonizing Seascapes: Comparative Perspectives on the Development of Maritime Relations in Scandinavia and Patagonia", i *Arctic Anthropology*, Volume 46, numbers 1-2, 2009, s 126.

¹² Gisela Lindberg, "Överraskande mycket fisk i stenålderskosten", meddelande från Lunds universitet 2018-03-21.

¹³ *Tånge*: avsmalnande del av (egg)verktyg eller vapen som sticks in i skaft.

¹⁴ Hellgren & Johansson 2007, s 11.

¹⁵ Carl-Axel Moberg, "Bohusläns forntid", i Erik Lönnroths (red) *Bohusläns historia*, Stockholm 1963, s 22f; Andersson & Ragnesten 2005, s 36f.

¹⁶ Johan Alin, *Förteckning över stenåldersboplatser i norra Bohuslän*, Göteborg 1955 s 235; Hellgren & Johansson 2007, s 129.

¹⁷ Alin 1955, s 64; RAÄ Tossene 325:1.

¹⁸ Grönsten är en magmatisk och slipbar bergart. Vissa sammansättningar gör att den vid repning får en grönaktig färg.

¹⁹ Andersson & Ragnesten 2005, s 39.

²⁰ Karl-Göran Sjögren & Torbjörn Ahlström, 'Early Mesolithic burials from Bohuslän, western Sweden', i

Mesolithic burials: rites, symbols and social organisation of early postglacial communities: international conference, Halle (Saale), Germany, 18th-21st September 2013, Halle 2016, s 125-143.

²¹ Karl-Göran Sjögren, "Naturforskning och arkeologi på 1840-talet", i Henrik Alexandersson, Alexander Andreeff, & Annika Bünz (red), *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh, Institutionen för historiska studier*, Göteborgs Universitet, Göteborg 2014, s 165-168; Holmberg 1843:II, s 119.

²² Torbjörn Ahlström & Karl-Göran Sjögren, 'Kvinnan från Österöd - ett tidigmesolitiskt skelett från Bohuslän', *In situ (Göteborg)* 2006/2007, 2009, s 47-64. Sjögren & Ahlström 2016, s 127ff. Se även Karin Bojs, "När alla kvinnor var starka som tävlingsroddare", i *Dagens Nyheter* 2017-12-03.

²³ Sjögren 2014, s 166; Ahlström & Sjögren 2009, s 49.

²⁴ Sjögren & Ahlström 2016, s 130.

²⁵ Sjögren & Ahlström 2016, s 133.

²⁶ Riksantikvarieämbetet (RAÄ), Tossene 280.

²⁷ Nils Niklasson, "Ett bidrag till kännedomen om begravningsskicket under stenåldern", i Evald Lidén (red), *Bohuslänska studier tillägnade landshövdingen Oscar von Sydow 12 juli 1933*, Göteborg, 1933, s 217ff. Graven mätte ca 135 x 80 x 90 centimeter.

²⁸ Niklasson 1933, s 218ff.

²⁹ O Nybelin, "Långa och långafiske i det forntida Bohuslän", i *Göteborgs museums årstryck 1949 och 1950*, Göteborg 1950, s 171. Fyndet tangerar nästan det nutida svenska sportfiskerekordet för långa. Rekordfisken togs vid ett vrak utanför Måseskär 1999 och mätte 178 cm med en vikt av nära 30 kg.

³⁰ Hellgren & Johansson 2007, s 32-35.

³¹ Hellgren & Johansson 2007, s 36.

³² Hellgren & Johansson 2007, s 37.

³³ Jarl Nordbladh, "Hällmålningar i Västsverige" i Sverker Janson, Erik Lundberg, & Ulf Bertilsson (red), *Hällristningar och hällmålningar i Sverige, 3., omarb. och utök. uppl.*, Stockholm 1989, s 122f; RAÄ Bärfe-dal 44:1.

³⁴ *Ärder* var ett jordbearbetningsredskap med en framåtsyftande kil i trä, flinta och senare i järn. Det drogs över en jordplätt med hjälp av djur eller människor. Redskapet, som föregick plogen, gjorde inskränningar i gräsvallen utan att vända på tuvorna, varför man fick dra ärden ännu (minst) en gång, vinkelrätt, över samma område för att frilägga tillräckligt med jord för att kunna så. Att använda ärder är att *ärja*.

³⁵ Bojs 2015, s 249.

³⁶ Burenhult 1999:I, s 285 samt a.a.; Bojs 2015, s 169ff.

³⁷ Pontus Skoglund, Helena Malmström, Maanasa Raghavan, Jan Storå, Per Hall, Eske Willerslev, M. Thomas P. Gilbert, Anders Götherström & Mattias Jakobsson "Origins and Genetic Legacy of Neolithic Farmers

and Hunter-Gatherers in Europe”, i *Science*, vol. 336, 2012-04-27, s 466-469.

³⁸ Kristina Jennbert, Den produktiva gåvan: tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5300 år sedan, Lund 1984, s 96; 147; Bojs 2015, s 170f, 247f.

³⁹ Burenhult 1999:I, s 162.

⁴⁰ De båda socknarnas sammanlagda yta är i dag ca 130 km². För omkring 6000 år sedan bör ca 30-40 km² av ytan ha varit hav.

⁴¹ Utgångspunkten är att varje ”grupp/band” bestod av mellan 10 till 25 individer. Att tala om Danmarks yta blir tämligen anakronistiskt, de ”danska” jägarna hade ju länge även tillgång till delar av Doggerland.

⁴² Moberg 1963, s 28. Extrapoleringarna är författarnas egna.

⁴³ Moberg 1963, s 58f. Uttrycket ”plötsligt” skall ses relativt. Den gropteramiska kulturen varade i ungefär 1 000 år. Se även Strinnholm 2001, s 109.

⁴⁴ Bojs 2015, s 322.

⁴⁵ Moberg 1963, s 34. Jan Eric Sjöberg, *Tusentals fynd från hundratusentals år: en resa i tid och rum genom Stadsmuseets arkeologiska samlingar*, Göteborg 1998, s 54.

⁴⁶ Bojs 2015, s 329ff.

⁴⁷ www.genographic.com; Bojs 2015, s 322ff.

⁴⁸ Karin Bojs, ”De kom hit från både söder och väster”, i DN, 2018-01-14.

⁴⁹ Bondestenåldern vid Bohusläns kuster handlade inte om att befolkningen enbart bedrev jordbruk utan sannolikt ägnade sig åt näringskombinationerna jakt, fiske – och jordbruk.

⁵⁰ Lili Kaelas, ”Stenkammargravarna på Sotenäset och Stängenäset”, i Vikarvets årsbok 1962/1963, 1964, s 11-27.

⁵¹ *Fornlämningssmiljöer i Göteborgs och Bohus län*, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Göteborg, 1984.

⁵² Sjögren 2003, s 97.

⁵³ Sjögren 2003, s 161.

⁵⁴ Kaelas 1964, s 11-27.

⁵⁵ Se Kaelas 1964, s 11-27; *Kulturarvsdata SHM 7532*, Askum 626:1. Även en flathuggen spjutspets, daterad till stenåldern, har hittats i närheten.

⁵⁶ Se kapitel XVI om Sote kanal.

⁵⁷ Emil Ekhoﬀ, ”Qville härads fasta fornlemningar” i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm 1880, s 128.

⁵⁸ Litorinasnäcka (*Littorina littorea*) eller vanlig strandsnäcka – med andra ord *kobbunge* eller *kubbunge*.

⁵⁹ Sverker Janson, ”En boplatz från yngre stenåldern vid Rörvik i Kville s:n”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Tidskrift 1932–36*, s 57–81; Allan Olsson, ordf. i redaktionskommittén, *Kville härads: Bottna Kville Svenneby*, Munkedal 1985, s 13-16 ((I de följande noterna refererad till ”Kville 1985”); Sjöberg 1998, s 46f. En kökkenmödding är en avfallshög från stenåldern och innehåller vanligen bevarat hushållsavfall som

ostron-, snäck- och musselskal, fisk- och djurben, kolrester och avfall från redskapstillverkning. Vid utgrävningar i Danmark på 1850-talet förstod man att de, ibland mycket stora, ansamlingarna inte var naturliga utan hade tillkommit genom mänskliga aktiviteter. Det danska ordet *køkkenmødding* står för köksavfallshög.

⁶⁰ Strinnholm 2001, s 69.

⁶¹ Robert Hernek & Leif Jonsson, ”Förhistoriskt fiske i Bohuslän: främst under stenålder och bronsålder” i Bohuslän, 2003, s 97.

⁶² Paul Henrici, ”Benfynd från boplatzen vid Rörvik”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Tidskrift 1932–36*, s 81-91.

⁶³ Hernek & Jonsson 2003, s 91.

⁶⁴ Hasslöf 1984, s 52; Staffan von Arbin & Hans Linderson, ”Fartygslämning från 1200-talet i Jorefjorden, Kville socken, Bohuslän”, i *Fornvännen 2011(106)*, s 133-136.

⁶⁵ Hernek & Jonsson 2003, s 83-102.

⁶⁶ Hein Bjartmann Bjerck, ”Fra Steinsalderens sjøfangst til metalltidens sjøfart”, i Nielssen 2014, s 104.

⁶⁷ Henrik Alexandersson & Erika Harlitz Kern, ”Möte mellan kust och hav: en historiografisk undersökning av maritimhistorisk forskning kring Kattegatt-Skagerrak”, i *Forum Navale 2015*, s 12-45; Arbin 2011, s 133-136; Lönnroth 1963, s 80f.

⁶⁸ Maria Sjöberg (red), *En samtidig världshistoria*, Lund 2014, s 19.

⁶⁹ Jan Eric Sjöberg, *Att återerövra det förflutna: Georg FL. Sarauw: botanikern som blev arkeolog*, Göteborg 2005. Maglemosekulturen var en mesolitisk kultur i norra Europa ca 7 500–6 000 f. Kr. Den har uppkallats efter Maglemose på västra Själland. Här upptäcktes den första boplatzen med fynd av redskap i flinta, ben och horn.

⁷⁰ Georg Sarauw & Johan Alin, *Götaälvområdets fornminnen*, Göteborg 1923. Bokens titel var starkt missvisande eftersom även lämningar från norra Bohuslän samt ned till mellersta Halland behandlades. Även valda delar av fynd från Dalsland och Västergötland förekommer i skriften.

⁷¹ Länsstyrelsen 1984. Under åren 1989-1991 skedde en revision av denna fornminnesinventering.

⁷² Hellgren & Johansson, 2007, s 1.

⁷³ <http://www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/>

⁷⁴ RAÄ Askum 402:1. Med ”stenkrets” avses en samling arrangerade stenar.

⁷⁵ John Toler, ”P.J. Rösös natursyn och dess betydelse för hans bondeideologi” i Bo Larssons (red) *Bondens självbild och natursyn, skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 6, Stockholm 1994, s 70.

⁷⁶ Karin Johannisson, ”Det sköna i det vilda: en aspekt på naturen som mänsklig resurs” i Tore Frängsmyrs (red) *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*, Stockholm 1984, s 36f.

De många hällristningarna på Sotens berghällar – dessa kan ses vid Torsbo, Kville – skapar förbindelser till tidigare generationers liv och tankevärldar.

Bronsålder: hållristningar och rösen?

”Envar på arkeologiskt material grundad historisk översikt är lyckligt nog underkastad de förändringar, som betingas av att detta källmaterial ständigt växer. Även om dessa förändringar ej alltid innebär att man bokstavligen får veta mer, utan ofta tvärtom tvingas avstå från tidigare övertygelse, vill man gärna tro resultatet vara att man vet bättre.”

Carl-Axel Moberg, professor i arkeologi, 1963.

Bronsåldern förefaller som den mest omtalade och utforskade av de tre förhistoriska perioderna i norra Bohuslän; något vi främst kopplar samman med alla *hållristningar* som återfinns på åtskilliga av områdets hållar och bergspartier. Vi förmodar att de tillkommit under just bronsåldern – för så har det sagts. Lyfter vi blicken, inte minst i Sotenäs, finner vi åtskilliga imponerande stensamlingar på bergshöjderna, vanligen kallade *bronsåldersrösen*, och som fortfarande tycks övervaka hav och bygd. Som ingen annan tidsålder, förutom vår egen, verkar bronsåldern ha satt evighetens stämpel på landskapet.

Trots dessa extravaganta minnesmärken är Bohuslän ganska fyndfattigt på den metall som givit periodens dess namn.¹ Endast omkring 200 bronsföremål är kända i gravar, eller i så kallade depåer, och då främst från landskapets södra delar. Fyndfattigdomen kan säkerligen till viss del förklaras av dåliga bevarandeförhållanden. I synnerhet har de rösen som legat havsnära exponerats hårt av väta och salta vindar.² Det finns inga naturliga förekomster av vare sig ädla eller andra metaller i närområdet varför råmaterialet måste ha hämtats utifrån.³ Saken skall ses i ljuset av att landskapet vid tiden knappast kunde erbjuda mer än enstaka sälskinn i bytshandeln med främmande och rikare kulturer.⁴ Kanske kom föremålen därför hit efter plundringsfärder? Trots de få fynden förekommer ofta lurar, sköldar, svärd och yxor frekvent i hållristningarnas bildspråk – föremål som förbinds med brons. Ristarna borde därför ha sett sådana ting för att kunna avbilda dem. Många är till yttermera visso lika verkliga fynd. Frågan är i så fall: vart tog de avbildade föremålen vägen? Var ristningarna enbart minnesbilder efter föremål som setts under besök i mer avancerade kulturer? Eller var de saker som förbipasserande resenärer haft med sig och försvunnit med?

Om stenåldern var en utdragen och böljande historia under tusentals år så pågick den epok vi kallar för bronsålder under ”endast” 1300 år.⁵ Tiden har delats upp i tre äldre och tre yngre delperioder, baserade på framförallt förändringar i de föremål de döda fick med sig i gravarna. Det handlade mestadels om yxor, dolkar, rakknivar och likande föremål samt keramik. Bronsföremålen förblev säkerligen mest dyrbara statusvaror. I brist på metaller kom därför redskap i flinta att användas flitigt under större delen av bronsåldern. Namnet på perioden kan därför ibland tyckas något missvisande, åtminstone för Bohusläns del.

Hällarnas mångtydiga gåtor

Det finns hällristningar på många platser i världen, liksom i flera andra skandinaviska landsdelar. De är tillkomna under skilda tider och sammanhang. Begreppet ”hällristning” ger fel associationer eftersom bilderna aldrig ristades utan knackades in i berget. Världsarvsristningarna vid Tanum har dock, genom sina välkända motivkretsar och häpnadsväckande mångfald, fått stå som främsta företrädare för det nordiska hällristningsfenomenet. Mindre känt är att Kville och Sotenäs härader står sig bra i konkurrensen. Det uppskattas att det finns omkring 5 000 hällristningslokaler och minst 100 000 figurer i Bohuslän. Några av de största koncentrationerna och en omfattande bildrikedom kan hänföras till Sotens närhet.⁶

Genom ristningarna i bergen kan vi blicka in i en flydd tid och värld som kommit att fascinera eftervärldens uttolkare. Vid arkeologins framväxt under 1800-talet framstod de som svenska nationalklenoder. Det glömdes gärna bort att Bohuslän vid tiden varit del av Norge under betydligt längre tid än vad det då hade varit svenskt landskap.

I stort sett varje möjlig analogi eller tolkning kom att torgföras när det gällde stenhällarnas språk. Bilderna har setts som berättelser om vardagsliv, fester, kärlekshistorier, sjöslag, gränsfejder, minnesmärken över hövdingar och släkters framgångar, avbildningar av besökande UFO-civilisationer eller varför inte reseberättelser från främmande stränder? Hällarna har också uppfattats som platser för fruktbarhetsriter med schamanistiska och religiösa inslag. Ibland har myllret av figurer på hällarna setts som meningslöst klotter. Arkeologen Jarl Nordblad noterar att hällristningarna är ”en alltför komplicerad och mångfacetterad företeelse för att fångas av en enda förklaring”.⁷ Trots att de tillhör den kategori av förhistoriska lämningar som det forskats mest om går de bakomliggande tankarna oss förbi. Arkeologen Emil Ekhoff fascinerades över vad han såg under 1870-talet men fångade, något dystert kan tyckas, problematiken med den belysande insikten: ”Hällristningarnas dunkla bildspråk skall säkerligen [för] alltid förblifva en olöst gåta.”⁸

Ristarnas ursprungliga intentioner, om det nu funnits några – vilket vi heller inte vet – har ersatts av glömska medan samtidens betraktare skapar nya berättelser. Kanske fungerade en hällristningsplats som en slags arena eller scenområde för ritualer? Vissa teman kan anas i kompositionerna, några motiv synes vara återkommande, samtidigt som bilderna ofta förefaller hopkomna utan någon större inbördes samordning. För varje nutida betraktare förblir de gåtfulla förbindelselänkar till okända folk och främmande världar. Eller har vi missat något?

*Hällristning i Gisselgärde,
Bottna.*

BILD: TORSTEN HÖGBERG/SHFA.

Den förmodade religiösa bakgrunden i de bohuslänska hällristningarnas dunkel var något som passade in i den historieintresserade nederländske språkvetaren Hermann Wirths (1885-1981) världsbild. Han lyckades under 1930-talet övertyga den nationalsocialistiske SS-chefen Heinrich Himmler att grunda forskningsstiftelsen *Das Ahnenerbe* i syfte att lägga fram vetenskapliga bevis för den ariska rasens ursprung och överlägsenhet.⁹ Wirth, som själv snart fick bära SS-uniform, var för egen del övertygad om att de presumtiva arierna härstammade från Nordpolen. På sin vandring ned till de tyska rikena hade de blåögda och blonda tagit vägen förbi Bohuslän. Där skulle de ha ristat in sina mytiska budskap i oförstörbar granit.

Wirth var fast i tron om att han kunde lösa gåtan med hällristningarnas språk, och därmed finna nyckeln till ariernas fornstora dagar. Han lyckades utverka pengar till en första expedition. Hösten 1935 färdades han, tillsammans med en SS-kollega, omkring på Bohusläns dåliga bilvägar och gjorde avgjutningar av utvalda hällar. Himmler blev entusiastisk över resultatet, men Adolf Hitler sägs inte ha delat fascinationen. Under ett samtal med Albert Speer beklagade sig rikskanslern över sin SS-chef:

"Inte nog med att romarna uppförde stora byggnader medan våra förfäder bodde i lerkojor, utan nu börjar Himmler gräva ut dessa lerhyddor och bryter ut i hänförelse för varje tegelskärva och stenyxan han träffar på."¹⁰

Wirth lyckades ändå utverka nya finansiella medel för fortsatta undersökningar. Året därpå begav han sig, tillsammans med en större grupp medarbetare, till Bohuslän för att fullfölja arbetet. Problemet var att tjänstemännen vid det svenska Riksantikvarieämbetet hade blivit gramse på Wirth. Vid besöket året dessförinnan sades holländaren ha gjort åverkan på hällarna och struntat i att rengöra dem, efter avgjutningarna. Efter ett markerande dröjsmål fick Wirth till slut ett begränsat undersökningstillstånd. De tyska fornforskarna tillbringade mycket tid i bland annat i Askums socken. De tog sig så småningom vidare upp genom Bohuslän och till Norge. Var än gruppen kom med sin utrustning och sina fordon vållade deras verksamhet stort intresse bland lokalbefolkningarna.¹¹ En mängd avgjutningar fördes tillbaka till Tyskland, där forskarna var övertygade om att de räddat en skatt som de annars trodde skulle ha förstörts genom stenhuggarnas vilda framfart i de bohuslänska bergen. Den förmenta goda gärningen till trots tappade såväl Himmler, som de tyska rasforskarna, snart intresse för Wirths allt mer expansiva livsstil och förvirrade idéer. 1937 fick han lämna sina uppdrag. Efter världskriget var han under några år bosatt i Sverige, och blev senare i livet engagerad i frågor som rörde nordamerikanska indianer.

Arkivhandlingarna kring händelserna, när de bohuslänska hällristningarna skulle bli en del av det nazistiska världsarvet, och den tusenåriga drömmen om en arisk guldålder, finns att studera på *Antikvarisk-topografiska arkivet* i Stockholm. Den kanadensiske vetenskapsjournalisten Heather Pringle har undersökt händelserna i Bohuslän. Hon ser förloppet i Bohuslän som en märklig del i Himmlers stora plan: att på någon form av upplevd vetenskaplig grund, finna bevisen på den ariska rasens överlägsenhet – i hällristningar.¹²

Mer havsbruk än jordbruk

Frågan om ristningarnas tillkomst har varit föremål för många diskussioner. Under en tid framfördes tanken om att bilderna huggits in i hällarna med hjälp av bronsverktyg. För att skapa bilderna har dock, som tidigare antytts, så kallade knackstenar använts; inte något bräckligt bronsföremål som ganska omgående skulle fått ge vika för berget. Granit är hård men kornig,

och det krävdes stor skicklighet att med hjälp av en sten framställa de många gånger mycket konstnärliga motiven. Arkeologer har funnit sådana stenar invid ristningsytorna och experiment har dessutom vidimerat användandet av tekniken. Andra fynd som förbryllat arkeologerna är däremot den stora mängd lerkulor som återfunnits i anslutning till ristningarna, bland annat invid en häll i Tossene.¹³

En seglivad tanke i den äldre forskartraditionen var att bilderna skapats av människor som levt i en jordbrukskultur. Bilderna kallades därför *jordbruksristningar* till skillnad mot *jaktristningarna* i Norrland.¹⁴ Pollenanalyser från 35 hällristningsplatser i Askums socken visar dock att det *inte* förekommit något jordbruk i ristningarnas närhet under denna förhistoriska tid.¹⁵ Idén att ristningarna ägt rum i någon jordbruksekonomi måste därför ifrågasättas. Ibland ses avbildade plogar på hällarna, men de är ett långt ovanligare motiv i jämförelse med skeppen. Kanske valde forskarna det jordnära begreppet eftersom de kopplade samman vad de, i sin egen samtid, såg i ristningarnas närhet: åkrar och bondgårdar? I dag vet forskarna mer om landskapsbilden och att havets vågor måste ha varit högst närvarande i – och nära – ristarnas vardag.

Redan August Strindberg noterade skeppsbildernas relation till havsnivån under bronsåldern i samband med sin bohuslänska resa 1890. Han noterade följande i dagboken: ”Hällristningarnas höjd öfver hafvet. Kan man se att hafvet under bronsåldern åtminstone ej stod öfver hällristningarne.”¹⁶ Hur ristningarna förhåller sig till bronsålderns strandlinjer ger, precis som Strindberg konstaterade, naturligtvis en uppfattning om deras tillkomst. Avbildade motiv på bronsföremål kan ge andra upplysningar till bergtavloras ålder.¹⁷ Åldersbestämningarna förblir samtidigt problematiska eftersom det saknas absoluta dateringsmöjligheter.

Arkeologen Johan Ling har noterat skillnader i utvecklingen av motiven. Han menar att ristarna under äldre bronsålder exempelvis knackade skeppen med inåtgående stävar för att under den senare delen av tiden rikta stävarna utåt. Under yngre bronsålder dyker något upp som skulle kunna tolkas som förhistoriska galjonsfigurer, eller prydnader, på skeppens stävar. Djurhuvuden

Åtskilliga ristningar återfinns på platser där rännilar av vatten – som här vid Torsbo – spelar över hällarna. Här finns ett par av de största skeppsrisingarna i närområdet.

”Ulebergs töser” vid Tvillingberget ovan Ulebergshamn sticker upp sina vardar ovan det omfattande huvudröset.

blir vanligt förekommande.¹⁸ Utifrån hällristningsmaterialet har det därför diskuterats vilka båtar som avbildats och vilka förlagor som funnits. Är det exempelvis ett stort mytologiskt skepp med över 120 besättningsmän som färdas över hällristningsytan i Torsbo, i Kville socken? Ibland kan det misstänkas att det kanske funnits en lika stor uppsättning av båttyper som senare kan ses i Bohusläns historia.

Båtar och skepp är ett återkommande motiv i ristningarna och sätter fokus på den maritima kulturhistorien. Vi får dock troligen aldrig veta om knackarna varit långväga resenärer, som sett de stora skeppen i främmande hamnlägen, eller om de avbildade gästande sådana, förtöjda vid lokala stränder. Frågan hör samman med utvecklingen av båtar och skeppsfart vid Soten och diskuteras vidare i kapitel XIV.

Gravar eller ammunitionsdepåer?

Beteckningen ”bronsåldersröse” blev tidigt accepterat i språkbruket. Göteborgsarkeologen Carl-Axel Moberg menar att begreppet visserligen inte är ogrundat men heller inte helt motiverat. Han anser att endast 300 – möjligen 400 – av landskapets 2 000 rösen med någorlunda säkerhet kan hänföras till bronsåldern.¹⁹ Långt ifrån alla rösen tillkom alltså under bronsåldern. Det är också högst troligt att en mängd av dem rests under både tidigare och senare perioder. Inte heller är det säkert att rösenas tid alltid sammanföll synkront med hällristningarnas. Insikterna gör att uppfattningen om bronsåldern som områdets guldålder avklingar ytterligare – åtminstone något.

Det finns rösen på många ställen i Skandinavien. De var i grunden markerande anläggningar; vanligen avsedda som gravplats för en enda eller möjligen ett fåtal individer. I åtskilliga fall begravdes kroppen, eller vad som återstod efter kremeringen, under en stenhäll varpå en mängd

mindre stenar staplades ovanpå. Det stora flertalet av rösen i landet har troligtvis plundrats varför eventuella gravfynd oftast skingrats medan kvarvarande gravgåvor, skelettrester liksom stengränen ovan, rörts om. Förhållandena gör att många observationer blir osäkra. Åtskilliga rösen har dessutom säkerligen fått stryka på foten när det under århundradenas gång byggts stengärdsgårdar, eller när det behövts sten till grunder eller barlast. Arkeologen Mats Burström har nyligen uppmärksammat vilka oerhörda kvantiteter av barlast (ballast) som under sjöfartens historia förflyttats mellan skilda hamnar i världen.²⁰ Tyngderna, oftast i form av stenar, placerades lågt i fartyget för att skapa stabilitet – i synnerhet när det seglade utan last. När destinationen nåtts kastades stenen överbord och det önskvärda godset lastades ombord. Utmed de bohuslänska kusterna fanns materialet i överflöd. I arkiven verifierar handlingar också att bronsåldersrösen många gånger stod i vägen för stenindustrins expansion. Det östra röset på Tvillingberget i Ulebergshamn är ett tydligt vittnesmål hur långt stenhuggarna gick för att komma åt den bästa graniten. Ting som oförstörbar sten ordnas ständigt om, görs synliga för en tid för att åter glömmas bort.

Bronsålderns gravhögar är vanliga i Danmark, och har ofta fått exemplifiera de sydsandinaviska hövdingarnas särställning. I Bohuslän förekommer de i landskapets södra delar. Kategorin är aldrig särskilt vanlig. Desto fler är däremot rösen. I stort sett 95 procent av alla som kan ses i Bohuslän ligger sjönära och är vanligen väl synliga än i dag på den yttre kustbygdens bergshöjder eller öar.²¹ Från stensamlingarna har betraktaren, trots dagens konkurrens av döljande granar och tallar, en många gånger vidunderlig utkik mot havet i väster. Koncentrationer av rösen verkar dessutom återfinnas i farvatten som i tidigare skeden bör ha varit besvärliga. Kanske ger dessa gamla gravar en misstanke om var förhistoriska angöringar och inseglingsleder låg?

Kustbygdernas stenrösen fick dessutom fortsatt betydelse för orienteringen utmed stränderna långt efter bronsåldern. Kanske gavs de denna roll först när landet rest sig upp ur havet? Ett strandnära röse syns vare sig väl eller särskilt långt till skillnad mot rösen på höga berg? Hasslöfs bild är också att rösen fungerat som ”fixeringspunkter för pejlingslinjer till [...] märken som kustborna i sin folktradition satt ihop till ett nätverk, ett kartsystem...”.²² I bland har de till och med förts in på sjökorten, fungerat i fiskares och sjöfarares enslinjer samt omnämnts i äldre lotsböcker. Med tydlighet visar funderingarna att en lämning inte enbart behöver ha en enda funktion. Frågan om rösenas funktion som ensmärken eller platser för vårdkasar utmed kustbygderna diskuteras vidare i kapitel XV.

Under sin bohuslänska resa observerade Kalm stenrösen, som han fann i mängd och ofta på ”höga backar”. När han frågade lokalbefolkningen om rösen fick han till svar att stenhögar samlats samman av missgärningsmän som dömts till detta mödosamma straffarbete. Andra menade att rösen var stenförråd. När jättar i forna tider bråkade med varandra samlade de ihop stenar, som i någon ammunitionstjänst, för att sedan kunna kasta stenarna på sina antagonister.²³ Eftersom en del högar blev kvar kan det tänkas att jättarna ibland blivit sams. Eller så fick någon av dem omgående in en rejäl fullträff – vilket gjorde det överflödigt att kasta fler stenar. Depån blev kvar i landskapet.

På spaning efter bronsålderns vardag

Om kunskapen var rösen och hållristningar finns i geografierna är omfattande så är kunskapsläget betydligt sämre när det gäller bronsålderns boplatser. Inbyggarna borde rimligen ha valt att uppehålla sig i skyddade lägen, med närhet till goda vattenvägar. Endast ett fåtal spår efter troliga hus från bronsåldern har återfunnits i Bohuslän. Sådana spår identifieras främst genom fynd av stolphål vilka bar upp väggar och tak.

Husen har uppfattats som ensamhushåll.²⁴ Hittills kan en enda sådan byggnad i landskapet kunnat dateras till den äldre bronsåldern. Huset låg i Munkedal, mätte ungefär fem gånger tre meter. Dess konstruktion är utifrån lämningarna något oklar.²⁵ En utmaning som framtidens bronsåldersforskare står inför blir alltså att spåra periodens hamn- och boplatslägen. Var skall de leta? Med tanke på alla bergspartier är de tänkbara odlingsytorna generellt få, den bästa av områdets åkermark låg vid tiden ännu under vatten. De har sedan dess exponerats för årder och plog under ett par tusen år. Det är inte många oskadda lämningar som kan finnas kvar. Senare tiders markanvändning och bebyggelse har också ödelagt de eventuella spåren vid de hamnlägen som kan uppfattas ha varit goda. Något motsägelsefullt är också det faktum att det förutom byggandet av Sote kanal inte heller skett några större vägbyggen eller andra exploateringar i området; något som vanligen innebär att arkeologer får resurser att genomföra mer organiserade undersökningar. Några rester efter bronsålderns båtar har inte hittats i omgivningarna; de få skeppsfynd som gjorts är från betydligt senare tider. Med tanke på att flera av boplatslägena befunnit sig på öar, och att hållristningsområdena är översållade med skeppsavbildningar, är det givet att sjöfart spelat en viktig roll. Kanske ligger det rester efter skepp inbäddade i någon lerbacke ute i landskapet som bara väntar på att bli upptäckta?

Rösen på Valön utanför Svenneby dominerar det kala och vegetationsfattiga stenlandskapet – och har så gjort i tusentals år.

Under bronsålderns 1300 år bör mellan 40 till 50 generationer ha passerat revy. Det är en komplex och ofta motsägelsefull bild vi har av dessa inbyggare vid Soten. Ett fåtal av alla dessa personer fick sina gravar under väldiga stenhögar eller stenblock. Från andra platser misstänks det, även om det är omtvistat, att människooffer och kanske rituell kannibalism förekommit – sannolikt redan under den yngre stenåldern.²⁶ Det ojämlika samhälle vi ser tecken på under stenålderns slutskeden fortsatte att utvecklas. Många av bronsålderns avbildade föremål på hållristningarna förefaller också överdimensionerade, vilket kan ses som intäkt på tingens symboliska funktioner. Innehavaren eller nyttjaren gavs förmodligen en högre position i hierarkierna när jättestora yxor, lurar eller sköldar exponerades. Bakom arrangemangen kan vi också ana någon form av religiös utövning. Ristningarna står dock i skarp kontrast mot de svärd som bevarats från tiden. De är ytterst små, rena leksakerna i jämförelse med järnålderns. Men skall vi därför se bronsåldern som mer fredlig än den senare epoken?

Vi finner, som vitt kan förstås, inte stolphålen i Sotens jordar och därmed spåren efter hus och byggnader. Saken borde kunna förväntats i ett bevisligen befolkat område så frågan är var människorna befann sig? Fortsatte de att leva i tält eller hyddor? Eller väntar deras boningshus på att arkeologerna skall upptäcka dem såvida inte deras byggnader är spårlöst försvunna efter århundraden av bebyggelse och uppodling? Sökte sig befolkningen längre in i landet där de kunde bedriva jordbruk på lättare jordar medan kustbygdens leror uppfattades som alltför tungarbetade? Användes kusterna bara som tillfälliga vistelseplatser?

Frågorna väntar på sina svar. Kanske.

Dokumentationen av de nordiska hållristningarna startar 1627. Rished var en av de yxor som Peder Aldssøns intresserade sig för. Alfssøns akvarell med ett fåtal av ristningarna från Rished samt en beskrivning av densamma, finns bevarad i Den Arnemagnæanske Samling, København.

BILD: SVEN-GUNNAR BROSTRÖM/SHFA, 1997.

NOTER KAPITEL V

¹ Moberg 1963, s 39.

² Hans Kindgren (red), *Bronser: bronsåldersfynd i Götteborgs och Bohus län*, Bohusläns museum, Uddevalla 1999; Ling 2008, s 8. Med depåer avses en samling, vanligen i jorden undgängömda föremål; antingen nedlagda under orostider eller som ceremoniella offer.

³ Bohuslän saknar, till skillnad mot stora delar av Norge och övriga Sverige, större kända fyndigheter av järn eller andra metaller. Närmsta kända gruvorterna från Soten räknat finns i Dalsland, vid brott i trakterna norr om Mellerud, där mindre mängder koppar, silver och bly men även andra mineraler utvunnits. Förmodligen togs inte dessa gruvor i drift förrän under historisk tid. <http://www.geonord.se/fyndort/index.html>, 2018-12-05.

⁴ Vi vet givetvis inte om de förhistoriska inbyggarna vid Soten jagade säl och bytte till sig andra varor med hjälp av späck och skinn. Saken är åtminstone inte omöjlig.

⁵ Tidsepoken är givetvis oerhört lång. Från vår egen tidshorisont skulle den sträcka sig från Donald Trump till Karl den Stores tid.

⁶ Lasse Bengtsson & Sven-Gunnar Broström (red), *Askum*. D. 3, Vitlyckemuseet, Tanumshede 2003; Lasse Bengtsson, *Tossene socken. Arkeologisk rapport 7*, Tanumshede 2009.

⁷ Jarl Nordbladh, "Väst kustens hällristningar", i Burenhult 1999, s 145.

⁸ Ekhoﬀ 1880, s 150.

⁹ Begreppet arier är problematiskt. Se Welinder 2009, s 202ff.

¹⁰ Heather Pringle, *Härskarplanen: Himmlers jakt på det*

ariska utsprunget, Peter Handberg (övers), Lund 2008, s 77; Albert Speer, *Albert Speers memoarer: Tredje riket inifrån*, Hans Dahlberg (övers), Stockholm 1970, s 125. Citatet från den sistnämnda boken.

¹¹ Pringle 2008, s 85ff.

¹² Pringle 2008, s 74-87.

¹³ Ulf Ragnesten, "Lerkulornas gåta", i Andersson 2005, s 229-232.

¹⁴ Oscar Almgren, *Hällristningar och kultbruk: bidrag till belysning av de nordiska bronsåldersristningarnas innebörd*, Stockholm 1927.

¹⁵ Johan Ling 2008, s 6, och där angiven litteratur och rapporter.

¹⁶ KB SgNM, August Strindbergs dagbok, *Svenska resan 1890-91*, arkivmaterial på Kungliga biblioteket, ej paginerad.

¹⁷ Johan Ling, "Ett ristet landskap", i Katarina Streiffert Eikeland & Madelaine Miller (red), *En maritim värld: från stenåldern till idag*, Lindome 2013, s 116ff.

¹⁸ Ling 2008, s 105; Ling 2013, s 120.

¹⁹ Moberg 1963, s 36, 38.

²⁰ Mats Burström, *Barlast: massor med historia*, Lund 2017.

²¹ Ekhoﬀ 1880, s 147.

²² Hasslöf 1984, s 37.

²³ Kalm 1960, s 81.

²⁴ Jörgen Streiffert, "Hus från bronsålder och äldre järnålder i Bohuslän" i *Landskap och bebyggelse*, Uddevalla 2004, s 142.

²⁵ Bohusläns museum, rapport 2008:59.

²⁶ Burenhult 1999:I, s 300, 310.

En gyllene brakteat i renaste guld, undagömd under århundraden i Tossenes jordar. Bilden är förstorad.

BILD: ULF BRUXE, STATENS HISTORISKA MUSEER.

Järnålder – en tid för sten och guld

”De flesta av Bohusläns fornlemningar hänvisa på strider från den tid, vi nu omtalat, men om hvilka vi hafva föga eller inga underrättelser. Folksagan har nästan alldeles dött ut med föregående generation, och den nu lefvande har så mycket att sköta med sig sjelf och dagens hugskott, att den ej gitter akta på fädrens minnen.”

Axel Emanuel Holmberg 1843.¹

En stor del av järnåldern – tiden från omkring 500 f.Kr. till cirka 1050 e.Kr. – är i likhet med stenarnas och bronsets tidevarv, en på lösfynd tämligen fattig period vid Sotens kuster. Den viktigaste förklaringen är att stora delar av potentiellt bördiga marker fortfarande låg under vatten. Den möjliga jordbruksmarken kring nuvarande Askums och Tossenes kyrkor, liksom slättlandskapet i Kville, var ofta sank och tungarbetad. Vi kan därför ana att befolkningen fortsatte att livnära sig av kustnära fiske i kombination med boskapsskötsel och mindre odlingar. Livsbehövern var inte så annorlunda mot tidigare perioder. Över tid odlades naturligtvis allt mer jord upp. Etableringen av sockenkyrkorna under 1100-talet visar åtminstone på befolkningskoncentrationer vid denna tid.

I Bohuslän spreds plogen från de norska kärnområdena redan under 1000- till 1200-talen, vilket var tidigt i jämförelse med de svenska landskapen.² Det kan misstänkas att introduktionen av redskapet möjliggjorde uppodling av större områden, något som i konsekvens resulterade i en befolkningsökning. Det skulle dock dröja fram till 1800-talet innan i stort sett hela det möjliga utrymmet för jordbruk hade utnyttjats. Arkeologen Gabriel Gustafson beskriver förhållandena vid detta sekels slut:

”Landet utgöres till största delen av berg, söndersplittrade i tusen vexlande former. Den odlingsbara marken förekommer hufvudsakligen i de smala dalgångarna, som fordom varit vikar och sund, men nu lemna den yppersta åkerjord.”³

Fyndfattigdomen kan också ges andra förklaringar vilket gäller för områdets hela förhistoria: en mängd lämningar kan ha förstörts genom hus- och vägbyggen men framförallt uppodling. De vanligen kalkfattiga bohuslänska jordarna har heller inte verkat bevarande. Även den ovan nämnde Gustafson insåg sakernas tillstånd när han sökte efter forntidens lämningar: ”Berättelser om fynd af ’krukor’ med ’aska’ och ’brända ben’ eller om bortodlade grafhögar äro också mycket allmänna i dessa trakter.”⁴ Bönderna tycks alltså mest ha noterat spåren från ”hednatiden” som hinder i deras odlingsmöda.

En epok i delar och perioder

Järnålderns äldsta del, från 500 f.Kr. fram till Jesu födelse, kallas vanligen för *förromersk järnålder*. Epoken är namngiven efter det att järn allt mer började användas till vapen, redskap samt bruksföremål. Även gravskicket ändrades, gravarna blev fattigare på gravfynd. De följande 400 åren benämns *romersk järnålder*. Namnet bygger på ökande kontakter mellan romarriket och de nordliga germanska folken, något som resulterade i att romerska mynt och föremål fann sin väg upp till Norden.

Den yngre järnåldern inleds med *folkvandringstiden*. Den brukar traditionellt räknas från hunnernas anfall mot ostrogoterna (östgoterna) 375 e.Kr. och sluta med langobardernas intåg i Italien 568. Perioden har uppfattats som en orolig tid i Europa där möjligen nordiska folkstammar, eller kanske enbart grupper av migrerande yngre män, deltog i förflyttningarna.⁵ I svensk arkeologi kallas den efterföljande tiden vanligen för *vendeltid*, efter några remarkabla fynd i båtgravar vid Vendel, utanför Uppsala. Andra samlingsnamn för både folkvandringstid och vendeltid är *germansk järnålder* eller *merovingertid*; de namnen kanske säger mer om förbindelserna vid Skagerraks kuster än Mälardalslandskapens.

I slutet av 700-talet inleddes i den för hela det fornnordiska språkområdet så omvälvande och expansiva *vikingatiden*. Folkstammarna i norr blev ett begrepp i hela den då kända kristna världen liksom delar av den muslimska. Traditionellt inleddes epoken år 793, genom det blodiga överfallet på det northumbriska klostret i Lindisfarne. Slutpunkten sattes när den norske kungen Harald Hårdråde stupade vid Stamford Bridge, utanför York 1066. Trots att Sotens kuster med regelbundenhet måste haft besök och strandhugg av förbiseglade vikingar är fynden få.⁶ Den omfattande aktivitet, som kan spåras i det arkeologiska materialet i form av gravar och prestige-gods från tiden cirka 300-600 e.Kr., har ingen motsvarighet i området under vikingatid. I väntan på att utgrävningar och ytterligare fynd ger nya bitar till det arkeologiska pusslet kan det funderas över om området under denna orostid varit mer öde, och därmed blivit fyndfattigare än tidigare? Kanske handlade det helt enkelt om att hålla sig undan kusterna när vikingar från när och fjärran for förbi? Den som läst sin "Röde Orm" vet sig förstå, via skönlitteraturens fiktioner, att hövdingar som Krok gärna kidnappade småpojkar för att skaffa sig roddarslavar.⁷

Stora delar av den yngre järnåldern kan upplevas som konfliktfylld genom att den sammanföll med såväl folkvandringstid som vikingarnas härjningståg. Något oväntat, i synnerhet i ett kustlandskap där vikingaflottorna beskrivs ha dragit omkring, avspeglas inte det förväntade våldet i de få fynd som ändå tidsbestämts till perioden. De bohuslänska järnåldersgravarna förblev vapenfattiga. Ett undantag kan ses vid Edsten i Kville, där en mängd vapen hittades i en depå år 1895. Dessa var hela och välbevarade, från yngre romersk järnålder och senare. Bland fynden märks ett eneggat svärd samt spjut förutom lans- och harpunspetsar. Likartade vapenfynd är kända från andra landsdelar men är då oftast förstörda.⁸ De ödelagda vapnen har setts som offer, kanske har en besegrad motståndargrups vapen tagits i beslag, slagits sönder och offrats i någon segerceremoni?

Järn är heller inte särskilt framträdande i den yttre skärgårdens fyndbild. Däremot ser vi tydliga tecken på andra aktiviteter: resta stenar och gravhögar vid större gravfält. Vid Vrångstad befinner de sig nära havet men framförallt uppträder de längre in i landskapet. Fynden signalerar att även de inre kustbygderna haft kommunikationer med omvärlden. Kville härad, där jordbruket tidigt bör ha spelat en större roll, visar sig ha fler lämningar från förkristna tider än Sotenäs.⁹ I Bottnafjordens trånga dalgångar och fuktiga lerjordar trängs i dag R-markeringarna – symbolen som indikerar fornlämning. Området har ett av landets tätaste bestånd av fornfynd, vilket pekar

på att det utgjorde en tidig länk mellan inlandets jordbruksbygder och kustens kontaktmöjligheter med omvärlden.

Gravarnas tysta språk

De fasta fornlämningarna från järnåldern runt Soten är mycket varierande i form och fason. Beträktaren möter resta stenar som arrangerats, avlånga eller runda gravhögar, men också större och mindre stensättningar. På en del gravfält finns samtliga varianter – stensättningar, högar, domarringar och eventuellt en skeppssättning – och arrangemangens särarter förblir en gåta trots omfattande forskningsinsatser. Moberg konstaterar att ”järnålderns gravläggningsskick har en utomordentlig stor och komplicerad formrikedom.”¹⁰ Ser vi till gravgåvorna på de bohuslänska gravfälten rör det sig framförallt om keramik och den nämnda frånvaron av vapen.¹¹

Ett problem, berört i föregående kapitel, är att vissa lämningar som rösen, länge enbart kopp-lades till bronsåldern. Runt Soten finns rösen som förefaller ligga tämligen lågt i förhållande till havsytan. De bör följaktligen vara yngre. En mer noggrann inventering av fornlämningar i kustområdena, och ordentliga mätningar, skulle kunna ändra och problematisera bilden: kanske var den fyndfattiga järnåldern inte så öde ändå? Samtidigt kan vi aldrig utesluta att en del gravar lagts medvetet lågt i syfte att havets vågor skulle spola in över dem.

Under järnålderns äldre del brändes den döde på bål. Gravskicket förändrades vid vår tideräk-nings början då skelettbegravningarna vann insteg. I övergångstiden från bronsålder till järnålder var gravgåvorna få och enkla. Det rör sig ofta om slagen flinta eller keramik. Stensättningar av olika storlek och utseende är en annan vanlig gravform från tiden. De brända benen ligger då ofta utspridda. I samband med kanalbygget, i närheten av Skuteviken, i Sote kanals norra inlopp, no-terades stensamlingar med fynd av krukskärvor och aska.¹² Ett exempel på problematiken är den grupp gravar som upptäckts vid Floberget, strax öster om Ramsviksgårdarna, nära den nuvarande kanalen.¹³ Gruppen utgör ett eget litet gravfält. Samtidigt går det inte att utesluta att stenarna härrör från ett eller flera ödelagda långrösen. Ytterligare en variant är de så kallade treuddarna.¹⁴ Gravformen är trekantig och vid Kamstorp i Kville kan en sådan grav ses.¹⁵ Ett par kända tre-uddar ligger alldeles invid havet, sydväst om Grebbestad, och kallas *Kusens grav*.

Domarringar och höga stenar

Järnålderns mest kända stenarrangemang och gravformer är *resta stenar* samt *domarringar*. De förstnämnda är ofta höga och avlånga vilka antingen markerar en enskild grav, eller ingår som del i en fornlämning med flera stenar, exempelvis en *skeppssättning*. Området innanför Soten är inget undantag och bjuder på ett variationsrikt bestånd. Domarringarna, kanske den mest mytomspunna gravtypen från järnåldern, utgörs av resta stenar eller klumpstenar i någon ellips- eller cirkelform. Ibland har antalet stenar, ofta udda, satts i samband med talmagi. Varför gravsättningen i folktron kopplats till en tingsplats är oklart. Möjligen kom senare inbyggare på idén att forntida rättskipare haft stenarna som sittplats, eller kanske ryggestöd, när de fällde sina salomoniska utslag? Det fanns också en folkstro att domarringarna varit avrättningsplatser.¹⁶ Dateringarna är ofta problematiska, men arkeologer menar att ringarna började etableras under slutet av bronsåldern eller början av järnåldern.¹⁷

Att gravar som högar, resta stenar och stensättningar samsas i större arrangemang, och bil-dar gravfält, har varit en viktig indikator för att visa på övergången från brons- till järnålder.¹⁸ Arkeologerna Ulf Bertilsson och Björn Winberg såg två kategorier i Bohuslän: dels en grupp

med övertorvade stensättningar och runda högar, dels en med omfattande variationer: resta stenar, domarringar och högar.¹⁹ I norra och mellersta Bohuslän finns uppskattningsvis 500 sådana gravfält.²⁰ Många av dem har förmodligen fungerat som gravanläggningar under längre tider för invånarna på en gård, vilket antyder närhet till bebyggelse. Ett stort gravfält med varierande gravformer, i direkt anslutning till Soten, är det omtalade Vrångstad, mellan Bottna och Svenneby socknar. Här finns en mångfald av lämningar från järnåldern med kanske upp mot hundra högar, ett tjugotal resta stenar samt domarringar, smärre stensättningar och lämningar efter i dag förstörda högar.²¹ På det övre gravfältet finns fyra stora resta stenar på rad, varav en numera ligger ned.²² I skrivande stund har det övre gravfältet röjts från den dystra granskogen. Fyller vi tanke-mässigt Bottnafjordens inre del med 10-12 meter hav får vi en god uppfattning av hur havsnära platsen var under järnålderns äldre skeden. Kanske blev platsens naturskönhet och läge, mellan hav och en numera torrlagd sjö, orsak till placeringen? Det märkvärdiga med Vrångstad är att området kom att användas som begravningsplats under så lång tid.

Med sin koncentration av närmare 200 gravar är annars Greby i Tanum Bohusläns största gravfält. Även vid Valla i Tossene finns ett annat betydande fält, med ett 50-tal gravar. Nära ortens kyrka finns ytterligare ett.²³ Känd är också den stora *Munkhögen* i Valla, som numera gjorts tillgänglig för besökare. Bredvid tronar ytterligare jordhögar liksom en hållristningsyta, inne i den närliggande skogen. Öster om Ödby, nära gården Backa, ligger ett annat gravfält med åtta till tio gravhögar.²⁴ Ekhooff, den arkeolog som under 1870-talet inventerade fornlämningarna i Kville härad, menade att:

”...grafhögar äro vanligen samlade i större och mindre flockar, och dessa ligga nästan alltid i en skogsbacke, på en bergsluttning, en sandås eller dylik ojemn, ej odlingsbar mark”.²⁵

Det gällde alltså att redan från början, när gravarna planerades, att vara aktsam om den odlingsbara jorden.

De försvunna boplatserna

Även den äldre järnålderns gårdar ses oftast som ensamgårdar.²⁶ Ser man på området innanför Soten, i Kville och Tossene, är kunskaperna om tidens boplatser inte särskilt omfattande.²⁷ Bilden skiljer sig tydligt mot andra områden i södra och mellersta Sverige. Där ses en tydligare gårdsstruktur under järnåldern, kanske rentav bybildningar, och boskapsskötsel i kombination med åkerbruk. De trånga dalgångsbygderna i Kville och Sotenäs, med sin begränsade men bördiga jordbruksmark, gav andra förutsättningar. Gravarna borde visserligen ha legat i nära anslutning till boplatserna men där ser vi dem inte.²⁸ En tanke är att inbyggarna uppförde sina hus i lä av bergen och utefter de välldränerade dalgångssidorna. I samband med befolkningsexplosionen och utvidgningen av jordbruksmark under 1800-talet fick troligen mängder av fornlämningar stryka på foten. I närheten av Rom, strax väster om och i höjd med Dingle, upptäcktes i samband med bygget av nya E6, åtminstone spår efter bebyggelse från järnåldern.²⁹

Ett omfattande problem är att försöka applicera dagens odlingslandskap till forntida förhållanden. Den tunga lerjorden i dalgångarna har inte kunnat odlas upp i någon större utsträckning förrän sent. Den tunga lera som vi möter i exempelvis Bottna – notera namnet – är gammal sjöbotten. Att sedan kala och ofruktbara berg utgör ca 37 procent av Bohusläns yta visar på det andra stora problemet med att kultivera landskapet.³⁰

Ett av landets mest praktfulla guldfynd hittades i Hög Edsten, Kville.

BILD: GUNNEL JANSSON, STATENS HISTORISKA MUSEER.

Sotens guldålder

Både skriftliga och arkeologiska lämningar i Sotens närområden visar på kontakter med fjärran trakter under 500 och 600-talen. Dessa relationer tycks ha resulterat i praktfulla guldfynd som nära kyrkan i Tossene, där flera föremål hittats.³¹ Fynden från *Hög Edsten* i Kville socken, några kilometer öster om Fjällbacka, intar en särställning. De är daterade till folkvandringstid.³² 1863 plöjde Johannes Svensson en åker och fick upp 17 föremål i renaste guld.³³ Det verkliga praktfyndet utgjordes av en svärdsknapp, belagd med guldfolie och inlagt glas. Den förvaras numera på Statens historiska museum i Stockholm. Genom tillverkningstekniken pekar ett möjligt ursprung mot Köln. Kanske var det kunniga guldsmeder vid den frankiske kung Childeric I:s hov som tillverkade knappen?³⁴ De intressanta jämförelserna stannar inte där. En liknande svärdsknapp återfinns i *Sutton Hoo*, den världskända båtgraven i England. Vad som syns tydligt är kontakterna mellan skilda nordeuropeiska områden. Men hur och varför den hamnat i de bohuslänska kustbygderna vet ingen. En gåva, krigsbyte efter ett rövartåg över haven eller lyckades någon hövding med resurser byta till sig föremålet? Tingen tiger still, om än Historiska museet uppger:

"Enligt biskop Gregorius av Tour, som skrev 'Frankernas historia', dog Childeric 482. Hans eneggade svärd och dess skida är prydda med granatarbeten av lika hög kvalitet som denna svärdsknapp".

Fynden från åkern i Hög Edsten utgörs dessutom av ett litet bokliknande hänge i guld, tre tydliga människofigurer av guldbleck med fästöglor på baksidan samt en del andra guldföremål.³⁵ Det har föreslagits att hängsmycket föreställer en bibel. I så fall är det en av de allra första artefakter som tyder på kristna influenser, inte bara vid Soten utan i hela Norden. Under 1990-talets första år hittades även en guldrakreat vid Edsten. 2004 återfanns en guldspiral i Hamburgsund.³⁶ Mycket talar för att det kommer att göras fler fynd i Kvilles jordar.

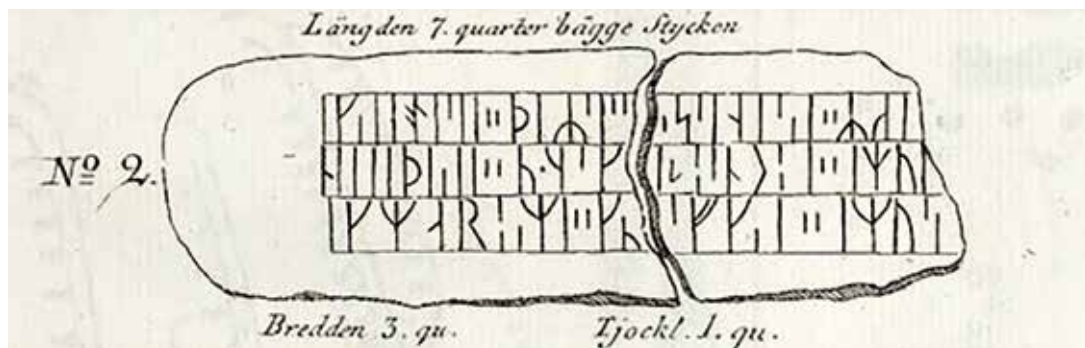
Den närbelägna gården Lilla Jored, några kilometer sydväst om Edsten, har fått del av uppmärksamheten. Även här har ett av de största guldfynden gjorts i Sverige. Det väcker dessutom intresse genom sin bakgrundshistoria. Här skedde nämligen en i stort sett regelrätt arkeologisk

undersökning långt innan ämnet arkeologi sett dagens ljus. Det var regementspastorn Anton Lidberg, som tillsammans med den resande prästsonen från Tanum, Carl Georg Brunius, skred till verket 1816.³⁷ En delvis skadad gravhög på gårdens ägor undersöktes vilket visade sig vara en skelettgrav med timrad kammare av ek. Tack vare isolerande lager av näver, beck och tjära hade luftens syre inte förstört gravens innehåll. Här fanns en efterbildning av en romersk guldmedaljong från 300-talet, med ett troligt kejsarporträtt, samt flera andra guldföremål.³⁸ Mansfiguren på porträttet bär dessutom en likartad ring som hittades i graven. Utöver dessa ädla fynd fanns kärl av brons, glas, idegran samt lergods och prydnadsdetaljer av förgyllt silver jämte textilfragment.³⁹ Den sammanlagda vikten på guldfynden i Sotens närmsta socknar uppgår till dryga halvkilot.⁴⁰ Uppgifterna pekar på att Kville, men kanske också delar av Sotenäs, haft en särställning i norra Bohuslän.

Fornborgar, runstenar och labyrinter

Stensamlingar uppe på branta berg har fascinerat eftervärlden. Ofta ligger de på svårtillgängliga platser. De har i folkliga berättelser inte sällan setts som försvarspositioner och tillflyktsorter under orostider, framförallt under järnåldern. *Fornborgarna* har likväl något dimmigt över sig vilket också kan bero på att endast ett fåtal av dem undersökts mer vetenskapligt.⁴¹ Ett exempel på en fornborg som undersökts är *Keberget* – en ensam bergshöjd som står upp ur jordbruksmarken på motsatt sida vid avtagsvägen till Ulebergshamn, utmed dagens väg 174 mellan Hunnebo och Bovallstrand.⁴² En andra finns vid Åby medan den tredje fornborgen i närområdet hade ett viktigt strategiskt läge, nordost om Hornborg och väster om Hamn, i närheten till dagens Hamburgsund.⁴³ Alternativa förklaringar har föreslagits. Kanske hade de flera funktioner samtidigt: bevakningsposter, platser för vårdkasar, ställen för hemlig maktutövning eller kulthandlingar, mötesplatser för handel eller tillfälliga bosättningar?⁴⁴

I Bohuslän kan endast sex *runstenar* återfinnas jämte en handfull runinskrifter på andra lämningstyper. De flesta inskriptioner är gamla, som den från Röd på Otterön, strax utanför Kämpersvik i Tanums kommun. Runstenen, som daterats till 400-talet, ligger numera magasinerad på Historiska museet i Stockholm. Den har en svårtolkad inskrift.⁴⁵ I dag finns en kopia av originalstenen på Otterön. Det sägs att stenen stundom använts som rensbänk av den makrillfiskande lokalbefolkningen.

Runstenen från Valla i Tossene tiger still med sitt budskap – eller tillkom inskriptionen enbart av dekorativa skäl? Den är numera placerad i väggen till Tossene kyrka.

SKISS UR PER THAMS "GÖTHISKA MONUMENTER", 1794.

I Tossene kyrkas vägg finns en del kvar av den så kallade *Vallastenen*. Den stod ursprungligen vid Munkhögen, nära gården Valla i Tossene. Runstenen, som var i två delar när den hittades, observerades första gången av kulturhistorikern C.G.C. Hilfeling (1740-1823) under dennes resa i Bohuslän år 1792. Den beskrevs två år senare av den forntidsvurmande godsägaren Pehr Tham – som kallats den ”siste rudbeckianen” – i skriften ”Göthiska monumenter”.⁴⁶ Uppgifter säger att stenarna var kända och i behåll 1815, men att de senare försvunnit. 1926 återfanns det nedre stycket i ett dike nära Överby prästgård. Runforskaren Magnus Källström, vid Riksantikvarieämbetet, har bidragit med följande insikt utifrån dagens kunskapsläge om stenen från Tossene:

”Som inskriften är arrangerad i tre raka, jämlöpande textband ger den ett ålderdomligt intryck, men inskriften har inte kunnat tolkas. Runorna ser ut att tillhöra den yngre, vikingatida runraden, men den innehåller också en del annars okända teckenformer. Det är därför inte alls säkert att det finns något språkligt innehåll och att runorna endast har en dekorativ funktion eller simulerar en inskrift. Samtidigt kan man inte helt utesluta att det kan röra sig om någon form av (tidigare okänt) chiffer: Att det skulle röra sig om en sentida ristning verkar mindre troligt, eftersom den ger ett genuint intryck.”⁴⁷

Labyrinternas syfte, ursprung och ålder är inte heller helt kända. De finns i de flesta kulturer men blir ytterst påtagliga i skärgården där stenarnas cirklar ringlar sig över nakna hållar. Alvön, nära segelleden norr om Ulebergshamn, är ett av skärgårdens bästa exempel på företeelsen, även om vi kan misstänka att de flesta av dessa labyrinter skapats under lekfulla aktiviteter i moderna tider. Vi kan därför omöjligt fastställa om de anlades år 1, 1001 eller 2001. I kombination med Alvöns alla jättegrytor blir det ändå lätt att koppla samman labyrinterna med ockulta verksamheter.⁴⁸ Det övernaturliga förstärks genom öns namn.

Besökarna på Alvön möter inte enbart mängder av jättegrytor utan även ett virrvarr av labyrinter.

Labyrinter är nästan alltid fyndlösa men i vissa fall, särskilt om lämningen ligger i nära anslutning till förhistoriska gravfält, kan vi få vissa ledtrådar. En vanlig förklaring är att labyrinterna haft magiska funktioner. Genom att följa stenfigurens gångar kunde såväl vädrets makter som fiskefångster påverkas. Uppteckningar berättar att fiskare gick i labyrinter för att få just god fiskelycka.⁴⁹ På Nötö vid Sote kanal, har arkeologen Gundela Lindman undersökt spåren efter en i dag borttagen labyrint. Frånvaron av lav visade tydligt hur stenarna hade legat på berget.⁵⁰ Alldeles intill låg en gång det gamla fiskeläget Vigarne. Det skulle kunna tänkas att förhoppningsfulla fiskare tog sig en snurrande promenad för att försäkra sig om fiskelycka, innan de gav sig ut med sina fiskeredskap i vinterkylan.

Vår dunkla förhistoria

En stor del av Sotens förhistoria förblir dold och försvinner bort som i kölvattnet efter ett skepp. Inte ens när jordbrukarna tagit över, och befolkningen blivit något mera bofast, får vi reda på särskilt mycket mer. En stor del av kunskapsläget bygger på det vi funnit i deras gravar samt kökkenmöddingar. Något frustrerande är också det faktum att arkeologerna upptäckt så få hus och bebyggelse lämningar; något som gäller ända in i medeltiden. De mer säkerställda spåren efter eventuella försvarsanläggningar är också från senare tidevarv.

Förhållandena i Soten sätter Thomsens beramade treperiodsystem på prov. De rösen och hållristningar som så kategoriskt hänförts till bronsåldern kanske tillkom redan under neolitikum, eller rentav under tidig järnålder? Under alla omständigheter pekar såväl gravskick som hållristningar på en kontinuitet, där gravfältsområdet vid Vrångstad framstår som själva syntesen. Här samsas en mäktig dös från bondestenåldern med järnålderns domarringar. De tre perioderna verkar ha flutit in i varandra.

Vikingatiden borde, med tanke på Snorre Sturlusons beskrivningar, varit en viktig och omstörtande tid vid Soten. I stället är den relativt fri från mer remarkabla fynd till skillnad mot de föregående århundradena. I väntan på att nya upptäckter eventuellt skall ändra bilden går det att spekulera i om kusterna under dessa år var så pass osäkra att invånarna valde att bege sig längre in i landskapet. För en tid lämnades den omedelbara skärgården öde. Vi kommer sannolikt aldrig att få veta säkert, men det är författarnas tro att kusterna ändå aldrig blev riktigt övergivna. Det fanns för stora resurser att hämta i havet och dess närhet för att kusterna helt skulle överges.

NOTER KAPITEL VI

- ¹ Holmberg 1867:I, s 33.
- ² Janken Myrdal, *Det svenska jordbrukets historia: jordbruket under feodalismen 1000-1700*, Stockholm 1999, s 52.
- ³ Gustafson 1886, s 432.
- ⁴ Gustafson 1886, s 435.
- ⁵ Fredrik Charpentier Ljungqvist, "Från is till värme", i Welinder 2009, s 220; Welinder 2009, s 448ff. Uppfattningarna om den så kallade folkvandringstiden har gått vitt isär med skiftande forskningslägen. Welinder menar att de nordliga landskapen inte tömdes på sina befolkningar utan att det var som plundrare och legosoldater skandinaverna deltog i de kontinentalta krigen.
- ⁶ Ett exempel är vikingatida svärd från Raftötången som finns i samlingarna på Statens historiska museum i Stockholm, Tanum, SHM 1270. Se även diskussionen i Moberg 1963, s 73, gällande problem med att tidsbestämna gravarna
- ⁷ Frans G. Bengtsson, *Röde Orm: sjöfarare i västerled: en berättelse från okristen tid*, Stockholm 1941.
- ⁸ Moberg 1963, s 72; SHM 14869.
- ⁹ Gustafson 1886, s 434.
- ¹⁰ Moberg 1963, s 46.
- ¹¹ Folke Sällström, "Lilla Jored-fyndets gravanläggning", *Antikvariska studier 1*, Lund 1942, s 10.
- ¹² Stadsmuseet i Göteborg Arkivmapp (SGA): Sotenäs-kanalen.
- ¹³ RAÄ Askum 589 och 415.
- ¹⁴ Andersson & Ragnesten 2005, s 191.
- ¹⁵ RAÄ Kville 404.
- ¹⁶ Kerstin Cassel, *Hugget i sten: för evigheten*, Nyköping 2009, s 134.
- ¹⁷ Andersson & Ragnesten 2005, s 170.
- ¹⁸ Andersson & Ragnesten 2005, s 171.
- ¹⁹ Ulf Bertilsson & Björn Winberg, "Bohuslän ett experimentområde", i *Fornvännen* 73:2 1978, s 105.
- ²⁰ Hellgren & Johansson 2007, s 91.
- ²¹ Ekhoﬀ 1880, s 176.
- ²² Ekhoﬀ 1880, s 177.
- ²³ Gustafson 1886, s 507.
- ²⁴ Gustafson 1886, s 515.
- ²⁵ Ekhoﬀ 1880, s 173.
- ²⁶ Andersson & Ragnesten 2007, s 153.
- ²⁷ RAÄ Tossene 572 är en boplats som daterats från övergången mellan yngre brons- och äldre järnålder.
- ²⁸ Hellgren & Johansson 2007, s 83.
- ²⁹ Streiffert 2004, s 145; RAÄ Svarteborg 593.
- ³⁰ Erik Ljungner, "Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän", i *Vikarvet* 1938-1939, s 5.
- ³¹ Statens historiska museum, SHM, 19669; Andreas Oldeberg "Några nya guldfynd från Bohuslän", i *Vikarvet* 1934, s 29-39.
- ³² SHM 3256.
- ³³ Fredsjö 1964, s 16f; Kindgren 1992, s 44.
- ³⁴ Childeric var en merovingisk furste ca 440-482, mest känd för sina amorösa eskapader.
- ³⁵ Kent Andersson, *Guldålder: svenska arkeologiska skatter*, Uppsala 2011, s 135.
- ³⁶ Kindgren 1992, s 41; Linnea Nordell, "Guldet i Hamburgsund", i *Bohuslän årsbok 2006*, s 44. En brakteat är ett tunt mynt/medalj/hängsmycke.
- ³⁷ Carl Georg Brunius, *Antikvarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*, Lund 1839, s 98.
- ³⁸ Fredsjö 1964, s 17f; Andersson 2011, s 77.
- ³⁹ Sällström 1942, s 5-55; Fredsjö 1964, s 18.
- ⁴⁰ Se webb-baserat register http://mis.historiska.se/mis/sok/resultat_foremal.asp.
- ⁴¹ Moberg 1963, s 70.
- ⁴² RAÄ Tossene 221.
- ⁴³ RAÄ Tossene 163:1; RAÄ Kville 543.
- ⁴⁴ Andersson & Ragnesten 2007, s 207.
- ⁴⁵ Inskriften har tolkats enligt nedan: *swababarjar / sairawidar / stainawarjarfabido / ekhrararsatidostaina anai u r*.
- ⁴⁶ Pehr Tham, *Göthiska monumenter; samlade och beskrifne*, Stockholm 1794, s 6.
- ⁴⁷ Uppgifterna om Vallastenen har ställts till författarnas förfogande av Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, e-post till Henrik Alexandersson 2017-02-07.
- ⁴⁸ Ted Knapp, *Längs kusten i Bohuslän: skrönor och fakta för båtfarare och andra skärgårdsälskare*, Sävedalen 2006, s 238. Knapp uppger att antalet jättegrötor på Alvön uppgår till 96 stycken!
- ⁴⁹ Christer Westerdahl, "Labyrinternas gåta – ett tolkningsförsök", i *Populär arkeologi* 2013:3, s 24-26. Se även John Kraft, *Labyrinter på svenska västkusten och norska sydkusten*, Göteborg 1985.
- ⁵⁰ Gundela Lindman, "En försvunnen labyrint", i *Fynd*, nr 1 1991.

Karl X Gustav sitter till häst medan Erik Dahlbergh tycks säga att han funnit en väg över isen vid Stora Bält 1658. Händelsen blev avgörande för att Bohuslän skulle bli ett svenskt landskap. Theodor Lundberg skapade statyn som står på Kungstorget i Uddevalla.

Från Roduulf till Roskilde

”*Quam vellem nescire Litteras – jag önskar att jag aldrig fått lära mig skriva.*”

Kommentar tillskriven det danska ombudet vid undertecknandet av fredsavtalet i Roskilde 1658 när landet tvingades avstå Bohuslän till Sverige.¹

De tre föregående kapitlen har belyst spåren efter uppskattningsvis 250 till 300 generationer av namnlösa inbyggare vilka tog Sotens hav, skär och uddar i anspråk efter att isarna smält och landet rest sig upp ur havets djup. Under åtskilliga tusen år befann sig stora delar av området under vatten och människorna levde, tillfälligt eller mer permanent, i en kustbygd. Vad vi ser av dessa tidiga och anonyma sotenäsbor, och kunnat berätta om, är mestadels lämningar i form av sten: hållristningar, rösen liksom artefakter i gravarna. I detta kapitel tar vi däremot avstamp ur de första skriftliga källorna och slutar med det norska landskapets övergång till Sverige 1658.

Nordens första personnamn?

Vid mitten av 500-talet nedtecknade den gotisk-romerske historieskrivaren Jordanes de gotiska folkens historia i *Getica*. Jordanes var förmodligen biskop i Kroton [i dag Crotone], en grekisk bosättning vid tån till den italienska stöveln. Sin skrift lär han dock ha nedtecknat i Östroms huvudstad, Konstantinopel.² Han räknade upp ett stort antal gotiska folkstammar där en kallades *Ranii*.³ När Jordanes texter uppmärksammades kopplades dessa raner, genom sammanhang och namnlikhet, ihop med *Ranrike*: det vill säga norra delen av Bohuslän. Jordanes kunde också meddela att ranernas kung hette *Roduulf*. Denne ”föraktade emellertid sitt kungarike” och begav sig till den mäktige kung Theodrik i Ravenna.⁴ Av sammanhanget kan förstås att Roduulf och hans raner ingått i Theodriks väpnade styrkor.

I eftervärlden har det noterats att Roduulf i så fall var den första nordbon vars namn vi hört talats om.⁵ Det finns dock alternativ. Stockholmshistorikern Bo Eriksson har, möjligen med ett leende på läppen, torgfört *Hugleik* som konkurrent om förstlingskapet. Den senare skulle ha härjat på kontinenten i början av 500-talet, och uppges dessutom ha varit morbroder till sagornas hjälte, Beowulf.⁶ I än högre grad än Roduulf förefaller Hugleik som ett mytiskt hugskott. Källorna är summariska och Erik Lönnroth noterar att ”vi vet i själva verket ingenting [mer än namnuppgifterna] om härskare och herravälden i Norden under folkvandringstiden”.⁷

Nationalistiska historiker och historieintresserade lokalpatrioter har under tidevarven inte sällan sökt att läsa in sina egna hemområden och efterkommande invånare bland de områden och folkslag Jordanes, liksom andra antika författare, förtecknat. Goternas vilda expansionslusta och ärorika förflutna var egenskaper de gärna ville inkorporera i den egna nationella historieskrivningen. Inte sällan har äldre nordiska arkeologer och historiker försökt placera de skilda gotiska stammarna i Skandinavien. Arkeologen Jarl Nordbladh menar dock att man i dag läser de äldsta skriftliga källorna som sagor.⁸ Den brittiske historikern Peter Heather, som ägnat goterna stort

intresse, avfärdar dessutom i någon mån den skandinaviska anknytningen. Han placerar hellre de gotiska stammarnas ursprung i nuvarande Danmark och områdena kring södra Östersjön.⁹

Kopplingen, mellan resterna av det västromerska riket i dagens Italien och norra Bohuslän, har under tidevarven ändå fått näring via de guldfynd vi berättar om i föregående kapitel. Flera föremål från bland annat Kville härad har härletts till 500-talet eller den tid då Theodrik var östgoternas härskare.¹⁰ Fynden kittlar åtminstone fantasin: återvände någon av ranerna till sina presumtiva hemtrakter för att så småningom begravas med ädla gåvor eller krigsbyten?¹¹

Medeltidshistorikern Thomas Lindkvist menar, i en översiktlig betraktelse av Bohusläns äldre historia, att man kanske inte skall föreställa sig ”en alltför avancerad politisk ordning i äldre tid; däremot att det har funnits en gemensam politisk samhällsordning som avgränsats mot andra enheter.”¹² Insikten motsäger alltså inte tanken att det verkligen funnits någon form av ett ranernas land i norra Bohuslän för ungefär 1500 år sedan, även om vi aldrig kan nå klarhet i frågan.

Det nordliga Ranrike

Nära sju århundraden efter Jordanes nedteckningar återkommer ranernas rike i källorna. Från sitt 1200-talsperspektiv beskriver Snorre Sturluson hur sveakungen Erik Eymundsson, under 900-talet, lagt under sig såväl Västergötland som Värmland samt hela kuststräckan från Svinesund och nedöver. Eymundsson gjorde även anspråk på områden öster om Oslofjorden. Harald Hårfager kunde inte acceptera framstöten. Under en vinter gick kungen till motangrepp, förhärjade *Ranrike* från havssidan och tog sig ned till Göta älvs utlopp där bygden brändes. Två saker skulle kunna läsas fram ur uppgifterna. Det första är att Ranrike vid denna tid inte var en självklar del av ett norskt valde. Det andra att området verkar ha omfattat hela den nuvarande bohuslänska kuststräckan. Längre fram i redogörelsen blir detta klart då Harald delade upp sitt stora rike mellan sina många söner. Sonen Guttorm fick hela området mellan Svinesund och Göta Älv, vilket benämndes Ranrike.¹³

Förstavelen *Ran* bör inte ha varit tagen ur tomma intet men även dess ursprung är dunkelt. *Ran* har härletts till norska dialektord, som ”rånen” för lång och mager eller ”rñne” – en framskjutande klippa, en bergås. Även medelhögtidstyskans ”ran”, lång och smal, har anförts som möjlig.¹⁴ Härledningarna verkar ha sin tänkbara upprinnelse i kustlandskapets topografi och avlånga form. Ett annat förslag är att den i nordisk mytologi inte särskilt omtalade havsgudinnan *Ran* varit med i namngivningen. Den fruktade *Ran* fångade drunknade människor i stora nät.¹⁵ Namnet *Ran* skulle då kunna förknippas med att dessa kuster ansågs som förrädiska, och att havet utanför gav gudomligheten rika fångster. I samma anda har *ran* härletts till fornnordiskans ord för plundring och härjning; något som möjligen alluderar till landskapets utsatta läge i tider när vikingar och sjörövare drog omkring utmed kusten.¹⁶ En annan gudalik förbindelse är att *Rane* ibland uppges som ett av Odens många binamn.

Från trakterna kring Svarteborg finns det också en legendbildning om en forntida kung *Rane* – som i så fall inte enbart är namnet på ortens gamla väggkrog vid den likaledes övergivna gamla E 6:an. Kungen uppvaktades av en drottning som bodde vid Hutt eller Huds moar, strax utanför Rabbalshede. *Rane* avvisade henne och friade till en annan. Den försmådda men handlingskraftiga svarade med att sätta hans gård, *Raneborg*, i brand. Den kom därefter i sitt sotbrända skick att kallas för Svarteborg.¹⁷ Namnet *Rane* återfinns för övrigt på andra håll i landet. En skeppssättning vid ån Tidån i Västergötland kallas så för kung *Ranes* stenar och vid det närbelägna Flistads kyrka ligger kung *Ranes* hög. Ju mer namnet granskas desto mer oåtkomligt verkar det vara att härleda.

Erik Lönnroth pekar på att landskapet redan under förkristen tid kan delas upp i två avgränsade bygdeområden vilka inte hade så mycket gemensamt med varandra. Det södra sträckte sig kring trakterna vid Göta älvs södra gren medan det norra fanns mellan Bottnafjorden och nuvarande strömstadsområdet. För denna norra del var även Gullmarns botten av central betydelse. Härifrån behärskades den nord-sydliga leden långt fram i tiden via den så småningom viktiga – och länge enda – bron vid Kvistrum över Örekilsälven. Fjordens två inre armar, Färlevs- och Saltkällefjorden, erbjöd också utmärkta sjöförbindelser från och till bygderna innanför. Områdets betydelse kan också ses av att medeltida ting lystes vid såväl Färlev som vid Foss kyrka i Munkedal.¹⁸ Färlevs centrala läge framgår även av det slag som ägde rum i området 1134, när kung Magnus Sigurdsson besegrade utmanaren Harald Gille.¹⁹

Det förefaller däremot som om det närliggande Sotenäs i sammanhanget varit mer perifert beläget; en uppfattning som också kan bero på brist av källor. Att landsdelen ändå var en viktig del av det spirande norska riket kan ses av att exempelvis Sverre Sigurdsson (ca 1150-1202) enligt traditionen valdes till kung i Hedekas 1177. Han delade därefter upp kustlandet i två administrativa länsdelar: det nordliga *Ranrike* eller *Ranafylke* och det sydligare *Älvsyssel*.²⁰ *Store norske leksikon* menar däremot att Ranafylke omfattade landet mellan Svinesunds och Göta älvs utflöden. Först 1308 blev det uppdelat i ett nordligt Ranrike och ett Älvsyssel i söder.²¹ Gränsen gick sannolikt vid Bäveån i Uddevalla och följde därefter Havstensfjorden ut till havs.

Senare, 1353 omnämns Älvsyssel, Ranrike – och Vettehärad längst i norr – som tre likställda enheter. Vette härad består i dag av området kring Strömstad. Namnet är svårtolkat; Lönnroth föreslår betydelsen ”trollbygden”.²² En annan tanke är att namnet skulle kunna härledas till storgården Vättland (Vettaland) i Skee socken. Här fanns sannolikt ett tingsställe vid den i dag oidentifierbara platsen *Stofn*.

Landsdelen kom likväl att domineras av bebyggelsen vid Göta älvs utlopp. På den norra stranden utefter Nordre Älv, omkring fyra kilometer sydväst om nuvarande Kungälv, hade en kungs-

Bohus fästning, grå och ärrad av krig och rivningar, vakar än i dag över Göta Älv.

BILD: ULLA KARLSSON/MOSTPHOTOS.

gård etablerats under 900-talet. Ur den utvecklades stadsbebyggelsen Kungahälla. På 1200-talet restes dessutom en försvarsanläggning på älvens motsatta södra sida, *Ragnhildsholmen*, vars restaurerade ruiner kan ses än i dag. Den norske kungen Håkon Magnusson (ca 1270-1319) lät under 1300-talets början bygga en borg på den strategiskt bättre placerade Bagaholmen, närmre älvens delning i två armar. Under 1400-talet skulle befästningen *Bagahaus* i namnformen Båhus/Bohus ge namn åt hela Bohuslän, eller på norsk, *Båhuslen*. Det var här administrationen förlades och därmed makten. Bohus fästning utvecklades till en viktig försvarsposition för en mängd norska, dansk-norska och senare svenska kungar och befälhavare; legendarisk för att den aldrig fallit i strid hur svåra belägringarna än har varit.

Trots den strategiska och ekonomiska betydelsen av Kungahälla/Kungälv verkar den norska kungamaktens egentliga centra ha skiftat till områden som Vestlandet och Trøndelag. Tid till annan förefaller dock Kungälv/Bohus som en huvudort. Platsen låg i skärningspunkten mellan tre spirande nationsbildningar. Några mil uppströms låg Lödöse, som var av stort värde för svenska intressen; i söder fanns Halland med ett påtagligt danskt inflytande. Vid flera tillfällen möttes här nordiska kungar och slöt överenskommelser.²³ Sådana möten kunde även ske i Sotenäs, om än inte alltid med alla kungar inblandade. De svenska hertigarna Erik och Valdemar upprättade ett avtal med den tidigare nämnde kung Håkon Magnusson i Åby 1307. Svenskarna skulle få ersättning för att de angrep deras vid tillfället gemensamme fiende, den danske kungen Erik Menved.²⁴ I Sverige är de båda hertigarna mest kända för Håtunaleken och Nyköpings gästabud, det senare en händelse de enligt Erikskrönikan inte överlevde.

Viken och Alvhem

Viken är ofta omnämnd i det norröna sagamaterialet. Ursprunget är som så många andra äldre geografiska begrepp omdiskuterat. I tolkningarna har roten till namnet ofta förlagts till stränderna på ömse sidor om Oslofjorden, vilken onekligen är en vik. Över tid förflyttades själva namnet till att även avse kuststräckan längre ned, och begreppet blev synonymt enbart med norra Bohuslän.²⁵ Anledningen till namnförskjutningen är oklar men beteckningen användes i den kyrkliga organisationen. Områdets biskop kallades *Vikverja biskup* och även *Vik austr* var i bruk.²⁶ I namnformen *Viksidan*, och genom den juridiska enheten *Vikens lagmansdöme*, fanns uttrycket kvar långt fram i tiden. Att Viken överlevde som begrepp återspeglas i namnet på den kulturhistoriska föreningen *Vikarvet*. Föreningen grundades 1915 och har genom sin verksamhet varit en viktig pådrivare att försöka kasta ljus över åtskilligt i den bohuslänska historien.

Det är i hög grad norska och isländska källor från högmedeltiden som präglat bilden av vad Viken egentligen omfattade. Hasslöf menar att namnet från början skall ses som något betydligt större. Hans förslag är att Viken utgjordes av ”den havsarm, som från Västerhavet sträcker sig in mellan Jylland, Sydnorge och Västsverige” och som han menar kallades Viken i äldre tider.²⁷ Att området från början skulle omfattat hav- och kustområden runt hela Skagerrak samt Nordjylland, med Limfjorden som sydlig gräns, är en bestickande tanke. I de norröna källorna omtalas Nordsjön som *Englandshaf* vilket ytterligare underbygger bilden av att havsområdet skulle kunna ses i ett större och mer gränslöst kommunikationssammanhang.²⁸ Att namnet började avse en allt mer begränsad geografi kan förmodligen skyllas på de medeltida administrativa insatserna.

Att vikingar härstammande från Vikens trakter kan vid förstone förefalla som en naturlig och omedelbar förklaring. Saken synes inte vara så enkel. Otaliga teorier har under årens lopp presenterats i ämnet. Beteckningen viking kan ses och läsas fram i flera äldre texter, bland annat i *Beowulfkvädet* och den anglosaxiska dikten *Widsith* från 900-talet.²⁹ I dikten sker en uppräknings

av mötet med skilda folk vilket kan uppfattas som om vikingar ursprungligen utgjort en egen folkstam: Widsiths ord lyder:

"Jag var med hunner, och med goter, och med svear och med götar och med syd-daner.
Med vandaler var jag och med varner och med *vikingar*." ³⁰

Med tanke på de nämnda folkslagens geografiska hemvister verkar det inte osannolikt att folket som gav upphov till beteckningen verkligen kom från Vikens – läs även Sotens – stränder. I äldre litteratur har det framförts att landskapets invånare delades upp i bland annat grymma och elaka *elfargrimmar* – älvgrimmor – i söder medan de som levde längre upp, vid Vikens stränder, kallades *vikveriar* eller Vikens försvarare. En tredje delkategori var Norrvikens invånare – från Kville och norröver – vilka benämndes *håttar*. Namnformen påstås ha hänsyftat till att det bodde högre upp. Kanske var det även franskans *haut* som spökat.³¹ Begreppet *Nolhotten* har i nutiden etablerats som namn på föreningar, krogar och åtminstone en tidigare utflyktsbåt i trakterna kring och ovan Hamburgsund.

Vikingar har, beroende på tid och perspektiv, setts både som plundrande våldverkare men också handelsmän. Kyrkokronikören Adam av Bremen var klar i sin uppfattning och menade att sjörövare kallades för vikingar.³² Genom snarlikheten med latinets *vicus* ("by, köpstad") har ordet emellertid även setts som beteckning på handelsmän. Den gängse uppfattningen i dag är att vikingarna kan ses som opportunist: de plundrade när de kunde och idkade köpenskap när sådant var mer lägligt.

Begreppet viking försvann i stort ur språkbruket efter sagalitteraturens tidevarv men återkom under nationalromantikens 1800-tal. Erik Gustaf Geijers dikt "Vikingen", han som vid femton års ålder fann stugan trång och sökte sig "uppå hafvet", bidrog till att etablera vikingatiden som en minst sagt livskraftig och gemensam symbol för de nordiska folken. Såväl Danmark som Sverige hade på 1810-talet, efter att under århundraden fört sina resurser på att försöka förgöra varandra, blivit till reducerade och marginella statsbildningar. Att vårda minnet av en guldålder, när förfäderna var fruktade i hela den europeiska kristenheten, kan ses som en del av tidens nationella uppbyggnadsprojekt.

Ett annat mytiskt och mystiskt epitet som Bohuslän förknippats med är *Alfheim* (*Alvhem*). I den isländska *Flateyjarbók*, en handskrift från slutet av 1300-talet som bland annat beskrev hur Norge bebyggdes, omtalas hur kungasonen Alf fick detta Alfheim i gåva. Området omfattade allt land mellan älven Glomma vid Sarpsborg ned till Göta Älv. Även andra skrifter hade tidigare nämnt detta Alfheim, om än inte lika precist. Inte nog med det, denne Alfs sonson uppgavs heta Gandalf och dennes son hette i sin tur – Ragnar Lodbrok. Historien blir allt mer utbroderad när en av Lodbroks efterkommande skulle komma att heta Harald Hårfager. I samtiden återuppstod Lodbrok själv 2013 i HBO-serien "The Vikings" men även J.R.R. Tolkiens Ringen-trilogi har skapat intresse för sagolandets hjältar. Alfheim var som geografiskt begrepp känt ännu 1695. I en av Erik Dahlberghs (1625-1703) kartversioner över Norden återfinns området ungefär norr om nuvarande Oslo. På den karta som gavs ut året därpå var namnet borttaget.³³

Manskap eller skatt?

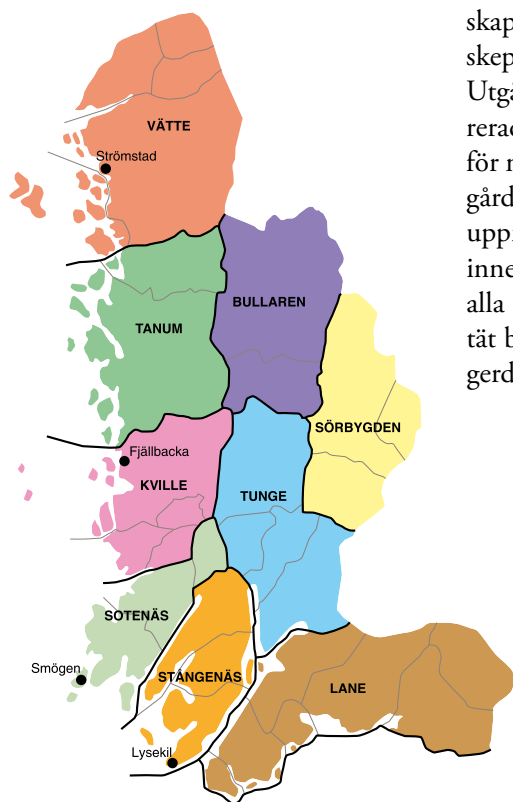
Ranrike kom i likhet med andra norska fylken att delas in i *skeppsredor*. Det var en administrativ åtgärd med rötter i *ledungen*; en form av äldre mobilisering som kan ses i stort sett hela Norden. Det kan tänkas att företeelsen ursprungligen var ett frivilligt försvarssystem där lokala

befolkningar och hövdingar gick samman för att bekämpa sjörövare eller inträngande styrkor. Så småningom fick ledungen fastare regler som bestämde hur bönderna skulle utrusta skepp, och ställa manskap till förfogande, när hemområdet hotades. Över tid lyckades hövdingar och kungamakter ta kontroll över uppbåden. De verkar inte varit sena att utnyttja dem i mer offensiva syften. Organisationsformen blev till en effektiv rekryteringsbas och kan anses ha bidragit till vikingarnas framgångar i fjärran farvatten.³⁴ Ledungen har samtidigt setts som embryo till ett mer organiserat beskattningssystem. I tider när det inte fanns behov av manskap kunde överheten fortsätta kräva bönderna på en tribut, just för att de senare slapp utrusta skepp eller ställa upp med hugade väringar.³⁵ I forskningen har skiftet setts som en övergång från plundringsekonomi till hövdingastyre.³⁶

Enligt Snorre Sturluson organiserade den norske kungen Håkon ”den gode” Adalsteinfostre (trad ca 920-960) landet i skeppsredor. I slutet av Magnus Lagabötes (ca 1238-1280) kungatid bestod det norska riket av 279 skeppsredor. Områdena följde vanligen de gränser som redan var etablerade som naturliga lokala identiteter, eller möjligen utvecklades till det. Det mesta tyder på att indelningen i Bohuslän var pålagd utifrån och därmed uppifrån, och av sent datum, i jämförelse med andra norska landskap. Sotenäs utgjorde på sin halvö en egen skeppsreda; först efter landskapets övergång till Sverige blev området eget härad.³⁷

Enheter hade karaktär av rotesystem. Varje skeppsreda organiserades i 40 *lider* vilka tillhörde ett skepp om 40 roddare. Varje lid bestod i sin tur av fyra gårdar som gavs detta gemensamma åtagande. Det finns inga direkta handlingar om förhållandena i Sotenäs men 1346 hölls ett ting i Kville. Där skedde först en uppräknings av vilka gårdar som var kungens jordagods, och därefter vilka boställen som ingick i liderna. Det framgår inte av dokumentet om syftet var att

fastställa böndernas skatteplikt eller leveranser av manskap. En tolkning skulle ändå kunna vara att det i Kville skeppsreda var en kombination av skatt och manskap. Utgångspunkten är då att kungens egna jordagods levererade skatt i form av livsmedel medan liderna svarade för män till besättningarna. Eller tvärtom? Omkring 60 gårdar är nämnda i uppräknings av lidetalet.³⁸ Varje uppräknad gård skulle i så fall utgöra en lid och därmed innefattade ytterligare tre, inte nämnda, gårdar. Under alla omständigheter pekar antalet gårdar på en relativt tät bebyggelse i häradet. Bara några år senare skulle digerdöden förändra situationen med dramatik.

De nio historiska häraderna i norra Bohuslän med sockenindelningar.

KARTA: ROGER WELDEVI, STADSKARTAN.

Lagar och tingsplatser

Det juridiska systemet växte fram parallellt med det fiskala. Inbyggarna i Sotenäs hade att förlita sig till *Borgartingslagen*, vars äldsta delar tillkom i norska Sarpsborg under 1100-talet och där endast delar av dess kyrkolag har bevarats. Den ger upplysningar om hur detaljerat man sökte reglera samhällsbygget. Ett exempel på hur noggranna föreskrifterna var kan ses när skilda samhällsklasser och individer skulle begravas. Okända och drunknade män jordfästes på insidan av kyrkogårdsmuren – men endast om de hade norskt hårsvall.³⁹ Hur denna norska frisyre såg ut framgick däremot inte.

Tinget var en viktig samlingsplats i det medeltida samhället. Traditionen pekar på att en tingsplats för Kville härad etablerades söder om Hamburgsund. Den skulle då ha legat i anslutning till försvarsanläggningen på den dominerande klippan, söder om orten. I dag återstår endast några låga gräsbeklädda jordvallar av det som kommit att kallas *Hornborg*. Delar av området grävdes ut i början av förra seklet av den mångsysslade kulturhistorikern Wilhelm Berg. De få fynden har daterats till 1400- och 1500-tal. Platsen var omnämnd av Snorre Sturluson under 1200-talet, i Haraldsönernas saga.⁴⁰ Några spår från denna tid har inte hittats, något som gör bakgrundshistorien oklar. Trots detta har historiker av facket ändå velat se hela Ranrikes tingsplats vid just Hornborg.⁴¹ Kulturföreningen *Hornbore ting* har dessutom bidragit till traditionsuppfattningen genom att varje sommar återuppliva de vikingatida sederna. Under 1340-talet var däremot tingsplatsen för Kvilles härad inte förlagd till Hornborg utan till säteriet Vrem, någon halvmil in i landskapet.

Under slutet av 1300-talet var Hallvard Helgesson lagrättsman. I de dokument från 1396 där hans namn förekommer nämns såväl Askums kyrka som Bjällane i Tossene socken, det senare en gård på höjderna halvannan kilometer nordväst om Åby.⁴² Hembygdsforskare har även pekat på en tingsplats för Sotenäs i Tossene, i närheten av den medeltida kyrkan.⁴³ Mer belagt är att Tossene verkligen var tingsplats under 1600-talets svenska tid; sannolikt hölls förhandlingarna då på gästgivargården i Valla. Domböckerna visar att ting även hölls på gästgivargården i Röd, vid Åbyfjorden.⁴⁴ Att tingsplatser förlagts nära eller invid kyrkor finns det annars flera exempel på. Kyrkan var en given samlingspunkt och kommunikationscentra. Det är därför inte uteslutet att Sotenäs ting ägt rum i närheten av eller invid Tossenes eller Askums medeltidskyrkor. Den sistnämnda låg vid tiden på ett höjdläge, ungefär 500 meter nordost om den nuvarande kyrkan. Begravningsplatsen, som fortfarande används, har en minnessten som visar var den äldre kyrkan stod.⁴⁵ Även kyrkomurens ornamenterade stenar bär spår efter medeltidskyrkan

Det var inte alltid givet att förhandlingarna skedde i häradet. Samma år som Hallvard Helgesson verkade, 1396, fick Nikulas Jonsson rätt att lösa in en jord i Dal, i Askums socken. Beslutet stadfästes vid lagtinget på Båholm, det vill säga vid Bohus fästning.⁴⁶ Då hade redan lagrättsmannen i Sotenäs behandlat jordfrågan vid Askums kyrka. Att de lokala affärerna måste ha stöd av en högre rätt för att ges laga kraft antyder den avlägsna centralortens betydelse och kontrollbehov.

Sotenäs som norskt härad

Närheten till den norska kungamakten var betydligt närmre än till den danska, på öarna nere vid Bältena och södra Jylland, eller den svenska som koncentrerade sig på inlandet och östersjöländskapen. Likväl, under en stor del av denna vikingatid, från 800-talet till mitten av 1000-talet, konkurrerade danska och norska kungar samt deras allierade om makten i området. I en av de allra tidigaste reseskildringarna från slutet av 800-talet berättade handelsmannen och sjöfararen Ottar, från nordligaste Norge, om en färd utmed den skandinaviska kusten. Han hamnade slutli-

gen i England där hans upplevelser nedtecknades. Ottar hade seglat från Oslofjorden ned till södra Danmark. Han beskrev att han under tre dagar hade Danmark om babord och Storbrevet om styrbord. Vittnesmålet har tolkats som att danskarna redan under 800-talets slutskede hade viss kontroll över såväl Bohuslän som Halland. Genom Harald Hårfagers och hans efterkommandes insatser skiftade makten under en tid till norrmännens favör. Aggressiva kungar som Olav Digre och Harald Hårdråde stärkte senare den norska identiteten med hjälp av vapenmakt.⁴⁷ Likväl fanns ett underliggande danskt anspråk på rikets södra delar. När den norske kungen Magnus Erlingsson (ca 1156-1184) fick problem med tronpretendenten Sverre Sigurdsson, slöt den förstnämnde en överenskommelse med sin danske kungakollega Valdemar. För att ge sitt stöd till Magnus skulle Valdemar få ”hela Viken norrut till Rygjarbit”. Den senare platsen är i dag svårfunnen men har uppfattats som gränsen mellan det sydnorska landskapet Agder med sina båda fylken. Motivet var att området skulle ha innehafts av Valdemars anfäder Harald Blåtand och Sven Tveskägg.⁴⁸ Så blev det inte, vid detta tillfälle.

Höjdpunkten för den norska kungamakten nåddes i mitten av 1200-talet. Grönland, Island och ett antal i dag brittiska öar kunde räknas in som lydländer. Öarna Isle of Man, Hebriderna och Orkneyöarna kom dock snart att förloras men det norska språket, i formen *norn*, fortlevde i generationer på den sistnämnda ögruppen liksom på Shetlandsöarna. Där rädde norsk överhöghet fram till 1472.⁴⁹

Under åtskilliga perioder var det oroligt. Var det inte främmande kungar som gjorde intrång så rädde inbördeskrig. Den mest omtalade av dessa uppgörelser pågick från 1130-talet fram till 1240-talet. I slutskedet stod konflikten mellan *bagler* och *birkebeinare*. Båda falangerna kan ses som upprorsrörelser mot för tillfället sittande härskare. Birkebeinarna fick sitt omtalade namn eftersom de i propagandan ansågs som så fattiga att de fick bruka björknäver till fotbeklädnader. Stormän och hövdingar i Bohuslän var, i sin egenskap av norrmän, i hög grad involverade i stridigheterna. Lönnroth har förklarat det med områdets närhet till Sverige. Det var enkelt att fly till Västergötland när motståndet blev för stort och därifrån kunde förstärkningar och förråd hämtas.⁵⁰

Kyrkans organiserande makt

Det var emellertid inte enbart kungamakternas behov och agerande som satte gränserna mellan rikena, även kyrkan hade stort inflytande. Den norske kungen Olav Tryggvason hade börjat genomdriva den nya trosläran i sitt norska rike redan före år 1000. Bohuslänns kyrkor och präster löd först under biskopsdömet i Oslo. 1153 blev Norge en egen kyrkoprovins inom den katolska kyrkan, med ärkebiskop i Nidaros. Visserligen var det långt till Trondheim från norra Bohuslän, men den katolska kyrkans framgångsrika organisation bidrog till att knyta Bohuslän närmre de övriga norska landskapen.

Under 1100-talet byggdes ett stort antal kyrkor i Sotens närområden: Askum, Tossene, Åby, Bottna, Svenneby, Kville, Vrem och Bärfendal. De flesta av dem låg alltså i anslutning till områdets jordbruksmarker och inte direkt kustnära. Placeringarna kan antagas avspegla var de dåvarande befolkningarna levde.

När invånarantalen långt senare, under 1800-talet, ökade kraftigt kunde de små medeltida kyrkorumen inte längre härbärgera alla gudstjänstbesökare. Här som i nästan hela det övriga Sverige byggdes nya och betydligt större kyrkor. I samband med detta revs de gamla medeltida byggnaderna i Kville, Tossene och Askum. Bottna kyrka står visserligen kvar på sitt ursprungliga ställe men är helt ombyggd. Bärfendals kyrka, på sin natursköna kulle i Långåns dalgång, är

Svenneby kyrka har bevarat sin medeltida prägel både ut- som invändigt.

däremot en av Bohusläns äldsta som fortfarande är i bruk. Den har visserligen renoverats och förändrats under årens lopp men är i stort sett samma byggnad som biskop Eystein listade 1391.⁵¹ Vrems kyrka var knuten till säteriet Stora Vrem men togs förmodligen ur bruk redan i slutet av 1500-talet.⁵² Även vid Åby fanns en kyrkobyggnad, knuten till säteriet. Genom kulturföreningen Vikarvets initiativ bevarades Svenneby gamla kyrka till eftervärlden, efter att den nya granitkyrkan invigdes 1915. Svenneby gamla kyrka verkar, förutom ett tillbyggt vapenhus från 1700-talet, i stort se ut som när den restes.

Kyrkan blev bygdens centrum, en påminnelse om att invånarna var underordnade högre makter, men kanske mest deras mer jordbundna representanter. Att prästen hade en särställning i bygderna var given. Ibland resulterade det i att inte ens allvarliga brottsmisstankar kunde rubba förtroendet för en präst. Ett exempel kan tas från Sotenäs där Vitus Pedersen verkade. Han beskyldes för dubbelmord men anklagelserna sågs inte ha skadat Vitus anseende nämnvärt.⁵³

Digerdödens och unionens tid

Enligt hävden var det ett Hansa-skepp som 1349 förde digerdöden till Bergen, varefter pesten spred sig över Skandinavien. Norge har ansetts som ett av de mest hemsökta länderna i Europa. Hur många människor som avled är omtvistat, mer klart är att epidemierna återkom vid flera tillfällen under decennierna som följde. I brist på tillförlitliga källor har europeiska historiker sökt närma sig frågan genom att beräkna antalet ödegårdar efter pestutbrottet. Resultaten kan ses som kvalificerade gissningar. Av en norsk befolkning, som före 1350 skulle kunna uppskattas till 350 000 personer, överlevde kanske endast 125 000. Även samhällseliten drabbades. Endast en av Norges fem biskopar uppges ha överlevt pesten liksom 40 av 300 präster. Eftersom sjukdomen förmodligen spreds via fartyg borde förhållandena, i ett kustlandskap som Bohuslän, varit likartat det i resten av Norge. Via stickprovsundersökningar av ödegårdarna har emellertid dödligheten i landsdelen uppskattats något lägre, till kanske 40 procent.⁵⁴ Klart är däremot att hela den norska samhällsstrukturen skakades i grundvalarna. De överlevande eliternas resurser minskade och den norska centralmakten försvagades.

Genom släktskap och politiska förvecklingar blev Norge och Sverige förenade under samma regenter: förhållandet gällde för en stor del av Magnus Erikssons regeringstid (ca 1319-1364 var

han kung av Sverige, ca 1319-1343 kung av Norge). Slutresultatet blev att de tre nordiska rikena förenades under en regent, något som bekräftades i Kalmar 1397. Unionen som följde skulle visa sig bräcklig under de dryga 120 år den existerade. Delar av den svenska aristokratin, liksom lokala stormän som Engelbrekt, var inte alltid med på noterna utan obstruerade och organiserade flera revolter. Den unionsvänliga centralmakten hade svårt att hävda sina anspråk vilket ändrade upp med Gustav I och det framgångsrika upproret mot unionskungen, Kristian II. Medan Sverige bröt sig loss ur unionen hamnade Norge, och därmed Bohuslän, i en allt djupare för- ening med Danmark. De katolska norrmännen väjde sig först mot det lutherska kätteriet, som sipprade in från det nyblivna protestantiska Danmark, liksom i reaktioner mot att den danske kungen utsett danskättade män till länsberrar. Med sin övermakt lyckades danska styrkor snart stävja motståndet. 1536/1537 var norrmännen definitivt kuvade, landet lutherskt och regerat från Köpenhamn.⁵⁵

Att Norge, vars folk en gång härskat över stora delar av Nordsjön och dess öar, till synes så enkelt upphörde som självständigt rike och reducerades till en dansk provins kan synas anmärkningsvärt. Förklaringarna har sökts i flera faktorer. Det vidsträckta Norge var fortfarande försvagat efter digerdödens härjningar – trots att de mestadels ägt rum hela 150 år tidigare – men saknade framförallt eniga eliter som kunde organisera ett motstånd. Dessutom var det danska inflytandet redan etablerat genom de danska adelsmännens ankomst. Saken måste också ses ur perspektivet att Danmark vid denna tid var den ledande makten i Norden, med helt andra resurser än vad ett glest befolkat och marginaliserat Norge kunde uppåda.

Förutom förödelserna i samband med de återkommande krigen med Sverige förefaller annars den norska ekonomin ha förbättrats under det dryga halvtannat århundrade som följde. Det kan förutses att det även skedde förbättringar i Bohuslän. Sillfiskeperioden ca 1556–1589 bidrog till den goda utvecklingen.

Lindkvist menar, i likhet med andra forskare, att Bohuslänns norska tid inte är speciellt väl utforskad. Ur ett norskt perspektiv har vanligen det egna landets historia studerats inom de gränser Norge fick efter freden i Roskilde. Inte heller svenska historiker har ägnat alltför mycket uppmärksamhet åt Bohuslänns historia under den norska, eller om man så vill, dansk-norska tiden. Det viktiga var tiden efter att landskapet blivit en del av Sverige.⁵⁶ Även källäget spelar in. De lokala arkiven i den mån de funnits, förhärjades sannolikt under de många konflikterna mellan det svenska och det dansk-norska riket. Ett exempel är när Bohus läns administrativa centrum, fästningen med samma namn, överlämnades till svenskarna 1658. De dansk-norska styrkorna valde att bränna upp arkivhandlingarna.⁵⁷ Andra dokument som hamnat i danska eller norska händer förblev länge både avlägsna och ointressanta för svenska historiker.

Bohuslän blir krigsskådeplats

Under århundraden måste Bohuslän ses som en bricka i maktspelet mellan norska, danska och svenska härskare. De norska kungasagorna och annan norrön litteratur ger oss berättelser om krig och illdåd. Uppgifterna är sparsamma om hur befolkningen vid Soten drabbades; först under 1600-talet får eftervärlden något bättre kunskap.

Givet är att ett gränslandskap var mera utsatt än andra; härifrån drog härjande norska styrkor in i Dalsland, Värmland och Västergötland varefter svenska knektar i sin tur utförde vedergällningsaktioner i Norge. Kriget födde sig självt; mat och furage, det vill säga foder till hästarna, tvingades fram ur böndernas förråd och lador där krigsmännen drog fram. Det är lätt att förstå de berättelser och vandringssånger som uppstod när de resurser bondefamiljerna skulle ha under

vintern och till nästa års utsäde stals, inbyggare misshandlades och dödades. Att bränna fiendeland var också en syssla som knektarna gärna ägnade sig åt. Även städer drabbades. Vid flera tillfällen brändes och plundrades Uddevalla av svenska soldater.⁵⁸

Åtskilliga av de medeltida konflikterna hade sitt centrum vid Kungälv och befästningarna vid Göta Älv. Vid älvens utflöden fanns makten och ekonomin; den som kontrollerade det strategiska Bohus hade uppsikt över handelssjötrafiken på Göta Älv och kunde dominera omlandet. I stort sett samtliga krig som följde, mellan Danmark/Norge å ena sidan och Sverige å andra, handlade om att söka få kontroll över fästningen. Norra Bohuslän förefaller, som tidigare påpekats, ha varit mer perifert beläget och opåverkat även om det kan förutsättas att flottstyrkor regelmässigt färdades i kustvattnen. Under 1450-talet hamnade utposten på höjden söder om Hamburgsund i händelsernas mitt. Klippan dominerar och behärskar även i samtiden det södra inloppet till Hamburgsund; utan större fantasi går det att uppfatta platsens strategiska värde.

Karl Knutsson Bonde valdes till svensk kung vid tre tillfällen trots att det fanns en konkurrerande unionskungamakt i Danmark-Norge. I striderna med den danske kung Kristian I beordrade Karl Knutsson sin kusin, riksmarsken Tord Bonde, att rycka in i Norge och härja. För att befästa den svenska härens framgångar byggdes en förskansning söder om nuvarande Hamburgsund. Den kom för en tid att bära kungens namn, Karlsborg. Att lokala bönder och befolkningen fick bistå med arbetskraft när palissader och byggnader restes på bergets kala hjässa kan tas för givet. I ett i dag förlorat brev skrev den svenske kungen till engelska köpmän att de kunde använda Slottsfjorden utanför Karlsborg som ankringsplats. Syftet var sannolikt att öppna en utskeppningshamn, om och när danska trupper stängde den svenska korridoren mot Västerhavet, vid Göta älvs mynning.⁵⁹ Initiativet kan också uppfattas som att de svenska makthavarna hade planer på att stanna kvar i norra Bohuslän.

Kort därefter anfölls stödjepunkten av överlägsna norska styrkor, men riksmarsken och hans knektar slog tillbaka attacken. Våren 1456 mördades emellertid Tord Bonde av sin danske underbefälhavare, Jöns Bosson. Denne lät därefter plundra borgen varefter han seglade hem till Danmark med sitt byte. Kort därefter verkar de svenska styrkorna ha övergivit befästningen. Historikern Dick Harrison pekar i en monografi över Karl Knutsson hur det svekfulla dådet kom att utnyttjas i den danskfientliga propagandan. Tord Bonde blev, enligt Harrison, till ”en blödande symbol för danskhatet” och ”beviset på den äktdanska trolösheten”.⁶⁰ Vad som följde var en fiendskap mellan de två nationerna som odlades i generationer.

Under en tid antogs att Karlsborg legat utmed Åbyfjordens östra sida, vid gården Röe på Stånge-näset. Det var också Wilhelm Bergs uppfattning, fram till dess att han vid förförtra sekelskiftet startade utgrävningar vid Hornborg/Karlsborg. Han blev då övertygad om att borgen funnits vid leden söder om Hamburgsund, medan det som nu kom att kallas Röe Borg, varit en mindre och privat befästning. I ett brev från Gustav I framgår att Karlsborg låg nära Hamburgsund, och inte vid Åbyfjorden, varför lokaliteten aldrig borde ha kunnat missförstås.⁶¹

70 år efter att de svenska upprorsmännen lämnat Karlsborg störtades den siste unionskungen i Sverige, Kristian II. Han blev kort därefter även avsatt i Danmark men ruvade på revansch. Den nyvalde Gustav I blev därmed bundsförvant till den nye danske kungen, Fredrik I. 1523 ryckte svenska knektar in i norra Bohuslän. De började förstärka bland annat Karlsborg med hjälp av utkommenderade bönder från Dalsland. Även lokalbefolkningen i Kville fick hjälpa till, vilket sägs ha orsakat ett mindre upplopp 1530.⁶²

Trots alliansen mot den gemensamma fienden var de svenska och danska kungamakterna högst oeniga om hur gränsdragningen skulle ske efter unionens sammanbrott. Vid Malmö första recess 1524 hade det bestämts att Sverige skulle återlämna Blekinge, som intagits, men få behäl-

Hornborg, avbildad av den forntidsintresserade medhjälparen till böckerna om Bohusläns historia, Gustaf Henrik Brusewitz. Bilden beskuren.

ORIGINAL FRÅN ATA.

la Bohuslän till dess att Hansan hade fällt en skiljedom. Hansan var fortfarande en betydande maktfaktor om än på nedgång. Det skulle dock dröja halvtannat århundrade innan dess position var bruten. När de många förbundna handelsstäderna under 1400-talet stod på sin höjdpunkt sägs det att omkring 40 000 skepp och 300 000 personer var engagerade i en verksamhet som i hög grad kretsade kring salt och sill.⁶³ I eftervärldens ögon förefaller siffrorna överdrivna, men ger en uppfattning om hur mäktigt handelsförbundet har uppfattats. För att vidmakthålla sina monopol hade Hansan intresse av att spirande nationsbildningar var både oeniga och svaga samt stod i beroendeställning. Att Hansan fick fälla skiljedomen pekar på att Danmark, liksom Sverige, ännu var i underläge.

Det har menats att den svenska sidan inte var särskilt intresserad av Bohuslän utan att tvisten mellan kungarna mest kretsade kring rätten att inneha och beskatta det rika Gotland. Vid ett möte i Varberg 1530 skedde en överenskommelse att Sverige skulle få behålla norra delen av Bohuslän i sex år. Det blev till ingen större nytta för svenskarna. När den landsflyktige Kristian II försökte återta sitt norska rike anföll hans trupper Karlsborg 1531. Borgen föll vid första stormningen och brändes ned. Vikens bönder uppges ha varit nöjda, de hade också bistått sin tidigare kungs knektar.⁶⁴ Trots framgångarna fick den avsatte Kristian II ge upp sina anspråk året därpå. Han fördes som fånge till Danmark.

Något senare mottog den svenske kungen 1 200 rhenska gyllen i ersättning mot att han avstod från vidare anspråk på området. Mer än så verkar inte landskapets norra del ha varit värt. I ett skattekontrakt från 1534 kan vi se att 240 rhenska gyllen vid tiden motsvarade 60 oxar.⁶⁵ Genom uppgiften kan värdet av norra Bohuslän beräknas till 300 oxar.

Ett gränslands eviga öde

Den ständigt pyrande misstron mellan Danmark och Sverige, samt kvarvarande unionsproblematiker, utlöste *Det Nordiska Sjuårskriget* (1563-70). Det blev ett förödande krig där även Polen och Lübeck stod på danskarnas sida. Utmed västkusten pågick striderna längre söderut i landskapet, med flera belägringar av Bohus fästning. Även den norra delen av Bohuslän blev utplundrat. 1564 brände svenska styrkor ned den medeltida handelsplatsen Uddevalla, eller som orten då hette, Oddewall.

Älvsborgs fästning föll i ett tidigt skede av kriget i danska händer. Under vintern 1569/1570 försökte Johan III:s soldater inta den klippan vid Hamburgsund där Karlsborg legat ett sekel tidigare. Den något grumliga tanken var att platsen skulle bli till motpant för det förlorade Älvsborg. Operationen misslyckades. Efter freden 1570, som slutade med det första Älvsborgs lösen, fick ländernas befolkningar äntligen njuta en relativt lång period av fred.

1611 bröt Kalmarkriget (1611-1613) ut. I Bohuslän gavs konflikten det talande namnet *Brännekriget*.⁶⁶ Den svenske översten Jesper Mathiasson Kruus försökte inta Bohus fästning men misslyckades, varefter hans trupper övergick till att terrorisera den norska befolkningen. Hans soldater uppges ha bränt, plundrat och mördat på ett krigståg upp genom Bohuslän som slutade först vid Fredrikstad. När Kruus trupper sändes till andra krigsskådeplatser strömmade i stället norska soldater ned genom Bohuslän, för att därifrån terrorisera bondebefolkningarna i Dalsland och Västergötland. Åtskilliga gränsbygder beskrevs efter kriget som fullständigt förödda.

Nästa krig gavs namnet *Hannibal- eller Balsefejden* (1643-1645) efter den norske militären och ståthållaren Hannibal Sehested. Det fanns, förutom en irritation över att Öresundstullen inte var helt fri för alla svenska varor och skepp, en strategisk önskan att få bort danskarna från Halland och Bohuslän. De båda landskapen utgjorde ett ständigt hot mot den enda svenska utposten mot Västerhavet: Göteborg med Älvsborgs fästning. När den svenske fältmarskalken Lennart Torstenssons soldater ockuperade Jylland kontrade danskar och norrmän med att falla in i västra Sverige. Sehesteds trupper gick först in i Värmland och Dalsland samt ödelade Vänersborg. I hämndaktioner brände svenska styrkor ned Uddevalla och härjade bland den bohuslänska allmogem. Kriget utvecklade sig ändå väl, sett ur svenska ögon. Trots alla optimistiska förhoppningar fick man västerut, i freden vid Brömsebro, nöja sig med Halland på 30 år samt tullfrihet nere i Öresund.⁶⁷ Det svenska riksrådets protokoll ger en uppfattning om hur de styrande i Sverige såg på eventuella landvinster under kriget. I januari 1644 var inte riksråden helt överens om den eventuella nytta som ett innehav av Bohus skulle medföra.⁶⁸ Att Bohuslän – och i synnerhet Bohus fästning – förblev danskt i ännu ett drygt decennium pekar däremot på områdets betydelse för den danska kronan. Freden innebar ändå att Sverige kunde flytta fram sina positioner och förbereda för Bohusläns inlemmande i det svenska riket.

Freden i Roskilde 1658 blev en oerhörd framgång för den svenska militärstaten. Väl känt är krigets avgörande händelser på de danska öarna, mindre omtalade är de krigshandlingar som skedde i gränstrakterna mellan Sverige och Norge. Här gavs de namnet *Krabbefejden* efter den norske befälhavaren Ivar Krabbe. Som vid tidigare konflikter var det framförallt i landskapets södra del som striderna stod hårdast och där befolkningen blev värst lidande. Krabbe slog de svenska styrkorna vid Hjærtum, norr om Lilla Edet vid Göta Älv, och kunde därefter förhärja svenska gränssocknar. Han forskansade sig senare på Bohus fästning medan uppskattningsvis 4 000 svenska knektar invaderade delar av Bohuslän. Uddevalla skans erövrades i januari 1658 för att ett par veckor senare återerövrades av norrmännen. Strax därefter tog kriget slut för de dansk-norska arméerna i Bohuslän, genom taget över Stora Bält och den svenska ockupationen av Själland. Vid fredsförhandlingarna i Roskilde gjorde den danske kungen, Fredrik III, närmast desperata försök att rädda Bohuslän kvar till den danska kronan.⁶⁹ Förhandlingsläget var inte det bästa utan han tvingades ge sig. Bohuslän jämte Skåne, Blekinge, Trondheims län och Bornholm tillföll Sverige.

Den flitigt brevskrivande svenske adelsmannen Johan Ekeblad bevittnade det dansk-norska uttåget från Bohus. Han kunde meddela att ”det gick dem [Krabbe och hans officerare] något till hjärtat syntes fulle” när den ointagliga fästningen fick nya huvudmän och det sköts svenskt lösen.⁷⁰

NOTER KAPITEL VII

- ¹ Alf Henriksson, *Antikens historier*, Stockholm 1958 (1996), s 236. Ombudet citerade en känd fras som tillskrivits den romerske kejsaren Nero.
- ² Peter Heather, *The Goths*, Oxford 1996, s xiii.
- ³ Holmberg 1867:I, s 3ff; Hasslöf 1984, s 52f; Lönnroth 1963, s 83.
- ⁴ Jordanes, *Getica: om goternas ursprung och bedrifter*, Anders Nordin (övers), Stockholm 1997, s 39. Theodrik störtade den italienske kungen Odovakar år 493. Denne i sin tur hade avsatt den siste västromerske kejsaren år 476.
- ⁵ Lönnroth 1963, s 83.
- ⁶ Vetenskapsradion historia, SR, sänt 2016-02-10 10 kl 14.30.
- ⁷ Lönnroth 1963, s 83f. Vår parentes.
- ⁸ Welinder 2009, s 446 samt s 429ff, 436ff, 449f; Heather 1996, s 2ff, 15ff. Dennes karta över goternas hemområden är blank när det kommer till nuvarande Skandinavien.
- ⁹ Heather 1996, s 2ff.
- ¹⁰ Hans Kindgren, "Guldet från Kville" i *Bohuslän årsbok 1992*, Uddevalla 1992; Åke Fredsjö, "Bohuslänska fornsaker av guld: en översikt", i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1964*, Uddevalla 1964.
- ¹¹ Sune Lindqvist, "Bohuslänska fornminnen", i *Svenska Turistföreningens Årsskrift*, 1917, s 107f.
- ¹² Thomas Lindkvist, "När Bohuslän var en del av Norge", i *Bohuslän: gränsland*, årsbok 2004 utgiven av Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns museum, Uddevalla 2004, s 44. Se även Thomas Lindqvist, "Bohuslän mellan vikingatid och medeltid", föredrag vid Bohusläns Gille, Stockholm, 23 februari 2007, www.bohusgillet.se, 2018-12-05.
- ¹³ Sturluson 1991:1, s 96f, 99, 117. Beträffande Sturluson ur ett källkritiskt perspektiv, se kapitel II.
- ¹⁴ Se bland annat Josef Svennung, "De nordiska folknamnen hos Jordanes", i *Fornvännen* 1965, s 88.
- ¹⁵ Britt-Mari Näsström, *Fornskandinavisk religion: en grundbok*, Lund 2001, s 211.
- ¹⁶ *Norrøn ordbok*, 4:e utg, gamalnorsk ordbok, Oslo 1997.
- ¹⁷ Kalm 1960, s 181.
- ¹⁸ Lönnroth 1963, s 81, 106.
- ¹⁹ Sturluson 1993, s 222 ff.
- ²⁰ Lönnroth 1963, s 101. Se även *Sverris Saga*, G. Indrebø (utg) Oslo 1920 eller Finn Hødnebo, Hallvard Magerøy, Halvdan Koht & Gunnar Pedersen, *Noregs kongesoger: jubileumsutgåva 1979. 3. Sverre-soga, Soga om baglarar og birkebeinar*, 1979. Fornminnesföreningen Vikarvet reste 1927 en minnessten i Hedekas. Lönnroth 1963, s 81, skriver uttryckligen *Ranafylke*, en beteckning som annars inte är särskilt vanlig. Jämför isländskans administrativa indelning i sysslor, *systur*.
- ²¹ <https://snl.no/Ranafylke>, 2018-12-05.
- ²² Lönnroth 1963, s 102.
- ²³ Lars Linge (red), *Nordiska möten: antologi utgiven av Föreningen Kungälvus musei vänner till 900-årsjubileet av trekungamötet i Kungälv 1101*, Kungälv 2001.
- ²⁴ *Regesta Norvegica* (RN), 1307-12-17, nr 436.
- ²⁵ Carl Cullberg, *Bohuslän: ett gränslands historia*, Uddevalla 1993, s 41; Gunnar Smedberg, *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*, Lund 1973, s 24f, 41.
- ²⁶ Arnved Nedkvitne & Per G. Norseng, *Middelalderbyen ved Bjørvika: Oslo 1000-1536*, Oslo 2000, s 48, not 39. Namnet återfinns även i *Biskop Eysteins jordebog (Den røde bog): fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedømme omkring aar 1400*, utg. ved H.J. Huitfeldt, Christiania 1880.
- ²⁷ Hasslöf 1984, s 52.
- ²⁸ *Norrøn ordbok* 1997, s 94; *Fornmanna Sögur eptir gömlum handritum* (Saga Ólafs konungs hins helga), Kaupmannahofn 1829, s 329. Gunnar D Hansson, *Lyckans berså: essäer och annat*, Göteborg 2008, s 219f, behandlar de skilda havsnamnen – dock inte *Englands-haf*. Se även Mona Bramer Solhaug "Middelalderkirkerne i Østfold – hvor norske er de" i Jón Viðar Sigurðsson & Per G. Norsengs (red), *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, Oslo 2003, s 135; Sven Axel Hallbäck, "Jylländska län i Bohusläns stenkonst", i *Vikarvet* 1962/1963 (23), s 28-36.
- ²⁹ *Beowulf*, i originalets versmått av Björn Collinder (övers), Stockholm 1983.
- ³⁰ Raymond Wilson Chambers, *Widsith: a Study in Old English Heroic Legend*, Cambridge 1912. Vår kursivering av ordet vikingar. Versraden (55:e versen) lyder: "Ic wæs mid Hunum ond mid Hreðgotum, mid Sweom ond mid Geatum ond mid Supdenum. Mid Wenlum ic wæs ond mid Wærnem ond mid wicingum."
- ³¹ Gunnar D Hansson, *Idegransöarna*, Stockholm 1994, s 112f. Hansson härleder ordet *hätte* från fornnordiskans *hätt* som betyder högt – i sammanhanget alltså högre upp i Bohuslän. Samtidigt pekar han på att även sotenäsingar kan bli kallade hättar av inbyggare längre ned, som på Orust och Tjörn. Se även Herm. Hofberg & Knut Ljungstedt, *Sverige: geografisk-historisk läsebok för hemmet och skolan*, Örebro 1870, s 131.
- ³² Adam av Bremen, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, Emanuel Svenberg (övers), Stockholm 1984, s 93, s 207. Adam pekar på att sjörovarna – eller vikingarna – höll till vid Jylland och Öresund.
- ³³ https://suecia.kb.se/F/?func=find-b&local_base=sah, 2018-12-05.
- ³⁴ *Gulatinglagen*, som gällde för de västra delarna av Norge, Färöarna och Shetlandsöarna, stadgade att var sjunde man kunde mobiliseras.
- ³⁵ Kim Hjarðar & Vegard Vike, *Vikingar i krig*, Stockholm 2012, s 51ff.
- ³⁶ Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feudala*

statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid, Uppsala 1988.

³⁷ Lönnroth 1963, s 100ff.

³⁸ RN 1346-08-03, nr 854.

³⁹ Norges gamle love indtil 1387, utgivne ved R. Keyser og P.A. Munch, Christiania 1848, Bd 1, 1:9; *Ældre Borgartingslov, Vikens kristenret*, Kristiania 1914, s 24.

⁴⁰ Wilhelm Berg, "Hornborg", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Göteborg 1910, s 297-370. Artikeln ger en utförlig beskrivning av såväl utgrävningar som bakgrunder.

⁴¹ Lönnroth 1963, s 139.

⁴² RN, nr 8:471, 1396, 22 jun; 8:507, 1396, 3 des.

⁴³ Nordén 1975, s 3 ff.

⁴⁴ Å. Gunnar Forsström, *Om ting och tingsställen i Sunnerviken*, Uddevalla 1970, s 22f, fotnot 3 och 4.

⁴⁵ Askums kyrka var 28 alnar lång och 14 alnar bred.

⁴⁶ RN, 1396, des 3, nr 8:506.

⁴⁷ I Sverige kallas den förstnämnde kungen vanligen *Olav den helige*, på norskt bokmål *Olav den hellige* eller *Heilag-Olav* på nynorsk.

⁴⁸ Sturluson 1991:3, s 305.

⁴⁹ För Bohuslän i den norska riksbildningsprocessen, se Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet: vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*, Oslo 2008; Hans Andersson, Kristina Carlsson & Maria Vretemark (red), *Kungabälla: problem och forskning i stadens äldsta historia*, Uddevalla 2001; Hans Jacob Orning, *Uforsigbarhet och nærver: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, Oslo 2004; Kristina Carlsson, *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300*; Uddevalla 2007; Erika Harlitz, *Urbana system och riksbildning i Skandinavien; en studie i Lödöses uppgång och fall ca 1050-1646*, Göteborg 2010.

⁵⁰ Lönnroth 1963, s 104ff.

⁵¹ <https://www.svenskakyrkan.se/munkedal/barfendalskyrka>, 2018-12-05.

⁵² RA, Tanum kn, Kville 2:41 (f d 2:3), Kville kyrka. För Kville härad kyrkor, se även Katarina Andersson, *Bohusläns museum rapport 2007:11 Kulturhistoriskt Beslutsunderlag för Kville pastorats kyrkogårdar*, Uddevalla 2007.

⁵³ Claes Krantz, *Under länsherrevärja och biskopsstav*, Uddevalla 1922, s 99. Jens Nilsson uppger i sin visi-

tationsbok att Vitus fader Peder Andersson var präst i Herrestad eller Skredsvik åren 1591-94.

⁵⁴ Dick Harrison, *Stora döden: den värsta katastrof som drabbat Europa*, Stockholm 2000, s 367, 369, 403; Janne Myrdal, *Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse: ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*, Stockholm 2003.

⁵⁵ Lönnroth 1963, s 143. Se även Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater: statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000.

⁵⁶ Lindkvist 2004, s 41.

⁵⁷ Lönnroth 1963, s 127, meddelar att det inte finns några medeltida räkenskaper bevarade från slottet; Carl Öhländer, *Det egentliga Sveriges försvar mot Danmark-Norge under Carl den X:s danska krig 1657-1660: ett bidrag till Sveriges historia*, Uppsala 1904, s 138. Öhländer påpekar att danskarna förstörde och slog sönder hela inredningen i fästningen när de drog bort; Holmberg 1867:I, s 145, är mer precis och noterar att "dansen brände arkiven". Se även Sten Kristiansson, *Uddevalla stads historia 1, fram till år 1700*, Uddevalla 1951, s 171.

⁵⁸ Kristiansson 1951, s 139, 142, 162, 169.

⁵⁹ Lönnroth 1963, s 139.

⁶⁰ Dick Harrison, *Karl Knutsson: en biografi*, Lund 2002, s 276f.

⁶¹ Lönnroth 1963, s 139.

⁶² Lönnroth 1963, s 143.

⁶³ Mark Kurlansky, *Salt: a world history*, London 2002, s 141.

⁶⁴ Lönnroth 1963, s 143.

⁶⁵ Jonas Hallenberg, *Historisk Afhandling om Mynt och Warors Wårde i Sverige under Konung Gustaf I:s regering*, Stockholm 1798, s 126.

⁶⁶ Kalmarkriget fick sitt namn efter att danska styrkor, i krigets inledning, erövrat Kalmar.

⁶⁷ *Svenska riksrådets protokoll, (SRP) med understöd av statsmedel i tryck utgifvet av Riksarkivet genom Severin Bergh, del X*, 1643-1644, Stockholm 1905, s 477, 478, 485, 487, 682.

⁶⁸ SRP del X, s 439.

⁶⁹ Åke Holmberg, "Perioden 1550-1880", i Erik Lönnroths (red) *Bohusläns historia*, Göteborg 1963, s 190.

⁷⁰ Johan Ekeblad, *Johan Ekeblads bref 1656-1664*, Stockholm 1915, s 46.

De gröna dragonerna – Bohus Länns Dragoner – som de såg ut 1783. Styrkan omvandlades med tiden till regementet I 17. Observera den vita näsduken/armbindeln. Här är en officer som stod lojal med Gustaf III.

BILD: WIKIMEIDA COMMONS.

När nordmän blev svenskar

*”Bønder sine økser brynte hvor en hær drog frem;
Tordenskiold langs kysten lyste, så den lystes hjem.
Kvinner selv stod opp og strede som de vare menn;
andre kunne bare grede, men det kom igjen!”*

*Visstnok var vi ikke mange; men vi strakk dog til,
da vi prøvdes noen gange, og det stod på spill;
ti vi heller landet brente enn det kom til fall;
husker bare hva som hendte ned på Fredrikshald!”*

Två mindre kända patriotiska verser av Bjørnstjerne Bjørnsons ”Ja, vi elsker dette landet”.

För drygt 350 år sedan blev invånarna kring Sotens stränder svenska undersåtar. Det har, mer eller mindre allvarligt, sagts att det tog ett par hundra år innan bohuslänningarna uppfattade sig som svenskar. Under 1700-talets mitt säger utsagor att ju längre upp man kom i landskapet, desto mera bröts det på norska.¹ Förhållandet verkar nu inte unikt för vare sig den som bodde vid Bottnafjorden eller hade sin hemvist i de småländska skogsbygderna. För befolkningens flertal var begreppet nation under århundraden något främmande och esoteriskt; identifikationen var i första hand riktad mot familjen, släkten eller klanen, socknen, kanske häradet eller till äventyrs landskapet.² Först när de nationella projekten sattes igång under 1800-talet spirade nationalkänslorna även i bredare befolkningslager. Vi fick litteratur som lyfte fram forntidens hjältar och kungar, patriotiska sällskap, nationalsång, flagghissande och så småningom våra blågula ishockeylandslag som, åtminstone då och då, kunde tvåla till de mäktigaste av nationer. Vårt euforiska ”Heja Sverige” måste historiskt sett betraktas som en mycket sen företeelse.

För folkflertalet spelade det heller inte så stor roll om kungarna hette Karl, Gustav, Fredrik eller Christian. Den yttersta makten fortsatte att vara fjärran; mer påtaglig var det dagliga livets underordning, den lokala myndighetsutövningen och överhetens ständiga krav på skatter och prestationer. Så vitt kan ses vållade inte den bohuslänska befolkningen sitt nya lands överhet några betydande svårigheter under den första svenska tiden.³ Saken kan även förstås av att den danska övermakten, av opportunistiska skäl, inte velat uppmuntra en norsk nationalkänsla men också att Bohuslän, som ett utskjutande bihang från det norska kärnområdet, varit mer isolerat än andra fylken. Den långa gränsen till Sverige skulle ha utgjort en påminnelse om närheten till grannlandets befolkning. Så kan det ha varit för invånarna i inlandsbygderna, eller vid gränstrakterna mot Dalsland och Västergötland. I ett skärgårdsområde riktades nog intresset mest mot andra stränder och fiskarbefolkningar runt resten av Skagerrak och Nordsjön. Från sydvästra Norges kuster kan denna havsbundna närhet mellan Nordsjöns befolkningar exempelvis ses av att minst 12 000 norska kvinnor och män utvandrade till Holland under perioden 1625-1725.⁴

Att Bohuslän hade någon form av mellanställning verkar stå klart: definitivt inte svenskt men

inte heller riktigt norskt. Det är rentav troligt att man i det yttersta havsbandet förblev sin egen långt fram i tiden. Anekdoten om kronokommissarien Kundal Nilsson, som gick i land på en ö i skärgården för att fråga mor Betulia var hennes son befann sig, känns klagande. Hon svarade: "Han ee ij Swerjée..." Sonen hade nämligen seglat till Uddevalla.⁵

Den danske befälhavaren under kriget med Sverige under 1640-talet, Hannibal Sehestad, beklagade sig över att den bohuslänska allmogen närde en längtan efter en ny överhet.⁶ Det kan tänkas att litanian var ett utslag av krigets olyckliga utgång för Danmarks del, men skulle också kunna ses i ljuset av Bohusläns mellanställning och som utlöpare från de norska huvudbygderna.

Livegenskapen i Danmark, *vornedskabet*, var en högst påtaglig realitet för många danska bönder. Ända fram till 1683 riskerade de att bli sålda av sina herrar. Detta till trots hade ändå den danska propagandan lyckats förmedla en bild av att svenska bönder levde i trädedom, och att företeelsen kunde införas i det erövrade landskapet. Saken var inte alldeles otänkbar i skenet av att den svenska adelsmakten under decennierna runt 1650-talet visade upp sina mest arroganta drag. Genom sina allmänna besvär till den svenska regeringen under 1660-talet framförde den nysvenska bohuslänska allmogen sin oro i frågan.⁷

Landskapets fåtaliga och relativt resursfattiga adel, liksom flera av landskapets präster, var heller inte alltid benägna att svära trohetsed till den svenska kronan. De fortsatte inte sällan att sända sina söner till Köpenhamns universitet. Flera adelsfamiljer, som familjerna Firck [Ferich] och Bagge, valde att sälja sina egendomar och emigrerade. Efter kriget förlänades svenska officerare frälsegendomar i landskapet. Flera av dem gifte med tiden in sig i den kvarvarande bohuslänska/danska adeln. Inom några år ägde, eller snarare förfogade, den nyinflyttade adeln över större delen av den gamla adelns egendomar. I kraft av sina ledande ställningar i lokalsamhället påskyndade denna adel, med sina svenska sympatier, vad vi kallar försvenskningens processen. Den tog ordentlig fart under 1680-talet. För Bohuslän och skånelandskapen blev det danska revanschkriget avgörande. De nya invånarnas lojalitet ansågs ha sviktat, och för att undvika en upprepning måste de knytas än närmre sitt nya fädernesland. Saken till trots har historiker i sammanhanget ändå uppfattat Bohuslän som ett relativt sett lätthanterligt landskap.⁸

Fortsättnings- och revanschkrig

Bara några månader efter fredsslutet 1658 satte Karl X Gustav i gång ett nytt krig. Den norske generalen Jörgen Bjelke gav namn till de krigshändelser som utspelades i Bohuslän, *Bjelkefejden*. Det kom att pågå under halvtannat år och inleddes för Bohusläns del med en svensk attack över gränsen, mot Halden. Framstöten misslyckades och vid reträtten följde norska trupper efter. Efter växlande anfall och återtåg från båda sidor lyckades de norska soldaterna tränga djupt ned i landskapet. De erövrade Uddevalla men besegrades därefter vid Valbo-Ryr. Vid Karl X Gustavs död avbröts fientligheterna. Bohuslän förblev svenskt medan Trondheims län och Bornholm återgick till Danmark.

15 år senare var det dags igen. Efter ett storpolitiskt spel ute i Europa sökte Danmark återta sina förlorade provinser och öppnade ett tvåfrontsrig mot Sverige. I söder landsteg danska trupper i Skåne. I norr gick så småningom den norske ståthållaren och generalen Ulrik Fredrik Gyldenlöve in i Sverige med sina styrkor. I historieböckerna blev kriget kallat Skånska kriget (1675-1679) medan det i Bohuslän döptes till *Gyldenlövefejden*.

Det blev ett långvarigt och förhärjande krig. I norr lyckades norska soldater plundra och bränna ned såväl Åmål som Vänersborg. Större delen av Bohuslän var under långa perioder ockuperat land; Uddevalla hölls av norska trupper från sommaren 1677 till krigets slut. 1678

var situationen kritisk för den svenska krigsmakten när Bohus belägrades. Fästningen var nära att falla men inte heller denna gång erövrades den. När freden slöts var stora delar av Bohuslän återigen utplundrat och utarmat.⁹

Att den fåtaliga befolkningen vid Sotens kuster drabbades är troligt, men det finns inga utförliga uppgifter om sammandrabbningar. Tossenes första bevarade kyrkobok från 1677 beskriver dock att tre ryttare jämte tre andra personer dödats i Skälle [Skielle], strax öster om vägen mellan Heljeröd och Bottnafjordens inre del.¹⁰ Efter freden krävdes befolkningen dessutom på de skatter som inte hade betalats under kriget. De fick även ersätta de dansk-norska trupperna som utrymde landskapet. Syftet med brandskatten var att undvika ytterligare ödeläggelse och nedbränning av de byggnader som återstod. 15 000 riksdaler specie eller 22 500 daler silvermynt skattades fram, vilket visar att befolkningen inte var helt utblottad. I Hunnebostrand kunde inbyggarna skramla ihop 50 riksdaler.¹¹

Begreppet snapphanar förknippas vanligen med Skåne men även i norra Bohuslän beväpnade sig unga män för att bedriva någon form av fria kriget. Frågan kan ställas hur intensivt upporsmännen ägnade sig åt sin undergrävande verksamhet eller hur omfattande motståndet blev. Landskapet var under krigsåren, med några undantag, i stort sett befriat från svenska trupper och svensk administration. Klart är däremot att flera män lät sig enrolleras alternativt tvingades in i den dansk-norska krigsmakten.

Efter det att de dansk-norska trupperna utrymt landskapet blev det aktuellt med räfst och rättarting. Domboksmaterial redogör tydligt att dessa motståndsmän i allmänhet behandlades mycket mildt. De gavs amnesti och kunde återvända till sina hemorter.¹² Även adelsmän som gått över till fiendesidan behandlades väl. Ett exempel är adelsofficeren Knut Bildt. Han gick i krigets inledning över till danska sidan varvid hans gård förklarades förverkad. Efter kriget blev han förlåten och återfick sin egendom. Denna återhållsamhet medförde sannolikt att få bohuslänningar ställde sig på danskarnas och norrmännens sida under 1700-talets efterföljande konflikter. Befolkningen förefaller ha accepterat sitt öde som den svenske kungens undersåtar. Saken kan också förklarats med de norska truppers framfart under Gyldenlövefejden, och att befolkningen var både utplundrad och krigstrött. Vilken kung som helst var bättre än nya krig.

Att det ändå fanns orsaker till motståndet, efter 15 år av svensk överhöghet, kan sammankopplas med den första tidens svenska politik. Vid båda fredssluten 1658 och 1660 hade inbyggarna i de nytillkomna landsdelarna tillförsäkrats rätten att deras gamla friheter och privilegier skulle bestå, såvida de inte stred mot ”Sveriges kronas fundamentallag och stadgar”. Formuleringen var så luddig att ingen egentligen verkar ha begripit innebörden. Inte desto mindre sökte den svenska regeringen få kontroll över sin nya provins med en rad åtgärder. 1664 var samtliga stånd i Bohuslän representerade vid den svenska riksdagen. Delaktigheten måste uppfattas som en avsevärd politisk förbättring, i den stund de danska lagarna vanligen utfärdades direkt av det danska riksrådet, utan föregående diskussion. Som svenska undersåtar kunde bonderiksdagsmännen åtminstone artikulera en klagan.

Den danske länsherren ersattes av en landshövding och den mer lokala förvaltningen togs över av svenskar och svenskvänligt sinnade bohuslänningar. De nordbohuslänska skeppsredorna var redan organiserade i två fögderier, *Norrviken* och *Sunnerviken*. Efter Roskilde blev skeppsredorna svenska härader i respektive fögderi. Norrviken bestod av Vette, Tanum, Bullaren och Kvilles härader. Sunnerviken av Sotenäs, Stängenäs, Lane, Tunge och Sörbygdens härader. Under 1800-talet skulle viknamnen återkomma som beteckningar på områdenas domsagor.¹³

Under de första 20 åren gällde norsk rätt i enlighet med fredsfördraget. Rättsförhållandena denna första period har setts som förvirrande, i synnerhet som även den svenska lagen ibland fick

tjäna som stöd. När slutligen svenskt rättegångsförfarande liksom den medeltida svenska lagen infördes, möjligen något mindre dunkel än de dansk-norska lagarna, anses rättssäkerheten ha ökat. Det svenska systemet med tolv på orten boende nämndemän infördes under 1680-talet; i det danska var antalet endast sex såvida det inte handlade om livssaker. Sysslan var hedersam, gav skatterabatter och var eftertraktad – och gav anledning till lojalitet med det nya fäderneslandet.

Kontroll genom skatter

Skatteindrivning var av vitalt intresse för de nya makthavarna. Via revisioner och nya direktiv reformerades skattesystemet efter landskapets övergång. 1662-1665 genomfördes en större jordrannsaking, en form av fastighetstaxering. Historikern Gösta Framme, som undersökt förloppet menar, trots att försvenskningen skulle ta tid, att den svenska regeringens strävan var att så snabbt som möjligt försöka införliva landskapet med Sverige. Målet var att få Bohuslän självförsörjande. I detta syfte blev det bråttom att ta kontroll över jordbruket så att bönderna kunde leverera de skatter som var fastställda i jordeböckerna. För Askums del noteras att skatten ibland kunde bestå av fisk. En torpare i Väjern fick exempelvis betala en fjärdedels tunna makrill medan två frälsebönder fick betala sillskatt.¹⁴

I svensk historieskrivning har begreppet äganderätt till jord varit högst omdiskuterat.¹⁵ Inte ens adeln kunde alltid vara säker på sin absoluta rätt till ett visst stycke land. Många gårdar, vars avkastning disponerades av adelsmän, var förlänta. De kunde återtas av kronan; reduktionerna är kanske det mest påtagliga belägget. För den enskilde bonden var situationen likartad. Om denne inte betalade sina skatter och utförde sina skyldigheter kunde gården efter en tid bli förklarad som skattevrak. Fann kronan en ersättare riskerade den ursprunglige innehavaren med familj att bli vräkt. Först efter skatteköpsreformen 1789 anses åtminstone skattebonden upplevt en absolut äganderätt till sina tegar.¹⁶ Efter skiftena, när de många småbyarna splittrades upp och de enskilda gårdarna spreds över nejden, blev äganderätten mer uppenbar.

Denna äganderätt gällde inte för de människor som bodde i kusternas omedelbara närhet, *strandsittarna*. De hade i Sotenäs i många fall slagit sig ned på platser som frälsegodset Åby gjorde anspråk på, och i havets närhet rest en bostad på hällebergets ofria grund. För sin havsutsikt fick de betala en *lega* – ett arrende – med varor eller arbete; det vill säga fisk eller transporter. Troligen idkade en del av dem även sjöfart och handel. Strandsittarna utgjorde en högst egen samhällskategori, och deras små samhällen förefaller ha varit relativt välmående under den dansk-norska tiden, i synnerhet under 1500-talets sillfiskeperiod.¹⁷ Svensktiden innebar en försämring. De tidigare näringsmässigt ganska differentierade strandsittarlägena reducerades till fiskelägen. Orsakerna kan främst skrivas på krigens och de svenska myndigheternas konto. Handelsförbud och strävan efter att koncentrera utvecklingen till städer verkade hämmande.¹⁸

I en äldre studie undersökte historielektorn Carl Olof Arcadius skatteförhållandena i landskapet, både före och efter freden i Roskilde.¹⁹ Den som ser dagens skattesystem som krångligt och svåröverskådligt inser att det i jämförelse med 1600-talets framstår som tämligen kristallklart. En mängd skatter, pålagor och skyldigheter präglade vardagslivet; värdet av det nya landskapet var i hög grad beroende på hur mycket skatt som kunde tas ut. I det dansk-norska Bohuslän fanns *ledningsskatten* med sannolika anor från förhistorisk tid. Vanligen betalades den med spannmål och smör men också skinn, hudar och naturligtvis fisk i kusttrakterna. Den som brukade annans mark betalade landsskyld. I åtminstone landskapets södra delar fick varje hemman årligen leverera en halv till en famn furuved till fästningarna. När de svenska myndigheterna tillträdde höjdes volymen till två famnar.²⁰ En stor del av denna ved användes för att genom tillmakning fördjupa

brunnen på Bohus.²¹ Andra skatter gick till kungens det vill säga militärmaktens hästar. Av samma karaktär var ”halva-ko-skatten” som även kallades *tolvskillingsskatten*. Två hemman svarade för en ko i skatt men den kunde också betalas i penningar. Från 1660 blev skatten fastställd till en daler ena året och 22 öre silvermynt året därpå. En annan påлага för vissa invånare, som bodde nära skansar och befästningar, var att de tvingades till arbete vid desamma. Åtskilliga frälsebönder var skyldiga till dagsverksdagar. Dessutom fordrade ofta prästerna att bönderna, eller snarare deras drängar och torpare, skulle göra dagsverken. Till råga på allt förekom en rad andra extra ordinarie skatter. En del av dessa från början tillfälliga skatter permanentades och ingick så småningom i den *ordinarie räntan*. Även mantalspenningen blev en del i denna stående skatt, en skatt vi till namnet skulle ha kvar till 1938.

Dåtidens skatter förefaller ofta som godtyckliga. De varierade mellan skilda landsdelar och härader, var säkerligen både tryckande och hämmande i enskilda fall men mer lindriga i andra. De var också orättvisa i den mening att frälsejordar var undantagna. Att adeln stod helt utanför skattesystemet är däremot en felsyn.²² Även frälset tvingades ofta betala dryga extraskatter genom att ståndet regelbundet fick ge både lån och ansevärd bidrag, kontributioner, till den ständigt magra statskassan. Initialt behöll den bohuslänska adeln sina danska adelsprivilegier men likställdes senare med sina svenska likar.

Situationen kan samtidigt uppfattas som att den nya svenska överheten, liksom den tidigare danska, inte verkar ha haft någon annan ambition än att beskatta och utnyttja allmogen så långt det var möjligt utan att det ledde till alltför djupa konflikter. Ett exempel kan ses i samband med skatterevisionerna i länet under 1660-talet. Då skrev dåvarande landshövdingen Harald Stake att man visst kunde sätta högre skatt på kronohemman, bara man iakttog sådan skonsamhet att gårdarna inte blev öde.²³ Ur ett perspektiv verkade skattesystemets kontrollmekanismer, genom fogdar och deras hantlangare, organiserande på befolkningen och bidrog till det vi kallar försvenskning. Allmogen upplevde snart att de svenska skatterna var mer betungande än de tidigare danska; något som vidimerar den svenska kontrollapparats effektivitet.

Långt ifrån alla inbyggare i Bohuslän eller i övriga Norden var strandsittare eller bönder. Det fanns en stor grupp egendomslösa som hankade sig fram i tillvarons vedermödor, inhysta eller kringflyttande, boendes i kojor, backstugor och torp. De ryckte in som arbetskraft när behov fanns, bedrev kanske hantverk, odlade någon liten lott, fiskade eller överlevde genom att tigga. Vi ser dem inte i skattelängderna eftersom de inte kunde betala någon skatt och sällan i jordeböckerna eftersom de inte ägde någon jord.²⁴ För dem som stod längst ned på samhällsstegen spelade knappast kungens namn någon större roll.

Kontroll genom religion

En samhällsklass, prästerskapet, påverkades mer påtagligt av den nya nationstillhörigheten. I en tid, när gudstro och religion genomsyrade hela samhällskroppen, blev det av stor vikt att prästerna stod lojala med den nya ordningen. Prästen var en av alla i socknen känd centralgestalt, han representerade en lokal överhet och hans ord kunde uppfattas som ett eko från Gud fader. Under den första tiden efter landskapets övergång sorterades Bohuslän in under Karlstads stift. Redan 1693 insågs det opraktiska med det fjärran arrangemanget, varför området övergick till Göteborgs stift.²⁵

Efter Gyldenlövefejden blev begreppet *uniformitet* centralt i försvenskningens processen: samma lagar och regler i det övriga svenska samhällslivet skulle även gälla i de nya provinserna. 1681 förmådde landshövdingen prästerna i Vikorne kontrakt, ett område där Askums, Bärfendals och

Tossenes socknar ingick, att uttala sig för likställigheten. En del av dem framhöll praktiska svårigheter som bland annat bristen på svenska kyrkoböcker. Det mesta tyder på att det tog tid innan såväl uniformiteten, liksom andan i den nya svenska kyrkolagen från 1686, blev till verklighet. En rimlig slutsats är att prästerna i allmänhet inte tycks ha varit särskilt nitiska i sitt försvenskingsarbete. Denna obstruktion uppmärksammades 1689 av superintendenten, biskopen, i Karlstad. I ett svavelosande brev till prästerna i Vikorne skrev han:

”J lefven så länge efter edert godtycke och egenvilligtvis blanden tillsamman det gamla med det nya, så att edra åhörare icke snart veta, hvarvid de sig hålla eller tro skola[...] för Edert obstinata väsende hafver jag mycket måst lida...”²⁶

Konsekvensen av uniformitetspolitiken blev emellertid att predikan och gudstjänst skulle hållas på det svenska språket. För den norsktalande menigheten vid Askums och Tossenes kyrkor var det ur ett perspektiv inte mer förvirrande än tidigare. Visserligen fanns det en fornnorsk bibelöversättning sedan 1200-talet, *Stjórn*, men efter protestantismens införande gällde Christian II:s danska bibel från 1524. De norsktalande kyrkobesökarna hade alltså under generationer fått lyssna till danska bibelcitat.

Den svenska bibeln och katekesen blev ny norm medan danska böcker förbjöds. Prästerna framträdde i nya dräkter, införde nya ritualer och läste texter på något slags blandspråk – om de nu överhuvudtaget bemödade sig om att predika på det nya språket. För lokalbefolkningen måste de nya direktiven ha upplevts som en omställning, om än inte lika revolutionerande som vid övergången från katolskt skick, omkring 150 år tidigare. Det kan antagas att många ändå knorrade över de nya liturgiska greppen.

Motståndet kunde också ha ekonomisk grund. Kyrkoherden i Tossene, Helge Brun, verkar ha bedrivit en egen handelsverksamhet vid sidan om sina kyrkliga plikter. Han försökte sälja varor i Norge, vilket var förbjudet. 1680 kallades prosten jämte styvsönerna och tre andra medarbetare till tinget eftersom de ”lupit” förbi tullen i Strömstad.²⁷ Den gode kyrkoherden förekom inför rätten vid flera tillfällen och förefaller haft svårt att acceptera sitt nya fäderneslands alla regelverk.

När norska trupper invaderade Bohuslän under Gyldenlövefejden hade lojaliteten satts på prov. Flera präster, som kyrkohedern Jens Colstrup i Uddevalla, lerade sig med de för tillfället nygamla makthavarna, och följde efter kriget med tillbaka till Norge. Andra präster gjorde ångerrfyllda avböner. Även senare, som under Löwendalsfejden på 1710-talet, fanns det präster som visade sin ovilja mot det svenska kyrkobruket. Pastor Quilldal i Kville var en av flera präster som kom att anklagas för att ha vacklat i trohet till den svenska kronan. Tidens gång ersatte emellertid dessa norska och danska präster med svenskutbildade. Efter någon generation var prästerskapet lojala verktyg i det svenska rikets tjänst.²⁸

Kontroll genom militär

Bohuslän fick, sedan den danska överhögheten etablerats i Norge på 1530-talet, ökande strategisk betydelse. Bohus fästning låg som ett hot mot de svenska ambitionerna att hålla en förbindelse öppen mot Västerhavet; likaså blev det av vikt för den danske kungen att hålla sjövägarna fria mellan de norska provinserna och de danska öarna. Förutom den ständiga bemanningen och underhållet av Bohus fästning förstärktes landskapet från 1614 med ett eget regemente, *Det bahusiske regiment*. En överste, Trudt Johan Fircks, härskade över Åby.

Bohuslänningar förefaller under den dansk-norska tiden inte ha varit särskilt eftertraktade som

fotsoldater. Åtskilliga kom däremot att tjäna som besättningsmän på den danska kungens fartyg. 1639 skrevs runt 300 båtsmän ut från de bohuslänska bygderna och sändes till Köpenhamn. Endast 236 kom fram, vilket antyder den manspillan som uppstod när mängder av personer trängdes samman på bräckliga och ohygieniska fartyg. Ett par av dem som åtminstone överlevde färden *ned* till den danska huvudstaden var Rassmuss och Niels från Ramsvik.²⁹

Uppgifterna om militärväsendets organisation i landskapet är tämligen dunkla fram till den svenska tiden. Vid freden i Köpenhamn våren 1660 blev däremot tyska legosoldater i svensk tjänst sysslolösa. Överstarna Rutger von Ascheberg och Börje Månsson Skeckta förlade sina kavalleriregementen om sammanlagt 600 man till norra Bohuslän. De tyska soldaterna var inte helt nöjda med arrangemanget men inkvarterades som brukligt hos lokalbefolkningen. Denna skulle underhålla ryttarna med mat och öl samt 40 daler om året. Eftersom flera ryttare hade med sig drängar, och både två och tre hästar vilka skulle ha foder, blev situationen inte enkel för de nyblivna svenska bönderna. Det kan misstänkas att dessa främmande och värvade knektar var mer hårdföra karaktärer än de inhemska bondpojkar, som mer eller mindre mot sin vilja, skrivits ut till krigsmakten. Berättelsen om de tyska soldaternas framfart skulle överleva i folkminnet trots att regementet, efter bara ett drygt år, blev hemskickat till de tyska provinserna. Bönderna betalade villigt en större summa pengar för att bli kvitt sina oinbjudna gäster.³⁰ I en genomgång av områdets gårdar beskrevs kronogården Langeland som öde efter 1660. Orsaken kan inte vara någon annan än att de främmande gästerna drivit bort ägaren.³¹ Det hade sitt pris att bli svensk undersåte.

Året därpå sattes ett nytt förband upp. Även det omfattade omkring 600 man, formerade på en kavalleri- och en dragonavdelning om vardera två kompanier. För lokalbefolkningen blev det betydligt lindrigare; de flesta av knektarna bodde på andra orter och skulle "bara" ha sin andel av gårdens avkastning. Efter flera omorganisationer under 1660-talet värvades omkring 400 tyska dragoner när det nya kriget mot Danmark bröt ut 1675. Dessa dragoner blev för sin "omänskliga framfart" i södra Sverige kallade *Fersens djävlar* efter sin chef, Fabian von Fersen.³² Regimentets officiella namn var *Riksänkedrottningens livregemente till häst* men som från 1727 började kallas för *De gröna dragonerna*. Det blev landskapets eget regemente.

Vid mitten av 1680-talet blev förbandet indelt. I historiens eftersken har indelningsverket mest förknippats med Karl XI, men det hade funnits likartade rekryteringssystem dessförinnan. Vad kungen och hans medarbetare gjorde var att införa det ständiga knektehållet. De effektiviserade en organisation som inte alltid var populär hos den svenska landsortsbefolkningen. Det byggde på att bönderna indelats i rotar, ett begrepp känt sedan medeltiden. När kungen och hans representanter kallade fick rotens bönder, från ett antal hemman, ställa upp med en soldat – inte sällan en egendomslös man som saknade fast försörjning. Problemet var att många av dessa utskrivna män inte var lämpade för ett liv i fält. Dödligheten var hög. Professionella soldater var effektivare men kostade pengar, något kronan hade konstant brist av.

Reduktionen, indragningen av främst adelns egendomar, skapade det finansiella underlaget för indelningsverket. Genom att kronan övertog avkastningen från en mängd gårdar kunde officerare få sin försörjning tryggad. Via rotesystemet tvangs bönderna att dela underhållet för en soldat och hålla honom med bostad. Landskap efter landskap gick över till den nya ordningen. Hur effektivt och välorganiserat det på kort tid blev ger Karl XII:s krigsäventyr besked om. Trots en oerhörd manspillan under det omkring 20 år långa Stora nordiska kriget förmådde krigsmakten ständigt stampa fram nya soldater och resurser. Regelverken var sådana att när en soldat avled eller stupade, så fick rotebönderna ställa upp med en ersättare. Soldatänkan på torpet fick tre månader på sig att flytta, eller locka den nye knekten till äktenskap, om hon och barnen ville bo kvar.

Sotenäs Companie

Hur utarmade Kville och Sotenäs härader än var efter Gyldenlövefejden så fanns det tillräckligt med hemman att ställa upp ett beridet kompani. Varje rote bestod av två hela hemman som kunde omfattas av tio utspridda gårdar. Bönderna fick bygga eller överlåta en torpstuga till soldaten med lite tillhörande mark och i övrigt, efter bestämda regler, bidra till krigarens försörjning. Eftersom det dessutom ålåg bönderna i Sotenäs att hålla dragonen med häst fick en gård ta på sig uppgiften att vara *rusthåll*. Ansågs inte gården ensam klara av kostnaden för häst och mundering fick andra gårdar, så kallade *augmentshemman*, ge bidrag. Det var på ytan ett komplicerat system men som kom att fungera väl. Ett skäl att fullgöra åtagandena för den enskilde bonden var att kronan alltid hade möjligheten att dra in besittningsrätten för den som inte fullgjorde sina skyldigheter. Bönderna hade trots hotet inte alltid resurser att fullgöra sina plikter; kronans representanter fick därför ganska ofta se mellan fingrarna.

Kville och Sotenäs härader jämte Svarteborgs socken utgjorde den geografiska basen för Sotens beridna kompani. När det var komplett kom det att omfatta 126 numrerade knektar.³³ För många fattiga unga män erbjöd soldatyrket den enda möjligheten att skaffa egen bostad och försörjning av en familj. Knektlivet har i eftervärlden uppfattats som eftertraktat. Vare sig kronan, eller lokala rotebönder, verkar ha haft några större problem med att fylla torpen med nya soldater när dragonen avled eller fick avsked. Undantagen är åren under 1710- och 1720-talen, när det långvariga kriget åderlätit landet på unga män. Sysslan gick ofta i arv och inslaget av torpar- och soldatsöner var stort.³⁴ Ett exempel är Börje Klef vid Rote 1 som var soldat i femte generationen.³⁵ Andra kom att tjänstgöra under mycket lång tid trots att de deltagit i krigshandlingar och vistats i fältlägren. Trossdrängen Lars Ullman vid torpet Östorm, strax norr om Ulebergshamn, blev 1716, som 18-åring, skjuten i benet i Norge. Han återhämtade sig och kommenderades 1758-1759 till kriget i Pommern. 64 år gammal fick han avsked efter 46 år i krigsmaktens tjänst.³⁶ Yrket gavs med tiden allt större status vilket manifesterades under söndagarnas gudstjänster. Socknens soldater paraderade vid kyrkdörren i sina gröna uniformer; en synlig påminnelse för menigheten om var makten låg.

Att det redan vid 1600-talets slut fanns bosatta soldater i området kan ses av att kompaniet fick agera i gränsförsvaret mot Norge år 1700. Organisationen under de första åren har beskrivits som komplicerad. Det var först 1727 som bilden av ett mer enhetligt förband framträdde.³⁷ Bohusläns dragoner sändes 1741 till Finland men soldaterna fick återvända utan stridskontakt eftersom freden hann emellan. Den värsta nesan för de gröna dragonerna skedde i samband med det Pommerska kriget 1758-59. När soldaterna evakuerades tvingades de lämna kvar alla sina hästar. Rusthållarna hemma i Bohuslän, de bönder som skulle hålla dragonerna med hästar, fick stora ekonomiska problem med att skaffa nya.³⁸ Något gott medförde ändå äventyret. De hemvändande soldaterna uppges haft med sig potatis till hemorterna: en utmärkt råvara till brännvinstillverkning och så småningom ett uppskattat livsmedel.

Från att uteslutande ha varit beridet övergick de gröna dragonerna 1776 till att bli infanteriregemente. En skvadron fick behålla sina hästar. Det blev till en ganska kortvarig lycka för de kvarvarande gröna ryttarna. När norrmännen anföll under Tyttebärskriget tolv år senare, lade de beslag på skvadronens hästar och tog med sig dem hem till Norge. Den svenska krigsmakten har av åtskilliga militärhistoriker ansetts ha haft ett överdimensionerat kavalleri, i synnerhet efter det att stora provinser förlorats under 1700-talets första halva. Förutom kompaniets akuta brist på hästar var insikten troligen en bidragande orsak till att de gröna dragonerna slutligen fick sitta av.

1876 indrogs kompaniets boställen och alla befäl kontantavlönades.³⁹ 1901 avvecklas inte bara

indelningsverket utan hela Sotenäs kompani. Soldaterna fick välja mellan att kvarstå i rullorna eller helt lämna det militära. Torpen togs i vissa fall över av knektarna eller såldes, utarrenderades eller delades mellan rotebönderna.⁴⁰ Många av bostäderna var i dåligt skick och flera av dem inte längre bebodda – eller fanns i sinnevärlden – varför saken i allmänhet inte blev så dramatisk. Resultatet blev dock att Sverige, i likhet med de flesta andra länder, fick en armé av värnpliktiga. Alla indelta soldaterna verkar inte ha varit nöjda med sin lott. Författarna till monografin om kompaniets historia finner 77 desertörer eller rymlingar under de år som undersökts. De noterar att de flesta rymlingar tog sig till Norge, för att kanske ta sig vidare till den amerikanska drömmen.⁴¹

Den förteckning som hembygdsvetaren Sievert Pihl upprättat visar att soldaterna fanns utspridda i större delen av närområdet. Omkring 40 av kompaniets soldater var bosatta i Askums och Tossenens socknar. Ett fåtal boställen låg i det omedelbara kustlandskapet. Så låg soldattorpet 118 under Ramsvik Framgård samt Lilla Lunnekärr. De båda hemmanen var stamrote, medan Ramsvik Över- och Nedergård utgjorde boställe för en korpral.⁴² Under de första åren bör soldaten ha bott på gårdarnas ägor och en Ambjörn Öga (Öija) är nämnd under 1600-talet. 1711 tillträdde Hans Skansberg. Han kom att överleva den karolinska finalen och fick som 54-åring avsked 1744. Motiveringen löd: "...gammal och bräcklig, begär och får avsked, utur stånd att försörja sig, dessutom blesserad i foten vid Skieberg i Norge, anmäls till understöd".⁴³ Att roten redan tidigare hade problem med underhållet framgår av att en fjärdedel av rusthållet uppgavs som öde 1719. Ännu nio år senare omnämndes det som svagt.

1761 stakades en mer permanent plats ut som boställe. Torpet Bremyr [Bredmyr] låg en bit från dagens parkering ovan Grosshamn. Dragonen Per Skånsberg flyttade in, men avskedades 1777 då han beskrevs som "sjuk och kortbent". Han hade tidigare avstått sin lön för förmånen att bruka torpets jordbruks- och betesmarker. Sonen Gunnar Storck bebodde därefter torpet fram till 1788, då även han avskedades eftersom han hade fel på hörseln. Gunnar skulle dö som utfattig. Näste man blev Anders Front som sändes till Finland under Gustav III:s krigsäventyr. Flera av soldaterna från kompaniet skulle råka illa ut under denna konflikt. Soldat No 96, Johan Tapper, hörde hemma på Valla Östergård i Tossene. Han blev skjuten i låret då han stod vakt vid lågret i Ninnimäki och avled.

Soldater skulle fortsätta att bo på Bremyr, kanske ända fram till 1799. Då var torpet så förfallet att soldaten Stjern fick kvarteras in på rotegården. En efterträdare, Nicolaus Fjell bodde inte ens i området utan hade *hemkall*. Det innebar att, om det saknades bostad, eller om soldattorpets avkastning var för liten, så fick rotebönderna ordna underhållet på annat sätt. Knekten i fråga fick bosätta sig någon annanstans. Från 1828 och fram till indelningsverkets upphörande var numret vakanssatt.

Det gamla kronohemmanet Hunnebo, numera kallad Gammelgården, var boställe för fältväbeln, eller fanjunkaren, som sysslan senare kallades. Redan 1834 drogs gården in och arrenderades därefter ut. Inkomsten gick till regementets lönefond. I dag är gården, med åtskilliga nya byggnader, ett friluftsmuseum, ägd av Sotenäs kommun och förvaltd av hembygdsföreningen Sotenäsgillet.⁴⁴ Kompanichefens boställe låg däremot i Ledum, i Kville härad.⁴⁵

I den allmänna upprustningen under andra världskriget militariserades en stor del av det yttre Ramsvikslandet. I dagens Grosshamn fanns en enkel fiskarstuga. Här tillkom efter hand baracker och tilläggningsplatser. Ankomna betongfundament i vattenbrynet och resterna efter någon bunker skvallrar om de militära aktiviteterna under denna tid. Även efter andra världskriget var delar av området periodvis inte alltid tillgängliga för besökare – framför allt inte för dem med utländskt medborgarskap. 1992 lades övningsplatsen ned. Området ingår numera i Ramsvikslandets stora naturreservat.⁴⁶

Kronohemmanet Hunnebo, numera hemvist för Sotenäs-gillet.

Åtskilliga av soldattorpen är i samtiden inte helt enkla att lokalisera. De är kända till namn men de exakta placeringarna är, i brist på bebyggelseämningar eller andra spår, ofta besvärliga att upptäcka. Ibland har marken odlats upp eller så har skogen invaderat. I några fall har torpen ersatts av sommarstugor eller som i fallet med Lilla Gunnarby: soldattorpets marker dränktes när Dale Vatten dämdes upp för att bli vattentäkt under 1940-talet.⁴⁷ Pihl pekar på hur tidens tand även sopar igen minnena av såväl platser som människor. I en turistbroschyr nämns lite roande att det funnits en brygga vid Åby med det något ovanliga namnet *Välkommen*. Det inbjudande namnet var inget försök att locka gäster utan berodde på att den indelte soldaten Johan Wälkommen en gång levte här.⁴⁸

Båtsmän var ytterligare en kategori indelta soldater. De är betydligt svårare att få grepp om än dragonerna. Äldre rullor saknas men klart är att livet ombord skördade offer. ”Död på flottan” är ingen ovanlig notering i de arkiv som bevarats.⁴⁹ Några av båtsmännen hade samma nummer som dragonerna, men i övrigt vet vi lite om dem. I Kungshamns kyrkbok från 1790 meddelas dock att 14 män kommenderats ut till skilda skepp. Sex av dem drunknade när örlogsfartyget *Lovisa Ulrica* förläste vid Pater Noster.

Båtsmännens kärnområden i landskapet var Orust, Tjörn och Vette härad. Åtminstone på den förstnämnda ön verkar inte deras anseende högt; här jämfördes båtsmännen med ”stora rättplågan.”⁵⁰ Inte heller verkar alla dragoner ha varit välsedda. Sven Rydstrand, som lagt ned stor möda på nordbohuslänska domböcker, menar att de var hatade av den bofasta befolkningen, åtminstone under tidigt 1700-tal. De uppträdde ofta våldsamt och inte sällan berusade.⁵¹ Orust, med sina påstådda problem med båtsmän, ansågs ändå som lyckligt lottad då ön saknade rättor, vargar – och dragoner.⁵² Det förefaller som om misstänksamheten var hög mot krigsmän i alla dess former.

I samband med Göteborgs utsatta läge under det stora nordiska krigets slutskede tjänstgjorde 600 till 700 båtsmän från Bohuslän vid stadens eskader. En stor del av dem stympades, stupade och tillfångatogs under striderna förutom ett antal som avled i pesten. De blev illa behandlade och kunde inte räkna med något understöd om de invalidiserades. Förhållandet gjorde att många båtsmän sökte sig till kaparfartygen där riskerna kanske var lika höga men där det åtminstone fanns hopp om rikedomar.⁵³

Bohus regemente blev till symbol för hela landskapet. När det avvecklades 1992 hade regementsfanan de inskrivna segernamn: ”Lund 1676, Landskrona 1677, Helsingborg 1710, Gadebusch 1712” och ”Svensksund 1790”. Väl känd är övningsplatsen Backamo, ett par mil söder om Uddevalla. Regementet använde platsen fram till 1913 då det flyttades till kaserner i Uddevalla. I nostalgins minne lever det nedlagda regementet inte bara hos alla som gjort sin värnplikt vid I 17, utan även i Elof Ahrles schlagerdänga från andra världskriget: ”Bohus bataljon”:

*Det var Bohus bataljon som gick i fält, tra-la-la-la,
sicket fält tra-la-la-la,
ärans fält, tra-la-la-la.
Stadens flickor grät en skvätt, som det bleka döden gällt,
sicken död i gas och svält!
Där stod Ada och Beda och Kristin,
Margareta, Asta och Katrin.
Korna bölade och kråkorna dom skrek i högan sky,
när vi trallade och marchade förbi.
Kaparn visslade Halta Lottas krog,
pällen gnäggade ”bä” och bakåt slog.
Det var bom-bom-bom, det var Bohus bataljon,
som drog ut med byssa och kanon.⁵⁴*

Dragonerna kom att bli både en reell och symbolisk del i häradernas försvenskningssprocess. Soldaterna hade svurit sin trohetsed till den svenske kungen, och var dennes maktmässiga representanter.

Kontroll via regleringar

Förbudet 1658 mot bondeseglationen har fått stå som exempel på den svenska oförståelsen av lokala särdrag i de erövrade provinserna. Av hävd hade kustbefolkningen i Bohuslän seglat till både Danmark och Norge och idkat handel, de var ju fram till detta år boendes i samma land. Det kan dock diskuteras i vilken grad de nya förbuden respekterades, åtminstone i begynnelsen. Ett givet dunkel svävar kring den illegala gränshandel som borde ha uppstått. Domböcker vittnar samtidigt om att flera bönder sålde sina båtar, så påbuden ser ut att i någon mån ha efterföljts. Vilde landsortens handelsmän fortsätta sin verksamhet, som i Fjällbacka där det fanns en äldre handelsplats, fick de ta sitt pick och pack och bege sig till någon stad. Där kunde de söka *burskap*, det vill säga erhålla rätt att som borgare idka handel eller hantverk.

För den svenska regeringen var det av stor vikt att gynna rikets verkliga port mot Västerhavet, det befästa Göteborg. Det skedde på bekostnad av Uddevalla och i synnerhet Kungälv, vars öde som stad länge hängde på en skör tråd. De båda städerna framtogs sina stapelrättigheter, det vill säga stadshandelsmännens rätt att bedriva utrikeshandel. Orterna blev *uppstäder*, där borgarna enbart hade rätt att bedriva inrikes handel. Senare fick Uddevalla tillbaka en del handelsrättigheter, och utvecklades till en betydande utskeppningshamn för timmer och järnprodukter från Värmland.⁵⁵ Under 1700-talets slutskeden kom staden att uppleva några gyllene år.⁵⁶ Den gamla handelsplatsen Marstrand gavs tidigt en bättre ställning, i synnerhet efter beslutet under 1660-talet att bygga upp Carlstens fästning. Det behövdes inte minst hantverkare och orten expanderade som stad och handelsplats.

Den fria bondeseglationen återinfördes efter Gyldenlövefejden. Glädjen blev kortvarig, och trots protester från lokala makthavare förbjöds den snart igen.⁵⁷ Förbuden medförde att de norra delarna av Bohusläns landsbygd under lång tid åsidosattes. Det nyanlagda Strömstad medförde ingen större skillnad. Endast sillfiskeperioderna förmådde tillfälligt lyfta kusttrakternas ekonomi, om än huvuddelen av överskotten vanligen hamnade hos finansärer och borgare i Göteborg. Först under mitten av 1760-talet skedde en lättnad i inskränkningarna. Bondeseglationen återupptod genom ett riksdagsbeslut, och gav bönderna rätt att segla och sälja sina varor till andra svenska orter. 1832 utvidgades handelsrätten till Finland, Norge och Danmark. När vi i samtiden tar butiker och köpcentrum på landsbygden för givna, kan vi ägna en tanke hur sen företeelsen är. 1846 gavs de svenska landsorterna viss rätt till lokal handel under förutsättning att det skedde på lagom avstånd från städerna. Först 1864 släpptes handeln fri. Den svenska lanthandeln såg dagens ljus. Utvecklingen var givetvis inte specifik för Bohuslän utan gällde hela riket. Stora delar av den historia som mest påverkat den enskilde individen är den som rör statsmaktens regleringsiver.

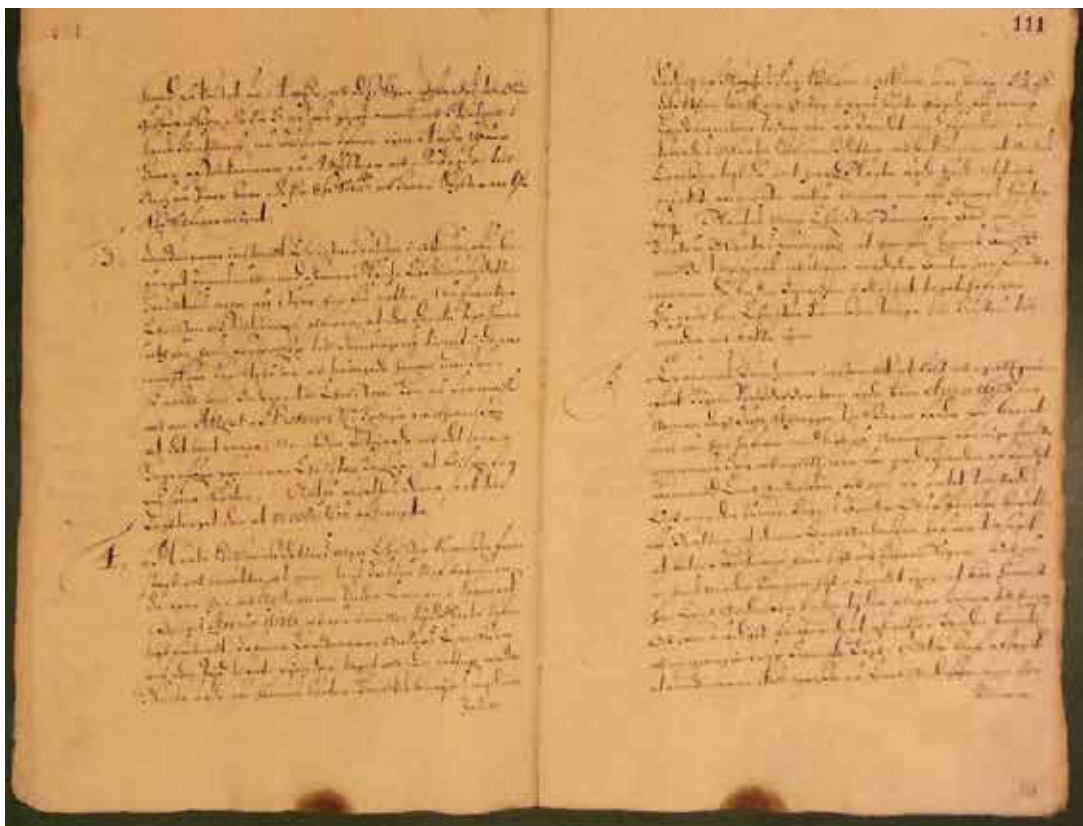
De bohuslänska snapphanarna

Efter Gyldenlövefejden återupplivades det svenska rättsmaskineriet och ger eftervärlden glimtar av de händelser som skett under krigsåren. Endast enstaka vittnesmål är från Sotenäs. Andra delar av landskapet förefaller ha haft det värre när det gäller övergrepp, och där verkar fler invånare ha presterat ett tydligare motstånd. Eftersom alla händelser inte hamnade hos domstolen finns det ett givet mörkertal när det gäller befolkningens mer allmänna inställning under ockupationsåren.

Christen Svensson känner vi däremot till eftersom han den 21 juni 1680 inställde sig vid tingsrätten som samlats vid Valla i Tossene. Svensson berättade att han skrevs ut som dansk soldat år 1676. När han lämnat hemorten för soldatlivet blev hans hustru, Märta Esbjörnsdotter, ”besoven”. Historien blev uppdagad. Saken var dock mer komplicerad än så. Länsmannen Anders Carlsson, som tvingat den otrogna Märta att böta fem och en halv riksdaler, hade senare under kriget gått över till ockupanternas sida.⁵⁸ Carlsson hade även sått i familjens bästa gårde och tagit allt vad hon ägde, både ”lite och mycket”. Hon ville eller kunde därför inte böta mer än vad hon redan gjort. Några pengar från länsmannen kunde hon heller inte räkna med att få tillbaka eftersom denne flytt landet. Christen Svensson vädjade för sin hustru att hon måste slippa ytterligare böter och meddelade dessutom rätten att han förlåtit henne. Han ville ta henne till nåder och älska henne igen.⁵⁹ Protokollet visar, förutom de mer mänskliga aspekterna, att den dansk-norska krigsmakten rekryterade lokala män till sin krigsmakt men också att det utövades en juridisk övervakning av de områden som besatts. Vid sidan av dessa värvningar till den mer reguljära krigsmakten uppstod förband av kringströvande män. Även i Bohuslän kom de liksom i Skåne att kallas snapphanar eller *fyrörer*.

Protokoll från andra bohuslänska häradsrätter ger besked om personer som efter kriget ställs inför domstolarna, anklagade för att ha gått i den danske kungens tjänst. De har mördat, plundrat, rövat eller agerat kunskapare. Vanligen gick de anklagade i svaromål, kallade in egna vittnen och visade attester på sin oskuld.⁶⁰ Om de överbevisades eller erkände sina gärningar så var det för att de tvingats eller inte vågat annat. Domstolarna verkar i allmänhet ha varit villrådiga. De förefaller som om den allmänna amnestin genomsyrat tillställningarna. I ett domstolsprotokoll noterades att ”vad som i kriget hade passerat, det skulle man kunna tala om, men ingen skulle kunna dömas därför.”⁶¹

Mer otur hade de överlöpare som gripits direkt efter kriget eller i dess slutskede. Lagrättsmannen Per i Normanneröd – nordost om Uddevalla – anklagades för att varit informatör till fienden

Domboken från 1680 berättar om Märthas och Christens upplevelser under Gyldenlövefejden.

och blev, efter vad som kan tros, hängd utan rättegång. Andra undantag var två förrymda tullbröder i Svinesund som hade tjänat den norska sidan under kriget. De beskrevs som de ”största skadefäglar” och skulle inte ges någon nåd.⁶² Exempelen pekar på att personer med någon form av kronoställning bedömdes hårdare än andra.

Snapphanar har i eftervärlden ofta beskrivits i ett romantiskt skimmer. De framskyntar som rätttrådiga frihetskämpar vilka gjorde livet surt för främmande ockupanter. Mest omtalad av alla bohuslänska snapphanar är Olof Lätt. Hans namn figurerar i domstolsprotokollen men ytterst lite är känt om hans person eller verksamhet. Med tiden tycks han ändå blivit en sägenomspunnen gestalt. Enligt traditionen bodde Lätt i Grinneröds socken, sydost om Ljungskile. I Fräkne härads dombok den 8 juni 1680 framträdde Swen Mårtensson jämte fyra andra anklagade snapphanar efter att ha fått fri lejd till domstolen. Mårtensson värdde sig med att han tvingats att följa med Lätt då han i annat fall skulle ha blivit dödad. En av de övriga, Håkan Erichson, erkände att han blivit utskriven som svensk knekt men deserterat. Han hade tvingats till snapphane när Lätt hotat honom med en bössa. De hade som ”bestar och oskäligen kreatur följt skogen” för att ibland ha varit hemma och arbetat. Helje Jonsson angav samma tvång men också att han varit med länsmannen när Lätt blivit infångad.⁶³ Länsmannen borde ha hetat Anders Grefwe, och Holmberg menade att Lätt blev ihjälslagen. Holmberg uppfattade också att fyrören Lätt, givetvis var skåning och en ”ursinnig niding”. Till skillnad mot snapphanarna i Skåne, som resulterat i

både forskning och litteratur, är lite känt om de bohuslänska kollegorna. Flera av allmogens män skrevs ut till den dansk-norska armén när denna behärskade en stor del av landskapet. Frågan kan därför ställas om fyrorerna var upprorsmän, eller skall ses som soldater i mer reguljära förband.

Inget Storbohuslän

Det Stora Nordiska kriget (1700-1721) blev finalen för den svenska stormaktsdrömmen. Genom Karl XII:s invasion av Själland sommaren 1700 tvingades Danmark till fred. Först efter det svenska nederlaget vid Poltava 1709 gick Danmark åter till anfall och landsteg med trupper i Skåne. Det slutade med det danska nederlaget vid Helsingborg. Kringströvande norska soldater hade redan under sommaren 1710 bränt och härjat i Bohusläns norra härader, men sommaren 1711 gick en större norsk styrka över Svinesund. Den stod under befäl av den norske ståthållaren, Voldemar Löwendahl. I likhet med sina företrädare fick han ge namn till det följande gränskriget, *Löwendahlsfejden*.

De norska trupperna överglänste de svenska och erövrade inom kort norra Bohuslän och närmade sig Uddevalla. Trots de inledande framgångarna valde norrmännen att retirera inför hotet om svenska förstärkningar. Styrkan tog sig så småningom tillbaka in i Norge. Uppgifter säger att ingen norsk soldat stupade i striderna men att ett rikt krigsbyte kunde räknas till framgångarna.⁶⁴

I mars 1716 blev det tvärtom. Den hemkomne Karl XII tågade in i Norge med omkring 9 000 soldater. De intog Kristiania (Oslo) men lyckades i brist på tyngre artilleri aldrig erövra den strategiska fästningen Akershus. Armén fick återvända. Den norske sjöhjälten Peter Tordenskjold med sina sjöbussar lyckades dessförinnan ödelägga en stor del av den svenska flottan som sökt sig till Dynekilen, en vik mellan Svinesund och Strömstad. För Danmark-Norge var attacken en triumfartad framgång och ett allvarligt avbräck i de svenska planerna på ett snabbt och framgångsrikt krig. Tordenskjold fortsatte sina räder, bland annat mot Nya Varvet i Göteborg och senare även mot Strömstad. Hans namn skulle bli både fruktat och legendariskt.

I samband med anfallet beordrade kungen bönderna i norra Bohuslän att de under åtta dagar skulle bygga en befästning vid Svinesund. Ett stort antal bönder från Sotenäs var inte glada över uppdraget utan rymde efter ett par dagar. De fick hämtas tillbaka och saken slutade i domstol. Rotemästaren Oluf Klätt i Ödby och Nills i Haby fick plikta sex marker var.⁶⁵ Samma år, 1716, kom kriget till Soten, då brändes hus ned av dansk-norska båtsmän och egendom stals i Fiske-tången och Svinevik, vid Hovenäset. Året därpå sökte dessa dansk-norska flottstyrkor nödhamn i Kungshamn, som tydligen skonats året dessförinnan. Det resulterade i att fiskarna anklagades av svenska myndigheter för att ha understött fienden då de sålt livsmedel till norrmännen. Norska fartyg seglade hösten 1717 dessutom in i Bottnafjorden och lyckades lägga vantarna på spannmålslastade svenska båtar.⁶⁶ Till råga på allt elände slog under denna tid även pesten till vid Sotens kuster.⁶⁷

Trots lokalbefolkningens alla bekymmer gick Karl XII:s soldater till förnyat angrepp mot Norge 1718, vilket slutade med kungens död och den svenska arméns återtåg. Kungens syfte med de norska operationerna ses vanligen som ett försök att få slut på kriget i väster, för att kunna koncentrera sig på huvudfienden i öster. I ett brev till generalmajoren och generalguvernören i Wismar, Mauritz Vellingk, skrev kungen i april 1717, att han var beredd att ge upp delar av de tyska hertigdömena Verden och Bremen – som mest vållat problem – till den engelske kungen om denne kunde övertyga danskarna till fred. Karl XII hoppades dessutom att Sverige skulle kompenseras med södra Østfold upp till älven Glomma. Kungen skrev att ”tracten till Glomma i förra tider värkel. hördt till Båhuuslähn”. Den tänkta landvinsten skulle dessutom inneburit

att Sverige fått kontroll över handeln över Idefjorden.⁶⁸ Hade intentionerna lyckats hade kanske Bohuslän i dag nått ända upp till Sarpsborg?

Då fredsförhandlingarna året därpå bröt samman angreps Bohuslän återigen och Strömstad intogs. Tordenskjold blev 1719 en i norska ögon evig och odödlig hjälte, när han efter en kortare belägring lyckades bluffa den svenske kommandanten att ge upp Marstrands fästning.⁶⁹ Året därpå slöts fred mellan länderna i Fredriksborg. Sverige fick betala skadestånd, och dessutom avstå från den tullfrihet landet i stort sett haft i Öresund sedan unionstiden, och varit helt befriad från efter freden 1645. Ända fram till 1857 skulle svenska och andra utländska fartyg få betala tull när de passerade Öresund. Saken kan ses som att Danmark tvingades till, eller beroende på perspektiv, valde ekonomisk kompensation i stället för att försöka återfå ständigt omstridda landområden. Bohuslän förblev svenskt.

Förutom Tordenskjolds insatser pågick under hela 1710-talet ett omfattande sjökrig som i hög grad berörde kustområdena. Danska och ryska kapare försökte skära av Sveriges utrikeshandel medan svenska fribrytare sökte blockera sjötrafiken mellan Norge och Danmark. Syftet från svensk sida var att dels att hindra norska båtsmän på väg till Köpenhamn för att förstärka den danska flottan, dels att hejda transporter av proviant och manskap till Norge. Strategin misslyckades då den danska flottan var överlägsen den svenska.

Kaparna var privata entreprenörer som gjorde goda förtjänster på sitt av statsmakterna sanktionerade sjöröveri. Enbart i Sverige var 156 fartyg engagerade under de omkring tio år verksamheten pågick. De flesta var hemmahörande i Göteborg.⁷⁰ Eftersom svenska kapare även attackerade engelska fartyg, vilka struntade i Sveriges förbud att handla med Ryssland, började även engelsmännen som motåtgärd att angripa svenska fartyg. 1710-talet kan betecknas som en kaotisk tid i Sotens farvatten.

Ofullbordad morgongåva och tyttebär

Än sällsammare var de händelser som utspelade sig ett par decennier senare. De svenska hattarna började i slutet av 1730-talet att planera ett revanschkrig mot Ryssland. Från svensk sida fanns en rädsla att Danmark inte skulle förbli neutralt i den stundande konflikten. En idé lanserades, för att hålla danskarna lugna, att den danske kronprinsen skulle väljas till svensk tronföljare. Den sittande svenske kungen, Fredrik I, hade visserligen ättlingar men inga med sin drottning, så successionsfrågan låg öppen. De styrande i Danmark såg möjligheterna men ville i så fall ha Bohuslän som någon form av morgongåva.⁷¹ Den svenska regeringen lät de danska förhandlarna förstå att saken kunde diskuteras. Samtalen avstannade emellertid och gick helt i stå när Ryssland, efter det för svenskt vidkommande så misslyckade kriget, krävde att den Holstein-Gottorpske Adolf Fredrik skulle ges kungauppdraget. I det svenska bondeståndet hade representanter från Bohuslän redan uttalat sig till förmån för den danske prinsen men fick acceptera faktum. Saken har tolkats som att den bohuslänska allmogen sökte en förening med såväl det gamla som det nya fäderneslandet.⁷² Så blev det inte.

I Sverige har Gustav III:s ryska äventyr ibland fått eftermälet *Teaterkriget* (1788-1789), medan det i Norge levde kvar kvar som *Tyttebärskriget*, Lingonkriget. Det svenska anfallskriget mot Ryssland gick inte heller denna gång efter ritningarna. Danmark, som slutit förbund med Ryssland, gick till anfall i Jämtland och Bohuslän. De norska trupperna besegrade ännu en gång de svenska försvararna vid den strategiska bron i Kvistrum, Munkedal. Norrmännen kunde där efter inta såväl Åmål, Uddevalla och Vänersborg. Omkring 10 000 framgångsrika norska soldater stod slutligen bara någon dagsmarsch från Göteborg och hotade staden. Efter påtryckningar och

hot från England och Preussen avbröts fälttåget. Under senhösten drog sig de norska trupperna tillbaka till Norge, upp genom Bohuslän.

Endast en handfull norska soldater omkom genom direkta krigshandlingar, däremot avled uppskattningsvis 1500 soldater av sjukdomar och svält under, eller strax efter, återtåget. Krigets norska namn uppstod när soldaterna under tillbakatåget tvingats livnära sig på skogarnas frostbitna lingon.⁷³

Dansk-svenska kriget och Kattenkrigen

Under napoleonkrigens inledning hade den brittiska flottan börjat uppbringa neutrala fartyg, vilket medförde bildandet av ett väpnat neutralitetsförbund mellan länder som Danmark och Sverige. Danmark hade en av Europas största flottor vilket oroade briterne. 1801 smög sig därför en engelsk flotta genom Öresund och anföll den danska. Landet utsattes för hård press av Frankrike under åren som följde att välja sida. I rädsla att Danmark skulle välja Napoleon krävde engelsmännen att de danska krigsskeppen skulle utlämnas. När danskarna vägrade bombarderade den brittiska flottan Köpenhamn under flera dygn i april 1807. Danmark gick nu, kanske inte helt oväntat efter att två gånger utsatts för engelsmännens överfall, över till Napoleons sida.

Den svenske kungen Gustav IV Adolf höll däremot fast i sitt motstånd mot den franske kejsaren och dennes förbud för europeiska länder att idka handel med Storbritannien, det så kallade kontinentalsystemet. När Sverige fortsatte sin brittiska handel, trots franska protester, förmådde den franske kejsaren Danmark, och det vid tiden allierade Ryssland, att öppna ett tvåfrontskrig mot Sverige i början av år 1808. I historien har Gustav IV Adolfs person lyfts fram som huvudorsak till den obstinata svenska hållningen, men det fanns betydande ekonomiska skäl. Inte minst köpmän i Göteborg drog under några år stor nytta av handeln med Storbritannien, när det övriga Europa lerat sig med Frankrike.

När kriget mot Danmark bröt ut gick svenska styrkor till anfall mot områdena kring Oslofjorden. Striderna blev hårda med omväxlande förluster och segrar. Efter hand ebbade den svenska offensivlustan ut. Under våren 1809 anlände en större engelsk flotta. Den sökte skydda den svenska västkusten mot ryska örlogsfartyg, men sökte även förebygga franska attacker. De brittiska fartygen hade en bas vid Vinga. Det byggde också mindre befästningar efter kusten. I Sotenäs är Sälö Båk, Rösholmen och Fiskeskär i Gravarne nämnda som sådana platser.⁷⁴ Vistelsen i Bohuslän blev dock inte långvarig, och efter en tid kallades engelsmännen hem. I slutet av juni 1809 lämnade också de sista svenska soldaterna norskt område. Kriget i väster var ett misslyckande men hamnade i skymundan av den betydligt större katastrofen i Finland. Sverige hade hoppats på både större och snabbare bistånd från Storbritannien, men den brittiska blockaden av Norge gav åtminstone resultat. Det inte helt självförsörjande Norge drabbades av livsmedelsbrist vilket tvingade fram ett stillestånd. Fred slöts med Danmark i december samma år. Kriget blev mest ihågkommet för alla soldater som på båda sidor avled i fältsjukdomar.

Berättelsen om en av Sotenäs mest mytomspunna personer, Hans Andersson från Gravarne, mer känd som *Hans Lots*, fick sin upprinnelse under denna konflikt. I november 1811 lämnade den kvarvarande brittiska flottan Östersjön för att förstärka hemöns försvar. Fyra av skeppen, två av dem var sedan tidigare allvarligt skadade av danskt kustartilleri, seglade utmed bohuskusten innan de skulle ta sig ut i Skagerrak och Nordsjön. När de i slutet av december närmade sig Sälö blev det stiltje. Strömmarna drev skeppen mot land och det flaggades för lotshjälp. Tre lotsar på Bäckeviskullen observerade signalerna och roddes ut till de brittiska krigsfartygen. Rangordningen ville att den äldste av de tre fick det största fartyget medan den yngste, Hans Lots, fick

hålla till godo med det minsta. Väl ombord friskade plötsligt vinden i och engelsmännen beslöt att lätta ankar utan att de tre lotsarna fick möjlighet att gå i land. Två dygn senare passerade eskadern Hanstholm på Jyllands nordvästsida men dagen därpå förde med sig snöstorm. Två av fartygen drevs in mot de danska sandbankarna och slogs sönder. Nära 1 400 besättningsmän omkom liksom två av lotsarna från Bäckeвик, bröderna Lars och Christian Persson. Det skepp som Hans Lots befann sig på, *Cressy*, klarade sig däremot och nådde engelsk hamn. Efter ett par månader i land fick han följa med ett brittiskt skepp som skulle till Östersjön. Det satte i land honom i skånska Torekov. Han anlände till hemorten den 13 mars 1812.

Med tiden uppstod en mytbildning kring Hans Lots som under sitt 93 år långa liv gärna tycks ha återberättat historierna. Mest känd är berättelsen att han vid hemkomsten fann husen i läget öde. Efter en stund insåg han att det var gudstjänst. När han stövlade in i kyrkan var prästen i färd med att läsa tacksägelse för de tre lotsarna, som alla befarades ha omkommit. De skribenter som återberättat Hans Lots äventyr konstaterar vanligen att versionen måste vara för bra att vara sann. Den 13 mars 1812 var dessutom en fredag och ingen ordinarie kyrkdag.⁷⁵

Unionen mellan Sverige och Norge blev ett resultat av freden i Kiel 1814, i skuggan av den europeiska storpolitiken. Som kompensation för det förlorade Finland erhöll den svenska tronföljaren Jean Baptiste Bernadotte Norge. Danmark tvangs gå med på förlusten eftersom landet satsat på fel häst i Napoleons alla krig.

Ledande samhällsklasser i Norge, inte helt nöjda med den långvariga danska överheten, hann författa en egen grundlag den 16 maj – den godkändes dagen därpå – i sin strävan efter självständighet. Överlägsna svenska trupper marscherade samma sommar in i Norge och kväste de nationalistiska drömmarna. I Norge fick konflikten namnet *Kattenkrigen*, kattens krig med musen. De från napoleonkrigen krigserfarna och välutrustade svenska trupperna fick inga större problem med den dåligt organiserade norska krigsmakten. Fredrikstads fästning intogs, och den blivande Karl XIV Johan drev under hösten igenom sin personalunion. Den 32-årige Berndt Storm från Solberga socken och Bohusläns regemente blev den siste svenske soldaten att stupa i kriget. Det skedde vid slaget vid Kjölbjergs bro, norr om Fredrikstad, den 14 augusti 1814. Sammantaget på båda sidor dödades 300-400 soldater för den union som skulle upplösas 1905.

NOTER KAPITEL VIII

¹ Kalm 1960, s 208.

² Thomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800-1720: klerkernas och adelns tid*, Lund 2008, s 400.

³ Holmberg 1963, s 204.

⁴ Harald Gustafsson, *Nordens historia: en europeisk region under 1200 år*, Lund 1997, s 117.

⁵ Dan Weissenberg, *Nordsjöns kokbok*, Stockholm 1997, s 30.

⁶ Holmberg 1963, s 186f.

⁷ Carl Olof Arcadius, "Om Bohusläns införlifande med Sverige", i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm 1884, kap 2, med författarens referens till "Relation om komm. 1662 B. l:s forum. h. 7, sid. 439".

⁸ Holmberg 1963, s 248.

⁹ Holmberg 1963, s 235ff.

¹⁰ Sievert Pihl, "De indelta soldaterna vid Sotenäs Compani och båtsmän i Kville och Sotenäs", stencil 1991, s 3.

¹¹ Beata Losman, *Margareta Huitfeldt: en biografi*, Göteborg 1984, s 130; Arcadius 1884, s 60.

¹² Holmberg 1963, s 246.

¹³ Å. Gunnar Forsström 1970.

¹⁴ Gösta Framme, *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662-1666*, Göteborg 1999, s 199.

¹⁵ Mats Widgren (red) *Åganderätten i lantbrukets historia: skrifter om skogs- och lantbrukshistoria*, Stockholm 1995; Christer Winberg, Grenverket: *Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm 1985; Jan Erik Almquist, *Skattebondens jordäganderätt under perioden 1719-1789: minnesskrift ägnad 1734 års lag*, band II, Stockholm 1934.

¹⁶ Maria Ågren, "Att ha brukat sedan forna tider: argument för rätt till egendom i 1600-talets Sverige" i Mats Widgren (red) *Åganderätten i lantbrukets historia: skrifter om skogs- och lantbrukshistoria*, Stockholm 1995, s 110f.

¹⁷ Holmberg 1963, s 170.

¹⁸ Olof Brattö, "Strandsittarna i Bohuslän under 1600-talet", *Vikarvet Årsbok 1990-1991*. Artikeln ger en värdefull genomgång av strandsittarnas historia.

¹⁹ Arcadius 1884.

²⁰ Holmberg 1963, s 173f. En famn motsvarade ca 3,5 kbm.

²¹ Thomas Löfberg, "Slotsbrunnen på Bohus", Från Bohus till Älvsborg. *Fynd: tidskrift för Göteborgs Stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg*, Göteborg 2017, s 6. Tillmakning var en metod där berget hettades upp med eld varefter vatten östes på och berget sprack och kunde bearbetas.

²² Olle Fenger & E. Ladewig Petersen, *Adel förpligter: studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. Århundrede*, Det Kongelige Danske Videnskabernes

Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1, Köpenhamn 1983.

²³ Arcadius 1884, s 52. Hans källa är ett brev från Stake till Kammarkollegium 1667-03-13, Sandh. saml.

²⁴ Framme 1999, s 16. I Sörbygden och Bullaren verkar däremot torpen vara förtecknade i jordeböckerna.

²⁵ Hasslöf 1984, s 58.

²⁶ Holmberg 1867:I, s 158.

²⁷ Brattö 1990-1991, s 39.

²⁸ Yngve Bogren, *Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän; studier till den s k uniformitetens genomförande 1645 – omkring 1750*, Lund 1937.

²⁹ Pihl 1991, s 3.

³⁰ Arcadius 1884, s 80f; Holmberg 1963, s 208.

³¹ Pihl, s 3. Domboken beskriver att ett finskt regemente förlagts till platsen vilket Pihl menar bör vara en fel-skrivning. Sannolikt avsågs de tyska knektarna.

³² Sven Rosborn, *En vandring i historien*, Malmö 2002, s 76 ff.

³³ Pihl 1991, s 17f.

³⁴ Pihl 1991, s 9.

³⁵ Bror T W Hansson & Lennart Gabrielsson; i redaktionskommittén har Tore Almius och J O Rune Hasslöf ingått, *Konglig Bohus läns regemente: Sotenäs kompani 1727-1901*, Uddevalla 2013, s 127.

³⁶ Hansson & Gabrielsson 2013, s 384.

³⁷ Hansson & Gabrielsson 2013, s 7.

³⁸ Hansson & Gabrielsson 2013, s 38.

³⁹ Hansson & Gabrielsson 2013, s 13.

⁴⁰ Hansson & Gabrielsson 2013, s 15.

⁴¹ Hansson & Gabrielsson 2013, s 491.

⁴² Hansson & Gabrielsson 2013, s 411.

⁴³ Pihl 1991, s 277.

⁴⁴ Hansson & Gabrielsson 2013, s 81f.

⁴⁵ Hansson & Gabrielsson 2013, s 12.

⁴⁶ Hansson & Gabrielsson 2013, s 93 f. För många värnpliktiga, liksom officerare, blev kommandering till Grosshamn under somrarna inte sällan en semestervistelse.

⁴⁷ Hansson & Gabrielsson 2013, s 406.

⁴⁸ Pihl 1991, s 10. Falck-Kjällquist 2009, s 72, 160. Här pekas det i stället på att en vänlig kvinna bott på platsen, samt att strandpartiet var vackert.

⁴⁹ Pihl 1991, s 295.

⁵⁰ Pihl 1991, s 295.

⁵¹ Sven Rydstrand, *Bland bohuslänska bönder på Karl XII:s tid*, Brastad 1977, s 91ff.

⁵² Kalm 1960, s 168.

⁵³ Wilhelm Berg, "Göteborg vid början av 1700-talet", i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia 1886*, s 341.

⁵⁴ Texten till sången, som bygger på en marschmelodi, skrevs av Axel Flodén medan Sten Frykberg svarade för

musiken. Även en komedifilm med samma namn gjorde stor succé 1949.

⁵⁵ Holmberg 1963, s 265ff.

⁵⁶ Sten Kristiansson, "Uddevallas handel och sjöfart under blomstringstiden på 1700-talet", i *Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift 1940*, Göteborg 1940, s 30-67.

⁵⁷ Holmberg 1963, s 259.

⁵⁸ Bovallstrand 1990, s 13. Anders Classon bodde i Bovallstrand, "norr om en liten bäck".

⁵⁹ AD, A1a:3 (1680-1680), Tanum, Bullaren, Kville och Vette m fl härader, bild 155, s 111-112, 2016-06-21, mål nr 4; Sven Rydstrand, *Snapphanar och andra i gamla tiders Bohuslän*, Brodalen 1970, s 10f.

⁶⁰ AD, A1a:3 (1680-1680), Tanum, Bullaren, Kville och Vette m fl härader, s 165, 2016-06-25, mål nr 1. Se även

Rydstrand 1970, s 12ff.

⁶¹ Rydstrand 1970, s 16.

⁶² Rydstrand 1970, s 18, 20.

⁶³ Rydstrand 1970, s 24ff.

⁶⁴ Holmberg 1867:1, s 159 ff.

⁶⁵ Rydstrand 1977, s 76ff.

⁶⁶ Bovallstrand 1990, s 13.

⁶⁷ Pihl 1991, s 7.

⁶⁸ Ernst Carlson, *Konung Karl XII:s egenhändiga bref*, Stockholm 1893, s 419ff.

⁶⁹ För fästningens kommandant, Henrich Danckwardt,

hade det inte spelat någon större roll om han i stället för att kapitulera kämpat till sista andetaget. För sin uppgivenhet dömdes han till döden av den svenska krigsrätten. Han halshöggs hösten 1719. Bödeln beskrevs som så onykter att han fick hugga tre gånger innan kommandantens huvud skildes från kroppen. Medan Bohus fästning utstod minst 14 belägringar utan att falla gav sig Carlstens vid båda de belägringar fästningen utsattes för.

⁷⁰ Lars Ericson Wolke, *Kapare och pirater: i Nordeuropa under 800 år cirka 1050-1856*, Lund 2014, 229ff.

⁷¹ Holmberg 1963, s 278f.

⁷² Holmberg 1963, s 280.

⁷³ Georg Apenes och Tore Dyrehaug, *Tyttbærkrigen: det norske felttog i Sverige 1788*, Oslo 1988.

⁷⁴ *Kungshamn: Gravarna – Bäckeвик och Fisketången genom seklerna*, Kungshamn 1996 (I de följande noterna refererad till "Kungshamn 1996"), s 268, 272; Kungshamns dokumentationsgrupp, *Ur hav till burk och kartong: fiskberedningen i Sotenäs kommun*, stencil 1996, s 16. Fiskeskär är i dag en närmast bortglömd plats i Gravarna/ Kungshamn. Skäret, som låg sydost om Rös-holmen, är sedan länge sammanfogat med landsidan och dess kajer.

⁷⁵ Bo Antonsson, Bertil Abrahamsson, Sievert Pihl & Eskil Sewerinsson, *Sotenäset – skeppsbrottens kust*, Sotenäs 2005, s 206. Utförlig skildring, se s 197-211.

Ingen konstnär kom att porträttera Margareta Hvitfeldt under hennes livstid. Bohuskrönikören Holmberg lyckades emellertid under 1800-talet få tillstånd att öppna godsägarinnans kista i Valla kyrka, Tjörn. Han noterade att: "Af hennes väl bibehållna lik synes, att hon varit liten till växten, haft ett bredt, fetlagdt och intryckt ansigte, liten mun, trubbig näsa och rödaktigt hår."¹ Porträttet målades senare av Gustaf Henrik Brusewitz.

BILD: GÖTEBORGS STADSMUSEUM.

Den ödesdiga Hvitfeldtska donationen

*”När i solen han bryter
och blånar en gnistrande högsommardag
när stormen kring ödsliga hållarna ryter
och måsarna singla i darrande slag,
när båtarna dansa med sjungande stäfvor
och skummet högt upp öfver tofterna yr
och seglen sig bukta och rorkulten bäfvar
i handen på skepparn, som spanande styr.”*

”Bohusskalden” från Åby, Fredrik Nycander.

Den som far förbi den röda pandan/tigern mitt i rondellen vid Åby passerar en egendom som under nära 230 år i hög grad kom att påverka livet vid Soten. I dag är det natursköna området en halvt världsberömd djurpark och given turistmagnet. En gång i tiden fanns här ett av Bohusläns största säterier. Den som styrde över Åbys tillgångar hade inte sällan ett konfliktfyllt förhållande med såväl underlydande bönder som stora delar av häradets kustbefolkning, strandsittarna.

1307 omnämndes Åby i källorna. Norges kung Håkon Magnusson vistades här en tid. Det kan antagas att det långt dessförinnan funnits en större gård på platsen, strategiskt belägen ovan Åbyfjorden. Fjorden gick under dessa tider betydligt högre än i dag och var segelbar en bra bit in mot Bärfendal. Det var nära till öppna havet och Åby, centralt placerat, låg som ett lås.

I biskop Eysteins jordebok från 1391 upptogs tolv gårdar som skattepliktiga under Åby kyrka.² Denna, helgad till jungfru Maria, kan ha varit en kyrka av mer privat karaktär för gårdens inbyggare. Bohuskrönikören Oedman, med prosten Kilander som källa, menar att kyrkan legat vid vedbacken i Åby där skelettresten senare påträffats.³ Det finns numera inga synliga spår efter byggnaden. Fynd har tidigare gjorts av röd granit och huggen sten på Åby, men även de är numera försvunna. Om de kom från helgedomen eller en befästning är inte känt.⁴ Oedmans sagesman hänvisade i sin tur till två domar från åren 1446 och 1448, vilka visade att kyrkan måste ha funnits kvar i mitten av detta sekel.⁵ Därefter saknas uppgifter.

Säteriet blev hemvist för danska adelssläkter som Hjerne, Galde och Kane. Men Åbys mest omtalade historia inleddes 1661. Den i det tidigare kapitlet nämnde danske krigsöversten Johan Firch sålde egendomen till Margareta Hvitfeldt (1608-1683), samtidigt som han själv valde att emigrera. I köpet ingick, förutom säteriet och dess marker, en mängd underliggande gårdar, torp och tomter i framförallt Askums, Bärfendals och Tossene socknar. Stora delar av Sotenäs kustlandskap och skärgård disponerades också av Åby.

Margareta Hvitfeldt var född i Norge och tillhörde den danska aristokratin. Vid 17 års ålder ärvde hon den stora egendomen Sundsby på norra Tjörn. När hennes make, den danske adelsmannen Tomas Iverssøn Dyre, avled 1651 ökades hennes förmögenhet. Hon kunde, som änka och utan manlig förmyndare, ta kommando över sina egendomar. Till skillnad mot överste Firchs

valde hon efter freden i Roskilde att stanna kvar, och bli svensk undersåte. Samtidigt inledde hon förbindelser med de nya makthavarna. I eftervärldens ljus kan beteendet ses som opportunistiskt och att syftet var att ha fortsatt kontroll över ägorna. När det enda överlevande barnet, sonen Ivar, 18 år gammal avled under en resa i Frankrike saknades arvingar. Det blev upprinnelsen till den donation som skulle bära hennes efternamn. Uppslaget kom sannolikt från sonen som i ett brev bett modern att använda en del av rikedomarna till att hjälpa fattiga bohuslänska studeranden.⁶

I samtiden, och i synnerhet för dem med västsvensk anknytning, är *Hvitfeldska gymnasiet* i Göteborg väl känt. Skolans ursprung kan sökas i ett initiativ av drottning Kristina 1647 men det var inte minst Margareta Hvitfeldts donation som gjorde det möjligt att förse skolan med studenter.

Feodalismen övervintrade

Donationen kom under generationer att konservera feodala regelverk på Tjörn och i Sotenäs. När böndernas ställning på andra orter i landet förbättrades fortsatte donationsförvaltningen sin inslagna linje, något som verkade hämmande på områdenas utveckling. Samtidigt förekom stundtals mycket hård kritik; den riktade sig mot hur de inkomna medlen användes men framförallt mot driften av godsen.

Historiker har menat att donationen inte verkade i försvenskingsprocessen före Gyldenlövefejden, utan mest gynnade donatorn.⁷ De prästsöner som lyckats finansiera sina studier via stipendiemedlen hade också säkerligen mer positiva synpunkter än de landbor, som för studenternas förkovrans skull, tvingades till dryga avgifter och dagsverken. I sitt testamente hade hon ändå meddelat att hennes fattiga bönder inte skulle besväras med annat arbete än det som gynnade gårdarna. Kritiken och de konflikter som uppstod i donationens kölvatten har, trots hennes goda intentioner, likväl dominerat eftervärldens uppfattningar om henne. En mer reviderad bild av hennes person har framförts av landsarkivarien Beata Losman i en biografi. Losman menar att alla sägner om Hvitfeldts hårdhet och girighet stämmer dåligt med hennes person.⁸

Donationen upprättades 1664 och skulle träda i kraft efter hennes död. Inkomsterna från hennes båda egendomar skulle användas till stipendier för 30 studenter vid gymnasiet i Göteborg. Prästbarn från Tjörn och Sotenäs fick företräde men 15 av stipendiaterna skulle även komma från landskapets södra delar. Gåvan omfattade de båda godsen Sundsby och Åby, vilka uppfattades vara så kallade avelsgårdar, där det bedrevs storskaligt jordbruk. Driftsformen var i allmänhet kontinental och inte vanlig i Sverige. Här lät adliga markägare mestadels sina bönder bruka mindre enheter för att årligen kassera in avrad, det vill säga en arrendeavgift.⁹ I donationen ingick dessutom omkring 180 mindre hemman och 17 skärgårdssamhällen, eller fiskelägen med bofast befolkning i form av strandsittare. Av de sistnämnda ses under 1670-talet Smögen som likt Hasselö(sund) hade 6 upplåtna tomter, Gravarne 8, Hovenäs 10, Svinevik (nära Hovenäset) 5, Vikarne (Vigarne) 2 och Olsten 1 (båda vid nuvarande Sote kanals södra inlopp) och Väjern 2. Strandsittarna fick betala för sin rätt att bo vid havet. De måste vanligen leverera en fjärding makrill varje år – cirka 30 liter – samt utföra sjötransporter. I inledningen hade omkring 100 personer sådana plikter. De få strandsittare som åtog sig lotsuppdrag, och därigenom erhöll smärre intäkter, fick betala avgifter. De slapp däremot att segla för säteriets räkning.¹⁰

Den jordbrukande befolkningen hade det värre. Förutom arbetet på hemgårdarna utnyttjades de som mer eller mindre oavlönad arbetskraft. För Åbys räkning låg 20 av dessa hemman i Tossenes, 16 i Bärfendals och 8 i Askums socknar. Hemmanen bestod vanligen av ett par eller några hushåll. Enbart i Tossene och Bärfendal uppgick antalet hushåll till 62. Historikern Eibert

Ernby, som skärskådat själva donationen och dess konsekvenser, har beräknat antalet dagsverken för Åbys del, vid donationstiden, till minst 1 352. Han noterar att siffran kan synas låg, men att det också gjordes dagsverken på säteriet när det fanns behov. Det hade dessutom tillgång till arbetsinsatser via underställda torpare och drängar.¹¹

En svävande ande

Som få andra personer med anknytning till Bohuslän har donatorn fascinerat eftervärlden och blivit mytomspunnen. Hon har beskrivits som rovgirig och hänsynslös. Åtskilliga historier handlar om hur hon tog över granngårdarna genom list och svek. Hon skulle heller inte ha varit främmande för mord. En av berättelserna kretsar kring en huskaplan som vid ett tillfälle tagit mod till sig och fördömt någon av hennes handlingar. Godsägarinnan blev så upprörd över kritiken att hon befallde sina drängar att hänga upp prästen i källaren. När hon sansat sig beordrade hon att rummet, där liket hängde, skulle muras igen. Givetvis började det spöka i källarplanet.¹² Ett mer litterärt exempel kan ses i den norrlandsbördige Ernst Lundbergs roman "Fjordarnas folk". Där låter författaren den grymma godsägarinnan avrätta en ung man som haft en kärleksaffär med en inneboende jungfru på Sundsby. Mannen hängdes och begravdes med ordern "den dödes kropp skall nedgrävas i allmänna landsvägen där det värsta folketrampet går fram".¹³ Sägner och romanen medförde att de påstådda händelserna ibland återberättas som sannhistorier.

Legenderna är i allmänhet knutna till Sundsby och Tjörn där Margareta Hvitfeldt framlevde sitt liv. Hon vistades troligen endast i undantagsfall vid Åby. Att hennes personlighet ändå inkorporerats i Sotenäs folkminne kan mer sättas samman med hur hennes donation kom att förvaltas. De personer som kom att ansvara för driften av Åby framstod, i gymnasieböndernas ögon, som minst lika snåla och hårda som hon påstods ha varit. Hennes ande svävar även över Sotenäs härad.

När hon avled 1683 trädde donationen i kraft. Tanken var att de båda säterierna skulle arrenderas ut. Arrendatorn, som i praktiken blev godsägare, fick betala en summa pengar för uppdraget. Avsikten var att arrendatorerna skulle driva godsens som under Hvitfeldts tid men också fungera som fogdar. De skulle samla in avgifter från de bönder och strandsittare vilka ingick i godscomplexen. Därefter skulle avkastningen lämnas vidare till Göteborgs gymnasium. Att det hela skulle fungera och skötas korrekt kontrollerades av så kallade *kuratorer*. Såväl landshövdingar som biskopar blev sådana övervakare. I samband med reduktionen ändrades en del av testamentets förutsättningar. Ungefär en tredjedel av donationsjordarna övergick till kronan men lämnades tillbaka som kunglig gåva.

Det var svåra tider efter Gyldenlövefejden. Efter de första årens kaotiska tid skedde en uppryckning. De underlydande bönderna, som efter vad som kan ses tagit det ganska lugnt under denna första tid, började snart klaga över godsarrendatorerna. De senare krävde allt fler dagsverken än tidigare. Böndernas klagomål blev resultatlösa och antalet arbetsdagar ökade.

Protester och reformer

Trots att en tredjedel av säteriernas hemman formellt blivit kronohemman efter reduktionen behandlades samtliga som om de vore av frälse natur. Bönderna hade alltså ingen automatisk besittningsrätt till sina gårdar. Vissa arrendatorer menade att de kunde avhysa bönder som inte gjorde en godkänd arbetsinsats eller bedömts som uppstudsiga. Rättegångsprotokoll återger animositeten mellan parterna. Ett annat tvisteämne blev städjorna, den avgift en nytillkommen

bonde fick betala när han tillträdde en gård. Ibland blev avgifterna för eftertraktade jordar mycket höga, i synnerhet när gårdarna började auktioneras ut. Under Gustav III:s flirt med bönderna under 1780-talets slut ändrades systemet så att en arvinge kunde få överta besittningsrätten per automatik, mot en skälig avgift. Endast om det saknades arvingar skulle hemmanet få säljas på auktion.¹⁴ De regelbundna visitationerna och inspektionerna av böndernas byggnader upplevdes också som förnedrande, men kontrollerna fortsatte ända fram till 1860-talet.

I slutet av 1700-talet växte en ny godsekonomi fram. Allt fler torpare, men även hantverkare, knöts till egendomarna. De fick som motprestationer utföra dagsverken. Deras hustrur tvingades också till arbete på godset, utan betalning men till fri kost. Gymnasiebönderna fortsatte också att pressas till allt fler dagsverken. Vad som kan ses är en fortgående effektivisering och ett hårdare utnyttjande av arbetskraften. Åtskilliga av de resurser som stampades fram kan misstänkas ha hamnat hos godsarrendatorerna. Ernby ställer frågan om arrendatorn engagerade gymnasiebönderna mer för sitt eget bästa än för stipendieinrättningens.¹⁵

I augusti 1784 tågade en grupp bönder till Åby för att protestera mot förhållandena. Händelsen resulterade i en segdragen domstolsstrid. Slutresultatet blev att 28 bönder dömdes att betala 3 riksdaler och 16 skillingar för hot och vanvördnad mot sin husbonde.¹⁶ Striden var dock inte över. Några bönder från Bärfendal hade 1797 kallats till Åby för att köra gödsel. De hade placerat sina hästar på fel ställen och blev tillsagda att flytta dem. När så inte skedde hämtade säteridräng- en den adlige Samuel Virgin, godsarrendator på Åby. Det blev ordväxling och Virgin slog till en av bönderna, Hans Larsson i Östebo, med sin käpp. Larsson slog tillbaka och det blev rättsak. I en inläga till rätten, som kanske säger mer om den underliggande konflikten än själva händelsen, beskrev Virgin att han tidigare två gånger hotats till livet av Larssons far. Trots att Virgin enligt flera vittnen var den som slagit först dömdes Larsson till 18 par spö, tre slag av varje par. Virgin gick fri.¹⁷

Konflikterna mellan gymnasiebönderna och Åby/Sundsby fortsatte under 1800-talets början och gavs nationell uppmärksamhet. 1814 tillsattes en kommitté för att se över förhållandena. Resultatet blev revolutionerande. Dels skärptes reglerna när nya godsarrendatorer skulle tillsättas, dels likställdes donationsgårdarna med kronohemman. Det sistnämnda fick som konsekvens att böndernas skyldighet att utföra dagsverken upphörde. Reformen syftade till att bönderna, genom att utnyttja sin nya arbetsbefrielse och med en säkrare rätt till sina gårdar, skulle skapa större resurser till nytta för stipendieinrättningen. Även strandsittarna slapp i fortsättningen att tvingas utföra sjötransporter. Sillfiskeperioden var visserligen förbi men de sexton fiskelägen som löd under Åby omfattade likväl 153 hushåll.¹⁸

Tiden omedelbart efter reformerna har beskrivits som kaotisk för de båda säterierna. Godsarrendatorerna, som hade betraktat sina ställningar som givna och säterierna närmast som familjegods, utsattes dessutom för konkurrens eftersom andra spekulanter kunde bjuda över. De ekonomiska villkoren försämrades med dramatik. Godsen tvingades anställa tjänstefolk eller införa arbetsbesparande teknik. En lösning för att få arbetskraft var att upplåta mark till torpare.¹⁹ För rätten att bo på ett torp ställdes krav på dagsverken. Elva torp som löd under Åby fick denna dagsverksskyldighet. Dessa torpare genererade 1 326 dagsverken om året vilket ändå inte kunde kompensera bortfallet. Enbart för Åbys del försvann omkring 10 000 dagsverken genom reformen.²⁰

De från arbetsplikten befriade hemmanen ökade som förväntat produktionen. Ökningen blev dock långt ifrån de nivåer som upphovsmännen till de nya regelverken hade hoppats på. Bönderna förblev fattiga.²¹ Situationen och donationens avigsidor uppmärksammades av Holmberg 1845, som genom sin stridsskrift ”Om det bedrövliga tillståndet på den hvitfeldtska donatio-

Åby säteri är i dag mest känt som Nordens Ark. Konflikterna mellan dem som styrde stipendieförvaltningen å ena sidan och såväl strandsittare som bönder på andra, verkar mest som bortglömda anekdoter. Trots det kom männen som styrde Åby att spela en avgörande roll i utvecklingen vid Sotens stränder.

BILD: © ERIK EDVARDSSON/ NORDENS ARK.

nen”, gick till frontalangrepp mot inrättningen och dess dåvarande befallningsman. Holmberg såg donationen som en ”feodal förening i landskapet” och befallningsmannen som ett böndernas gissel.²²

Födelseplats för ”bohusskalden”

En av de godsarrendatorer till Åby som verkade under de förändrade premisserna var skalden Fredrik Nycanders far, Axel. Denne hade varit officer vid Bohusläns regemente men kom tillsammans med hustrun Augusta att driva och härska över säteriet i 47 år. Paret fick sex barn där sonen Fredrik, född 1867, skulle ges epitetet ”bohusskalden”. Inte så mycket är känt om hans uppväxt på storgodset mer än att han tog studenten i Vänersborg. Han reste därefter till Uppsala för att försörja sig som journalist. 1902 inledde Nycander en karriär som fri författare och fick några pjäser på rimmad vers uppförda på Dramatiska teatern i Stockholm. Trots framgångarna i huvudstaden övergick han snart till att besjunga och vurma för sitt födelselandskap, och den ärorika historia som han förband med hembygden – i synnerhet vikingatidens. Han fick också sin gravplats vid Åby.²³

Frågan har ställts av författaren Sven H Gullman om det verkligen finns någon exklusiv skald för Bohusläns del? Han menar att många svenska landskap har sina givna diktare. De är vare sig bortglömda eller förpassade till någon not i litteraturhistorien. För vem minns, eller läser, den en gång i tiden så produktive Nycander i dag?²⁴ Likväl finns hans porträtt inmejslat i en granitstod utanför Vikarvets museum i Lysekil. Samma sällskap har rest stenen till hans minne, och där hyllas han som just ”bohusskalden”. Att Nycanders engagemang för sällskapet har del i uppmärksamheten skall inte betvivlas; han blev dess förste styresman och redaktör.

Nycanders livsverk och författargärning skymms av mörka skuggor, inte minst på grund av att han kopplade samman sin dyrkan av forntidens män och kvinnor med nationalsocialisternas tankevärldar. 1934 publicerades dikten ”Hakkorsets söner” i samlingen ”Ras och rike”. Övertydligt ger raderna besked om Nycanders ideologiska hemvist:

*”Vi hakkorsets söner vi samlas till fejd
mot mörkmännens välde i Sverige.
Vår ljusa symbol har ett urminnes frejd
[...] Vår hotade ras får ej falla,
till kamp för germanen vi kalla...”*²⁵

Frihet för bönder och strandsittare

Tiden fortsatte att arbeta för bönderna under 1800-talets fortsatta gång, Riksdagens bondestånd drev frågan om att gymnasiebönderna skulle få friköpa sina gårdar. Olika utredningar gjordes i syfte att uppskatta konsekvenserna för själva stipendieinrättningen. Men även böndernas situation uppmärksammades. 1869 beräknades 30-40 procent av gymnasieallmogen i Tossene och Bärfendal vara fattig. Talen jämfördes med socknarnas skattebönder där endast åtta procent beskrevs som fattiga. De ansvariga för donationsinrättningen gjorde dock motstånd mot idén att låta bönder och strandsittare friköpa sina gårdar och tomter. Men samhällsutvecklingen drevs obönhörligen mot ett annat håll. Donationen föreföll inte bara feodal utan rentav som museal.²⁶

Under århundradets sista kvartssekel ökade befolkningarna i fiskelägena med dramatik. Den senaste sillfiskeperioden stod för dörren. Fiskerinäringen, och framförallt den nymornade stenindustrin lockade till sig arbetskraft från när och fjärran. Antalet bebodda fastigheter – som var och en rymde åtskilliga personer – i donationsområdena ökade under denna tid med 75 procent, eller till 1 417.²⁷ Tillväxten innebar att förvaltningen av egendomarna slukade allt större resurser; i slutet av 1800-talet fanns det dessutom ett hundratal stenhuggerier på donationsmark vilka krävde övervakning. Endast en dryg tredjedel av inkomsterna, som uppgick till omkring 25 000 kronor om året, kunde användas till stipendier.²⁸ Insikten växte även från de styrandes sida att det kostade för mycket att förvalta donationen. I slutet av 1800-talet hade Sundsby och Åby säteriier sammanlagt 130 hemman under sig, bestående av 600 brukningsdelar. Till detta kom 12 stora fiskelägen med över 6 000 invånare.²⁹ Det var mer ekonomiskt att sälja ut det hela och bruka likviderna där de gav bättre avkastning. Donationen i jord skulle omvandlas till en värdepappersfond.

1907 inleddes försäljningen av skärgårdslägenheterna i Smögen, Gravarne, Bäcke Vik och Haselösund. Tomterna värderas till 90 kronor styck, sjöbodarna till 50. Femton år senare hade 1 954 sådana lägenheter sålts. Parallellt med detta värderades och såldes de skilda jordbruksfastigheterna. Samma år hade 611 hemmansdelar och 50 torp avyttrats. Även bergen värderades och avyttrades i den stund de kunde användas till stenbrytning. Försäljningarna gav inrättningen ca 1,4 miljoner kronor – en betydande summa vid tiden. Säterierna däremot fortsatte att vara ägda av donationsinrättningen och utarrenderades. 1983 såldes Sundsby till en privatperson och 2004 köpte Tjörns kommun Margareta Hvitfeldts sätesgård. Åby förblev utarrenderat till 1976 då Hushållningssällskapet förvärvade vad som återstod av godset. Byggnaderna var förfallna och en del måste rivas, trots att de förklarats som byggnadsminnen. 1988 tog Nordens Ark över Åby och fyllde ek- och bokskogarna med utrotningshotade djur.³⁰

NOTER KAPITEL IX

- ¹ Holmberg 1867:III, s 33
- ² *Biskop Eysteins jordebog (Den röde bog)* 1880, s 376f.
- ³ Oedman 1983, s 234. Olof Kilander var kyrkoherde i Tossene, död 1746.
- ⁴ Johan Pettersson, *Bohuslän förr: nyupptäckter, dokumentation, tillbakablickar*, Skärhamn 2006, s 27ff.
- ⁵ Oedman 1983, s 234.
- ⁶ Losman, 1994, s 61ff. Brevet skrevs troligen inte av Ivar själv utan av hans medresenär och förtrogne, hovmästaren Hans Blichfeld.
- ⁷ Lars Nilsson, ”Det stora sillfisket 1752-1808”, i Erik Lönnroths (red) *Bohusläns historia*, Göteborg 1963, s 216.
- ⁸ Losman 1994, s 132.
- ⁹ Huruvida Åby kan anses som avelsgård är tveksamt. Det fanns inga större sammanhängande jordbruksmarker, och de underlydande ägorna låg högst utspridda mellan bergen.
- ¹⁰ Eibert Ernby, *Margareta Hvitfeldts donation: vision och verklighet*, Uddevalla 2006, s 25.
- ¹¹ Ernby 2006, s 21.
- ¹² Olaus Olsson & Wilhelm Cederschiöld, *Sägner om Margareta Hvitfeldt och hennes släktingar*, Göteborg, 2006, s 16.
- ¹³ Ernst Lundberg, *Fjordarnas folk*, Uppsala 1972, s 111f.
- ¹⁴ Ernby 2006, s 72.
- ¹⁵ Ernby 2006, s 90.
- ¹⁶ Ernby 2006, s 101.
- ¹⁷ Ernby 2006, s 104.
- ¹⁸ Ernby 2006, s 131. Gravarna var störst med 48 hus-häll, följt av Tängen med 24, Smögen 20 och Hovenäs Näs med 20.
- ¹⁹ Ernby 2006, s 155.
- ²⁰ Ernby 2006, s 156.
- ²¹ Ernby 2006, s 174.
- ²² Ernby 2006, s 191.
- ²³ Per-Henrik Berthelius, *Bohuslänsk samling: en kommenterad och illustrerad katalog över böcker om Bohuslän*, Särö 2009, s 55. Berthelius förtecknar ett 50-tal skrifter i bunden och obunden form av Nycander.
- ²⁴ Sven H Gullman, ”Bohusskalden” Fredrik Nycander – aktuell eller bortglömd?, i *Bohusläningen* 1997-03-05.
- ²⁵ Fredrik Nycander, *Ras och rike*, Stockholm 1934.
- ²⁶ Ernby 2006, s 213.
- ²⁷ Ernby 2006, s 216.
- ²⁸ Ernby 2006, s 223.
- ²⁹ Ernby 2006, s 223.
- ³⁰ Ernby 2006, s 233ff.

En fotograferad pennteckning från slutet av 1800-talet ger besked om en slitsam och stundom livsfarlig tillvaro i jakten efter sill.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

Havets skimrande silver

*”Sella, ho går i havet
bland torsk å makrill.
Ho mår inte illa av’et
tar en kallsup därtill.
Skåll!”*

Clupea harengus – sill. Som ingen annan marin resurs har arten, och dess nära släktingar, under århundraden satt sin prägel på livet för befolkningen utmed norra Europas kuster. För Bohusläns del blev förekomsten dramatisk: sillen skapade sällan skådade ekonomiska uppsving när den stod invid stränderna i enorma mängder, men också djupa nedgångar när den plötsligt verkade försvunnen.

Framförallt har det närmast mytiska begreppet *sillperiod* fångslat eftervärlden. Vad som avses är att sillar i väldiga stim, säsongvis och vanligen under en följd av år, går långt in i skärgården. Det kan vara svårt att bilda sig en uppfattning om kvantiteterna mätta i tunnor eller hektoliter, men vittnesmål från Åbyfjorden i januari 1774 ger en målande bild av sillinvasionernas omfattning. Havsviken var vid tillfället så kraftigt isbelagd att det gick att köra med häst och släde över den. Likväl lyckades sillstim, som trängde in från havssidan, spränga sönder isen. Det hamnade så mycket sill ovan iskanterna att de kunde plockas med händerna; likaså gick det att med skovlar ösa upp den sill som stod kvar i vaken och tryckte på underifrån.¹ Andra uppgifter ger vid handen att det lät som jordens undergång när storsillen anlände.² Vad som kan förstås är att när sillen kom, så kom den i oerhörda kvantiteter.

Från att sill ursprungligen enbart varit människoföda utvecklades ett flertal användningsområden. Förädlad till tran kunde den visserligen fortfarande brukas i matlagning men dess huvudsakliga användningsområde var inom garveriindustrin, som bindemedel vid färg- och såptillverkning, eller till belysning. Restprodukten, *grumset*, blev ett utmärkt gödningsämne och i samtiden transformeras processad skarpsill, i form av pellets, till norska laxar.

Varför så ofantliga mängder sill plötsligt reproduceras har vanligen förklarats med gynnsamma lek- och födoförhållanden under ett antal säsonger. Eftersom varje sillhona ger ifrån sig omkring 30 000 romkorn ger bara några procents skillnad i ökad överlevnad dramatiska uppgångar. Fler sillar blir många sillar i efterföljande generationer. Tillväxten fortsätter under ett antal år varefter populationen tycks haverera, för att återgå till mer balanserade nivåer. I modern havsforskning framhålls bland annat variationer i förekomsten av zooplankton, i synnerhet det lilla kräftdjuret *Calanus finmarchicus*, som viktig faktor för hur stora sillpopulationerna kan bli.³ Varför planktonförekomsten varierar under åren finns det givetvis andra teorier om.

I dag finns två större bestånd av sill i Skagerrak: vårlekande Rügen-sill, som efter leken går upp i Västerhavet, samt höstlekande sill som tränger in från Nordsjön. Till detta kommer mindre, lokala bestånd. I forskningen har framförallt sill från Nordsjön, och artens vandringsbeteende, hållits som ansvariga för de historiska massförekomsterna. Kanske handlade det, helt eller delvis, om så kallad NVG-sill.⁴ Denna art leker – i samtiden – på våren utanför de norska kusterna. Den följer sedan Golfströmmen ända upp till Barents hav där den äter sig stor och fet. Att denna sill pekats ut beror på att arten verkar ha varit försvunnen utanför Norges kuster under de år anstormningen av sill ägde rum i Bohuslän. I stället för att följa Golfströmmens huvudfåra valde kanske stimmen, under några decennier, att vika ned mot Skagerraks östra kuster?⁵

Denna mer biologiskt orienterade fråga om sillens variationer, beteenden och ursprung har engagerat forskare, fiskare och historiker under århundraden. Lägg till sillens ekonomiska betydelse. Ämnet tycks outtömligt, och den mängd litteratur och forskningsrapporter som skapats, och skapas, har gjort fältet både mångfacetterat och svåröverskådligt.

Sillperiodernas variabilitet

En *sillperiod* är vanligen ganska exakt årtalsdaterad. I verkligheten ses stora variationer. Även under de mest intensiva perioderna förekom tillfälliga nedgångar, och det har funnits åtskilliga tillfällen under mellanperioderna när rikliga fångster skett. Ekonomihistorikern Lars Nilsson fick därför dela in 1700-talets sillfiske i delperioder.⁶ Begreppet är heller inte något absolut för större geografier. Vissa kusttrakter kunde vara överfyllda med sillstim medan andra områden, ibland mycket närbelägna, stått öde även under de mest givande perioderna.

Ytterst definieras företeelsen som de år när det funnits väldiga mängder av sill i havet. Eftersom sillen vanligen varit försvunnen under många decennier uppstod givna startsträckor. Ibland tog det åtskilliga år att organisera såväl fångst- som produktionsverksamheterna. Sillfisket upphörde heller inte genast efter det att sillen flytt skärgården. Begreppet *sillfiskeperiod* har därför myntats för att särskilja företeelserna. Distinktionerna har dock medfört att man bör ange olika årtal för sillperiod och sillfiskeperiod.⁷

Hur mycket sill det fanns i haven under perioderna är svårbedömt. I vissa skeden mätades avsättningsmarknaderna. Det var inte lönsamt att ta upp all sill som stod och bubblade inne i vikarna. Så var situationen i mitten av 1890-talet. Under säsongen 1895/96 uppgick fångsten i Skagerrak till ca 216 000 ton – eller vid tiden omkring 40 kilo sill per svensk invånare. Det gick inte att ta till vara på all sill. Några år senare var emellertid den samlade årsfångsten nere i 6 500 ton; sillfiskeperioden gick mot sitt slut.⁸

Definitionen sillfiskeperiod skall främst sammankopplas med kustnära fiske och inte det ut-sjöfiske som bedrivits efter sill, i synnerhet från sekelskiftet 1900 och senare. Det kan förutsättas att det historiskt funnits stora mängder sill ute på havsvidderna, men att stimmen förblev okända och oåtkomliga för tidigare generationers fiskare. De hade vare sig båtar och redskap att hämta hem naturresurserna eller logistiska möjligheter att ta hand om fångsterna.

Litteraturen ges flera besked om sillfiskeperioder, eller åtminstone tider av rikare tillgång på sill, redan under vikinga- och tidig medeltid. Uppgifterna anses som osäkra. Under senmedeltiden finns mer säkerställda rapporter, bland annat via tulluppgifter i Öresund. Hur mycket sill det fångades totalt sett blir ändå en gissningslek. En iakttagelse är att äldre uppgifter verkar starkt överdrivna. Först under 1800-talet anses statistiken tillförlitlig.⁹

För Bohusläns och Sotens del kan tre historiska sillfiskeperioder ses med säkerhet. Perioden 1660-1680, omtalad i litteratur och via indikationer, har ifrågasatts. Kanske handlade det under

dessa år enbart om några säsonger där det stundom fanns relativt mycket sill? I det följande har vi dock valt att ta med den i sammanställningen, eftersom den legat till grund för uppfattningen om sillens regelbundna massförekomster.

De första fem möjliga perioderna:

- 971-1026
- 1083-1138
- 1195-1250
- 1307-1362
- 1419-1474¹⁰

De fyra historiska perioderna:

- 1556-1589 (1587). Sillfisket pågick delvis under det Nordiska sjuårskriget, när landskapet var dansk-norskt.
- 1660-1680. Perioden sammanföll med landskapets övergång till Sverige och det följande danska revanschkriget. Möjligheterna att beskatta bestånden i Bohuslän bör ha varit besvärligare än annars.¹¹ Att det periodvis bör ha funnits gott om sill under några av dessa år kan ses genom uppgifter från tidens häxprocesser. Bland annat skulle svartkonster skrämt bort sillen 1666 eller 1667.¹²
- 1747 (1752) -1809. Den stora eller långa sillfiskeperioden skapade en högkonjunktur i Bohuslän.¹³ Ibland anges andra årtal för både start och slut. Det kan kopplats till att sillen inte invaderade hela den bohuslänska kusten samtidigt, utan kom och gick mot skilda kustavsnitt vid olika tidpunkter. I den lokala traditionen var det lotsen Jacob Eriksson från Hunnebostrand, som upptäckte periodens första sillstim när han var på hemväg efter ett uppdrag i Marstrand.¹⁴
- 1877-1906 (1912). Den sista eller möjligen senaste sillfiskeperioden.¹⁵ Fångsterna resulterade i ett förnyat ekonomiskt uppsving för stora delar av Sotens kustbygder. Ett stort antal beredningsindustrier etablerades. Snabbare kommunikationer – järnvägar – gav förutsättningen för den färska fiskens segertåg visavi konsumentledet. Efter sekelskiftet 1900 gick färre sillstim inomskärs, varför fiskarna tvingades allt längre ut till havs. Ett mer avancerat fiske uppstod i såväl Nordsjön som andra nordatlantiska vatten.

Perioderna antyder att vi i dag upplever den längsta avsaknaden någonsin av sillfiskeperiod, det har ju gått omkring 110 år sedan den kustnära sillen senast försvann. Tiden mellan de tidigare sillfiskeperioderna varade i genomsnitt ungefär 70 år. Sillstimmen borde därför, om det funnits en systematisk periodicitet i beteendet ha varit tillbaka vid våra kuster under 1970- eller 1980-talet. Att så inte skedde, eller någonsin mer kommer att ske, har förklarats med det senaste seklets omfattande fiske. Sillen fångas numera redan ute på Atlanten och i Nordsjön och hinner inte längre fram till kusterna i levande skick.

Under senare tid har däremot en ökad förekomst av blåfenad tonfisk noterats utmed bohuskusten.¹⁶ Tonfisk äter gärna makrill som i sin tur jagar sill och skarpsill. Om förekomsten är en indikation på en ny sillfiskeperiod tycks ändå osannolikt. Under 1940-talet, och en bit in på 1950-talet, fanns det gott om tonfisk i svenska farvatten. Under en enda augustidag 1942 landades över 2 000 tonfiskar i Göteborgs fiskhamn, men utan att sillstimmen kom att belägra kusterna.¹⁷

Frågan om sillens periodicitet har fascinerat. Den svenske zoologen A.V. Ljungman (1841-

1901) intresserade sig för saken. Genom att studera variationer i solfläckarnas förekomst lyckades han 1879 konstruera en tabell som visade när sillfiskeperioder borde ha inträffat. Denna lagbundenhet i förekomsterna fick stort inflytande. När teorin senare utsattes för kritisk granskning visade det sig att den inte höll. Det går inte, på vetenskaplig grund med hjälp av himlafenomen, att bestämma när sillen går till eller inte.¹⁸

Från sillkungar till Guds straff

Frågan om sillstimmens ankomster likväl som deras reträtter har orsakat åtskilliga spekulationer under generationers gång, inte sällan med inslag av skrock och vidskeplighet. När stimmen kom så fanns inom folktron en föreställning att de ledsagades av en sillkung.¹⁹ Nu är sillkung, *Regalecus glesne*, en alldeles egen fiskart. Den mycket avlånga och vitblanka fisken kan bli tre meter lång. Den har en mycket märklig röd kam ovan huvudet, något som givit fisken dess rojalistiska namn. Sillkungen är en ytterst sällsynt gäst i alla hav och har endast hittats i Bohuslän vid två tillfällen. Våren 2010 fann Kurt-Ove Eriksson helt sensationellt en död sillkung utanför sin sjöbod i Bovallstrand.²⁰ Det finns också på motsatt sätt uppteckningar att sillfiskeperioder upphört på grund av att någon ovanlig fisk fångats.²¹

Folktron gav andra svar på gåtan varför sillstimmen försvann. En legend pekar på att i havet nedsänkta kopparhästar orsakade sillens flykt.²² Ryktet byggde förmodligen på äldre föreställningar men återkom i samband med häxprocesserna i Marstrand åren 1669-1672. Först när kopparföremålen togs upp skulle sillen återkomma.²³ Uppgiften kom från den påstådda trollpackan Elin Andersdotter i Staxäng, Stångenäset. Under tortyr bekände hon det mesta som pådyvlades henne. Förutom att ha avlat tre barn med djävulen skulle hon ha förgjort sillfisket i den norra skärgården. Elin berättade att hon farit med Satan på ett ”bröträd” [baktråg eller bakspade] till Sote huvud, den västligaste utposten på Ramsvikslandet. Där satte hon även ned några hankar med hästhår, som den onde följeslagaren tillverkat åt henne. Resultatet blev att sillen kom att sky kusten. Hovrätten i Jönköping trodde uppenbarligen på saken och fastställde dödsdomen för både henne och hennes make, som också dragits in i processen. De blev halshuggna och därefter brända på bål, i juni 1671.²⁴

Det blev givetvis av vikt att söka förklara den katastrof som infann sig när sillen plötsligt upphörde komma. Under årtionden hade fiskare och den övriga befolkningen fått sin utkomst av sillen. Stora investeringar hade gjorts i redskap, byggnader och distributionssystem. Från i stort sett ett år till ett annat förändrades allt. De som gjort sig goda förtjänster under många år fann sig arbetslösa. Åtskilliga som varit sena investerare i tillverkningsprocesserna ruinerades. I det senare avsnittet om trankokerierna når vi den uppslitande frågan om det var grumset efter tranproduktionen som orsakade sillens fanflykt. Även krigsfartygens kanonbuller och allmänt oljud sattes i samband med att sillstimmen skrämts bort. Som en preventiv åtgärd förbjöds allt skjutande vid landskapets fästningar 1754. Efter fyrarnas tillkomst, från 1800-talets mitt och senare, sköts det stundom med dånande kanonskott för att varna för tjocka. Även detta var något som upprörde lokala fiskare, förutom alla kustbor som fick sin nattsömn störd. Det antogs också att motorljud skrämde bort ”allt vad sill hette från kusten”, vilket förmodligen bidrog till många fiskares tvekan att motorisera sina båtar.²⁵

Bohuskrönikören Holmberg lyfte fram det hämningslösa leverne som han menade blev följden av haussen. Anstormningen av arbetskraft resulterade i dryckenskap, skörlevnad, mord, slagsmål och andra grova laster vid fiskelägena.²⁶ Sillen försvann eftersom Gud straffade befolkningen för dess ogudaktighet och osedlighet.

Att antalet krogar under den näst sista sillefiskeperioden var högt verkar troligt liksom att brännvinet flödade tämligen fritt. Bara i Kville skall det 1780 ha funnits 15 krogar. Vid tiden har hamnlägen, som Florö i Fjällbacka skärgård, pekats som en sådan plats.²⁷ Ön, eller snarare platsens kroggäster, har blivit mytomspunna för sitt vilda leverne. Långt dessförinnan florerade ölförsäljningen även i Sotenäs. Kerstin i Svenneby hade 1681 sålt öl strax efter mässan i Askums kyrka. Hans i Dahle drack alltför mycket av hennes tappningar men lyckades ändå bege sig till Hovenäset. Där pucklade han på några bönder i fyllan och villan. Kerstin, som sålt ölet, ansågs ansvarig och fick böta. Även vid Tossene kyrka låg en bykrog där bönderna gärna dröjde. Resultatet blev att de förde oväsen på kyrkogården. 1693 hade prästerna i de båda socknarna ledsnat på berusade åhörare, och lyckades få igenom ett förbud mot dryckesförsäljning vid kyrkorna.²⁸

Den som studerar beskrivningar av andra svenska socknar vid tiden ser ungefär samma tillstånd. Lokala och mindre försäljningsställen av brännvin var ingen ovanlig syn ute i landsorten. Frågan är om situationen i Bohuslän var värre än i andra landskap? Åtskilliga rapporter och skrifter ger besked om levnadsförhållandena under 1700-talet, om än alltid sedda ur den övervakande överhetens ögon. Allmogen var strikt kontrollerad i sina hemsocknar men i turbulensen på nya orter var kontrollen inte lika självklar. Förhållandena uppmärksammades av provinsialläkare Brandelius i Skara. I en ämbetskrivelse från 1794 oroade han sig över den veneriska smitta som kusternas säsongarbetare riskerade att föra med sig till hemsocknarna. Han skrev:

"Endast från denna Province utvandrar till Bohusläns Skärgården 2 til 3000 Menniskor, Qvinfolk och Karlar, då fisket begynner. Detta är inte det ordentligaste sällskap och bästa folket, det består til större delen av inhyses, gärningsmän och lösdrivare...[och leva] endast på Brännevin och Sill och medföra många av dem Venerisk smitta till hemorten." ²⁹

Trots de varnande orden kan det misstänkas att skörlevnaden inte var så omfattande som präster, läkare eller ämbetsmän ville ge uttryck för. I stället kan agerandet ses som ett försök att minska arbetskraftsvandringen. Åtminstone halländska bönder sägs ha oroat sig över att deras drängar lämnade sina sysslor för bättre förtjänster vid Bohusläns fiskelägen och trankokerier.

Utfiskning eller ”stiftning”?

Sillens återkommande försvinnande har i samtiden kopplats samman med utfiskning och havens kritiska tillstånd. De direkta sambanden är däremot svåra att se vid tidigare sillfiskeperioder. Det fanns under 1700-talet ingen motoriserad fiskeflotta som drog omkring på världshaven med glupande trålar eller snörpvadar. Sillen verkar ha försvunnit av andra orsaker. Även när storsillen slutade gå in i vikar och fjordar åren efter sekelskiftet 1900 så fanns den kvar ute till havs, i Nordsjön och norra Atlanten. Till saken hör också att det kunde göras stora fångster även mellan sillefiskeperioderna. Ett exempel kan tas från Fjällbacka: 1842 togs det upp 80 000 tunnor sill, där den övervägande fångsten var fiskar mindre än 15 centimeter. Det kan därför misstänkas att det rörde sig om skarpsill (*Sprattus sprattus*).

Det menades emellertid att denna småsill var yngel som nu föröddes, innan den blivit lek-mogen. Resultatet skulle bli färre fiskar som lekte och därmed färre sillar i framtiden. Holmberg skrädde inte orden när han gick till storms mot detta småsillsfiske och utbrast: ”Det finns ingen i sitt yrke så okunnig människa, som den Bohuslänska fiskaren!” Han menade att fiskarna genom sitt oförstånd band ris för egen rygg. Fiskarna begrep heller inte att sill kläcktes ur ägg, som

andra fiskarter, utan fiskarna levde i tron att sillynglen ”stiftades”, det vill säga alstrades fram av egen kraft i havet, vart tredje år.³⁰ Fiskarna menade därför att det inte hade någon betydelse för reproduktionen om de tog upp mindre sillar. Kanske var inte folktron så märklig. Vissa djurarter ansågs kunna uralstras, det vill säga uppstå ur död materia. Först genom den franske vetenskapsmannen Louis Pasteur upptäcktes under 1860-talet accepterades insikten att liv inte kunde vare sig ”stiftas” eller uppstå spontant.

Flera stora sillpopulationer kom att haverera efter andra världskriget. Ett ohämmat överfiske var naturligtvis den främsta orsaken. Även naturliga variationer, jämte oljeprospektering under mera moderna tider, har misstänkts som bidragande faktorer. Under 1970-talet kollapsade bestånden av islandssill liksom den tidigare nämnda norska NVG-sillen. Några år tidigare hade även det kanadensiska sillfisket i Stilla Havet fallit samman. Allt hårdare regelverk och förvaltningsplaner har medfört en viss återhämtning, om än vissa bestånd ännu är utarmade eller försvunna. I dag har ändå fisket efter NVG-sill återupptagits.

Svenska yrkesfiskare ilandförde under 2018 drygt 125 000 ton sill och omkring 57 000 ton skarpsill. Den övervägande delen togs upp i Östersjön; endast ungefär 17 000 ton fiskades i Skagerrak.³¹ Under toppåret 1964 trälade svenska västkustfiskare, från skilda fångstplatser i Kattegatt, Skagerrak och Nordsjön, över 280 000 ton sill.³² Det var mer än den högsta årsnoteringen under den senaste sillfiskeperioden.

Sillfiskets utveckling

”Sillfiskets äldsta historia i Skagerrak framträder sent ur sagornas dunkel”, skriver Hasslöf i sitt standardverk om de västsvenska fiskarna. Efter detta halvmörker framträder åtminstone ett vittnesmål. Det kom från den äventyrlige fransmannen Philippe de Mezière som reste omkring i Norden på 1380-talet. Han konstaterade att ett stort sillfiske pågick i vattnen mellan Norge, Sverige och Danmark.³³ Det skedde med hjälp av större moderfartyg där fiskarna levde logementsliv och saltade in fångsten. Själva fisket skedde från mindre båtar. Arbetsorganisationen med moderfartyg och mindre fångstfartyg hade holländsk förebild. Det var också holländska fiskare som tog ledningen i norra Europas fiskerinäring. När det gällde den mer renodlade handelsverksamheten hade holländarna konkurrens av hanseatiska handelsstäder som Lübeck. Hansan koncentrerade länge intresset till öresundsregionen, där tillgången på sill var god under medeltiden. Den enda norska stad som verkar ha haft en betydande utförsel av sill var Bergen.³⁴ Så småningom började även engelska och skotska fiskare ge sig ut på havet. Vad som kan ses är att samtliga länder runt Nordsjön började exploatera bestånden, antingen som fiskare eller som uppköpare.

Via Claussøns beskrivningar vet vi att ett betydande sillfiske inleddes från 1556, mellan kuststräckan Marstrand till Hamburgsund. Under de decennierna som följde var bohuslänska fiskare huvudleverantörer till både hanseatiska och holländska handelsmän.³⁵ Fisket skedde med garn och sannolikt även med vadar. 1583 förbjöds vadfisket, orsaken var att vadarna tog oblandad fisk. Garnfisket var mer inriktat på den eftertraktade större sillen.

Redan vid denna tid ses sillens stora värde, men också statsmakternas försök att kontrollera fisket. Ett skäl var att den danska kungamakten ville försäkra sig om skatter och tullar. Hasslöf menar att övervakningen måste haft stora svårigheter. Skärgården var stor och fiskarna flyttade sina tillfälliga läger allteftersom sillen dök upp. Han spekulerar om fångstmännens stämde möte med uppköparna ute till havs. Efter det att de fått sillen levererad stack de senare västerut, och undvek på så sätt tullavgifterna.

Ett av uppsyningsdistrikten förlades till Malmön, ett annat till Hamburgsund.³⁶ Den norske biskopen Jens Nilssøn antecknade under sin visitationsresa i området att det fanns ett fiskeläge nordväst om Malmön, kallat Bäckevik (Beckevig). Det låg på ett avstånd motsvarande två eller tre pilskott, och där stod "kungens tullbod".³⁷ Bäckevik skulle kanske kunna härledas till det gamla fiskeläget Bäckevik, i nordvästra delen av dagens Kungshamn. Biskopens avståndsbedömningar gör platsen mindre sannolik. I stället tycks fiskeläget varit beläget i den lilla vik som i dag är känd under just namnet Tullboden, på landssidan strax väster om den nutida färjeplatsen till Malmön. Pettersson, som ägnat frågan intresse menar dock att de uppgivna tullbodarna på Malmön och Bäckevik sannolikt var identiska platser. Han är inte helt säker på geografien, antingen var tullarna bosatta vid nuvarande Tullboden eller möjligen vid Skrivarudden, på norra delen av Malmön. Tulltjänstemän benämndes ofta skrivare, vilket skulle kunna förklara uddens namn.³⁸ Bäckevik nämns i öresundstullens handlingar under åren 1585–1590 och var alltså en känd ort.³⁹

Det bohuslänska sillfisket skulle, även efter de strandnära sillstimmens försvinnande under 1580-talet, inte flyttas ut till havs. Förhållandet kan förefalla märkligt. Sjöfarare och äventyrstörstande vikingar från de nordiska länderna hade några århundranden tidigare, och till synes utan större betänkligheter, givit sig ut på de öppna haven i odäckade skepp. De nådde såväl norra Amerikas kuster som länderna kring Medelhavet. Denna oförvägna mentalitet verkar ha upphört under medeltiden och skulle återuppstå långt senare. En helt annan inställning visade de holländska fiskarna ute på Nordsjön. Snabbseglande transportfartyg försåg männen ute på havet med förnödenheter och tog därefter med sig fångsterna tillbaka, till hemlandet. När besättningarna låg ute till havs under längre perioder blev fisket effektivare. Likartat entreprenörskap kan ses på andra håll i Europa. Portugisiska, franska och i synnerhet baskiska fiskare korsade nordatlanten, och inledde ett intensivt fiske efter torsk och val utanför Newfoundland. Att europeiska fiskare fanns där under 1500-talet är klarlagt vilket kan ses av den vid Red Bay, utanför Newfoundland, år 1565 förlista tremastade baskiska galeonen *San Juan*. Området är numera förklarat som världsarv och står som symbol för den valfångstindustri som uppstod här. Baskerna förvandlade enbart under 1500-talet uppskattningsvis 13 000 valar till olja. Några fiskare från Norden syns inte till.⁴⁰

Vadlaget har lyckats stänga ett sillstim. Bild från Fjällbacka skärgård.
BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

En, i och för sig motsägelsefull, förklaring till den avvaktande hållningen kan sökas i att havet under den danska tiden inte var fritt för alla att utnyttja. Ett fåtal förmögna personer hade monopolartade privilegier, vilket utestängde befolkningsflertalet från mer fjärran fiske. Å andra sidan kan tyckas att det borde legat i dessa personers intresse att exempelvis finansiera mer organiserade fiskeexpeditioner för att exploatera främmande vatten. Efter vad som kan ses dröjde detta. Även svenska myndigheter försökte starta fiskerikompanier, efter holländsk förebild, något som mestadels misslyckades.⁴¹ Först när Bohuslän blivit svenskt drevs saken därhän att fisket på västkusten släpptes fritt; en rättighet som med en och annan restriktion gällt ända in i vår egen tid.⁴² Anders Svensson, som bevakar svenskt yrkesfiske på den digitala resursen *Njord*, uppfattar saken som att ordningen medförde att svenskarna kom att bedriva utsjöfiske tidigare än exempelvis norrmännen, vilka var underordnade danska regelverk.⁴³

Den svenska statsmakten tog bland annat under 1740-talet en del valhänta initiativ i syfte att förbättra det inhemska fisket.⁴⁴ Det verkar i allmänhet ha förblivit kustnära. När 1700-talets långa sillfiskeperiod var över blev återigen backorna, med sina krokare, de nordliga bohusfiskarnas viktigaste redskap.⁴⁵ Frågan kan ställas om det var de nordiska statsmakternas centralistiska politik, och de många regleringarna, som verkade hämmande på fiskarnas initiativkraft. Det har också framhållits att fiskarna sannolikt var ganska nöjda med de resultat de uppnådde i kustvattnen. De logistiska problemen med att transportera färsk fisk till konsumenterna var en annan begränsande faktor förutom att salt var en dyrbara råvara. Det fanns ingen anledning att försöka öka fångsterna; de extra arbetsinsatserna upplevdes som meningslösa.

Det nödvändiga saltet

Claussøn pekar på att fångsterna under 1500-talet ofta torkades, vilket tycks ha varit den ursprungliga beredningstekniken.⁴⁶ I konstaterande ligger en väsentlig del av fiskets problematik: att konservera fångsterna så de förblev ätbara när de nådde konsumenterna. Insaltning var en bättre beredningsprocess än torkning, men salt var dyrt. Det måste vanligen skaffas utifrån.

Enligt traditionen var det holländaren Willem Beukelszoon som under 1300-talet kom på att sill bevarades bäst om den saltades ned i tunnor. Oaktat historiens sanningshalt spreds tekniken via de utländska uppköpare som for utmed kusterna och köpte in råvaran.⁴⁷ Det kan annars antagas att befolkningen, sedan ”urminnes tider”, tagit till vara saltkristallerna i de havsnära berghällarnas fördjupningar när sommarens heta sol varit framme. Att koka havsvatten för att utvinna salt borde ha blivit nästa steg. Hembygdsforskaren Sven Rydstrand, med Stångenäs som utgångspunkt, har uppmärksammat saltsjuderiernas verksamhet i området. Han menar att det var först under 1500-talet som det började anläggas saltsjuderier utmed Bohuskusten.⁴⁸ Förmodligen sjöds det dock salt tidigare än så. Under 1100 och 1200-talen utfärdades bestämmelser för Halland och Norge där tionden och skatter skulle erläggas i salt.⁴⁹

Salt som ekonomisk drivkraft rymmer en fascinerande historia och är djupt förbunden med utvecklingen inom handel och sjöfart. Redan före 1000-talet hade salt producerats vid Lüneburg, i norra Tyskland. Förutom i saltgruvor utvanns betydande mängder salt vid salinor utmed Portugals och Medelhavets heta kuster. Salt förblev en ständig bristvara. Omvittnat är hur knappheten många gånger ödelagt rika sillfångster.⁵⁰ Det låg samtidigt i statsmakternas intresse att minska den dyra saltimporten. Gustav I gav order om att starta inhemsk saltbränning när svenska soldater för en tid ockuperade norra Bohuslän. Några resultat kan inte ses. På tingsplatserna i norra Bohuslän upplästes 1666 ett kungligt brev, som meddelade att den bonde som ville sjuda salt slapp från plikten att ingå i ett båtmanshåll. Inte nog med det, han slapp betala tull på det

Under sommaren flockas saltkristallerna i hållarnas fördjupningar.

material han eventuellt behövde köpa från utlandet för tillverkningen, det vill säga en kittel eller större gryta.⁵¹

Under 1670-talet började saltpannor att för en tid sjuda i Göteborgs skärgård. Inte heller denna gång lyckades saltkoken. Bonderiksdagsmannen Pehr Bryngelsson representerade både Stångenäset och Sotenäset. Han bildade ungefär samtidigt bolag med några bönder i häraderna. Myndigheterna menade dock att processen slukade för mycket ved; på ett plan motarbetade de alltså sina egna intentioner. Ett förbud utfärdades men Bryngelsson lyckades utverka respit. En av dessa saltpannor stod vid gården Långeland i Askums socken.⁵² Vi vet detta eftersom Bryngelsson råkade i dispyt med sin kompanjon, bonden Oluf. Av tingsprotokollet från 1696 framgår att det hade producerats salt på platsen, fastän Oluf påstod att han saknade ved till sin kittel.⁵³

Den påhittige Christopher Polhem skissade några år senare på ett större saltverk i de inre delarna av Gullmarn, där vattnet ansågs som bäst och saltast. Inte heller detta projekt blev till verklighet. I stället utvecklades från 1650-talet en omfattande saltimport från södra Europa och norra Afrika. Det var en riskfylld verksamhet. Flera fartyg kapades där besättningarna blev slavar i Nordafrika.⁵⁴ Trots det ökade trafiken eftersom behovet var stort. Enorma mängder importerades. Städer som Göteborg, Marstrand och Uddevalla gavs direktiv att tillsammans årligen garantera 100 000 tunnor salt.⁵⁵

1700-talet verkar ändå vara saltbristens tid i stora delar av Bohuslän. Domstolsprotokoll visar att det köptes salt från Norge, vilket var förbjudet.⁵⁶ Kalm kunde berätta att det 1742 kokades salt i norra Bohuslän till ett pris av nio daler kopparmynt för en tunna.⁵⁷ Hur desperat behovet var framgår av att även tång använts till saltframställning. Tången kokades till aska för att sedan lakas ut och bli till så kallat svartsalt.⁵⁸

Först under 1800-talet kunde fiskerinäringens behov tillfredsställas. I eftervärldens ögon förefaller regelverken och statsmakternas agerande som märkliga och kontraproduktiva. Det har dock framförts synpunkter på att det ständiga klagandet över otillräckliga saltmängder, och myndigheternas åtgärder, fått problemet att framstå som värre än vad det egentligen var.⁵⁹ Framställning av tran blev en lösning på denna verkliga, eller påstådda, saltbrist.

Sillfiskets lämningar

Från sin tidshorisont på 1840-talet, drygt 30 år efter den närmast föregående sillfiskeperioden varit förbi, noterade Holmberg att fisket reducerats till att enbart vara en syssla för skärgårdsbon och strandsittaren. Han skrev:

”Dess rikedom sista gången, likasom det lif och den rörlighet, som då rådde i vår skärgård, öfvergick all föreställning. Menniskoboningar och kostbara förädlingsverk prydde nästan hvarje klippa i de indre södra skären, som deraf fingo utseende av den lifligaste stad!”⁶⁰

Holmberg, liksom andra vittnesmål, noterade att allt hade förändrats.⁶¹ Endast *rudera*, förfallna byggnadslämningar, stod kvar på de öde klipporna; blott sjöfågeln skrån och någon ensam fiskares årtag bröt den dystra stillheten.⁶² 200 år senare, i nutid, kan vi fortfarande se enstaka spår av de tidigare sillfiskeperioderna. Tidens tand, vinterstormar, grustäkt, stenbrott, utfyllnader och bebyggelse har inte alltid förmått flytta eller erodera alla tomtningar, hus- och bodgrunder, invallade dammar eller bryggfundament. En komplicerande sak är att varje sillfiskeperiod kan antagas ha skapat ungefär samma bebyggelsemässiga iver som de föregående perioderna. Eftersom det i stort sett enbart är sten som återstår kan det många gånger vara svårt att avgöra från vilken tid lämningarna tillhör. Byggnader kunde ju resas på de tidigare använda fundamenten, och ursprungliga grundstenar kan ha återanvänts.

Etnologen och prästen Johan Pettersson har undersökt skärgårdsbebyggelsen under den norska tiden. Han har försökt ringa in ett antal troliga säsongsfiskelägen och pekar särskilt på Trælsand [Trele sand], vid Åbyfjordens yttre del på Sotenässidan. Platsen är nämnd som ett fiskeläge av Nilsson.⁶³ I folkminnet har Trælsand, med sina stengrunder, uppfattats som rester av en övergiven stad, något som kan bero på att tre trankokerier legat på platsen. Så sent som år 1950 kunde Pettersson fortfarande observera en del av de ursprungliga husgrunderna.⁶⁴ Ytterst lite kan skönjas i dag. Täkt av snäckskalssand har ödelagt lämningarna.

Frågan om var bosättarna kring Soten levde och hur många de var är omdiskuterad. Att det längre in i landskapet fanns en utspridd jordbruksbefolkning står klart. Värre är att särskilja mellan strandsittarna, de människor som var bofasta vid havet, och de som tillfällighetsvis ägnade sig åt säsongsfiske. De senare anlände när sillen gick till, reste skilda former av byggnader och bedrev fiske. Efter avslutad säsong lämnade de lägena för att återkomma när fisket åter begynte. Att *säsongsfiskelägen* verkligen existerat anses i dag klarlagt, trots att fenomenet har ifrågasatts.⁶⁵ I diskussionen har även frågan rests om sådana tillfälliga lägen utvecklats och övergått till att bli fasta boplatser för fiskare.

Frågan kan mest tyckas ha akademiskt intresse men har udden riktad mot när, hur och i vilken omfattning kusterna togs i anspråk. Hasslöf pekar på att tidigare forskare velat se fiskelägenas uppkomst genom att främst arbetskraft från jordbruket sökt sig till nya näringar. Han menar att det är en felsyn eftersom åtskilliga strandsittare, som det kan uppfattas, ”alltid” bedrivit mindre jordbruk vid sidan om fiske. Fiskelägena befolkades också av andra yrkesgrupper än enbart fiskare.⁶⁶

Även hembygdsvetaren och professorn i romanska språk, Olof Brattö (1915-2007), har engagerat sig i frågan. Han konstaterar att han blivit allt mer böjd att se utvecklingen av fiskelägena som en direkt följd av 1500-talets sillfiskeperiod. Inte enbart köpmän, utan även fiskare och arbetsfolk, sökte sig till Sotens nejder. Några stannade kvar efter det att sillen svek. De kan ses

upptecknade i 1610-talets dansk-norska mantalslängd. Flera strandsittarsamhällen eller fiskelägen skulle bli kvar in i samtiden.⁶⁷

Pettersson har, förutom Trälsand, registrerat ett antal sådana säsongsfiskeplatser utmed kuststräckan från Hamburgsund till Malmön. Det nordligaste av dem låg på Lilla Hamburgös (Jacobsö) nordsida. I Svenneby socken ses Hornsund vid Hornö, invid dagens inomskärsled. Det en gång så stora fiskeläget Brevik låg på Svenneby gårds ägor, så också Skutebacken. På själva Sotenäset finner vi Bovallstrand, där det enligt skattelängderna fanns strandsittare först 1617/1618. Hunnebostrand däremot förefaller ha varit kuststräckans mest expansiva ort. 1587 fanns det 125 registrerade bodar vid det skyddade hamnområdet. I uppräknigen av dessa bodars ägare förekommer närbelägna bönder i Askums och en från Tossene socknar. Ett stort antal av ägarna var emellertid utsocknes, och tillhörde högre samhällsskikt som adel och myndighetspersoner. Fem av de åtta ”herremansbodarna” ägdes av den danske adelsmannen Jarup Grubbe. Även den danske kungens ståthållare i Norge, Lodtuig Munck, var bodägare. Tolv personer innehade 49 bodar. Flertalet av dessa bodägare lejde naturligtvis folk som skötte fisket och hanteringen av fångsterna. Det kan förutsättas att bodägarna tog hem huvudparten av vinsterna. När fisket tog slut upphörde troligen ägarnas intresse för såväl bodar och arbetskraft, men Hunnebostrand övergavs ändå inte som fiskeläge.⁶⁸

Vi finner inte heller spåren efter de sannolikt enkla byggnadskonstruktioner som kallats tångbodar eller *thang boed* i det skriftliga materialet. Vi vet att de funnits sådana byggnader på exempelvis Stora Skeppsholmen, utanför norra hamnen i Lysekil under 1500-talet, eftersom ägarna fick betala skatt för dem.⁶⁹ De var sannolikt resta i all hast när ett fiske plötsligt startade. Kanske rullades stenar samman till en grund varvid uppresta störar och grenar tätades med tång till väggar och tak? Den kringresande Kalm noterade under sin resa i landskapet 1742 att bönder åtminstone använde sig av tång som taktäckning, kanske som ersättning för den traditionella vassen på andra platser i riket?⁷⁰ Även senare än så skulle befolkningen stundom använda tång till sina tak. Eller höll stenarna en tätduk på plats? 1589 års jordebok visar att åtminstone tältmakaren Hanns Theltmager var bosatt i Hunnebostrand.⁷¹

Några fiskelägen som Bäckeвик och *Visketang*, det vill säga dagens Fisketången, är omnämnda av Nilssøn. Smögen anges som en hamn. Även på Malmöns östra sida huserade ett fiskeläge.⁷² I jämförelse med den utveckling som skulle komma att följa, där de mest kända fiskelägena utvecklades på Smögen, Hasselösund och kring Gravarne, verkar dessa sydliga delar av häradet ha stått ganska öde under 1590-talet. Majoriteten av strandsittarna verkar ha befunnit sig i trakterna kring Hunnebostrand och södra Kville härad.

Sillsaltning – söder om Gullmarn

Sillen kunde torkas, rökas eller pressas för att öka hållbarheten.⁷³ Då sill, till skillnad mot magrare fiskar som torsk och långa inte var särskilt lämplig att torka, upphörde i stort sett processen när insaltningstekniken introducerats. Inte heller fick den rökta sillen någon större, eller mer långvarig kommersiell betydelse.

Holländarna hade däremot valt att utnyttja vinterkölden när de fraktade hem sina fångster under 1500-talet. Det skulle dröja till 1860/70-talen innan is, efter norsk förebild, kom att användas mer utstuderat inom den svenska fiskenäringen. Det handlade länge om naturis som under vintrarna sågats ur närbelägna sjöisar. Genom att förvara isblocken i sågspån smälte inte isen förrän till sommaren. Den minnes gode kan säkerligen berätta om grånande islador som långt in på 1960-talet stod kvar invid en del västsvenska sjöar. Före frysnarnas tid blev handel med isblock

en viktig näring och det var naturligtvis inte bara fisk som därigenom gavs ökad hållbarhet.⁷⁴ I avsaknad av denna mer moderna teknik var det insaltning som gällde när 1700-talets sillefiskeperiod inleddes.

Hösten 1752 anges som den egentliga startpunkten. Några handelsmän i Göteborg saltade denna säsong in över 1 000 tunnor sill. Sex år senare, i hela Bohuslän, producerades över 100 000 tunnor.⁷⁵ År 1761 räknades salterierna i länet till 252 stycken. Samma år exporterades 229 000 tunnor. På mindre än tio år hade en helt ny industri uppstått och skapat grunden till landskapets högkonjunktur. Fram till 1787 var salterierna i huvudsak förlagda till Göteborg och länets södra delar. Sunnervikens fögderi, där Sotenäs ingick, svarade endast för enstaka procent av den totala produktionen. Först 1787 var fögderiet uppe i över 20 000 tunnor, eller omkring 5 procent av länets tillverkning.⁷⁶ De få anläggningar som fanns i fögderiet var av mindre omfattning.

Göteborgs skärgård och södra Bohuslän kom att dominera och Gullmarn har uppfattats som huvudsaklig nordgräns för verksamheten. Koncentrationen kan förklaras med närheten till de många främmande fartyg som anlöpte Göteborgs hamn, liksom bättre tillgång till salt och tunnor. Produkten konsumerades visserligen inom landet men det var som exportvara sill fick sin verkliga betydelse. Från 1762 till 1807 – med undantag för tre år – exporterades under samtliga år *över* 100 000 tunnor. Under de absoluta toppåren 1790 till 1798 låg exporten, förutom ett enda år, alltid över 250 000 tunnor. Städer som Riga, Königsberg, Danzig och Hamburg tog emot en stor del av leveranserna, så även Irland och Maderia. På den sistnämnda ön skulle sillen förmodligen användas som mat till slaverna på sockerrörsplantagen.⁷⁷ En av anledningarna till intresset för Sveriges enda egentliga koloni, St. Barthélemy i Karibien, var att ön förutom socker skulle förse hemlandet med salt. Det blev emellertid en stor misräkning. Det salt som producerades, och nådde Sverige, räckte knappt till att salta in den sill som sändes tillbaka, som föda till slaverna.⁷⁸

Sill, bränsle och arbetskraft gav tran

Sillens fetthalt varierar normalt mellan 10 till 20 procent av dess kroppsvikt, vilket skall jämföras med 1 procent för torsk eller omkring 13 procent hos lax. Att koka tran av fisklever, säl- och valspäck liksom fet sill var en mycket gammal verksamhet. Det finns tecken på att säljägare under den yngre bronsåldern kokat späck till tran i kokgropar, direkt på bergen.⁷⁹ Att omvandla sill till tran ökade produktens hållbarhet. Den förädlade varan var heller inte lika voluminös att transportera som sillen själv. Tran skall ses som en kemisk produkt, där framställningen från 1750/60-talen utvecklades till en egen industri. Anledningen kan, återigen, dels sökas i den troliga bristen på salt men dels även den förädlade varans många och efterfrågade användningsområden.

Medan salterierna, förutom arbetskraft och råvara, mest behövde tunnor och salt i sin verksamhet, krävde trankokerierna kittlar, bränsle och tekniska anordningar. Som investering betraktad var ett kokeri betydligt kostsammare än ett salteri. I inledningen var kittlarna i järn men de produktutvecklades med tiden, blev allt större och tillverkade i koppar. Ofta byggdes kokkärlet på med en ring av gran- eller furuplankor, och kom att likna en större balja. Inte sällan stod två eller fler kittlar över varje eldstad, kallad *gruva*. I vedbristens Bohuslän eldades det vanligen med torv. Det fanns torvmossor i närområdet, i synnerhet i Tossene sockens sankare områden, vilket resulterade i en omfattande torvbrytning. Senare eldades det även med importerad stenkol. Kolet brann effektivare men var dyrare.

I grytan blandades två tredjedelar vatten med en tredjedel sill. Under ständig omröring stod

två man i osande rök och stank. Med långa kopparspadar höll de sillen från den heta botten. Fettet, som flöt ovanpå sörjan av sill, skummades regelbundet av och slogs därefter i en klartunna. När sillgrumset fällt till botten och vattnet separerats från fettets avtappades tunnan. Det färdiga tranet hölls på andra tunnor i ek, vilka vanligen rymde 60 kannor eller omkring 156 liter. Efter avslutad kokning förpassades bottenresterna ut i havet.

Det var möjligt att åstadkomma tre till fyra kok under ett dygn. En motsvarande tunna sill kunde ge allt mellan 5 till 20 liter tran. Processen var, förutom att den krävde stora mängder bränsle och sill, mycket arbetsintensiv. Varje kittel behövde minst två kokare och en eldare som höll i gång lågorna. Till trankokeriet hörde också ett antal hantlangare, tunnbindare samt förmän, och vid åtminstone de större, en bokhållare. Det finns vitt skilda uppfattningar om hur många människor som sysselsattes. Efter en extrapolering menar geografen Lennart Dalén (1897-1964), som avhandlat fiskelägesbebyggelsen, att 8 000 personer var verksamma vid de bohuslänska trankokerierna. Ytterligare 1 500 individer ägnade sig åt att frakta sill och tunnor medan 7 500 var fiskare.⁸⁰ Hasslöf är kritisk till uppskattningarna och menar att endast omkring 4 000 sysselsattes vid trankokerierna.⁸¹ Skillnaderna i uppfattningarna om hur många som var engagerade kan bero på att verksamheten var säsongbetonad och av tillfällighetskaraktär. Sillen dök upp högst oregelbundet utmed kusterna och under perioder saknades råvara. Driften låg då nere i väntan på nästa anstormning.

En annan inte oväsentlig yrkesgrupp var alla handelsmän som fick sin utkomst via sillhandel. Inte enbart städernas borgare, utan även strandsittare, hade rätt att idka sådan köpenskap. Lägg dessutom till en mängd människor som tillhandahöll det mesta som arbetskraftsinvasionerna behövde. Det är lätt att föreställa sig den Klondyke-stämning som måste ha infunnit sig med ett myller av människor i febril verksamhet. Kanske pågick arbetet bara under några höst- eller vintermånader – när sillen vanligen nådde kusterna – varefter arbetarna drog vidare. Platserna låg sedan mer eller mindre öde till dess att nästa säsong inleddes. Ur ett perspektiv var det tvärtom mot dagens situation. Nu är somrarna vid Soten fyllda av liv och rörelse medan det är betydligt lugnare under den mörka årstiden.

Trankokerierna i Sotenäs

Åtskilligt är känt om trankokerierna i Sotenäs via uppteckningar, myndigheternas längder och register men också fysiska lämningar. Det kan heller inte uteslutas att det funnits ytterligare trankokerier i Sotenäs, men som inte lämnat några fysiska spår efter sig, eller mentala dito i folkminnet. Anläggningarna kunde ha ägts av närboende bönder som tid till annan kokade tran till husbehov eller för att erhålla gödning. Hur omfattande hela industrin var vet vi 1783, eftersom landskapet detta år inventerades på sina trankokerier.⁸² Det kan alltså ha funnits verksamheter som lagts ned tidigare än så, eller etablerats senare.

Ett exempel är det påstådda trankokeriet på Tryggö skär. Inte ens personer med till synes ingående kunskaper om Tryggö-området verkar säkra på dess existens.⁸³ Det finns heller inga skriftliga källor som pekar på att ett trankokeri funnits på skäret. Den grunda lagunen, mellan skäret och Tryggö, har i sina inre vikar en botten som beskrivits som ”rutten”, vilket tagits till intäkt att ett trankokeri verkligen legat på platsen. Inte ens i nutid verkar denna botten helt fräsch. Några spår av byggnader kan emellertid inte ses. De lösa stenar som finns på skäret ligger högst utspridda. På skärets södra sida finns det dessutom förvillande spår efter senare tiders stenbrytning.

Att det i dag så ödsliga och vindpinade Tryggö skär verkligen haft bosatt befolkning framgår däremot av Askums församlings rekonstruerade sockenlängder. Under 1770-talet levde Anders

Bengtsson och hustrun Tora Jacobsdotter på skäret, tillsammans med tre barn samt den bräckliga pigan Anna.⁸⁴ Det kan inte uteslutas att Anders arbetat på det tänkbara trankokeriet, eller kanske haft uppsikt över detsamma när ingen tillverkning bedrevs. Under lång tid därefter ses inga bosatta, varför det förefaller som om Tryggö skär stått öde efter sillfiskeperioden. Under 1870-talet syns dock en ny familj: Matthias Christiansson och hans hustru Anna var då bosatta på skäret tillsammans med sina barn. Anna avled 1878, 70 år gammal.⁸⁵ En dräng och en kvinna ses också ha bebott skäret men flyttade därifrån 1862-1865.⁸⁶

Den grundläggande dokumentationen över trankokerier och sillsalterier i Bohuslän har utförts av den tidigare nämnde Pettersson. Han använder sig av begreppet *Skärgårdsverk* för att beskriva de protoindustriella anläggningar som uppstod utmed kusterna i samband med sillfisket.⁸⁷ I Kville och Svenneby socknar finner han nära 50 trankokerier samt 10 i Tossenes och 12 i Askums socknar.⁸⁸ Petterssons uppgifter måste anses som tillförlitliga då han utgått från officiella källserier.

Hembygdsforskaren Sölve Wikström har listat trankokerierna i Sotenäs härad och kompletterar Petterssons uppgifter. Wikström förtecknar samtliga som Pettersson angivit. Han pekar dessutom på att det funnits ett trankokeri på södra sidan om inloppet till Smögens hamn, Kleven. Likaså skulle Hällö hamn haft ett eftersom botten bär spår på grums, precis som vid Tryggö skär. Husholmen, vid dagens segelled utanför Väjern, kan också ha rymt ett trankokeri. Pettersson har heller inte tagit med Gramskär norr om Ulebergshamn. Att trankokeriet inte förekommer i hans uppställning kan bero på att det anlagts efter 1783. Här finns tydliga lämningar kvar efter ett trankokeri, bland annat rester av tegelsten och den invallade grumsedammen. Wikströms dokumentation visar att verksamheten på denna plats ägdes av en ryttmästare från Strömstad. En bokhållare med familj bodde på platsen fram till 1802.⁸⁹

Inte långt därifrån ligger Flatholmen. Trankokeriföretaget Michael Koch & Söhner upprätade ett avtal med markägarna 1795 om att få bygga en anläggning på holmen. Avtalet utgör i sig inget bevis för att kokeriet verkligen kom till stånd, men Wikström håller inte för osannolikt

Vare sig stormar eller tidens gnagande tand har lyckats utplåna spåren efter trankokeriet på Gramskär, en udde mellan Bovallstrand och Ulebergshamn. Bilden visar grumsedammen.

På kartan över Gramskär är såväl byggnader som bryggor utmärkta.
 BILD: HERMELINSKA KARTSAMLINGEN/
 KRIGSARKIVET.

att så blev fallet. Han hänvisar till att det årligen skulle utgå en summa om 12 riksdaler och 24 skilling i ersättning till de lokala bönderna.⁹⁰ I avtalet anges också att det redan fanns ett trankokeri i Ulebergshamn. Sammanlagt hade fem ansökningar om att få starta trankokerier i området lämnats in under åren 1786 till 1795. Vid det sistnämnda året inkom även två ansökningar från Hunnebostrand. En av dessa ansökningar hänvisade till att det redan fanns ett kokeri på orten. Det kunde alltså ha funnits sju trankokerier på de båda orterna och som minst två. Spåren efter dem verkar ha försvunnit.

Wikström når därmed till 26 säkerställda trankokerier samt ytterligare fyra mer svårbedömda där hans källor är muntliga samtal med uppgiftslämnare i samtiden. Är uppgifterna korrekta, och under förutsättning att samtliga ansökningar i Ulebergshamn och Hunnebostrand förverkligades, skulle antalet trankokerier i Sotenäsområdet har uppgått till 35.

Petterssons lista på trankokerier i Sotenäs härad från norr och in i Åbyfjorden:

- Lamans brygga, på Bottnafjordens södra sida. Platsen kallas numera Önneruds brygga.
- Skomakarudden, Bottnafjordens södra sida.
- Buvallstrand, Finntorps ägor, Bottnafjordens södra sida.
- Bovalls fiskeläge, dagens Bovallstrand.
- Stensnäs på Klevs ägor, viken söder om Bovallstrand. En samling kullerstenar finns i vattnet, troligen den inre delen av en stenbrygga.
- Stensvik, den lilla viken mellan Ulebergshamn och Hunnebostrand.
- Lahälla, vid nuvarande marinan strax söder om Hunnebostrand.
- Söö, det större skäret strax utanför Hunnebostrand.
- Hamansudden, i dag kallad Hammarudden, nära badplatsen vid Långevik, mellan Sote kanals södra inlopp och Väjern.
- Sandbogen, vid Kungshamn.
- Hassleskär, Smögen.
- Tången.

- Gåseskär, vid Hovenäset. Har låg ett av områdets största trankokerier med tolv kittlar.
- Gluppesund (Gluppö sund), Örnefjordens östra sida.
- Drottninggården, Skarpe Nord.
- Sandshuvud. Här fanns två trankokerier.
- Viken, Amhult.
- Amhults sund, Amhult.
- Stensjö.
- Röds brygga, Röd.
- Åby.

Wikströms kompletterande företckning:

- Gramskär, norr om Ulebergshamn. Här låg ett av de större verken med åtta kittlar. Efter 1810 var platsen övergiven. Husfundament samt grumsedammar ses än i dag.
- Flatholmen, norr om Ulebergshamn. Även till detta skärgårdsverk ansöktes om åtta kittlar.
- Minst ett i Ulebergshamn, okänt var.
- Minst ett i Hunnebostrand, troligen Marieberg på Ellenens ägor, där restaurang Bella Gästis ligger i dag.

Till dessa kommer fyra tänkbara trankokerier:

- Tryggö skär.
- Husholmen, invid segelleden utanför Väjern.
- Kleven, södra sidan om inloppet till Smögens hamn.
- Hällö hamn.

Slutligen *kan* det dessutom ha funnits ytterligare fyra i Ulebergshamn och ett i Hunnebostrand.

Av de större trankokerierna i Askums och Tossenes socknar märks Michael Petter Gerles anläggning på Sandbogen. Där saltades även sill. Det byggdes under 1780-talet och lades ned 1810, för att bli handelsbod och köpmanshus. Anläggningen vid Gluppesund, uppförd 1795, hade åtta kittlar medan Gåseskärs trankokeri vid Hovenäset, som byggdes 1791, hade tolv. Båda ägdes av landshövdingen Fredrik Lilljehorn samt Åbys godsarrendator Samuel Virgin. På Smögen låg Hassleskärs trankokeri med åtta kittlar, ägt av uddevallafamiljen Koch. Kring Sandshuvud fanns tre kokerier med sammanlagt 17 kittlar. Samuel Virgin var åter en av delägarna. På Söo utanför Hunnebostrand ägde J.C. Schulzen, officer vid Bohusläns dragonregemente, en anläggning medan Gerle även förfogade över ett trankokeri med sex kittlar vid Tången. Stensvik, en liten vik söder om Ulebergshamn, innehades av handelsmannen Sönnenberg från Göteborg. Där osade åtta kittlar. Kronolänsmannen Swartz och Reinhold Klingstedt drev ett kokeri vid Drottningudden på Buas ägor medan J.J. Kjellgren i Strömstad innehade trankokeriet på Hamansudden.

Ägarbilden i Sotenäs visar att det oftast var utsocknes stånds- och myndighetspersoner som drev och finansierade verksamheterna. I det närbelägna Kville härad var situationen annorlunda. Där var den stora majoriteten av ägarna boendes i hemsocknarna och tillhörde kategorierna lantmän och skärgårdsbor.⁹¹ Med tanke på det kapital som behövdes kan det funderas över om Kville generellt sett hade fler förmögna invånare än Sotenäs? Eller hade den Hvitfeldtska stipendieinrättningen lagt en hämsko över kustbefolkningens initiativkraft och ekonomiska utveckling i det sistnämnda häradet?

Hasslöskärs trankokeri stod färdigt 1795 på några skär som kom att kallas för Tegelholmarna. Genom utfyllnader är de ursprungliga skären numera en del av Smögenön. Casper Ljungdahl behandlar verksamheten i sin skrift om Smögen och Hasselösund och visar hur rationellt produktionen organiserades.⁹² Det var visserligen fjärran från det löpande bandets effektivitet, men det fanns en genomtänkt plan i processen. Med hjälp av vindspel hissades den från havet inkommande råvaran upp till en sillbinge. Via trärännor transporterades sillen därefter ned till kittlarna. Själva trankokeriet var en timrad och brädfodrad byggnad, i två våningsplan och med taktegel. I en tillbyggnad fanns det bostäder och plats för tunnbindarverkstad. Här stod ytterligare byggnader som en träbrygga ut mot sjön, en gångbro över viken och fördämningar för grumset. Anläggningen försäkrades till 4 240 riksdaler, vilket antyder investeringens storlek. Smögens fotbollsplan ligger i dag vid det som en gång i tiden var Hasslöskärs grummedamm. Det är inte mycket som i dag minner om tidens möda. När sillen försvann upphörde verksamheten. Efter 1814 förefaller Hasslöskär vara avvecklat och ägarföretaget Koch försatt i konkurs.

Exporten av tran blev för en tid Sveriges efter järn mest viktiga exportvara. När den var som högst lämnade 61 000 ton tran landet, blott 3 000 gick till inhemsk konsumtion. För att producera denna mängd behövdes i runda tal över 200 miljoner liter färsk sill. Liksom för den saltade sillen var ”de tyska orterna” de största köparna.⁹³ Det finns en spännande berättelsetradition om att tran från Bohuslän skulle ha illuminerat Paris – kanske under revolutionsåret 1789? Produkten skulle ha använts som bränsle i stadens gatlykter.⁹⁴ De som ägnat frågan intresse har haft svårt att hänvisa till konkreta källuppgifter, andra menar gärna att uppgifterna förefaller fantasifulle.⁹⁵ Pettersson visar ändå att av de 20 000 fat som skeppades från Bohuslän år 1783 var det 800 som nådde Paris.⁹⁶

”...det var ett riktigt skitjobb att koka tran...” Bild från trankokeri på Tjörn.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

Till storms mot grumset: trangrumsakten

I brist på samtida vittnesmål lät Hasslöf en fiskare, född på Gullholmen 1841, berätta om hur det gick till att koka levertran. Processen har beskrivits som likartad den vid silltranskokning. Hasslöf noterar ur fiskarens mun: ”Det var ett riktigt skitjobb att koka tran... det var nära att en blev förstörd ibland av värme och dålig lukt”.⁹⁷ Fiskarens uppfattning delades av den engelska resenären Mary Wollstonecraft (1759-1797) som år 1795 passerade genom Bohuslän. Hon fann inte odörerna från trangrumset som särskilt behagliga.⁹⁸

Det var nu knappast omsorgen om dem som arbetade vid kittlarna, eller för luktens skull, som myndigheterna reagerade över trankokningen i Bohuslän. I eftervärldens ögon framstår reaktionerna som både oväntade och märkliga. Näringen hade blivit en viktig exportprodukt, en mängd inflytelserika ämbetsmän och högre ståndspersoner återfanns som ägare till trankokerier. De inskränkande initiativen kom ändå från myndigheternas sida. Resultatet blev en uppsplitande strid, som något tillspetsat, har setts som den första utslaget av miljömedvetande i Sverige.⁹⁹

Kokerierna producerade stora mängder sönderkokta sillrester. I inledningen hällde åtskilliga trankokerier grumset direkt i sjön. Ganska tidigt utfärdades emellertid direktiv att avfallet skulle samlas ihop i dammar, eller om det inte gick, grävas ned. Ett motiv var en rädsla att sillen, när den äntligen kommit tillbaka, skulle skrämmas bort av resterna från sina döda kamrater och åter försvinna ut till havs. I stort förefaller de flesta rörelser ha följt regelverken, även de var ju beroende av kustnära sill, men ett betydande antal struntade i dem. 1783 skärptes kontrollen och 328 trankokerier inventerades i Bohuslän. 120 av dem förbjöds fortsätta sin drift utan invallade grumsedammar. Det blev upprinnelsen till konflikten. 17 av de större trankokeriägarna, åtskilliga kan ses som penningaristokrater från Göteborg, fick några respekterade skribenter att året därpå sätta upp en drygt 200 sidor lång och genomarbetad inlaga, *Trangrums-acten*, där hanteringen försvarades. Landshövdingen, Du Rietz, tillsammans med magistraten i Marstrand liksom kommandanten på Marstrands fästning, var mer kritiska till protesterna. De anförde risken att grumset grundade upp vikar och farleder.

Aktionen följdes av ett byråkratiskt spel som nådde Gustav III. Striden ändade upp i att trankokerierna gavs anstånd. Detta anstånd blev i praktiken permanent, fram till dess att anläggningarna upphörde på grund av råvarubrist. På vissa platser är det i dag endast dessa invallade stenringar som skvallrar var grumsedammar legat, och var Sotenäs första egentliga industriella

Förutom skenet från elden i den öppna spisen kom enkla tranlampor att svara för belysning i många svenska hem. Först från 1860-talet började tran ersättas av fotogenlampor.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

verksamhet ägt rum. Som få andra av landskapets företeelser är trankokeriernas historia väl utforskad. Ändå vet vi inte riktigt var alla har varit belägna.

Slutspel för sillen

När sillen återkom i stora mängder, under 1870-talet, uppstod aldrig samma aktivitet eller småskaliga säsongproduktion som under 1700-talets sillfiskeperiod. Under 1850-talet började petroleumprodukter att användas som ljuskällor. Fotogenlampan hade inlett sitt segertåg och tranets tid som belysning var förbi. Det kallades inte heller längre för tran utan *sillolja*, men var i praktiken samma kemiska produkt. Behovet av gödningsämnen till jordbruket var i ökande varför en stor del av sillfångsterna gick till guanofabriker. Flera av dem etablerades i Lysekil och vid Gullmarn. Hur omfattande verksamheten blev kan ses av att enbart under åren 1895-96 omvandlades på ett överslag 85 miljoner liter sill till 14 000 ton guano och 12 000 fat sillolja. I hela landskapet fanns som mest 22 fabriker vilka inte hade särskilt mycket gemensamt med de tidigare trankokerierna.¹⁰⁰ De var kort och gott fabriker som använde dåtidens moderna teknik.

Fabriksproduktionens tid blev relativt kortvarig. Orsaken var att sillen fick ett större och mer lönsamt användningsområde: som människoföda. Åtskilligt gick därför gick till inhemsk konsumtion, men även till exportmarknader som Tyskland och Storbritannien. Att det dröjde innan den färska sillen kom ut i handeln berodde på att råvaran var ömtålig. För att som färsk förbli ätbar måste den antingen isas eller saltas inom 24 timmar.¹⁰¹ Järnvägslinjerna till inlandet kom här att spela stor roll – även om en ansevärd del av produktionen fortfarande var salt – och billig – sill.

Redan under 1770-talet hade myndigheterna riktat kritik mot att invånare i kustsamhällena hellre ägnade sig åt att handla med sill än att fiska upp den.¹⁰² Uppköpare och handelsmän hade en mer behaglig tillvaro. De slapp de det mödosamma och farliga arbetet, och fick ett bättre ekonomiskt utfall jämfört med fiskarna. Det finns exempel på att en och annan fiskare genomskådade systemet och blev handelsman.

Inte heller under 1800-talets sillfiskeperiod var fiskarnas förtjänster särskilt höga; den stora tillgången avspeglade sig i prissättningen. En ”sillebok”, förld på Korsön i Fjällbacka skärgård, visar att det under 1890-talet betalades i genomsnitt 40 till 50 öre per hektoliter sill. Det krävdes alltså stora mängder om förtjänsterna skulle kunna uppfattas som goda för den som sökte sitt uppehälle ute på havet.¹⁰³

NOTER KAPITEL X

¹ Johan Pettersson, *Skärgårdsverken i Bohuslän: trankokerier och salterier under 1700-talets sillfiskeperiod*, Stockevik 1999, s 119; *Trangrums-acten*, Stockholm 1784, s 137.

² Bovallstrand 1990, s 29. I en bandad intervju i april 1958 berättade Lena Karlsson om sina minnen från 1800-talet.

³ International Council for the Exploration of the Sea, *ICES Advice 2008, 6.1 North Sea, Ecosystem overview*, s 8.

⁴ NVG, förkortning av *Norsk VårGytande*. Arten leker utanför den norska kusten på våren.

⁵ Anders Svensson, *Njord*, e-post till Ulf Nyrén 2017-09-22.

⁶ Nilsson 1963, s 286ff.

⁷ Valdemar Haneson & Karl Rencke, *Bohusfisket*, Göteborg 1923, s 7; Lennart Dalén, *Den bohuslänska fiskelägesbygden*, Göteborg 1941, s 44; Pettersson 1999, s 8.

⁸ Hans Höglund, "Bohusläns sillperioder", i *Vikarvet Årsbok* nr. 28, 1974-1975, s 8-9. Se även Hans Höglund, *Bohusläns sillperioder*, Lysekil, 1976; Hans Höglund, *Om sillen i Bohuslän under den stora sillfiskeperioden på 1700-talet*, Göteborg 1977.

⁹ Höglund 1974-1975, s 8.

¹⁰ Haneson & Rencke 1923, s 7. Årtalen var sammanställda av kemisten och naturforskaren Otto Pettersson.

¹¹ Holmberg 1963, s 224ff.

¹² Losman 1994, s 91.

¹³ Pettersson 1999, s 8.

¹⁴ Antonsson et al. 2005, s 271.

¹⁵ Dalén 1941, s 210, 238. Han menar att storsill och skarpsill alternerade på bohuskusten och att det fanns gott om skarpsill redan 1867.

¹⁶ "Sensationen: Tonfisk på Västkusten", i *GP*, 2016-09-16.

¹⁷ Åberg & Edwardsson 1985, s 29.

¹⁸ Höglund 1974-1975, s 5.

¹⁹ De finns uppgifter att det handlade om just fynd av en ovanlig fisk. Se Carl Rudolf A:son Fredberg, *Det gamla Göteborg: lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag, del 3*, Lund 1977, s 858.

²⁰ Andreas Nordh, "Spektakulär fisk hittad", i *Bohuslänningen* 2010-05-10.

²¹ Johan Pettersson 1999, s 12 a.a.

²² Holmberg 1867:1, s 279.

²³ Losman 1994, s 106 ff.

²⁴ Losman 1994, s 109; Carl Grimberg, *Svenska folkets underbara öden*, del IV, Stockholm 1924, s 421ff; internet www.morlanda.se/ldom, *Gripenklous trolldomskommision på Marstrand, Orust&Tjörn 1669-1672*, 2017-01-23; Lars Manfred Svenungsson, *Rannsakingarna om trolldomen i Bohuslän 1669-1672: häxor-na, satan, rätten*, Lilla Edet 1970; Göran Malmstedt,

En förtrollad värld: förmoderna föreställningar och bohuslänska trolldomsprocesser 1669-1672, Lund 2018, s 39.

²⁵ Eskil Sewerinsson, *Smögens fiskeflotta och fraktfartyg*, Borås 1997, s 62. I en roande text om vadbåten *Korpen* från Smögen berättas att den först av alla båtar i fiskeläget motoriserades år 1903. Den sex hästkrafter starka motorn var byggd av konstruktören till den legendariska *Skandia-motorn*, Lars Laurin. När *Korpen* anlände till Smögen med sin nya motor sprutade det "rök, sot och gnistor" utmed avgasröret, vilket följde masten. Många olyckskorpar menade att motorer borde förbjudas. Under åren som följde installerades ändå allt fler motorer i fiskelägets båtar. Se även Folke Samuelsson, *Minor, krut, sjöjungfrur och en låda kardus*, Smögen 2014, s 40f.

²⁶ Holmberg 1867:1, s 287f.

²⁷ Rolf Danielsson & Annika Wihl, *Florö: en pärla i Fjällbackaskärgården*, Borås 2013.

²⁸ Rydstrand 1977, s 33ff; Sverker Stubelius, *Kville hävads första industri: trankokeriet under 1700-talet*, Göteborg 1961, s 92; Jens Sandahl, *Trangrumsstriden: striden om trankokeriernas avfall i 1780-talets Bohuslän*, Göteborg 1999, s 19.

²⁹ Nils Svensson, "Sillfisket och den veneriska smittan – en vy från 1700-talet", i *Läkartidningen* 2007-07-24, nr 30.

³⁰ Holmberg 1867: I, s 278.

³¹ www.scb.se, 2019-06-06.

³² "Fiske 1964-1966", *SCB*, Sveriges officiella statistik, Stockholm 1968, s 38.

³³ Hasslöf 1949, s 118.

³⁴ Curt Weibull, *Lübeck och Skånemarknaden: studier i Lübecks pundtullsböcker och pundtullskvitton 1368-1369 och 1398-1400*, Lund 1922.

³⁵ Bo Poulsen, "Imitation in European herring fisheries, C. 1550-1860", i *Scandinavian Journal of History*, vol 41 2016, issue 2.

³⁶ Hasslöf 1949, s 122 a.a.

³⁷ *Biskop Jens Nilssons Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, utg Yngvar Nielsen, Kristiania 1981 (1885), s 225.

³⁸ Johan Pettersson, *Skärgårdsbebyggelsen i Bohuslän under norska tiden: särskilt kring 1500-talets sillperiod*, Stockevik 2001, s 59.

³⁹ Johan Pettersson, *Den svenska Skagerakskustens fiskebebyggelse: en etnologisk studie*, Lund 1953, s 10; Thomas Bergstrand, *Marinarkeologisk utredning Vattenområde mellan Ombolmen och Malmön Askums socken, Sotenäs kommun*, Bohusläns museum rapport 2014: 35, s 11.

⁴⁰ Fernando G. Baptista, "On The Hunt With The Basque Whalers", i *National Geography*, 2018:8, s 102ff. Se även Mark Kurlansky, *The Basque History of the World*, London 2000.

- ⁴¹ Olof Hasslöf, "Fisket och fiskerätten", särtryck ur *Fiske 1963*, Örebro 1963, s 6.
- ⁴² Se Hasslöf 1963; Olof Hasslöf, *Om nordisk rätt till fiske i saltsjön*, Göteborg 1938.
- ⁴³ Anders Svensson, e-post till Ulf Nyrén 2017-09-25.
- ⁴⁴ Lars Nilsson, "*Det Stora bohusslänska sillfisket 1757-1809*", Göteborg 1963, opublicerad licentiatsavhandling, s 1.
- ⁴⁵ Hasslöf 1949, s 127.
- ⁴⁶ Friis 1881 (1632), s 274.
- ⁴⁷ *Nordisk familjebok*: 25, Stockholm 1917, s 525.
- ⁴⁸ Rydstrand 1970, s 28ff.
- ⁴⁹ Hugo Yrwing, "Salt och saltförsörjning i det medeltida Sverige", i *Scandia* 1968, s 219ff.
- ⁵⁰ Oedman 1983, s 53.
- ⁵¹ Olof Brattö, *Morlanda i Orust och Tjörns dombok, 1. 1662-1725*, Munkedal 2000.
- ⁵² Långeland ligger norr om Germunneröds vatten, Tossene socken.
- ⁵³ Rydstrand 1970, s 32.
- ⁵⁴ Se Joachim Östlund, *Saltets pris: Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650-1770*, Lund 2014.
- ⁵⁵ Nilsson, lic, s 38.
- ⁵⁶ Rydstrand 1970, s 42f.
- ⁵⁷ Kalm 1960, s 145.
- ⁵⁸ Kicki Näslund, "Det vita guldet", i *Forskning & Framsteg* 2011-02-01.
- ⁵⁹ Nilsson 1963, s 293.
- ⁶⁰ Holmberg 1867:I, s 277.
- ⁶¹ Prästen på Klädesholmen, O. Lundbäck, gav i "Anmärkingar rörande bohusslänska fiskerierna i synnerhet sillfisket" från 1832, s 42-43, en tämligen identisk bild.
- ⁶² Holmberg, 1867:I, s 277.
- ⁶³ Nilsson 1981 (1885), s 225.
- ⁶⁴ Pettersson, 2001, s 68. Petterssons undersökningar betyder inte att Trælsand [Trele sand] skall betraktas som områdets första fiskeläge; Pettersson, 1953, s 109.
- ⁶⁵ Pettersson 2001, s 61.
- ⁶⁶ Hasslöf 1949, s 475f.
- ⁶⁷ Olof Brattö, "Tidiga fiskelägen i Bohuslän", i *Vikarvet Årsbok 1996-1997*, s 21.
- ⁶⁸ Dalén 1941, s 90; Pettersson 2001, s 43ff.
- ⁶⁹ Ernst Hörman, "Tomtningarna på Skeppsholmen vid Lysekil", i *Göteborgs och Bohussläns Fornminnesförenings Tidskrift* 1924; Pettersson 2001, s 51f.
- ⁷⁰ Kalm 1960, s 105.
- ⁷¹ Pettersson 1953, s 46.
- ⁷² Pettersson 2001, s 61-72.
- ⁷³ Sandahl 1999, s 2.
- ⁷⁴ Kungshamnns dokumentationsgrupp 1996, s 26f. Före ismaskinernas tid importerades en stor del av isen från Norge.
- ⁷⁵ Nilsson 1963, s 283.
- ⁷⁶ Hasslöf 1949, s 366; Nilsson 1963, s 288-289.
- ⁷⁷ Sandahl 1999, s 23.
- ⁷⁸ Kurlansky 2000, s 135. 1847 blev slavarna fria. 1878 var det koloniala äventyret över för svenskt vidkommande.
- ⁷⁹ Kerstin Lundin, "Kokgropar i Norrbottens kustland: ett försök till tolkning av kokgrupparnas funktion", i *Arkeologi i Norr* 3, 1990, s 146, 169ff och a.a.
- ⁸⁰ Dalén 1941, s 144.
- ⁸¹ Hasslöf 1949, s 388ff.
- ⁸² Pettersson 1999, s 18.
- ⁸³ Artur Uhrberg, *Kusten vid Soten*, Göteborg 1960, s 154.
- ⁸⁴ AD, SNL: 12, s 36.
- ⁸⁵ AD, A1:2, Askum husförhållningar 1861-1869, s 203.
- ⁸⁶ Se även kapitel XVIII om Tryggö.
- ⁸⁷ Pettersson 1999, s 8. Den ekonomiska termen *proto-industriell* avser en tidig form av industri, i någon mån besläktad med hemindustri.
- ⁸⁸ Pettersson 1999, s 21ff.
- ⁸⁹ Sölve Wikström, *Trankokerier på Sotenäset: Sotenäsets bidrag till upplysningen i Europa*, Sölve Wikström, 2008, s 12f. Hunnebostrands samhällsförening menar i en dokumentation att det hus som monterats upp i Amundsdalen (Hästedalen) 1858 ursprungligen varit bostad för bokhållaren vid Gramskär.
- ⁹⁰ Wikström 2008, s 14f.
- ⁹¹ Stubelius 1961, s 82ff.
- ⁹² Ljungdahl 1993, s 47ff.
- ⁹³ Nilsson 1963, s 299, 304.
- ⁹⁴ Dalén 1941, s 141; Stubelius 1961, s 81.
- ⁹⁵ Se även Artur Attman, "Hur Göteborg blev Göteborg", i Holger Hydén, Gunnar von Proschwitz & Artur Attman, *Tre föreläsningar*, Kungl. Vetenskaps och vitterhets-samhället i Göteborg, Göteborg 1979, s 69. Attman konstaterar "Sälunda brann gatlyktorna i franska revolutionens Paris med bohusslänskt tran", utan att ägna frågan djupare intresse eller ange källa.
- ⁹⁶ Johan Pettersson, *Kulturminnen i Bohuslän*, 2004, s 45-46. En del tunnor kan i och för sig ha nått Paris via andra franska eller nederländska hamnar vilka under 1760-talet tog emot 30-35 procent av den svenska tranproduktionen. Se även Nilsson 1963, s 137, tabell XX. Ingen fransk hamn är upptagen som destinationsort åren 1792-1803. Enda året som Amsterdam syns som betydande importör av tran var 1795.
- ⁹⁷ Hasslöf 1949, s 382ff.
- ⁹⁸ Mary Wollstonecraft, *A short residence in Sweden, Norway and Denmark...*, Harmondsworth 1987.
- ⁹⁹ Henrik Alexandersson, "Sillen går till: om den stora sillfiskeperioden och en miljödebatt i Bohuslän på 1700-talet", i Streiffert 2013, s 270-278.
- ¹⁰⁰ Stubelius 1961, s 105.
- ¹⁰¹ Kurlansky 2000, s 131.
- ¹⁰² Sandahl 1999, s 18.
- ¹⁰³ Stubelius 1961, s 106.

1800-talets sjöbåtar på fjärran fiskeplatser. Den uppmärksamme noterar ångfartyget vid horisonten upp till höger. Nya tider vankas och efter sekelskiftet 1900 inleddes den västsvenska fiskerinäringens storhetstid. Oljemålning av Jacob Hägg (1921).

BILD: SJÖFARTSMUSEET GÖTEBORG.

Rikedomarna under ytan

”Och detta är sommarn:
Färsk makrill, färsk makrill!
Till morgon, till middag, till kväll.
 Och detta är vintern:
Salt makrill, salt makrill!
Till morgon, till middag, till kväll.
 Men detta är lika,
Sommar och vinter, sommar och vinter:
Kaffe och smörgås, kaffe och smörgås
Till morgon, till middag, till kväll.
Men Gud välsigne makrilln,
Vad ska en annars leva på?
Och Gud välsigne kaffet
Den största fröjd vi få!”

Poeten Ebba Lindqvist, Grebbestad, har fångat bohuslänska matvanor i dikten *Sommar och vinter*.

”I fråga om fiskrikedom överträffas Nordatlanten-Nordsjön och dess vikar knappast av något hav på jorden.” Orden är Hasslöfs. Året var 1949 och han hade författat standardverket, möjligen för alla tider, om den västsvenska fiskerinäringen: ”Svenska Västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och sociala kultur”.¹ Efter kriget dunkade motortrålarerna återigen på sina färder mot *Fladen Grounds* fiskrika bankar i Nordsjön eller till långan utanför Shetlandsöarna.² Optimismen var stor och bohuslänska fiskare tycktes lika hemmastadda i skotska Aberdeen, eller på Shetlandsöarnas Baltasound, som de var vid Smögens, Gravarnes eller Tångens kajer. Havet syntes outtömligt; framtiden såg ljus ut för såväl näringen som de bohuslänska fiskelägena.³ Det verkade finnas hur mycket fisk som helst i Nordsjön och dåtidens fiskeribiologer var överens om att pelagiska arter som sill och makrill *inte* kunde fiskas ut.⁴

Med bättre fartyg, effektivare redskap och avancerade navigations- och söktekniker utvecklades helt andra möjligheter att tömma haven på allt levande än vad tidigare generationers fiskare kunnat drömma om. Glädjen för de svenska fiskarna blev inte långvarig. Snart byggde andra nationer upp egna moderna fiskeflottor och konkurrensen ökade. Vissa fiskbestånd blev närmast utrotade. Genom överenskommelser om kvoter och restriktioner försökte fiskenationerna reglera uttagen. Parallellt med denna process delades efter några decennier det fria havet upp, för fiskets skull men framförallt för de rikedomar som doldes under havsbottnarna. För de bohuslänska fiskarna hade det ur ett perspektiv varit bättre om landskapet förblivit norskt. Till skillnad mot Sverige, med sitt inklämda läge i förhållanden till de stora havsvidderna, kunde Norge, med sin långa kust mot fria vatten, göra anspråk på omfattande hav. När seklet gick mot sitt slut hade den

Ankaret är ute och de båda fiskarna – sannolikt från bronsåldern – prövar sin fiskekycka med lina och krok. Ristningen finns i Södra Ödsmål i Kville socken.

BILD: ÅKE FREDSJÖ.

en gång så mäktiga och framgångsrika västsvenska fiskeflottan i stort sett slagits i spillror. Nedgången belyses bäst av att de inhemska fångsterna i dag är ungefär en par ynka procent jämfört med de norska. Historien om det svenska havsfisket är emellertid betydligt större än näringens svanesång. Som få andra verksamheter bjuder det på en rik och omväxlande kulturhistoria, som speglar det mesta som ägt rum vid Sotens farvatten.

Att havets resurser varit av största vikt redan för Sotens första inbyggare är självklart. Den kända hällristningen från Södra Ödsmål i Kville kan illustrera den historiska anknytningen.⁵ Den kan härledas till bronsåldern. Krokarna kunde tillverkas av snidade ben eller smärre eneklykor. Ett fynd från Huseby Klev på Orust visar att även brons använts. Senor, lin, hampa eller tagel tvinnades till snören. Agn fanns i överflöd utmed strandkanterna, i form av musslor, snäckor eller ostron. Sådana enkla handfiskeredskap var så fulländade att de förbättrades först när nya material tillkom under mer moderna tidevarv, som snören i bomull och krokarna av rostfritt stål. Flera krokarna fästade på längre linor utvecklades till *backor*, i andra landsändar kallade långrevar, vilka kunde fiska passivt och oberoende om någon höll i snöränden eller inte. Från båtar i rörelse upptäcktes att krokförsedda pilkar på släp, med eller utan agn, lockade makrill.⁶ Just makrillfisket verkar tidigt ha omhulats med stort intresse.⁷

Nät heter *garn* på Soten. I Norden knöts de av tvinnad hampa och ibland av lin. Först under 1800-talets slutskede introducerades bomull för att under 1900-talets sista halva ersättas av syntetmaterial. Den familjemässiga hemslöjden hade då redan övergått till fabriksstillverkning.⁸

Garnets funktion var att antingen snärja fisken i maskorna eller stänga den inne. I det förstnämnda fallet utvecklades såväl bottengarn som drivgarn. Att nattetid använda drivgarn, när makrillen inte ser maskorna, är även i nutid en viktig metod men som troligen kom utifrån. Uppgifter säger att fiskare från Smögen vid förrföra sekelskiftet fann stormdrivna norska eller engelska drivgarn och satte dem i bruk i sina hemmavatten.⁹ Betydligt äldre var tekniken att stänga inne väldiga sillstim med hjälp av *vadar*. Även samtidens mest effektiva fiskeredskap, *trälen*, utgår från vadens funktioner om den än är i rörelse.

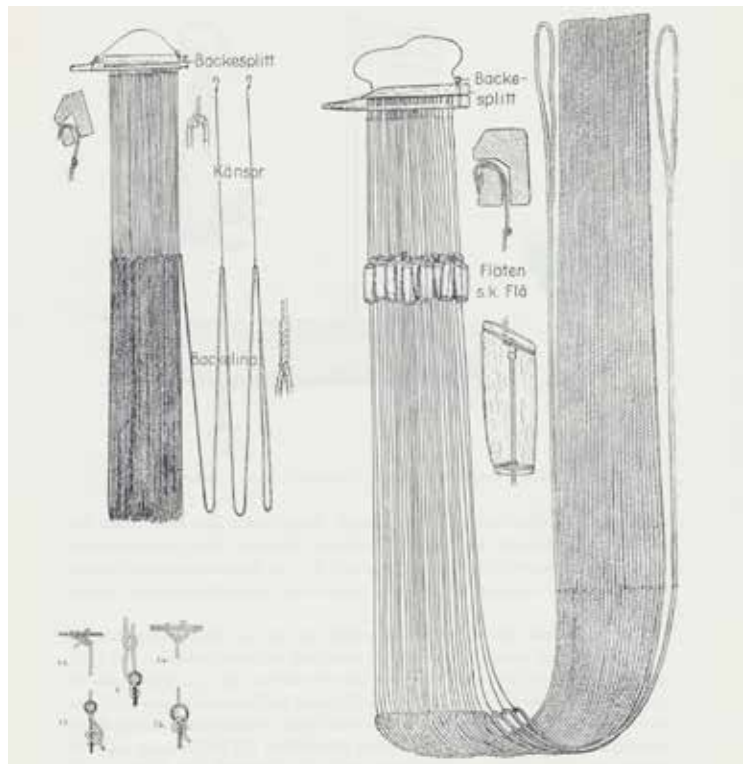
Den tredje huvudmetoden att fånga fisk, i synnerhet skaldjur, kan ses i olika burkonstruktioner. Även ryssjan och de norska torskburarna hör till denna kategori av fångstredskap. Makrillrens eller agn i form av sillyngel, *ögna*, lockade in ålen i vidjeflätade kupor medan hummer i bästa fall eller krabba sökte sig till *tener* – tinor på rikssvenska – som haft en mängd utseenden under historiens lopp. De äldre typerna, byggda med spjälor i trä runt 3-4 bägar och överdragna

med *skinn* – det vill säga en grovmaskig garnduk – verkar i dag mest ha reducerats till pittoreska inredningsdetaljer i sommarbefolkningens sjöbodar. Traditionsvårdande hummerfiskare håller förstås än i dag fast vid sådana konstruktioner, men de flesta använder sig numera av så kallade skotska tener, tillverkade i syntetmaterial och rostbenäget järn. Andra redskapstyper kom också till användning: ljuster efter ål i augustimörkret, tänger liksom stänger med krokar för att plocka upp hummern när den söker sig till grundare vatten under sommaren – eller ostronskrapor. Den mänskliga kreativiteten när det gäller att fånga djur har alltid varit omfattande.

Backefiske i kustvatten och öppna havet

Fiske med krok och ljuster borde ses som det ursprungliga fisket utmed den svenska västkusten. Flera krokar fästa på samma lina fiskade mer. Två sätt uppstod: *koljebackefiske*, vilket ägde rum vid kusternas närhet och som vanligen inleddes i november, samt *storbackefiske*. Den sistnämnda har även benämnts *bankfiske*, eftersom fisket ofta skedde på bankar – eller åtminstone i närheten av dem – fjärran från hemmahamnarna. De äldsta direkta uppteckningarna om backefiske ses visserligen först 1647 men fiskemetoden var naturligtvis betydligt äldre. Nära 50 år tidigare uppgav Peder Claussøn Friis att fiskare från Bohuslän regelbundet fiskade på Jutska revet, åtskilliga landmil från den norska kusten.¹⁰ Huruvida även fiskare från Sotenäs vid tiden mer regelmässigt deltagit i detta fjärrfiske är oklart.¹¹

I ansträngningarna att fånga kolja hade en fiskare vanligen omkring 100 krokar på en lina vilket, oavsett antalet krokar, kallades *backehundre*. Huvudlinan var kraftigare av typ nutida flagg-lina och på den fästes tunnare tafsar, *känsor*, till krokarna. Eftersom pirl och andra bottenle-

Backehundre, avbildad av Olof Haslöf. Under generationer var fiske med backor en oerhört viktig fiskemetod för den strandnära befolkningen med sina små båtar.

Att agna backorna var en uppgift som engagerade fler än fiskaren. Målning av C-G Bernhardson.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

vande djur gärna gav sig på agnet försågs känsorna med *flå*, det vill säga flöten, vilka höll upp agnkrokarna ett stycke från botten. Vanligen fiskade två till tre personer tillsammans. De knöt samman ett antal backhundren till en länk, rodde eller seglade ut till fiskeställena i mörka natten för att sätta sina backor i dagbräckningen. Det finns uppgifter att länkarna kunde bli upp till en halvmil långa. När den sista kroken var nere återvände fiskarna till utgångsplatsen för att vittja. När det hela var avklarat var det bråttom hem med fångsten innan det åter blev mörkt.

Backefisket har i eftervärlden inte sällan fått ett romantiskt skimmer över sig eftersom hela fiskarfamiljen inte sällan var involverad i arbetet. En ensam fiskare vare sig hann eller orkade agna och reparera redskapen efter dagens fiske, utan det fick ske när denne var ute på havet. Det blev de hemmavarandes uppgift att skrapa musslor från bottarna och sätta agn på krokarna till nästa dags fiske. Saknades familj fick änkor, gamlingar och andra personer engageras. Varje fiskare hade därför minst dubbla uppsättningar av backor.

Det var ett arbetsintensivt fiske som kunde bedrivas hela året om men oftast under vinterhalvåret. Fångsterna bestod inte enbart av kolja utan även andra torskfiskar, samt hälleflundra eller rocka, om det fiskades längre ut. En given förutsättning var att det fanns gott om grov fisk i det kustnära havet vilket mestadels tycks ha varit fallet före vadarnas och trälarnas tidevarv.

Storbackefisket står i kontrast mot fisket i hemmavattnen. Det uppstod troligen genom insikten att det fanns både mer och större fisk längre ut till havs, men också att vissa närområden upplevdes som utfiskade. Ett par eller fler koljebackelag slog sig samman och skaffade sig en större båt. I den kunde man övernatta och färderna gick förbi Jutska revet, upp efter Norges kuster och så småningom längre ut i Nordsjön.¹² Expeditionerna, som kunde ta flera veckor, blev framgångsrika och inspirerade släktingar, grannar och andra kustbor att följa efter. Med tiden byggdes båtarna större och däckades för att klara stormar och oväder men också för att kunna lagerhålla fångsterna.¹³

Det tog tid innan storbackefisket tog fart vilket innebar en stor förändring i kustbefolkningens levnadsvillkor. Hasslöf verkar obestämmd när det gäller tidpunkten när detta mer långväga fiske blev mer allmänt, men den kan med viss sannolikhet knytas till 1800-talets början. Det skulle kunna ses som en följd av storsillens försvinnande runt 1809 vilket tvingade fiskarna till nya

utkomstmöjligheter. 1833, vid ett möte i Lysekil, uppges att det i Stångenäs och Sotenäs fanns 37 båtar och 1 068 längder för storbackefiske.¹⁴ Utgångspunkten är att även om enstaka eller ett fåtal fiskare tidigare fiskat i mer främmande vatten, som kring Jyllands och Norges kuster, var det nu som ett mer utvecklat storbackefiske började ta fart. Drygt 25 år senare stod krokfisket för 75 procent av värdet på all fiskproduktion i Bohuslän. Ytterligare ett par år senare gav sig fartyg iväg till torskbankarna vid Storeggen, utanför Ålesund; något som blev startskottet för ett mer organiserat fiske.¹⁵ Rykten om fiskerikedomen på bankarna hade fångats upp av två bröder från Sotenäs, Anders och Carl Gustaf Larsson, befälhavare på var sin skuta: *Doggern* repektive *Jeddereren*. Under ett besök i nordnorska Hammerfest hade de fått besked om att bankarna utanför Ålesund inte bara höll skrei utan även långa. Snart var de där. Deras två första resor 1861 blev oerhört lyckade och de tog upp 25 000 (!) långor. August Olsson från Svenneby, en av de fiskare som var med vid premiärfisket, kom senare att berätta om händelsen i den norska tidningen *Romsdals Budstikke*.¹⁶ Tre säsonger senare deltog 18 båtar från fiskelägen som Bovallstrand, Hunnebostrand, Väjern, Smögen, Hasselösund, Gravarne, Fisketången och Hovenäset.¹⁷

1864 uppsöktes Barents hav och året därpå satte svenska fiskebåtar backor vid Shetland. Efter att i hundratals år mest ha hållit sig i kustvattnen kände det svenska fisket inte längre några begränsningar.¹⁸ 1866 skrev fiskeritillsyningsmannen Gerhard von Yhlen:

"Det är inte länge sedan Lindesnäs och Skagen utgjorde de Herkules stoder, utanför hvilka våra fiskares erfarenhet ej sträckte sig, och nu draga de sina backor utanför Finmarken, Murmankusten och Skottlands kuster, och under det att för 20 år sedan allmogen på fiskelägena voro landskända för sin fattigdom, sitt superi och sin uselhet, så finna vi nu ett sträfsamt och flitigt folk och ett allmänt välstånd."¹⁹

Trots unionsförhållandet mellan Norge och Sverige uppstod snart slitningar när det gällde fiskerättigheterna på bankarna närmre Ålesund. 1869 tillkom ett förbud att fiska på norskt territorialvatten. De svenska båtarna gick över till att exploatera de fiskrika bankarna längre ut. 1874 hade 13 svenska båtar varit på Storeggen. *von Yhlen* från Bovallstrand – namne till fiskerintendenten – hade bland annat fått 160 ton av långa, torsk och lubb och så mycket sill att det räckte till tillverkning av 700 kannor tran. *Gustaf Adolf*, med nio mans besättning från Hunnebostrand, hade fiskat på samma plats och liksom *von Yhlen* sålt sina fångster i Ålesund. *Smögen* från Smögen hade varit på Jutska revet och förutom 78 ton torskfiskar tagit upp 1 200 rockor jämte sill till 540 kannor tran.²⁰ Under toppåret 1881 deltog 136 svenska fartyg i backefisket. Men som så ständigt kan ses i fiskets historia tycks varje uppgång följas av en till synes lika oväntad nedgång.

Bohusfiskarna hade från början bättre redskap och båtar. De var mer erfarna vid havsfiske än norrmännen – hur osannolikt detta nu kan låta i nutid. Efter hand började emellertid norska fiskare att kopiera sina bohuslänska kollegors arbetsmetoder. Snart slog norrmännen sina gamla läromästare och etablerade ett eget framgångsrikt havsfiske.²¹ De svenska fiskarna fick ge sig i konkurrensen och lämnade de norska fiskebankarna. De var fjärran, ansågs dessutom som farliga, vilket fördyrade försäkringspremierna, och till råga på allt gjorde den rika tillgången att priserna sjönk.²² För Sotenäs del kan utvecklingen ses i siffror. 1878 fanns det 36 båtar för storbackefiske med 318 fiskare. 1901 återstod två båtar och 15 man. Andra fiskelägen utmed kusten höll ut längre, men sotenäsingarna gav sig i stället in på nya fält. Sillen hade kommit tillbaka i hemmavattnen 1877 och makrillfisket ute på Skagerrak var i uppgående. Det fanns nya verksamheter att satsa på, utan att ständigt riskera livet för en handfull slantar utanför de ofta stormiga norska atlantkusterna. Saltad makrill fann marknader i USA men också i Danmark och Tyskland. Hur

omfattande drivgarnsfisket blev kan ses av att 1920 svarade 585 fiskare i Sotenäsets fiskelägen för mer än halva det bohuslänska drivgarnsmanskapet.²³ Tillsammans ägde de över 20 000 garn. Den som i dag blir över sig av lycka efter att en sommarkväll ha krokad ett dussin makrillar kan jämföra fångsten med de rapporter som garnfiskare lämnat vid tiden. En bra natt kunde det bli över 1 000 tjug – då skimrade garnen ”upplivande vita långt ned genom vattnet”.²⁴ Det verkade nästan som om haven var outtömliga på sill, makrill och fisk, trålning förutan.

Att det var ett intensivt fiske framgår av en uppteckning från 1915. En sagesman uppgav för en skribent på tillfälligt besök att utövarna ibland blev vansinniga:

”Se, de står med sitt makrillfiske både dag och natt utan att knappt unna sig en enda timmes sömn. Det blir för mycket för somliga. Men vansinnet brukar gå tillbaka igen, då de fått någon tids vila...”²⁵

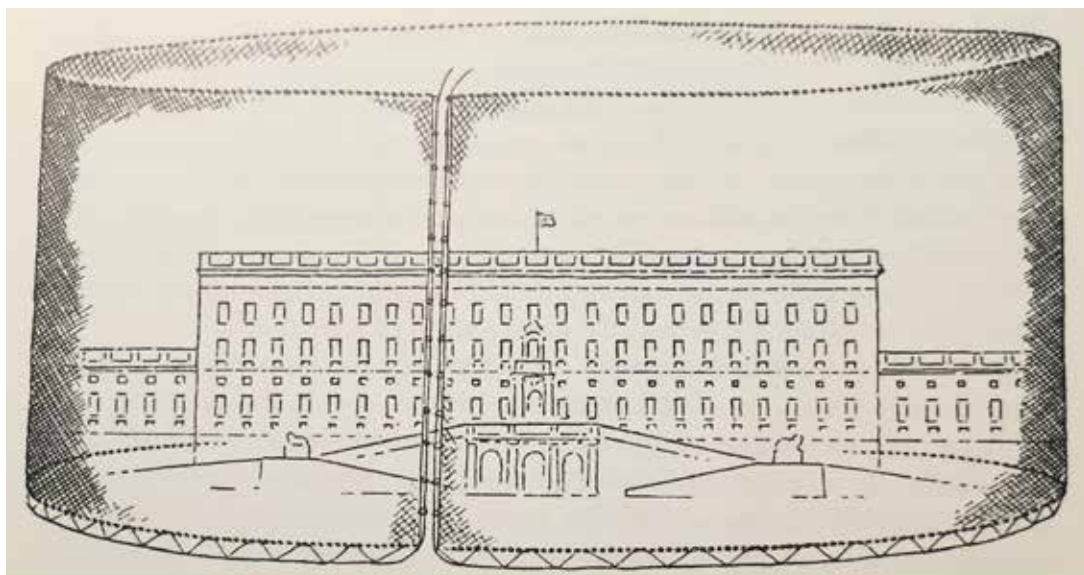
Den fiskare som råkat ut för ett makrillstim som hugger på allt och aldrig verkar sluta kan kanske känna igen vansinnet? En del besättningar fortsatte dock med storbackefiske långt fram i tiden. I en ljudupptagning, gjord av Sotenäs dialektgrupp, berättar fiskaren Karl Axel Brorsson om när det fiskades utanför Hebriderna. Arbetsdagen började klockan fyra på morgonen med att backorna lades ut. Ibland var fiskarna inte färdiga före midnatt med att skära till och agna för nästa dags fiske. Däremellan skulle fisken dras upp, sorterats och rensas. Det handlade om 1 100 krokar per man som skulle skötas och bara söndagarna var arbetsfria. Efter 40-45 dagar till havs ställdes återigen färden mot Fisketången. Motorn var i gång hela tiden, när bränsleförråden var fulla stod ett 30-tal oljefat på däck.²⁶ Det krävdes stora fångster för att kalkylen skulle gå ihop.

Fotografen och författaren Lars Johansson (1934-2001) ger i sin egenartade bok ”Skrivet i vatten” ett vittnesmål om hur besättningen på fiskebåten *Norrland* från Klädesholmen under några veckor 1975 fiskade långa vid den minst sagt ensliga och avlägsna klippön *Rockall*. Granitklippan, som helt sonika sticker upp över de nordatlantiska havsvidderna 35 landmil västnordväst om Hebriderna, har beskrivits som den tröstlösaste, ödsligaste och mest fruktansvärda platsen i hela världen.²⁷ Johanssons skildring, som också skulle kunna ha gällt varje fiskebesättning från Sotenäs på långväga storbackafiske, ger en initierad bild av ett slitsamt och utsatt yrke – för att inte säga stundom livsfarligt – fjärran från dagens arbetsmiljömässiga regelverk. Men belöningen fanns i havet. Efter 24 dygns fiske kunde besättningen summera en fångst av 8 120 långor.²⁸ Berättelsen förstärks av att resan blev *Norrlands* näst sista; båten såldes senare till Irland, en av de nationer som gynnades av 1970-talets nya internationella fiskeregler.

Vadar större än Stockholms slott

Vaden kom att användas till flera fiskarter, men från början handlade det mest om sill. Själva konstruktionen byggde på att garnmaskorna hölls så små att sillen inte fastnade i dem. Metoden gick ut på att finna ett sillstim och omringa det. Ovansidan av vaden flöt i ytan med hjälp av korkar, medan undersidan med sina garntyngder, spelade över botten. Före maskinernas tid

Skissen åskådliggör storleken av en snörpvad när den kunde omsluta hela Stockholms slott. Vaden ovan var 550 meter lång och 90-95 meter djup.²⁹

BILD: OLOF HASSLÖF 1949.

var det ett tungt arbete att med handkraft och stöd av ryggselar dra samman en tät och djup vad. Särskilda spel konstruerades för ändamålet men det var likväl alltid muskelkraft som utnyttjades.

För att underlätta arbetet försågs vadarnas armar med glesare maskor än mittpartiet, *bröstat*. Det var också där som sillstimmet skulle samlas ihop som i en säck och bärgas, *bussas*, när vaden väl var stängd.³⁰ Åtskilliga vadar försågs med en större ”påse” i detta parti, kallat *kalv*. I den anhopades sillen vilket underlättade arbetets slutfas. De flesta vadlag bestod av omkring dussinet män – sällan färre än tio eller fler än sexton – med en *vadbruse* som bas.³¹ I tider när sillen gick långt in mot land fästes ett tåg till en av armarna på land, varefter flera roddare i båt rundade stimmet. De återvände sedan till utgångspunkten varefter vaden med sitt innehåll drogs in mot land.

Sillen var oberäknelig och kunde dyka upp i stort sett var som helst. Gick den vid ytan avslöjades den sig via krusningar, bubbel eller vak. Under sensommarens mörker kunde den upptäckas via marelden som uppstod där stimmet rusade fram. Gick sillen djupt fick vadlaget ro omkring och söka. En *kännare* höll i ett nedsänkt mete. Med känsliga fingrar kunde denne förnimma när sillen nuddade snöret, och efter intensiteten i rörelserna bedöma om stimmet var tillräckligt stort för att göra arbetet värt. I en tidig 1900-talsinnovation ersattes metet av sytrådstunna mässings- eller koppartrådar vilka uppfattades som känsligare.

Likt garnet har vaden en lång förhistoria. Jesus lärjungar fiskade med landvad i Genesarets sjö; i nordisk mytologi finns historien om Loke som fångas med vad i Frånångers fors. I den isländska sagan om Egil Skallagrimson omtalas sillfiske med notbåt, vilket i så fall borde ha ägt rum i slutet av 800-talet eller 900-talets början.³² Hasslöf noterar att vaden redan vid denna tid nått en sådan utvecklingsnivå, att den i stort var oförändrad ända fram till 1880-talet, då snörp- och snurrevadarna lanserades.³³

Fiskarna förefaller tidigt ha lärt sig att inte tömma en vad på sitt innehåll om det inte fanns köpare eller tillräckligt med salt att bereda fisken. Då lät de stänga vaden och fisken fick gå kvar

i väntan på bättre avsättningsmöjligheter. Det finns uppgifter om att sådana stäng pågått i upp till sex månader, och att hela vikar spärrats av. Flera platser bär än i dag namn efter sådana tilldragelser; ett exempel kan ses i en liten inskrifning strax norr om Tryggö huvud som fått namnet Fiskhagen.³⁴ En annan fördel var att sillen under sin väntan även fick tillfälle att tömma sin tarm vilket ökade hållbarheten när fångsten väl var landad. I samband med Sote kanals tillkomst protesterade sex markägare från Långevik, strax nordväst om Väjern, att kanalbygget förstört deras *sillstänge*, kallat Bottengarnet. De hade tidigare arrenderat ut stänget till fiskare från Hasselösund vilka årligen betalat 100 kronor för rätten. I februari 1934 krävde markägarna via Vattenrättsdomstolen att de skulle få en engångssumma på 3 000 kronor för sin förlust.³⁵

Landvadarnas storhetstid var under sillfiskeperioden under 1700-talets sista halva. I ett utlåtande 1788 meddelade landshövdingen att det fanns 358 vadlag i hela länet.³⁶ Efter periodens slut styckades åtskilliga av dessa mycket stora vadar upp och användes som makrill- eller sejvadar. Hasslöfs analys är att denna kvarvarande fiskestyrka under en stor del av 1800-talet utgjorde ”vadfiskets beredskapsstyrka och traditionsvårdande förbindelselänk”.³⁷ När storsillen återkom på 1880-talet fanns alltså viss kunskap bevarad vilket underlättade nystarten.

Problemet för varje landbundet vadlag var när sillen började gå längre ut till havs. Vadarna måste göras betydligt djupare och dras upp från en båt i rörelse. *Snörpvaden* som nådde Sverige 1881 blev lösningen. Den hade utvecklats i USA och var i princip en vanlig vad men med en lina som löpte genom ringar i dess garnbotten. När sillen var instängd snörpte en lina ihop garnets botten så att sillen inte kunde ta sig ut den vägen. Det var fortfarande ett tungt och plågsamt arbete att dra hem vaden före maskinernas tid. Det blev något lättare när de tyngre hemspunna garnen i hampa ersattes av lättare bomullstrådar. När motorer mer allmänt introducerades, vid åren efter sekelskiftet 1900, skedde den verkliga revolutionen. Maskinerna kunde inte enbart driva fartygets propellrar utan även vinschar. I stort är detta en dramatisk och omvälvande tid. Tre decennier av någorlunda goda förtjänster hade dessutom lagt grunden till både näringens och fiskelägenas ekonomi. Det fanns kapital och kunniga yrkesmän med självförtroende och entreprenörsanda. Med teknikens hjälp kunde dessutom allt mer fjärran fiskeplatser exploateras och tiden ses som början på det västsvenska fiskets storhetstid.³⁸ Skedet kan också uppfattas som vattendelaren i fiskerinäringens historia. Från att under århundraden ha varit underkastad väder, vindar och muskelkraft började verksamheten bli smått industriell.³⁹

Hasslöf betonade det kollektiva i vadlagens organisation. Han tog ett exempel ur vadlaget *Vandraren* från Hovenäset som bildades 1883 och bestod av tolv yrkesfiskare. Varje man fick ansvara för sin bestämda del i vaden, en *slynga*, och binda den i sitt hem. Det blev hela familjens angelägenhet och ett väldigt arbete, något som framgår av att en slynga kunde bestå av 712 000 maskor. Varje maska skulle knyts för hand. När garnen var färdigknutna skulle de tjäras, förses med korktelnar till flöten och stenar som tyngder. Slutligen syddes slyngorna samman. Efter avslutat fiske skedde det omvända, då skars vaden sönder och varje man ansvarade för sin del till det var dags att sy ihop vaden igen vid nästa fiskesäsong.⁴⁰

Hasslöfs mening är att vadlagen i Bohuslän var fria både som företag och arbetsgrupper. Orsaken menar han var ett starkt motstånd mot bolagsvälde liksom en kooperativ ådra. Varje fiskare satsade lika mycket kapital och arbete. Varje person erhöll, i princip, lika stor del av vinsterna. Han ger en tämligen idealiserad bild av vad- men också fiskelagens demokratiska och jämlika organisation vilket bör ses mot tidsandan när hans skrift publicerades. Synsättet var dock inte helt hans eget, redan under 1910-talet fanns en hävdvunnen uppfattning att yrket var skilt från annat lönearbete: ”Fiskaren är en fri arbetare, som njuter fulla avkastningen av sitt arbete”.⁴¹

Motbilder menar att Hasslöf utlämnat viktiga delar, kanske framförallt när de gällt jämlikhe-

ten ute på fiskefartygen. Hans betoning på det kollektiva skulle sakna underlag i verkliga livet. Alla ombord på en fiskebåt var inte delägare utan åtskilliga var anställda. Kritiken menar därför, att den demokratiska och solidariska bild som Hasslöf målat upp av fiskets arbetsorganisation, påverkar diskussionen om dagens fiske. Det har alltid funnits ägare och anställda. Anders Svensson, som bevakar svenskt yrkesfiske, noterar: ”Att vi fått en annan bild anser jag beror på en ideologiskt styrd historieskrivning där det funnits politiskt intresse av att beskriva utvecklingen och historien som mer kollektiv och solidarisk än vad den är, var och varit.”⁴²

Saken förefaller problematisk att fastställa utan mer djupgående forskning. Givet är att det av tradition finns och har funnits stora kulturella och ekonomiska skillnader mellan de skilda västsvenska fiskelägesbygderna. Fiskarna i Göteborgs skärgård agerade på ett annat sätt än de på Sotenäs eller på Tjörn. Lägg där till att det som gällde för ett lag eller en besättning kanske inte alltid gällde för grannlaget eller grannbåten. Slutsatsen blir att frågan måste studeras lokalt och kanske inte ens då kan vi nå en sammanförd bild.

En skrift från 1923, som avhandlar det bohuslänska fisket vid tiden, pekar på att fördelningen av fiskarnas lotter skilde sig från norra och mellersta Bohuslän mot den södra. Vadbrusen i de norra delarna lejde inte sällan medarbetare som fick halv lott medan han behöll resten själv. Författarna skrev: ”Dessa gamla fiskarhövdingars makt och betydelse framgår av en skämtsam benämning av vadbrusarna i äldre tid på Smögen: ’småkongar’.”⁴³

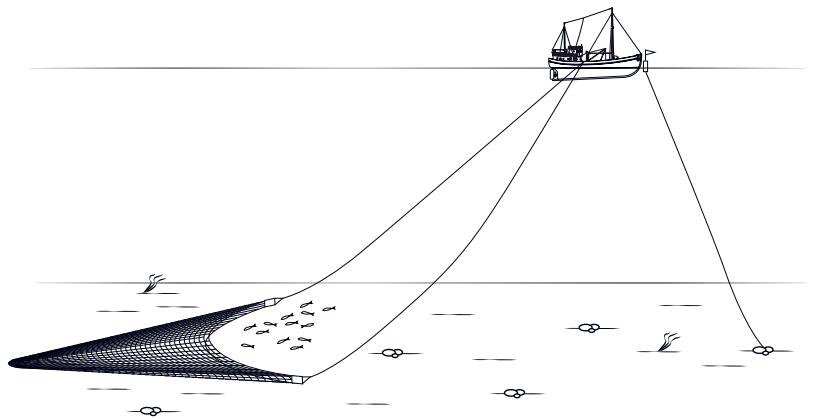
Yrkesmännens kollektiva ansträngningar paradades samtidigt med en omtalad känsla av kamraterna och rättvisa. Det fanns också en solidaritet mot mindre lottade individer i lokalsamhället, vilket ses av att änkor och arbetsoförmögna inte sällan fick del av fångsterna.

Storhetstid: motorer, snurrevadar och trålar

De traditionella landvadarna, liksom snörpvadarna, var tunga och mycket stora redskap.⁴⁴ Genom att förlänga vaden med långa tåg kunde redskapets storlek hållas nere och *snurrevaden* såg dagens ljus. När vaden, med sin kalv, den hävliknande änden vid bröstet där fångsten ansamlades, nådde botten halades eller vinschades fångstredskapet in. Namnet snurrevad uppstod i Limfjorden under 1860-talet då båtar snurrade vaden runt förankrade fartyg. Eftersom vaden släpades utmed havsbotten fick den sin egentliga användning vid fiske efter plattfisk, i synnerhet rödspätta men senare även rödtunga. Den sistnämnda delikatessen var ömtålig och kunde till skillnad från rödspättan inte bevaras levande ombord i sumpar, *kvasar*. Först när tekniken med insing etablerats kom färsk rödtunga att saluföras i fiskhandeln.

Från början användes snurrevaden vid fiske efter plattfisk.

BILD: EFTER BJÖRN BECKMAN, SVERIGES FISKARES RIKSFÖRBUND 1970.

Snurrevaden var ett synnerligen effektivt fiskeredskap på släta bottnar. Hur verkningsfullt redskapet var kan ses mot att efter bara några decenniers användning började Kattegatts bestånd av plattfisk att minska. 1895 infördes därför förbud mot fiske med *skäddevad* i svenska kustvatten. Fiskefartygen gav sig samtidigt allt längre ut till havs och på allt djupare vatten. Där upptäcktes att snurrevaden inte enbart kunde ta bottenlevande fiskar. När vadarna gjordes något högre kunde torsk och kolja fångas. 1921 svarade den motoriserade snurrevadsflottan i Bohuslän för en femtedel av länets samlade fångstvårde. Först under 1930-talet övertog trålen ställningen som det viktigaste fångstredskapet.

Eftersom fångsterna blev stora genom innovationerna blev det snart problem med den inhemska avsättningen. Fiskarna valde därför ofta att landa sina fångster direkt i utländska hamnar. De låg dessutom vanligen närmare de nya, och mer avlägsna fiskeplatserna, än hemmahamnarna. Det var inget nytt. Redan under 1860-talet hade fiskare från Soten levererat sina fångster direkt till uppköpare i norska hamnar. Vad som förefaller nytt efter förrförra sekelskiftet var en ny normad entreprenörsanda som eldades på av de förtjänster som var möjliga att erhålla på havet.

Nu var det inte alltid så att alla fiskeexpeditioner gick bra. Ett exempel kan tas av fiskaren Mattias Karlsson från Hasselösund (1891-1981) som fått sina minnen nedtecknade av svärsonen, Nils G Jansson. Mattias hade försökt sig på stenhuggeri men förtjänsten förblev mager varför han slog till när han förstod att det gick att tjäna 3 000 kronor under ett par månaders arbete på en fiskebåt.

Det blev en dramatisk och fruktlös fiskeresor till Svalbard, något som framgår av att berättelsen inleds med meningen: ”Ett av de sämsta företag jag nånsin gett mig in i var den gången jag följde min bror Mauritz till Spetsbergen för att fiska håkåring”. Året var 1918 och tillsammans med brodern, som var skeppare på den galeasriggade motorkuttern *Fred* – med en 30 hästars råoljemotor – gav de sig iväg med sex andra fiskare från Sotenäs och två norrmän. Målet var haven kring Svalbard där det skulle finnas gott om den 200-300 kilo tunga hajarten håkåring. Syftet var att ta till vara hajens lever, som kunde väga 20-30 kilo eller mer, medan resten av fisken vanligen

Bilden är från ungefär samma tid som när Mattias Karlsson fiskade håkåring utanför Svalbard. Ett lag bohusfiskare har gått i land i Tromsø med sin fångst av just håkåring.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

fick gå tillbaka till havet. Levern var eftertraktad eftersom den kunde omvandlas till fin olja. Fiskexportören James Andersson från Smögen var med och finansierade expeditionen. Han hade en idé om att sälja håkäringsoljan i Tyskland, ett land som led brist på det mesta under första världskrigets slutskede.

Efter att nått de arktiska farvattnen fick besättningen på *Fred* till sist åtskilliga håkäringar under mödosamt arbete. De tvingades dessutom smida nya krokar från stångjärn som de hittade vid resterna av André-expeditionens ballonghus vid Virgo på Danskøya, i den nordvästra delen av ögruppen. Fisket drog ut på tiden och provianten, som från början bestått av saltad makrill, potatis, knäckebröd och rödkål, tröt. Inte bara det hårda arbetet tärde på kroppar och händer med sår och inflammationer som följde. Besättningsmännen visade även tecken på skörbjugg. De fick bölder, värkande uppsvällt tandkött och blev orkeslösa. Till slut tvingades de lägga till vid en gruvby på Svalbard. Det enda läkaren på platsen kunde göra var att ordinera lök. På hemvägen blev samtliga i besättningen sjuka i feber och frossbrytningar. De hade drabbats av spanska sjukan men lyckades ta sig till Skagen där de fick ligga på sjukhus i flera veckor. En fiskare ombord avled, en annan hamnade två gånger som dödförklarad på bårhus, men befanns vara vid liv och återhämtade sig. En dansk tidning satte rubriken ”Svensken som inte kunde dö”.

Finalen av expeditionen rymde mer tragik. Mattias Karlsson var vid avfärden nygift. Under sommaren hade hans hustru fött deras första barn, en dotter. När han kom tillbaka till Hasselösund hade dottern avlidit. Det gick också illa för resten av expeditionens medlemmar. James Andersson lyckades visserligen sända oljan till Lübeck men fick betalt i tyska mark. Valutan visade sig vara värdelös och fiskarna stod lika fattiga som när de inlett sin färd. Året därpå följde ändå Mattias Karlsson en annan broder, som var delägare i motorkuttern *Sceptre*, ut på fiske. Verksamheten avstannade inte på grund av de missöden han varit med om.⁴⁵

Fisket internationaliserades alltså till viss del och några svenska fartyg sökte sig även till än fjärran fiskevatten. 1929 gick ett fartyg från Fisketången hela vägen ned till Svarta Havet för att fiska stör. Andra fiskebåtar sökte sig till både Nordamerika och till och med Sydafrika.⁴⁶ LL 911 *Björn av Gravarne*, jämte fiskebåten *Alinde*, försökte vid tiden före andra världskriget ge sig på valfångst utanför Björnöen i Norra Ishavet. Efter sju veckor i storm och snöbyar lyckades besättningen äntligen harpunera en val. Bland annat sägs den inhyrde norske valskytten haft en ”enastående förmåga att bomma nästan varje gång”. Resultatet tillbaka hem blev likväl tre stora valar om nära fem ton av kött och späck. Expeditionen skedde med hjälp av statliga bidrag. Det fanns vid tiden ett nationellt intresse att uppmuntra svensk valfångst.⁴⁷

Långfärderna tillhör undantagen och det svenska storbackefisket låg i huvudsak i en linje några mil norr om Bergen till Shetlandsöarnas nordspets. Hela Nordsjöområdet, med undantag för de inre kustvattnen, utnyttjades, liksom havet kring Island och Clydefjorden, väster om Skottland – men även Östersjön.⁴⁸ Kattegatt, Jyllandskusterna med Jutska revet samt Skagerrak uppfattades som hemmavatten.

Ringnoten var en norsk utveckling ur snörpvaden som endast krävde en båt. Den gjorde fisket effektivare. Ringnoten blev viktig orsak till det överfiske som skedde från 1960-talet och senare, men efter 1970-talet fanns fiskeredskapet i Sverige enbart kvar på Rörö i Göteborgs skärgård. Dessförinnan hade trålen blivit den ledande fiskemetoden. Den hade haft föregångare i England redan under 1370-talet, där en mindre nätpåse släpades över bottenarna. Kunskapen om fiskesätet är känt eftersom det klagades till det engelska parlamentet om att denna tämligen primitiva trål förstörde bottenvegetationen och dessutom fångade yngel. Diskussionen om trålningens skadeverkningar tycks alltså vara över 600 år gammal, och pågår som bekant ännu. Kritiken tycks ta fasta på samma argument då som nu.

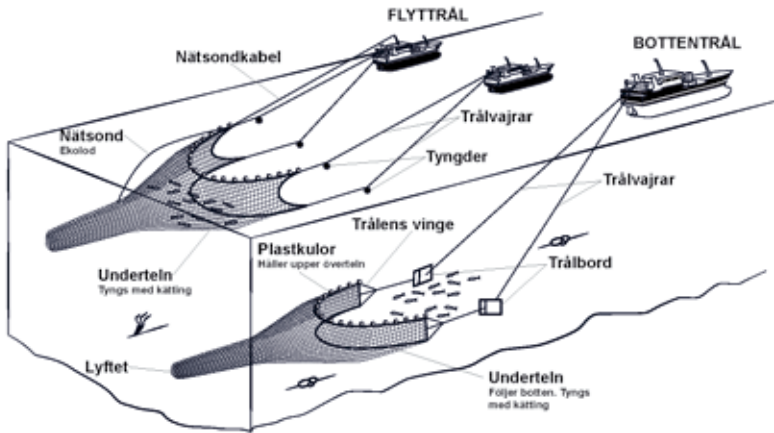

Nordsjön, men även Skottlands västra kuster, blev med tiden välkända fångstplatser för de västsvenska fiskarna.

KARTA: ROGER WELDEVI, STADSKARTAN.

Så tidigt som 1867 hade fiskeritillsyningsmannen i Göteborg propagerat för trålfiske, som han stött på under en resa i England. Ett fiskelag från Gravarne fick prova redskapet och meddelade att de gärna fortsatte med metoden om bara ett lämpligt fartyg kunde anskaffas.⁴⁹ Parallellt med de ganska valhända svenska experimenten började allt fler seglande fiskefartyg från andra nationer att bedriva trålfiske i såväl Nordsjön som Skagerrak och utmed Atlantkusterna. Att inte de svenska fiskarna var mer försigkomna kan förklaras med att de hade fullt upp med sitt framgångsrika snörp- och snurrevadsfiske samt garn- och backefiske. Sillen gick dessutom kustnära från 1877 och ett par decennier framåt, och det fanns gott om makrill. Den sista fiskarten hårsaltades, blev *spicken* eller *speggemakrell*, och sändes i mängder till Förenta Staterna. Den blev, för en tid, ett populärt och törstgivande tilltugg i amerikanska barmiljöer – likt samtidens jordnötter.

År 1899 fick likväl tio västsvenska fiskare praktisera på olika trålfiskebåtar från Grimsby i England. De tio var entusiastiska men ville ändå inte se något trålfiske nära Bohusläns kuster. Det fanns en rädsla att de effektiva trålarna skulle tömma de egna vattnen på fisk. Ett par år senare slog trålfisket ändå igenom, först med bolagsägda och ångdrivna båtar. I begynnelsen kom flera av dem från Smögen där bland annat familjerna Häller och (James) Andersson var tongivande, även om de flesta senare utgick från Göteborg.⁵⁰ Fiskebåtar som LL 622 *Laxen* eller *Hajen*, *Hvalen* eller *Asta* minner om denna tid.

Trålen i skilda konstruktioner kom att utvecklas till det världsledande fiskeredskapet.

BILD: EFTER
NATIONALENCYKLOPEDIN.

Ångfartygen ersattes snart av motordrivna fiskebåtar.⁵¹ Besättningarnas vardag förblev hård och slitsam men maskinerna gjorde tråldragningen oberoende av vind. Fartygen kunde nå fiskeplatserna snabbare och lika snart återvända till landningsplatserna. Tillsammans med introduktionen av is inleddes, som nämnts i det förra kapitlet, den färska fiskens segertåg visavi konsumentledet.

På Skagerraks ofta kuperade bottenar, olämpliga för snurrevadsfiske, utvecklades partråling som en bohuslänsk specialitet. Motorsvaga båtar drog gemensamt en trål. Andra länder följde efter. Trålen blev över tid det helt dominerande fiskeredskapet och svarade 1959 för 92 procent av all fisk som fångades av svenska fiskefartyg. Då hade också de tidiga bottentrålarna kombinerats med flyttrålar. Genom teknikutvecklingen kunde fartygen finna fisk på alla djup.⁵²

Samtidigt har båtarna blivit allt större. Världens största pelagiska trålare, när detta skrivs, är *Annelies Ilena*.⁵³ När trålaren under en tid var registrerad på Irland svarade den ensam för en tredjedel av örrikets fiskfångst. *Annelies Ilenas* produktionskapacitet anges till 350 ton fisk om dagen med en lastkapacitet på 7 000 ton av färsk och fryst fisk. Den största svenska trålaren just nu är GG 203 *Ginneton*, hemmahörande i Fiskebäck med sina 1 424 bruttoton, brt.⁵⁴ De största svenskägda men litaukflaggade fiskebåtarna är KL 870 *Ieva Simonaityte* och KL 872 *Simonas Daukantas*, vardera på 7 765 brt. Det skall jämföras med *Annelies Ilenas* 14 055 brt och längd om 145 meter.⁵⁵ En viktig orsak till trålens framgångar i svenska kustvatten var dock inte dess förmåga att fånga fisk utan att den kunde dra räkor.

Sentida fångstobjekt: räkan och ”kejsarhummern”

Räkan som kulinarisk företeelse är häpnadsväckande nog endast en drygt etthundra år gammal historia. Visserligen har det sedan länge bedrivits ett fiske där håvar från roddbåtar sveptes – *stryktes* – utmed strandzoner och tångbälten. Vad som söktes var den mindre tångräkan, *Leander aspersus*. Fångsten användes uteslutande till agn.⁵⁶ I kustnära grunda vatten lever också stora mängder häst- eller så kallade sandräkor, *Crangon crangon*. Den är mindre än sin släkting ute på öppna havet och särskilt populär i Danmark men också i Tyskland och Nederländerna. Den skapas och läggs in på burk. Ingen i Sverige skulle nog fundera på att äta den – om det finns alternativ i form av ”riktiga” räkor.⁵⁷ Små sandräkor blir ibland till djurfoder.

Nordhavsräkan, *Pandalus borealis*, fick sitt nordliga namn eftersom havszoologerna först hittade och beskrev den uppe i grönländska farvatten. Arten var känd från Drammenfjorden i Norge sedan 1820-talet och bör ha fiskats än tidigare. Räkorna fångades vintertid genom att det högs upp vakar i fjordisarna, varefter agnade kassar sänktes ned på djupbottnarna. Dessa större räkor var en uppskattad lokal delikatess i Norge. Mindre partier såldes även till Sverige.⁵⁸ Det kan inte uppfattas som annat än att detta räkfiske länge endast hade lokal och marginell betydelse. Under senare år har emellertid försök gjorts att även fånga räkor med burar i svenska vatten; kanske kommer 5-10 procent av framtidens svenska räkor vara burfångade och inte trälade.⁵⁹

Det var med trålen som vändpunkten kom i slutet av 1890-talet. Danska biologer inledde ett provfiske i Gullmarn med en mindre vad som drogs efter båten. När metoden testades i Oslofjorden, och på andra platser vid Skagerraks kuster, blev resultaten lika lyckade. I kustnära vatten upptäcktes en tidigare outnyttjad naturresurs. Normmännen, som tagit ledningen i det nordiska fisket, var inte sena att exploatera de slumrande räkbestånden. En av de mest pådrivande i räkfiskets utveckling var den norske marinbiologen Johan Hjort (1869-1948). I sina undersökningar och via en mängd böcker kom han i hög grad att bli räkfiskets advokat och i övrigt medverka till den norska fiskenäringsens ledande position i nordatlantiska vatten.⁶⁰

BILD: MICHAEL ERHARDSSON/
MOSTPHOTOS.

Efter några år spred sig ryktet om den stora tillgången på räkor till Sverige. Till en början hindrades de svenska fiskarna av förbudet mot skäddevadar och andra släpredskap. 1902 blev trålning tillåtet, om än med vissa restriktioner. Först ut var två fiskare i strömstadstrakten vilka snart följdes av båtlag från Fiskebäckskil vilka gav sig ut på Gullmarn. De släpade sina trålar med hjälp av små segelbåtar.⁶¹ Fyra år senare ses räkor i fångstrapporerna. Förutom fiskare från Koster och Fiskebäckskil hade även några smögenbor tagit upp trålning efter räkor. 1914 var den totala fångsten 190 ton. Från att ha varit ett utpräglat kustnära fiske utvecklades det till att omfatta norra Skagerrak och utmed den sydvästra norska kusten, upp i höjd med Egersund i Rogaland. 1933 lyckades nära 600 svenska fiskare i 179 båtar dra upp 1361 ton räkor. Det är ungefär lika mycket som i dag fångas av betydligt färre fiskare och båtar.

År 2014 fångades omkring 260 000 ton nordhavsräkor i världen. Drygt 60 procent av denna enorma mängd fångades i grönländska och kanadensiska vatten.⁶² De svenska räkrålarna på västkusten svarar för en ytterst liten del eller 1 526 ton år 2017. Det var en minskning jämfört med 2016, då fiskarna ilandförde 1 960 ton.⁶³ Värdet av det svenska räkfisket är i produktionsledet vanligen en bra bit över 100 miljoner kr. I grova drag har de inhemska fångsterna under senare år varit tämligen konstanta efter att tidigare, som exempelvis 1970, legat på runt 2 600 ton om året. Samtidigt har konsumenternas efterfrågan ökat. Åtskilliga tusen ton importeras årligen, inte sällan i fryst form. Till det skall läggas ytterligare några tusen ton odlade tiger- och andra räkarter från tropiska vatten, som i olika skepnader saluförs i livsmedelsbutikerna. År 2016 såldes omkring 20 000 ton skal- och blötdjur som musslor och ostron i Sverige. Vi åt med andra ord omkring två kilo per person och år. Siffran skall jämföras med vad vi konsumerade för dryga 50 år sedan: då inmundigade vi endast 3 hekto per person och år.⁶⁴

Det kan knappast ha undgått någon att det svenska räkfisket utsatts för kritik under senare år. Skilda miljöorganisationer menar att nordhavsräkan är hotad som art och att bestånden mins-

kat med en tredjedel under de senaste tio åren. Räktrålarnas bifångster av annan fisk, samt att småräkor dumpats tillbaka i havet, har varit andra orsaker till motståndet.⁶⁵ Att skaldjuren kastas tillbaka kan ses i ljuset av att större räkor avsedda till färsk konsumtion, *kokräk*, betalas upp till tio gånger högre än mindre *råräk*, som ofta går till konservering.⁶⁶ Eftersom fångstkvoterna är fastställda prioriterades alltså de större och bättre betalda räkorna.

Saken resulterade i att trålarna försågs med nya typer av rister, vilka sorterade ut bifångster av fisk. Andra åtgärder var större maskor i trålen för att släppa igenom mindre räkor samt förbud att kasta småräkor i havet. Reglerna verkar inte ha efterlevts av alla och i början av 2014 reagerade WWF genom att rödlista nordhavsräkan. Ett år senare följde Artdatabanken efter. Vid båda tillfällena orsakade rödlistningarna krigsrubriker i media och ett par livsmedelskedjor valde att bojkotta de svenskfångade räkorna till förmån för norska. Dessa var i allmänhet MSC-märkta, det vill säga att fiskarna hade uppfyllt de krav som organisation *Marine Stewardship Council* hade ställt för ett hållbart fiske – en märkning som i dag genomsyrar hela fiskenäringen.

Under diskussionerna ansåg inte svenska fiskare i allmänhet att nordhavsräkan var hotad, vilket även i stort sett var Internationella Havsforskningsrådet, ICES, uppfattning. Till saken hör också att flera bestånd av marina arter fluktuerat kraftigt under årens lopp. Så var exempelvis det svenska räkfisket så dåligt under 1960-talet att konservfabrikerna i Sotenäs fick importera sina råvaror.⁶⁷ Den ansvariga myndighetsorganisationen i Sverige, Havs- och vattenmyndigheten, tycks ha varit ambivalent i frågan. EU ökade ändå uttaget av nordhavsräka i Skagerrak/Kattegatt med 15 procent år 2015, när debattens vågor gick som högst. Inför 2018 hade de svenska fiskarna fått en kvot om 1 371 ton eller 18 procent av den totala fångsten i de båda havsområdena. Till det kom 123 ton som norrmännen släppt till samt 59 ton ute på Nordsjön.⁶⁸

Det finns alltså vitt skilda uppfattningar om det svenska räkfiskets framtid och hur hotade bestånden är. Att frågan har prioriterats från myndighetshåll står emellertid klart för den bohusfiskare som i februari 2016 dömdes att betala 24 300 kr i böter. Vid tre tillfällen hade han slängt småräkor överbord.⁶⁹

Det fanns en tid då räkor som salufördes nästan var självlysande röda. De färgades i samband med kokningen ombord för att se mer aptitliga ut. Efter larm om befarade hälsorisker förbjöds i Sverige under 1970-talet användningen av konstgjorda så kallade *azofärger*. För räkornas del innebar det att de blev betydligt blekare. Mindre känt är att EU-regler upphävde färgförbudet 1999. Sveriges fiskares riksförbund, Yrkesfiskarna, har dock satt upp regler som inte tillåter färgerna E 110 och E 124. Trots att metoden är förbjuden i länder som Australien, Nya Zeeland och Kanada är färgning tillåtet inom EU, och verkar inte längre skapa någon större debatt. Inte heller vår populära norskodlade lax hade blivit så aptitretande röd utan tillsatser – som syntetisk *astaxanthin* – vilket är samma färgämne som återfinns i vissa kräftdjur. Under senare år har även den odlade laxens miljöpåverkan och sjukdomsbenägenhet fått en allt större uppmärksamhet. Uppfattningarna om de eventuella hälsoriskerna med att äta odlad lax går dock vitt isär mellan många forskare och miljöaktivister å ena sidan, och den norska fiskeindustrin å andra.⁷⁰

Landbaserad laxproduktion i slutna odlingssystem kan bli ett alternativ – och i Sotenäs planerar *Smögenlax aquaculture AB* sådan verksamhet. Tekniken är avsevärt skonsammare mot miljön och inom några år hoppas företaget odla fram upp mot 5 000 ton lax.

I kölvattnet efter räkans framgångar som kulinarisk produkt blev trålade havskräftor, *Nephrops norvegicus* eller den ”norska hummern”, av största betydelse. Det skulle dock ta sin rundliga tid, vilket i backspegeln och med tanke på dagens efterfrågan, förefaller lika märkligt som räkans sentida segertåg. Zoologen Alfred Edmund Brehm noterade redan 1888 att det fanns havskräfta utmed de svenska kusterna men ”på grund af sin sällsynthet knappt nämnvärd betydelse såsom

föda”. Han namngav arten till *Kejsarhummer* och meddelade i samma andetag att den såldes i stora mängder i Trieste, vid Adriatiska havets innersta delar. Där salufördes arten under namnet *Scampo*.⁷¹ När de första bottentrålarna skrapade över lerbottenarna fick de ofta upp havskräftor som bifångst, något som storligen borde ha förvånat Brehm om han fått reda på saken. Smögenfiskarna sägs länge ha kastat kräftorna i havet. I Danmark konserverades däremot kräftstjertarna i glasburkar. I friterad form, *scampi*, kan de ses italienskinspirerade recept ur amerikanska kokböcker från 1920-talet. Även i Sverige ökade intresset och 1933, under det återupptäckta namnet Kejsarhummer, blev havskräftan känd på den svenska marknaden. Elva år senare sålde Smögens Fiskauktion nära 29 ton av de tidigare så oanvändbara kräftorna. 1962 översteg fångsterna

600 ton om året. 1983 ilandfördes mer kräftor än räkor till Smögens fiskauktion.⁷² Tillsammans svarar i dag räk- och havskräftfisket för ungefär 65 procent av fångstvärdet för de kvarvarande västsvenska fiskarna. Enbart kräftfångsten uppgick 2017 till 1 404 ton.⁷³ Kritiken mot trålningen har också resulterat i uppkomsten av ett omfattande burfiske som levererar levande kräftor av hög kvalitet till högre priser.

Det svarta – eller röda – guld

Svensk hummer, *Homarus gamarus*, betraktas säkert av de flesta som lyxmat. Precis som för andra skaldjur, musslor och ostron tog det tid innan de inhemska konsumenterna tog arten till sina gomar. Så sent som under 1850- och 1860-talen var det fortfarande mest inom de högre samhällsklasserna som hummer uppskattades som föda.⁷⁴ Utomlands var intresset större. Redan under 1600-talet hade holländska sjöfarare och handelsmän börjat köpa hummer i Norge och Bohuslän, för att förse den inhemska marknaden. I Norge mutade holländarna lokala präster med ost och pepparkakor för att de skulle uppmana allmogen att fiska hummer – och sälja den till holländska uppköpare.⁷⁵ Skaldjuren fraktades över Nordsjön i sumpar. Trots att dödligheten var hög överlevde tillräckligt många för att resorna skulle bli lönsamma. Holländarna introducerade även tener och uppmuntrade hummerfisket. Omfattningen framgår av att vissa av dessa skepp – kallade hukare – kunde transportera upp till 15 000 levande humrar under en enda resa till hemlandet. På kontinenten och de brittiska öarna hade hummer liksom ostron ställning som exklusiv föda för såväl hovet som mer burgna klasser.⁷⁶ Men även andra medborgare åt hummer; något vi vet via den kände och ofta citerade engelske dagboksförfattaren Samuel Pepy. Denne uppgav att det serverades fyra humrar under en middag i London 1663.⁷⁷

Det svenska hovet i Stockholm, kanske i sina försök att efterlikna främmande hovkulturer, var inte sena att exploatera sitt nyvunna landskap. Beata Losman noterar, i sin bok om Margareta Hvitfeldt, att ”periodvis verkar det som om Bohuslans viktigaste funktion var att förse hovet med läckerheter”. 1669 menar hon att det rädde rena skaldjursfebern och landshövdingen hade brått med att effektuera de kungliga beställningarna. Problemet var dock transportererna. Mängder av brev från landshövdingen pekar under 1660-talet på behovet av skjutshästar när tunnor med delikatesserna skulle fraktas på de urusla vägarna till hovet i Stockholm.⁷⁸ För att säkra behovet fick rådmannen Koch i Uddevalla ensamrätt på hummerfångst och ostrontäkt, men han lyckades inte uppfylla sina åtaganden. 1698 släpptes fisket åter fritt. Holländarna fortsatte med sin handel

vilket under 1740-talet orsakade ett kortvarigt försök från statsmakterna genom att via exportförbud förbehålla skaldjuren för den inhemska marknaden.⁷⁹ Under 1700-talets sillfiskeperiod försumrades hummerfisket för att återigen ta fart under 1800-talet. Nu var det engelsmän i stället för holländare som skeppade iväg de svenska skaldjuren. De engelska uppköparna försökte monopolisera handeln vilket vållade protester.⁸⁰ I stället började fler inhemska uppköpare att dyka upp. När det svenska järnvägsnätet byggdes ut tog både fiske och handel helt nya proportioner. Begreppet *hummerkungar* myntades om de handelsmän som byggde magasin och större sumpanläggningar utmed den norra bohuskusten. Där kunde de lagerhålla sin levande vara, i väntan på efterfrågan och rätta priser. Störst av dessa lagringsplatser blev Smögen. Genomsnittslagret har uppskattats till 91 500 kg medan Gravarnes rymde 37 500 kg.⁸¹ Magasinen skapade en synbar och funktionell inramning till fiskelägena under deras mest vitala perioder.

Hummerfiske är djupt förenad med handel där priserna kan nå sanslösa nivåer för den första sålda hummern dagen efter premiären. Från att ha varit ett exportland importeras numera en stor del av konsumtionen. Amerikanska men även irländska, skotska och danska humrar samsas vid fiskdiskarna med de vanligen dyrare inhemska. Till saken här också att verksamheten blivit en form av folkrorelse genom att fritidsfiskare svarar för en stor del av aktiviteterna. Före de nya regelverken år 2017 beräknades omkring 9 000 personer fiska hummer med kanske 100 000 tener.⁸²

Dagens fiskare återfinns i samtliga åldrar men den manliga dominansen är påtagbar. Längre tillbaka hade hummerfisket karaktär av binäring, inte sällan utövat av pojkar och äldre män men också av bönder och småbrukare. Hasslöf menar att även kvinnor deltog.⁸³ Ett par systrar, de så kallade Kälö-töserna på Kälö, utanför Bovallstrand, gjorde sig åtminstone kända för sitt hummerfiske. Medan den enda band klorna på dagens fångst så satt den andra vid rorkulten och stickade.⁸⁴

Åtminstone lokalt har det funnits – eller finns – en underliggande konflikt mellan fastboende yrkesfiskare med licenser och delårsboende fritidsfiskare. Lokalbefolkningen upplever sig ha bättre rätt, en hemortsrätt. Samtidigt har en ny inkomstbringande upplevelsenäring skapats. Tillresande betalar för att vara med om att dra tener under dagen och äta hummer på kvällen. Som en yttring av detta större mat- och kulturintresse kan även Svenska Hummerakademien, grundad i Hunnebostrand 1996, uppfattas. Hummerfisket verkar ha blivit en angelägenhet för allt fler.

En fråga som sysselsatt fiskare, strandägare och svenska myndigheter var frågan om hummerfisket tillhörde markägaren eller, i likhet med det övriga fisket på västkusten, skulle vara fritt för envar. 1766 års fiskerättslag erkände strandägarens rätt i frågan. Först 1896 blev det legalt för alla invånare att fiska hummer förutom i de tre nordliga bohuslänska häraderna Vette, Tanum och Kville. Även Åbyfjordens inre del jämte ett par andra fjordar undantogs. Så småningom släpptes fisket fritt även här.

Redan 1833 infördes en tidsbegränsning för hummerfiske. 1880 tillkom ett minimmått, 21 cm. Under 1940-talet fanns en insikt att måttet var för lågt satt, de små och långsamt växande humrarna hann aldrig reproducera sig innan de hamnade i grytan. Det blev så småningom förbud mot att ta upp honor med yttre rom, att fiska hummer med garn eller att som dykare plocka upp djuren ur deras gömställen. Även antalet tener begränsades. Det skulle dock dröja till säsongen 2017 innan *carapaxmått* höjdes till 90 mm – det vill säga avståndet mellan huvudköldens bak-

kant till ögonhålans bakkant. Antalet tener för en fritidsfiskare sattes till sex medan yrkesfiskarna, åtminstone i Västra Götalands län, fick nöja sig med 40.⁸⁵ Resultatet kunde omgående ses ute på havet i slutet av september detta år. Där det tidigare talats om att man ”kunde gå som Jesus på vattnet” vid premiären – på alla färgglada blåsor – fanns det nu betydligt mera fria ytor. Vid sjöbodan och bryggan låg hummertenerna tätt och överksamma – likt symboler för tidens förändringar.

Trots alla restriktioner är hummerns status oklar. Forskare har uppskattat dagens bestånd som en tiondel av 1875 års.⁸⁶ Albert Waldner, som växte upp på Väderbods fyrplats, har i sina nedtecknade minnen pekat på hur rika hummerfångsterna kunde vara under 1930-talet: fyra-fem tjugor de första dagarna, sedan mest en hummer per tina. När fisket avslutades i december hade lagen han deltog i fått ihop omkring 100 tjugor eller 2 000 humrar. Uppköparna betalade mellan 1,75 till 2,50 kronor per kilo.⁸⁷ Förutom det omfattande fisket pekade vanligen, kanske framförallt av hummerfiskarna själva, på predatorer som återkomsten av grov torsk, borttappade garn och tener vilka spökfiskar i årtal, förrymda amerikanska humrar som kanske sprider sjukdomar jämte ihållande vindar eller varför inte höga eller låga temperaturer, förhöjda sötvattenshalter efter större regn – som några orsaker bakom minskade fångster. De ökande sälpopulationerna utmed stora delar av Bohusläns kuster kan också misstänkas ha tagit sin beskärda del av kanske framförallt mindre humrar och yngel.

Konstgjorda rev kan vara en möjlighet att förbättra situationen. I Göteborgs skärgård lades för omkring 15 år sedan flera sådana rev ut, i syfte att skapa bättre och mer skyddade habitat. Verksamheten beskrivs som lyckad. I maj 2013 följde Sotenäs kommun efter genom att lägga ut skrotsten och betonggröer i Sotens vatten.⁸⁸ Skulle satsningen bli lyckosam även här finns det sannolikt skäl att fortsätta – det finns ju gott om skrotsten kvar i bergen. I början av år 2018 meddelade samma kommun att den skulle planteras ut hummeryngel för att bättra på det lokala beståndet. Nordväst om Smögen kommer 1 500 hummeryngel att årligen släppas under tre år. Först om sju, åtta år går det att se om försöket lyckats. Kostnaden, fyra miljoner kronor, har dock stött på kritik. Den tycks mena att man för summan kunde köpt in ett betydande antal redan köns mogna norska eller danska humrar – som genetiskt sett är identiska med de svenska – och i stället placerat ut dem. Överlevnadspotentialen för hummeryngel är naturligtvis betydligt lägre än för vuxna djur som dessutom mer omgående kan ge liv till nya.⁸⁹

Hur sällsynt och exklusiv hummer blivit kan ses i den officiella statistiken. År 2018 landades officiellt endast omkring 20 ton svensk hummer.⁹⁰ Siffran kan beräknas motsvara mellan 40 000 till 45 000 stycken. Till siffrorna skall naturligtvis ett avsevärt högre men svårberäknat antal humrar läggas, som hummerfiskarna konsumerar själva eller förmedlar utan registrerande mellanhänder.

Ostron och blåmusslor

Ostron har i Sverige, till skillnad mot exempelvis Frankrike, uppfattats som spännande men dyr lyxmat. När Karl XI under kriget mot Danmark-Norge vistades i Vänersborg levererades ostron från Uddevalla till det tillfälliga hovet.⁹¹ Så sent som 1746 uppger Oedman att musslor och ostron endast användes till agn av lokalbefolkningen. De finaste ”bergostronen” såldes däremot till förmögna borgare i städerna.⁹² Under senare decennier verkar inställningen ha ändrats. Den inhemska konsumtionen ökar och Ostronakademien i Grebbestad bedriver sedan tioalet år tillbaka ett upplysningsarbete som manifesteras genom den årliga aktiviteten *Ostronets dag*. Ett par odlingsförsök med kommersiella anspråk har spätt på intresset.

Det europeiska ostronet (*Ostrea edulis*) har funnits utmed västkusten under årtusenden. Det är tämligen platt och runt till formen och kallas ibland, felaktigt, för *Belonostron*. Bestånden har varierat kraftigt under historiens lopp och påverkats av klimatförändringarna. Arten är i dag långt ifrån vanlig. De ostron som ändå skördas plockas i allmänhet upp av dykare norr om Soten. Den varma sommaren 2018 med sina höga vattentemperaturer bör dock bidra till att vi får se fler ”svenska” ostron under åren som kommer.

År 2007 upptäcktes det så kallade japanska jätteostronet (*Crassostrea gigas*), bland annat utanför Bovallstrand. Sannolikt hade larver förts från danska ostronodlingar till Sotens vatten med hjälp av strömmarna. Namnet är något missvisande eftersom arten är det mest odlade av världens många ostronsorter. Den går vanligen under beteckningen *fine de claire*. Inom kort bildade dessa mer vresigt formade ostron regelrätta undervattensrev på vissa ställen utmed kusten. De hårda vintrarna 2009/2010 fick emellertid delar av bestånden att dö. Arten återhämtade sig emellertid och förefaller ha kommit för att stanna.

Vilka effekter den får på den övriga faunan är oklart; forskarna har dock noterat en kraftig nedgång av blåmusslor men kan inte bedöma om det finns något samband.⁹³ Sannolikt finns det just nu fler ostron utmed Sveriges västra kuster än vad det funnits på länge. De naturliga bestånden, som skördades genom att särskilda skrapor drogs utmed bottarna, sinade under 1860-talet. Det resulterade i att bolag bildades för att odla ostron på Smögen, vid Snäckedjupet och inne i Sandöfjorden. Endast ett bolag kom att bedriva någon verksamhet men även det lades snart ned.⁹⁴ Detta öde drabbade även *Svenska Ostronbolaget* som grundades 1887. Att bedriva svensk ostronodling verkar inte ha varit någon framgångsrik affärsidé.

I stället satsade staten och hushållningssällskapet på att placera ut inhemska, och från utlandet inköpta, unga ostron i nedsänkta järnburar. Den grunda Klevekilen, som företedde likheter med vissa näringsrika franska havsvikar där det odlades ostron, blev ett försöksområde. 1906 noterade Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning att experimentet var lyckat.⁹⁵ Tre år senare noterade samma tidning att det årets iskalla och mindre salta havsströmmar från Östersjön riskerade att förinta länets ostronbankar. Blott vid de områden som skyddades av grunda trösklar ansågs ostronen kunna överleva.⁹⁶ I någon mån ser det ut som om ostronen vi Klevekilen klarade sig. 1931 finns en uppteckning om att det leverades ostron härifrån.⁹⁷

Få mollusker är så produktiva och lättodlade som blåmusslor.⁹⁸ En tamp som sätts ut i havet i mitten av maj är vanligen översållat med ätbara musslor halvtannat år senare. I dag är musselodling en etablerad näring i flera bohuslänska vikar. Under senare år har också odlingarna uppmärksammas för de positiva miljöeffekterna. Förutom att musslorna renar havet binder de stora mängder kväve.⁹⁹

Varför det dröjde så länge innan kustborna började äta annan marin föda än fisk är märkligt. Det finns en berättelse, kanske en skröna, om att fångarna på Marstrands fästning serverades räkor i avsikt att se om de kunde överleva på kosten. Oavsett historiens sanningshalt pekar uppgiften på den folkliga oviljan att äta viss mat. Det mest omtalade exemplet är svamp som länge ratades av allmogen; först efter det att kungligheter och adel börjat konsumera skogarnas läckerheter spred sig bruket långsamt bland den övriga befolkningen. Den franske historikern Georges Duby har använt sig av begreppet kulturell diffusion: elitens beteenden tenderar över tid att kopieras av vad som uppfattas som lägre samhällsklasser.¹⁰⁰ Saken verkar vara ett tidlöst fenomen.

Det måste samtidigt ha funnits andra bevekelsegrunder till att man inte mer organiserat skördade det som simmade, slingrade, hoppade, kröp eller enbart satt still i strandzonerna, och som dessutom var tämligen lättåtkomlig föda. Medan franska och sydeuropeiska kustbor med glädje plockade litorinasnäckor åt befolkningen i Bohuslän nog endast motvilligt blöt- och skaldjur.¹⁰¹

Som få av havets resurser har ostron fått rykte om sig att vara exklusiv lyxmat. I samtiden gäller kanske detta mest för våra – dyrare – inhemska vildfångade ostron? De är lätta att känna igen då skalens oftast är betydligt plattare än de odlade arternas.

En förklaring till oviljan att äta mollusker, som blåmussla och ostron, skulle kunna vara att de periodvis kan vara giftiga. Framförallt under vår och försommar kan giftproducerande alger tas upp av musslor och orsaka magsjuka och förlamningar hos människor. Telefonsvararen *Blåmusslan*, tidigare kallad *Fröken Mussla*, kunde ge besked om giftläget. Tjänsten är numera avvecklad, men länsstyrelsen i Västra Götaland meddelar att den giftiga informationen i fortsättningen läggs ut på en webbsida.¹⁰²

Det fanns en föreställning om att krabba skulle ha betraktats som oätlig, kanske för att den påminde om en jättespindel. Gamla testamentets förbud mot att äta skaldjur kan ha spelat in i föreställningen. Å andra sidan var förfäderna, trots sin religiösa nit, högst liberala när det gällde att äta exempelvis fläsk, vilket lika uttryckligen förbjudits. Vi kan ana en viss opportunistisk beteend.

Ostron och hummer var herrskapsmat och kan kopplas samman med folkliga uppfattningar som var vägledande långt in på 1930-talet. När kanalgrävningarna var färdiga med Söte kanal anordnades en större festlighet i Smögen där arbetarna bjöds in. De ansåg maten som märklig välling; det var soppa. Olika typer av mat gav uttryck för vilken samhällsklass den enskilde tillhörde och identifierade sig med. Det fanns också hävdvunna inställningar som hade svårt att släppa greppet. Bönder i Småland ratade under 1700-talet exempelvis färskt kött eftersom det ansågs kraftlöst. För att vara människoföda skulle det först ligga till sig i saltlake.¹⁰³

Fiskets ständiga förändring

Att sammanfatta det västsvenska fisket ger lätt en obestämd tavla vilket i hög grad beror på fångsterna. Skilda arter av fisk visade sig under olika årstider, bestånden fluktuerade kraftigt både på grund av överfiskning eller mer naturliga variationer. Dessutom ändrades efterfrågan över tid beroende av konsumenternas preferenser. Stora skillnader kan också ses i det fiske som bedrevs vid Göteborgs skärgårdar eller på Orust, Tjörn och i Sotenäset. Olikheter i traditioner och

ekonomiska förhållanden bidrog till att fiskelägena prioriterade olika former av fiske på skilda fiskeplatser.

Ledorden för den västsvenska fiskerinäringen i historisk tid kan beskrivas som ständig *förändring* men också *anpassning*. De erfarenheter som vunnits vid en typ av fiske kunde överföras till andra. Samtidigt förstärktes över tid färdigheterna att bemästra det oberäkneliga havet och hantera både redskap och fartyg under svåra förhållanden. Följden blev ett sjömanskap, ett självförtroende och en oförvägenhet som manifesterades under 1860-talet då storbackefiskarna gav sig ut på både långväga och minst sagt äventyrliga expeditioner. De svenska fiskarna kunde plötsligt konkurrera med betydligt större fisknationer och till råga på allt lära norrmän att fiska. Det blev också en utveckling där fisket, även i frånvaron av sillfiskeperioder, fick nationalekonomisk betydelse, tidvis av största vikt för den inhemska livsmedelsförsörjningen.

När seglen monterades ned och vinden ersattes av maskindrivna propellrar blev fisket mer industriellt. Allt färre fiskare producerade allt mer och de till synes outtömliga haven blev utplundrade. Detta var redan något Holmberg observerat under 1840-talet men under 1900-talets sista halva blev förhållandena uppenbara. Olika nationella och internationella överenskommelser slöts för att försöka skona fiskbestånden, men framförallt började skilda kustnationer att utvidga sina gränser i avsikt att skydda de egna fiskarna. En annan anledning var anspråken på oljerika kontinentalsocklar. USA förklarade att landet ägde delar av den Mexikanska golfen och botten utanför Florida, vilket resulterade i att Chile, Peru och några centralamerikanska stater följde efter. Nationerna utvidgade sina ekonomiska zoner till 200 nautiska mil. Sovjetunionen hade tidigare markerat att landets gräns var tolv sjömil.¹⁰⁴

Huggsexan om de fria haven hade inletts. Mest påtaglig blev den konflikt som Island skapade med en av dåtidens största fisknationer, Storbritannien. Island, självständigt 1944, såg efter kriget med oro på hur andra nationer trälade bort örikets viktigaste resurs, sill och fisk. Den territoriella fiskegränsen för Island var som för många andra nationer vid tiden tre nautiska mil men som 1950 utvidgades till fyra. Till saken hör dock att exempelvis Sverige sedan 1799 hävdade fyra sjömil vilket ställde till problem, framförallt under första världskriget då Tyskland endast accepterade tre.¹⁰⁵ 1958 togs nästa steg då Island ensidigt flyttade ut sin fiskegräns till 12 sjömil (22 kilometer). Flera europeiska länder protesterade men valde att respektera islänningarnas beslut, så inte Storbritannien. Nationen satte in krigsfartyg för att skydda sina egna fiskare. De internationella sympatierna låg på det lilla Islands sida och 1961 tvangs britterna acceptera utvidgningen. Konflikten kom att kallas för det första torskkriget eftersom det följdes av nya.

Efter sillpopulationernas kollaps runt Island och utanför Norge i slutet av 1960-talet beslöt sig den isländska regeringen 1972 att flytta ut gränsen till 50 nautiska mil (ca 93 kilometer).¹⁰⁶ Denna gång kom det till regelrätta strider. När Island hotade att säga upp avtalet med Nato tvingades Storbritannien till reträtt. Den isländska oron över fiskbestånden var inte dämpad. Redan 1975 utvidgades gränsen till hela 200 sjömil (370 kilometer). Island hade nu bättre internationellt stöd för sina nya krav genom ett beslut i FN:s havsrättskommitté 1972. Det hade också accepterades av ett 30-tal utomeuropeiska stater samt, inte helt oväntat, Norge. Konventionen gav kustnationerna rätt att flytta ut sin exklusiva ekonomiska zon, *EEZ*, till just 200 sjömil.¹⁰⁷ Britterna stod ännu en gång för det mest intensiva motståndet men fick ånyo ge sig. Det främsta skälet var att de själva hade börjat hävda rätten att exploatera delar av Nordsjöns oljetillgångar. Olja var betydligt mera värdefull än den sill och torsk som dessutom tycktes mer eller mindre försvunnen.

De svenska fiskerierorganisationerna hade följt utvecklingen med oro men insåg vart utvecklingen var på väg. I stället för att fortsätta motståndet bytte de fot och begärde i konsekvens

sin rättmätiga del av Östersjön. Genom Gotlands centrala läge, och Sveriges långa östersjökust, skulle landet få en betydande del i enlighet med de nya regelverken. Ett syfte med kraven var också att ha något att förhandla om i Västerhavet.¹⁰⁸ Det blev en segdragen process som framför allt gällde ett större vattenområde öster om Gotland, *den vita zonen*, där alla nationer hade rätt att fiska. Konsekvensen – utfiskning – ledde till en uppdelning och en kompromiss 1988 med dåvarande Sovjetunionen.

Sex år senare hade ett 60-tal kustländer ratificerat den internationella konventionen. Slaget om det fria havet var över.¹⁰⁹ Företrädare för den svenska fiskerinäringen konstaterade att kolonialismen hade gett sig till sjöss.¹¹⁰ Nu skall inte utvecklingen enbart skyllas på styvnackade islänningarars initiativkraft – det fanns andra rikedomar under ytan som kustnationerna gärna ville lägga beslag på – men konsekvenserna för västkustfiskarna blev fatala. Förutom att det traditionella sillfisket redan hade minskat kraftigt utanför Norge och i Nordsjön försvann, genom de nya gränserna, även fisket kring Shetland. Nordsjön blev i praktiken uppdelad mellan Norge, Danmark och Storbritannien med smärre nederländska och tyska flikar. Den svenska fiskeflottan fann sig instängd i sina hemnavatten. De fiskebåtar som fortsatte tvingades i hög grad att fiska i Skagerrak, Kattegatt eller i Östersjön, där Sverige i gengäld fått en större munnsbit. Bilateral överenskommelser och internationella regelverk har heller inte lyckats kompensera att havet krympt till oigenkännlighet för den svenska fiskerinäringen. De svenska fiskekvoterna i Norska havet, Nordsjön, Skagerrak och Kattegatt var år 2017 endast omkring två procent av de totala kvoterna, eller cirka 41 000 ton.¹¹¹ Siffran förbleknar ytterligare i jämförelse med att norska fiskare samma år tog upp över 2,6 miljoner ton fisk och skaldjur.¹¹²

Statistiken om antalet yrkesutövare talar också sitt tydliga språk. För ungefär 100 år sedan, 1920, fördelade sig omkring 6 000 fiskare i Bohuslän på 56 någorlunda stora fiskelägen. Var sjätte av dessa yrkesfiskare, eller 921, kom från Sotenäs: Gravarne 290, Smögen 260, Bovallstrand 105, Malmön 105, Hunnebostrand 100, Tången 85, Hovenäset 82 och Hasselösund 61.¹¹³ 1949 var över 13 000 svenskar sysselsatta som fiskare. Men från 1955 sjönk antalet stadigt och 1987 återstod inte ens 4 500.¹¹⁴ Nedgången fortsatte. Havs och Vattenmyndigheten, som administrerar de svenska fiskelicenserna, uppger att den i början av 2017 ställt ut 435 yrkesmässiga tillstånd i Västra Götaland. Endast 25 av dessa har Sotenäs fiskelägen som hemmahamnar. Rörö är annars det enda västsvenska fiskeläge där fiskerinäringen fortfarande är dominerande. En stor del av de 270 invånarna uppges som involverade i verksamheten. Noterbart är att Rörö, vid räkningen 1920, hade 110 yrkesfiskare, vilkas efterföljare lyckats försvarat öns position in i nutid.¹¹⁵

Den verksamhet som under generationer varit en omistlig och självklar del av livet vid Soten har närmast upphört. Ökenvandring har givetvis satt sina spår i kustsamhällena då den genererat mängder av andra ekonomiska men också sociala aktiviteter. En och annan fiskare hävdar att för varje fiskare som slutar så försvinner fem arbeten på landbacken. Saken kan vara svår att leda in bevis, men befolkningsutvecklingen för den bohuslänska kommun som förmodligen mest av alla förknippas med fiske, Sotenäs, ger åtminstone en indikation.

Den som en arbetsfri sommardag, när fiskebåtarna borde ligga i sina hamnlägen, tar en båt-tur från Malmön upp till Bovallstrand, passerar flera klassiska fiskelägen. Samtliga har en gång haft kajer eller bryggor fyllda med fiskefartyg i skiftande storlekar. I samtiden blir det en ödlig besiktning. Det går utan större ansträngning att memorera namnen på de fiskebåtar som fortfarande kan ses bland mängden fritidsbåtar. Mest synbar är utvecklingen vid ett av Sveriges mest legendariska och omsjungna fiskelägen, Smögens. En handfull fiskebåtar bidar numera mest sin tid i Norra hamnen.

Inte heller kan vi i statistiken lita på att omkring 25 fiskebåtar har kvar sina hemmahamnar

Under 1970-talet inleddes nedgången för det svenska fisket – men än så länge gick det att få stora fångster. Bilden är från Guleskärs kajen i Kungshamn.

BILD: SJÖHISTORISKA MUSEET.

i Sotens fiskelägen. En fiskare/båt kan ha fått licens och kvot men kan ha sålt sina rättigheter till andra fiskare, fiskar på helt andra platser i världen eller har båten uthyrd. Uttrycket spökbåtar eller ”skrotbåtar som ligger och dräller” har använts om situationen.¹¹⁶ Registren från 2016 talar annars om att LL 338 *Ternö av Smögen*, LL 58 *Frey*, LL 154 *Tångön*, LL 110 *Klingerö*, LL 175 *Malin*, LL 486 *Falken*, LL 70 *Alvö*, LL 59 *Concord*, LL 237 *Avena*, LL 607 *Fylgia*, LL 107 *Rimfors*, LL 86 *Hanseskär*, LL 232 *Maria* LL 474 *Sunnanskär*, LL 13 *Höken*, LL 16 *Garnskär*, LL 225 *Tudor II*, LL 127 *Skandia*, LL 67 *Ramona*, LL 44 *Marie III*, LL 94 *Sofia*, LL 89 *Pauline*, LL 7 *Ester Marie*, LL 10 *Ella* och LL 578 *Svanvik* kan räknas till Sotenäs.¹¹⁷ Antalet skall jämföras med den historiska mängd som Eskil Sewerinsson upptecknat i sin bok ”Smögens fiskeflotta och fraktfartyg”, eller som återses i områdets många ortsmonografier.¹¹⁸ Då var de flesta båtar och dess besättningar väl kända av lokalbefolkningen, nu är läget mer förvirrat och föränderligt – kanske manifesterat i det faktum att ärevördiga LL 248 *Saibons* namn numera transformerats till ett ljus surdegsbröd som säljs av Hamnbageriet i Kungshamn. Det är nog inte alla som smakar på brödet som känner till dess förebild.

Utvecklingen är inte enbart en inhemsk sådan. Större fartyg, tekniska innovationer och effektivare

John Larssons sista nybygge – stålträlaren LL 248 Saibon som fick hemmahamn Gravarne, levererades den 12 maj 1967 från Bolsønes Verft A/S i Molde.

BILD: E. BIRKELAND, MOLDE.

fiske har minskat behovet av både antal båtar och yrkesutövare. Situationen i våra grannländer är likartad. Förändringarna vid ett av Nordens mest klassiska fiskelägen, Skagen, talar sitt tydliga språk. Här fanns en gång 400 registrerade fiskebåtar, i nutiden återstår endast en bråkdel.¹¹⁹ Dessutom, även om fångsterna i våra egna vatten i dag är obetydligheter mot vad de varit, så finns svenska medborgare som ägare och fiskare i flera båtar vilka kan bära finsk, litauisk, dansk, tysk, norsk, mauretansk eller marockansk flagg. Lite okänt är det faktum att svenska fiskare, via sina utlandsflaggade båtar, fortfarande står för lika stor andel sill som de kvantiteter som fiskades i Nordsjön under 1960-talet.¹²⁰ Svensk fiskenäring har i någon mening överlevt, men vi ser den inte längre i Soten.

Fiskhandel och auktioner

Fiskets grundläggande problem var redan från början att distribuera den ömtåliga råvaran till konsumenten. I äldre tider löstes saken delvis genom torkning och insaltning. Den färsk fiskeriet verkar sällan ha nått konsumenterna utanför närområdena förutom när den kunde transporteras i vinterkyla. En byteshandel mellan fiskare och lokala bönder hade däremot lång tradition. Bönderna fick koljor och annan fisk medan fiskarna i gengäld tog emot jordbruksprodukter.

Fiskarbefolkningen i Göteborgs skärgård hade här en given fördel mot de som bodde mer avlägset utmed kusten. Detta hindrade inte att fiskarna i norr regelmässigt seglade med sina fångster till de folkrikare orterna kring Göta Älv. Inte sällan såldes fisken direkt från båten. Här ses också en arbetsfördelning där kvinnor, kallade *valldasker*, slog sig samman och seglade med fångsterna till sina kunder medan männen var kvar ute på havet. Färderna kunde gå till såväl städer som till enskilda handlare inne i fjordarna. Ibland tog turerna månader i anspråk, endast avbrutna av resor hem för att fylla på förråden. Verksamheten pågick ända till tiden för första världskriget. I huvudsak var den historiska fiskerinäringen männens revir men dessa kvinnliga handlare utgjorde ett undantag. Deras arbete är fortfarande ett outforskat kapitel.¹²¹

Med bättre kommunikationer och genom istekniken ökade handeln med färsk fisk. Under 1900-talets första decennier uppstod särskilda fiskbutiker liksom torghandel på de flesta lite större orter i inlandet. Färsk torsk och sill fick samsas med lokala gäddor och braxen. Även ett mer renodlat gårdfarihandel växte fram, där fiskhandlare från bilar sålde sina varor direkt till konsumenterna.

Redan under 1500-talets sillfiskeperioder och tidigare kan en annan yrkesgrupp ses, uppköparna. Det var handelsmän, inte sällan hanseater eller holländare, som seglade omkring i skärgårdarna, köpte upp sill och såg till så att den skeppades iväg.¹²² Yrkesgruppen var ofta föremål för mycken diskussion. Vissa anklagade dem för att fördyra sillen, andra att de befrämjade avsättningen. Samtidigt var det upp till de enskilda fiskarna var de skulle landa sina fångster. Fiskaren Alfred Samuelsson, född på Smögen 1857, berättade att man stundom hade andra fiskare som mellanhänder, i synnerhet de från Asperö i Göteborg skärgård. Samtidigt menade han att det var vinden som bestämde vart man gick med sin fångst: Köpenhamn, Kristiania eller andra danska och norska städer.¹²³

Först under 1890-talet började grupper av fiskare att bilda egna sammanslutningar i syfte att få bättre betalt. I Bovallstrand bildade vadlagen föreningar för sillexport vilka gick i kompanjonskap med norska fiskhandlare. Med ångfartyg skickades sill till England. Exportföreningarna kom att äga både magasin, tomter och bryggor. En del av dessa kom senare att säljas till Kullgrens Enka och blev lastageplatser för stenindustrin.¹²⁴ Bovallstrands betydelse som fiskeläge minskade men fiskarföreningen upplöstes först 1980.¹²⁵

Genom introduktionen av drivgarn ökade makrillfångsterna med dramatik.¹²⁶ Tillgången översteg snart vida efterfrågan och priserna sjönk. Sotenäsfiskare gick åren 1914 eller 1915 därför samman i en förening i syfte att införa fångstbegränsningar. Uppköparna, makrillexportörerna, svarade genom att även de gick ihop för att hålla nere priserna. Detta retade fiskarna än mer varvid de förvandlade sin förening till en ekonomisk dito. 1917 hade 102 vadlag – det vill säga betydligt fler lag än vad det finns enskilda fiskare i dag – från Gravarne, Smögen och de övriga fiskelägena i bygden anslutit sig. Föreningen köpte in fångsterna och sålde dem vidare med förtjänst.

En del av föreningarna blev inte långlivade, men som inom få andra näringsgrenar uppstod ett antal mer eller mindre kooperativa andels- och försäljningsföreningar. I stort syftade de till att hålla uppe priserna men de fick även andra funktioner. 1930 bildades Svenska västkustfiskarnas centralförbund som fick stor betydelse för näringens utveckling och som samlade branschen både fackligt och intressebaserat. Året därpå startade tidskriften *Svenska Västkustfiskaren* som efter andra världskriget nådde en upplaga om 7 000 exemplar.¹²⁷ Upplagorna – liksom antalet fiskare – började emellertid vika och från 1976 ersattes den av *Yrkesfiskaren*. Den kom att drivas av *Sveriges fiskares riksförbund*. I december 2016 lades tidskriften ned. Utvecklingen liksom förbundets avsmalnade hemsida kan ses som en spegel av den svenska fiskerinäringens nedgång och nuläge. I maj 2017 gjordes emellertid ett nytt försök att samla trupperna när tidskriften *Svensk Fisknäring*, som utgavs av Sjömatfrämjandet, utkom med sin första utgåva.

Den stora revolutionen inom handelns område var det som turister vid sidan om bryggan, påsen med nyinköpta räkor och den målade makrill-paravanen bredvid skolan mest förknippat Smögen med: *fiskauktionen*. 1910 ordnades de första auktionerna i Göteborg. Verksamheten blev framgångsrik och 1918 eller 1919 började smögenfiskarna sälja makrill genom auktionsförfarande. Senare såldes även fisk och skaldjur med samma goda resultat. Lysekil följde efter 1931, Gravarne, i sitt ständiga konkurrensförhållande med Smögen, startade sin auktionshall 1935. 1936 gjorde Fjällbacka likaledes. Även i Strömstad och på Klädesholmen etablerade fiskauktioner.

I dag är samtliga förutom Göteborgs nedlagda eller har, som Smögens, drastiskt förändrat sin verksamhet. Sommaren 2016 sålde Sotenäs kommun fiskauktionen på Smögen till *Stockholms fiskauktion AB*, ett nybildat företag med enbart digital handel. I stället för en blinkning – den metodiken upphörde redan år 2005 – sker buden numera via internet och knapptryckningar. Det är fjärran från folkmyllret på kvällarna för bara några år sedan där fiskebåtar, ackompanjerade av hundratals skrånande måsar och trutar, lade till vid kajen; där slamrande truckar körde isade lådor med fisk och räkor ut och in i byggnadens kyla, där allvarsamma män i kepsar gjorde upp om kvaliteter och priser efter bestämda ritualer. En av Smögens stora turistattraktioner verkar vara borta – förutom för den morgonpigge eller på torsdagar klockan 16.00.¹²⁸

Från mångfald till oligopol

Med stor sannolikhet utvecklades torkning långt före historisk tid som en effektiv metod att bevara fångster av framförallt större torskfiskar och långa. Själva namnet torsk har härletts i betydelsen *torrfisk* som kan ses som ett samlingsnamn för slutprodukten där kustbefolkningen ända in på 1800-talet även torkade mindre fiskarter som vitling och plattfisk.¹²⁹ Fisken strupskars och rensades på inälvor redan ute på havet för att öka hållbarheten. Havsfisken fläktes sedan ut och ryggbenet skars vanligen ut men fisken hölls samman i svansroten. Ett flertal metoder utvecklades för själva processen, vilka alla gavs bestämda handels- och begreppsnamn. *Klippfisk*, ibland kallad *bergfisk*, lades ut direkt på klipphällarna för att torka medan *stockfisk* hängdes upp på stockar och

stänger. Handlade det om långa hölls den uppflykta fiskkroppen utspänd för att inte ”krulla ihop sig” med hjälp av *spilor* – träspjälor – och fick följaktligen namnet *spillånga*. Det västnordiska klimatet med låga vårtemperaturer, mycket vind och sol gynnade beredningen. Torkningen skedde utomhus under sensår och sommar.¹³⁰ Ungefär 20 procent av fiskens ursprungliga vikt återstod när processen var klar.

Genom blötläggning i vatten och lut, i forna tider gjord av aska, återfick fisken sin mjuka konsistens. Under den katolska tiden var detta given fastemat och det är känt att biskopen i Linköping, Hans Brask (1464-1538), gärna fastade på lutfisk med mandel, russin och ärtor. Sedvänjan överlevde in i den lutheranska tiden men i dag är rätten reducerad till klassisk julmat i endast tre länder: Norge, Finland och Sverige. Det svenska fisket av långa utanför Shetland upphörde för nära 25 år sedan och den lutfisk vi numera äter med mjölig potatis, béchamelsås, gröna ärtor och senap levereras med några få undantag av norska fiskare och fiskeföretag.¹³¹ Hasslöf ger en alternativ tillagningsmetod i äldre tider. Han menar att torrfisken ursprungligen bultades och maldes till vällning tillsammans med fett och bröd.¹³² Anrättningen förefaller kanske inte helt aptitlig.

Den stora skiljelinjen i torkningsmetoderna är om fisken först har saltats eller inte. Före tekniken med nedisning – fiskeresorna kunde ju ta flera veckor – brukade fångsten saltas helt lätt och lakas ut i vatten före torkning. Den färdiga varan ansågs visserligen bli av sämre kvalitet men den kunde också bli helt ödelagd om man lät bli att salta – eller inte hade råd med salt – och hamnade i stiltje under hemfärden. De bristande kvaliteterna som salufördes resulterade i regelbunden kritik från fiskhandlare och myndighetspersoner.

Kabeljo [kabiljo] var torsk som saltades ordentligt innan den torkades lätt. Tekniken kom från fiskande basker från Spanien där produkten gavs namnet *bacallao*. Namnets ursprung är omtvistat; det har framförts en teori om att namnet i alla dess språkliga varianter kommer ur den nordiska fiskemetoden backefiske som genom konsonantomkastning kommit tillbaka i den nuvarande namnformen. Namnet kan möjligen ha spritts via den holländska handelssläkten *Kabeljau*.¹³³ Fiskrätten blev emellertid uppskattad fastemat i Spanien, Italien och kanske framförallt i Portugal. Därifrån överfördes preferenserna till landets dåvarande koloni, Brasilien. När de inhemska fiskarna inte förmådde mätta de katolska behoven uppstod en betydande export av kabeljo, i synnerhet från Norge.

Som tillverkningsprocess är saltning överlägsen torkning när det gäller smak och hållbarhet. Det var emellertid inte enbart saltbrist och varans pris som satte hinder för fiskarna att själva förädla sina fångster. Under 1500-talet förbjöds de dansk-norska fiskarna att salta in fler än sex tunnor sill eller vad de behövde för husbehovet.¹³⁴ Efter Roskildefreden blev det inte längre tillåtet för utlänningar att ägna sig åt verksamheterna, men inte heller nu lyckades fiskarna ta kontroll över slutproduktionen. Det var kapitalstarka köpmän i de svenska kuststäderna som tog över. Göteborg fick här en särställning. Endast fyra av 344 salterier utmed västkusten ägdes 1788, mitt under den största av alla sillfiskeperioder, av skärgårdsbor.¹³⁵

När sillen under 1870-talet kom tillbaka till kusterna var situationen en annan. Nu rådde handelsfrihet, det fanns bättre tillgång på billigt salt och kustbefolkningen hade börjat gynnas ekonomiskt av det tidigare beskrivna och alltmer framgångsrika storbackefisket. Detta nymornade självförtroende avspeglades i statistiken vintern 1886-1887. Av Bohusläns 496 salterier fanns 266 i sjunde distriktet, vilket omfattade fiskelägena i Sotenäs. Det kan antagas att insaltning ägde rum i nästan varje sjöbod. Samtidigt var det en lågskalig verksamhet. 210 av salterierna saltade in 49 eller färre tunnor om året. Endast tre kan betecknas som större, med en årsproduktion över 500 tunnor.¹³⁶ Som kan förstås hade tunnbindarna fullt upp med sitt hantverk. När fisklådorna introducerades genom den färska fiskens intåg kom det att spikas lådor i åtskilliga sjöboddar.

Vadfiske efter skarpsill på Hällöfjorden.

BILD: SJÖHISTORISKA MUSEET.

Många av de bönder som levererade virket insåg snart att förtjänsterna var större om de gjorde hela arbetet själva. För många lantbrukare i Älvsborgs län blev lådtillverkning en bisyssla som varade långt fram på 1960-talet. Även de blev till sist utkonkurrerade av billigare danska lådor.¹³⁷

När den kustnära sillen försvunnit 1910 gick denna av fiskare dominerade sillsaltning tillbaka. Fiskarna återgick till havet medan deras anhöriga, som ofta varit verksamma i beredningen, tog anställning vid de förädlingsföretag som förutom insaltning även ägnade sig åt konservering. Det var ingen ny näringsgren och den kan sägas ha haft föregångare i svenska ståndspersoners syltning av skarpsill under 1700-talets mitt.¹³⁸ Problemet med hermetisk kokning hade lösts av den franske kocken Francois Appert 1809. Det var den franska armén som sökte efter nya metoder att konservera mat och som utlyste en tävling. Napoleon påstås ha hävdad att soldater marscherade på sina magar och det var inte alltid dessa kunde tillfredsställas genom att rekvirera mat från eller plundra lokalbefolkningarna. Appert tog hem priset och inom kort konserverades födoämnen i förseglade glasbuteljer. Engelsmannen Peter Durand överförde metoden till burkar i tenn och anses därför som konservburkens fader. Dessa blev inte riktigt användbara förrän 1855 då dennes landsman Yates uppfann konservöppnaren. Fram till dess fick den hungrige använda sig av hammare och skruvmejsel för att få upp burklocken. Under 1870-talet konstruerades maskiner som tillverkade bleckdosor. Den enskilde fiskaren eller entreprenören kunde köpa in ett erforderligt antal förpackningar för att i sjöboden lägga in sill i burkarna med sina egenhändiga kryddblandningar. När locket var satt på plats hade en konservfabrik sett dagens ljus.

Utvecklingen blev snabb. Konsumenterna var inte sena med att uppskatta de närmast revolutionerande nymodigheterna. I inledningen handlade produktionen nästan uteslutande om ansjoviskryddad skarpsill. Recepten varierade men bestod vanligen av kryddor som kanel, svart- och kryddpeppar, lagerblad, kryddnejlika, oregano, kardemumma och sandelträ – som gav den rödliga färgen till lagen. För svensk del anses Gustav Andersson i Fjällbacka vara den som uppfann den obligatoriska ingrediensen till Jansons Frestelse, men troligen var norrmännen först även här. Det fanns en ansjovisfabrik i Drammen redan 1841.¹³⁹

Entreprenören Alfred Bovik från Lysekil grundade i början av sekelskiftet vad som skulle bli till en av ortens större konservindustrier. 1906 kom han på idén att skicka färdiga kryddsatser med sillfiskare som gick till Island. Besättningarna kryddade fångsten direkt efter fisket, och tillbaka i Lysekil skars sillen till gaffelbitar, vilka lades i mindre plåtburkar. Kvaliteten blev därmed

bättre än om sillen först saltats ned och tillbringat flera veckor till havs. Konserverad sill från Sverige blev snart en betydande exportprodukt. Mängder av konserverfabriker uppstod utmed bohuskusten; enbart på Klädesholmen huserade omkring 25 stycken.¹⁴⁰ Över tid lanserade allt fler burkprodukter än enbart sill: makrill i olja, fiskbullar, sardiner i alla dess former, blåmusslor och rentav hummer på burk. Efter holländsk förebild – *matjes* står för jungfru – lanserades en produkt som skulle bli svensk nationalrätt under midsommarfirandet: *matjesill*. Receptet bygger på lättsaltad sill med betydande mängder socker i lagen samt kryddor.¹⁴¹ Kreativiteten flödade och förpackningarna blev allt mer säljande och marknadsmässigt utformade; det sista framgår i litografen K G Anderssons vackra minnesbok ”Betydelsefulla burkar i Bohuslän”.¹⁴² Lysekil var länge den dominerande orten för konserverindustrin men Sotenäs, med sin närhet till råvaran, hade 1939 fem större fabriker med runt 300 anställda.

Gravarnes Sill- och Fiskaffär som startades 1918 var det den första mer industriella konserverörelsen i Sotonområdet. Fabriken låg på Rösholmen, mellan Gravarne och Kalvbogen på Hasse-lön. Alla transporter fick ske med båt. Denna första verksamhet skulle komma att generera fler företag; framgångarna inspirerade både anställda och andra att göra egna försök. Ganska omgående lämnade ett par personer företaget och startade *Bröderna Kristiansson & Co*, senare i dagligt tal och på sina burkar kallade ”Fiskebröderna”. De fick sina lokaler på landsidan i Gravarne. Fiskebröderna, byggde i mitten på 1940-talet även en konserverfabrik i norra delen av hamnen i Hunnebostrand. Fabriken hade som mest ett 60-tal anställda. 1974 såldes rörelsen till *Västkustfisk AB*, men verksamheten lades ned redan 1978. På platsen finns numera en bostadsrättsförening. Västkustfisk hade ett samarbete med Svenska Västkustfiskarnas Centralförbund, SVC, som 1987 flyttade rörelsen till Hovenäset. Året därpå förvärvades verksamheten av *Abba*.

1924 hade Sotens första konserverindustri ombildats till *AB Munkens Konserverfabriker*. Munkens hade eget rökeri. 1927 gick emellertid två av delägarna ur firman och startade, mitt emot, på landsidan, *Gravarne Konserverfabrik*. Tiden som egna företagare blev kort. Året därpå såldes företaget vidare till *Abba* som därmed etablerade sig i området. Fem år senare förvärvades även Munkens fabriker, med 200 anställda. Rösholmen skulle inom några år bli centrum för *Abbas* verksamhet ända fram till flytten 1970 till det nuvarande fabriksområdet Hagaberg, strax norr om Smögenbron.

1937 startades ännu en fabrik med namnet *Gravarnes Konserverfabrik*. Den hamnade så småningom i Fisketången men avvecklades 1966. Den tidigare *Abba*-anställda *Frithiof Wallström*, som även varit med att starta den första *Gravarnes Konserverfabrik*, började efter 1948 att bereda torskrom, och senare även lutfisk, i ett magasin vid Sandbogen. Även detta företag, som bar grundarens namn, förvärvades så småningom av *Abba*. Då hade ännu ett konserverföretag etablerats i Tången, *Tångenkonserver*. 1974 gick ägarna Lennart och Ejde Feldt samman med Tore och Leif Stenman och bildade *Festab* som också kom att bli hälftenägare av *Hällöfisk*, i Hasselösund. *Feldts Fisk och Skaldjur AB* är fortfarande familjeägt och omsatte under bokslutsåret 2018 cirka 1 250 miljoner kronor.

Akronymen *Abba* stod för *AktieBolaget Bröderna Ameln*. Det var först efter våren 1974, och melodifestivalen i Brighton, som Agnetha, Benny, Björn och Anni-Frid tog över i betydelse. Den norska familjen Ameln hade bedrivit fiskhandel sedan 1800-talet i Stockholm, men etablerade sig i Sotenäs 1928, genom det tidigare nämnda förvärvet. Under åren köptes ett antal konkurrenter upp. Ibland blev varumärkena kvar på förpackningarna men dagens produktutbud är ändå fjärran från det överflöd av lokala och originella recept som fyllde lanthandlarnas hyllor under decennierna före 1960-talet.

Smögens Konserverfabrik var det första större konserverföretaget som bildades på Smögen under

Som få andra livsmedel har *Kalles kaviar* fått symbolisera Sverige. I jämförelse med annan kaviar är den mild, inte minst tack vare att potatisflingor ingår i receptet. Produkten blev snabbt populär bland barn och ungdomar. I början hade tuben ingen egentlig dekor. 1955 kom en reklamman på idén att kaviaren borde ha en bild på en ung blond pojke kopplat till ett namn. Enligt berättelsen använde den dåvarande direktören Christian Ameln ett fotografi på sin egen son som förlaga. Sonens namn, Carl, blev till tubens Kalle.

Inte enbart Abba har ägnat sig åt denna näringens strukturomvandling där framförallt norska intressen spelat en avgörande roll. 2002 köpte den norska livsmedelsjätten *Lerøy Seafood* upp Strannes rökeri på Smögen jämte *Strannes Delikatesser* och *Smögen Seafood*. *Marenor AB* i Kungshamn, ett fiskeföretag med både egen fiskeflotta och förädlingsindustri, var sedan tidigare ägda av norska *Domstein* som hösten 2012 köpte *Fram Foods* i Lysekil. Domstein heter i dag *Insula A/S* som i sin tur är ägt av den stora norska livsmedelskoncernen *Kverva A/S*. Branschens koncentration till allt större enheter och allt färre anställda är påtaglig och fortsätter.

Uppräkningen omfattar inte alla livsmedelsföretag som under en stor del av 1900-talet kom att präglade många av Sotenäs kustsamhällen. Arbetsstillfällena svarade för en betydande samlad familjeintäkt i en tid då det inte var helt givet att kvinnor arbetade utanför hemmen. Som få andra industriella verksamheter blev konservindustri och beredning av fisk och skaldjur ett kvinnoyrke, vilket också påverkade lönenivåerna. Den som söker i Svenska livsmedelsarbetarförbundets arkiv, som förvaras vid Bohusläns Museum, upptäcker också att det inte alltid var fritt från konflikter mellan arbetstagare och arbetsgivare.¹⁴⁶ Samtidigt var förhållandena tudelade. Det fanns inte alltid andra jobb att ta när fabriker avvecklades och produktionen rationaliserades.

Malmöns Konservindustri drev under ett par decennier en större tillverkning på Malmö med *Sjömärket* som mest kända varumärke. De anställda var i huvudsak hustrur till de män som arbetade inom stenindustrin. När fabriken lades ned 1959 blev det ett hårt slag för hela samhället. Det skedde inte utan protester. Till och med kyrkoherden på orten engagerade sig, men utan mer handgripligt bistånd från högre makter uteblev resultatet. Vare sig till havs eller på land verkar det gå att stå emot politikens lappkast och tillkortakommanden eller obönhörligheten i marknads-ekonomins oomkullrunliga förändringsprocess.

En av våra "svenskaste" symboler – numera norsk-ägd: Kalles kaviar.

NOTER KAPITEL XI

- ¹ Hasslöf 1949, s 28f. Hasslöfs historiesyn synes ha varit påverkad av vännen Per Nyström (1903-1993), journalist, historiker och landshövding i Göteborg och Bohus län. I egenskap av historiker torgförde Nyström en reformistisk marxism. Litteraturvetaren och författaren Gunnar D Hansson har, säkerligen med glimten i ögat, förklarat Hasslöf som en "En Marx-lärjunge i sjöstövlar" i *Göteborgs-Posten* 1985-12-11, s 4.
- ² Ljungdahl 1993, s 235. *Fladen Ground* i Nordsjön började exploateras efter krigsslutet, sommaren 1945.
- ³ Se även Ljungdahl 1993, s 77. Optimismen som följde var inte ny utan tycks ha grundlagts redan under 1830- och 1840-talen.
- ⁴ Georg Åberg & Björn Beckman, *Mot samma mål: Sveriges fiskares riksförbund 1948-1988*, Göteborg 1988, s 22.
- ⁵ Hasslöf 1949, s 31.
- ⁶ I brist på dyra blänken, agnade/agnar naturligtvis varje äkta dörjfskare med strimlor av nyfångade makrillars vita bukskinn – eller medhavda saltade skinn i en gammal kaffeburk.
- ⁷ Peder Claussøn Friis, *Samlede skrifter*, Kristiania 1881, s 93.
- ⁸ Hasslöf 1949, s 117.
- ⁹ Karl-Olof Rödström, "En gammal smögenfiskare berättar", i Sewerinsson 1997, s 117.
- ¹⁰ Claussøn Friis 1881, s 98f.
- ¹¹ Hasslöf 1949, s 55; Johansson 2016, s 10. Kanske användes backor eller *storsnöre*, det vill säga en lång lina med endast en krok.
- ¹² Hasslöf 1949, s 43.
- ¹³ Se Olof Hasslöf, *Bankskutor och sjöbåtar i Bohuslän*, Göteborg 1987.
- ¹⁴ Hasslöf 1949, s 69.
- ¹⁵ Hasslöf 1949, s 69f, meddelar att två bröder Berntsson var först på Storeggen. Han byggde sin uppgift på norska källor. Uppgifterna i den återgivna texten är Kristian Johanssons i dennes skrift *Storsjöfisket – en historia från Klädesholmen och andra fiskelägen*, Göteborg 2016, s 45ff. Johanssons källor bygger i sin tur på P Grundell, "Bohusläns fiskareförening för sjöförsäkring 1870-1919", i *Minnesskrift*, Lysekil 1920, s 8, samt "Fiskeriintendent Ugglas årsberättelse om storsjöfiske 1861", i *Årsberättelser för fiskerierna* 1861, s 54.
- ¹⁶ Johansson 2016, s 46.
- ¹⁷ *Årsberättelse för fiskerierna* 1864, s 19ff.
- ¹⁸ Johansson 2016, s 8. Författaren räknar upp platser som Jädren, Storeggen, norska och ryska Finnmarken, Tampen (vid dagens oljefält ute på den norska kontinentalsockeln, i höjd mellan Bergen och Måløy), Shetlandsöarna, Hebriderna och den ensliga klippön Rockall, 35 landmil nordväst om den sistnämnda ögruppen. Klippan i sitt ensamma majestät är 22 meter hög, 30 meter lång och 25 meter bred.
- ¹⁹ K.A. Andersson, "Fisket i Bohuslän", i *STF årskrift 1917*, s 113f.
- ²⁰ Johansson 2016, s 72; Hasslöf 1949, s 45.
- ²¹ Arne Lindgren, *Västra kusten: fiskelägen, människor, framtid*, Stockholm 1978, s 144. Annorlunda var det i begynnelsen. *Ålesunds Tidene* öser 1872 beröm över fiskarna från Bohuslän som ansågs mer hårdföra och skickligare än de norska.
- ²² Johansson 2016, s 72.
- ²³ Hasslöf 1949, s 135f, 151.
- ²⁴ Hasslöf 1949, s 135, 138.
- ²⁵ Eva Fogelqvist, "En färd till Kosteröarna", i *Svenska Turistföreningens årskrift*, 1915, s 267f.
- ²⁶ *Dialekt i Sotenäs*, Munkedal 2000, Karl Axel Brorsson, "Öm bäckefesket", ljudinspelning på medföljande CD-skiva, spår 12.
- ²⁷ Lars Johansson, *Skrivet i vatten*, Stockholm 1986, s 52. Boken har även titeln *Långafiskare*.
- ²⁸ Johansson 1986, s 112.
- ²⁹ Hasslöf 1949, s 184
- ³⁰ Hasslöf 1949, s 161f.
- ³¹ Kungshamn 1996, s 344, 388. Som ett minne från epoken syns *Vadbrusegatan* i centrala Kungshamn. Den är uppkallad för Klas Andreasson, bosatt vid gatan och vadbruse för vadlaget *Kräftan*.
- ³² *Islänningasagorna* 2014:1, s 2.
- ³³ Hasslöf 1949, s 164.
- ³⁴ Falck-Kjällquist 2009, s 23.
- ³⁵ Väg och Vattenbyggnadsstyrelsens arkiv, 1934-02-10.
- ³⁶ Hasslöf 1949, s 167. Alla vadlag hade namn. I Soten verkade "Vargarna, Lurarna, Borrarna, Nattkaparna" eller "Stormklockan" för att nämna några. Haneson & Rencke 1923, s 110ff, har en roande sammanställning av hundratalet vadlag utmed kusten. Noterbara är namn som "Pävarne, Gastarne, Lutfisken" eller – "Skrytarna." Det kan tänkas att det sistnämnda namnet inte var vadlagets eget påfund?
- ³⁷ Hasslöf 1949, s 173.
- ³⁸ Johansson 2016.
- ³⁹ Joensen 1992, s 34.
- ⁴⁰ Hasslöf 1949, s 173ff.
- ⁴¹ Andersson 1917, s 135.
- ⁴² Anders Svensson, "Hasslöf har gett oss en felaktig historia om västkustfisket", <https://fiske.zaramis.se> 2015-05-24/27.
- ⁴³ Haneson & Rencke 1923, s 107.
- ⁴⁴ I en vadbod på västsidan av Tanums-Kalvö förvarades ett gammalt spel av trä som använts att dra in vaden. Spelet uppmärksammades i samband med Bohusläns museums inventeringsarbete. Se Lars Rydbom, "Vadbodas: minnen av ett försvunnet fiske", i *Bohuslän: årsbok 2011*, s 94f.
- ⁴⁵ Nils G. Jansson, *Svensken som inte kunde dö/Från havet komma*, eget förlag/DR Tryck 1998. En kortversion

- av berättelsen är publicerad i Träbiten 102, 1998, s 90f.
- ⁴⁶ Hasslöf 1949, s 231.
- ⁴⁷ Kungshamn 1996, s 304.
- ⁴⁸ Hasslöf 1949, s 231.
- ⁴⁹ Hasslöf 1949, s 241.
- ⁵⁰ Anders Svensson, e-post till Ulf Nyrén 2017-09-26.
- ⁵¹ <http://fiske.zaramis.se/2014/07/13/angtralare/>; *Träbiten nr 102: Smögen*.
- ⁵² Poul Holm, Søren Byskov & Søren Hansen, *Proteiner fra havet: fiskemelsindustrien i Esbjerg 1948-1998, Esbjerg 1998*.
- ⁵³ Den som vill följa *Annelies Ilena* kan se hennes färder på internet <https://www.marinetraffic.com>.
- ⁵⁴ GG 229 *Clipperton* anges dock som längre. <https://www.karstensens.dk/newbuildings/pelagictrawlers/newbuilding-438-clipperton.aspx>, 2018-12-06.
- ⁵⁵ Anders Svensson, "Sveriges största fiskebåtar 2018", <http://fiske.zaramis.se>, publicerat 2018-03-08. Uppgifterna om fiskerinäring och fiskebåtar är färskvara. För den som vill se mer dagsaktuell information hänvisas till Anders Svenssons webbsida <http://fiske.zaramis.se/>.
- ⁵⁶ Hasslöf 1949, s 244, 279, 388. Hasslöf noterar att tångräkor fångats i bland annat i Askimsfjorden, och där sålts som människoföda.
- ⁵⁷ Anders Svensson, "Danskt fiske av hästräkor MSC-certifierat", <https://fiske.zaramis.se>, publicerat 2017-12-18.
- ⁵⁸ Hasslöf 1949, s 244.
- ⁵⁹ <http://www.naturskyddsforeningen.se/vad-vi-gor/hav/burfiskade-rakor>, 2018-12-05.
- ⁶⁰ Johan Hjort, *Rekefisket som naturhistorie och samfundssak*, Bergen 1938.
- ⁶¹ Hasslöf 1949, s 249.
- ⁶² Fisheries and Aquaculture Department, *FAO of the United Nations*, <http://www.fao.org/fishery/species/3425/en>, 2018-03-01. Fångsterna har stadigt minskat sedan toppåret 2004 då nära 450 000 ton nordhavsräkor fångades i de norra världshaven.
- ⁶³ <https://www.havochvatten.se/hav/samordning--fakta/data--statistik/fangststatistik-yrkesfisket.html>, 2018-10-02.
- ⁶⁴ "Livsmedelskonsumtion och näringsinnehåll", JO 44 SM 1701, SCB 2016, s 14f. Statistiken är inte komplett eftersom dataunderlagen ansetts som osäkra. Konsumtionen bör efter år 2000 därför vara större än vad som redovisas.
- ⁶⁵ Ljungdahl 1993, s 275.
- ⁶⁶ Anders Svensson, "Räkfisket och det nya fiskeriavtalet i Danmark", www.fiske.njord.se, 2017-11-20.
- ⁶⁷ Kungshamns dokumentationsgrupp, 1996, s 38.
- ⁶⁸ "Fiskekvoter för 2018 års fiske i Västerhavet, total tillåten fångstmängd, TAC, och svenska kvoter i Norska havet", *Havs och Vattenmyndigheten*, 2017-12-13.
- ⁶⁹ Uppsala Nya Tidning 2016-02-16.
- ⁷⁰ "Norsk lax i blåsväder", i internet www.vaken.se, 2015-10-26.
- ⁷¹ Alfred Edmund Brehm, *Djurens lif: de ryggradslösa djurens lif*, Stockholm 1888, s 248.
- ⁷² Ljungdahl 1993, s 294.
- ⁷³ <https://www.havochvatten.se/hav/sam-ordning--fakta/data--statistik/fangststatistik-yrkesfisket.html>, 2018-10-01.
- ⁷⁴ Simon Ekström, *Humrarna och evigheten: kulturhistoriska essäer om konsumtion, begär och död*, Göteborg 2017; Alf Dannevig, *Hummer og hummerkultur*, Bergen 1936, s 9.
- ⁷⁵ Sannevig 1936, s 10.
- ⁷⁶ Gunnar Axelsson, *Det svenska hummerfisket och fångsternas avsättning*, Meddelande från Handelshögskolan i Göteborg Geografiska institution, Göteborg 1943, s 36.
- ⁷⁷ Ken Abala, *Food in Early Modern Europe*, Westport USA 2003, s 75.
- ⁷⁸ Losman 1994, s 84.
- ⁷⁹ Axelsson 1943, s 75f.
- ⁸⁰ Axelsson 1943, s 38. Hur lönsam handeln var för de engelska handelsmännen kan ses av att lokala bohufiskare erhöll mellan 1 till 2,5 procent i ersättning i relation till försäljningspriset i London.
- ⁸¹ Axelsson 1943, s 45. Rossö rymde 66 000, Havstensund 30 400 och Fjällbacka 13 500 kg. Enda betydande lagerplatsen längre ned efter bohuskusten var Mollösund med 4 500 kg. Axelssons diagram är inte tidsmärkta men uppgifterna bör ha gällt under slutet av 1930-talet och början av 1940-talet.
- ⁸² Simon Ekström, "Det svarta guldet: hummerfiske och hummerhandel på den svenska västkusten", i Simon Ekström, Leos Müller & Tomas Nilson (red), *Sjövägen till Sverige: från 1500-talet till våra dagar*, Stockholm 2016, s 298.
- ⁸³ Hasslöf 1949, s 270ff.
- ⁸⁴ Fritiof Johansson, "Om Bottnafjorden och töserna på Kälö", i *Svenska Västkustfiskaren*, nr 6, 25 mars 1966, s 133f.
- ⁸⁵ <https://www.havochvatten.se/hav/fiske--fritid/yrkesfiske/nyheter/nytt-om-fiskeregler/nytt-omfiskeregler/2017-08-17-nya-regler-for-hummerfiske.html>, 2017-08-26.
- ⁸⁶ Ekström 2016, s 298.
- ⁸⁷ Albert Waldner, *Att växa upp på en fyrplats*, Katrineholm och Fjällbacka 1991, kap 8, publicerat på http://vaderobod.netg.se/6_10.html, 2018.-03-01.
- ⁸⁸ *Fisk- och hummerrevsprojektet*, Sotenäs kommun; "Hummerrevsprojektet: konstgjorda rev i Göteborgs skärgård", delrapport nr 3/4 (år 2002-2005), Fiskeriverket.
- ⁸⁹ Stort bidrag till hummeryngel", Sotenäs kommun, 2018-02-17, internet www.sotenäs.se; "Varför köpa dyra hummeryngel?", i *Bohuslänningen*, 2018-02-27.
- ⁹⁰ <https://havbi.havochvatten.se/analytics/saw.dll?PortalPages>, 2019-03-05. De nya reglerna gör att godkända humrar väger mer än tidigare.
- ⁹¹ *Slottsarkivet*, Stockholm, Hovförvaltningen (I B:16).
- ⁹² Oedman 1983, s 52. Han uppger att 200 tunnor ostron togs upp under vintrarna.
- ⁹³ "Jätteostron har kommit för att stanna", publicerat fredag 15 april 2016 kl 05.33, <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=125&artikel=6411162>.

- ⁹⁴ Haneson & Rencke 1923, s 247.
- ⁹⁵ "Ostronodling i Bohuslän: ett lyckat försök", i GHT, 1906-12-05.
- ⁹⁶ "Betingelserna för ostronodlingen i Bohuslän", i GHT 1909-03-23.
- ⁹⁷ Uppteckning ur Göteborgs stadsmuseums arkiv, GMA 2181, 2182.
- ⁹⁸ På en yta av en fotbollsplan (0,4 hektar) kan ungefär 120 ton musslor skördas vartannat år.
- ⁹⁹ Beatrice Rindvall, "Klimatförändringar hotar svenska blåmusslor", i *Extrakt* 2017-05-31. "Vilda" blåmusslor uppges minska i antal utmed de nordiska kusterna. Vare sig situation eller orsak är klarlagda varför skilda forskningsprojekt arbetar med frågan.
- ¹⁰⁰ Georges Duby, "La vulgarisation des modèles cultures dans la société féodale", i *Niveaux de cultures et groups sociaux. Actes du Colloque*, Paris 1967, s 33-41.
- ¹⁰¹ Losman 1994, s 80 ff.
- ¹⁰² Informationscentralen för Västerhavet, INFOWEST. <http://www.lansstyrelsen.se/VastraGotaland/Sv/miljo-och-klimat/sa-mar-miljon/infocentralen-vasterhavet/Pages/index.aspx>, 2017-10-02.
- ¹⁰³ Petrus Gaslander, *Beskrifning om Svenska Allmogens Sinneleg och Seder, Västbo Härad, Småland (1774)*, Stockholm 1982 (faksimil), s 63.
- ¹⁰⁴ Åberg & Beckman 1988, s 32.
- ¹⁰⁵ Marco Smedberg, *Om sjökriget: från Svensksund till smygteknik*, Stockholm 1996, s 20.
- ¹⁰⁶ Åberg & Beckman 1988, s 35.
- ¹⁰⁷ http://www.lhg.is/sagan/utfaersla_efnahagslogsogun_nar/, 2017-01-03.
- ¹⁰⁸ Åberg & Beckman 1988, s 35, 37.
- ¹⁰⁹ Smedberg 1996, s 20.
- ¹¹⁰ Åberg & Beckman 1988, s 38.
- ¹¹¹ "Kvoter i Västerhavet 2018, EU-kvot och svenska kvoter i Norska havet, Nordsjön, Skagerrak, Kattegatt och Östersjön", internet <https://www.havochvatten.se/hav/fiske--fritid/yrkesfiske/kvoter-och-fiskestopp/kvoter-ivasterhavet.html>, 2018-03-06.
- ¹¹² "Norges fiskerier 2017", <http://fiskeridiv.no>, 2019-03-05.
- ¹¹³ Haneson & Rencke 1923, 81f.
- ¹¹⁴ Åberg & Beckman 1988, s 29. Enda året då trenden bröts och medlemsantalet – tillfälligt – ökade var 1979.
- ¹¹⁵ <http://fiske.zaramis.se/om/fiskelagen/rorol>. 2018-10-15.
- ¹¹⁶ Anders Svensson, "Spökbåtar och skrotbåtar", internet www.zaramis.se, 2016-03-13.
- ¹¹⁷ *Haus och Vattenmyndigheten*, e-post 2017-02-02 till Henrik Alexandersson. Ytterligare tre båtar är upptagna i registren: LL 471 utan registrerade namn, SM 24? och LL 6? – de båda sistnämnda med frågetecken och utan namn. Hösten 2017 finns Svanviks ägare på Fotö,
- där båten vanligen också ligger, medan *Rimfors* finns på Dyrön. Båda fiskar endast enstaka dagar om året. Även LL 377 *Canopus* uppges ha Smögen som hemmahamn.
- ¹¹⁸ Sewerinsson, 1997. Se även kapitel XIV.
- ¹¹⁹ Kungshamns dokumentationsgrupp 1996, s 161.
- ¹²⁰ E-post Anders Svensson, Njord, 2017-09-22, till Ulf Nyrén.
- ¹²¹ Hasslöf 1949, s 398-399; Alfa Olsson, "Kostvanor bland fiskare i Bohuslän", i Nils-Arvid Bringéus, *Mat och miljö: en bok om svenska kostvanor*, Lund 1970, s 77ff. Olsson misstänkte att förleden till "valldasker" kom av att kvinnorna ibland for med sina varor till Uddevalla.
- ¹²² Bo Poulsen 2016.
- ¹²³ Sewerinsson 1997, s 117f.
- ¹²⁴ Bovalstrand 1990, s 42ff.
- ¹²⁵ Bovalstrand 1990, s 63.
- ¹²⁶ Hasslöf 1949, s 136.
- ¹²⁷ Hasslöf 1949, s 551.
- ¹²⁸ För aktuell information, <http://www.smogens-fiskauktion.com>, 2018-12-01.
- ¹²⁹ Hasslöf 1949, s 352.
- ¹³⁰ Ann-Sofie Bernhardsson "Om långatorkställningar i Mollösund", i *Bohusläns årsbok 2003*, s 43-46.
- ¹³¹ Skärhamns Frys AB på Tjörn är ett av de få svenska företag som fortfarande processar lutfisk. Långan tas från haven kring Island men tillverkningsmetoden är fjärran från forna tiders torkning på klipporna eller i torkställningar.
- ¹³² Hasslöf 1949, s 351.
- ¹³³ Weissenberg 1997, s 14. Författaren menar att ordet härrör från den pinne – *baculus* på latin – som användes till att spänna upp bukskinnet på torsk som skulle torkas.
- ¹³⁴ Hasslöf 1949, s 364, 392, LVIIIff.
- ¹³⁵ Nilsson 1963, s 289.
- ¹³⁶ Hasslöf 1949, s 368.
- ¹³⁷ *Borås Tidning*, 2017-01-29, angående tillverkning av fiskelådor i Älvsborgs län.
- ¹³⁸ Hasslöf 1949, s 272.
- ¹³⁹ Hasslöf 1949, s 372.
- ¹⁴⁰ Landstinget i Göteborgs och Bohus län, *Bohusläns samhälls- och näringsliv, 4, Konservindustrin*, Uddevalla 1983, s 75ff.
- ¹⁴¹ Kungshamns dokumentationsgrupp 1996, s 94.
- ¹⁴² K G Andersson, *Betydelsefulla burkar i Bohuslän: lite bortglömd industrihistoria från 1900-talets Bohuslän – minnen*, Lysekil 2007.
- ¹⁴³ Ljungdahl 1993, s 194ff.
- ¹⁴⁴ Ljungdahl 1993, s 185.
- ¹⁴⁵ Ljungdahl 1993, s 179, 197. För mer detaljerade uppgifter, se Kungshamns dokumentationsgrupp 1996.
- ¹⁴⁶ <http://www.bohusarkiv.se/>, 2018-12-05.

Den nationalromantiske konstnären Marcus Larsson (1825-1864) sökte under sitt korta liv dramatisera naturens krafter – inte minst stormande hav med skepp i sjönöd. Tavlans är något beskuren.
BILD: NATIONALMUSEUM.

Skeppsbrottens och vrakens kust?

*”Men när stormarna ryter och skummet det yr
 Du är ståtlig men tar din tribut
 och när natten försvunnit och morgonen gryr
 mången sjöman har då kämpat ut
 Jag minns skeppsbrott på Soten och har hört om Dig
 som de gamla berättat för mej
 Att på holmar och skär
 låg det vrakgods på strand
 Stor blev sorgen för mången ibland”*

Sotefjordsvisan, vers 2. Text av Ernst Karlsson,
 brovakt vid Sote kanal 1935-1955;
 nedtecknad och tonsatt av sonen Karl-Axel Karlsson.¹

Skeppsbrott har fascinerat människor i alla tider. I begreppet ryms dramatik, inte sällan ond bråd död och tillspillogivna rikedomar. I berättelserna får vi också, på ett ytterst påtagligt sätt, besked om människors utsatthet och eviga kamp för sin överlevnad. I ett sjölandskap som Soten hålls traditionen om sjöns obarmhärtighet ännu levande, om än anknytningen över tid synes avklinga och numera kanske mest ingår i en familjär berättelsetradition – eller som elementa i turistbroshyrernas världar.² Allt färre personer är beroende av havet för sin utkomst; det som en gång var livsnödvändigt arbete har i samtiden inte sällan inskränkts till en fritidssyssla. Kunskaperna om enslinjer, havets beteende över brott och grundklackar, molnens upptornande formationer, vindens vridningar – saker som vi gärna menar att tidigare sjöfarare hade kännedom om – förefaller i dag mest ha anekdotiskt värde. Insikterna betonas naturligtvis fortfarande, inte minst med hjälp av sjökort, passare och gradskivor vid studiecirkelnas navigationskurser, men när eleverna ger sig ut i fritidsbåtarna med sina skepparexamina så är det sannolikt GPS-displayen som bestämmer. Få lär längre göra anspråk på att känna havets undervattensformationer som sin egen ficka.³

Nutiden kontrasterar skarpt mot bilden av ”hur det var förr”. Likväl påminns vi om riskerna även i moderna tider, som när den norska färjan *Scandinavian Star* eldhärjades i april 1990. 159 personer miste livet när fartyget antändes av någon eller några väster om Väderöarna. Det var mordbrand och inte något egentligt skeppsbrott, vilket Soten annars mest förknippats med, och som utnämnt kuststräckan till en av Sveriges farligaste. Det är otvivelaktigt så att ett stort antal människor fått sätta livet till i Sotens farvatten, men också att faran underbyggts genom sammanvävningar med de risker bofasta sjöfarare och framförallt fiskare utsattes för på fjärran fångstplatser.

Sjöolyckorna kan översiktligt indelas i fyra kategorier:

- Historiska förlisningar vilka drabbade främmande och förbipasserande segelfartyg när de navigerat fel, eller vinddrivna av stormar, strandade och krossades mot Sotens brott och skär. Åtskilliga var långfarare från fjärran länder med exotiska laster. Då vrakgods i tider av materiell

och pekuniär fattigdom vanligen representerade stora värden, för såväl kronan som strandsittaren, uppstod ofta konflikter som gärna återberättats. Merparten av sådana skeppsbrott upphörde när segelfartygens tid var till ända. Bidragande orsaker var introduktionen av moderna sjökort, utmärkning av leder, fyrar och inte minst fartygens bättre prestanda.

- Lika påtagliga var de sjöolyckor som drabbade närboende. Ett stort antal fiskare som verkat i skärgården har omkommit under årens lopp, så också privatpersoner som färdats över Sotens vatten i småbåtar. Havet förblev den genaste och snabbaste transportvägen långt in på 1900-talet för människorna vid dessa kuster. Med trafiken följde missöden. Dåligt väder, undermåliga farkoster, bristande simkunskaper liksom självpåtaget risktagande synes ha varit de främsta orsakerna bakom sådana olyckor i närområdet. Till tragediernas konto kan också ett antal omkomna sportfiskare läggas, när de kastat med spinnspö från klipporna. 1948 spolades tre erfarna fiskare ut i brottsjöarna och 1972 omkom en ung man vid Ramsvik.⁴ Sotens vatten är riskfyllda.
- Den tredje kategorin är de skeppsbrott som fiskare och sjömän från Sotenäs fiskelägen drabbats av i främmande farvatten, fjärran från Soten. På något märkvärdigt sätt verkar dessa geografiskt avlägsna, men mentalt ytterst närvarande händelser, inlemmats i Sotens egen berättelsetradition eller kanske snarare blivit en del av ryktet. Bilden av havets oberäknlighet och obarmhärtighet verkar inte ha känt några gränser; i synnerhet inte i en bygd där den riskabla verksamheten fiske länge var området huvudnäring. Nästan alla tycks ha haft släktingar, grannar, vänner eller åtminstone känt någon som omkommit på sjön. Efter att båtarna motoriserats, blivit allt sjösäkrare och försetts med moderna navigationssystem, minskade riskerna. Likväl inträffade ändå förlisningar och dödsfall. I samtiden måste sådana olyckor beskrivas som sällsynta, vilket främst beror på att den svenska fiskerinäringen närmast har upphört.
- Åtskilliga svenska handelsfartyg, men även ett stort antal fiskebåtar, torpederades eller sänktes av minor under världskrigen 1914-1918 och 1939-1945. Även efter krigsåren utgjorde minor på drift en riskfaktor. Ett stort antal fartyg gick under i Soten och dess närområden. Besättningar och båtar från Sotenäs fiskelägen klarade sig däremot relativt väl jämfört med många andra svenska kusttrakter. Denna särskilda kategori av sjöolyckor, orsakade av främmande nationers ageranden och inte direkt av hav, väder eller egen förskyllan, avhandlas separat, i kapitel XIII.

Hur ödesdigert var Soten?

Den splittrade västsvenska skärgården formerar sig ovan skärgårdarna norr om Nidingen i Halland och löper upp mot Østfolds kuster och Oslofjorden.⁵ Utan överdrift kan geografien beskrivas som ett virrvarr av enstaka större öar men framförallt tusentals skär och brott. Genom sina svårnavigerade vatten, i kombination med besvärlig strömsättning och ofta dåligt väder, borde denna kuststräcka vara betydligt mer olycksdrabbad än andra.

Varje försök att mer exakt beräkna antalet sjöolyckor och förlorade liv kantas emellertid av svårigheter. Alla förlisningar slutade inte med att fartygen blev vrak. Skepp som grundstötte kunde ibland dras loss medan andra, svårt skadade med läckande bord och kapade riggar vilka övergivits med man och allt, senare bärgades. Stundom sjönk fartygen långt ifrån haveriplatsen. Ytterst blir därför beräkningarna en fråga om definitioner. Vrakregistren, som baseras på ett flertal källor, kan heller aldrig göra anspråk på att vara kompletta. Ett stort antal skepp har under historiens gång gått under utan att det blivit känt. Ett annat identifieringsproblem är att många skepp slogs sönder vid kontakten med skär och grund och förblev okända. Det finns också goda skäl att

misstänka att en och annan förlisning förväxlats i längderna. Andra källkritiska bekymmer är att uppgifterna inte alltid korresponderar mot vad som kan ses i församlingarnas dödsböcker.⁶ Mer bemärkta händelser satte dessutom spår i folkminnets berättelser och kom att broderas ut.⁷ I de arbeten som avhandlat företeelsen går uppgifterna ofta isär. Beräkningsuppgiften, med hänsyn till mörkertal och de nämnda definitionssvårigheterna, kan därför upplevas som något meningslös. Inte desto mindre ger räkneövningarna en uppfattning om Sotens och Bohusläns kuster i relation till andra svenska kuster.

Skandinaviskt vrakarkiv, en sammanställning som Björn Åkerlund arbetat med sedan 1974, har, när detta skrivs, registrerat 41 300 skeppsbrott i nordiska vatten. Enbart på sträckan Helsingborg till Strömstad omtalas omkring 2 930 förlisningar mellan åren 1610 till 2009.⁸ Av dem kom flera fartyg att medvetet sänkas för att exempelvis förvandlas till kajer och pirar – i synnerhet åren efter andra världskriget. I de tidigare registren är sådana upplysningar sällsynta, nu blir de vanligare.

Omkring 1 450 av arkivets förlisningar kan härledas till den bohuslänska kuststräckan, från Tistlarna i Göteborgs södra skärgård till Idefjorden i norr. Den bohuslänska andelen skeppsbrott skall ses i perspektivet av att omkring 9 550 registrerade förlisningar under samma tidsperiod kan antagas ha skett utmed andra svenska kuster, från norra Halland upp till Bottenviken.⁹ Antalet händelser sett i relation till kusternas längd ger högst skiljaktiga resultat – beroende på vilken skala som används. Statistiska Centralbyrån, SCB, som tycks beräkna och statistikföra det mesta i riket, anger hela den svenska kustlängden till dryga 4 300 mil med fastlandsstränder och havsöar – mätt i skala 1:10 000. Bohuslän inklusive Göteborgs skärgård, det vill säga den gamla O-länsdelen, svarar med alla sina öar och skär för hela 561 mil.¹⁰ Sifferexercisen leder dock till det måhända något oväntade resultatet att, i förhållande till den kustlängden, blir det i stort sett samma andel vrak per kilometer kust i såväl Bohuslän som i resten av landet. Genom statistiken avklingar alltså bilden av Bohusläns stormpinade kuster som betydligt vanskligare för sjöfarten än innanhavet Östersjön.

Registren visar samtidigt att områden där sjötrafiken rimligen borde ha varit mest frekvent också har haft en större andel av olyckorna. Göteborgs skärgård och stadens hamninlopp svarar för nära en tredjedel av de registrerade haverierna i Bohuslän. Även andra hårt trafikerade passager, som exempelvis Öresund, var också olycksdrabbat. Hur tät sjötrafiken blev under 1800-talet framgår av att 1 983 (!) fartyg uppges passerat sundet under en enda dag i november 1867.¹¹ Trängseln måste i så fall ha varit oerhörd.

Under förutsättning att antalet kända förlisningar ger en uppfattning om ett sjöområdets farlighet, visar Åkerlunds register att omkring 160 händelser kan lokaliseras till Sotefjorden och dess närområden.¹² Till detta kommer minst 64 olyckor som kan länkas samman med Väderöarna och vattnen invid. Ett 15-tal förlisningsuppgifter kan skrivas på Malmön och dess närhet. Andelen registrerade vrak och skeppsbrott på Soten innebär att var sjätte av Bohusläns registrerade händelser eller förlisningar skedde i Soten och dess närområden. Siffran är hög men slår inte Göteborgs vidsträckta skärgård eller exempelvis farvattnen kring Nidingen utanför Kungsbackakusten. Vrakarkivet i det sistnämnda området visar på omkring 300 förlista fartyg. Till den listan kan ett stort antal bärgade fartyg läggas.¹³

Den som söker sig till ett annat beryktat område, till de vindpinade kusterna vid Skagen, finner att 387 skepp strandade kring Skagen åren 1825-1870. Den danska statistiken är inte komplett och även här måste ett svårberäknat mörkertal läggas till.¹⁴ Sett till antalet registrerade vrak verkar ändå inte Soten, och dess norra utpost Väderöarna, som det mest skrämmande havsområdet utmed Skagerraks kuster – om än antalet skeppsbrott i sig givetvis är högt.¹⁵

Registrens uppgifter från 1600- och 1700-talen måste betraktas som oanvändbara. Endast en förlisningsuppgift återfinns på Soten under 1600-talet. Skeppsbrottet blev känt 1623 eftersom 25 personer senare dömdes till varierande bötesbelopp för att ha plundrat vraket.¹⁶ Under hela 1700-talet ses ett 15-tal förlisningar vid Soten, nästan samtliga under seklets slutskede. Ytterligare ett stort antal fartyg måste ha gått i kvav under såväl 1600- som 1700-talet. Händelserna verkar inte ha bevarats eller tagits upp i arkivsamlingarna. Lika svårt är det att härleda sjöolyckor till folkminnet om än ett antal namngivna skär kan antagas ha fått sina namn efter de fartyg eller skeppare som strandat på dem. Ett troligt exempel är Elefanten, ett brott strax under ytan, söder om Vägga skärgård. Ett skepp med ett sådant namn slutade sannolikt sina dagar på grundet.¹⁷ Strax sydväst om Tryggö skär tronar det lilla Evenskär. Ortnamnsforskningen pekar på att den grundstötande skepparen kanske burit det åldriga mansnamnet Eyvindr, vilket under årens lopp förvanskats till Even.¹⁸

Det verkar som om sjöolyckor är en omistlig del i berättelsen om varje kust eller enskilt fiskeläges historia. Den som söker sig till andra legendariska platser i det västra sjölandskapet som just Nidingen eller Pater Noster – bara namnen? – finner också vittnesmål och historier om skeppsbrott och förlisningar. Med någon överdrift verkar varje skrift som berör en viss kusttrakt förtecknat sådana uppgifter.¹⁹ Det är som om varje bygd sökt manifesteras något i sjönaturen som uppfattats som särskilt hotfullt och inte sällan förbundits med skrock och magi. Under alla omständigheter har tragedierna resulterat i spännande historier som eftervärlden gärna lyssnar till; det blir till en given del av själva områdets identifikation och kulturhistoria. Saken skulle kunna uttryckas som att det är inte dagarna av bleke vi minns utan dagar av storm.

Hembygdsvetenskapskommittén från Sotenäs sammanställde år 2005 de sjöolyckor som drabbat området och dess invånare. Till skillnad mot det tidigare nämnda registret presenteras uppgifterna i mer deskriptiv form. Förutom renodlade haverier nämns och redogörs även för en mängd olyckor och tillbud på havet mellan Bonden i söder upp till Valön, utanför Svenneby, i Kville. De beskriver också andra händelser längre ut till sjöss. Antalet blir högt, i förordet anges att 400 haverier och andra olyckor behandlats.²⁰ I en större monografi över Kville härad har Allan Olsson, med rötter från Kiddön utanför Hamburgö, också förtecknat lokala sjöolyckor. Även han redogör för lokalbefolkningens öden i främmande hav under åren 1760 till 1902.²¹ Karl-Allan Nordblom förtecknar minst ett 80-tal sjöolyckor i sin monografi över Väderöarna, under åren 1707 till 1929.²² Antalet, högre än det Åkerlund redovisar, visar på problemet att nå exakthet i frågan. Beräkningarna ger likväl besked om riskerna att färdas på havet – i synnerhet under flydda tider.

Sotens dåliga rykte

Ryktet om Sotens farlighet är inte enbart Evert Taubes konstruktion genom *Balladen om Briggen Blue Bird* som kom över Soten i snöstorm, med nedisad rigg själva julafton sjuttiofva. Saken var betydligt äldre än så. I domboken för Christiania, nuvarande Oslo, antecknades 1585 att den lokala menigheten klagade över att de utsattes för livsfara när de tvingades transportera sill och andra kungens rättigheter från Bohuslän till Norge. ”Sodehoffuit”, det vill säga Sote huvud, var enligt de klagande, den ”slemiste [värsta] forland wnder Wigsside [Viksida/Viken] saa mange fattige ther ofuuer maa sette thill bode liiff och welfartt”.²³

Ytterligare en rapport om de slemma vattnen gavs av sjökaptenen och chefen för den dåtida kungliga institutionen Sjökarteväsendet, Petter Gedda (1661-1697). Han hade en gedigen erfarenhet av lantmåteri och genomförde åren 1687-1693 sjömätningar av de kustvatten som blivit

svenska efter freden i Roskilde. Sommaren 1691 tillbringade han i Bohuslän. Han beskrev Sotefjorden på följande sätt:

"Sotefjorden. Har namn om sig att vara den värsta del af skärgården i hela Bohus Län och under hvars passerande man är underkastad de största farorne: säkerligen förtjenar hon det äfven, mången har för sin djerfhet blifvit ett rof för vågorna och många måste med oro se hur den bästa vind de kunna önska sig blåser bort, utan att de töras begagna honom blott för Sjögången. Hela fjorden har på den sidan som stöter åt land intet annat än stenbotten samt 10, 12 o 16 famnars djup, emellan en mängd grund såsom Långe fly, Normanshaken, Båden med sina flyn, Skägga m fl utom alla som ligga närmare land; som gör att sjön reser ovanligt hög här; och när man väl gett sig ut, så finns inga undanflygter utan då måste det gå antingen det bär eller brister – Strömmen löper ganska stark, och merendels sydlig, så att det ofta lönar alldeles intet mödan att försöka kryssa."²⁴

Den som botaniserar i litteraturen på jakt efter Sotens faror får snart lön för mödan. I stort sett samtliga som beskrivit Soten har också omtalat riskerna. Med någon överdrift är det som att Sotens sjudande baksjöar skulle kunna jämföras med malströmmen utanför Lofoten eller Kap Horns fruktade motvindar och virvlar. Artur Uhrberg (1899-1964), fyrvaktarson som växte upp på såväl Väderöbod som Hällö, kan ge exempel. I sina hågkomster pekar han på att havet här ute var farligt och inte att lita på. Han återger följdriktigt hur tre unga män med fara för egna liv bistår en besättning i sjönöd utanför Haby bukt. Det blir till en målande och dramatisk tavla av baksjöarnas raseri.²⁵ Arbetschefen vid Sote kanals tillkomst, Gunnar Jonsson, skrädde heller inte orden när han 1935 beskrev Soten som en häxkittel. Han skrev: "De utifrån havet kommande vågorna sönderbrytas till skum mot alla de tusentals skär och undervattensgrund."²⁶ Även mer officiella skrifter lyfter fram Sotens risker. I en rapport från Bohusläns museum 2010 omtalas Soten med följande varningsord: "Farvattnet utanför Ramsviklandet, Soten, har varit fruktade för sina grund och hårda väder och ett stort antal fartyg har gått på grund här."²⁷ Noteras skall dock perfektformen "har varit". Den pekar på att Sotens farlighet var av historisk art.

Iakttagelserna bekräftas av vrakregistren. Under åren fram till 1850 slutade 89 förlisningar med att fartygen blev vrak utmed sträckan Malmön till Väderöarna. Ungefär lika många vrak/förlisningar, eller 93 stycken, är bokförda under seklets sista halva. Under 1900-talet sker en märkbar nedgång. Fram till 1939 återfinns endast 19 skeppsbrott i registren; farorna på Soten har inte helt undvikits men förändringen är märkbar. Trots det tycks Sotens dåliga rykte ha bestått. En del uppfattningar måste tillskrivas fiktionens världar. Romanförfattaren Flygare-Carléns minnesbilder av Soten omvandlades till skarp dramatik i flera av hennes skapelser. I hennes självgrafiska "Skuggspel II" underbyggdes farligheten:

"Utkommen på den vida Sotefjorden, fick jag emellertid snart ett annat ämne för tankarne [...] Soten hade jag så ofta hört beskrivas att, ehuru jag väl visste att hela vår skärgård ända in i dörrarne var lifsfarlig för seglare, jag dock öfver allt annat satte Soten, hvilken i sitt blotta namn hade något slående och mystiskt. Jag brann af begär att få se den i hvitfradgande skrud vid häftig storm, då de högresta vågorna skulle bryta sig emot underklipporna. Men jag fick icke se honom i hans svårare lynne nu, då jag första gången befor honom. Dock var han tillräckligt svår att göra mig så sjuk, att jag endast med ett öra kunde höra hvad min far sjelf berättade mig om en forntidssägen från Oroust."²⁸

Inte ens en modern författare som litteraturvetaren Gunnar D Hansson kan undgå att beskriva Soten som ett "dödsbringande farvatten".²⁹ Det finns dock motbilder. Visserligen påpekar författaren Arne Gadd att "De många skären och brotten [på "Sotefjorden"] har många sjömäns liv på sitt samvete" men två korta stycken senare noterar han: "...i dag visar sig Soten från sin mest älskvärda sida... och [vi] har sedan ett par timmars segling i smult vatten och en laber ["lätt"] bris från ostnordost."³⁰ Så är det förstås. Att gå över Soten i solen en varm sommardag är något annat än när man drar tener i slutet av en kall november, sjön går hög och vita kaskader slår upp mot grund och brott. Samme Gadd noterar också att skilda partier av Soten ansågs ödesdigrare än andra:

"Den farligaste sträckan var enligt gammalt sjöfolk biten från Klåvskär till Långebrotten, "här var blås- och sjöhålet utan like. Det har alltid sett ut som om Soten på denna sträcka visat sitt mest rasande humör – som om den tänkt att "hur du ej fått nog före Klåvskär så skall du få det efter." Därför ha även hörts många suckar av befrielse. "Ryt nu din djävul, men nu är vi över!" muttrade de hesa struparna, då man väl kommit fram under Långebrott och fått lätta skoten och kursen förbi Holländarberget och Kleven, i smult och lugnt vatten, efter många timmars strapatser..."³¹

Samtidigt blir bilden påfallande anakronistisk. Att segla på Soten under Geddas tid och ända fram till 1900-talet var givetvis annorlunda än mot i dag. Dåtidens otympliga segelfartyg hade svårt att kryssa i trånga passager. Ofta försedda med låga bord var de benägna att ta in vatten vid hög sjö. Det saknades fyrar och uppmätta leder för att inte tala om navigationssystem. Förutom sin erfarenhet fick sjöfararna lita till flacka strandformationer och enstaka märken. Inte ens kompasserna, om de överhuvudtaget fanns ombord, visade alltid rätt.³² Det senare fick sjömätaren Gedda erfaras när hans "General hydrographisk chartbook öfwer Östersjön och Kattegatt" kom i tryck 1695; endast kartan över Östersjön, utförd i Mercators projektion, var någorlunda korrekt. De övriga kartorna var lagda efter missvisande kompass.³³

I hårt väder blev inte sällan kontakten med den splittrade skärgårdens berghällar förödande för vinddrivna segelfartyg. Styv kuling vid Grosshamn, Ramsvikslandet.

En annan faktor till att olyckor ofta blev så fatala var bristen på simkunnighet. Fram till 1800-talets sista decennier kunde fiskare och kustbor i allmänhet inte simma. Det finns berättelser där lokalbefolkning närmast i chocktillstånd bevittnat hur badsugna sommargäster kastat sig i den kalla sjön – frivilligt. Orsaken, åtminstone hos fiskarbefolkningen, har förklarats med en fatalistisk tro. Det fanns en uppfattning att ”när ens stund är kommen, drunknar man ändå, simkunnigheten förlänger endast plågan och döds kampen”.³⁴

En alternativ metod för att lugna ned sig vid rodret var att ta en stärkande klunk ur buteljen. Enligt legenden sägs det att det lilla skäret mellan Klövskär och Öbergs tånge fått sitt namn *Ängeln* av denna anledning. Det förskönande namnet trodde inte bohusskildraren Holmberg på utan gav ett mer substantiellt namn på skäret i farleden utanför Ramsvikslandet:

”I dess grannskap ligger *Brännwinsskäret*, hwilket alltid måste förblifwa en förargelseklippa för våra nykterhetsföreningar, emedan ingen seglare passerar det, utan att der taga sig en sup.”³⁵

Nu ligger Ängeln invid flera brott i närheten så vän av ordning kan alltid ifrågasätta lämpligheten av att ta en eller flera supar just här ute. Utan att helt revidera eller underskatta Sotens förmenta faror så bygger ändå bilden i huvudsak på tilldragelser som skett under flydda tider. Händelser har lagts till nya händelser och blivit till en etablerad bild. Så långt det herostratiska ryktet.

Att ändå inte fler omkom och fler fartyg förliste kan möjligen kopplas till själva uppfattningen om hur ödesdiger Soten var. Sjöfarare, väl medvetna om strömmar, brott och sugande baksjöar vid hårt väder, blev extremt försiktiga när de skulle passera förbi. I stället valde de att invänta bättre väder vid skyddade utskärshamnar, som Buskären i söder eller vid Hamnholmen-Skutholmen i norr, strax nordväst om Hamburgö. Vant- och nödhamnarna var kända under 1500-talet och utmärkta på holländska sjökort. Mängden ristningar indikerar att ankringsplatserna varit väntställen. För att fördriva tiden ägnade sig sysslolösa sjömän att hugga in dåtidens graffiti på de släta hållarna.

1800-talet – skeppsbrottens sekel

Flera långväga fartyg blev vinddrivna efter att ha rundat Skagen, på väg ned mot Kattegatt och Öresund. Under segelfartygens storhetstid var detta en fruktad passage i *omlandsfarten*: den långa omvägen runt Jylland för fartyg som kom från Nordsjön och skulle ned till Öresund och in i Östersjön. De stora sjöfararnationerna England och Nederländerna hade ständiga behov av tjära och hampa till tåg; råvaror som framförallt Finland och Ryssland erbjöd. Sjötrafiken till Östersjöns hamnar blev tidigt omfattande. Farvattnen vid Skagens rev, men även Jyllands östra kuster liksom Anholt och Læsø, var grunda och förrådiska varför skeppen gärna sökte sig in mot den svenska sidan.³⁶ Drabbade av orkaner eller stormar och fångade av den jutska strömmen drev de inte sällan för långt in mot västkusten och Sotenäs; i bästa fall till en skyddande nödhamn och i värsta fall på ett brott. Först 1895 öppnades den direkta och betydligt kortare sjövägen mellan Nordsjön och Östersjön genom Kaiser Wilhelm Kanal, mer känd som Kielkanalen. Som ett ödets ironi var då segelfartygens dagar räknade.

I praktiken skedde all handel över havet. Fartygslasterna ger tydliga besked om vad som kunde transporteras. Den saltlastade smacken *De Wiere Geobroders* slogs sönder och samman 1760 vid Väderöarna; skeppet kom från Frankrike och skulle ha gått till Königsberg.³⁷ Holländaren *D’Hermani* gick i sin tur på grund vid Haby bukt invid Tryggö hösten 1783. Fartyget var lastat

med bland annat viner, tobak och kaffe från Amsterdam och var på väg till Viborg. Åtminstone lasten bärgades men beskrevs som ”nästan helt fördärvad”.³⁸ En del fartyg förde med sig exotiska laster. Skonaren *Ellen*, från danska Fanø, hamnade på grunden vid Södra Buskär. Skeppet kom från Lagos i Nigeria och var lastad med kokosnötter på sin färd till Flensburg. Samtliga sex i besättningen drunknade.³⁹ *Ellen* var bara ett av flera fartyg som förliste under den våldsamma septemberorkanen 1875. Minst 26 besättningsmän drunknade mellan Väderöarna och Hällö under dessa stormdagar, när sex fartyg blev till vrak.⁴⁰

Statistiken blir också till en spegel av sjöfartens utveckling. Från att olyckorna enbart handlade om segelfartyg uppträdde det första ångfartyget nyårsaftonen 1866. *William & Clara* kolliderade med jakten *Elida* från Florö. Sammanstötningen skedde vid Hatteskären, strax söder om inloppet till Smögen. *Elida* gick till botten och en besättningsman omkom.⁴¹ En lots från Dyngön fanns med ombord men frikändes vid den följande rättegången, eftersom det ansågs att hans order inte blivit åtlydda.⁴² Några år senare, 1871, gick den engelska järnångaren *Niobe* på Mellanskär vid Hällö i tjockan. Ångaren var lastad med bland annat bomull.⁴³ 15 år senare inträffade nästa olycka med en ångare inblandad. Under en storm i november 1886 strandade passagerarfartyget *Zephyr* på sin väg från Göteborg till Kristiania på Rasmusskär, väster om Smögen. Samtliga ombord räddades av Smögens livräddningsbåt.⁴⁴ Så småningom togs ångpannorna upp och historier säger att smögare passade på att bärga mahognyinredningen.

Ångfartygens era inleddes i Sverige redan 1816 när den brittiske immigranten Samuel Owen installerade sin första ångmaskin i en svensk skuta. Dessa första hjulångare började från 1830-talet att ersättas av allt effektivare propellerdrivna fartyg. Utvecklingen gick därefter snabbt med ständiga förbättringar i konstruktionerna. Under slutet av seklet blev de ångdrivna fartygen allt vanligare i sjöfarten, och efter sekelskiftet började fiskarna motorisera sina båtar. Introduktionen av ångmaskiner, explosionsmotorer, propellrar och fartyg i järnsprov innebar en dramatisk nedgång av antalet skeppsbrott.

Att sjötrafiken var omfattande och inte enbart bestod av lokal kusttrafik kan ses av fartygens angivna färdvägar och nationaliteter. Många av fartygen bar utländsk flagg. Danmark, England och Holland förekommer ofta som hemländer. Under 1800-talets sista halva syntes allt fler norska fartyg, något som skall ses i skenet av att norska redare byggt upp en allt mäktigare handelsflotta. En mer långväga gäst var den amerikanska briggen *Alexander Smith*. Briggen hade lämnat St: Petersburg för att med en last av 700 rullar segelduk, hampa och ryskt stångjärn gå över Atlanten. Resan slutade på Vämlingen, väster om Smögen, i oktober 1803. Flera ur besättningen omkom, men en del av lasten bärgades, och såldes på auktion.⁴⁵

Den ryska skonerten *S:t Johann* [Johan] strandade i hård vind på Sälebådarna – även kallade Skälbådarna – utanför Ramsviklandet. Fartyget blev till vrak den 11 oktober 1890 och var lastat med torrfisk till S:t Petersburg. Som ett exempel på svårigheterna att navigera så sent som under denna tid ses genom uppgiften att kaptenen ombord inte känt igen Hällö. Han trodde han sett Skagens fyr.⁴⁶ Salt, torrfisk och skilda typer av virke var vanligt gods men i stort sett alla tidens varor kan ses i företeckningarna. Den norska briggen *Holmestrand* strandade hösten 1804 på ett grund i Habybukten. Briggen hade gått från Köpenhamn och var på väg till Kristiania med last av bland annat kaffe, kandisocker, ister, tobak och tyger. En del av lasten bärgades och såldes på auktion.⁴⁷ En inte namngiven dansk galeas förliste vid ett skär på Soten år 1807, lastad med hästar.⁴⁸

Viktiga handelsvaror i slutet av 1700-talet kan ses i uppgifterna om den skotska briggen *Elisabeth* som 1795 gick i kvav mellan Kungshamn och Smögen. Delar av lasten bärgades, bland annat 3 000 plank och 70 skålpund stångjärn – det vill säga endast runt 30 kilo.⁴⁹ Värre gick det

för besättningen på det stora danska fregattskeppet *Charlotte* som under en sommarstorm grundstötte på ett skär 1807. Hon var på resa från den dåtida danska besittningen Tranquebar [i dag Tharangambadi] i sydöstra Indien till Köpenhamn. Skeppet var lastat med vin, arrak och indigo. Av den 30 man stora besättningen överlevde endast en besättningsman.⁵⁰ Det portugisiska skeppet *Quadros Amigos* visar på vilka dyrbarheter som transporterades över haven. Fartyget sjönk efter en brand ombord, två sjömil utanför Smögen. Fartyget var lastat med vin till ett uppgivet värde av 100 000 silver riksbanksdaler men kunde inte bärgas. Det hela inträffade den 24 juli 1824 och alla i besättningen klarade sig.⁵¹

Uppgiften om lastens värde kanske kan locka framtida bärgarinsatser med oanade vinstmöjligheter? Galeasen *Jönköping*, på väg till den ryske tsaren, sänktes 1916 i Finska Viken av en tysk ubåt. 40 ton konjak, 4 400 flaskor champagne av märke Heidsieck och sextio hektoliter Bordeauxvin försvann i djupet. Under slutet av 1990-talet upptäcktes vraket och delar av lasten bärgades. Det blev en omtalad konflikt mellan skilda intressen om rättigheterna till lasten. Bärgade, och fullt drickbara champagneflaskor, såldes några år senare på ryska lyxkrogar för motsvarande 210 000 kronor buteljen.⁵² Det skall tilläggas att skattsökare inte göra sig besvär. *Quadros Amigos*, om nu någon skulle finna vraket, är ett skyddat fornminne.

Ur förteckningarna blir det också möjligt att se när stormarna slog till. Nära tre av fem skeppsbrott ägde inte helt oväntat rum under de traditionella höststormarnas månader: oktober, november och december. April och maj är i det närmaste olycksfria.⁵³ Men även under sommarhalvåret kunde stormar slå till. Den västliga orkanen den 25 augusti 1871, liksom orkannatten mellan den 9-10 september 1903, förefaller ha varit bland de värsta. Den sistnämnda orkanen orsakade inga större katastrofer i norra Bohuslän men 22 fartyg förliste mellan Vinga och Båstad. 1871 gick flera fartyg under i Sotens vatten och 30 mer eller mindre skadade fartyg återfanns efter stormen på sträckan mellan Lysekil och Smögen.⁵⁴ Mest omtalade blev *Nymph*, ibland även kallad *West Nymph*, en brigg från Whitby i norra Yorkshire. Den vidare färden skulle gå från Viborg och över Atlanten, till Boston. Men redan på Sandön, väster om Hasselösund, tog resan slut. *Nymph* blev vrak.⁵⁵

1918 skrev Evert Taube om händelsen. Tolkningen är att förebilden till hans ballad ”Blue Bird av Hull” var just *Nymph*. Taube lät sin sagesman, den smått legendariske fiskaren Samuel Frisk från Smögen, berätta om tredagarsorkanen 1871. Frisk menade att ”maken te sjö har de aldri gått på Soten”. När de såg briggen närma sig skären tog han och några kamrater ”Gunnarssons roddbåt” och gav sig ut på en räddningsaktion. Besättningen hoppade i sjön och lyckades ta sig ombord i roddbåten.

Det upptäcktes att en ung pojke blivit kvar ombord men det verkade omöjligt att rädda honom. När skeppet törnade mot skäret i brottsjöarna slungades emellertid pojken i väg och landade oskadd i en vattensamling på strandklipporna. I förbifarten nämnde Frisk att *Nymphs*

Samuel Frisk, med sin väderbitna nuna och berättartalang, blev en legendarisk person på Smögen och givetvis god vän med den lika fabuleringsglade Evert Taube.

BILD: SJÖHISTORISKA MUSÉET.

kaptten drunknat redan ute på Skagerrak, men också att ett amerikanskt fartyg, vid namn *Blue Bird*, sökt nödhavn vid Hasselösund.⁵⁶ Taube använde sig av ett hopkok av uppgifterna. Han bytte namn på båten och Frisk mot Stranne den äldre. Kaptenen fick överleva och pojken omkomma medan händelsen flyttades från augusti till vinter och året därpå. ”Julafton sjuttio två” låter onekligen bättre än ”en sommar dag sjuttioett” och Soten hade fått en egen sång för alla tider. Det har senare visat sig att *Blue Bird* var en kanadensisk båt, registrerad i Nova Scotia. Med tiden blev den omdöpt till *Carlos* och fick sin hemmahavn i Helsingborg. Efter skiftande öden havererade *Carlos* 1917, med sitt nya spanskklingande namn, i spanska farvatten.⁵⁷

Taube ler säkert i sin skaldehimmel över det intresse som eftervärlden ägnat att bena ut alla tänkbara förebilder till sin ballad. Att han i raderna även ägnat en tanke åt sin fyra år äldre broder Fredrik är troligt. Denne drunknade 1906, 20 år gammal. Tillsammans med två andra unga män som tjänstgjorde vid Hällö fyrplats fiskade han utanför Hällö där bröderna Taubes morbroder var fyrmästare.⁵⁸ Med sin kikare följde fyrmästaren de tre människors båt eftersom det hade börjat blåsa upp. För en kort stund vände morbrodern blicken mot ett annat förbifarande fartyg. När han återigen sökte efter de unga människors båt hade den försvunnit från havets yta.⁵⁹

Åtskilliga unga män från Sotenäs och Kville tog hyra på de fraktskutor som blivit en allt vanligare syn vid fiskelägen som Hamburgsund eller Bovallstrand under 1800-talets slutskede. Även många fiskebåtar kom säsongvis att ägna sig åt fraktfart. Om fraktare, eller de som sökt sig till handelsflottan, hamnade i sjönöd eller avled så var det ofta i avlägsna farvatten, fjärran från Sotens. Uppgifterna om var dessa besättningsmän fick sin död blir lätt till en geografilektion. De flesta omkom på hav och kuster kring nordsjöländerna men några fick sina viloplats betydligt längre bort. Någon avled på sin hemresa från Ostindien, en annan på Atlanten mellan Dublin och Portland medan en tredje drunknade i Baltimore och en fjärde i Indonesien. Sjötrafiken gick även in de stora amerikanska sjöarna vilket kan ses av dödsuppgifter från Michigan och Chicago. Gibraltarsund, Brasilien, Kalifornien och S:t Thomas, i de nuvarande Amerikanska Jungfruöarna, var andra orter där sjömän från norra Bohuslän registrerades som avlidna. August Olsson, vars bröder var kronolotsar på Väderöarna, avled i Shanghai 1885. Sjömannen Johan Aron Ingelsson från Kälö i Svenneby mötte in sin tur sitt öde när han föll ur riggen ombord på skeppet *Aberuyte* 1890. Han var på väg från Madagaskar till London och ärvdes av fem systrar.⁶⁰

Havet gav samtidigt fördelar som tycks ha uppvägt riskerna. De som överlevde hade med sig pengar hem och spännande erfarenheter från främmande kulturer. Förutom äventyrslystnad handlade det många gånger säkert också om brist på försörjningsalternativ.

Omständigheterna drev unga män till så avlägsna platser som Kongo. Underlöjtnanten Carl Gustaf Nyblom från Kungshamn, stenhuggaren Gustaf Palm från Askum samt maskinisten Nestor Alexandersson från Kville var en trio som kring förföras sekelskiftet, sannolikt oberoende av varandra, kom att tjänstgöra i den kungliga belgiska kolonin. Alexandersson verkade ombord på flodfartygen *Ville de Gand* och *A.I.A.* vid ungefär samma tid som den polske kaptenen Joseph Conrad tjänstgjorde i flodbäckenet. Medan den sistnämnde efter sin hemkomst blev världsberömd författare genom skildringen ”Mörkrets hjärta”, där han öppnade upp världens ögon för den rovdrift som bedrevs i kolonin, gick det sämre för Alexandersson. Han avled redan efter halvtannat år i tropikerna.⁶¹ I sin roman nämnde Conrad att han stött på svenska sjöfarare i det tropiska området; kanske var det Nestor?

Vid sidan av dessa män, som för sin utkomst sökte sig långt bort från Soten, omkom andra i mer lokala olyckor. Okända kroppar flöt med viss regelbundenhet i land som efter augustistormen 1871, när det hittades fem lik vid Hornö och Kiddön.⁶² Än i samtiden görs sådana fynd. Sommaren 1997 larmades såväl kriminalpolisen som Bohusläns museum om att en semestrande

familj funnit ett skelett på Tryggös västsida. Familjen hade på lek samlat ihop stenar för att bygga en egen pyramid. Under några av stenarna de förflyttade fann de bland annat lår-, vad- och några revben jämte delar av ett bäcken från en människa. Något oförväget, kan tyckas, plockade familjemedlemmarna ihop de sköra och porösa benen och lade dem i sitt nybyggda röse. Det kom att bli två meter högt. Polisen tog så småningom hand om benen. Antikvarien Kerstin Olson vid museet gjorde inga andra fynd när hon senare besiktigade platsen.⁶³

Att havet krävt liv tycks ofrånkomligt. I ”Sotenäs – skeppsbrottens kust” förtecknas ett stort antal lokala olyckor eller där närboende omkommit.⁶⁴ En återkommande kategori bland de döda är fiskare. I statistiken förefaller yrket inte oväntat som ett av de mest riskabla.

Katastrofen vid Ålesund

Den enskilt värsta olycka som hemsökt Sotenäs var när 52 fiskare omkom under en orkanartad storm utanför Ålesund i Norge i februari 1868. 14 fiskefartyg hade lämnat sina fiskelägen för att ta sig till de rika fiskebankarna vid Storeggen utanför den norska kusten. I en monografi har hembygdsforskaren Bo Antonsson, med rötter i Fisketången, granskat den ödesdigra resan.⁶⁵ Han beskriver hur en av besättningsmännen blev spolad över bord redan i början av seglatsen och drunknade. Fiskeflottan strävade trots händelsen vidare mot sitt fjärran mål. Att inte samtliga fiskare som gav sig ut på långfärderna kom tillbaka tycks inte ha varit så uppseendeväckande att färden måste avbrytas.

Krokkfisket med backor vid Storeggens torskbankar, några landmil utanför Ålesund i Norge, hade lockat svenska fiskare sedan 1861. Detta år anställde ett fiskeriaktiebolag i Göteborg ett 30-tal fiskare från Sotenäs. De sändes iväg i skutorna *Jaedderen* och *Doggern*, nämnda i kapitel XI. I Norge var efterfrågan hög på fisk, inte minst från den expanderande exportmarknaden. Fångsterna såldes därför direkt till norska uppköpare som erbjöd goda priser. När säsongen var över togs vanligen endast den sista fångsten med tillbaka till hemmahamnen. Relationerna mellan svenska fiskare och norska handelsmän har beskrivits som synnerligen goda. Åtskilliga bohuslänningar kom att arbeta på norska fiskebåtar. Andra gick i land, bildade familj och blev norska medborgare.

Ryktet om fiskrikedomen vid Storeggen spred sig snabbt.⁶⁶ Året därpå, 1862, började andra fartyg från Smögen och Gravarne att segla upp till banken. Under åren som följde engagerades allt fler skutor från Sotenäs i det norska kustfisket. När de 14 skutorna seglade upp 1868 hade flera av dem fiskat i området tidigare men för några var det första gången. De var på jakt efter den eftertraktade *skreien*, den köns mogna torsk som under vårvintern sökte sig från Barents hav ned till bankarna utanför Møre och Romsdal för att leka. Det var lång väg att segla från Sotenäs, området ansågs riskabelt men i gengäld kunde förtjänsterna bli mycket goda.

Efter att ha rundat Lindesnes fyr följde skeppen en mer nordlig kurs och gick längs den norska västkusten. De hade därmed lämnat sina traditionella hemmaområden och givit sig ut på ett mer okänt hav. *Garibaldi* från Fisketången hade seglat snabbare än de övriga fiskebåtarna och ankrade upp norr om Sognefjorden, i väntan på de andra. När skutorna passerade på sin väg mot Storeggen, och *Garibaldi* skulle lätta ankar, tappades detta. Utan ankare kunde inget backefiske bedrivas så situationen blev prekär. Besättningen stannade kvar på platsen och ägnade en hel dag åt att dragga efter det förlorade ankaret. När de till slut fick upp det hade det blivit mörkt och börjat blåsa upp varför *Garibaldi* sökte lä bakom en närliggande ö. Där fick besättningen vänta i flera dagar på att stormvindarna skulle dra över. Fadäsen med ankaret blev kanske räddningen för männen på *Garibaldi* medan de övriga skutorna seglade rakt in i snöstormen. Ovädret utvecklas till orkan och fiskeflottan från Sotenäs splittrades. De besättningar som varit med tidigare,

och hade kunskap om kustområdet, höll in mot land för att söka lä medan sex av skutorna, som inte hade samma erfarenheter, höll ut till havs. Endast en av dem, *Gossen* från Gravarne, skulle klara sig efter att ha irrat omkring på Norska havet i nio dagar. *Commerserådet Wijk* och *Carl XV* från Fisketången, *Elgen* [”Skojen”] och *Friaren* [”Slisken”] från Malmö samt *Kongshamn* från Gravarne försvann däremot. Först tre månader senare siktades två skrov mellan Hammerfest och Nordkap vilka antogs ha varit ett par av de saknade fiskebåtarna.⁶⁷

Sjökatastrofen drabbade en hel bygd då de 52 fiskarna efterlämnade 17 änkor, 49 barn och 21 åldringar vilka alla förlorade sina försörjare. Antonssons förteckning över de omkomna pekar på att de flesta var unga män, vilket framgår av att endast 17 av männen var gifta. Majoriteten var i 20-årsåldern och yngst var Henric Persson från Tången med sina 17 år. Endast ett fåtal var över 40 år vilket ger en uppfattning om hur fysiskt krävande arbetet på sjön var, eller som alternativ förklaring, att det krävdes ungdomligt mod och äventyrslystnad för att ge sig iväg på expeditionerna. Vid en tidigare större sjöolycka nära ett sekel tidigare, i mars 1775, hade 46 fiskare från Morlanda skärgård på Orust omkommit när de fiskat med backor vid Jutska revet.⁶⁸ Kyrkböckerna från Morlanda visar däremot på en betydligt högre medelålder bland de drunknade än de som omkom utanför Ålesund, något som antyder skillnader i tid och mellan fiskelägenas praktik.

Händelsen kom inte minst att bevaras i folkminnet via den visa som en av de överlevande fiskarna, Ferdinand Rödström från Smögen, komponerade. Likt ett skillingtryck inleds den med följande strof:

*”Med sorg och en stor ängslan jag här beskriva må
fem båtar ha vi mistat de gått oss helt ifrå
Ty vinden den sig ökte till en förskräcklig storm
så jag kan ej beskriva hur förfärligt som han kom.”*⁶⁹

De drabbade fiskarfamiljerna

Den 2 juni 1868 förrättades en serie bouppteckningar efter några av de omkomna fiskarna. De detaljerade förteckningarna ger besked om de ekonomiska levnadsvillkoren. Bouppteckningsmannen var överlag mycket noggrann. Inte ens efter en tragedi som Ålesundsolyckan ser det ut som om minsta tillhörighet undgick hans vakande ögon.

Benjamin Olausson lämnade hustru med tre barn efter sig och deras stuga, ”manhuset”, värderades till 66 riksdaler, en summa som antyder bostadens standard. Tillhörigheterna var få, här fanns bland annat kokkärl och kaffekittel i koppar, och en roddbåt. Till det hörde backor om 400 krokar och sju tener. Att förteckningen inte värderade några gångkläder för den fattige Benjamin kan tas som tecken på att han vid olyckan troligen hade med sig alla sina plagg. Familjen var i likhet med de övriga omkomna djupt skuldsatt. Tillgångarna på 108 riksdaler dränktes av de över 600 riksdaler som familjen hade i lån och krediter.⁷⁰ De flesta av kreditgivarna verkar i samtliga omkomnas fall vara handlare men också bönder som levererat livsmedel. Även släktingar och grannar anmälde sina fordringar.

Den 29-åriga Henrik Persson, också från Gravarne, lämnade två minderåriga barn och hustru efter sig. Men hans hus värderades nära fem gånger mer än Benjamins eller 300 riksdaler. Persson innehade dessutom en sjöbod och ägde hälften i en båt. Bouppteckningsmannen fann en tavla på väggen liksom kaffekoppar i porslin. De sammanlagda tillgångarna på över 300 riksdaler kunde inte heller täcka denna familjs skulder, som uppgick till nära 1 350 riksdaler.⁷¹

Svenska fiskare framför kyrkan i Baltasound.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

Den 28-årige Petter Perssons stuga värderades något högre eller till 350 riksdaler. Han hade även ägt en julle med fock, tio tener och 16 backehundre. Trots den höga skuldsättningen även här, boet skulle gå med nära 650 riksdaler i underskott, verkar inte möblemanget över sig. Bouppteckningsmannen noterade ”ett flagnat thebord” som prissattes till 3 riksdaler medan han däremot värderade ”änkans säng” till hela 25 riksdaler.⁷²

Förteckningarna visar att de materiella ägodelarna var få, men också att fiskeredskap och båtar var nödvändiga för att klara livsuppehållet. När inte laget eller skepparen kallade till mer långväga fiske så verkar samtliga ha ägnat sig åt fiske i hemmavattnen. I Petter Perssons fall upptogs också ett par kryptiska skulder till vadlaget *En för alla och alla för en* jämte en skuld till dörjlaget. Det kan tänkas att Petter fått förskott eller redskap som efter hans död räknades av – och som änkan med sitt nio månader gamla barn aldrig skulle kunna betala.⁷³ Samtidigt kan det heller inte uteslutas att släktingar och vänner, genom släktskapsband och i medlidande, i syfte att skapa underskott, anmält för höga krav.

Trots katastrofen vid Ålesund skulle fisket vid Storeggen fortsätta under åtskilliga år. 1886 förefaller det ändå i stort sett ha varit ett avslutat kapitel för de svenska fiskarna. Efter ett kvartssekel var området mer eller mindre utfiskat. Norsk konkurrens, nya hindrande norska regelverk förutom att priserna sjunkit, var bidragande orsaker till att fiskebankarna övergavs. I stället flyttades intresset till vattnen vid Shetlandsöarna samtidigt som det åter fanns gott om sill, makrill och fisk i de bohuslänska hemmavattnen. Flera båtar från Sotenäs kom regelmässigt att fiska vid Shetlandsöarna, men huvudparten av de svenska fiskeskutorna hörde till fiskelägen längre ned utmed bohuskusten. Hur omfattande verksamheten blev framgår av att en svensk kyrka, *The Swedish Kirk*, etablerades i det lilla samhället Baltasound på ön Unst 1910. Fiskarna kunde ta sig en paus i sitt arbete ute på havet och stjäla till sig en andaktsstund under söndagarna. Kyrkan hade, med undantag av krigsåren, svensk präst under sommarmånaderna ända fram till 1961. År 2000 restes en sten i bohusgranit i Baltasound för att minna om de långväga fiskarna från Bohuslän.⁷⁴

Det obarmhärtiga havet

Bara några månader efter Ålesundsolyckan, i juni 1868, förläste ytterligare en fiskeskuta från Sotenäs vid Storeggen. Tio fiskare från Bovallstrand omkom vid *Fredens* undergång.⁷⁵ Tragedierna tycks därför inte ha satt några omedelbara spår i själva näringsverksamheten, fisket. De fiskare som inte blivit offer för ett vredgat hav fortsatte. Snart var nya sjöbåtar på väg med nya besättningar till de avlägsna fiskeplatserna. Livet synes ha gått vidare, även om händelsen skulle bevaras i drabbade släkter och i folkminnet, som en påminnelse om havets oförsonliga grymhet.

1890 blev ett nytt nattsvart år i området. Förutom fiskekuttern *Tre Bröder* från Gravarne, som sjönk under en storm nära Hällö med fem mans besättning, förliste ytterligare två fartyg: *Bohuslän* från Smögen och *Nordstjernan* från Hovenäset. Nära 20 fiskare omkom.⁷⁶ I landshövdingens femårsberättelse för åren 1896-1900 meddelades att 84 bohuslänska fiskare hade förolyckats. Fem uppgavs som hemmahörande i Sotenäs.⁷⁷ Men det kunde även vara fatalt att fiska ensam i hemnavattnen. I november 1891 drunknade Carl August Tobiasson, från Ödby Nordgård, ute på Sotefjorden. Han var ute och vittjade hummertener då tre störtsjöar vräkte över båten. Han levde ännu när han kom i land men ”dog då genast”.⁷⁸

Eftersom besättningarna vanligen kom från samma orter och alltid var män, och därmed familjeförsörjare, kunde förlisningar bli dråpslag för mindre fiskelägen. Ett exempel kan tas från Lilla Kornö, mellan Malmön och Lysekil, när fiskebåten *Prins Eugen* sjönk utanför Shetland år 1900. Tolv ombordvarande omkom vilket innebar att det efteråt återstod tio vuxna och arbetsföra män bland öns 31 hushåll.⁷⁹ I februari 1933 förliste LL 650 *Aina* vid snurrevadsfiske i Nordsjön. Förutom skepparen Hjalmar Johansson omkom tre av hans fem söner jämte två andra besättningsmän. *Sonja* från Hasselösund var i närheten och såg hur *Aina* fick slagsida och de gav sig bort mot henne. En snöby kom emellan och när sikten klarnat hade *Aina* gått till botten.⁸⁰ Förutom att mindre fiskelägen kunde drabbas hårt vid olyckor var åtskilliga besättningar nära släkt. Inte sällan ses fäder, söner eller bröder bland dem som drunknat vid samma tillfälle.

Haverierna slutade inte alltid med dödsfall. Trälaren *Eivor* sprang läck i isen och sjönk nordväst om Hällö, den 1 mars 1942. *Eivor* var från Smögen och besättningen räddades av andra fiskebåtar. Den 28 jan 1955 grundstötte och sjönk trälaren *Lindy* från Gravarne. Det skedde vid Skutskärs tå, nordväst om Hällö. En av de mer dramatiska händelserna kretsar kring LL 856 *Dalafors* från Fisketången. Det blåste orkan utanför den norska kusten. *Dalafors* hade bedrivit flytrålfiske i sällskap med en fiskebåt från Koster. Vid midnatt, och i snötjocka, slogs båten omkull av en våg på kanske 20 meters höjd men rätade upp sig i vågdalen. Mycket vatten hade forsats in och besättningen fick ägna natten åt att pumpa. På förmiddagen räddades besättningen över till den andra svenska båten.⁸¹

En av de värsta tragedierna under 1900-talets sista halva inträffade i juletid 1967 när en dansk ubåt rammade LL 413 *Mälärö*. De fyra fiskarna från Smögen frös ihjäl i sin räddningsflotte.⁸² Händelsen uppmärksammades stort och är, än så länge, den sista stora sjöolyckan där fiskare från Soten varit inblandade.

De förlisningar som följde var, med något undantag, utan dödsoffer. Trälaren *Ceylon* från Smögen gick den 29 mars 1968 på nordvästsidan om Sälö och sjönk. *Ceylon* var på väg mot Smögen, lastad med räkor. Även trälaren *Pentland*

Varje sjönära kyrka i Sotens bygder har, i likhet med flertalet av landets fiskelägen, rest minnesstenar för att hedra och minnas dem som omkommit ute på havet. Stenen står på Kungshamns gamla kyrkogård.

från Gravarne gick till botten i tät dimma till havs, nordväst om Hällö. Båten hade kolliderat med trälaren *Silverön*.

Thetis från Kungshamn, på 165 bruttoton, var ursprungligen ett havsforskningsfartyg som byggts om till fiskebåt. I oktober 1985 sjönk båten utanför Stövelskär vid Haby bukt. *Thetis* var lastad med 800 lådor sill och vraket står kvar på 30 meters djup. Kaptenen valde den ödesdigra dagen att gå mellan Soteskär och Ramsviklandet, i stället för att ta den lugnare Sote kanal. Det blåste runt 12-13 sekundmeter.

I höjd med Stövelskär fick skeppet en hård stöt, den tungt lastade *Thetis* började därefter ta in vatten när en dyning sköljde in. Skepparen sökte motverka krängningen genom en hård gir. Resultatet blev att vaden for ut över relingen för att trassla in sig i propellern. Utan motor gick det inte att häva slagsidan och fiskebåten tog in allt mer vatten. *Yvette*, som gått i sällskap, men tagit vägen genom kanalen, anropades och nådde så småningom ut till haveriplatsen. *Thetis*, med sin väldiga last av sill, hade redan gått till botten och besättningen var i livbåten. Vrakplatsen är ofta utmärkt med en boj och har blivit ett populärt mål för dykare. Under många år varnades dock dykentuasiasterna för att deras dykardräkter gärna stank av rutten sill efter ett besök i djupet.

Vraket har blivit uppmärksammat för sin miljöfara. Fiskebåten var ett av de 31 vrak i svenska vatten som Sjöfartsverket identifierat som misstänkt farliga. I december 2017 sanerades därför *Thetis* och tömdes på 730 liter olja. Arbetet kostade nära fem miljoner kronor och skedde med hjälp av dykare samt fjärrstyrda undervattensrobotar. En del av oljan i de sönderrostade botten-tankarna hade dock hunnit läcka ut under åren som passerat.⁸³ Även den vid olyckan ödesdigra vaden är numera bärgad, mest till fromma för alla förhoppningsfulla fiskare som förlorat sina drag i nätresterna när de bedrivit vrakfiske.

Varje enskild händelse som registrerats eller återberättas rymmer, förutom all dramatik och tragedi, ett stycke lokal historia men också en berättelse om en tid då svenska fiskare, fraktare och sjömän hade havet som arbetsplats och utkomst. Kopplat till de hemmavarandes oro och utsatthet var det havet, långt in i samtiden, som dikterade villkoren vid Soten. Det kan förstås att det många gånger var en tudelad relation.

”Soten ruvar på många hemligheter”

Att både hav och berg en gång i tiden befolkades med naturväsen var ganska självklart för tidigare generationer.⁸⁴ Vidskepelse och tvångsmässiga handlingssätt präglade livet en god bit in på 1900-talet – och gör det kanske fortfarande för en del? Att skrock och ödesmättad tro blev särskilt påtaglig bland kustsamhällenas människor kan tillskrivas den utsatta miljön och det livsviktiga beroendet av chansartade fångster från havet. Det kan tas för givet att mentaliteten hade religiösa undertoner. I en rationell samtid är det lätt att skämta om dem som undviker stegar, spottar åt svarta katter eller vägrar allt som har med nummer 13 att göra, men för fiskaren handlade det om att tillförsäkra sig fiskelycka och undvika ofärd. Det gällde därför att utföra handlingar på vissa bestämda sätt. Precis som i fallet med de otursbringande svarta katterna – inga gener kan tänkas överföra sådana tabun – ärvdes och förstärktes föreställningarna genom berättelser. Även om man kanske inte alltid trodde på allt som sades var det oklokt att inte följa råden. Den som nagelfar sitt eget handlande upptäcker kanske samma sak: vissa nummer förefaller kanske mer lyckosamma än andra när lottoraden skrivs ned?

Vid de tre små badholmarna utanför Bovallstrand, i dag sammanbundna med bryggor, gällde det för fiskelyckans skull att ro genom det större sundet och så långt bort som möjligt från – *Biskopsholmen*. Orsaken var föreställningen att allt som luktade präst ansågs bringa olycka.

Vad kunde då vara värre än en biskop?⁸⁵ I en roande berättelse har folklivsforskaren Ebbe Schön återgivit historien där en fiskebåt från Bohuslän anlant till en engelsk hamn för vidare färd till fiskebankarna. Till sin fasa fick fiskarna se hur stadens sjömanspräst klättrade ombord för att i all välmening språka med besättningen. Så fort berättelsens *svartrock* gått i land tittade skepparen på sina kamrater vilka alla nickade instämmande. Det fanns bara en sak att göra: än en gång korsa Nordsjön, återvända till hemorten och göra om resan från början.⁸⁶

Andra sedvänjor gällde vilka handlingar som måste utföras innan en färd påbörjas. Vid inloppet till Bottnafjorden reser sig det lilla skäret Kålö. En mindre spricksamling i bergväggen har skapat en figur som liknar en fiolspelande gubbe. Traditionen bjöd att ortens fiskare vid förbipasserandet hälsade på "Ola på Kålö" för att få god fiskelycka.⁸⁷

Viktigt var också att skepparen aldrig fick gira motsols när båten lämnade hamn; det var som att bjuda in olyckan. Inte heller fick storbackefiske börja en torsdag eller en fredag, att sjunga var förbjudet och den som visslade riskerade att frambesvärja såväl storm som den onde själv.⁸⁸ Förutom att möta präster var det lika olycksbådande att träffa på kvinnor – i synnerhet vissa som på Smögen "förstörde" för den enskilde fiskaren – eller fyrfota djur som katter men också grisar och hästar när fiskarna traskade ned till sina båtar.⁸⁹ Vidskepligheten gjorde sig även påmind

när man väl var ute på havet. För att försäkra sig om fortsatt god fiskelycka skulle alltid den första fisken som krokats blåsas i gapet. Seden är känd från Smögen och andra platser i skärgården.⁹⁰

Enskilda och oförklarliga dödsfall skapade andra, seglivade historier. En sådan rör Stor-Olle från Bovallstrand. Mannen ansågs ha haft jättekrafter, en gång sägs han ha rott ända ned till Gullholmen på åtta timmar. En junidag 1880 hittades han emellertid död i sin båt på Soten tillsammans med en ung pojke. Det var lugnt sommarväder, masten var uppe, seglet ihoprullat men en av Stor-Olles åror saknades. När de döda väl förts i land torgfördes många teorier bakom olyckshändelsen. Det stod också klart att ytterligare en pojke varit med ombord. I en spekulation menades att de tre anfallits av en jättebläckfisk, som dragit ned en av pojkarna i djupet, medan Stor-Olle dött och förlorat åran i kampen mot monstret. Berättelsens kärna var att "Soten ruvar på många hemligheter men han yppar dem för ingen".⁹¹

Att kusterna befolkats med spöken och gastar vilka regelbundet gjorde sig påmind – i synnerhet under höststormar och i mörker – tillhör en allmänt spridd folklig vidskepelse. Drunknade sjömän, vilka rösats i hast utmed stränderna, fick aldrig vila i vigd jord och uppfattades följaktligen som osaliga.⁹² Myten om den Flygande Holländaren, dömd att alltid fortsätta segla som ett Guds straff, hade sin egen motsvarighet i Sotens farvatten genom det gruvliga spökskeppet *Döseglaren*.⁹³ När det kusligt förfallna skeppet dök upp, med söndertrasade segel, oreda på däck och utan annan besättning än en rorsman i form av en hund, förebådades ofärd och storm. Den stora svarta hunden, med draglande käft, var naturligtvis djävulen själv. I ett annat vittnesmål

upplöstes skeppet, som genom ett trollslag, när någon ville titta närmare på det. Ted Knapp, som utförligt skildrat svenska kustavsnitt, menar att myten om spökskeppet berättades långt in på 1930-talet och att det fanns en motsvarighet runt Marstrand och Pater Noster. Lotsutkiken på Klädesholmen sägs ha siktat detta spökskepp nära ett hundratal gånger.⁹⁴

Schön beskriver hur skepparen Ludvig Risp från Resö, mellan Grebbestad och Strömstad, en augustidag 1892 seglade sin jakt mot Göteborg. Ombord hade han sin hustru och två söner. Vädret var hårt ute på Soten, skutan gick runt och blev liggande med kölen upp, mitt bland bränningarna. Äldste sonen rapporterades ha drunknat omgående medan den yngste sonen och hustrun förblev instängda i skrovet. Med bistånd av räddningsmanskap och en yxa lyckades skepparen slå hål på bordläggningen och befria dem.⁹⁵

Berättelsen finns i varianter där instängda besättningsmän i ännu flytande skepp räddats genom att rådgiga livräddare huggit upp hål i bordläggningen. Det berättas att Samuel Frisk, sagesman till Taubes *Blue Bird*, tillsammans med några kamrater fick se en båt sommaren 1871 med kölen upp. De hörde dunkningar inifrån skrovet och började med hjälp av en yxa hugga ut ett hål. Den instängde och panikslagne mannen körde upp fingrarna genom brädfisorna, så det blev svårt att hugga utan att fingrarna kapades. Samtidigt strömmade den kvarvarande luften i skeppet ut genom den gjorda öppningen och skeppet riskerade att sjunka. I sista stund lyckades de få ut den instängde, en norsk yngling. I berättelsen ingår att den undsatte senare emigrerade och blev rik farmare i Wisconsin, USA.⁹⁶ Från Kvilles horisont finns en annan historia där skeppet *Ragnhild* slog runt med fyra ombordvarande. En person drunknade direkt medan de tre andra kröp upp i kölrummets luftficka. Efter att ha drivit redlöst på havet i 32 timmar strandade Ragnhild på Hornö. Kölen var då så skadad att de tre kunde ta sig ut.⁹⁷

Det finns fler likartade berättelser som skildrar hur skeppsbrutna fångats under en köl. En novembernatt 1904 lämnade sex personer Hovenäset för att föra en sjuk kvinna till läkaren i Strömstad. Förutom den sjuka följde en dotter och en annan kvinna med, jämte en son till en av kvinnorna och två fiskarbröder. I litteraturen har det angivits att ett par av dem var barn – vilket de i och för sig hade varit – men vid olyckan var de högst vuxna sådana. Det blåste och vid Soteskär seglade båten omkull. I en av versionerna drev den iväg med kölen upp. En äldre besättningsman och en av kvinnorna spolades omedelbart överbord medan en av fiskarna klamrade sig fast vid den uppochnedvända båten. De andra förblev instängda under däck. Först när masten tog i botten utanför Bovallstrand stannade skräckfärden.⁹⁸

I kronolänsmannens rapport, liksom den skrift som Lars Ohlén & Harry Hansen sammanställt, finns samma berättelse men med skillnader.⁹⁹ I den sistnämnda versionen sägs att segelbåten drev i land i Hunnebostrand. Ombord fanns två levande men medvetlösa män samt två ihjälfrusna kvinnor; en av dem var surrad vid masten.¹⁰⁰

Vid Hovenäsets begravningsplats minner Julia Andersdotters gravsten om händelsen som tog fyra liv.¹⁰¹ Förlisningen fick också ett rättsligt efterspel eftersom en släkting till en av de omkomna ifrågasatte de båda överlevande fiskarnas agerande vid skeppsbrottet.¹⁰²

Det är inte alltid enkelt att avgöra vilken version av ett tragiskt skeppsbrott som är mest sanningsenlig. Det kan ju faktiskt ha gått till precis eller ungefär så som historierna berättas. I en rationell och källkritisk samtid förklingar ofta sådana berättelsers sanningshalt. Vi tror inte heller längre på mystiska naturväsen som *Döseglaren* – eller de *havskor* som Kalm hörde talas om under sin resa i Bohuslän. Dessa något magiska kor steg upp ur havet och beblandade sig stundom med den vanliga boskapen.¹⁰³ Vi kallar gärna sådana utsagor för skrönor och skepparhistorier, men glömmer att vi inte sällan verkar lita blint på det vi finner på Wikipedia eller det vi lyckas googla fram. Saken synes ur ett perspektiv som tidlös; det är bara auktoriteterna som bytt skepnad.

Vrakgods – en skänk från ovan

För en marginaliserad kustbefolkning uppfattades ilandflutet vrakgods som en skänk från ovan. Det var saker som kunde brukas i det egna hushållet men framförallt kunde fynden säljas vidare. Att leta efter strandfynd, att *vraka* [*dial. vraga*], blev en syssla för många strandsittare. Skeppsbrott var därför aldrig enbart av ondo när vikarna fylldes med virke och annat användbart. Problemet var bara att kronans representanter var minst lika intresserade som kusternas invånare av att få lägga beslag på skatterna eftersom vrakgods kunde representera stora värden.

Rättsvetaren Hugo Tiberger menar dock att det i gammal tid var fritt fram att ta hand om flytande, sjunken och landdriven egendom som ägaren övergivit; men tillägger att det sällan fanns klara regler. Olika länders rättssystem har också haft skilda synsätt. I Sverige erkänns i dag allmänt att den som tappar bort eller förlorar ett föremål behåller sin rätt, även om ägaren också har ett eget ansvar, genom att exempelvis göra sig känd, betala avgifter och skälig lösen. Den nuvarande sjölagens bestämmelser om bärgning, vilken grundas på internationella konventioner, kan sammanfattas med att den som finner egendom som inte är stadigvarande fastgjord vid strandlinjen, som förolyckats eller är i fara kan bärga egendomen och förtjäna en rikligt tilltagen bärgarlön. Denna får dock aldrig överstiga egendomens värde, och hänsyn tas till bland annat tid och kostnader vid bärgningen. Om haveristen är ett nödställt fartyg får det bärgas, så vida inte befälhavaren, redaren eller ägaren uttryckligen förbjuder det och har fog för åtgärden. Finns ingen befälhavare ombord på det övergivna fartyget kan det bärgas utan vidare. Om fartyget inte är i omedelbar fara, kan det vara annorlunda.¹⁰⁴

Sjöfyndslagen reglerar även fynd av gods. Vare sig fyndet hittats flytande, på havsbotten eller stranden, gäller en skyldighet att anmäla fyndet. Därefter sker en offentlig kallelse på ägare, vilket utfärdas i Sjöfartsverkets publikation *Underrättelser för sjöfarande*. Om den tidigare ägaren hör av sig inom den tid som anges i kallelsen, återfår han egendomen med avdrag för bärgarlön och andra kostnader. Det visar för vårt ämne att äganderätten till fyndet inte går förlorat vid övergivandet, som förr i världen, utan kvarstår. Först om någon ägare inte hör av sig blir egendomen bärgarens. *Kulturmiljölagen* statuerar att vrak som antas ha blivit till före år 1850 också är fornlämning. Såväl vrak som närmast omgivande sjöbotten är skyddade.¹⁰⁵

Om rättsreglerna inte verkar alldeles glasklara ens i nutid så var de än mera oklara i äldre tider. Något tydligare blev det genom 1667 års sjölag där den svenska kronan, med sina stormaktsanspråk, inspirerades av lagstiftningen i Nederländerna. Huvudsyftet bakom lagen måste dock antas ha varit att skydda just kronans intressen genom att förhindra såväl vrakplundring som strandrov. Den kan även ses som ett försök att organisera ett bärgningsväsende. Kronan hade också ambitioner att söka säkra och skydda den för landet allt viktigare handelssjöfarten. 1697 tillkom ytterligare bestämmelser där skeppsbrutna fick ett ökat skydd. Begick någon en våldsgärning mot sådana personer utdömdes ett kollektivt straff där varje hemman i hela häradet fick plikta fem daler silvermynt. 1734 års lag reglerade om någon tände eldar i syfte att fartyg skulle grundstöta; straffet blev 32 par spö. Gick fartyget verkligen på grund dömdes den skyldige till halshuggning för att därefter steglas.¹⁰⁶ Även straffen för den som förgrep sig på skeppsbrutna trappades upp. Gärningsmannen skulle före halshuggningen dessutom rådråkas: varje ben i kroppen skulle krossas.

På det mer teoretiska planet var det två rättsprinciper som kolliderade: dels den äldre romerska rätten som menade att fynd som saknade ägare tillhörde jordägaren och dels den germanska rättens uppfattning om *regale*. Det sista innebar att fyndet, eller åtminstone merparten av det, tillhörde konungen eller kronan, vilka vid tiden vanligen var sidor av samma mynt.¹⁰⁷ Själva

rättsprincipen hade sin grund i kungamakternas behov av resurser i en tid när de europeiska statsbildningarna blev allt mer organiserade. Furstarna legitimerade sina behov genom lagar och förordningar och vidmakthöll det hela genom sin övervakande personal.¹⁰⁸

Det fanns ytterligare en uppfattning som måste ha varit djup förankrad i det folkliga rättsmedvetandet i tider då kungamakten var avlägsen och gränserna svårbedömda: den naturrättsliga *tillägnelserätten*. Den som lade ned arbete på något uppfattades ha en egen rätt oavsett om det var till vilda djur, fiskar eller vrakgods. Nu sysslade säkerligen inte medeltidens kustbefolkning vid Soten med några djupare rättsteoretiska diskussioner men i den romerska rätten var frågan omdiskuterad. Begreppet stod i konflikt med äganderätten; i detta fall till den strand där godset spolats upp. Rättshistorikern Elsa Sjöholm har observerat denna konflikt och skriver:

"Luften, det flytande vattnet, havet och havskusterna tillhör alla enligt justiansk rätt, med hänvisning till naturrätten. Denna *ius naturale* eller *ius gentium* råkar i en mängd i lagen uppräknade fall i konflikt med den enskilda äganderätten, som också den har naturrättskaraktär [...] Vilda djur, fåglar och fiskar tillhör alla, men blir enskild egendom när de fångas av någon. Här kan konflikt uppstå om fångsten sker på enskild mark."¹⁰⁹

Vrakgods på stranden, eller det som bärgats till havs, skulle alltså av strandsittaren uppfattas som upphittarens egendom. Det stod i strid mot den som gjorde ägaranspråk på hav och strand – eller hävdade att konungen, och dennes myndighetsutövare, hade en egen överhöghetsrätt. Som kan ses i ett tidigare kapitel ägdes stora delar av Sotenäs kusttrakter av frälseegendomen Åby. I Kville och övriga Norrviken förefaller inslaget av strandägande skattebönder varit stort – något som kan anas genom de regelverk som bland annat omgav hummerfisket långt in på 1900-talet. De liksom kronan kunde hävda anspråk. Den enskilde vrakletaren i området borde därför haft svårt att hävda sin rätt, varför det kan tänkas att sysslan mest fick ske i lönnedom.

Det danska inflytandet från 1500-talet och fram till Roskilde medförde att den danska kungamakten gjorde anspråk på hela eller större delen av det som hittades eller bärgades.¹¹⁰ Förutom vrakgods hävdades ensamrätt till klövvilt och valar. Bilden blir emellertid mer grumlig när det visar sig att det fanns en dansk uppfattning, utan stöd i lagen, att samtliga kustbor i området där ett

*Efter varje storm pryds
Sotens stränder med fynd.
De uppspolade föremå-
len, nära Sote huvud,
har kastats långt upp på
land.*

skepp strandat skulle ha del i bärgarlönen. Hävden skall ha fortlevt långt in på 1800-talet.¹¹¹ Hur det var vid Soten under den dansk-norska tiden kan vi därför inte veta säkert men vi kan utgå från att de adelsfamiljer som härskade på Åby, och deras representanter, bevakade sina anspråk.

Under försvenskningsträvandena blev Magnus Erikssons landslag från omkring år 1350, i sin poetiska dunkelhet, lag fram till 1734 års lagreform. Denna landslag skilde tydligt mellan strandvrak och bottenfynd. I det förstnämnda fallet fick upphittaren behålla tredjedelen och den skeppsbrutne två tredjedelar. Hörde inte den senare av sig inom ”natt och år” var det kungen som övertog denna del. Bottenfynd, det vill säga fynd av inte flytande föremål, delades däremot mellan bärgaren och kungen.¹¹² Den germanska rättsuppfattningen med sitt regale tog överhanden och orsaken var naturligtvis att rådande hierarkier alltid stiftar lag, då som nu. De rättsteoretiska diskurserna synes mest ha stannat i rättsfilosofernas kammare medan de folkliga uppfattningarna knappast artikulerades. Problematiken synes evig; ända in i vår egen tid kolliderar samhällsintressen mot vad den enskilde uppfattar som sin rätt. Allemansrätten kan ses som en diffus rest av denna uråldriga tillägnelserätt. Vi kan fortfarande vandra över de flesta marker, om än sotenäsbons självklara rätt att gena över andras tomter förefaller ha blivit inskränkt i nutid, och försvårad av de delårsboendes staketkonstruktioner.

1734 års lag byggde dock vidare på den gamla landslagens bestämmelser. Den som hittade ilandflutet gods skulle själv anmäla fyndet i närmsta kyrka, tre söndagar i rad. Hörde ägaren av sig erhöi upphittaren en skälig hittelön. Om ägaren förblev okänd behöll upphittaren, efter ett år och en natt, en tredjedel medan kungamakten lade beslag på de övriga två delarna.¹¹³

Falska legender om falska eldar?

Det finns åtskilliga legender och skrönor om falska eldar och vrakplundrare utmed de nordiska kusterna. Särskilt har kustbefolkningen på Læsø pekats ut som sådana missdådare. En del av historierna har i litteratur och film förlagts till Gotska Sandön, där öns ryktbare arrendator Petter Gottberg under 1800-talets början sägs ha lurat in fartyg och mördat överlevande besättningar.¹¹⁴ Även konstnären och författaren Albert Engström har medverkat till att måla ut dramatiken när han återgivit en bön från det potentiella sjörövarnästet Gotska Sandön:

*”Gud välsigna våra åkrar och ängar
Våra pigor och drängar
Giv fisk i garn och kut i strand
Gud, låt ett stort skepp stranda på skär i natt!”*¹¹⁵

Den något egoistiska bönen har förlagor från andra kuster. Det verkar som om sjörövare, kapare men även vrakplundrare, varit en given källa till intresse i kustnära områden världen över. Ett exempel kan måhända kopplas till Väderöbod:

*”Herre Jesus, hör vår bön
släck fyren ut på Väderön.
giv att vrak från alla länder
landa må vid våra stränder.”*¹¹⁶

Trots namnlikheten med Väderöbod och Väderöarna verkar bönen främst ha lokaliserats till Hallands Väderö. Vilken geografi som åsyftats kanske mest beror på var uttolkaren haft sin hemvist

Den mytomspunna företeelsen falska eldar under ovädersnätter kan illustreras av Karl Nordströms "Midsommareldar under oväder", olja på duk, från 1900.

BILD: TORD LUND/THIELSKA GALLERIET.

eller rötter? Åkallan kan ses som en förargad reaktion på fyrarnas tillkomst, vilka minskade befolkningens potentiella intäktskällor. På Väderöbod restes fyren 1867 och på Hallands Väderö 1884; bönen måste i så fall ha tillkommit efter fyrarnas tändande – alltså i mer moderna tider – men var sannolikt inspirerad av liknande ramsor från andra länders kuster. Även författaren Emilie Flygare-Carlén (1807-1892) har dragit sitt lokala strå till stacken med sina bohuslänska romaner om färgstarka personligheter med stundom rymliga samveten. I "Ett Köpmanshus i Skärgården" från 1885 – läsvärd än i samtiden om man nu inte väljer att se den burleska TV-serien från 1972 i Åke Falcks regi – har hon lånat miljöer från handelshuset Gerlesborg, på norra sidan om Bottnafjorden. På det fiktiva Svartskär låter hon den norske handelsmannen Holt plundra ett ilandflutet lik, vilket blir till en avgörande händelse i den fortsatta berättelsen.

Det forna fiskeläget Brevik låg inte långt ifrån Gerlesborg, i en skyddad vik strax norr om Bottnafjordens inlopp. Det finns en muntlig tradition att sjörövare levt i trakterna, liksom vid dagens fritidshusbebyggelse vid Skredsvik, så sent som i slutet av 1800-talet. En äldre kvinna berättade i en intervju från 1960-talet att hon som barn inte fick umgås med familjerna i området.¹¹⁷

Även om sådana brott mot skeppsbrutna inträffade kan det misstänkas att åtskilliga bär vandringssågens prägel. Alldeles oavsett mörkertalet är antalet påvisbara rättsfall försvinnande få. Då är historierna betydligt fler om hur lotsar och kustbor, med fara för sina liv, räddar nödställda och på andra sätt hjälper överlevande. Ett uppmärksammat fall kan ses från hösten 1872 när *Edmund* från Fredrikshald grundstötte vid Tryggö. Under räddningsoperationen deltog flera närboende. Besättningen om femton personer samt kaptenens hustru räddades. Två fiskare från Väjern, som gått ut till det förlista fartyget för att hjälpa till, drunknade när deras julle kantrade.¹¹⁸ Vid en annan förlisning omkom skraddaren Emil Abraham Andersson. Han hade givit sig ut från Haby för att bistå ett fartyg i nöd.¹¹⁹

Förekomsten av falska eldar har ifrågasatts. Varför skulle fartyg likt nattinsekter överhuvudtaget lockas in mot sådana ljuskällor? Snarare borde skepparen försökt att hålla sig så långt som möjligt från skärgårdarnas brott under stormiga nätter. Insikten är hembygdsforskaren Allan Olssons. Han ställer frågan vad de falska fyrarna skulle kunnat ha förväxplats med i tider som saknade fyrar?¹²⁰

Inte desto mindre visar lagstiftningen att åtminstone myndigheterna misstänkte att aktiviteterna var verkliga; hur det var i levande livet är mer svårbedömt. Omtalat är det brev som Margareta Hvitfeldt skrev till underlydande strandsittare och fiskare i Gravarne. Hon hotade dem med vräkning i fall de plundrade drunknade och kastade liken i havet. Gärningsmännen skulle heller inte få begravas i vigd jord.¹²¹ Det borde funnits någon anledning till hennes skrivelse. De rättsfall som kan ses handlar annars mer om konflikter eller tvister mellan individer och myndigheter i samband med bärgningar än dolska brott i löndom.

På Malmön finns likväl en berättelse att en skeppsbruten kapten skulle ha rånmördats av ortsbefolkningen. Under en storm den 24 april 1777 grundstötte den spannmålslastade danska galeasen *Sophia* på öns västsida på resa från Jylland till Trondheim. Tre eller två besättningsmän räddades men kaptenen, Hans Christian Saaby, skulle ha dödats. Fallet hamnade vid tinget, och det framkom att kaptenens klocka stulits jämte brännvin och bordsknivar med elfbensskaft. Händelsen resulterade till en omfattande rättslig rannsaking.¹²²

Även från Tjörn finns en äldre legend om ett skepp som förliste under det stora nordiska krigets slutskede, omkring 1720. Ombord fanns bland annat en vaggga i guld, en kröningsgåva till drottning Ulrika Elenora. Lokalbefolkningen skulle ha lagt beslag på den och andra värdeföremål. Ortens kyrkoherde mutades till tystnad genom att han förärades en ädelstensprydd spatserkäpp. När denne prästman senare deltog i en riksdag i Stockholm fick kungen, Fredrik I, se käppen. Kungen förstod att det var hans. Historien rullades upp men någon guldvaggga återfanns aldrig. Bohuskrönikören Holmberg har återgivit historien och menade att den var sann. Han hoppades också att framtida tjörnbor skulle återfinna guldvaggan, och återbörda den till dess rättmätiga ägare, eftersom andra bohuslänningar allt sedan vrakplundringen hälsat tjörnborna med ett öknamn.¹²³

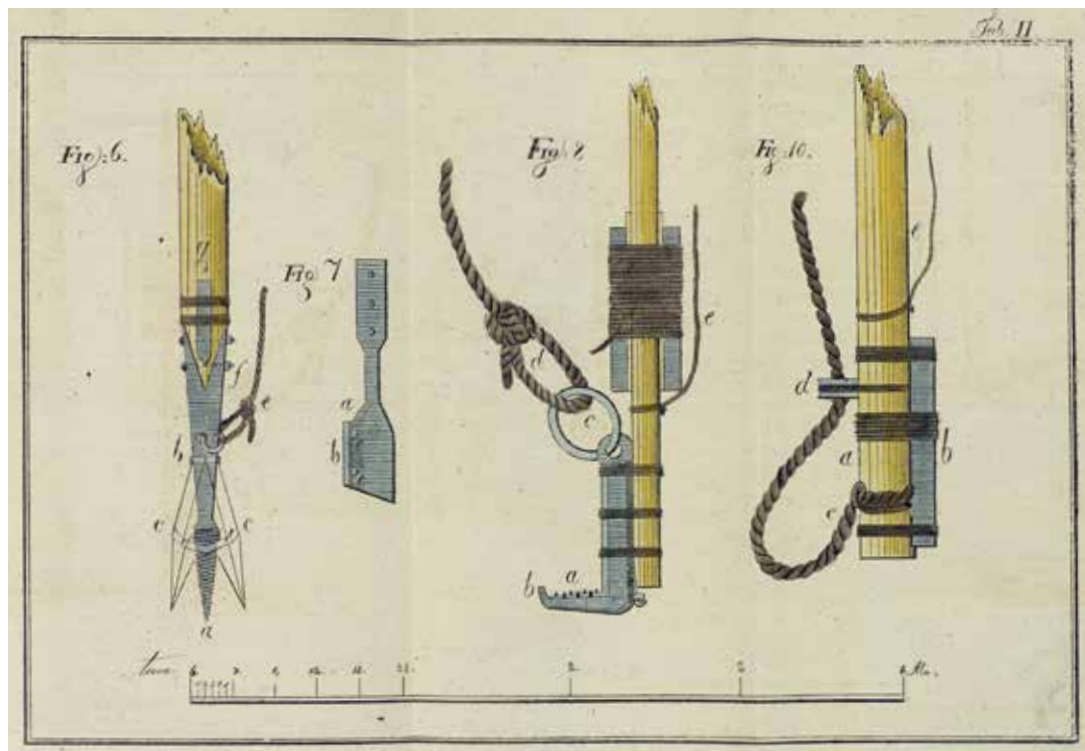
En beryktad historia kretsar kring Saltskärs båk och vrakplunderskan Justina på Hornö. I legenden vandrade hon omkring med en liten yxa i vikarna. Med yxan högg hon av fingrarna på ilandflutna sjömän för att komma åt deras guldringar. Senare, när det kvinnoliknande sjömärket på Saltskär restes, förefaller hon ha transformerats till Saltskärs käring – en historia vi berättar mer om i kapitel XVIII.

Inte desto mindre blev lagarna en signal till invånarna utmed kusterna att ta sig i akt samtidigt som de legitimerade kronans tjänstemän i deras ansträngningar. Resultatet blev en konflikt och misstroende mellan överhet och den befolkning som sökt tillägna sig det havet kastat upp eller som hamnat på dess botten. För åtskilliga kustbor måste myndigheternas paragrafer och agerande ha upplevts som ett obegripligt översitteri.

Kronans män dyker upp

Eftersom kronan gjorde anspråk på lejonparten av förlist gods var det också kronans myndigheter som tidigt kom att organisera upp en dykeriverksamhet i landet. Väl känt är de bärgningsförsök som skedde efter regalskeppet Vasas haveri; med hjälp av en enkel dykarklocka lyckades dykare under 1660-talet bärga femtio av fartygets kanoner. Bakom projektet stod den tyskättade Albrekt von Treileben vilken erhöll ett kungligt privilegium att med ensamrätt bärga grundstötta fartyg

Dykerikommissarien Jonas Westbeck, från Sjövik på Hamburgö, konstruerade 1829 en för tiden avancerad anordning att bärga såväl vrak som vrakgods.

BILD: O J WESTBECK 1829.

och vrak i Sverige. Det blev början på ett långvarigt monopol för halvstatliga dykerikompanier. Verksamheten bemannades snart av dykerikommissarier, dykeriuppsyningsmän och andra medarbetare. År 1692 skapades det *Södra Dykeri- och Bärgningskompaniet*. Bolagets monopol på bärgning och upphämtning av vrakgods gällde även för Bohuslän.¹²⁴ Att ta upp vrak ur havet utvecklades med tiden till en ganska avancerad ingenjörskonst.¹²⁵ Intresset byggde naturligtvis på de värden som stod på spel.

Dykeribolagen försvarade högljutt sitt monopol när regelverken lättade under 1820-talet för att helt försvinna 1831. Bolagen menade att organisationen skulle skydda överlevande besättningar och deras ägodelar mot en plundrande kustbefolkning. I en inlaga menades att mord och rån inte sällan förekommit. Även dykerikompanierna tycks ha orsakat problem för de sjöfarande. En motståndare till monopolet uppgav att han sett skeppare och besättning, färdiga att med vapen och våld, försvara sig mot just dykeribolagets tjänstemän när de sökt hjälpa till vid bärgningar.¹²⁶ Hjälpen var kanske inte alltid så välriktad.

Relativt lite är känt om vrakfogdarnas insatser i sammanhanget. Dessa tjänstemän, som hade i uppgift att bevaka och ta hand om det som flöt i land, är ofta kända till namn och de figurerar i berättelser. En sådan legend kretsar kring en vrakfogde på Tryggö som i sin välvilja donerade bärgat virke från Grällens [Grollen] förlisning för att bygga Kungshamns första kyrka. Eftersom den aktuella förlisningen med virkeslasten skedde hösten 1783 och kyrkan invigdes redan 1780 förefaller händelsen uppdiiktad; något som hembygdsforskare uppmärksammat.¹²⁷ Även Uhrberg menar att kyrkan började uppföras 1778.

Ångskonerten Uddevalla passerar Sotefjorden en ovädersdag. Marcus Larsson målade tavlan 1854 och bidrog till bilden att Soten var ett dödsbringande vatten. Tavlan är privatägd.

BILD: SJÖHISTORISKA MUSEET.

Vid kusterna formerades en organisation som motsvarade inlandets jägeristat. Där sökte jägeripersonalen lagföra bönder som bedrev olaga avverkning av ekar eller ägnade sig åt tjuvjakt. Tjänstemännen vid kusterna borde ha varit minst lika impopulära som jägeristatens befattningshavare var i andra landsdelar. Att åtskilliga tjänstemän berikade sig själva och mer såg till sina egna intressen än kronans kan misstänkas. Även strandridaren ingick i den organisation som med tiden skulle utvecklas till tullverkets kustbevakning. De första strandridarna kan ses i Kalmar redan 1638. Precis som namnet antyder hade de som uppgift att patrullera kusterna till häst eller till fots. Efter svensktiden 1658 etablerades verksamheten även i Bohuslän. År 1666 fanns det åtminstone en Måns Strandridare som vid tinget i Broberg lagförde en häradsbo för en salttunnas skull.¹²⁹ Strandridarens, liksom vrakfogdens, avlöning bestod vanligen av en tredjedel, tertialen, av de böter som tingen utdömde, eller delar av de medel som inflöt när upphittat och bärgat gods försålades under auktioner. 1832 övergick strandridarna till att bli kustuppsyningsmän.

Vrakfynd kunde också ge en smak av världen utanför fiskelägena. Kaffe, använt som medicin, var bekant som dryck i mer mondäna kretsar sedan 1600-talet. I norra Bohuslän verkar dock kaffe varit okänt fram till år 1832, om vi skall tro *Fjällbackabladet*s första utgåva. Detta år strandade en spansk fullriggare utanför Fjällbacka med last av varan. Mängder av kaffebönor flöt omkring inne i vikarna och kunde bärgas; värre var det med kunskaperna när råvaran skulle tas till vara. Någon hade hört att bönorna först skulle kokas. Enligt uppgift blötlades de orostade bönorna, torkades och kokades i grytor för att ätas med sked, likt ärtsoppa. Rätten befanns oätlig. Först senare förstod de goda fjällbackaborna att bönorna måste rostas och malas, något som sägs ha inlett kaffets segertåg.¹³⁰

NOTER KAPITEL XII

¹ *Visor från Sotenäs*, Sotenäs 1997, s 108.

² För exempel, se ”Information från Trafikverket Region Väst Bohuslän 2012”, *Vägmiljöer i Bohuslän Sote kanal*, Sotenäs kommun.

³ Holmberg 1867:1, s 286f. Holmberg var ytterst berömmade över seglande fiskare. Han menade att de seglade så att läsidans reling skar *under* och kölen syntes *ovan* vattenytan. Nykter eller rusig hanterade fiskaren, enligt Holmberg, sin båt med stor skicklighet och kände dessutom sina farvatten lika bra som sitt eget stuggolv.

⁴ SvD 1948-10-04; GT 1972-11-12.

⁵ Med *Folden* avsågs i äldre tider den yttre Oslofjorden medan den inre viken, norr om Drøbacksundet, kallades Oslofjorden. Vestfold (väster om Folden) är ett tidigt nämnt landskapsnamn men blev liksom Østfold officiella beteckningar först under åren 1918-1919.

⁶ Antonsson et al. 2005, s 20.

⁷ Björn Åkerlund, *Skandinaviskt vrakarkiv, Vrak på Väst-kusten: från Strömstad till Helsingborg*, stencil, 1612-1849, s 134, anger att briggen S:t Anna kom från Lisabon med last av vin och salt och förliste mellan Hällö och Smögen den 3 november 1837. Sex personer, varav två fiskare som försökt hjälpa till, omkom. Händelsen blev omtalad eftersom saltlasten gjorde att skeppet flöt upp till ytan dagen därpå men också efter misstankar om likplundring. Antonsson et al. 2005, s 17ff, utgår från dateringen men nämner även att årtalet uppgivits som 1834 i senare nedteckningar i Västsvenska folkminnesarkivet. I en artikel har även året 1854 angivits för S:t Annas undergång.

⁸ Björn Åkerlund, *Skandinaviskt vrakarkiv, Vrak på Väst-kusten: från Strömstad till Helsingborg*, stencil i fyra delar (1612-1849; 1850-1869; 1870-1895; 1896-2010). Totalt omfattar de refererade registren 2 879 förlisningar/sjöolyckor.

⁹ Åkerlund 1612-1849, s 177. Ca 11 000 vrak uppges ligga kring Sveriges kuster. Om cirka 2 930 av dem finns utmed den västkusten kan det antagas att sträckan Helsingborg till Bottenviken har ca 8 100 vrak/förlisningar.

¹⁰ https://www.scb.se/Statistik/MI/MI0812/2000I02/MI0812_2000I02_PI_SV_2002_125.pdf, 2018-1207.

¹¹ Åkerlund 1870-1895, s 5.

¹² Soten/Sotefjorden definieras i sammanhanget som sjöområdet från Fisketängen/Vägga skärgård till norr om Hamburgö.

¹³ Björn Åkerlund, *Skandinaviskt vrakarkiv, Vrak på Nidingen och utanför Kungbackakusten 1640-2000*.

¹⁴ Anne Dorthe Holm, ”Det sköneste syn i Skagen er en stranding!”, i *Fortid og Nutid*, september 2008, s 199-213.

¹⁵ Siffrorna skall inte tas alltför bokstavigt. Förutom felräkningar och felbedömningar är det stor skillnad

mellan vilka fartyg som blev vrak. Såväl en stor skonare med månghövdad besättning som en snipa med två man klassificeras som ett vrak eller en förlisning.

¹⁶ Antonsson et al. 2005, s 50.

¹⁷ Falck-Kjällquist 2009, s 44. Flera skepp har burit namnet; den svenska kravellen Elefanten, byggd 1555, gick senare på grund utanför Köpingsviken, i dag kallat *Elefantengrundet*. Se även Hugo Karlsson, ”Studier över båtnamn, särskilt namn på backebåtar och bankskutor från 1700-talets Bohuslän”, i *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 12*, Göteborg 1970, s 43, 54, 67, 79.

¹⁸ Falck-Kjällquist 2009, s 44. Se även Erling Larsson et al., *Hälsning från Smögen: vykortens berättar*, Munkedal 2015, s 97. Vid Vämlingen sydvästsida, ett större skär väster om Smögen, ligger en ensam och svart klippa som också kallas för Elefanten.

¹⁹ Anders Hedin, *Ljus längs kusten: berättelser från tio svenska fyrplatser*, Stockholm 1988, s 36.

²⁰ Antonsson et al. 2005.

²¹ Allan Olsson, ”Sjöolyckor 1760-1902”, i Kville 1985, s 202-223.

²² Nordblom 2010, s 112ff.

²³ *Norske Herredags-Dombøger, utgivet for Det Norske Historiske Kildeskriftfond ved E.A. Tholme, Første Række (1578-1604), III Dombog for 1585*, Christiania 1894.

²⁴ ”Underrättelser vid Chartorna öfver Bohus Lähns Skiärgård författade av framledne capitain Petter Gedda år 1691”, Sjökartverket.

²⁵ Uhrberg 1960, s 159ff.

²⁶ Gunnar Jonsson, *Kort översikt över Sotenkanalens tillkomst och utförande*, 1935, s 1.

²⁷ Linnea Nordell & Lars Rydbom, *Kulturmiljöer i Sotenäs kommun. Kulturhistoriskt underlag för översiktsplan 2010*, Bohusläns museum – Rapport 2009:48, s 50.

²⁸ Flygare-Carlén, *Skuggspel II*, 1865, s 360.

²⁹ Hansson 2008, s 67.

³⁰ Arne Gadd, *Bohuslän; med teckningar av författaren*, Stockholm 1969, s 190f.

³¹ Arne Gadd, *Bohuslän*, Stockholm 1976, s 241.

³² I Kina fanns enkla föregångare till kompasser några århundraden efter vår tideräknings början. Det skulle dröja till omkring år 1550 innan det infördes luftkompasser på den svenska flottans fartyg. Ett stort problem var missvisningen på skepp där det fanns mycket järn – som örlogsfartyg med kanoner – och senare när de järnbyggda skroven tillkom. Det äldsta fyndet från ett handelsfartyg i Sverige är från tidigt 1700-tal och hittades på Älvsnabbenvraket. Luftkompassen ansågs mindre tillförlitlig och 1813 konstruerades en vätskekompass i Storbritannien. 1827 introducerades typen i Sverige och genomgick därefter en rad förbättringar. Det kan antagas att det tog ytterligare lång tid innan instrumentet blev standard inom kusttrafiken eller ombord på

fiskefartyg. Vittnesmål från fiskare som gav sig iväg på långväga fiskeexpeditioner bekräftar bilden; man seglade iväg utan vare sig kompass eller sjökort, satte sin tro till Gud och med dem ombord som varit med förr. Hägg 1930, s 21, pekar på att ett spanskt sändebud förfasade sig över sin transport till Sverige år 1578, då fartyget saknade kompass.

³³ Peter Gedda, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14685>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Herman Richter), hämtad 2017-02-10.

³⁴ STF 1917, s 88.

³⁵ Holmberg 1867: II, s 136.

³⁶ Dan H. Andersen, *Tordenskjold: en biografi om eventyreren og sjøhelten*, Oslo 2009, s 35.

³⁷ Åkerlund 1612-1849, s 21.

³⁸ Åkerlund 1612-1849, s 43.

³⁹ Åkerlund 1870-1895, s 33.

⁴⁰ Åkerlund 1860-1895, s 32-35.

⁴¹ Åkerlund 1850-1869, s 93.

⁴² Olsson 1985, s 211.

⁴³ Antonsson et al. 2005, s 77.

⁴⁴ Åkerlund 1870-1895, s 71.

⁴⁵ Åkerlund 1612-1849, s 69.

⁴⁶ Antonsson et al. 2005, s 101; Åkerlund 1870-1895, s 82. Åtskilliga uppgifter finns i båda de refererade verken men normalt har endast en referens angivits.

⁴⁷ Åkerlund 1612-1849, s 70.

⁴⁸ Åkerlund 1612-1849, s 74.

⁴⁹ Åkerlund 1612-1849, s 58.

⁵⁰ Åkerlund 1612-1849, s 75.

⁵¹ Åkerlund 1612-1849, s 113.

⁵² "Champagne från vrak säljs dyrt på hotell", publicerad 2008-09-09, www.dykarna.nu.

⁵³ Åkerlund 1612-1849, s 5. Ett undantag kan ses i april 1777. Minst 15 fartyg förliste i området kring Marstrand.

⁵⁴ Olsson 1985, s 214.

⁵⁵ Uddevalla tullkammarers arkiv B:I, vol 1. Åkerlund 1870-1895, s13f; Antonsson et al. 2005, s 11ff där hemmahamnen anges som West Hartlepool, några mil längre upp på den engelska kusten.

⁵⁶ Evert Taube, *Inte precis om kvinnorna*, Stockholm 1918, s 111ff.

⁵⁷ Antonsson et al. 2005, s 11-16.

⁵⁸ Se även kapitel XV, om personalen på Klövskärs fyrplats.

⁵⁹ Antonsson et al. 2005, s 105; Hansson 2008, s 265, uppger att de tre fiskade med garn.

⁶⁰ Olsson 1985, s 211, 217-221. Systrarna på Kälö är nämnda som hummerfiskare i kapitel XI.

⁶¹ Per Erik Tell, *Detta fredliga uppdrag: om 522 svenskar i terrorns Kongo*, Umeå 2005.

⁶² Olsson 1985, s 213.

⁶³ Brev till länsantikvarien av Kerstin Olson, Bohusläns museum, 1997-08-15.

⁶⁴ Antonsson et al. 2005, s 169ff.

⁶⁵ Antonsson 2013.

⁶⁶ Hasslöf 1949, s 69.

⁶⁷ Antonsson 2013, s 17-25.

⁶⁸ AD Morlanda C:2, s 483, 485; *Hushålls Journalen* 1778, januari. Den sistnämnda källan är använd av Antonsson 2013, s 52.

⁶⁹ Antonsson 2013, s 64.

⁷⁰ AD, Tunge, Stångenäs, Sörbygdens och Sotenäs häradsrätt FII:29, s 675.

⁷¹ AD, Tunge, Stångenäs, Sörbygdens och Sotenäs häradsrätt FII:29, s 643.

⁷² AD, Tunge, Stångenäs, Sörbygdens och Sotenäs häradsrätt FII:29, s 655.

⁷³ AD, Tunge, Stångenäs, Sörbygdens och Sotenäs häradsrätt FII:29, s 655.

⁷⁴ Sven H. Gullman, *Bohusfiskare på Shetland och Swedish Kirk*, Båtdokgruppen, Skärhamn 2009, s 106f.

⁷⁵ Antonsson 2013, s 49.

⁷⁶ Antonsson et al. 2005, s 121ff; Åkerlund 1870-1895, s 81.

⁷⁷ Bidrag till Sveriges officiella statistik. H, Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser, jämte sammandrag för åren 1863-1912, Göteborgs och Bohus län, BISOS H digitaliserad av Statistiska centralbyrån (SCB).

⁷⁸ AD, Askum C:1 1860-1897, s 248.

⁷⁹ Jeanette Glad, *Blänket* 2019:2, s 6ff; Knapp 2006, s 188.

⁸⁰ Antonsson et al. 2005, s 133f.

⁸¹ Antonsson et al. 2005, s 160ff; Sewerinsson 1997, s 71f.

⁸² Ljungdahl 1993, s 250.

⁸³ "Lyckad sanering av miljöfarligt vrak – 730 liter olja pumpades upp från havsbotten", *Pressmeddelande Havs- och Vattenmyndigheten*, 2018-02-12. Se även "Höga halter av arsenik vid sjunkna krigsvrak på västkusten", *Pressmeddelande Sjöfartsverket*, 2015-10-12.

⁸⁴ Ulf Nyrén, "Från utrotning till utbredning: den svenska vargstammen som historiskt allmog- och överhetsprojekt", i HT 2011:4.

⁸⁵ Nordén 1975, s 29; Knapp 2006, s 238.

⁸⁶ Ebbe Schön, *Folketro i Bohuslän*, Partille 1992, s 64. Knapp 2006, s 240f, har också återgivet berättelsen.

⁸⁷ Bovallstrand 1990, s 204.

⁸⁸ Knapp 2006, s 241; Kungshamn's dokumentationsgrupp 1996, s 172.

⁸⁹ Knapp 2006, s 240; Haneson & Rencke 1923, s 165.

⁹⁰ Haneson & Rencke 1923, s 175.

⁹¹ Bovallstrand 1990, s 26f; AD Tossene C:2 (1860-97), s 54f. Församlingens dödbok anger att den 77-årige Olof Kristiansson blev "funnen död i sin vattenfyllda julle på Soten. Huru det skett vet ingen". Även de båda pojkar, 18 respektive 12 år, antecknades som döda.

⁹² Fritiof Johansson, "Om Bottnafjorden och tösarna på Kälö", i *Svenska Väst kustfiskaren*, nr 6, 25 mars 1966, s 132ff.

- ⁹³ Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet, Göteborg, VFF 1626, VFF 2221, IFGH 6052, IFGH 4624. Stellan Johansson, *Ruskiga historier och historiska ruskigheter*, Tanumshede 1997, kallar skeppet *Bösesejlarn* medan Edvard Matz, *Sällsamheter i Bohuslän och Dalsland*, Stockholm 1975 (1998), s 22f., benämner det *Sotens flygande holländare*. I bohuslänska dialekter har ordet bös eller *bös* fått betydelsen som något stolt, övermodigt, hänsynslöst, framfusigt eller kaxigt. Se Hugo Karlsson 1970, s 165.
- ⁹⁴ Knapp 2006, s 250f.
- ⁹⁵ Ebbe Schön, *Sjängungfrur, stenbyggare och gnistapor: kulturhistoriska essäer*, Stockholm 1997, s 137f; AD Lur F:1 (1867-1894), bild 74. Sannolikt var den äldre omkomne pojken inte någon son, utan den 19-årige Johan Martinsson. Han antecknades som drunknad och saknad den 6 augusti 1892. Ingen yngre son syns vid tidpunkten.
- ⁹⁶ Taube 1918, s 99ff; Antonsson et al. 2005, s 33ff.
- ⁹⁷ Olsson 1985, s 216f.
- ⁹⁸ Wilhelm Hansson, *Norra Bohusläns övärld: från Svinnesund till Smögen*, Göteborg 1980, s 194f.
- ⁹⁹ GLA, Kronolänsmannen i Sotenäs härads distrikt, A1 Protokoll och polisförhör, volym 2; Lars Ohlén & Harry Hansen (red), *Från kusten: Strömstad till Smygehuk: boken om livet vid Sveriges syd- och västkust under ett halvt sekel*, Malmö, 1964, s 407-
- ¹⁰⁰ Ohlén & Hansen 1964, s 407.
- ¹⁰¹ AD, Askum, begravningsbok F 1, s 53. Som drunknade den 28 november 1904 anges Britta Maria Nilsdotter, Näset f 1834, Olga Martina Matthiasdotter, Näset f 1878, Carl Leander Olausson, Näset f 1844 samt Julia Mathilda Andersdotter, Näset f 1864.
- ¹⁰² GLA, Kronolänsmannen i Sotenäs härads distrikt, A1 Protokoll och polisförhör, volym 2.
- ¹⁰³ Kalm 1960, s 135.
- ¹⁰⁴ Hugo Tiber, "Vem äger vrak och vrakgods?", Föredrag framfört på Nordisk sjöförsäkringspols möte i Visby 30 maj 2000
- ¹⁰⁵ För mer information om rättsreglerna, <http://www.juridicum.su.se/transport/Forskning/artiklar/vrak.htm>, 2018-12-07.
- ¹⁰⁶ Stegling innebar att den avrättades kropp delades i fyra delar vilka sattes fast på ett hjul på en påle. Huvudet, och ibland högra handen, spikades upp var för sig.
- ¹⁰⁷ För diskussion om begreppen, se Bengt Thordeman, "Skattfyndsregalet i Sverige och Danmark", i *Fornvännen* 1945, s 189-198.
- ¹⁰⁸ För bakgrund, se *Dykeri- och bergnings-compagniet till dess ursprung, förtgång och närvarande skick*, tryckt hos Samuel Rumstedt, Stockholm 1823, s1ff.
- ¹⁰⁹ Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar: europeisk rätts-tradition i omvandling*, Lund 1988, s 148.
- ¹¹⁰ Thordeman 1945, s 190.
- ¹¹¹ Dorthe Holm 2008, s 207.
- ¹¹² *Magnus Erikssons landslag, i nysvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén*, Stockholm 1962, s 277. Det juridiska begreppet "natt och år" bygger på att ett kalenderår börjar räknas från dagen efter händelsen.
- ¹¹³ Thordeman 1945, s 197. Se även *Sveriges rikets lag*, Malmö 1930, s 396, angående strafflagens bestämmelser.
- ¹¹⁴ Ericson Wolke 2014, s 282.
- ¹¹⁵ Albert Engström, *Adel, präster, smugglare och bönder*, Stockholm 1923, s 220.
- ¹¹⁶ Knapp 2006, s 285. Bönen finns i likartade varianter. Det kan upplevas som märkligt att någon vill inkorporera bönen i sin egen hembygdshistoria eftersom den inte kan uppfattas som särskilt moralisk.
- ¹¹⁷ Muntlig uppgift till Ulf Nyren 2018-03-25. Skredsvik ligger mitt emot Bovallstrand, på Bottnafjordens norra sida. Brevik kallas Bredvik i dag.
- ¹¹⁸ Antonsson et al. 2005, s 84ff.
- ¹¹⁹ AD, Askum C1, s 40.
- ¹²⁰ Olsson 1985, s 202.
- ¹²¹ Oedman 1983, s 233. Brevet fanns bevarat i Tossenes kyrkoarkiv men förstördes i samband med branden 1898.
- ¹²² AD Tunge, Stångenäs, Sörbygdens och Sotenäs häradsrätt 1778-02-16/18, bild 2880ff; Även Antonsson et al. 2005, s 52, nämner målet.
- ¹²³ Holmberg 1867: III, s 15f.
- ¹²⁴ *Nordisk familjebok*, Stockholm 1907:6, s 1157f.
- ¹²⁵ O J Westbeck, *Beskrivning öfver de af undertecknad uppfunne bergnings-instrumenter...*, Göteborg 1829.
- ¹²⁶ Dykeri- och bergningscompagniet 1823, s 37, 55.
- ¹²⁷ Antonsson et al. 2005, s 53f.
- ¹²⁸ Uhrberg 1960, s 53.
- ¹²⁹ Rydstrand 1970, s 30.
- ¹³⁰ Johan Mjölner, "Illasmakande kaffe vid premiärdrickande", i *Fjällbackabladet* 1956:1, december. Vare sig Allan Olssons förteckning över sjöolyckor eller vrakarkiven nämner någon strandad fullriggare år 1832.

En bortglömd gravplats på ön Dannemark. Johan Albert Bunge (f 1889) prästvigdes den 7 januari 1916 och tjänstgjorde i Kville pastorat. Han kom att begrava åtskilliga av de döda efter Skagerrakslaget sommaren 1916, både på Ulön-Dannemark och på Svenneby gamla kyrkogård. Även på det närbelägna Hamburgö begravdes ilandflutna.

I dyningarna av två världskrig

”Det är naturligt att allteftersom katastrofen syns rycka närmare, man med ökad ängslan frågat om de små nationernas möjligheter att hålla sig utanför. [...] Men om branden bryter ut måste alla vara på sin vakt. Regeringen har vidtagit alla anstalter för vakthållning och skydd, som nu kan anses påkallade. Dessa komma att utvidgas och stärkas i den mån så befinner nödvändigt. Vår beredskap är god.”

Statsminister Albin Hansson i sitt beredskapstal på Skansen i Stockholm, den 27 augusti 1939.

1900-talets båda världskrig blev fatala för såväl den svenska handelssjöfarten som fiskerinäringen när fartyg och båtar uppbringades, torpederades eller sänktes av minor. Enbart under det första världskriget omkom 36 svenska fiskare genom minsprängningar. Trots att Sotenäs representerade en avsevärd del av den dåvarande västsvenska fiskeflottan gick den, förutom enstaka incidenter, klar under dessa första krigså.

Den svenska handelsflottans förluster var betydligt större. Beräkningar pekar på att 244 svenskregistrerade fartyg sänktes genom krigshandlingar 1914-1918 samt under de två följande åren; minfaran plågade sjöfarten även efter världskrigets slut. Totalt förolyckades 740 besättningsmän.¹ Sett i tidsperspektiv är även dessa händelser tämligen bortglömda, vilket förstärks av att ingen som bevittnade händelserna längre lever, knappast inte heller de som var närmast anhöriga. Tiden förefaller numera som en halvt bortglömd historia där blott enstaka grav- och minnesstenar vid kusternas kyrkogårdar skvallrar om krigsårens dramatik och tragik.

Händelserna under det andra världskriget, 1939-1945, är fortfarande något mer närvarande. Även i detta krig led den svenska handelsflottan stora förluster. Sammanlagt sänktes 270 handelsfartyg där omkring 2 000 besättningsmän, eller *krigsseglare* som sjömännen numera kallas, omkom.² Deras insatser måste, i likhet med fiskerinäringen, uppfattas som viktiga för det inhemska försörjningsläget under kriget men att de detta till trots glömdes bort efteråt. Först långt senare, under 1990-talet, uppmärksammades deras öden och situation när Maj Wechselmann gjorde en dokumentärfilm om krigsseglarna: ”Rapport från de drunknade och de glömda”. 1997 restes ett minnesmärke i Göteborg. Det återfinns numera vid barken *Viking*, Lilla Bommen.

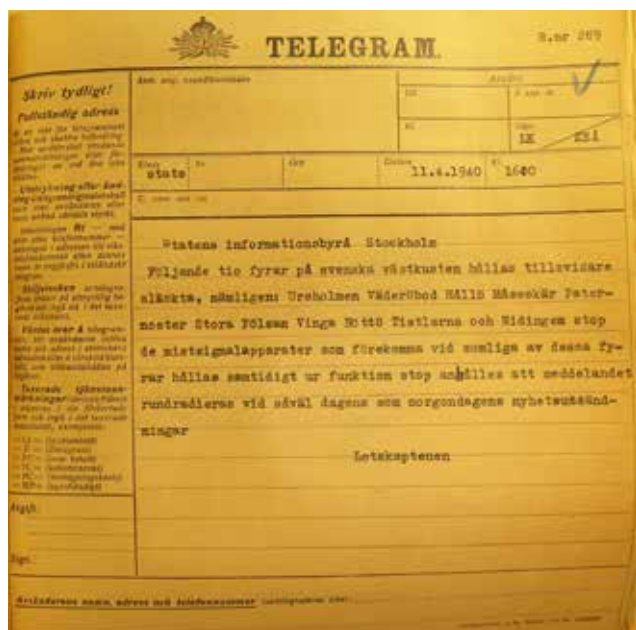
Minornas tid

Första världskriget har fått namn om sig som ”urkatastrofen”.³ Det var inte mycket som var sig likt efteråt, vare sig i världen eller vid Soten. Den spirande optimism och framtidstro som börjat ses i fiskelägena decennierna före och tiden efter sekelskiftet 1900 bröts. Ju längre kriget led desto större blev bristen på drivmedel, importvaror och livsmedel. Priserna steg våldsamt samti-

digt som arbetslösheten ökade kraftigt, i synnerhet bland fiskelägesbygdens alla stenarbetare. För många familjer blev åren svåra och bekymmersamma.

Ute på Skagerrak och utmed västkusten sökte engelska ubåtar efter tyska handelsfartyg. Längre fram under krigets gång proklamerade Tyskland det oinskränkta ubåtskriget vilket hotade alla fartyg på väg med laster till ententens hamnar. Som en motåtgärd lade den brittiska flottan ut en minspärr mellan Skottland och Norge sommaren 1918.⁴ Alla minor låg inte stilla i sina förankringar utan drev iväg med strömmarna. Även den svenska marinen minerade känsliga områden, som inlopp till större hamnar liksom Öresund.⁵ Dessutom släcktes fyrarna ned i stora delar av Europa för att göra det svårare för fiendefartyg att navigera i kustområdena. Att även den inhemska sjötrafiken drabbades var det pris som fick betalas.

De neutrala nordiska länderna protesterade mot minutläggningarna, inte enbart för sin fiskerinäringsskull, utan framförallt för handelsflottans del. Den svenska nationen var i hög grad beroende av sin utrikeshandel, både för exportinkomster men också införsel av många varor. Till Storbritannien fraktades bland annat pitprops, gruvstöttor i form av rundvirke, vilka var nödvändiga i stenkolsgruvorna. Tyskland köpte stora mängder svensk järnmalm och en rad andra varor. Tillbaka på kölarna kom kol, petroleumprodukter och fjärran kolonialvaror. Sverige hade dessutom latent livsmedelsbehov. Slog skördarna fel, vilket de gjorde 1917, var det nödvändigt

med tillförsel av spannmål utifrån.⁶ Efter förhandlingar med de krigförande nationerna kunde den svenska handelsflottan ändå hålla upp delar av den transoceaniska handelssjötrafiken. Fartygen tog sig ut på världshaven genom att följa Norges kuster för att därefter ta den mindre riskabla vägen norr om Skottland och vidare ut på Atlanten. Förutom tidsförlusten som omvägen orsakade riskerade fartygen ständiga visitationer på jakt efter kontraband, förbjudna varor. Flera av dem kom att sänkas när det upptäcktes att de fraktade sådant gods till ett fiendeland. Godtyckligheten var stor från båda sidor och det var inte alltid klart vilka regler som gällde.⁷ I Storbritannien var misstänksamheten särskilt hög mot svenska fartyg. Av tradition var den svensk-tyska handeln omfattande och Sverige ansågs vid tiden i allmänhet som mer tysk- än västvänligt.⁸

Inga svenska fiskefartyg minsprängdes märkligt nog på västkusten förrän 1918, då ångråtlaren *Venus* kolliderade med en drivmina i Kattegatt. Tio besättningsmän dödades. Ytterligare åtta fiskare omkom när tråtlaren *Agnes* gick in i ett minbälte mellan Särö och Vingå. Den nybyggda motortråtlaren *Ruth* gick kort därefter samma öde till mötes en handfull sjömil från Marstrand. Fyra fiskare förlorade livet.⁹ Senare på sommaren 1918 sprängdes kuttern *Arthur* och ångråtlaren *GG 583 Gilbert* varvid 14 personer omkom.¹⁰ Gilbert hade fiskat vid danska Hirtshals tillsammans med *LL 936 Guernsey*.¹¹

När kriget väl var över tog det tid att svepa de utlagda minorna. Åtskilliga av dem hade slitit sig

Än i dag kan den uppmärksamme hitta minor i den yttre skärgården. Den svenska marin tar årligen, snart 75 år efter andra världskriget och över 100 år efter det första, hand om 30-40 minor – de flesta i Östersjön. Föremålet på bilden är dock ingen explosiv pjäs utan en "trawl bobbin" till en bottenträl som flutit i land ute på Soteskär. De förväxlas ibland med riktiga minor.

från sina rostiga förtöjningar och fördes med strömmarna mot bohuskusterna. Det fanns en desarmerande mekanisk spärranordning som skulle träda i kraft om minan slet sig från sin förankring men den fungerade inte alltid. Innehållet blev trots riskerna eftertraktade av många kustbor eftersom skrotvärdet var betydande.¹² Den som var lite händig och oförvägen kunde dessutom pilla ut krut till sjöfågelbössorna.

Flera sådana händelser är omtalade, som när den då 18-årige Knut Karlsson i Fykan upptäckte en mina 1917. I ett försök att ta hand om det värdefulla tändröret i mässing exploderade det samma. Han förlorade fingrarna på ena handen och ett öga. Vid tiden fanns det ingen vägförbindelse till Fykan, denna den yttersta utposten på Ramsvikslandet. I en intervju har hans dotter berättat att Knut först fick bäras och sedan köras med häst till läkaren i Gravarne. Efter att ha blivit omplåstrad sattes han ensam på en buss och fick därefter lika ensam ta tåget till Göteborg för operation.¹³

En av de värsta tragedierna inträffade i april 1919. Åtta unga män omkom vid en misslyckad mindesarmering på Lilla Kornö. De flesta av dem var värnpliktiga från ön men hade fått lov att besöka fiskeläget för att spränga två minor. Något gick fruktansvärt fel. Efteråt hade ön endast tre vuxna och arbetsföra män av en befolkning av 117 invånare. Tidigare, vid sekelskiftet 1900, hade Lilla Kornö drabbats hårt när bankfiskeskutan *Prins Eugen* förlist med en besättning om tolv man.¹⁴

I litterär form har även Evert Taube behandlat minifaran. Han beskriver hur han under krigsåren deltog i en minjakt ombord på en torpedbåt i sotenäsområdet. Vid Malmö brott fick besättningen syn på en mina, efter den tyske kejsaren benämnd "Vilhelmina", och började skjuta mot pjäsen på säkert avstånd. Slutligen fick minan så många hål att den vattenfylldes och sjönk. Torpedbåten gick därefter till Tryggö där ännu en mina hade rapporterats. Minjägarna fann sprängladdningen. De konstaterade att den var brittisk och ofarlig då locket slagits upp. Dagen därpå träffade de på en fiskare vid Ulö som bogserat in en mina som upptäckts ute på havet. Fiskaren undrade vad minans utstickande blyhorn hade för funktion varvid fartygschefen med-

delade att hornen innehöll en frätande vätska i ett invändigt glaströr. Vid minsta slag på hornet sprack glaströret och minan exploderade. Fiskarens kommentar var "...å sjuttsingen. Jä försökte å få löss ett såddent där, för jä tyckte de kunne våra rart å ha..." Det kan antagas att Taubes fabuleringskonst återigen överträffat verkligheten och samma sak gäller sannolikt för hans historia om fyrvaktaren på Klövskär. Denne hade 1915 funnit en mina. Det rådde krutbrist och fyrvaktaren hade lyckats få av minans lock och bearbetade innehållet med hjälp av ett spett. En förbiseglade bekant uppmärksammade arbetet och frågade, troligen på avstånd, om inte fyrvaktaren var rädd att tappa spjutet. Svaret från skäret blev: "De gir jä faen, bare jä kommer åt kruttet!"¹⁵

Berättelserna har sin givna udd mot den hårdföra miljö där fiskare, sjömän och kronans ensliga tjänstemän vistades i. Taube uppbygger en bild av människor fjärran från det övriga samhällets krav på trygghet. Det finns en given galghumoristisk eller tragikomisk sida i berättelsen, men den ligger i betraktarens ögon. Gratis krut var inte att förakta för den som var utan.

Minnets av Skagerrakslaget

En mer påtaglig påminnelse om krigets konsekvenser fick kustbefolkningen i norra Bohuslän försommaren 1916. Med strömmarna fördes omkomna marinsoldater, liksom ständes i givakt och flytandes i sina livvästar, in mot kusterna efter Skagerrakslaget [eng. *Battle of Jutland*; ty. *Skagerraksschlacht*] den 31 maj – 1 juni 1916.¹⁶ Det blev första världskrigets största sjöslag när över 250 brittiska och tyska krigsfartyg drabbade samman ett stycke utanför Jyllands nordvästra kust, utanför Horns rev i Nordsjön. Fjorton brittiska och elva tyska fartyg sänktes och omkring 8 700 besättningsmän beräknas ha dödats eller drunknat, de flesta briter. Trots att förlusterna för Storbritanniens *Grand Fleet*, i både tonnage och manskap var avsevärt högre än för den tyska *Hochseeflotte*, blev briterna sjöslagets strategiska segrare. Den tyska flottan återgick efter slaget till sina marina baser och gav upp vidare försök att utmana fiendeflottan.¹⁷ I stället satsade Tyskland på sina ubåtar och proklamerade ett drygt halvår senare det oinskränkta ubåtskriget. Alla fartyg på väg till brittiska eller franska hamnar riskerade att bli torpederade, något som gjorde de neutrala ländernas sjöfart än mer riskabel. Stora nationsflaggor på bogar och låringar liksom SVERIGE i versala bokstäver utmed fartygssidorna blev ingen garanti.¹⁸

Ett par veckor efter slaget började tidningarna rapportera om att makrillfiskare från bland annat Gravarne och Smögen stött på liken ute till havs. Flera av de brittiska och tyska besättningsmännen hindrades i sin dödsfärd av de långa makrillgarnlänkarna, men åtskilliga kroppar kom också att spolas upp på stränderna i norra Bohuslän. Att okända lik flöt iland utmed kusterna var inte något ovanligt för en härdad kustbefolkning. Vad som gjorde sommaren 1916 så spektakulär var, förutom dramatiken i själva händelsen, mängden drunknade. Inte sällan rösades okända ilandflutna lik direkt på fyndplatsen eftersom kropparna ofta var i dåligt skick efter att ha utsatts för havet och dess djurliv. Sådana ilandflutna kallades kort och gott för döingar. Respekt och vördnad men också obehag, liksom fruktan för anonyma drunknade samt deras sista viloplats, har varit påtagliga mentaliteter bland lokalbefolkningen.¹⁹

I sina hågkomster berättar Uhrberg om fiskaren Frans Jonsson från Smögen som en sommar-gryning drog makrillgarn och kunde räkna till 14 lik, uppställda som på ett led invid garnlänken. De bar såväl brittiska som tyska uniformer, meniga båtsmän stod i sjön tillsammans med officerare i guldgaloner. Begravningen skedde i en gemensamhetsgrav i Gravarne och blev till en välbesökt och omtalad händelse.²⁰ En minnessten restes året därpå på Sandbogens begravningsplats med inskriften:

"Åt minnet af engelska och tyska krigare, som föllo i Nordsjöslaget sommaren 1916 - af hafvets vågor fördes de till våra kuster - må de nu hvila i frid i den främmande jorden".

Sammanlagt hittades ett 80-tal kroppar i havet eller vid Sotenäs och Kvilles stränder. De dödas huvuden var ofta svårt tilltygade av sjöfågel. Kronolänsmannen i Sotenäs härad, Georg Bergengrund, var stationerad i Hunnebostrand. Innan sommaren 1916 var förbi skulle enbart myndigheterna i Sotenäs ha besiktigt över 40 lik.²¹ För myndigheterna blev det en grannliga uppgift att ta hand om de ilandflutna. Att försöka identifiera stora grupper med svårt sargade lik, vilka legat flera veckor i havet, var inte alltid enkelt. Många gånger var det bara kläderna som höll ihop det som en gång varit en levande människa. En prioriterad uppgift var att avgöra identiteten, eller åtminstone kunna avgöra om kroppen var tysk eller brittisk, innan gravläggning skedde. Vid några tillfällen var det omöjligt att fastställa nationstillhörigheten. De personliga föremålen som samlats in skickades sedan vidare till konsulaten, som även tog hand om räkningarna för de kostnader som uppkommit i samband med hanteringen av de omkomna. På en del håll i skärgården uppstod problem med att få fram likkistor. Församlingar med små kyrkogårdar oroade sig för hur de ilandflutna skulle få plats. Noteringar om liken hamnade inte enbart i länsmanhandlingarna utan även i församlingarnas död- och begravningsböcker. Den dödsdag som fördes in i liggarna var oftast 1 juni 1916, samt en notering i stil med: "Omkommen i Nordsjöslaget". Med tanke på likens tillstånd skedde begravningarna omgående.²²

Bakom Svenneby gamla kyrka lutar sig ännu ett par gravstenar mot bergväggen med sina i dag knappt läsbara inskrifter. Resta stenar på Sandbogens, Askums gamla och Tossenes nya kyrkogårdar påminner också om händelsen. En ny liten begravningsplats invigdes på Ulön/Dannemark, i Svenneby socken. Den är numera halvt övervuxen och inskriptionerna på gravstenarna är svår-lästa. Ovanför stenarna, inhugget i den ljusa bohusgraniten, berättas när den unge nyexaminerade prästen Johan Albert Bunge förrättade jordfästningen av de ilandflutna den 26 juni 1916.²³ Längre fram i tiden kom de flesta av liken att grävas upp och flyttas till Kvibergs kyrkogård i Göteborg.²⁴ Den mest omtalade begravningsplatsen är annars Stensholmen i Jorefjorden, mellan Hamburgsund och Fjällbacka. Anledningen är att den romantiske tyske poeten Johann Kinau,

Gravstenar på Svenneby och Askums kyrkogårdar minner om dramatiken under de båda världskrigen.

mer känd under pseudonymen Gorch Fock, fick sin viloplats på detta vindpinade skär. Hans kropp hittades vid Trolleskären på södra Väderöarna.²⁵

Fotografier och tidningsartiklar från 1916 vittnar om hur lokalbefolkningen slöt upp i stora skaror med blommor och kransar vid begravningsställningarna. Flaggorna vajade på halv stång i fiskelägena. Händelserna förefaller ha skapat ett märkligt engagemang oaktat de dödas nationstillhörighet. Kanske var det en påminnelse om att det stora kriget ändå inte var så avlägset som man kunde tro, men kanske mest ett tecken på den omtanke och solidaritet som kustbor vanligen tycks visa sjöfarare i nöd.

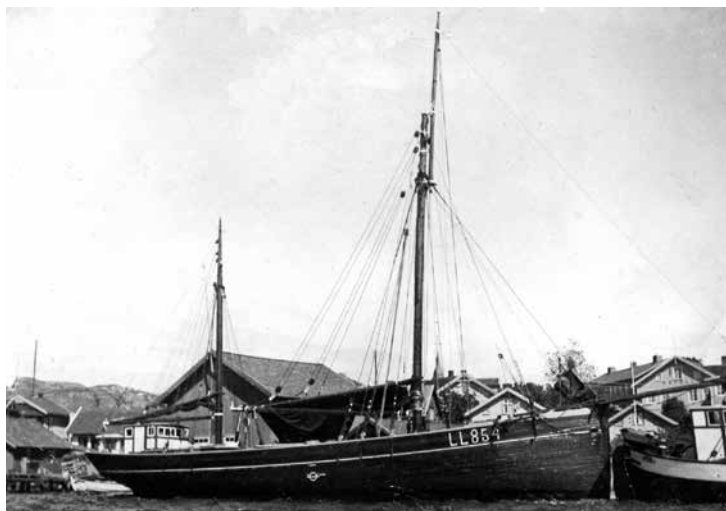
Sannolikt hamnade ändå inte alla kroppar i vigd jord; tidningsartiklar nämner hundratals lik, och så många kom aldrig att föras i land.²⁶ Makrillfiskare meddelade att flera av liken var i så dåligt skick att de inte kunde bärgas. Tidningen *Vestkusten* skrev också den 20 juli 1916 att "... några lik lära af fiskarna ha sänkts i djupet medelst vidfästa tyngder."²⁷ Saken lär inte kunna bli utredd och havet tiger still.

Som få andra händelser kom Skagerrakslaget att fortsätta fascinera, och inte enbart i de lokala berättelserna. Det fick också ett efterspel i skönlitteraturen i verk av bland andra Selma Lagerlöf, Gunnar Ekelöf och Birger Sjöberg. Händelsen vållade andra bekymmer för yrkesfiskarna. Ganska omgående kom ett rykte i svang att de många liken under sin drift över havet delvis hade ätits upp av makrill; ett rykte som i årtal skulle förfölja fisken. Under krigsåren rådde livsmedelsbrist, men trots det fick fiskhandlare runt om i landet svårt att sälja all makrill som togs upp.²⁸

Kriget kommer tillbaka

Den 9 april 1940 angreps Norge och Danmark av Tyskland. Det neutrala Sverige stod med sitt nedrustade försvar tämligen handfallet och hade dessutom skickat en stor del av sina förråd till Finlands sak. Landet kunde under den första tiden mer eller mindre bara agera åskådare.

Krigets förspel hade varit avlägsna händelser men nu utspelade sig förloppet i Sotens närområde. Förutom att bygdens näringar i hög grad var beroende av havet fanns det relationer till fiskare och handlare, men också släkt och vänner, i de ockuperade grannländerna. Inte heller det oftast vänsterorienterade stenhuggarkollektivet hyste några varmare känslor för de tyska nationalsocialisterna. Sympatierna låg därför för de allra flesta invånare inte på Tysklands sida.

Berny – här i Stranés lugnare hemnavatten – kom 1940 att stå i händelsernas centrum när besättningen bevittnade Blüchers undergång i Oslofjorden.

BILD: PRIVAT.

Efter freden mellan Sovjetunionen och Finland hade den svenska beredskapsstyrkan börjat permitteras, men nu kallades de värnpliktiga tillbaka till sina kaserner. Uniformer blev ett påtagligt inslag i vardagen under åren som följde. Flera svenska handelsfartyg och fiskebåtar hade legat i norska hamnar eller befunnit sig på norskt vatten när kriget bröt ut. Kuttern *Berny* från Hunnebostrand hamnade mitt i händelsernas centrum. Fraktbåten befann sig i Oslofjorden när tyska flygplan plötsligt började kretsa i lufrummet. Kaptenen, Konrad Berntsson, ansåg att det var bättre att försöka fara tillbaka till Sverige än att söka sig till något skyddsrum på land. I höjd med Dröbak mötte de den tunga tyska kryssaren *Blücher* som tillsammans med andra tyska marinenheter var på väg mot Oslo. Det ålderdomliga norska kustartilleriet öppnade eld och lyckades sänka kryssaren inför ögonen på *Bernys* besättning.²⁹

Rex från Smögen hade tagit sig ända upp till Kristiansund, i Trøndelag. De hade undgått de minfält brittiska jagare lagt ut, och fick söka skydd i en fjord. Där blev *Rex* beskjuten av ett tyskt flygplan. Besättningen tvingades efter en längre väntan att lämna sin båt och fick ta den långa landvägen hem till Sverige. En annan fiskebåt från Smögen, *Dux*, låg vid krigsutbrottet längre ned utmed norska kusten, i Egersund. Även denna besättning fick överge sin båt för att via Oslo ta sig hem under en strapatsrik resa. När de tyska styrkorna fullföljt ockupationen av Norge släpptes de svenska fiskefartygen fria.³⁰

Längre ut till havs, i ett försök att spärra av inloppet till Skagerrak och i förlängningen åtkomsten till Östersjön, anlade den tyska marinen ett omfattande minfält från Lindesnes vid den norska sydspetsen ned till Jyllands nordvästkust. Sifferuppgifter talar om 10 000-tals horn-, akustik- och magnetminor. Spärren kombinerades med både sjö- och flygstridskrafter samt kustartilleribefästningar med skottvidder på över 50 kilometer. *Skagerraksspärren* kom att bli fatal för det svenska försörjningsläget då den i ett enda slag ströp handelsvägarna västerut. Den klöv också den tämligen stora handelsflottan i två ungefär lika stora delar.³¹ Spärren hade dock luckor och i synnerhet den *Norska Rännan*, med sina väldiga djup, var omöjlig att minera med bottenförankrade minor. Den militärhistoriske författaren Ralph Barker menar därför att spärren mest var ett diplomatiskt minfält.³² Den verkar, åtminstone i inledningen, också ha varit mer mental än reell. Under krigets fortsättning blev mineringarna dock allt effektivare.

Konsekvensen blev att Sverige för sin utrikeshandel gjordes beroende av Tyskland, som sommaren 1940 hade ockuperat en stor del av det kontinentala Europa, men också Norge. Fram till dess att Tyskland inledde kriget mot Sovjetunionen sommaren 1941 kunde en begränsad in- och utförsel ske från det avlägsna Petsamo i norra Finland.³³ Myndigheterna försökte hålla det arktiska andningshållet hemligt.³⁴

I september 1940 hade emellertid svenska myndigheter lyckats sluta avtal, likt under det tidigare världskriget, med såväl Tyskland som Storbritannien, om så kallad lejdtrafik. Fyra svenska fartyg tilläts varje månad att passera in och ut från Göteborgs hamn. Efter kontroller i det tyskockuperade Norge, och därefter på det av briter ockuperade Färöarna, kunde skeppen nå världshaven. Trafiken gick framförallt till USA fram till landets inträde i kriget i december 1941, och därefter till neutrala länder, mestadels i Sydamerika. Det marina kriget var mer avancerat och utspritt än under det första världskriget och lejdartygen tvingades regelmässigt passera riskfyllda områden. Trots alla överenskommelser, och att fartygen gick med väl synliga nationalitetsbeteckningar med all belysning tänd, sänktes tio av dem. 166 svenska sjömän förolyckades.³⁵ Myndigheterna försökte få de svenska tidningarna att inte skriva om trafiken. Frågan var känslig och rädslan att de krigförande nationerna skulle stoppa aktiviteten var stor. Det var bättre att hålla tyst om verksamheten, i likhet med kampanjen ”en svensk tiger”.³⁶

Genom lejdtrafiken importerades petroleumprodukter men också bomull, spannmål och kaffe.

Särskilt mineraloljorna var viktiga för att hålla igång det svenska försvarets fordon och örlogsfartyg. Leveranserna hölls på en låg nivå, omkring 10 till 15 procent jämfört med införseln före kriget. I ett land som saknade petroleum gav denna import ändå ett viktigt bidrag. Att de svenska förhandlarna inte bara lyckades få ett avtal till stånd utan även, med vissa uppehåll, upprätthålla trafiken trots alla påfrestningar förefaller i efterhand som något av diplomatiska bragder. Överenskommelserna vilade på en oro från Storbritanniens sida att den svenska järnmalmsexporten skulle öka om Sverige blev ockuperat av Tyskland. Från svensk sida menades att landet skulle försvagas ekonomiskt utan denna export och bli ett lätt byte för den tyska krigsmakten. Britterna tycks ha accepterat situationen i en förhoppning om att den svenska malmexporten till Tyskland ändå skulle minska. Tyskland var, förutom beroendet av svensk järnmalm, i behov av specialstål samt vissa industrivaror.³⁷ Den svenska eftergiftspolitikerna innebar att även malmen till stor del kom att gå på svenska kölar, från Narvik till Rotterdam. Trafiken gavs namnet ”dödsfarten” eftersom järnmalsfraktarna blev ett eftertraktat mål för det allierade stridsflyget.³⁸ Även de tyska förhandlarna gick därför, med vissa förbehåll, med på lejtrafiken.

Överenskommelserna blev viktiga för Sverige men avtalen med de krigförande parterna kom att utsättas för stora påfrestningar. Den värsta stötstenen blev den inflammerade frågan om de norska kvarstadsbåtarna. Ett 30-tal norska fartyg hade legat i svenska hamnar när kriget bröt ut. Från tysk sida hävdades att de skulle utlämnas till det ockuperade Norge. Den lagliga norska regeringen, som flytt med kungen till London, krävde i sin tur att fartygen skulle gå till de allierade. Saken blev en svår diplomatisk nöt att knäcka för den svenska regeringen.

Några norska skeppare valde att lämna svenska hamnar och seglade tillbaka till det ockuperade Norge. Den svenska regeringen lyckades ta över några fartyg genom att rekvirera dem för egen räkning, vilket orsakade protester från både London och Berlin. Kvar blev 15 fartyg i Göteborgs hamn, som nu officiellt förhindrades av svenska myndigheter att lämna Sverige. Eftersom den tyska marinen och Luftwaffe hade kontroll över Kattegatt och Skagerrak var det heller ingen lätt uppgift för skeppen att försöka bryta sig ut. Hur värdefulla fartygen var för de krigförande nationerna framgår av att de var lastade med uppskattningsvis 25 000 ton kullager, specialstål, maskiner och maskindelar.³⁹ Medan frågan segdrogs under de svenska regeringssammanträdena organiserade den engelske privatpersonen George Binney en utbrytning. Utan större uppmärksamhet lämnade fem av skeppen Göteborg och gick upp till Brofjorden. Efter att ha bidat sin tid ett tag lämnade de fem i skydd av dimma svenskt territorialvatten i januari 1941. De smet därefter förbi både den patrullerande tyska marinen och minspärrarna. En svensk förstestyrman dödades emellertid när fartygen under sin flykt upptäcktes och attackerades av tyskt jaktflyg. Samtliga skepp nådde Orkneyöarna med värdefulla laster för vidare transport till SKF:s fabrik i Luton, utanför London. Den tyska reaktionen blev skarp och lejtrafiken avbröts för en tid.

Den svenska regeringen försökte lösa tvisten genom att de kvarvarande tio fartygen belades med kvarstad, ett tillfälligt beslagtagande. För att vinna tid gjordes frågan till svensk rätts sak. Processen gick nog snabbare än vad regeringen hade önskat och i mars 1942 fälde Högsta domstolen utslaget att de norska fartygen var fria att avsegla. Samtidigt hade fartygen under tiden lastats med andra, för Storbritannien, krigsviktiga produkter. De hade också kompletterat besättningarna med ett antal norska motståndsmän. Viss beväpning smugglades ombord, vilket var i strid mot alla regelverk då fartygen betraktades som handelsfartyg. Saken skapade, när detta upptäcktes, ytterligare ett ansträngt förhållande till Tyskland.

Ganska omgående efter domstolsutslaget lämnade de tio handelsfartygen Göteborg, i en from förhoppning om att ett snöoväder skulle dölja deras flykt. Över dussinet bestyckade tyska bevakningsfartyg, en del var ombyggda danska trålare, väntade på utbrytarna vid den svenska territo-

rialgränsen. Den tyska marinen var bättre informerad om vad som var i görningen än den varit drygt ett år tidigare. För både de allierade och de norska fartygen slutade utbrytningsförsöket i katastrof. Den tyska marinen, liksom Luftwaffes jaktplan, kom ifatt det ena fartyget efter det andra när de lämnat svenskt vatten. Tre av dem gick till botten efter angrepp från tyska marineter medan besättningarna själva valde att sänka tre skepp som uppbringats. Hellre det än att de med sina värdefulla laster kom i tyska händer. Endast två av de tio fartygen nådde brittiska hamnar. Under striderna dödades 18 besättningsmän medan 235 togs till fånga. Minst 160 av dem internerades i Tyskland. Ett stort antal av dem skulle komma att avlida i tyska fångelser och koncentrationsläger.⁴⁰

Två fartyg återstod. Det norska lastfartyget *M/S Dicto* hade lyckats ta sig upp genom drivisen till Hällö där fartyget, efter att ha förföljts av en tysk förpostbåt, ankrade upp i väntan på att ta sig vidare ut. Väderleksrapporterna förblev nedslående. Vädret var för bra för att *Dicto* obemärkt skulle kunna smyga ut, varför kaptenen valde att återvända till Göteborg.⁴¹ *Dicto* och ytterligare ett norskt skepp, *M/S Lionel*, som också bestämt sig för att avbryta färden, ankrades senare upp i Brofjorden för resten av kriget. De båda kvarstadsbåtarna kom att utgöra ett ständigt orosmoment för den svenska samlingsregeringen och bevakades noga. Det fanns en rädsla att någon av de krigförande länderna skulle försöka frita fartygen med sina värdefulla laster.⁴²

Märkbart pinsam för de svenska myndigheterna blev uppgifterna om att tyska fartyg opererat inne på svenskt territorialvatten i jakten efter utbrytarna. Isbrytaren *Göta Lejon*, som gått ut från Smögen, upptäckte ett av de norska skeppen söder om Lysekil, det tidigare valfångstfartyget *Skytteren*. Det stod i lågor efter det att besättningen sprängt fartyget som dessförinnan träffats av tysk granateld. Passagerare och besättning hade gått i livbåtarna, men eftersom isen vare sig bar eller brast kunde de inte nå vare sig fast is eller land. Livbåtarna var så nära kusten att de ombordvarande såg ljus från skärgårdens bebyggelse och de kunde höra en hund skälla.

Göta Lejon signalerade att de bestyckade tyska trålarna, som fanns i området, skulle lämna svenskt vatten. Isbrytaren försökte därefter undsätta en livbåt som uppbringats och bogserades bort av en tysk patrullbåt. Isbrytaren kom 20-30 meter från det tyska fartyget som struntade i de svenska varningssignalerna. I stället riktades kanonerna mot *Göta Lejon*. Kaptenen, Bertil Törnvall, beslöt att avstå från att räddningsförsöket. Han berättade senare:

"...[Livbåten] gick så nära oss att vi såg ansiktena på folket som stod i livbåtarna och säkert hoppades att vi skulle kunna hjälpa dom. Hade vi gjort närmanden hade vi troligen blivit beskjutna [...] med hänsyn till att vi hade tyska kanoner riktade mot oss och en besättning om 50 man på vår isbrytare fann jag för gott att avstå."⁴³

91 svenska fiskare omkom

Även den svenska fiskerinäringen påverkades av kriget. Fiskarna fick direktiv om att ilandföra allt de kunde fånga. Blåvitling och glyskolja blev något som konsumenterna kunde stå i kö för att komma över.⁴⁴ Det fiskades i Skagerrak och utanför Jyllands kuster, men stora delar av Nordsjön blev oåtkomliga, utom för de mest våghalsiga. Den vid tiden nästan helt motoriserade fiskeflottans bränsleförsörjning blev ett annat problem. En del av behovet löstes via tjärolja, eller att fiskarna själva smälte fiskleverar till tran, som drivmedel. Det gjordes experiment med såväl gengas som skifferolja, och även seglen kom till heders igen.⁴⁵ Behovet av ved till gengas framgår av att det behövdes 20 till 25 säckar för en ordinär räkfisketur.⁴⁶

Sammanlagt förolyckades 31 fiskebåtar och 91 svenska fiskare omkom under det andra världs-

kriget. Fyra av båtarna, men endast en av de dödade, hade sin hemvist i Sotenäs. I april 1944 minsprängdes *LL 557 Glimmaren* från Gravarne utanför Hanstholm på Jylland. Glimmaren hade varit på snurrevadsfiske och när ankaret togs upp följde en mina med. Explosionen blev våldsamt men samtliga fem ombord överlevde.⁴⁷ I augusti samma år gick *LL 949 Gunnaren* från Fisketången på en mina utanför Skagen. *Gunnaren* var en av de båtar som vågade sig ut på Nordsjön; i en senare intervju berättade skepparen Henry Hellgren att han inte ansåg Nordsjön som farligare än Kattegatt eller Skagerrak: ”Vi blev ju aldrig ofredade av flygare eller krigsfartyg där ute.” *Gunnaren* sjönk på fem minuter och besättningen hamnade i sjön. Efter en stunds simmande fann de den halvt vattenfyllda livbåten. Efter några timmars rodd plockades de upp av en annan svensk fiskebåt.⁴⁸

LL 962 Väst kust från Väjern kolliderade med en ubåt i mars 1945 och sjönk halvannan timmes gång utanför Hällö. Kollisionen blev våldsamt och efteråt saknades en av fiskarna. Efter en stund återfanns denne helt osannolikt ombord på den ubåt som troligen orsakat kollisionen men som återvänt till platsen.⁴⁹ En månad senare sänktes *LL 605 Ramona* från Fisketången. Fiskebåten befann sig ett gott stycke utanför Sandhammaren, i farvattnen utanför sydöstra Skåne när den besköts med granater och maskingevär från en ubåt av okänd nationalitet. En av fiskarna, Roger Karlsson, dödades medan *Ramona* gick till botten. Den övriga besättningen på fyra man räddade sig via en sönderskjuten livbåt. Det antogs länge att *Ramona* sänkts av en tysk ubåt. Hembygdsforskare, som ägnat saken uppmärksamhet, menar att det sannolikt var den sovjetiska ubåtskryssaren *K 51* som genomförde angreppet, trots att *Ramona* bar svensk nationalitetsbeteckning.⁵⁰

Förutom riskerna att råka ut för minor anfölls fiskebåtar vid flera tillfällen helt provocerat. De som gick nära ockuperade kuster, eller stötte samman med främmande marina enheter, råkade ibland ut för mer eller mindre hårdföra inspektioner och incidenter. En av de mer brutala händelserna som skakade om de västsvenska fiskelägena inträffade sommaren 1943. Två fiskebåtar från Öckerö, *Hermon* och *Väst kusten*, attackerades utan synbar anledning av tyska minsvepare. Samtliga tolv i besättningen dödades samtidigt som överfallen bevittnades från flera svenska fiskebåtar i närheten. De svenska reaktionerna blev starka. Under några veckor avstannade hela fisket men snart tvingade sig båtarna ut igen.⁵¹ Fisk var en viktig vara i en tid då nästan alla andra livsmedel var ransonerade.

Kullagertrafiken

Det fanns en svensk produkt som var eftertraktad av de krigförande länderna: kullager från Svenska Kullagerfabriken, SKF. Företaget är en svensk framgångssaga efter det att maskiningenjören Sven Wingquist fått sitt patent 25406 beviljat 1907. Inom några få år var bolaget världsledande. Framgången gick i takt med att allt fler rörliga maskinprodukter med kullager börjat masstillverkas. Efterfrågan syntes oändlig. Mer än något annat industriföretag kom SKF att förknippas med svensk kvalitet och snart svarade företaget för 70 procent av världens produktion av kul- och rullager.

De stora industrinationerna Tyskland och Storbritannien var redan under mellankrigstiden beroende av dessa kullager, inte minst till militära behov. Fordon, tanks, flygplan, tåg eller kul-sprutor – alla behövde lager från SKF. I Schweinfurt i norra Bayern etablerades dotterbolaget VKF under svensk ledning. Staden blev snart centrum för den tyska kullagerproduktionen. Det delägda bolaget Skefko i Luton, strax norr om London, svarade för stora delar av den brittiska marknadens behov. Båda länderna försökte upprätthålla importen från Sverige under kriget samtidigt som deras respektive flygstyrkter försökte ödelägga fiendens fabriker. Industristaden

Luton blev hårt bombad och i fabrikerna i Schweinfurt anfalls i en rad massiva flygangrepp. Produktionsstörningarna medförde att intresset ökade för produkter från Sverige. Vissa speciallager och stålprodukter kunde dessutom endast framställas vid SKF:s fabriker i Gamlestaden i Göteborg. Delegationer från de krigförande länderna anlände med viss regelbundenhet för att förhandla om leveranser till sin krigsindustri. Exporten till Tyskland var genom den geografiska närheten relativt enkel och säker, värre var det att sända kullager till Storbritannien. Efter det att Sverige i praktiken spärrats av västerut i april 1940 kunde en del av SKF:s export ske via Sovjetunionen. Det var en nedtystad och omständlig transportled som stängdes efter det tyska anfallet på Sovjetunionen i juni 1941.

Den svenska kullagertrafiken har under åren varit föremål för diskussion. Frågan har inte minst kretsat kring vilken betydelse den svenska exporten hade för Tysklands krigsansträngningar men också kring SKF:s, och den svenska statens, moral. Den brittiske ekonomhistorikern Eric B. Golson noterar att SKF:s export, samt produktionen vid bolagets fabrik i Schweinfurt, svarade för 58 procent av Tysklands behov, medan 31 procent av Storbritanniens tillgodosågs av fabriken i Luton samt blockadbrytarna från Sverige. Det är höga siffror i relation till den enorma produktion av flygplan och militära fordon som ägde rum under kriget. Sammanlagt lyckades Tyskland tillverka omkring 120 000 flygplan; över 40 000 enbart 1944 när landet utsattes för ständiga bombanfall och led brist på de flesta råvaror. Storbritannien tillverkade något fler, eller 130 000 flygmaskiner, under åren 1939-1945. Landet fick dessutom understöd genom de dryga 300 000 plan som sändes från USA. Även där var SKF inblandat med kullager via sitt dotterbolag SKF-US. Detta bolag övertogs resolut av den amerikanska staten när kriget inleddes.

Även importen fick betydelse för de krigförande länderna. Ungefär 10 procent av alla tyska kullager och 15 procent av de brittiska kom direkt från Sverige. Britterna fick rabatt till skillnad mot tyskarna. Samtidigt följde inte SKF, eller snarare den svenska regeringen och dess myndigheter som tidigt tog över exportbesluten, de överenskommelser som gjorts med Storbritannien. Under hela kriget exporterade SKF mer än vad man förbundit sig till tyska mottagare och tog dessutom bättre betalt.⁵²

Många av frågorna blir sannolikt aldrig utredda och SKF gallrade bort delar av sina arkiv efter kriget. Inte heller finns särskilt mycket bevarat i andra arkiv; ända fram till 1995 var dokumenten dessutom hemligstämplade. Lysekilsjournalisten Terje Fredh, som publicerat ett stort antal böcker om svenska förhållanden under andra världskriget, noterar lakoniskt att det finns ”förvånansvärt få dokument i denna affär”.⁵³ Klart är dock att de allierades tryck på Sverige ökade i krigets slutskede. Det fanns amerikanska planer på – eller åtminstone hot om – att angripa Sverige om inte kullagerexporten till Tyskland upphörde eller minskade.⁵⁴ När det stod klart efter sommaren 1944 att Tyskland var på väg att förlora kriget reducerades också exporten. Ett annat skäl var att sovjetiska ubåtar härjade i södra Östersjön vilket gjorde sjötransporter mer riskabla.

Cream Cake Charlie och blockadbrytarna

Vid sidan om denna övergripande krigshistoria finns det en lokal historia som berör Soten och dess närområde. SKF-chefen i Luton, Wilhelm [”Ville”] Siberg, hade fört samtal med den i frågan engagerade engelsmannen Binney, vilken tidigare hade organiserat den omtalade utbrytningen av kvarstadsskeppen. Det brittiska behovet av specialstål och vissa kullager från Sverige förblev stort. Siberg flögs tillbaka till Sverige för att organisera saken. Eftersom hans hustru var ägare till och sommargäst på Tryggö kan det förutsättas att en del planläggning skedde på ön – med utsikt över öppet hav ända mot Englands kuster. Sibergs anknytning till ön kan också ha resulterat i

rykten om att även Tryggö genom sitt isolerade läge varit utlastningshamn; så var aldrig fallet. I stället skedde transporter märkligt nog förhållandevis öppet.

Planen blev att transportera kullager från Sverige till Storbritannien med snabbgående båtar. Med lite tur, och i skydd av dåligt vinterväder, skulle de kunna ta sig förbi minavspärningarna. England förfogade över fem mahognybåtar, beställda av den turkiska staten, men som på grund av kriget aldrig blivit levererade. De var så grundgående att de i hög fart kunde passera ovan minfalten. Båtarna byggdes om, bestyckades och försågs med kraftiga dieselmotorer. Uppgifterna om deras möjliga prestanda varierar, 40 knop liksom 28 har nämnts, men också att marschfarten låg runt 20 med en toppfart på 23.⁵⁵ Om de lämnade Hull i England på eftermiddagen kunde de vara framme i Lysekil i gryningen två dagar senare. Lastade de och seglade från Sverige på kvällen kunde de i skydd av nattmörkret passera det hårdbevakade området mellan Lindesnes och Jylland. Till sin hjälp hade fartygen även försetts med tämligen primitiva radaranläggningar; någon av sjömännen fick generera elektricitet genom att trampa på en dynamoförsedd cykel under däck. Så såg de tekniska och teoretiska förutsättningarna ut. Både teknik och teorier skulle utsättas för hårda prövningar.

Det brittiska ministeriet för flygplansproduktion hade beräknat att 100 ton kullager skulle klara 75 procent av behovet till 1 200 Lancasterflygplan och 60 procent av behovet till 1 600 Mosquitoflygplan.⁵⁶ Andra beräkningar visar att 100 ton skulle kunna förse drygt 1 500 tanks med kullager. Varje båt lastade runt 45 ton så inte alltför många lyckade turer skulle kunna ge väsentliga bidrag till den brittiska krigsmaterielproduktionen.

Båtarna betraktades, trots sin bestyckning, som handelsfartyg. De förde såväl brittisk handelsflagg som en vimpel från speditiofirman Wilson & Co; officiellt handlade uppdraget om handel mellan två nationer.⁵⁷ Till varje båt handplockades en ung besättning, de flesta från Hull. Först hösten 1943 kunde planerna förverkligas. I oktober 1943 anlände den första båten, *Gay Viking*, till Lysekil. Eftersom flera myndighetspersoner i Sverige informerats om verksamheten hade även den tyska marinen fått kännedom om blockadbrytarna. Trots att den tyska krigslyckan verkade ha vänt fanns det på kustorterna gott om tjänstvilliga spioner liksom andra med tyska sympatier. Det kan förutses att de rapporterade sina iakttagelser vilket gjorde överfarterna minst sagt riskabla. Den tyska utlandsradion i Königsberg varnade dessutom i hotfulla ordalag om kullagertrafiken till Storbritannien. Verksamheten blev alltså tidigt känd och utsatt för omfattande ryktesspridning.

Lysekil utsågs till utskeppningshamn och ett kajområde spärrades av. I skydd av stenhögar och annat gods doldes de vitmålade trälådorna med sitt innehåll av kullager. Lotsar från bland annat Smögen hjälpte till att ta in fartygen när de kom in mot kusten, vanligen i mörker.⁵⁸ De anmälde sig med en blinkning från havet eftersom radiotystnad gällde. Efter urlastning, fartygen förde även med sig material till de danska och norska motståndsrörelserna, begav sig fartygen med sin kullagerlast ofta till Brofjorden. Där kunde de invänta bättre, det vill säga sämre väder: nätter utan månlykt och med storm, dimma och regn.⁵⁹ Ibland assisterade svenska minsvepare och tullpersonal. Lokala fiskare i Hunnebostrand hjälpte till att hålla isrännen ut till Skägga öppen när transporten skedde därifrån. I eftervärldens sken syns en lokal hjälpsamhet visavi de allierade vilket naturligtvis också hade att göra med en allmän avoghet mot Tyskland, i synnerhet efter ockupationen av grannlandet Norge. I takt med att krigsåren gick och Tyskland tycktes förlora kriget minskades sannolikt inte den inställningen.

Sammanlagt skedde tolv transporter från oktober till mars 1943/44. Säsongen 1944/45 skedde bara en lyckad överfart. Endast ett av fartygen, *Master Standfast*, kom att uppbringas av den tyska marinen. På väg mot Lysekil gick skeppet i november 1943 i en tysk fälla utanför Väderö-

bod. Ett tyskt bevakningsfartyg hade förmodligen försett sig med svensk lotsflagg eller använde en ljussignal som lockade till sig blockadbrytaren. *Master Standfast* togs som pris till Frederikshavn där kaptenen avled av de skador han fått vid kapningen. Flera i besättningen skadades.⁶⁰

I krigets slutskede blev Hunnebostrand utskeppningshamn. Trots all hemlighetsmakeri som omslöt trafiken rörde sig besättningarna ganska fritt i hamnlägena. De åt på Gästis och Hotell Svea; i Lysekil hade sjömännen fått bo på Stadshotellet.⁶¹ Mer anekdotisk är händelsen när stewarden på *Gay Viking* en dag köpte bakelser på Lidells konditori i Lysekil. Kompositören och schlagersångaren Lasse Dahlqvist lär ha varit på plats. Efteråt komponerade han ”Cream Cake Charlie”, en låt som skulle göra kullagertrafiken känd långt utanför norra Bohusläns kuster.

*”I England fanns en sailor, som var äventyrligt lagd
För honom var det vardagsmat, vad andra kallar bragd
Han älskade och älskades av alla flickor små
Men föredrog en bakelse med mycket grädde på:
Cream Cake Charlie, Cream Cake Charlie
Hette han på grund av sin bakelsemani...”*

Denna mer glättiga och framgångsrika bild av blockadbrytarnas verksamhet står i djup kontrast mot verklighetens. Barker pekar på en mängd tekniska problem och motorhaverier som drabbade de blockadbrytande fartygen. Vid åtskilliga tillfällen tvingades fartygen vända om, inte på grund av fientligheter utan mer på grund av stormar och tekniska missöden. Att *Gay Viking* anlände ensam till Lysekil som första blockadbrytare berodde på att båten, under premiärresan, kommit ifrån de övriga. När de andra fick motorproblem återvände de till Hull, utan möjlighet att meddela detta eftersom det rådde radiotystnad. *Gay Viking* fortsatte oförtrutet sin färd, ovetandes om sin ensamhet.⁶²

Hur stora svårigheterna var kan ses av att från september 1944 till januari 1945 lyckades inte en enda båt ta sig till Sverige. När inte motorer eller vevaxlar krånglade fick blockadbrytarna vända på grund av alltför dåligt väder. I januari 1945 anlände emellertid tre båtar till Lysekil där de lastade av omkring 1 000 automatgevär, fyra bazookagevär med 120 raketdrivna projektiler och mängder av ammunition, avsedda för den danska motståndsrörelsen. De tre båtarna gick senare ned till Göteborg för översyn. Mitt under brinnande krig kunde alltså brittiska flaggor ses fladdra i en betydligt större svensk och neutral hamn; i krigets slutskede hölls det inte alltför hårt på neutralitetens krav.

Ett suddigt foto av blockadbrytaren Gay Corsair i Hunnebostrands hamn februari 1945.

BILD: TERJE W. FREDHS ARKIV.

Lastningen för tillbakaresan skedde i Hunnebostrand. Visserligen var delar av hamnområdet bevakat men inte heller här undgick verksamheten befolkningens ögon. Efter några dagars väntan gav sig fartygen iväg den 5 februari 1945. I februarieftermiddagens täta dimma lyckades två av dem kollidera med varandra ute till havs. En bidragande orsak till sammanstötningen var problem med kompasserna; den massiva ställasten orsakade ständiga missvisningar. *Gay Viking*, den första av blockadbrytarna, sjönk men båda fartygens besättningar lyckades ta sig tillbaka till Hunnebostrand.

Facit för de 13 resorna blev att 347 ton kullager jämte andra produkter skickades från Sverige till Storbritannien. En båt beslagtogs, en sjönk, en kapten dödades och 19 besättningsmän blev krigsfångar.⁶³

Dramatik i luften

Både flyg- och fartygstrafiken var tät utmed Bohusläns kuster under dagarna som följde Tysklands invasion av Norge. Åtskilliga tyska krigsflygplan flög medvetet, eller på grund av bränslebrist eller felnavigering, in över svenskt territorium – både då och senare under kriget.⁶⁴ Den 14 april 1940 sköts en Junker 52 ned i Uddevalla. Planet förmodades ha transporterat trupper till Norge och var på hemväg. Larmet gick och ett luftvärnsbatteri gav eld varvid planet träffades och störtade. Tre besättningsmän omkom. Den svenska försvarsstaben försökte, trots mängder av ögonvittnen, hemlighålla nedskjutningen men den blev likväl känd då stadens tidningar skrev om den.⁶⁵

Medan den första nedskjutningen är väl dokumenterad är mindre känt om det tyska flygplan som besköts i Gravarne en tid därefter. Få i dag levande personer verkar ha minnesbilder av händelsen. Att saken ändå kom upp till ytan berodde på att den förre majoren Birger Magnusson intervjuades om nedskjutningen i Uddevalla.⁶⁶ Han uppgav då i en bisats att han senare lyckades skjuta ned ännu ett plan vid Gravarne. Den gången såg han planet sjunka i havet.⁶⁷ Trots intensivt sökande i arkiven tycktes det inte gå att få veta mer om händelsen som utspelat sig vid utkiken på Tjuvsundsberget i Gravarne.

Efter en kontakt i frågan med Sotenäs personhistoriska förening hörde Bibbi Hallenberg, bosatt i Kungshamn, av sig i januari 2018. Hennes berättelse och dokumentation ger en kompletterande bild av LV-troppens insatser – både vid Uddevalla och på Tjuvsundsberget. Bakgrunden var att hennes far Bertil Hallenberg före sin död börjat teckna ned sina beredskapsminnen. År 1991 tog Bibbi Hallenberg hand om hans efterlämnade papper, renskrev och sparade dem.

Hallenberg beskriver via sin sagesman, sergeanten Axel Emil Nilsson, att LV-troppen under försommaren 1940 blivit kommenderad att sätta upp sina luftvärnskanoner i Gravarne. Soldaterna inkvarterades i Folkets hus men troppchefen sov helst i en bergsklyfta, invid pjäserna. En dag siktades ett tyskt flygplan. Varningseld sköts utan att planet ändrade kurs. När det befann sig i sundet mellan Hällö och fastlandet sköts det skarpt. Planet träffades och tappade höjd.

I sina nedteckningar undrade Hallenberg varför saken inte blivit mer omtalad. Han skrev: ”Denna nedskjutning, nog en av de viktigaste under beredskapsåren, har försvunnit i ingenstans djup. Tyskarna knep käften. Ingen protest. Och i vårt digra krigsarkiv finns inget om detta.” Själv visste han mer än så, för han kunde också meddela att det påskjutna planet så småningom störtade i Norge. Besättningen begravdes på den tyska kyrkogården utanför Oslo. En syster till en av de omkomna besättningsmännen sökte nämligen efter kriget upp sin brors grav varvid delar av händelseförloppet verkar ha blivit känt.⁶⁸ Till det mer problematiska i berättelserna hör att Axel Emil Nilsson sade sig ha varit ställföreträdande troppchef – inte Bertil Magnusson. Båda påstod

alltså att de hade beordrat eldgivningarna. Tack vare Hallenbergs insatser vet vi således betydligt mer om händelserna samtidigt som vi inte når full klarhet i frågan vilken troppchef det var som beordrade eldgivningen.

Kullager och annat gods transporterades även med flygplan. Inte sällan följde passagerare med, så helt avspärrat var Sverige aldrig från omvärlden. Enbart under 1943 års sista halva skedde 157 flygturer över Nordsjön. Med sig hade planen 110 ton gods i form av specialstål, maskiner och kullager. Fyra plan förlorades till priset av 23 döda flygare och passagerare.⁶⁹

Kurirflyg mellan England och Sverige hade startats våren 1941. Förutom transportplan användes från och med 1943 även de snabbgående brittiska attackplanen, *Mosquito*. Planen var i allmänhet obebäpnade och transporterade, förutom kullager, post och passagerare, även norska motståndsmän till och från svenska flygplatser. Trafiken var periodvis omfattande. Sammanlagt reste fram till 1945 över 4 300 passagerare mellan länderna under omkring 550 flygningar. Även ett av världens mest tillverkade civila flygplan, DC 3:an, kom att användas på de rutter som drevs av det statliga svenska flygbolaget, ABA. I augusti 1943 försvann ett av dessa plan, *Gladan*, någonstans över Nordsjön. Styrmannens kropp spolades senare upp på stränderna utanför Grebbestad.⁷⁰

Ett av dessa många kurirflygplan var *Gripen* som den 22 oktober 1943 störtade på Hällö. Det hade gått över Nordsjön från Aberdeen i Skottland och var på väg till Bromma. Planen flög helt mörkklagda, vanligen på natten och inte sällan i dåligt väder, för att undvika upptäckt. På 6 000 meters höjd, nära den svenska kusten, besköts planet av tyskt jaktflyg. *Gripen* fick motorfel och började brinna. Den 35-årige flygkaptenen Henrik Schollin tog snabbt ned planet till 3 000 meters höjd. I höjd med Fjällbacka meddelade piloten via radio sin avsikt att nödlanda vid vattenen utanför Hällö. Efter att ha tillbringat flera somrar på Smögen kände Schollin till området. Med brinnande vingar och på allt lägre höjd flög planet utmed kusten och kom att observeras av många kustbor. Vid Smögen gled det strax över kyrktornet innan det sjönk ned mot Hällö för att nödlanda i havet vid marmorbassängen. Samtliga passagerare hade tagit på sig flytvästar och satt fria, i väntan på att hoppa ned i sjön efter landningen. Något gick fel och *Gripen* brakade in i Kålhagsberget på Hällö. Det hade då gått 15 minuter sedan beskjutningen.

Kraschen blev våldsam och bränsletankarna exploderade. Vid sammanstötningen föll två av passagerarna ur planet och ramlade ned i en bergskreva vilket blev deras räddning. De övriga 13 ombord omkom, däribland fyra ryska barn. Händelsen blev omtalad och uppmärksammas. Att det var tyskt jaktflyg som orsakat nedskjutningen stod snart klart vilket inte var ägnat att öka de lokala sympatierna för Tyskland. Efter olyckan avbröts kurirflygningarna för en tid. Efter förhandlingar med Tyskland och England om fri lejd återupptogs trafiken så småningom. Nu blev flygplanskropparnas nationalitet märkt med större bokstäver och flygplanen flög i fortsättningen med tänd belysning.⁷¹

En tid att minnas

Krigsårens dramatik skulle sätta outplånliga spår hos den generation som kom att uppleva dem men också för den efterföljande generation som fick lyssna till minnena och berättelserna. Ur ett perspektiv undvek Sverige kriget genom undfallenhet och opportunist. Samtidigt, genom att landet inte ockuperades av Tyskland, gavs det möjligheter att i någon mån bistå de nordiska grannländerna, i synnerhet under krigets slutskede. Det svenska agerandet kom ändå att påverka relationerna mellan Norge och Sverige; genom att till varje pris söka undvika krig blev svenskar i åtskilliga norska ögon till ryggradslösa svikare. Inte ens dryga 70 år efter kriget tycks alla ha

glömt; senast har den norske journalisten och författaren Erik Veum behandlat saken i sin bok med den talande titeln ”Det svenske sviket”. Kritiken är hård mot de svenska myndigheternas inställning och flathet gentemot Tyskland. För Sverige var det, enligt Veum, viktigare att säkra en position i en framtida germansk union vilket medförde att Norge blev offer i ”den iskalla egoismens politik”.⁷² Till berättelsen hör naturligtvis också att åtskilliga normmän aktivt ställde upp i Quislings hird, eller på andra sätt underlättade ockupationsmaktens agerande. 92 000 normmän anklagades efter kriget för att ha hjälpt tyskarna. Av dem dömdes 20 000 till fängelsestraff och 25 personer avrättades.⁷³ Skuldfrågan synes därför något komplex.

På individnivå finns det gott om berättelser om svenskar som tog emot och gömde flyktingar eller bistod norska motståndsmän. En del var fiskare eller skeppare. Bengt Hjelm från Ulebergshamn var med om att smugla flyktingar 1943-1944 från det ockuperade Danmark, väl medveten om vad som hade kunnat ske om tysk militär eller polis hade hittat dem.⁷⁴

I november 1942 satte det svenska fartyget *Stanley* i land en fripassagerare i Hunnebostrand. Denne var av judisk härkomst, boendes i Oslo, och hade smugit sig ombord när fartyget lastat gods i en norsk hamn. I polisförhöret uppgav flyktingen att han frågat flera svenska skeppare men de hade alla vägrat att ta med honom. Han hade då gömt sig i ett mindre förrådsrum på *Stanley*. Först när fartyget var på svenskt territorialvatten hade flyktingen vågat ge sig till känna.⁷⁵

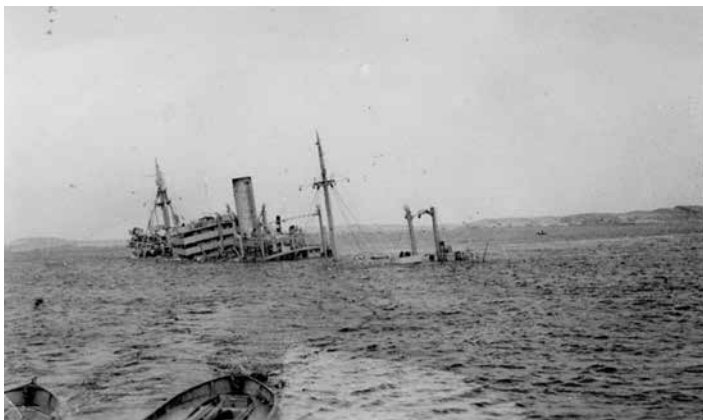
Närheten till det ockuperade Norge, samt att Västerhavet inte sällan var krigsskådeplats, medförde sannolikt att insikten om krigets konsekvenser blev än mer påtaglig för dem som levde i norra Bohuslän än i andra landsdelar. Främmande makter fanns ständigt i närheten. Precis som veckorna efter Skagerrakslaget flöt döda sjömän och flygare med viss regelbundet i land utmed kusterna. I september 1942 bärgades två brittiska flygare, en av dem vid Tryggö skär. Liken var svårt ankomna och de begravdes skyndsamt på Askums gamla kyrkogård.⁷⁶ Även den lilla begravningsplatsen på Dannemark utanför Heestrand kom till heders igen för bland andra en ung tysk flygare.

Krigets närvaro blev påtaglig när det stora tyska trupptransportfartyget *Rheinfels* gick på grund i april 1942. Fartyget bogserades till Hållöfjorden för att där bli kvar till allmän beskådan. Få fartyg på Soten lär ha blivit så fotograferade. *Rheinfels* var vid tillfället lastad med kol till Norge men även ammunition, något som uppenbarade sig när lasten kom i svenska händer.⁷⁷

Stora delar av västkusten militariserades, så också områdena vid Soten. Enklare försvarsfort eller luftvärnsplattformer byggdes på Dödholmarna, Skansholmen och i södra Hunnebostrand. De bemannades med beredskapens soldater vilka förlades till lediga lokaler som på Rösholmen, i

Rheinfels grundstötning 1942 blev ännu en påminnelse om närheten till kriget.

BILD: TERJE W. FREDH, BOHUSLÄNS MUSEUM.

Folkets hus men också andra platser. På Tjuvsundsberget placerades en tid, som nämnts, en automatisk luftvärnskanon, en dubbel Bofors 40 mm.⁷⁸ Även på andra platser skedde avspärningar och betongfundament göts. Längre upp i landskapet byggdes armerade betonghinder, inte minst för att förhindra angrepp från Norge utmed vägar och tänkbara passager. Åtskilliga finns kvar än i dag.⁷⁹

Under det första världskriget uppstod livsmedelsbrist trots att nära hälften av befolkningen var sysselsatt inom jordbruket. En förklaring, förutom flera missväxtår som i synnerhet 1917, var att vissa bönder valde att producera kött till goda priser för den tyska marknaden. Det skedde på bekostnad av den vegetabiliska odlingen. Myndigheterna försökte stävja bristerna genom införande av ett ransoneringsystem för vissa varor som bröd. Missnöjet eldades på genom tidens skarpa politiska motsättningar, de så kallade hungerkravallerna är väl kända. 1919 släpptes handeln successivt fri och krisen var ett avslutat kapitel.⁸⁰ Handeln med fisk reglerades aldrig, och utmed Sotens kuster kan det förmodas att försörjningsläget genom närheten till livsmedel från havet var något bättre än på många andra orter.

Situationen under det andra världskriget var annorlunda. Folkhemstanken hade torgförts och det fanns en idé om en mer rättvis fördelningspolitik. Samlingsregeringen vädjade dessutom om inre enighet. Erfarenheterna från den kaotiska situationen under det första världskriget kunde användas när en ny ransoneringspolitik lanserades våren 1940. För att köpa importvaror som kaffe, te, kakao men också socker, sirap och tvättmedel krävdes kuponger, och snart även för mjöl, bröd och matfett. Året därpå blev fler livsmedel ransonerade jämte skor, textilier och tobak. Under 1945 krävdes det till och med kuponger för att köpa salt.⁸¹ Inte heller under detta världskrig drabbades fiskhandeln, förutom prisstopp.

Systemet byggde på att olika yrken fick skilda tilldelningar. En skogsarbetare fick till exempel mer än dubbelt så mycket bröd och kött som övriga vuxna. 1940 och 1941 var missväxtår. Livsmedelskrisen stod för dörren 1942 då endast en enda vetelast från Sydamerika lyckades passera Skagerrakspärren. Situationen räddades av att detta års skörd blev god.⁸² Som under det tidigare kriget var situationen värst i städerna men krigsåren resulterade också i att många började odla egna grönsaker och potatis i nygrävda täppor. Formliga kampanjer drevs för att skolbarn skulle plocka bär och svamp medan kaninburnas antal ökade stort.⁸³ Hushållsgris blev till ett fysiskt begrepp. Även ordet surrogat fick en ny innebörd och kreativiteten blev hög när det gällde att skaffa mat. Vid köksborden kring Soten hamnade inte sällan den beniga och lite sötsmakande berggyltan på tallrikarna.

Att krigsårens fick så stor betydelse för många människor, trots att Sverige stod utanför kriget, har förklarats på allehanda sätt. En nationell samhörighetskänsla utvecklades, liksom en lojalitet mellan skilda samhällsklasser som tidigare kanske inte varit så tydlig. Ransoneringskorterna gjorde inte åtskillnad mellan fattig och rik. Beredskapsåren, där alla verkar ha haft en son, broder, make eller far i uniform någonstans i Sverige, var en annan företeelse som knöt samman nationen. Likväl delades inte lojaliteten av alla: omkring 67 000 personer dömdes för olika ransoneringsbrott. En omfattande svart börshandel men också bytshandel uppstod. Åtskilliga varor förblev ransonerade långt efter krigets slut. Först 1951 hävdades ransoneringskorterna av kaffe.⁸⁴

Drygt 70 år efteråt tycks farhågorna för avspärning och nya livsmedelskriser ha bleknat. Efter flera jordbrukspolitiska beslut är Sverige i dag inte längre självförsörjande på vare sig fisk eller många andra livsmedel. Johnny Wijk, som avhandlat konsekvenserna av andra världskrigets ransoneringssträvanden, noterade redan 1992 att han uppfattade situationen ”som en oroande faktor”.⁸⁵ Omkring 25 år senare har självförsörjningsgraden fortsatt att minska kraftigt.

NOTER KAPITEL XIII

¹ Lennart Lundberg, *Handelsflottan under första världskriget*, Stockholm 2006, s 213ff.

² Lennart Lundberg, *Handelsflottan under andra världskriget*, Stockholm 2009, s 295ff.

³ Klas-Göran Karlsson, *Urkatastrofen: första världskrigets plats i den moderna historien*, Stockholm 2014.

⁴ Lundberg 2006, s 50.

⁵ Lundberg 2006, s 75.

⁶ Lundberg 2006, s 99. Skörden 1917 blev hälften av 1916 års och livsmedelspriserna steg med 40 procent.

⁷ Lundberg 2006, s 54.

⁸ Lundberg 2006, s 22f.

⁹ Åkerlund 1896-2010, s 47.

¹⁰ Lundberg 2006, s 119, 122.

¹¹ <http://fiske.zaramis.se/om/fiskelagen/goteborg/gg-584-gilbert/>, "GG 584 Gilbert"; Lundberg 2006, s 122.

¹² Bertil Quirin, *Bohuslän i svartvitt: fotografier och berättelser från det gängna seklet*, Kärna 2001, s 23f. Några skolpojkar som hittat sex minor i trakterna kring Hamburgö uppger att de fick 1 000 kronor av en skrothandlare.

¹³ Intervju <http://www.gardabrygga.se/fykan/> 2015-10-09.

¹⁴ Glad 2019, s 7ff.

¹⁵ Taube 1918, s 181ff.

¹⁶ Trots att sjöslaget skedde i Nordsjön kom det i Tyskland och Sverige att placeras i Skagerrak. Den kvarvarande gravstenen på Askums gamla kyrkogård över döda tyska marinsoldater kallar det dock "Nordseeschlacht".

¹⁷ Christine Hiller, "Slaget vid Skagerrak våren 1916: arkivspår i Göteborg", i *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven*, Stockholm 2014, s 102-119; Geir Hasle, *Slaget om Nordsjøen: 31. mai-1. juni 1916*, Vega, Oslo 2011; Henrik Alexandersson, "De ilandflutna: om begravningspraktik och minneskultur i Bohuslans kustbygder efter Skagerrakslaget 1916" i *Sjöhistorisk årsbok*, 2016/2017, s 170-187.

¹⁸ *Jubileumsskriften: Svenska västkustfiskarnas centralförbund avd 37 Smögen 1934-1984*, Smögen 1984, s 9, 28.

¹⁹ Henrik Alexandersson, "När de drunknade återvänder från havet – ett nystartat projekt om död och begravning i Bohuslans kustbygder", i *Fynd: tidskrift för Göteborgs Stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg* 2016, Göteborg 2016, s 53-58.

²⁰ Uhrberg 1960, s 55.

²¹ RA/GLA, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Landskansliet D1f:93.

²² RA/GLA: Askum, Fjällbacka, Kville, Tossene kyrkoarkiv; Kronolänsmansarkiv: Kville och Sotenäs; Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län (Landskansliet), D1f:93.

²³ Begravningsplatsen ligger på Dannemarks sydöstra

del, i en gräsbevuxen klova ovan den södra viken mot Ulön.

²⁴ RA/GLA, Göteborgs kyrkogårdsstyrelses arkiv.

²⁵ Artur Uhrberg, *Skisser från Väderöarna*, Göteborg 1956 s 116. Begravningsplatsen på Stensholmen är väl synlig från havet.

²⁶ *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* 1916-06-21. Artikeln nämner att en makrilluppköpare fick kryssa mellan stora grupper av flytande kroppar vid Väderöarna och att det skall ha rört sig om hundratals lik.

²⁷ *Vestkusten* 1916-06-20.

²⁸ Olsson, 1970, s 82.

²⁹ Hunnebostrands bildarkiv, husinventering häfte X, del 2, 2016, s 221f.

³⁰ Åberg & Edwardsson 2000, s 44ff; Sewerinsson 1997, s 37.

³¹ Lundberg 2009, s 57ff.

³² Ralph Barker, *Blockadbrytarna*, Nils Kjellström (övers), Stockholm, 1976, s 28.

³³ Birger Steckzén, *SKF - En svensk exportindustris historia 1907-1957*, Göteborg, 1957, s 542; Lundberg 2009, s 283ff.

³⁴ Johnny Wijk, *Svarta börsen – samhällslojalitet i kris: livsmedelsransoneringarna och den illegala handeln i Sverige 1940-1949*, Stockholm 1992, s 54.

³⁵ Lundberg 2009, s 188ff. Se även Lennart Lundberg, *Lejdtrafik och kvarstad: den svenska lejdtrafiken och de norska kvarstadsbåtarna under andra världskriget med avsnitt ur kommandörkapten Tore Simonssons arkiv*, Karlskrona 1999; Terje Fredh, *Lejdtrafiken samt krigshändelser med västkustbor*, Lysekil 1978.

³⁶ Wijk 1992, s 55.

³⁷ Lundberg 2009, s 198f.

³⁸ Terje Fredh, *Dödsfarten och andra krigshändelser*, Lysekil 1981.

³⁹ Lundberg 2009, s 189.

⁴⁰ Lundberg 2009, s 279; Björn Fontander, *De onda åren: Sverige 1940-1945*, Stockholm 2006, s 214.

⁴¹ Fontander 2006, s 200.

⁴² Anders Johansson, *De glömda blockadbrytarna: krigsdramatik på svenska västkusten 1939-1945*, Stockholm 2016, s 380ff.

⁴³ Fontander 2006, s 209f; Johansson 2016, s 314f a.a.

⁴⁴ Åberg & Edwardsson 2000, s 11.

⁴⁵ Åberg & Edwardsson 2000, s 24ff.

⁴⁶ Terje Fredh, *Krigets konsekvenser*, Lysekil 1983, s 31.

⁴⁷ Åberg & Edwardsson 2000, s 106f.

⁴⁸ Åberg & Edwardsson 2000, s 108.

⁴⁹ Åberg & Edwardsson 2000, s 132f.

⁵⁰ Åberg & Edwardsson 2000, s 138f; Antonsson et al. 2005, s 146ff.

⁵¹ Åberg & Edwardsson 2000, s 91ff.

⁵² Eric B. Golson, *Did Swedish Ball Bearings Keep the Second World War Going? Re-evaluating Neutral Sweden's*

Role, PhD Candidate, Economic History Department, London School of Economics, London, 2011.

⁵³ Terje Fredh, *Kullagertrafiken (the blockade runners) mellan Hull och Lysekil-Brofjorden-Hunnebostrand 1943-1945*, Lysekil 1975, s 5.

⁵⁴ Erik Veum, *Det svenske sviket 1940-1945*, Oslo 2016, s 96.

⁵⁵ Barker 1976, s 191 uppger 23 knop; Fredh 1975, s 22, anger 40 knop. Se https://en.wikipedia.org/wiki/Gay_Viking, som anger 28 knop. 2018-12-06.

⁵⁶ Barker 1976, s 188.

⁵⁷ Fontander 2006, s 218. Svenska UD var informerade om bestyckningen men förutsättningen var att vapnen på varje skepp – åtta kulsprutor och fyra kanoner – hölls gömda när de befann sig på svenskt vatten.

⁵⁸ Fredh 1975, s 4.

⁵⁹ Fredh 1975, s 12.

⁶⁰ Fredh 1975, s 15.

⁶¹ Fredh 1975, s 27.

⁶² Barker 1976, s 208ff.

⁶³ Barker 1976, s 259.

⁶⁴ Rolph Wegmann & Bo Widfeldt, *Nödlandning Sverige: utländska nödlandningar i Sverige 1939-1945*, Näs-sjö 1991; Bo Widfeldt, *Tyska nödlandare 1939-1945: samt uppgifter om flygplan från Polen, Norge och Finland*, Värnamo 2007.

⁶⁵ Ragnar Linder, *Det var Bohus bataljon*, Stocksund 1948, s 37f.

⁶⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=wcdH7TOT5ls>. Publicerad 2015-04-13.

⁶⁷ Ulf G Eriksson & Gunnar Klasson, Lennart Karlsson (illustrationer och redigering), *Historien om Uddevalla*, Uddevalla 1995. I boken uppges: "... samme furir Magnusson som gav order om nedskjutningen över Uddevalla lyckades skjuta ned ännu ett av dessa plan

vid Gravarne (numera Kungshamn) senare under kriget. Den gången såg han planet sjunka i havet." Se även www.uddevallabloggen.se.

⁶⁸ "Luftvärnet slår till i Bohuslän: diplomatiska förvecklingar", opublicerat manuskript av Bertil Hallenberg, redigerat av Bibbi Hallenberg december 1991; sänt till Ulf Nyrén 2018-01-29.

⁶⁹ Barker 1976, s 248.

⁷⁰ Bertil Abrahamsson, *Västerhavsblänk: en skildring av livet på Hällö och Sotenäset under fyra sekel*, Smögen 2016, s 52f.

⁷¹ Uhrberg 1960, s 121ff; Abrahamsson 2016, s 52ff; Kungshamn 1996, s 373.

⁷² Veum 2016. Citatet från bokomslaget. Efter kriget dömdes dessutom 962 norrmän för landsförräderi.

⁷³ Anna-Stina Åbonde, "Norge öppnar naziarkiven", <https://svenska.yle.fi/artikel/2015/01/01/norgeoppnar-naziarkiven>, 2015-01-01.

⁷⁴ Bengt Hjelm, "Ömbol på M/S Sylvania 1943-1944, ljudinspelning på medföljande CD-skiva, spår 10, i *Di-alekt i Sotenäs*, Munkedal 2000.

⁷⁵ GLA Landsfiskalen i Sotenäs distrikt A I:7, 1942-11-22.

⁷⁶ GLA, Arkiv Landsfiskalen i Sotenäs distrikt A I:7, 1942-09-07 och 1942-09-08.

⁷⁷ Antonsson et al. 2005, s 111.

⁷⁸ Kungshamn 1996, s 369.

⁷⁹ Hindren finns fortfarande kvar vid platser som gränsövergången Vassbotten i Tanums kommun.

⁸⁰ Wijk 1992, s 233ff.

⁸¹ Wijk 1992, s 236, 23.

⁸² Wijk 1992, s 30.

⁸³ Wijk 1992, s 52f.

⁸⁴ Wijk 1992, s 112, 23.

⁸⁵ Wijk 1992, s 282.

*Den legendariska Soten i rykande storm och i salt-
rökens töcken.*

BILD: SJÖHISTORISKA MUSÉET.

Båtar från och över Soten

*”Det finns inga planer i luften
att komma någonstans på jorden
när man har jullen på land...”*

Träbiten nr 4 1972.

När jägarstenålderns människor började ge sig ut i de splittrade skärgårdarna måste de ha använt sig av båtar. De fysiska spåren efter dessa förstlingar i trä, näver eller skinn är borta men hypotetiskt sett borde två skilda båtbyggnadstekniker ha utvecklats: stockbåtar vilka urholkats genom eld och redskap eller skinnbåtar, där ihopsydda hudar eller näver spänts över en skelettlänkande stomme av exempelvis vide.¹ Den förstnämnda tekniken kan antagas ha varit vanligare i områden med tillgång till större träd, den sistnämnda i mer trädlösa regioner. Folkslag i arktiska områden, eller exempelvis på det skogfattiga Irland, kom att använda båtar i skinn ända in i modern tid – så kallade *curraghs*.

I de västnordiska farvattnen som Sotens, med närhet till forntidens mäktiga ekskogar, borde stockbåtar ha dominerat. Det saknas visserligen säkerställda fynd från det omedelbara närområdet men båttypen kan inte ha varit ovanlig.² I en studie från 2013 dokumenterades 52 stockbåtar, funna i nuvarande Sverige. I den äldre litteraturen förs stockbåtarna tillbaka till stenåldern, men de flesta av båtarna var relativt sent tillkomna, från vår tideräknings början fram till medeltidens slut.³ I vissa fall torde stockbåtarna ha gjorts mer sjösäkra genom att skvättbord ”syddes” fast med hjälp av uppvärmda granrotstrådar eller seg idegran. Vi vet också att träpluggar, dymlingar, har använts för att foga samman flera stockar i bredd.⁴ Troligen användes sten som barlast för att göra farkosterna mer stabila i kustvattens böljegång. De första båtarna paddlades men längre fram introducerades åror.

Hasslöf ser en möjlig utveckling från urholkade enstockskanoter till byggda båtar med platt, rundad eller kölformat underparti, stävar eller speglar i för och akter, flera bord, stödjande intimer och en del andra byggnadselement.⁵ Samtidigt pekar han på att det inte går att fastställa om en sådan kronologi och utveckling ägt rum.

I tidigare kapitel om Sotens första besökare har det framskymtats att jägare från de södra östersjökusterna troligtvis gav sig iväg på säsongsmässiga fångstresor utmed Kattegatts och Skageraks östra sidor. Arkeologer har, som vi diskuterat i kapitel IV, noterat likheter mellan den tyska Ahrensburgkulturen och de fynd som gjorts både i Norge och utmed den svenska västkusten. Det har framförts att skinnbåtar borde varit mer praktiska än stockbåtarna i denna mer hårdföra marina miljö. De förstnämnda tog större last, kunde enkelt dras upp på land vid behov, användas som tak eller gömställe på ett skär när det jagades säl. Enda nackdelen tycks ha varit att båtar gjorda av hudar regelbundet måste oljas in med fett eller hartser för att motverka sprickor och bristningar.⁶ Problemet med de presumtiva förhistoriska skinnbåtarna är dock att de alla försvunnit genom tidens gnagande tänder.

Stockbåtar kom däremot att användas långt in i modern tid. Vid jubileumsutställningen i Göteborg 1923 visades en sådan stockeka upp från Tjörn. Typen uppges ha varit i bruk på Orust under 1870-talet.⁷ Att stockbåten dessutom var sjövärdig visade fyra danska marinarkeologer 1999. De byggde en nio meter lång stockbåt genom att urholka stammen på en poppel och försåg den med segel av skinn. Färden från Frederikshavn till Öckerö tog tolv timmar. Syftet var att visa hur dansk flinta från Jylland hade hamnat i Bohuslän.⁸ En annan teori ger vid handen att flintan kommit hit med hjälp av isen, men genom experimentet fick idén om tidiga mesolitiska handelskontakter över havet ny näring.⁹

Det är rimligt att tro att det skedde en erfarenhetsvunnen utveckling av båtkonstruktionerna samtidigt som impulser kom utifrån, från mer avancerade kulturer. Under bronsåldern måste skeppsbyggnadstekniken tagit rejäla språng vilket med all tydlighet framgår via Bohusläns alla hållristningar. Nästan varje större hållristningsområde verkar ha försetts med de typiska stiliserade skeppen.

Vi vet inte hur förebilderna såg ut men några skeppsfynd från norra Europa kan ge vägledning. Ett av de mest omtalade fynden är de tre *Ferribybåtarna* från ca 1400 (f.Kr.), funna i den engelska floden Humber's mynning i nordöstra England. Ett av skeppen var omkring 15 meter långt med en bredd om 2,5 meter vilket tyder på att det kan ha byggts för längre havsfärder.¹⁰ Om våra världsarvsristningar tillkom under bronsåldern vore det inte otänkbart att skepp från andra sidan Nordsjön, på besök i norra Bohuslän, förutom avbildningar inspirerade till inhemska konstruktioner.

Fragmenten efter den så kallade *Hjortspringsbåden* är från ca 350 f.Kr och uppgrävd ur en myr på den syddanska ön Als. Båten anses vara det äldsta nordiska skeppsfyndet och var en del i en större samling krigsbytesoffer. Skeppet liknade mest en längre kanot och mätte omkring 19 meter. Båtens stävsnablar, dubbla i både för och akter, förefaller identiska med dem som återfinns på många hållristnings skepp. Om dubbelstävarna hade någon mer praktisk funktion eller tjänade som markerande utsmyckning är oklart. En och annan uttolkare av de bohuslänska hållristningarna menar att skeppen med sina stävsnablar i stället är avbildningar av båtar med utriggare; något som också är tänkbart.¹¹

Kom inspirationen till de många skeppsrisingarna efter besök hos främmande folk, var det skepp som tillfälliga besökare färdades med eller var de skepp som brukade förtöjas i de egna hamnlägena? Hällen, i Bottna, låg under bronsåldern betydligt närmre havet än i samtiden.

BILD: TORSTEN HÖGBERG, SHFA.

Själva båtkonstruktionen måste ha krävt otaliga arbetstimmar och skickliga hantverkare. De resurser som lagts ned antyder hur viktig båten måste ha uppfattats av den eller de som såg till att den byggdes. Vi kan genom ornamenteringar på paddlarna ana att båtarna inte enbart hade funktion som rationella farkoster i krig eller handel utan att de även var statussymboler – ett till synes tidlöst fenomen när det gäller båtar. Den som vill övertyga sig om företeelsen kan med fördel gästa någon samtida marina och betrakta överflödet av imponerande båtar som under ett par sommarmånader tillbringar större delen av sina liv i hamnens stillhet.

Ett par århundraden efter vår tideräknings inledning började båtar att sammanfogas med nitar i metall. Ett exempel kan ses från Sønderjylland genom *Nydamsskibet* från 320-talet e.Kr. som var hela 23 meter lång, byggd i ek och roddes. De fynd som tidsmässigt följer visar på en allt mer avancerad byggnadsteknik. Det kan antagas att ingivelsen, och kunskapen att bygga större och sjövärdiga fartyg, kommit via handelskontakter med folkslag kring Medelhavet. Likheterna mellan de nordiska skeppens konstruktioner och skepp från södra Europa är ofta påfallande, om än det verkar ha tagit åtskilliga sekler innan de mediterrana inslagen kom i bruk i det fjärran Norden. Hällristningsskepp i Gisslegärde, Bottna socken, tyder på sådana möjliga influenser.¹²

Segelfartygens tid

Noterbart är hällristningsskeppens avsaknad av segel.¹³ Segel var i bruk i Egypten redan omkring det fjärde årtusendet f.Kr., något som framgår av målningar på keramik och bevarade båtmodeller i gravar.¹⁴ Fenicier och greker seglade något årtusende senare över Medelhavet och Svarta havet i sjöfararfolkens koloniseringsiver. Segeltekniken borde rimligen ha spridits till norra Europas utmarker under denna långa tidsperiod, men allt tyder på att det dröjde. Avbildade segel ses förmodligen först på gotländska bildstenar, vilka daterats till 700-talet. Även Sparlösastenen, tidsbestämd till 800-talet, har försetts med ett seglande skepp.¹⁵ Ett segelutrustat gravskepp, som hittats vid Stavanger, har också härletts till samma århundrade, varför det förefaller troligt att det är först nu som tekniken nått nordiska farvatten. Varför nordborna anammade skeppsbyggnadstekniken men inte segling förefaller både gåtfullt och svårförklarligt. En möjlig orsak är att rodd- och paddeltekniken under generationer bedömdes som enklare och säkrare än att segla. Ett hårt arbetande roddarlag kunde attackera snabbare än ett segelfartyg, som dessutom avslöjades långt i förväg genom segel och mast, och vars framfart var beroende av rätta vindar.¹⁶

Om de nordiska sjöfararna under lång tid förefaller mindre utvecklade i förhållande till sjöfararna i Medelhavet, Röda havet och utmed de arabiska kusterna, tog de från 700- och 800-talen igen saken med råge. Utvecklingen kan inte uppfattas som annan än att det skedde en teknikrevolution. Båtarna kom att byggas i klink, försågs med köl och riggades med segel – om än de fortfarande roddes vid behov. Långskeppen var smäckra, grundgående och sjövärdiga. Än i dag står dessa långskepp som främsta symbol för den epok vi kallar vikingatid. En betydande del av det efterlämnade nordiska kulturarvet från tiden kan hänföras till just skeppsbyggnad och navigation.

Vid Vikingskipshuset på Bygdøy i Oslo kan Norge ståta med några av de mest spektakulära skeppsfynden från vikingatiden. *Gokstadsskeppet* har genom dendrokronologi – det vill säga datering med hjälp av årsringarna vilka jämförts med mätserier från virke av andra träd – bestämts till 890-talet. Det grävdes under 1880-talet fram ur en gravhög i Gokstad, nära Sandefjord. Det nära 24 meter långa skeppet hade använts vid gravsättningen av en i dag okänd man. Det var ytterst välbevarat tack vare att det förpackats i blålera. Eftersom gravplundrare varit framme var lösfynden få men skeppets tidlösa skönhet har fått tjäna som modell för hur vi uppfattar vikingatidens fartyg.¹⁷

Det något mindre *Osebergsskeppet* frilades ett par decennier senare, också i en gravhög men norr om Tønsberg. Skeppet har daterats till 830-talet och kom även det att bevaras tack vare platsens lerhaltiga jordar. Även denna grav var plundrad men arkeologer fann vid utgrävningarna resterna av en yngre och en äldre kvinna vilka begravts tillsammans med 15 hästar, fyra hundar och en ox. I skeppet fanns dessutom en mängd utrustning och husgeråd som de döda skulle ha med sig till nästa liv. Att utgrävarna fann två kvinnor och ingen man ombord har resulterat i teorier om kvinnornas samhällspositioner. De båda har setts som *Osebergsdronningen* respektive en offrad trälinna.¹⁸ Eftersom mansskelett saknades uppkom en diskussion om även en man hade begravts men vars benrester senare bortforslats. Till skillnad från Gokstadsskeppet har Osebergsskeppet, med en mängd träsniderier och djurornamentik, mer uppfattats ha haft ceremoniell betydelse.¹⁹ Genom fynden finns det en god uppfattning om hur tidens så kallade långskepp såg ut. Deras storhetstid i nordsjöländerna förefaller ha varit förbi under slutet av 1000-talet eller möjligen under 1100-talet. På Hebriderna, mellan den skotska västkusten och längs Irlands nordkust, fortlevde emellertid skeppstypen ända in på 1600-talet i namnformen *birlinn*.

Även i Danmark har viktiga fynd gjorts av skepp. I slutet av 1000-talet sänktes fem vikingaskepp i Roskildefjorden, förmodligen i syfte att spärra av en farled. De kom att grävas upp under 1960-talet och finns i dag att beskåda på *Vikingskibsmuseet* i danska Roskilde. Ett av skeppen var byggt på Irland och ger eftervärlden ett påtagligt bevis på tidens långväga kontakter. För svensk del finns en lämning från tiden, men av ett handelsskepp. *Åskekärrskeppet* grävdes fram norr om Alafors, på ”svenska sidan” om Göta Älv. Fyndet var 16 meter långt, av typen knarr, och daterades till 930-talet. Det återfinns numera på Göteborgs Stadsmuseum.²⁰ Knarren hade högre bord än långskeppen, kunde därmed klara högre sjö, tog mer last och var i huvudsak avsedd att seglas. Åtskilligt tyder på att knarren genom sin lastkapacitet var det vanligaste skeppet vid tiden.

Sjötrafiken utmed Sotens kuster – vilket kan ses genom norröna sagor liksom Snorre Sturasons norska konungasagor – måste ha varit omfattande. Trots uppgifterna har inte ett enda fynd av vare sig långskepp eller knarrar hittats och grävts fram i något syrefattigt sedimentlager inne i vikarna eller i strandzonerna, numera torrlagda genom landhöjningen.

Från 1200-talet och under de närmast följande århundraden blev den till synes otympligare och betydligt högre *koggen* det mest frekventa av de större fartyg som for förbi kusterna. Koggen var ett utpräglat transportfartyg. Typen blev symbol för Hansans handel och maktposition i Östersjön och utmed nordsjökusternas städer och handelsplatser. Koggarna transporterade salt och annat gods till eller förbi Bohuslans kuster. Tillbaka förde de torrfisk och sill till hemmahamnarna. De var byggda utan köl och i kravellteknik i botten, det vill säga borden låg mot varandra kant i kant, och inte omlott som vid klinkbyggning. Det medförde att koggarna inte kantrade som andra fartyg när de blev ståendes på bottenarna vid ebb. Däremot byggdes sidorna, bordläggningen, vanligen på klink. Den skränkta sågklingan var känd sedan romarrikets dagar men det verkar som om skeppsplankorna först nu började sågas. Tidigare skepp hade byggts med plank som kluvits med yxa och kilar.

En ordinär kogg på 20 meter kunde ta upp till 80 ton last, var enmastad och bar liksom de tidigare vikingaskeppen råsegel.²¹ Det finns flera fynd av vrak efter koggar, bland annat hittade dykare resterna av skeppstypen i Mollösund 1979.²² Koggen fick rykte om sig att ha haft dåliga seglingsegenskaper. En förklaring var de höga borden som gärna tog vind men provseglingar i samtiden har åtminstone reviderat sjövärdigheten. Att typen behöll sin ledande ställning under hundratal år kan också ses som ett gott bevis på koggens funktionalitet och sjöduglighet.

Slaman i Ulebergshamn

Ett av de mest omtalade skepp som seglat på Soten sover sin törnrosasömn i sedimenten innanför bryggorna vid Ulebergshamns småbåtshamn. Vrakets namn är okänt liksom om det verkligen ägts och sänkts av den beryktade redaren David Slaman [namnet finns i ett otal stavningsvarianter som Slaugman, Slagman, Slogman, Sloman, Slaaman och Schlaman]. Möjligen tack vare dessa tolkningsbenägna oklarheter har såväl vrakresterna som Slaman blivit föremål för legendbildningar. Händelserna har inte bara resulterat i folkliga berättelser. Även forskare av facket har kastat sig in i diskussionerna. I dag känner vi via gediget arkivarbete visserligen till åtskilligt om släkten Slamans förehavanden men mycket av själva kärnhistorien förblir dold.

Upprinnelsen till det hela var att den förmögne holländske redaren David Slaman, efter landskapets övergång till Sverige 1658, borrade fyra eller fem av sina skepp i sank för att sedan segla bort med sin förmögenhet. Anledningen till åtgärden skulle ha varit att den svenska flottan sökt rekvirera skeppen. Slamans påstådda protesthandling blev snart till en spännande sägen.²³ I en skrift om händelsen berättar Sölve Wikström, uppvuxen i samhället, om hur han som barn på 1930- och 1940-talen ofta fick höra historierna berättas. I vikens innersta del skulle redaren dessutom haft sitt ståtliga hus. Det sägs att när portarna eller grindarna stängdes för natten, så hördes det ända upp till Tossene: något som underbygger bilden av hur rik denne Slaman var.²⁴

David Slaman var emellertid med stor sannolikhet två personer. Den äldre av dem tycks ha blivit bofast i Ulebergshamn där han är nämnd under 1590-talet. Det kan tänkas att han etablerat sig under 1500-talets sillfiskeperiod och blivit kvar. En förklaring kan vara att Ulebergshamn med sitt skyddade läge vuxit till en betydande utförselhamn av ved, virke och timmer. 1610 fanns här förutom Slaman minst tre andra skeppare. Bevarade dokument från 1609, samt 1620-1624, visar att han lånat ut betydande summor till danska adelsmän. Att han dessutom hade en hög samhällsposition framgår av att hans hustru blev bjuden till middag när biskop Nielsøn for på sin beryktade resa genom norra Bohuslän. Några år senare fick familjen dessutom härbärgera ett kungligt danskt sällskap på deras färd från Oslo till Köpenhamn. Uppdraget måste ha varit ytterst hedrande.²⁵

Utsikt över Ulebergshamn. Vid tiden för Slamans äventyr borde havet gått omkring halvannan meter högre än i dag.

Att förmögenheten skapats genom skeppsfart och handel förefaller troligt liksom att en del av rikedomarna kom att bestå av jordinnehav. Slaman den äldre var ägare och delägare till flera skepp – som *Huide Suanne* [Vita Svanen] – ett fartyg som seglade på Medelhavet. Den senare trafiken kan sättas i samband med införsel av salt från Spanien och andra medelhavsländer; något som kom att beteckna skeppen som *spanienfarare*.²⁶

Något ovidkommande i sammanhanget, men som onekligen broderar ut historien, är att den äldre Slaman också är känd för sina tvister med kyrkoherden i Sotenäs pastorat, Vitus Pederssøn Petreius. Redaren hade inte deltagit i den obligatoriska nattvarden under fem år och blev följaktligen satt i bann av prästen. Slaman meddelade att han begått det heliga sakramentet i andra kyrkor. Han ville definitivt inte ha syndernas förlåtelse av Pedersen, som påstods ha kallat Slamans hustru Karin för djävul. Tvisten pågick i både kyrkliga och världsliga domstolar och slutade 1630 med förlikning. Sex år senare avled den förste Slaman.²⁷ Han kan därför inte sättas i samband med sänkningen av skeppen som, om de ägt rum, måste ha skett efter 1658.

Efter en längre tvist om det stora arvet gick en del till Evert Wind i Greifswald men också till namnen David Slaman. Att delar av arvslotten gick till en person boendes i Mecklenburg-Pommern har tolkats som att det var här den förste Slaman hade sina rötter. Vi vet att sjöfarare från de norra Östersjökusterna varit djupt involverade i 1500-talets sillhandel så bakgrunden är fullt möjlig. Att Slaman beskrivits som holländare kan ha berott på att han förmodligen haft affärsförbindelser med Holland.

Brattö tillbakavisar däremot i en omfattande undersökning att den yngre Slaman varit son till den äldre. I stället menar han att den yngre möjligen varit en brorson som i så fall borde ha varit född åren omkring 1600. 1628 återfinns den yngre av dem i mantalslängderna och han gifte sig senare med Anna Olsdotter, troligen syster till en annan skeppare från orten. Den yngre Slaman förefaller ha varit en minst lika framgångsrik redare och affärsman som den äldre, möjlige, farbrodern.²⁸

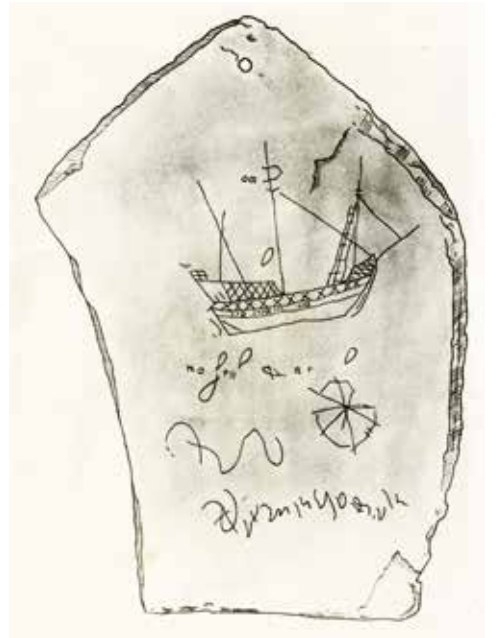
Trots den äldre Slamans konflikter med kyrkan, eller kanske tack vare, donerade familjen en predikstol till Tossene kyrka 1635. Brattö har lagt ned ett detektivarbete på att reda ut vilka donatorerna var och deras inbördes släktskap. Trots detta ligger åtskilligt öppet för tolkningar. Predikstolen från 1630-talet med sina inskriptioner hamnade så småningom på kyrkvinden när den nya kyrkan i Tossene invigts.

Att lokala redare fick problem efter det svenska förbudet mot bondeseglation och handelsjöfart är givet. Domstolsprotokoll visar att båtägare faktiskt sålde sina farkoster till norrmän, så det kunde ha varit ett alternativ för en skeppsägare. Det mest tilltalade valet borde ha varit att söka burskap i någon närbelägen stad varifrån redaren kunde fortsätta sin verksamhet. Frågan kan ställas om en framgångsrik affärsman i någon protestyttring verkligen skulle avhända sig sin egendom på detta fatala sätt? Inte heller lär den yngre David Slaman ha seglat bort med sina rikedomar; i stället avled han 1682 i Tossene socken som en av områdets mest förmögna invånare. Hur han löste problemet med de svenska myndigheternas förbud är därför oklart. Brattö föreslår att han kanske i stället för sjöfart kom att ägna sig åt sina jordegendomar.²⁹

Av de uppgivna fyra eller fem skeppen kan möjligen två återfinnas. Förutom inne i viken vid Ulebergshamn ligger ett vrak sydost om Knivsholmen, utanför inloppet till hamnen. Det finns också uppgifter om att ytterligare två vrak skulle finnas norr om denna holme. Göteborgs Amatördykarklubb inledde i slutet av 1940-talet dykningar utanför Knivsholmen där ett av de så kallade slamanskeppen [kallat Slaman I] misstänks ha hamnat. Skeppet var ett 22 meter långt kravellbygge där allt trä ovan botten var ödelagt av skeppsmask. Dykarna fann inte särskilt mycket, mest kakelrester.³⁰ Stäven saknades vilket kan ha haft sin orsak i att stenarbetare tidigare gjort ett försök att med hjälp av en kran dra upp vraket på land.³¹

Fyndet av skifferplattan inne i Ulebergshamns vik fascinerar. Vår det en avbildning av det sjunkna skeppet?

BILD: GÖTEBORGS SJÖFARTSMUSEUM.

Sommaren 1966 anlände dykarklubben till det andra vraket inne i Ulebergshamnsviken [Slaman II] för att mudderspola resterna. När dykarna tagit bort sju åtta kubikmeter dy och blålera visade det sig att fartyget saknade botten. Vid undersökningen hittades ett intakt så kallat Bartmanskrus som daterats till slutet av 1500-talet och tillverkat i Köln.³² De fann också smärre nyttföremål samt en skifferplatta. Den senare har vållat intresse då den, förutom ett antal svårtolkade inristningar, även avbildar ett skepp – kanske det sjunkna? Föremålen skall ha legat ”inbäddade i den grågröna smidiga dyn, som fyllde vrakets inre, och förhindrade en mer fullständig undersökning”.³³ Dykningarna gav alltså ingen mer exakt kunskap om skeppens ålder eller hur de hamnat på platsen. Inget motsäger dock att skeppen varit från 1600-talet, att de hade sänkts eller att de skulle kunna ha ägts av någon av de båda Slamanarna. Möjligen skulle en dendrokronologisk undersökning ge det slutliga svaret.

Wikström, som i likhet med många andra ägnat händelsen intresse, presenterar en teori. Han pekar på att Rutger von Ascheberg och Börje Månsson Schecktas omtalade tyska ryttare, vilka förlagts till en del hemman i Sotenäs, skulle sändes hem efter kriget 1660. Kronan behövde låna skepp för transporter som dessutom måste byggas om för att härbärgera ryttarnas hästar. I Marstrand beslagtogs 20 fartyg och Slaman borde ha varit medveten om vad han som skeppsägare hade att vänta. För att undvika dessa kostnader och plikter skulle han ha valt att sänka sina skepp.³⁴ Problemet, som Wikström även pekar på, är att den yngre Slaman vid tiden, så vitt kan ses, endast ägde mindre skepp som kronan knappast hade något intresse av.³⁵ Den kulturhistoriskt intresserade Krantz menar dock att sänkningen måste ha skett under krigstillstånd och skriver ”att i fredstid försöka komma undan kronans krav genom att utanför husknuten sänka fem skepp måste anses vara ett huvudlöst företag.”³⁶

Det mest intressanta är ändå hur berättelsen om David Slaman och hans skepp i Ulebergshamn fortsätter att fascinera. Kanske är det just avsaknaden av handfasta bevis som gör att eftervärlden fritt kan välja att tro eller inte tro att vrakresterna i den grågröna dyn, för mer än 350 år sedan, varit den rike David Slamans skepp.

Snipor, snekkor och jollar

Parallellt med utvecklingen mot större och storstilade skepp med mer långväga ambitioner, och som vanligen tycks fånga marinintresset, finns och fanns det givetvis mindre fartyg som användes i skärgården av lokala kustbor och fiskare.

Den omtalade hällristningen från Södra Ödsmål i Kville, avbildad i kapitel XI, visar två fiskande män i en ganska minimal farkost. Även den tog sannolikt lång tid att bygga och kunde endast användas i det kustnära området men pekar på en tes som länge varit vägledande för kustbefolkningen: att inte bygga båtar större än behovet. Båten var ett redskap och viktigast var dess funktion. Hur många av dessa mindre farkoster som rots eller seglats fram över Sotens vatten från bronsåldern och senare kan vi aldrig veta. Vi kan fortfarande se deras efterträdare guppandes vid bryggorna: små ekor och plastbåtar med plats för ett par personer. Åke Fredsjö (1913-1978), landsantikvarie i Göteborgs och Bohus län och chef för Uddevalla museum, såg i dessa småbåtar en förbindelseänk från bronsåldern ända fram till 1950-talet: två män som fiskar tillsammans.³⁷ Traditionen har fortsatt. Den som far ut en stilla sommarkväll på Ösöfjorden, väster om Knivsholmen, eller norr om Öbergs tånge – liksom på många andra välkända fiskeplatser vid Soten – finner än i dag småbåtar med ett par fiskare som hoppas på bergtorsk, vitling eller några makrillar till kvällsmat. Detta fiske för de förhoppningsfulla verkar inte ha upphört efter Fredsjös iakttagelse på 1950-talet.

Småbåtarna var bruksföremål och när de tjänat ut, såvida de inte först gått till botten till fromma för skeppsmasken, var förmodligen att bli till bränsle eller omformas till andra bruksföremål i ett virkesfattigt kustområde. Hasslöf, som avhandlat landskapets historiska båtar skiljer också mellan det han kallar sjögående farkoster å ena sidan och flod- samt strandfarkoster å andra. Han menar att man i den senare kategorin finner mycket som är tillfällighetsbetonat och dilettantmäsigt. Den stora skiljelinjen dem emellan är förekomsten eller avsaknaden av köl.³⁸

Den seglande *snipan* eller *snekan* är ett gott exempel på sådana mindre kölförsedda båtar. Typen är spetsgattad, det vill säga den har en närmast spetsig stäv i både för och akter. Den är sällan över åtta meter lång, har ganska låga fribord och är vanligen öppen. Många detaljer som segel och rigg understryker en traditionstrohet mot det som kan antagas vara utmärkande redan för över 1000 år sedan.³⁹ Vad som kan ses är att den fungerat väl i kustvattnen under sekler, och med något större ambitioner än de ekor och småbåtar som enbart roddes fram. Med *snekan* vågade sig strandsittaren längre ut och den blev flitigt använd vid hemmafiske.

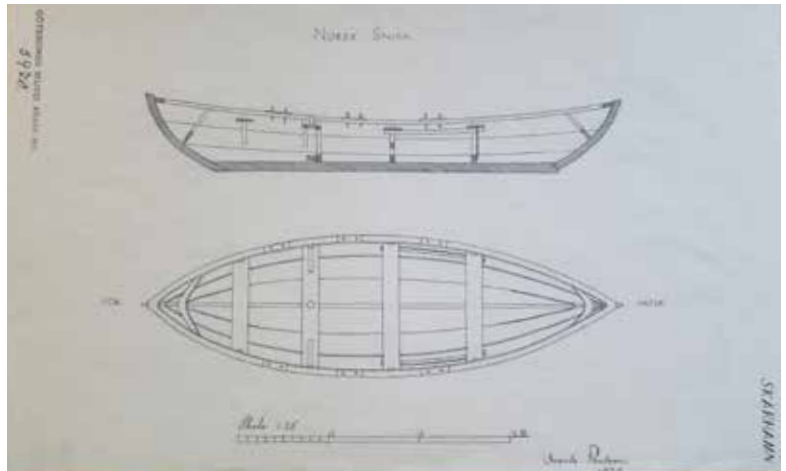
Hasslöf blir poetisk och möjligen något gubbsjuk när han beskriver denna karaktärsbåt vid de bohuslänska kustsamhällena långt in på 1900-talet. Än i dag kan en och annan ses vid någon brygga men betraktas numera mest som rariteter:

"Dessa "hardangersnipor" är som femtonårs flickebarn, fjäderlätta på vattnet, slanka och behagfulla i linjerna men för spröda att lita på i Skagerraks sjögång och pressade vindar [...] i Bohuslän har de förblivit gäster, men som sådana kära och gärna kvarhållna".⁴⁰

I Sotenäs blev *trebordningen*, vilken också kallades *hardangersnipan*, vanlig. De norska storskogarna kunde länge förse båtbyggarna med mycket breda bord, gärna tre, därav båda namnformerna. En god portion av influenserna i norra Bohuslän när det gällde de mindre båttyperna kom från södra Norge. Orust och de omkringliggande trakterna utgjorde däremot ett eget båtbyggarområde.⁴¹ Som rodd- eller segelbåt kom den sjövärdiga jullen att bli ett vanligt inslag på Sotens farvatten. Båttypen blev, vid sidan av den mindre bäriga ekan, en viktig allroundbåt på Soten.⁴²

Ritning till norsk snipa.
Det är oftast små detaljer
som skiljer typen med
sina många namn.

BILD: GÖTEBORGS
STADSMUSEUM.

De många namnen – *snipa*, *snekka*, *färing*, *tre-*, *fyra-* eller *fembording*, *robåt*, *kåg*, *vässing*, *lillebåt*, *koster*, *jakt*, *makrillgarnbåt*, *tull-* och *lotsbåt* – och användningsområdena för samma grundtyp av båtar talar för dess ålder och vida spridning.⁴³ Samtidigt menar förre landsantikvarien Carl Cullberg att skilda verksamheter som fiske, skärgårdstransporter eller fraktfart skapat olika behov av båttyper. Han uttrycker saken som att ”finns inte behovet så finns inte båten”.⁴⁴ En likartad analys gör den tidigare chefen vid Sjöhistoriska museet, Sibylla Haasum, som menar att ”... båtar kan aldrig betraktas separat. De måste sättas i relation till sociala, ekonomiska och politiska förhållanden i det samhälle och i den tid de existerar”.⁴⁵ Den som betraktar bilder på förtöjda båtar i hamnlägen från förr, och i samtidens marinor, kan fundera på saken.

Det maritima arvet hålls givetvis levande i ett landskap som Bohuslän. Forskare av facket, museer, hembygdsforskare jämte en mängd intresserade privatpersoner under åren gjort stora insatser för att hålla både traditioner och kunskaper vid liv. Ett av många exempel kan ses i Föreningen Allmogebåtar och skriftserien *Träbiten*.⁴⁶ Att nagelfara denna, liksom den övriga marina historien i ett kort kapitelsnitt, kan uppfattas som både övermaga och onödigt med hänsyn till den uppsjö av samlingar och litteratur som redan finns i ämnet. För den som vill orientera sig mer i disciplinen ”kustnära farkoster” hänvisas exempelvis till *Bohuslänska båtar – en historisk översikt*, utgiven av Föreningen Allmogebåtar.⁴⁷ Även *Människor och båtar i Norden*, utgiven av föreningen Sveriges sjöfartsmuseum ger en värdefull belysning av ämnets mångfald.⁴⁸ Den som vill se traditionsbåtar i mer verkligt skick kan bege sig till Bohusläns museum och dess båthall eller Bassholmen vid Malö strömmar.⁴⁹

Ut till fiskeskär

Två huvudsakliga synsätt har präglat bilden hur dristiga de bohuslänska, och kanske andra nordiska fiskare, var under tidigare sekler. Den ena pekar på att en underlägsenhet kan ses i förhållande till andra fiskande europeiska nationaliteter som holländare, engelsmän, fransmän, basker och portugiser. Under 1500- och 1600-talen gav dessa iväg allt fjärran i jakt efter val, sill och fisk. De kom därmed att utveckla ett verkligt sjömanskap. Hasslöf menar att den fiskerinäring som under äldre tider bedrevs i Norden så gott som uteslutande skedde i strändernas närhet i små, öppna båtar. Först under 1800-talet uppstod behovet av större båtar när mer avlägsna fiskeplatser började exploateras.⁵⁰

Det andra perspektivet pekar på att delar av fiskarbefolkningen betydligt tidigare än så, åtminstone kring sekelskiftet 1600, sökt sig längre ut som väster och norr om Jylland i sökandet efter torsk, kolja, rocka och långa. Dessa oförvägna män måste haft behov av rejäla farkoster.⁵¹ I vilken omfattning detta mer långväga fiske skedde är högst oklart. Uppgifter finns exempelvis att backebåtar ägdes av lag på 1700-talet, något som indikerar bäriga båtar.⁵² Hasslöf tycks inte ha varit helt avvisande till betraktelsesättet. Frågans oklarhet kan ytterst förklaras med bristen på forskning.

Ett tredje både-och-perspektiv levererades betydligt tidigare än så. Redan 1923 menade Valdemar Haneson och Karl Rencke, i en historisk översikt över det bohuslänska fisket, att det skett på två sätt: dels ett inomskärsfiske längs hela kusten och dels ett fiske 4-5 landmil från land och på danskt vatten under Skagen. Krigiska förvecklingar, stängda gränser och 1700-talets sillinvasioner medförde att detta mer långväga fiske inte blev mer omfattande och skeppsbyggnationen därefter.⁵³

De kustnära trakterna var, förutom under sillfiskeperioder, glest befolkade. Strandsittarnas fiskelägen var ytterst små och bestod vanligen av en handfull hus och bodar där de kompletterade havsfångsterna med mindre jordbruk.⁵⁴ Ur ett perspektiv kan strandsittarna ses som torpare; fisket var en lågskalig och säsongsbetonad bisyssla. Fångsterna gav föda till det egna hushållet, eller kunde kanske bytas mot andra livsmedel hos närbelägna bönder. Själva verksamheten, förutom när sillen gick till, skapade aldrig någon lokal penningekonomi att tala om. När sillstimmen slutade gå in mot kusterna försvann även de resurser som byggts upp under sillfiskeperioderna. Det kapital som skulle kunna ha skapat en verklig oceangående fiskeflotta ackumulerades aldrig. Den svenska frihetstidens misslyckade försök att starta fiskeribolag nådde heller aldrig Sotens kuster; de förspillda satsningarna tycks ha varit förbehållna orterna kring Göteborg.⁵⁵ Vid fiskelägena på västra Orust och Tjörn hade ändå mer initiativkraftiga fiskare börjat bege sig allt längre ut på jakt efter långa och torsk. Den mest sannolika förklaringen är att ett långvarigt kustfiske tömt deras skärgårdsvikar på större fiskarter. Det blev nödvändigt att söka nya fångstplatser. Med tvåmastade och däckade fiskebåtar gav sig öborna förbi Skagen, för att fiska ovanför Jyllands kuster eller i kanten av Norska rännan. Resorna tog tid. Uppgifter från mitten av 1750-talet talar om fyra till sex veckor till sjöss varför båtarna måste vara tillräckligt stora för att hårbärgera manskap, vatten, proviant och inte minst fångsterna.⁵⁶ Även mindre odäckade båtar, *backebåtar*, med sex till åtta mans besättning, började utnyttja Skagerrak som fiskeplats. Under somrarna gick de ända ut till Skagen.⁵⁷ Vad som kan ses är en klustereffekt vilket kom att prägla de bohuslänska fiskebygderna ända in i modern tid. I hög utsträckning har skilda fiskelägen specialiserat sig på olika former av fiske och och använt skilda typer av båtar. Saken kan förstås som att någon skeppare visade vägen, gick det bra följde släktingar och närboende exemplet.

Två typer av större seglande fiskefartyg kom att utvecklas för att erövra mer fjärran farvattnen: *bankskutor* och *sjöbåtar*. De förstnämnda var vanligen på 18-23 meter i kölen. De riggades ofta med tre master där endast mesanmasten, det vill säga den aktre masten med sitt snedsegel, fick stå kvar när skutan ankrats upp på en fiskeplats.⁵⁸ Besättningen gav sig därefter ut i småbåtar, *lillebåtar* eller *skibbåtar*, lade ut backor eller tog torsk, rocka och långa med handsnöre. Skeppstypen, med det långa skrovet, var tung i vändningar och låg med sina råsegel dåligt på kryss. Bankskutorna ansågs dessutom svåra att hantera i storm. Inte desto mindre blev detta den tongivande skutan när de bohuslänska fiskarna började ge sig allt längre ut.

Från 1850-talet började bankskutorna ersättas av sjöbåtar. Med sina korta, skarpa och djupa undervattenskroppar, och helt annan uppsättning av segel, var de betydligt mer lättseglade. De var som gjorda för öppna och oroliga hav. De kunde ”vända på en femöring” och har beskri-

Bankskutorna behöll under lång tid sin ställning trots att de ansågs svåra att hantera i storm. Observera den rundade formen och storleken på lillebåten på däck.

BILD: TECKNING JACOB HÄGG/
SJÖHISTORISKA MUSÉET.

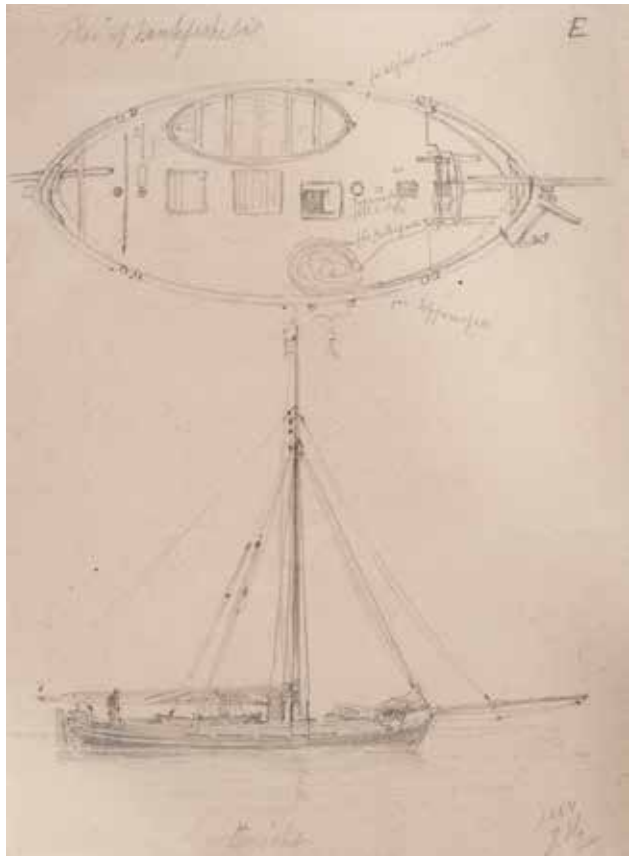
vits i målände ordalag, där de kom att "rida som ejdrar på vågorna".⁵⁹ Likväl ansågs de "ganska vilda" när det stormade.

Det är vid denna tid fiskerinäringen på allvar skall förändra hela Sotenäs. Så sent som 1859 var endast 36 mindre fiskebåtar hemmahörande i Sotenäs hamnar. Det skall jämföras med de omkring 50 större båtar vilka hade Orust och Tjörn som hemmahamnar. 25 år senare fanns det 13 sådana fiskebåtar även i Sotenäs vilka i huvudsak fiskade vid Jutska revet. De tidigare fiskebåtarna, mest avsedda för kustnära fiske, hade ersatts av mer sjövärdiga båtar, avsedda för storbackefiske.

Den engelska kuttern blev en omtyckt allroundbåt i Bohuslän, framförallt i de så kallade storfiskebygderna, i landskapets mellersta del. Båttypen var kraftigt byggd, sjöduglig och en snabb seglare som passade såväl backefiske på Atlanten som makrilldörje på Nordsjön.⁶⁰ I England hade den tvåmastade fartygstypen används som seglande trålbogserare. I och med ångträlarnas intåg under slutet av 1800-talet blev ett stort antal träbyggda fiskebåtar omoderna. De såldes billigt till andra nationer; ett faktum som passade de inte alltför kapitalstarka svenska fiskarna. I Sverige fick båttypen heta *kutter*, sannolikt efter engelskans *cutter*. Med sin raka stäv, långa smala skrov med skarpa bottnar *skar* fartyget genom vågtopparna vilket kanske gav typen dess namn. Även de kutterar som hamnade i Sverige blev så småningom motoriserade, med påföljd att många byggdes om för att anpassas till fraktfart. De kom ofta att förses med styrhytt.⁶¹ För fiskaren blev kuttern på havet vad hästen var för bonden till lands. Detta till trots inspirerade inte kuttern till konstruerandet av några mer specifika bohuslänska farkoster.⁶² I grannlandet Danmark fick kuttern däremot betydelse för fiskebåtarnas utveckling. På svenska västkusten blev det i stället *kostern* som stod som mall för utvecklingen av den moderna trålaren.

Fram till 1910 hade 274 kutterar seglat över till Sverige; flera hamnade i Sotenäs men de flesta gick till fiskelägen på Orust och Tjörn.⁶³ Förutom fiske kom fartygstypen, med sina goda seglingsegenskaper och lastutrymmen, även att användas till fraktfart under decennierna som följde. Kuttern blev likt snekkan en karaktärsbåt i åtskilliga fiskelägen.⁶⁴

I berättelsen om de fartyg som präglat Soten och dess kuster intar dessa fiskefartyg en central

LL 667 Asta är bevarad till eftervärlden tack vare insatser av ideella krafter. En gång i tiden hade hon sällskap i Sotens fiskelägen av tjugotals liknande fiskebåtar...

ställning. I flera andra avsnitt i denna skrift har deras historia framskyntat och det går, åtminstone än så länge, inte att tänka sig ett bohuslänskt fiskeläge utan de lite runda och vitmålade GG-, MD-, UA-, LL- och SD-märkta båtarna – trots att de blivit allt mera sällsynta. I takt med att båtarna och deras besättningar i hög grad lämnat Sotenäs kajer förbleknar också kunskaperna om skeppen och livet ombord – om än Eskil Sewerinssons förteckningar av fiskebåtar från Smögen, liksom insatser av andra hembygdsforskare, får oss att minnas dem. Arbetsplatsen fiskebåten har blivit närmast museal. Ett sådant minne är den över 100 år gamla och k-märkta fiskebåten LL 667 *Asta* som haft Smögen som hemmahamn sedan 1937. 1981 övertogs *Asta* av den ideella föreningen *Töllar ö Seiel*, vilken har som mål att se till att fiskebåten bevaras till eftervärlden.

Ungefär samtidigt som de engelska kuttrarna förtöjdes vid Bohusläns bryggor inleddes, som påpekats, motoriseringen av den svenska fiskeflottan. Introduktionen skedde främst under åren 1901-1905. Ett stort antal fiskebåtar installerade råolje- eller fotogenmotorer med nästan löjligt låg prestanda, sett ur dagens perspektiv. Motorer på 5-12 hästkrafter kunde driva båtar på åtskilliga ton mot ovilliga vindar, vågor och strömmar. Förändringen skedde dock inte över en natt. Så sent som 1923 imponerades författarna till en bok om det svenska fisket att ”ända upp till 50 hästars motorer användas numera i de moderna sillfiskebåtarna”.⁶⁵ Segel förblev under lång tid ett nödvändigt komplement men det fanns också de som envist fortsatte att hålla kvar vid vindkraften. Leon Larsson, redare på Fläskön utanför Fjällbacka, satsade så sent som under 1890-talet på segelfartyg. Hans menade att ”det skedne och dyre kölet kan aldrig konkurrera ut segelkraften, som kommer till oss gratis”.⁶⁶

Tiden har ändå kallats för ”det moderna och egentliga havsfiskets genombrottsperiod i Bohuslän” vilket i hög grad måste tillskrivas förändringarna av fångstfartygen.⁶⁷ Det är från denna tid som den karaktäristiska vita träfiskebåten, som vi i dag kanske mest kan se på foton och vykort, blev liktydigt med Bohusläns fiskelägen. När fiskeflottan fortsatte att utvecklas skapades en fartygstyp som var mera stabil och som tålde betydligt tuffare tag även ute på Atlanten. En pådrivande orsak var också att det 1937 tillkom nya byggnadsregler för svenska fiskebåtar. Standarden höjdes, och säkerheten ombord blev mer uppmärksammas än tidigare.⁶⁸ Så småningom började de nationella eller lokala särdragen att upphöra. Större fiskebåtar världen över kom alltmer att likna varandra.

Få båtbyggare vid Soten

I Bohuslän hade båtar i huvudsak kommit att byggas på Orust och dess närområden eller längst upp i norr där begreppet *kosterbåt* blivit synonymt med öarna. Verksamheterna hade en given karaktär av lågskalig hemslöjd. Legendariska båtbyggare med gedigna kunskaper byggde båtar efter beställarens önskemål men kanske mest efter eget huvud. Vid förrförra sekelskiftet började allt högre krav att ställas på farkosterna vilket gjorde att det hantverksmässigt bedrivna båtbyggeriet minskade i betydelse. I stället för att serva nyttoindustrin började åtskilliga av dem att gå över till att bygga båtar för fritidsbruk.⁶⁹ Här och var uppstod större varv, ett exempel är Studseröd, vid Gullmarns sydöstra strand mellan Skredsvik och Saltkällan. Flera av Sotenäs fiskebåtar kom att byggas vid den idylliska viken men i slutet av 1960-talet lades företaget ned och förvandlades till marina.⁷⁰

Vid Soten uppstod aldrig någon betydande varvsverksamhet även om ett och annat hemmabygge eller beställningsarbete förekommit. Flera fiskelägen, som Hasselösund, blev dock kända för sina duktiga båtbyggare.⁷¹ Ett annat undantag var timmermannen Carl Olsson – med tillnamnet Kalle Back – som under 1930-talet reparerade och byggde mindre båtar i Bovallstrand. 1945 bildades Bovallstrands varv och mekaniska verkstad. Innan bolaget gick i konkurs hann det förfärdiga fiskebåtarna *Laila* och *Koster*. Finntorps varv och mekaniska verkstad tog därefter över driften. Bolaget byggde några fiskebåtar till Sovjetunionen innan även detta bolag lades ned 1953. Varvet gick över till att för en tid slipa sten.⁷²

Däremot växte en något mer betydande industri upp som ägnade sig åt reparation och ombyggnad. *Smögens mekaniska verkstad* på Smögen och *Kungshamns slip och mekaniska verkstad* i Gravarne är ett par exempel. Fisket fungerade under decennier som en kraftinjektion i det lokala näringslivet och skapade åtskilliga arbetstillfällen. Genom fiskebåtarnas sorti fick slipar och verkstäder söka sig nya kunder. Den som besöker Norra hamnen i Smögen kan övertyga sig om utvecklingen i samtiden; blott fem eller sex fiskefartyg återstår av lägets en gång så mäktiga fiskeflotta. I gengäld tycks fiskebåtarnas behov av underhåll och reparation ha ersatts av den avsevärt större flottan av fritidsbåtar. Den från Orust sprungna segelbåtstillverkaren Hallberg-Rassy, med verksamhet vid Klippsjöns industriområde norr om Fisketången, är ett annat exempel på fritidsmarknadens betydelse men också på branschens konjunkturkänslighet.

Fler fraktskepp än fiskebåtar

Den hvitfeldtska stipendieinrättningen ställde krav på strandsittarna att utföra sjötransporter. Antalet underlydande strandsittare som drabbades var visserligen få men det kan antagas att såväl personer som jordbrukets och havets råvaror transporterades i godsens regi utmed kusterna. Under den dansk-norska tiden kan fraktsjöfarten anas via skatteuppbörderna. Flera av dessa strandsittare förefaller relativt välbeställda vilket tyder på att de haft andra intäkter än vad det marginella fisket gav. En sannolik förklaring är att åtskilliga av dem livnär sig på handel och fraktfart.

Vi finner också tidens skeppare genom ålderstigna tullhandlingar. Nils Jacobsson bedrev seglation och fraktade trävaror 1611. Drygt 20 år senare fanns det fyra skeppare i Bovallstrand och tio år senare fick skepparen Till Nilsson från Bovallstrand betala hamnpeng i Aalborg. Flera bönder i gårdar som Anneröd, Säm och Skälle var också delaktiga i seglationen och levererade bland annat humlestänger till östersjöstater som Holstein, Mecklenburg och Pommern.⁷³ Eftersom själva Bovallstrand endast hade 59 invånare 1658 blir fraktfartens betydelse för orten tydlig.⁷⁴

Genom förbudet mot bondeseglation steg antalet utfattiga under sista delen av 1600-talet. Det kan ses ur mantalslängderna, det vill säga fogdarna kunde inte längre driva in någon skatt. Den negativa utvecklingen fortsatte under 1700-talets första halva. De skattdragande strandsittare, som kunnat ses på många kustorter under 1600-talets första halva, hade blivit ersatta av ”några fattiga fiskare”.⁷⁵

1748 har invånarantalet i Sotenäs fiskelägen ändå ökat och har beräknats till 438 personer.⁷⁶ Decennierna före den stora sillfiskeperioden verkar fiskerinäringen fortfarande vara en lokal och ganska marginell verksamhet. Den sannolika förklaringen till befolkningsökningen är att delar av befolkningen livnärde sig med fraktfart, trots att det var förbjudet. Först efter 1765 skulle bestämmelserna luckras upp. Det kan därför troligt att åtskilliga av den manliga befolkningen tagit hyra vid den vid tiden expanderande svenska handelsflottan vilket bidragit till de hemmavarandes försörjning. Saken synes outredd.

Hamburgsund och Sjövik – tidigare kallad *Taskan* eller *Taska* – på Hamburgös västra sida, samt Bovallstrand, växte upp som huvudorter för fraktfarten i Sotens närhet. Ett stort antal andra hamnlägen fick sin beskärda del av fraktfartyg. Den expanderande verksamheten hade sina givna rötter i 1700-talets långa sillfiskeperiod och det stora behovet av transporter. Näringen levde också i symbios med fisket med dess säsongsvisa växlingar. När sillen försvann åren före 1810 fanns fartygen kvar och fick söka sig nya fraktrutter, inte sällan fjärran från hemmahamnarna. En konsekvens blev att de tidigare så kustbundna svenska sjöfararna utvecklade ett verkligt sjömanskap, något som gick hand i hand med 1800-talets omvälvande ökning av handeln. Genom stenindustrins uppsving vid 1800-talets mitt uppstod nya fraktmöjligheter. Havreexporten till England, från närområdets bönder men framförallt från Dalbo-, Skara- och Varaslätternas åkrar, bidrog också till utvecklingen.⁷⁷

År 1858 hade den gamla länsdelen 284 fraktfartyg mot en sjögående fiskeflotta om 51 skutor och 68 mindre fiskefartyg.⁷⁸ Fraktnäringen var alltså betydligt mer omfattande än fiskeriet. I norra länsdelen gick sjöfarten ofta till Norge eller Danmark, medan den södra inriktade sig på områdena kring Väneren. 1800 hade de första slussarna byggts vid Trollhätte kanal och 1844 kunde Väneren ta emot än större fartyg, vilket öppnade upp inlandsförbindelserna.

Fjällbacka hade en dominerande ställning inom fraktfartens första tid, åren 1850-1910. Vid 1900-talets ingång övertogs positionen av Hamburgsund. 1937 hade orten 36 skutor som hemmahamn; något som skall ses i ljuset av att det 1931 fanns 65 fraktfartyg registrerade utmed hela sträckan Malmön till Hamburgsund. De flesta var byggda i träskrov. Under 1950-talet konkurrerades de i rask takt ut av större stålfartyg. De gamla träskeppen höggs upp eller byggdes ibland om till nöjesbåtar. *Familien*, byggd 1867 (!) och *Carina av Hamburgsund*, den sista svenska träbåten som bedrev fraktfart, såldes under 1960- och 1970-talen.⁷⁹

Till skillnad mot Fjällbacka uppstod inte några storrederier i vare sig södra Kville eller Sotenäs härader. De flesta av fraktfartygen var vanligen ägda av skepparen eller dennes familj. En annan ägargrupp var enskilda finansörer, som via partrederier och bolag, blev delägare i fartyg.

Ett exempel både på ett fraktfartygs skiftande öde och ägande kan hämtas från Smögen. Den 105 fot långa skonaren *Niord* byggdes i Dalmatien (nuvarande södra Kroatien). 1874 kom *Niord* till Smögen och kom att ägas av ett partrederi om 18 personer där 14 var smögenbor, två kom från Hasselösund och en från Ramsvik.⁸⁰ Den enda utombys delägaren var en sjökaptän. Tre år senare blev Lysekil hemort, men med många av de tidigare ägarna kvarstod. 1878 tillkom flera nya ägare men sex år senare var *Niord* tillbaka i Smögen. Nu var det åter 18 delägare – tio från Smögen – men ingen ägde mer än en tolfedel av fartyget. Under sina färder fraktade *Niord* bland annat gruvstolpar och stenkol. Färderna gick till hamnar som Hartlepool i nordvästra Eng-

land men också till Dieppe och Gent. I maj 1898 kolliderade *Njord* i svår tjocka med ångaren *Hermod* från Göteborg och sjönk.⁸¹

I Kvilles hembygdsbok har Allan Olsson lagt ned ett omfattande arbete på att kartlägga häradets många fraktfartyg.⁸² Även Sewerinssons förteckningar visar på verksamhetens omfattning under de år han undersökt. Från 1800-talets slut till 1997 finner han dryga 50-talet frakt-, bunker- och passagerarfartyg.⁸³ Bovallstrands hembygdsförening har upprättat en omfattande förteckning över de fraktfartyg som haft orten som utgångspunkt. Under 1800-talets första halva handlade det om en handfull skeppare, med båtar på mellan fem till nio läster, det vill säga last-förmågan var mellan 12 till 22 ton.⁸⁴ Från seklets mitt ökar fartygens storlek. Skepparen Sören Kristianssons *Enigheten*, registrerad 1856, kunde ta nära 50 ton last. De flesta fraktfartygen skulle dock fortsätta att vara betydligt mindre. När de engelska kuttrarna introducerades kring förrföra sekelskiftet innebar det en stor förändring jämfört med bankfartygen. De sistnämnda drogs alltid upp på land efter säsongens slut och blev därmed dött kapital under en tid. De förstnämnda kunde däremot användas året om.

Sex engelska kuttrar fick Bovallstrand som hemmahamn och kan tjäna som illustration till verksamhetens risknivå. *Vågen*, sjösatt 1880 sjönk 1945 efter kollision med en norsk ångare; *Prime* förliste utanför Horsens i Danmark 1919. Besättningen om fyra personer omkom, tre var från Bovallstrand och en från Hunnebostrand; den stenlastade *Ceylon*, byggd 1885, sprang läck vid Anholts rev och sjönk 1923; *Douglas* förliste 1943 vid Hellehavns Macke. Blott två av kuttrarna, *Souvenir* och *Promise*, förefaller möjligen ha fått en mer åldersrelaterad hädanfärd.⁸⁵

I takt med att järnvägsnätens utbyggnad uppstod en konkurrenssituation. När även vägnätet moderniserades och biltrafiken inledde sitt segertåg blev det allt svårare för kusttrafikens skeppare. 1900-talet kan beskrivas som en utdragen nedgångsperiod. Allt färre stenlaster lämnade kajerna och havreexporten var, liksom Londons hästar, ett minne blott. I jakten efter lönsamhet blev fraktfartygen allt större. Ett sådant exempel är skepparen Stig Anderssons rederi i Bovallstrand. Från att 1939 ha börjat segla med jakten *Jan* avslutades verksamheten 1980 med stålbaten *M/S Brio*. Fartyget var på 400 dödviktston men såldes till Australien.⁸⁶ Kustskepparnas tid var då redan över.

Seglande skepp i skyn

Samtliga Sotens kyrkor har *votivskepp* hängandes i kyrkorummet. Seden att hänga eller ställa upp skepp i kyrkor förekommer i de flesta sjöfaranländer, och sträcker sig långt tillbaka i tiden, i Sverige åtminstone till 1600-talet. De har ibland kopplats samman med berättelser där sjömän och fiskare i sjönöd lovat att skänka ett fartyg till sin hembygds kyrka – om de överlevde.

Konsthistorikern och båtforskaren Philibert Humbla (1896-1952), amanuens vid den historiska avdelningen på Göteborgs museum, har dokumenterat västkustens votivskepp. Trots att modellerna finns i mängder av kustnära kyrkorum noterade han att bara ett fåtal med säkerhet kunde härledas till sjömän i nöd. Samma uppfattning når Anders Nilson som undersökt förhållandena på Öland. Endast ett fåtal kända givare hade givit sig ut på vådliga sjöresor. Han menar i stället att de flesta modeller i svenska kyrkor skänkts av andra anledningar – som tack för god fiskfångst eller skörd.⁸⁷ Humbla fann dock ett skepp som skänkts till Valla kyrka på Tjörn under 1700-talet av en nödställd sjöman. Denne tillverkade modellens segel av sin egen tänkta likskjorta, då han var fattig och utan tillgång till fint linne.⁸⁸ Humbla avslutade sin genomgång 1933 med följande konstaterade:

Votivskeppet i Svanneby gamla kyrka sägs ha försetts med magiska krafter i den stund det vänder sig efter vinden.

"Skeppen [...] äro till utseende och innebörd minnen ifrån de farofyllda tiderna, då livet till sjöss var ett annat än nu, när motorens dunk och den sotande röken från olja och kol skrämt bort den slöja av hemlighetsfull romantik, som vilade över bragdrika färder på farliga vatten till okända länder; och då folket var ett annat, ett enklare och frommare, med sin barnsliga tro på Gud och Sankt Niklas."⁸⁹

I Svanneby gamla kyrka, nyligen renoverad för att ge besökaren ett medeltida intryck, finns en fregattacklad örlogsmann med 36 kanoner. Votivskeppet är troligen från 1700-talet. En sägen är kopplad till det gamla skeppet: det sägs vända sig efter vinden.⁹⁰

Några sekler senare noterar Håkan Tollesson, att det under 1970-talet, skedde en förändring. Numera kan votivskepp ses från allehanda tidsåldrar:

"Kyrkskeppen blir nu till stor del modeller av fartyg som varit karaktäristiska för orten, med namn och hemort angivna, företrädesvis mindre kustfartyg. Bohusläns kyrkor har därför i sen tid berikats med ett flertal namngivna fraktskutor, fiskebåtar och engelska kuttrar".⁹¹

Kungshamn kan stoltsera med ett votivskepp av den legendariska *Cutty Sark*. Även Svannebys nya granitkyrka från 1915 har en modell av samma klipperskepp. Kyrkan i Bovallstrand visar däremot upp en namnlös vit fullriggare, och i Hunnebostrand finns ett av Sveriges största votivskepp, fullriggaren *Ann-Marie*. I Malmöns kyrka blir det lokala perspektivet mer närvarande. Här återfinns sedan 1976 öns egen bankskuta *Friaren*, som gick under med hela sin besättning vid Ålesundsolyckan 1868.⁹²

Sotefjorden och de två Soten

Av alla de båtar som i mer modern tid trafikerat Soten, och framförallt Sote kanal, intar *Soten* en särställning. Sewerinsson noterar i sin historik över passagerarfartyget att ”gamla ärevördiga *Soten* kräver för de allra flesta inte någon närmare presentation” och så är säkerligen fallet.⁹³ Den gamla ångbåten har till och med hedrats med en egen bok.⁹⁴ Något mer förvirrande blir det emellertid när världens äldsta passagerarfartyg i trafik inte längre heter *Soten* utan har återfått sitt ursprungliga namn, *Enköping*. Det fartyg som i dag bär namnet *M/S Soten* är nära 50 år yngre än originalet.

År 1868 sjösattes ”den första” *Soten* i Oskarshamn, ett ångfartyg byggt i järn och försedd med en så kallad skruvpropeller. Originalskeppets ångmaskin utvecklade 20 hästkrafter. Det dryga 30 meter långa fartyget om 108 bruttoton gick i trafik mellan Stockholm och just Enköping. 1884 ändrades namnet för första gången och båten började trafikera Östhammar-Stockholm. Efter skiftande namnbyten, öden och missöden på ostkusten trafikerades Glafs fjorden i Värmland under 20 år. Det blev därefter en kortare tid i Göteborgs södra skärgård innan fartyget kom till Smögen 1943, för att fem år senare få Gravarne som hemmahamn. Namnet var nu *Soten* och den gamla ångpannan byttes ut mot en dieselmotor.

Under dryga 40 år skulle *Soten* transportera semesterfirare, räkfrossare, födelsedagsbarn och bröllopspar på kvällskryssningar – inte sällan till klangerna av någon Taubesång. *Soten* blev ett välkänt begrepp såväl lokalt som i turistpropagandan. Den utgjorde periodvis även en två timmar lång sjöförbindelse till Lysekil. Innan Systembolaget etablerades på Tången var det inte sällan *Soten* som fick frakta de i förväg beställda varorna från Lysekil till avhämtning i Gravarne. 1989 var hennes saga all i Sotenäs. Skeppet såldes till Strömmarederiet, i Stockholm. Gamla *Soten* rustades upp, försågs med en ny inredning, vilket säkerligen var av nöden, men också en ångbåtskorsten för att ge sken av flydda tider. Namnet blev *M/S Enköping* och som sådan gör fartyget tjänst än i dag på kvällskryssningar som mellan Uppsala, Skokloster och Stockholm – eller som sommaren 2017, som turbot till konstmuseet *Artipelag* vid Baggensfjärden.⁹⁵ Ersättaren till namnet, *M/S Soten*, har sedan några år tillbaka axlat manteln. Denna är något mindre än sin föregångare, omkring 20 meter lång och tar 75 passagerare. Nya *Soten* är byggd i Karlstad 1915 vilket är en aktningvärd ålder för ett fartyg. Precis som den ursprungliga *Soten* transporterar dess namne ätande gäster under ett par sommarmånader, eller erbjuder nutidens upplevelser i form av sälsafari.⁹⁶ *Soten* är numera K-märkt av Sjöhistoriska museet i Stockholm.⁹⁷

Till de båda *Soten* skall *Sotefjorden*, byggd 1880 i Ljusne, läggas. Efter att ha tjänstgjort som sprutbåt i Stockholms hamns brandförsvär såldes båten till Smögen 1934

Gamla ärevördiga Soten lever än – med återtaget namn. Hon tjänstgör fortfarande som Enköping, här vid Nybrovikens lugna kajer.

och gick först i reguljär passagerartrafik. Under åren 1942-1945 var *Sotefjorden* bevakningsbåt i marinen, utrustad med en luftvärnsskulspruta, och tjänstgjorde vid spärren till de norska kvarstadsfartygen i Brofjorden. Efter kriget trafikerade *Sotefjorden* som badbåt bland annat Gravarne-Hällö och bedrev kvällskryssningar under sköna sommarkvällar. 1989 lämnade även *Sotefjorden* Soten för Vaxholm och döptes om till *S:t Erik af Waxholm*. Efter skiftande öden kom skeppet under en tid till och med att trafikera insjön Åsunden vid Ulricehamn, innan fartyget för en tid åter var på västkusten, i Grebbestad. 135-åringen såldes i slutet av 2015 till danska ägare.⁹⁸

Vraken – spegel av skilda skeppstyper

En god bild av sjöfarten utmed själva Soten kan fås genom vrakarkiven vilka åtminstone ger en god uppfattning om vilka fartygstyper som trafikerade området under de senaste 200 åren.

Under segelepoken var *briggen* den mest utsatta fartygstypen; något som kan länkas till att den var mycket vanligt förekommande inom den europeiska handelssjöfarten. Briggen var tvåmastad med en maximal dödvikt på 300 ton. Den bar råsegel men även ett stort gaffelsegel på nedre delen av stormasten och ansågs som ett mycket lättseglat fartyg vilket kunde vändas på små ytor. Ordet *briggvändning* har väl fallit ur språkbruket men avser en sådan snabb manöver. Som för i stort sett alla fartygstyper fanns briggen i flera varianter. *Snaubrigg* var benämningen när gaffelseglet satt på en egen smäcker mast, akter om stormasten. *Brigantinen* var i allmänhet mindre än briggen och förekom med flera skilda segeluppsättningar, ofta kompletterad med ett trekantigt gaffeltoppsegel. Namnet anses komma från det italienska ordet för sjörövare, *brigante*. Båten var snabbseglande och kunde på piraters vis dyka upp högst oväntat för att lika snabbt försvinna igen. Minst tre brigantiner har gått förlorade i Sotens farvatten.

Även *galeaser* trafikerade kustvattnen. Samtliga förlisningar är för tiden före 1850. Från att ursprungligen varit ett stort och bestyckat krigsfartyg som vanligen roddes blev det under 1800-talet, vid sidan om briggen, en av de vanligaste skutorna i svenska farvatten. Den hade två master där den förliga var längre och därmed stormast; den akterliga mesan. Liksom briggen fanns galeasen i ett otal storlekar och med skilda uppsättningar rigg.

Medan galeasen vanligen var ett mindre fartyg var *fregatten* desto större. Ursprungligen var även den ett örlogsfartyg, benämningen lever kvar i dag, och som segelfartyg bar den tre fullriggade master. Den var snabbseglad, sjövärdig och inte sällan bestyckad när den som lastfartyg gick på längre trader. Vid några tillfällen har sådana större förlisningar konstaterats i Sotens sjöområde. Den svenska fregatten *Grollen* – som gått till hävderna som påstådd leverantör av virke till Kungshamnns första kyrka – strandade hösten 1783 på Långebrottet, nordväst om Smögen. Vid hög västlig sjö påminner det sistnämnda skärens form, med sina långsträckta och grunda klackar, närmast om de bränningar som förknippas med fjärran söderhavsatoller. De blev lika fatala för *Grollen* som för *Kon-Tiki*, när flotten grundstötte på Rarioas rev i Polynesien. *Grollen* kom från Cadiz och var på väg till Riga.⁹⁹ Tre år senare förliste den saltlastade svenska fregatten *Johanna Cornelia* utanför Smögen.¹⁰⁰ Under en beryktad decemberstorm 1880 strandade ytterligare en större fregatt, *Marie Louise* från norska Drøbak. Marie Louise var 54,5 meter lång och på 775 ton. Olyckan inträffade vid Masteskär, nordväst om Hunnebostrand. Vraket stod kvar några år på grundet som ett spökskepp.¹⁰¹

Bland de något större förlista fartygen återfinns också den inom sjöfartshistorien så legendariska *skonaren*. Den var vanligen ett två- eller tremastat fartyg med snedsegelrigg. Stundom benämndes den *skonert* när den bar en råsegelriggad fockmast. Många av dem byggdes senare om

till motorseglare när maskinernas tid var inne. Den som beger sig till Göteborgs hamn kan se hur en *bark* ser ut. Där ligger fortfarande den ståtliga fyrmastade stålbarken *Viking*, även om skeppet numera är hotell- och restaurangfartyg. Barken, eller *barkskeppet*, är tre- eller fyrmastat och där den akre masten, mesanmasten, är gaffelriggad medan övriga förligare master är råriggade. Även barken gick ofta i handelstrafik över oceanerna och ansågs överlägsen skonaren men också mer rationell än *fullriggaren*. Barken var den fartygstyp som överlevde längst i konkurrensen när de ång- och de motordrivna fartygen tog över den transoceaniska scenen. Fullriggaren hade också minst tre master och tillhörde segelsjöfartens största fartyg. Den hade i huvudsak råsegel och tillhörde de snabbaste skeppen i läns och slör. De legendariska klipperskeppen var fullriggare. Mest berömd av alla blev *Cutty Sark*, som än i dag kan beskådas av turister vid Themsen i Greenwich. Någon fullriggare är inte noterad i vrakregistren för Soten – det närmsta man kan komma typen är via votivskeppen.

Betydligt mindre fartyg gick under med man och last. *Jakten*, traditionellt en enmastad däcksbåt som gick i kustnära handelstrafik, var på mellan 20 till 60 ton. Den förekom träget i fiskelägena runt Soten. Jakten bar vanligen flera segel som kunde anpassas efter vindförhållandena. Den var så lättmanövrerad att kunde seglas av två man. Typen är nära besläktad med den i det föregående omtalade mindre snipan, eller som den kallas vid Soten, *snekkan*. Vid sidan av jakten förekommer även andra däckade fraktbåtar som slupar och engelska kuttrar.¹⁰²

Uppräkningen och den omfattande nomenklaturen kring alla skilda typer av segel, riggar och fartyg kan upplevas förvirrande, vilket måste uppfattas som en helt korrekt insikt. Avsikten med denna översikt är inte att nagelfara den marina verkligheten i detalj utan att ge en högst översiktlig bild av de fartygstyper som en gång seglat över Soten, men som ibland sjönk i dess djup.

När vi från Hållö betraktar kusten söderut ser vi stundom någon väldig oljetanker i VLCC-klass angöra eller lämna Preemraffs raffinaderi vid Brofjorden.¹⁰³ Ett mått på verksamhetens omfattning är att råvaran till ungefär hälften av alla raffinerade produkter som säljs i Sverige passerar denna väg. Mot väster kan vi stundom skönja konturerna av någon storfärja men kanske även containerfartyg som sökt sig utmed kusten. Deras fjärran siluetter vittnar om att helt nya fartygstyper tagit över den kommersiella delen av sjöfarten utmed bohuskusten. Det är inte utan att undra över vilka kommentarer forna tiders fraktseglare, i sina bräckliga skepp eller fiskare i gistna snekkor och läckande backebåtar, skulle fällt om de fått uppleva synen. Eller om de loggat in på *Marine traffic* – då hade de direkt kunnat se vilka fartyg som trafikerade farvattnen utanför – och deras häpnadsväckande storlekar.¹⁰⁴

NOTER KAPITEL XIV

- ¹ Albert Eskeröd, *Båtar i Bohuslän*, i *Bohuslän: en jubileumsskrift*, Stockholm, 1957, s 126.
- ² Andersson & Ragnesten 2005, s 162f.
- ³ Sila Sokulu & Bo Ejstrud, "Stockbåtar i Sverige: typologi och datering", i *Fornvännen* 2014: 109, s 34 ff.
- ⁴ Albert Eskeröd, *Båtar: från ekstock till trälare*, Stockholm 1970, s 71-78, 203; Olof Hasslöf, "Huvudlinjer i skeppsbyggnadskonstens teknologi", i Olof Hasslöf (red), *Somand, fisker, skib og værft: introduktion til maritim etnologi*, København 1970, s 32-43; Jonas Frykman & Nils Nilsson "Transport" i Nils Arvid Bringéus (red), *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, Lund 1971, s 272; Hasslöf 1949, s 284.
- ⁵ Hasslöf 1970, s 33. *Intimmer* annat namn för spant.
- ⁶ Lou Schmitt, "The Continental Connection: a coastal excursion in time, geography and culture", i *Norwegian Archaeological Review*, 2015.
- ⁷ Haneson & Rencke 1923, s 261.
- ⁸ "Korsade Skagerakk på en stockbåt", i *Aftonbladet* 1999-08-25.
- ⁹ Flinta förekommer inte naturligt på den norra västkusten, men den som vandrar utmed stränderna finner inte sällan flintstenar i stensamlingarna. "Isteorin" bygger på att isen under extrema vintrar river med sig flinta och annat material från Jyllands klintar. Isblock, med inbäddad flinta, förs därefter av strömmarna tvärs över Skagerakk för att landa och smälta på exempelvis Sotens stränder.
- ¹⁰ Edward Wright, *The Ferriby boats: seacraft of the Bronze age*, London 1990.
- ¹¹ Teorin om uttriggare förefaller ganska allmän. En genomgång finns i Ossian Elgström "De bohuslänska hällristningarnas skeppsbilder", i *Fornvännen* 19 1924, s 281-297.
- ¹² RAÄ Bottna 74:1.
- ¹³ Göteborgs Stadsmuseum, GAM 46221, kan ses som ett förmodat undantag. Hällristningen från Askum finns på en bortsprängd del från ett berg.
- ¹⁴ Aidan Dodson, *Egyptens hieroglyfer*, Öjevind Lång (övers), Stockholm 2001, s 87. Den egyptiske kanslern Mekretes grav från omkring 2000 f Kr innehöll exempelvis en modell av en segelbåt; en inte ovanlig artefakt från Det Mellersta Rikets tid.
- ¹⁵ Arthur Nordén, "'Sparlösa' och 'Kälvesten': våra äldsta historiska runinskrifter", i *Fornvännen* 1961, s 256-270.
- ¹⁶ För mer information om de första skeppsfyndet se Christer Westerdahl, "Innovationer i sjöfart och Skeppsbggeri: del I – en kort översikt mellan ca 4 500 f Kr – 1 100 e Kr", i *Marinarkeologisk tidskrift*, nr 1 1999, s 17ff.
- ¹⁷ Einar Wexelsen (red), *Gokstadsfunnet: et 100-års minne (Centenary of a Norwegian Viking find: the Gokstad excavations)*, Oslo 1981.
- ¹⁸ Brit Berggreen, "Kvindernes hav", i Hastrup 1992, s 55.
- ¹⁹ Sjøvold, Thorleif, *Osebergfunnet og de andre viking-skipsfunn*, Oslo 1957.
- ²⁰ Jan Borg, Monica Gustafsson & Mats Sjölin, *The story of the Viking-age ship from Åskekärr*, Göteborgs stadsmuseum, Göteborg 2000.
- ²¹ Råsegel verkar ha varit den äldsta typen av segel. Det är vanligen rektangulärt där seglets övre del är fäst (litsad) till en stång – ett rår. I medvind (läns) och med vind snett bakifrån (slör) var det effektivt. Det gick hjälpligt att kryssa även när vinden kom snett framifrån (bidevind) men inte när vinden kom rakt emot.
- ²² <http://marinarkeologi.nu/digiarkiv/sakordsindex>; Ole Lisberg-Jensen, "Koggen från Mollösund", i *Marinarkeologisk tidskrift* 1983:2.
- ²³ Holmberg 1867:I, s 128.
- ²⁴ Sölve Wikström, *Sägner om den rike Slaman i Ulebergshamn*, Ulebergshamn 2005, s 1.
- ²⁵ Olof Brattö, "Slaugman i Ulebergshamn", i *Vikarvets årsbok 1992-1993*, Lysekil 1991, s 7f.
- ²⁶ Oedman 1983 s 234.
- ²⁷ Brattö, 1992/1993, s 10f.
- ²⁸ Brattö 1991, s 13.
- ²⁹ Brattö 1991, s 14, 17.
- ³⁰ Jerker Lundell, "Dykning och sjöhistoriskt fältarbete, redogörelse för några försöksdykningar i Ulebergshamn", i *Unda Maris 1949*, Sjöfartsmuseet Göteborg 1949.
- ³¹ Wikström 2005, s 29.
- ³² Stig Notini, "Slamanskeppen i Ulebergshamn", i *Unda Maris*, Sjöfartsmuseet Göteborg, 1965-1966, s 147ff.
- ³³ Notini 1965-1966, s 145.
- ³⁴ Wikström 2005, s 31f.
- ³⁵ Wikström 2005, s 35.
- ³⁶ Claes Krantz, "Den rike holländaren i Ulebergshamn", i *GHT* 1949-08-06.
- ³⁷ Åke Fredsjö, Sverker Janson & Carl-Axel Moberg, *Hällristningar i Sverige*, Stockholm 1956, s 115; Ling 2008, s 198. Hällristningar från Askums socken visar flera mindre båtar ute på fiske.
- ³⁸ Hasslöf 1949, s 282f.
- ³⁹ Hasslöf 1949, s 322f.
- ⁴⁰ Hasslöf 1949, s 323.
- ⁴¹ Carl Cullberg, "Båtar från Västkusten – från Idefjorden till Hallandsåsen", i *Människor och båtar i Norden, Sjöhistorisk årsbok 1998-1999*, s 185.
- ⁴² Hasslöf 1949, s 320f; *Träbiten*, nr 4 1972, s 2; Cullberg 1998-1999, s 193.
- ⁴³ Cullberg 1998-1999, s 186.
- ⁴⁴ Cullberg 1998-1999, s 184.
- ⁴⁵ Sibylla Haasum, "Inledning", i *Människor och båtar i Norden, Sjöhistorisk årsbok*, Stockholm 1998, s 12.

- ⁴⁶ Sigvard Fjellsson (red), *Bohuslänska båtar: en historisk översikt, Träbiten 122*, Uddevalla 2003. Skriften ger en god överblick över utvecklingen.
- ⁴⁷ Fjellsson 2003.
- ⁴⁸ Sibylla Haasum & Ingrid Kaijser (red.), *Människor och båtar i Norden*, Fören. Sveriges sjöfartsmuseum, Stockholm, 1998.
- ⁴⁹ <https://www.bohuslansmuseum.se/utställningar/bat-hallen>, 2018-11-05.
- ⁵⁰ Hasslöf 1987 (1939), s 8.
- ⁵¹ Kristian Johansson, *Storsjöfisket*, Klädesholmen 2016, s 9; Hasslöf (1939) 1987, s 8. Undalprästen Claussøn Friis beskriver hur fiskare från Bohuslän exploaterade det danska revet under 1500-talet.
- ⁵² Hasslöf 1984, s 81.
- ⁵³ Haneson & Rencke 1923, s 25. Se även s 28ff, avseende fiske före 1700-talets sillfiskeperiod.
- ⁵⁴ Dalén 1941, s 107.
- ⁵⁵ Haneson & Rencke 1923, s 39.
- ⁵⁶ Hasslöf 1939 (1987), s 11.
- ⁵⁷ Dalén 1941, s 126.
- ⁵⁸ Hasslöf 1939 (1987), s 13f.
- ⁵⁹ Hasslöf 1939 (1987), s 19; Hasslöf 1949, s 332.
- ⁶⁰ Hasslöf 1984, s 174f; Sigvard Fjellsson, *Dörjet på Doggern: makrillfiske i Nordsjön med kuttrar*, Uddevalla 1988; Lennart Bornmalm, ”Inledning”, i Lennart Bornmalm, Krister Bång & Christine Fredriksen (red), *Fiskebåtarna och varven: skeppsbyggarna 2*, Göteborg 2016, s 29.
- ⁶¹ Hasslöf 1949, s 321f; Hasslöf 1984, s 174f; Bornmalm 2016, s 8; Fjellsson 1998, s 32ff.
- ⁶² Lars Wallin, Axel H Gustafsson & Curt S Ohlsson, ”Fiskebåtarnas utveckling” i Bornmalm et al. 2016, s 29; Alexandersson 2017, s 185f.
- ⁶³ Hasslöf 1949, s 321f.
- ⁶⁴ Eric Dambert, *Kutterepoken i Sverige*, Grundsund, del I 1990, del II 1992.
- ⁶⁵ Haneson & Rencke 1923, s 119.
- ⁶⁶ Knapp 2006, s 248.
- ⁶⁷ Dalén 1941, s 240.
- ⁶⁸ Wallin 2016, s 29ff.
- ⁶⁹ Dalén 1941, s 285f.
- ⁷⁰ Lennart Bornmalm (red), *Fiskebåtarna & varven: skeppsbyggarna*, Göteborg 2008, s 60-101.
- ⁷¹ Uhrberg 1960, s 79.
- ⁷² Bovallstrand 1990, s 100; Bornmalm 2016, s 42-65.
- ⁷³ Bovallstrand 1990, s 205f. Humlestänger var längre störar som den för öttillverkning så viktiga humlen klängde kring.
- ⁷⁴ Dalén 1941, s 107.
- ⁷⁵ Sven Nilsson, *Berättelse om Fiskerierna i en del av Sverige och Norrige*, Stockholm 1827, s 68.
- ⁷⁶ Dalén 1941, s 122.
- ⁷⁷ En indirekt orsak till havreexportens våldsamma ökning var öppnandet år 1867 av järnvägen mellan Uddevalla och Herrljunga, *havrebanan*. Se Erik Hallberg, *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslättan 1770-1930*, Göteborg 2013.
- ⁷⁸ Dalén 1941, s 278.
- ⁷⁹ Hansson 1980, s184f.
- ⁸⁰ Ett partrederi är en bolagsform i vilken flera personer, under delat ansvar, driver sjöfart. Bolagsformen är gammal och ses redan i 1667 års sjölag.
- ⁸¹ Sewerinsson 1997, s 213ff.
- ⁸² Olsson et al. 1985, s 227.
- ⁸³ Sewerinsson 1997.
- ⁸⁴ En *skeppsläst* är ett mått på ett fartygs lastförmåga i vikt eller volym. Begreppet har ändrats under årens gång. 1726 motsvarade en läst 18 skeppund eller 2 448 kg men från 1863 4 250 kg. 1874 ersattes lästbegreppet av *registerton*. Det senare är ett rymdmått motsvarande 100 engelska kubikfot eller 2,83 kubikmeter.
- ⁸⁵ Bovallstrand 1990, s 206ff. En av dem, kuttern *Souvenir*, såldes till utlandet varför dess slutliga öde är oklart.
- ⁸⁶ *Dödsviktston*, DWT, är måttet på fartygets maximala lastförmåga – mätt i ton – upp till minsta fribord, något som vanligen framgår av plimsollmärket.
- ⁸⁷ Anders Nilson, *Kyrkskeppen berättar: om sjöfart och historia på Öland*, Helsingborg 1980, s 10, 17.
- ⁸⁸ Philibert Humbla, ”Votivskepp: en studie”, i *Svenska Kulturbilder under redaktion av Sigurd Erixon och Sigurd Wallin*, första utgåvan, tredje bandet, Stockholm 1933, s 59-78, 60.
- ⁸⁹ Humbla 1933, s 78.
- ⁹⁰ Tolleson 2009, s 43f; Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg, VFF 1949.
- ⁹¹ Håkan Tolleson, *Kyrkskeppen vid Västerhavet*, Borås 2009, s 6.
- ⁹² Tolleson 2009, s 56f.
- ⁹³ Sewerinsson 1997, s 232.
- ⁹⁴ Jan Davidsson, *Soten: veteranen*, Göteborg 1989.
- ⁹⁵ Sewerinsson 1997, s 232 ff.
- ⁹⁶ Se www.soten.nu, 2018-12-05.
- ⁹⁷ Begreppet K-märkt har ingen egen juridisk innebörd utan avser hus och andra företeelser som omfattas av någon form av skyddslagsstiftning
- ⁹⁸ Sewerinsson 1997, s 230f.
- ⁹⁹ Åkerlund 1612-1849, s 41.
- ¹⁰⁰ Åkerlund 1612-1849, s 49.
- ¹⁰¹ Åkerlund 1870-1895, s 51f.
- ¹⁰² Hasslöf 1984, s 153-161.
- ¹⁰³ VLCC står för *very large crude carrier*, det vill säga fartyg upp till 320 000 ton.
- ¹⁰⁴ Se <https://www.marinetraffic.com/>.

Petter Geddas högst summariska sjökarta över den bohuslänska kusten från 1695 visar med all tydlighet behovet av lotsar för tidens sjöfarare. Att navigera säkert efter kartan förefaller som en svår uppgift.

KARTA: SPECIAL PASSCHARTA ÖEWER SKAGER-RACK 1695.

Sotens ljus och väktare

*“Oh, the time will come up
When the winds will stop
And the breeze will cease to be breathin’
Like the stillness in the wind
Before the hurricane begins
The hour that the ship comes in.”*

Bob Dylan, “When the ship comes in”, 1964.

Lotsar, ursprungligen kallade styrmän eller ledsagare, framträder i nordiska farvatten under tidig medeltid.¹ Eftersom insatsen vanligen arvoderades utgjorde arbetet en lockelse för många fattiga kustbor. Verksamheten kan från början ses som en bisyssla och ett fritt näringsfång men kom tidigt att lagregleras, något som visar på verksamhetens betydelse i tider när merparten av alla transporter gick över haven. En annan orsak till att söka reglera lotsarnas arbete var de europeiska örlogsflottornas framväxt, och kraven på säkra sjövägar även i främmande farvatten.² Många av bestämmelserna var hårda. Den så kallade allmänna stadslagen från mitten av 1300-talet stadgade, i likhet med andra lagsamlingar, att skeppare hade rätt att avrätta den lots som felat.³

I det svenska riket koncentrerades intresset att säkra sjöfarten, av givna geografiska och makt-ekonomiska skäl, till sjöområdena mellan Finland och Stockholm liksom närliggande kustlandskap. De svenska lotsarna gavs olika förmåner för sina insatser. Ett sådant brev är utfärdat 1569 och meddelade att lotsande bönder i Bråviken befriades från vissa skatteplikter. Under 1640-talet tog dock kronan för en tid sin hand från dessa privata och skattesubventionerade lotsar som satt på sina lotshemman; de skulle i fortsättningen livnära sig på fasta taxor ur skeppskassorna.⁴

En god portion av den svenska forskning som kretsat kring lotsväsendets äldsta tid har i konsekvens koncentrerats till Östersjöns kuster och inte till Västerhavets, som ju länge i stort sett förblev ett danskt innanhav.⁵ Havsomflutet, med en mängd öar och avlägsna provinser, kom Danmark också att utveckla en mer omfattande civil och militär sjöfart än vad Sverige förmådde. Även hanseatiska och holländska sjöfarare, som under århundraden dominerade handelsjöfarten i norra Europa, ställde krav på trygga sjövägar och upprättade egna kartor och nedtecknade seglingsanvisningar till västkustens skärgårdar. Tillsammans med lokala lotsar uppstod med tiden ett system för att underlätta kustnavigationen.

På 1230-talet nämns ett sjömärke och en fyrbåk vid Falsterbo men först 1560 och 1561 blev de danska intentionerna mera påtagliga.⁶ Fredrik II (1534-1588) utfärdade lagar som reglerade såväl lotsens som skepparens respektive ansvar. Kungen gav också order om att bygga fyraryd vid Skagen, Anholt och Kullen. Att intresset fokuserades på omlandsfarten runt Skagens farliga rev och centralmaktens närområde var givet. Utmed Bohuslän och Hallands kuster var det fortsatt mörkt, förutom på Nidingen där fyraryd tänts under 1620-talet.⁷ Inte heller de norska provin-

serna prioriterades; först 1655 tändes en fyr vid Norges sydspets, Lindesnes, om än den snart blev nedsläckt för en tid. 1697 tillkom nästa norska fyr, på Stora Færder, utanför Oslofjordens inlopp. 1781 brann det från tornet på Carlstens fästning på Marstrand vilket innebar att det vid 1700-talets slutskede endast fanns två tämligen enkla fyrar mellan Kullen i Skåne och Norge.⁸ Den fågelvägen drygt 15 landmil långa sträckan mellan Marstrand och Oslofjordens inlopp var helt mörklad.

De första fyrarna var enkla. De bestod ofta av fyrfat på en upphöjd ställning. De ersattes senare av vippfyrar där ljuskällan bestod av en öppen eld i en järnkorg, vilken höjdes upp med hjälp av en hävstång. I början av 1600-talet började de danska fyrarna att eldas med stenkol som inte släcktes så lätt i regn.

De fartyg som seglade över Soten fick, såvida inte besättningen hade egen kännedom om farvattnen, ända fram till 1700-talet anlita privatpersoner vilka erbjöd sina lotstjänster. Förutom fiskare kunde de i Sotens fall vara underlydande strandsittare till Hvitfeldtska stipendieinrättningen. Frälsehemman var ålagda att sköta lotsningen vid de stränder de disponerade, något som betraktades som en borgen för skattefrihet.⁹

Det svenska intresset att organisera och förbättra sjöfarten riktades efter Bohusläns övergång även mot detta landskap. Trots att intentionerna var goda blev både beskrivningar och kartor tämligen översiktliga. För lotsverksamhetens del dröjde det till 1696 innan en detaljerad lotsordning gavs ut för hela riket. Dess påverkan blev stor då den kom att gälla i 200 år.¹⁰ Precis som 1667 års sjölag var den influerad av holländska regelverk, i kraft av landets ställning som ledande sjöfartsnation.¹¹ Denna påverkan har överlevt ända in i samtiden då de nederländska rättsuppfattningarna fortfarande anses dominera inom den internationella sjörätten. Lotsordningen professionaliserade yrket i den mening att alla lotsar skulle examineras och svära en trohetsed. Lotsväsendet fick en central chef och riket delades in i lotsområden med ansvariga lotsuppsyningsmän. Lotsåldermän sattes som chefer på de enskilda lotsplatserna. Till sin hjälp hade dessa åldermän lotsar men även lotsdrängar som stod under utbildning.¹²

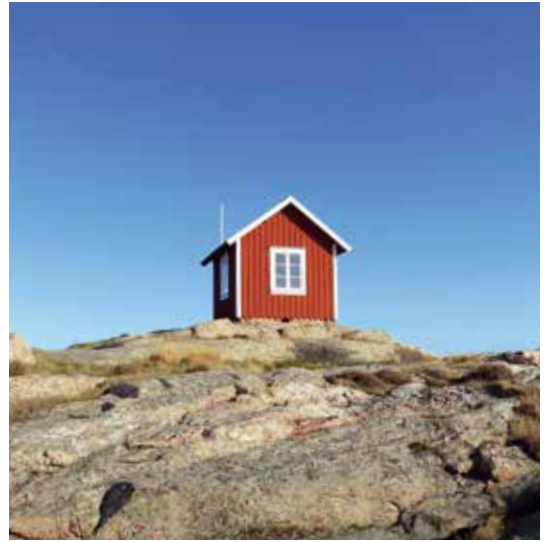
En mängd lagar och bestämmelser kom att omgärda verksamheten. Regelverken reviderades ofta varför det går att fundera över om alla påbud begreps och följdes av lotsar på isolerade platser. 1739 bestämdes exempelvis att den inrikes sjöfarten skulle vara fri från lotsplikt. Sex år senare upphävdes detta beslut som i sin tur upphävdes 1748. 1774 infördes bestämmelsen att alla fartyg som kom från den öppna sjön hade lotsplikt; 1781 gällde skyldigheten endast utrikes fartyg, eller svenska fartyg med ett djupgående över sex fot, men året därpå frigavs den inrikes sjötrafiken. 1862 skedde nästa revision där svenska fartyg från öppen sjö måste ta lots till dess att första tullstationen passerats. Vad som nu kan ses är att en sammankoppling skett med kronans tullintressen.¹³

För Sotens del tillsattes lotsar i anslutning till lotsordningens utfärdande 1696. Redan året därpå utsågs den 24-åriga Anders Larsson Styreman till kronolots i Smögen och Kungshamn.¹⁴ Han uppgavs som boendes på Smögen men verkade förmodligen i hela området. På Dyngön, utanför Fjällbacka, blev den 42-åriga Angrim Trulson utnämnd till lots kort därefter. Han skulle bli kvar på sin post till minst 68 års ålder.¹⁵ Eftersom Dyngöns högsta punkt når nära 50 meter över havet var utsikten god. I 1665 års jordebok finns lotsar upptagna som boendes på platsen.¹⁶ I traditionen har Dyngön pekats ut som lotsställe redan under 1200-talet, vilket inte är någon omöjlighet med tanke på öns strategiska läge utmed kustleden. Dyngön skulle förbli lotsställe ända fram till 1937 då stationen avbemannades och lades ned.¹⁷

Marstrand blev centrum för lotsverksamheten i Bohuslän och där slog sig de flesta kronolotsarna ned. För att tillförsäkra sig att det fanns lotshjälp att tillgå även norröver, förutom den

*Som en ensam sinnebild över gångna
århundradens mödor och färar bevakar den
renoverade lotsutkiken fortfarande Dyngöns
intilliggande vatten.*

fåtaliga skaran av lokala kronolotsar, hade lots-
uppsyningsmannen till uppgift att känna till
vilka personer som hade mer platsbestämda
kunskaper. Sådana fiskare och strandsittare,
bland annat vid Sote huvud, blev skyldiga att
bistå sjöfarare med lotsning och hjälp mot
skäligen ersättning.¹⁸

Utposten längst i väster

Den mest omtalade lotsstationen utmed kusten kom att förläggas till Väderöarna. Ögruppen är med sitt isolerade och oskyddade läge som ingen annan plats i den bohuslänska skärgården. Antalet skär och öar har beräknats allt från 200 eller lika många som året har dagar. De är utspridda i en sydlig och en nordlig gruppering med skäret Mittskär i arkipelagens origo. I längd täcker öarna nära åtta kilometer till en bredd om omkring fyra kilometer. Avståndet från Storö till kustens närmsta skär är runt sex kilometer.

Väderöarna är väl synliga från fastlandets höjder och kom troligen, ända sedan de stack upp sina hjässor ur havet, att utnyttjas som säsongsfiskeläger eller vid jakt efter säl och sjöfågel. Vikingaflottor liksom pilgrimer som tog sjövägen på väg till det avlägsna Nidaros kom att passera förbi.¹⁹ Under 1500-talets sillfiskeperiod sökte fartyg hamnlägen, i synnerhet kring Storö i den nordöstra delen av arkipelagen. Här finns flera skyddade förtöjningsplatser. Ristningar, kompassrosor, inhuggna årtal – det första från 1550 – liksom bomärken vittnar om sådana strandhugg.²⁰ Ögruppens isolerade läge och utsatthet, i kombination med dramatiska skeppsbrott, har skapat en rik berättelsetradition. Kalm redogjorde för en magisk trädgård med smakliga frukter som enligt legenden bara kunde hittas av någon som inte sökte efter den. Vare sig han eller någon annan verkar ha funnit den. Även Selma Lagerlöf lät Akka och Nils Holgersson göra ett strandhugg på ett skär under sin resa över landet. Akka ville visa sin Tummetott en omfattande gulds katt som strandat i en vik efter ett skeppsbrott. Så vitt kan förstås av berättelsen ligger skatten kvar än.²¹

Även om havet vid tiden var den genaste och snabbaste transportvägen var den ytterst långsam, sett från dagens perspektiv. Ofta seglade skeppen endast under sommarhalvåret och i dagsljus, för att söka sig ett hamnläge eller ankra upp vid mörkrets inbrott. I svårt väder, eller när vinden låg fel, kunde besättningarna tvingas till långa väntetider. I Jacob Wallenbergs humoresk ”Min son på galejan” från 1770-talet beskrevs hur Svenska Ostindiska Compagniets stora fartyg *Finland*, med sina 32 segel, efter två månaders seglats i ogunstiga vindar inte hade kommit längre än till Norge. Fartyget, på väg till Kina, var fortfarande bara ett par dagsresor från Göteborg.²² När den tidigare nämnde Kalm skulle segla över till England blev han för en tid inblåst i Göteborg. Hans redogörelse i ett brev är belysande för vilka strapatser och tidsdräkter 1700-talets båtresenärer kunde drabbas av:

Väderöarna. Finns det 200 eller 365 öar, holmar och skär?
 KARTA: ROGER WELDEVI, STADSKARTAN.

"Men är det nu inte Fahnen själv, att jag ännu skall nödgas ligga här i Götheborg d. 18 nov. 1747...här ligger vid Marstrand och ute i skärgården skepp, som i slutet av augusti månad gick härifrån till England, men sedan de åtskilliga resor varit till vägs ute i sjön, ha de fått motvind och storm, och så blivit tuktrade av vår Herre, att den ena mist masten, den andra rodret, den tredje något annat; ett fartyg har aldeles gått i kvav med folk och allt..."²³

Väderöarna står huvudsakligen på gnejsgrund men också andra bergarter. Hela området kan betecknas som ett virrvarr av synliga skär och osynliga grundklackar under ytan. De sjöfarare som inte hade lokal kännedom gjorde förmodligen bäst i att undvika Väderöarna. Eftersom ögruppen ligger invid den kustnära leden utgjorde undervattensformationerna ett ständigt hot mot de besättningar som navigerade för långt ut till havs. Det var inte bättre från havssidan. Jutska strömmen sveper mot land och i kombination med stormar kunde mötet med brott och skär bli förödande för segelfartygen. Drivna av vind och ström fick åtskilliga sin viloplats i arkipelagen.

Ett fenomen är de djupa grundbrotten. Karl-Allan Nordblom, med sina anfäders långvariga kunskap om farvattnen i bagaget, pekar på sjöns förändring vid stark vind. Han menar att den blev "så grov att det förekom grundbrott ner till sjutton famnar, alltså på mer än 30 meters djup. Fartygen och lotsarna var därför tvungna att ta sig fram i de djupaste rännorna".²⁴ I ett tidigare kapitel har frågan om skeppsbrottsstatistiken diskuterats; även här varierar uppgifterna. En sammanställning över skeppsbrott, som hembygdsforskaren Allan Olsson utfört, pekar mot att minst ett 40-tal fartyg förlit eller grundstött på någon av öarna under åren 1760-1902.²⁵ Nordblom räknar i sin monografi över Väderöarna upp ett 80-tal kända sjöolyckor från 1707 till 1929.²⁶ Åkerlunds register refererar i kapitel XII, pekar på 64 olyckor. Den litteratur som behandlat öarna pekar på att i stort sett varje skär har en egen historia av skeppsbrott eller dramatiska händelser.²⁷

En sådan uppgift lämnade den svenske kommandören Nils Gyllenskruf 1717. Han meddelade att en dansk konvoj gått under med man och allt vid *Wärröijarna*, som ögruppen benämndes.²⁸ Kommandören grät sannolikt inga tårar över den danska förlusten men händelsen visade på behovet av lotsar ute på Väderöarna. Huruvida det funnits privata sådana i tidigare skeden ute på öarna är okänt men några decennier senare, 1754, inleddes den mer organiserade lotsepoken på platsen. Då anställdes två kronolotsar vilka kom att leva på "bar klippa"; de ägde med andra ord vare sig hus eller den steniga mark där de bodde.

Dykeribolagskaptenen i Strömstad, Vilhelm Albrecht d'Orchimont, hade förvärvat öarna av kronan. Syftet var att komma åt strandvrak vilket sannolikt var en bättre syssla än att lotsa. Lotsarna skulle betala arrenden till kaptenen vilket de med största sannolikhet fick svårt att göra, åtminstone med pengar. Inkomsterna från de få fartyg som lotsades, vanligen i lederna till Dyngön, Havstensund eller Koster, var ringa. 1774 fanns endast en lots kvar. De som senare rekryterades under 1700-talet anges ofta som bosatta på öar i den inre skärgården.²⁹ Det är troligt att dessa lotsar endast vistades på utsjöskären under sommarhalvåret. När isarna låg var det under långa perioder omöjligt att nå bebodda trakter. Dessutom saknades sannolikt uppdrag i bistra vintertider när sjöfarten normalt låg nere.

"En föraktansvärd missdådare"

Professorn Nathanael Gerhard Schultén, adlad af Schultén, har gått till hävderna för sin kritiska beskrivning av områdets lotsar. Ännu vid 1800-talets ingång var sjökort och kartor över den bohuslänska skärgården både bristfälliga och inte sällan felaktiga.³⁰ Schultén och hans medar-

betare ägnade sig därför under ett par somrar åt sjömätning och kartläggning av kustvattnen. I samband med detta noterade han att lotsarnas verksamhet var under all kritik. År 1805 lämnade han därför en inlägga till den nyinrättade myndigheten *Förvaltningen av sjöärendena*. Schultén hade tydligen träffat på norska lotsar som han berömde för deras kunskaper, driftighet och manliga uppförande. Han jämförde dem med de bohuslänska kollegorna – i synnerhet de som kom från den norra länsdelen:

”...hvars usla kläder, dåliga båt, utblåsta segel och klagande ton, mera närmar honom till en föraktansvärd missdådare, som nyss blifvit utsläppt utur ett underjordiskt fängelse, än en person, som bör ingifva förtroende, och åt den man med tillförsigt kan anförtro ett fartyg av betydligt värde.”³¹

Han pekade på de norska lotsarnas företagsamhet. De arbetade flera mil från land och ofta i hårt väder, i syfte att finna ett fartyg att lotsa och sällan åtföljda av mer än en kamrat, en hustru eller dotter. De svenska lotsarna, menade han, väntade däremot inomskärs, sänkades ofta där de borde vara. När de väl kommit ombord började de enträget tigga om brännvin. Han skyllde inte enbart tillkortakommandena på någon landskapskaraktär utan på den utbredda fattigdomen efter sillfiskeperiodens slut. Med tanke på årtalen när han gjorde sina iakttagelser, 1803 och 1804, förefaller det som om sillfiskeperioden i dessa nordliga delar redan var över.

Befolkningen hade, enligt Schultén, under de goda åren vant sig vid ett liv i sus och dus vilket resulterat i misshushållning och liderlighet. Nu rådde stor nöd och han menade att lotsarna intog samhällslivets botten; redan från fartyget gick det att ”af kojans uselhet kunna, finna, hvar Lotsen borde efterfrågas”. När främmande fartyg råkade ut för stormar på Soten försökte sjöfararna hellre länsa tillbaka upp till Norge. Där kunde de enrollera en norsk lots i stället en ”trög och opålitlig” bohuslänsk.³² En likartad uppfattning hade Holmberg, som nedtecknade att det inte gick att påräkna biträde från de bohuslänska lotsarna. Den som ville ha hjälp fick dra ”dem vid håret ur sängen, uti hvilken de fleste dagen igenom sköta kongl. Maj:ts och kronans tienst”. Även han var inne på idén att yrkesgruppen måste få bättre ersättning för sitt riskfyllda arbete.³³

Schultén pekade på att de kända norska lotsarna inte tog särskilt mycket mera betalt än de svenska men också att de förra slapp lämna ifrån sig en del av lotsavgifterna som de svenska lotsarna tvingades göra. Detta överskott investerades i krogar och näringsliv i norska hamnlägen. I någon form av dynamisk effekt sökte sig därför främmande fartyg hellre till sådana hamnar.³⁴ Sanningshalten i Schulténs klagosång är svårbedömd; det kan ju tänkas att han överdrev situationen i det vällovliga syftet att argumentera för ett mer effektivt svenskt lotsväsende även i Bohuslän. Han slog samtidigt fast att en lots måste kunna leva på sin lön och sin arvodering. Den saken menade han var vid tiden endast möjlig på vissa platser som i Göteborgs och Marstrands skärgårdar. På övriga orter var det sämre beställt och i norra Bohuslän var det, förutom på Koster, omöjligt. Mycket tyder på att lotsarna vid tiden tillhörde kusternas mer marginaliserade invånare. Under sillfiskeperiodens glansdagar, när en mängd lastfartyg anlöpte trankokerierna, borde det annars ha varit gyllene tider. Trots det beskrevs exempelvis den avskedade kronolotsen Hans Andersson Styre från Smögen som utfattig i 1780 års mantalslängd.³⁵ Det kan tänkas att många främmande fartyg, som anlöpte fiskelägena för att hämta sill och tran, hade med sig egna lotsar.

Visitationsprotokoll visar på likartade uppgifter; många lotsar angavs som fattiga långt fram i tiden. Schultén rapporterade att lotsarna i landskapsdelen inte ens kom upp till en årlig förtjänst om en riksdaler och argumenterade för att de skulle få minst 20 riksdaler i årlig lön. Deras antal skulle i gengäld minskas. De måste även flytta från sina usla kojor inne i vikarnas lä och ut till de

yttersta skären. Där kunde de lättare upptäcka fartyg som flaggade efter hjälp.³⁶ I Smögen/Kungshamns fall föreslog han att lotsarna skulle slå sig ned på Hållö. På Väderöarna hade han noterat två bra hamnlägen på Storö. Schultén påpekade att ett par lotsar skulle kunna överleva på denna plats där det fanns bete till några kor samt fiskafänge, hummerfångst och säljakt när det saknades fartyg att leda. Kronan hade dessutom byggt ett lotsboställe ett par år tidigare på platsen. Ingen hade dock anmält sig till tjänsten.

I april 1799 upprättades en förteckning på lotsväsendets personal i det västra distriktet som omfattade kuststräckan Halmstad upp till norska gränsen. Området var indelat i fyra distrikt där "Kongshamn eller Smögen" löd under Marstrand. Där fanns en lotsålderman, två lotsar, fyra drängar och ett par lärlingar. Väderöarna, som nu lagts till Strömstads distrikt, uppgavs ha en ålderman och två ordinarie lotsar jämte ytterligare fem medarbetare.³⁷ Som kan förstås av Schulténs besök ett par år senare verkar lotsstationen ha övergivits. Det kan knappast vara av säsongsmässiga orsaker, den gode professorn utförde sina sjömätningar under sommartid, och då borde platsen ha varit bemannad.

1805, samma år som Schulténs lämnade sin rapport, upptas ändå plötsligt åtta personer i lotsrullorna men där deras hemorter anges vid mer kustnära platser som Fjällbacka, Gåsö, Fläskö, Dyngön och Kalvö.³⁸ Tre år senare, under kriget med Danmark-Norge, seglade norska kapare in och kidnappade lotsdrängen Olov Andersson. Oviljan blev naturligtvis än större att vistas ute på öarna efter händelsen; något som förstärktes av att engelska örlogsfartyg kryssade utmed kusterna, efter det att Sverige för en tid tvingats över på fransk sida under Napoleonkrigens slutskede. Vid en visitation 1810 fanns det dock en skara lotspersonal på plats, fastän åldermannen beskrevs som "enfaldig".³⁹

Från 1820-talet ses en förändring. Handelssjöfarten tog fart efter krigen vilket innebar fler uppdrag. De årliga intäkterna översteg snart i snitt 25 riksdaler om året. Lotsåldermannen Jonas Berggren och hans båda söner hade alla Storö som hemort. Lotsyrket gick ofta i arv från far till son, vilket har förklarats med att lotsarna var skyldiga att hålla drängar vilka skulle utbilda sig i yrket. Eftersom de fick svara för lotsdrängarnas kost och logi var det bättre om resurserna gick till en son, än till en främmande. En annan fördel var att lotsen efter avslutat yrkesliv kunde hoppas få bo kvar hos ätteläggen.⁴⁰ Den övriga personalen verkar däremot ha varit bosatta på öar längre in i Fjällbackas skärgård.

De gamla kaparnas strid

I en tid av pekuniär och materiell brist blev vrakgods en skänk från ovan. I fallet Väderöarna hade äganderätten till öarna blivit delad mellan några privatpersoner och dykeribolaget i Strömstad. De hävdade ensamrätt till strandvrak på öarna. Eftersom lotsar ofta var först på plats efter ett skeppsbrott hade de naturligtvis stor möjlighet att förse sig med det gods de uppfattade som värdefullt. Misstäcksamhet och missunnsamhet uppstod mellan parterna.

Konflikten blev påtaglig 1829 när den spannmålslastade jakten *Maria* blev vrak under en augustistorm. *Maria* var från Hadersleben i dåvarande danska Schleswig. På väg till Norge grundstötte jakten på *Skitrarna*, en samling mindre skär strax söder om det som skulle bli Väderöbods fyrplats. Samtliga i besättningen omkom. Olyckan blev upprinnelsen till en tvist som pågick under tre år vid tinget i Rabbalshede och slutligen i hovrätten. I sin bok "Väderöarna" har Nordblom detaljgranskat konflikten som kom att stå mellan två vänner men som blivit bittra fiender.⁴¹ På ena sidan stod dykerikommissarien, fänriken Jonas Westbeck. Han var bosatt på västsidan av Hamburgö, vid Taskan, i dag kallad Sjöviken. Kommissarien menade att lotsarna ägnat sig

åt vrakplundring. På den andra sidan stod lotsåldermannen Berggren på Storö jämte sönerna, mäterlotsen Gabriel Sandmark och Johan Petter, jämte sju andra personer. När Westbecks anklagelser blev kända blev det rättssak av händelserna.⁴²

Westbeck uppgav att han hade seglat till Väderöarna efter augustistormen men fått besked av Berggren att denne endast bärgat en storbom, förutom fynd av lite träspillror. Något vrak nämndes inte. Dagen därpå kunde en strandfogde berätta att han funnit ett vrak ute på *Skitrarna*. Där hade Berggrens måg, en tidigare avskedad lots, samt en dräng befunnit sig. Westbeck fick senare tips om att en grönmålad kista från *Maria* stod att finna i Berggrens sjöbod. Kommissarien undersökte saken men lotsåldermannen påstod att han hittat kistan ute på Väderöfjorden. Han hade dock glömt att anmäla fyndet eftersom han inte ansåg kistan haft något värde. Anklagelserna kom snart att hagla mellan Westbeck och Berggren där de beskyllde varandra för en mängd oegentligheter. Till saken hör att båda varit kapare i svensk tjänst under de tidigare konflikterna utmed västkusten. Westbeck hade dessutom varit Berggrens chef.⁴³ I samband med en strandning hade den sistnämnde blivit dömd för stöld men Westbeck hade ändå givit sådana vitsord att Berggren kunde bli lotsålderman. Vänskapen hade dock upphört vid tiden för *Marias* förlisning. Nordblom noterar det närmast tragikomiska i situationen där två gamla kapare som nu var ”satta att skydda de sjöfarande” gjorde allt för att ta heder och ära av varandra.⁴⁴

Rättegången drog ut på tiden, mycket beroendes på att de flesta vittnen och svaranden hade lång väg till domstolen i Rabbalshede. I slutfasen av förhandlingarna vittnade två kvinnor helt överraskande att Westbeck påstått att han kunde få varenda kvillebo att begå mened för en tolvskilling. För sitt vanvördiga uttalande tvingades han till avbön och fick böta sex riksdaler – och 32 skilling. Berggren, jämte hans båda söner och lotsen Axel Olsson, blev fällda för att ha stulit den omdiskuterade kistan och tigit om fyndet. De avskedades. Fallet drevs dock vidare till hovrätten där lotsarna frikändes från stöld men dömdes till böter för att de inte anmält fyndet. Troligen återtogs avskedandena men ingen av lotsarna, förutom Axel Olsson, fortsatte i sitt yrke. Berggren ägnade sig därefter åt fraktfart och kom att drunkna i Jorefjorden. Sonen Johan Petter flyttade till Fjällbacka medan styvsonen Gabriel monterade ned sin stuga och sjöbod och fraktade virket till ön Hästvom, närmre Fjällbacka. Han blev fiskare men senare också delägare av de södra Väderöarna.⁴⁵

Westbeck, i egenskap av ägare till öarnas norra delar, var så missbelåten med utfallet att han förbjöd allt kreatursbete och fiske på Storö. Om det tidigare varit svårt att rekrytera lotspersonal blev det nu snarast omöjligt. Situationen måste ha uppfattats som ohållbar varför kronan löste in norra Väderöarna för 375 riksdaler. Köpet innebar en avsevärd förbättring för de efterföljande lotsarna, eftersom de fick ensamrätt till mulbete och hummerfångst i arkipelagens norra delar.

Ett samhälle uppstår, dör och återföds

Redan från lotsinrättningens början hade kvinnor och barn funnits med ute på Väderöarna. Ingel Johansdotter var hustru till en av de första kronolotsarna 1754. Fyra år senare levde en kvinna vid namn Ingeborg på platsen med fyra barn.⁴⁶ Förmodligen flyttade familjerna under vinterhalvåret längre in, mot Fjällbacka eller öarna strax utanför. Berggrens hustru är nämnd i tingsprotokollet under 1830-talet, och det fanns vid tiden även döttrar till andra lotsar boendes på Storö.⁴⁷ Det förefaller som om ensamma män på utskären inte kunde klara sig utan kvinnor vilka skötte matlagning och hushåll; förhållandet återses även bland fyrapersonal nära ett sekel senare. Fanns det ingen medföljande hustru städslades snart en hushållerska. Det var familjer som befolkade de ensliga utposterna, inte ensamlevande män.

Trots de något bättre förutsättningarna under 1830-talet verkar livet ha varit fortsatt utsatt för lotsfamiljerna på Storö. Förutom de bekymmer som det isolerade läget erbjöd, ansågs fattigdomen mer utbredd här än på andra lotsplatser i Bohuslän. Kronan innehade vid tiden endast ett av husen på Storö medan lotsarna ägde sina egna privata hus. På 1840-talet fanns minst fem sådana bostadshus förutom sjöbodarna. Det aggressiva klimatet var påfrestande på det virke som troligen skaffats via ilandflutna vrakrester. 1857 ingrep lotsförvaltningen och sände hantverkare från fastlandet för omfattande reparationer.⁴⁸ I samband med detta löste staten in samtliga privata hus och uthus. Året därpå klagades det ändå över att trävirket hade börjat ruttna.⁴⁹ Husen kom senare att rödmålas i likhet med i stort sett alla lotsstationsbyggnader i Sverige. Den karaktäristiska röda färgen har behållits på Storös byggnader ända sedan dess; endast det nuvarande värdshuset avviker med sin gula färg. Även lotsarnas igenkänningssignaler standardiserades. Lotsflaggan var sedan tidigare vit och blå men 1882 infördes bestämmelsen att lotsbåtarna skulle ha en röd duk insydd på storseglet. Nattetid gav sig lotsarna till känna genom omväxlande vita och röda ljussignaler. Färgerna går igen i minnesramsans ”white over red, pilot ahead”.

Ända fram till 1900-talets början ägdes de flesta av båtarna i allmänhet av lotsarna själva.⁵⁰ Inspektioner och visitationer under årens lopp avslöjade dock att många båtar var i dåligt skick. När de sjönk eller skadades under tjänsteutövning ansågs kronan skyldig att utge ersättning vilket kunde leda till tvister. Kronan kom över tid att bekosta allt fler lotsbåtar. Dessa båtar var större än de privata och vanligen däckade, något som ökade både säkerheten och möjligheten att gå längre ut till havs. Lotsstationerna på Väderöarna, Kungshamn/Smögen och Dyngön erhöll sådana under 1800-talets sista decennier.⁵¹ Den mest kända av dem alla, lotsbåten *Ilse*, kom till Väderöarna 1908 och tjänstgjorde fram till 1959.⁵²

Uppdragen till havs förblev länge högst sporadiska. 1841 genomfördes tio lotsningar, året därpå tre och 1843 åtta. Oftast handlade det om att ledsaga fartyg till Havstensund eller Fjällbackas skärgård – där lotsarna på Dyngön tog vid – varför ersättningarna för de korta rutterna inte blev alltför höga. Från 1844 ökade emellertid sjötrafiken och lotsarna genomförde 26 lotsningar vilket gav 105 riksdaler att fördela. Drygt tio år senare genomfördes 50 lotsningar om året. I takt med stenindustrins expansion under 1800-talets sista decennier ökade aktiviteterna ytterligare. Utvecklingen bröts när stenfrakten upphörde under första världskriget. Lotsarna fick under krigsåren ändå en del uppdrag när de vägledde fartyg som sökt sig närmre kusten för att undvika minor och främmande ubåtar.⁵³

Genom bättre navigationshjälpmedel, utmärkning av leder och handelsflottans motorisering blev det under åren som följde allt färre fartyg som behövde assistans. Trots nedgången i antalet uppdrag genomförde lotsverket en rad investeringar på ön. En anledning till myndighetens intresse av att behålla utposten var att lotsarna hade närmre till fartyg i sjönöd än till en station som låg längre in mot kusten. De första lotsarna hade sin utkik både på Storös östra höjder, Solidsberget, liksom på systerön, Ramnö. 1899 restes en liten stuga på den senare ön som erbjöd havsspanarna skydd när västanvindarna vräkte på. Den nuvarande lotsutkiken med sina karaktäristiska ben byggdes 1930. Den är i dag ett välbesökt turistmål, vårdad av *Föreningen Väderöarnas lotsutkik*. Den som gör sig omaket att klättra upp till själva utkiken möter en av Bohusläns mest betagande vyer.

Ungefär samtidigt tillkom vågbrytare vid lotsarnas privata västra hamn, *Rockan*. Även hamnläget vid *Ködderna* [uttal ”Tjöderna”] förbättrades. Detta befinner sig i den andra lilla viken, räknat öster om dagens värdshus, och är i samtiden en gästhamn. Storö och Ramnö sammanfogades 1947 genom en utfyllnad där spräng- och muddermassor togs till vara efter det att Ködderna fördjupats. Först 1960 kom elektriciteten till Storö och fotogenlampornas era var äntligen förbi.

Glädjen blev kortvarig. Några år senare, 1966, kom beslutet att Väderöarnas lotsstation skulle ersättas av de stationer som fanns på Nordkoster och Smögen. Även den kvarvarande fyrpersonalen på Väderöbod hade då flyttat. Väderöarna stod, åtminstone under vintertid, helt öde efter ett par hundra år av bofast befolkning.

Efter ett par decennier av förfall, när öarna mest tjänade som gästhamn för sommarens seglare, och hummerfiskare under höstarna, fick Väderöarna nytt liv 1999. En av de väderpinade byggnaderna renoverades och förvandlades till vandrarhem. Huset är därefter ombyggt i flera omgångar och har i samtiden blivit värds hus som kompletterats med badtunnor. Under vackra somrardagar är det trångt i hamnlägena och värds husrestaurangens fiskpudding ett obligatoriskt mål för många gästade seglare. Besöksindustrin har skapat nytt liv på de öar där isolerade lotsar och deras familjer i generationer överlevde på ”bar klippa”.

De människor som livnärt sig i denna isolerade miljö var, förutom lotspengar och ersättningar från kronan – liksom ved och livsmedel från fastlandet – högst beroende av vad havet kunde ge: sill, fisk, makrill, hummer, sjöfågel och deras ägg liksom en och annan säl. Det splittrade och steniga skärgårdsområdet var ryktbart för sitt goda hummerfiske, något som blev av stor ekonomisk vikt för lotsarna. 1929 upphörde dock den ensamrätt de haft i nära 100 år. Lotsfamiljerna höll också ett begränsat antal kor och får som betade på Storös skrevor och ängsmarker. Periodvis var antalet invånare, åtminstone relativt sett, högt. 1916 levde omkring 30 personer på Storö, fördelade på fem lotsar och deras familjer jämte tre pigor, en ambulerande skollärlarinna och ett par anställda som säsongvis ägnade sig åt sill- och hummerfiske.⁵⁴

Större delen av Väderöarna är numera oåtkomliga eftersom det råder ett strikt skydd av sjöfågel och säl. Endast området kring Storö, delar av Väderöbod samt de sydöstra skären är fria att beträda. De sistnämnda skären rymmer Hamnerö med två ålderdomliga stugor invid en liten skyddad vik. De små husen byggdes ursprungligen som övernattningsplatser av hummerfiskare från Fjällbacka. Den som gör sig besväret att huka sig i dörröppningen för att stiga in gör sig snart en föreställning om hur livet gestaltat sig för forna tiders utsjöfiskare. Det är långt till induktionsugn, centralvärme eller internetdistribuerade filmer. Det brukar dock ligga en välanvänd kortlek på bordet.

1900-talet innebar en fortsatt utbyggnad av fyrar och markeringar, liksom lotsstationer, i svenska farvatten. Efter andra världskriget spred 720 fyrar sina ljussignaler medan 19 fyrskepp och 74 lysbojar låg förankrade på öppet vatten. Över 80 lotsstationer var bemannade. På ett helt annat sätt än i dag var kusterna befolkade men bara några år senare inleddes avvecklingarna. Solventiler och gasdrift medförde att allt färre fyrar behövde ständig bemanning. På havet säkrades navigationen genom radiopejling och radartechnik. Att tekniskskiftena skulle leda till så genomgripande förändringar var nog inget generallotsdirektören Torsten Petersson kunde föreställa sig när han 1947 skrev: ”i fråga om anstalter för sjöfartens vägledning, såsom det kan förväntas av ett sjöfarande folk, ha [vi] traditioner som förplikta.”⁵⁵ Ett par decennier senare hade, traditionerna till trots, större delen av det yttre skärgårdsrummet avfolkats. Utvecklingen har fortsatt i tidens tecken. Av de nuvarande 1 100 fyrarna drivs hälften av förnyelsebara energikällor, det vill säga sol och vind.⁵⁶

Sedan kronan sökt organisera lotsverksamheten från slutet av 1600-talet hade den ingått i rikets militära organisation. 1872 bildades den *Kungliga lotsstyrelsen* som även övertog ansvaret för fyrväsendet i riket. Vissa uppgifter inom sjöfartens område fortsatte att vara uppdelad på olika myndigheter men 1956 samordnades verksamheterna, genom bildandet av *Kungliga Sjöfartsstyrelsen*. 1969 ändrades namnet till *Sjöfartsverket*.

Lotsar och märken i södra Soten

Om lotsarna på Väderöarna tjänstgjorde på en isolerad utpost i havet kom deras kollegor i Smögen och Kungshamn att leva i en, åtminstone jämförelsevis, närmast urbaniserad miljö. I de officiella verksamhetsrapporterna har de båda fiskelägena ofta slagits samman till en enhet, och det är, som påpekats, svårt att säkert avgöra lotsarnas tillhåll under den första tiden. Det fanns också lotsar boendes på andra platser i området, som exempelvis Hunnebostrand men där lades verksamheten ned redan 1773.⁵⁷

Hans Andersson Lots, och hans båda olyckliga kollegor, startade 1811 sin resa från Bäckevik. Hällö kom också, till och från, att användas som lotsplats vilket framgår av ett visitationsprotokoll 1806. Här stod en enkel men ännu inte helt färdig stuga från 1795. Lotsarna menade dock, något märkligt kan tyckas då deras egentliga uppdrag var att ta sig ut till fartyg även under de mest besvärliga förhållanden, att det var svårt att ta sig till och från ön. På norra delen av Hällö vilar en husgrund i natursten. Det har misstänkts att lotsstugan kan ha stått här.

Enligt lotsordningen hade lotsarna även till uppgift att underhålla farledernas sjömärken samt slå järnringar i bergen vid lämpliga förtöjningsplatser. Inseglingen till Gravarne men också Smögen var svårnavigerad. Som angöring och orientering hade en båk rests på Sälö, grannön till Hällö. Den är avbildad på ett sjökort från 1694. Några decennier senare hade den byggts om till en åttkantig och pyramidformad träbyggnad, vilandes på stengrund. Båken var omkring 21 meter hög, rödmålad med vit överdel. Formen medförde att skeppare, som kommit alldeles ur kurs, ibland förväxlade den med Vinga. Efter ett antal skeppsbrott, som skullts på likheterna, ersattes den 1825 av en båk med kapad topp. Den försågs dessutom med en järnspira med flöjel på taket. Efter tillkomsten av Hällö fyr ansågs båken på Sälö som överflödigt och revs 1891.

I farleden in mot Kungshamn fanns tidigt två andra sjömärken. Vid Hamneskär, nära Hällös ostsida, hade en fyra meter hög armbåk rests, byggd på ett stenfundament och med en arm som pekade ut inseglingen till Kungshamn. I dag står en vitmålad murad kummel på platsen. Vid Stenskär, på andra sidan farleden, stod ytterligare en armbåk. Trä var naturligtvis inget gott material i Sotens klimat och armbåkarna rutnade, eller blåste bort, och måste ofta ersättas.

1844 var två lotsar stationerade på ön men även på Smögen tjänstgjorde två. Båda platserna låg i förhållande till havet avsevärt bättre till än Gravarne/Kungshamn. Efter tillkomsten av Hällö fyr verkar lotsverksamheten i farvattnen

När båken restes på Sälö, väster om Hällö, är okänt. Den är avbildad på ett sjökort 1694 och bör ha funnits tidigare.

BILD: VÄSTRA LOTS-DISTRIKTETS ARKIV.

utseende af inloppet, ja^d dett höghet af Sjiff-
 lunds af Sjöföretaget, hvarnå är 9te Jun^o 1803 vid varandra,
 (Sjiff-lunds af Sjöf. kallas den yttre udden af Sjoffa landet som
 ligger mellan Gravarne och Sjöföretagets Sjökläp, det är
 enstakigt högt, långt, grätt öfver och Gulvödt ett stycke
 öfver vattent) peilas ut till NNO 10° de yttre Doholmens-
 norra udden öfver synes i linie med nände kungs
 höghet, hvilket tillika synes ja^d mellan Armarna
 att blott $\frac{2}{3}$ af distansen mellan dem, synes till-
 hvarfvar med $\frac{2}{3}$ till Hällö Arm

Skissen illustrerar inloppet till Kungshamn/Gravarne. Här syns både Sälö båk, ett märke på Hällö jämte två galgliknande armar vilka pekar ut den vidare färdvägen.

KÄLLA: SJÖKARTEVERKETS ARKIV.

alltmer ha koncentrerats till Smögen. Där byggdes 1878 en första lotsutkik, i närheten av den nuvarande. Vid sekelskiftet tillkom ett mindre hus på platsen som under 1930-talet kompletterades med en utsiktsplattform. Denna förbands med den gamla utkiken via en täckt lejdare.⁵⁸ Härifrån var utsikten god åt de flesta väderstreck, och det gick att sikta både de fartyg som seglade utmed kusten, liksom de som kom utifrån Skagerrak. Vid samma tid tjänstgjorde nio lotsar och lärlingar på platsen. Lotsutkiken på Smögen användes ända fram till 1969 då lotsstationen avvecklades och flyttades till Lysekil. Sammanlagt har ett drygt 90-tal personer förtecknats som lotsar under de omkring 270 år verksamheten utgick från södra Sotens vatten.⁵⁹

I dag finns närmsta lotsstation i Fiskebäcksvik, nära inloppet till Brofjorden. Här är den kommersiella fartygstafiken fortfarande omfattande och lots ombord obligatoriskt när gigantiska

oljefartyg pumpar över sina laster till raffinaderiet i Brofjorden. Lotsyrket finns kvar men har helt ändrat karaktär från de tider när Styreman, Hans Lots och Jonas Berggren härskade på Soten, utan annan hjälp än sin egen erfarenhetsvunna kunskap och möjligen med lotsens främsta redskap före kompassens och andra navigationshjälpmedels tillkomst: handlodet och, kanske, anteckningsboken.

Missdådare blir myndighetsperson

Relationerna mellan lotsverkets överordnade och de lokala lotsarna var inte alltid hjärtliga. De förra klagade över lotsarnas tillkortakommanden och de senare över att de inte gavs vare sig tillräckliga ersättningar, sjödugliga båtar eller täta bostadshus. Bristen på personal var ett annat problem; ända fram till 1800-talets mitt tycks det ha varit svårt att engagera hågade men också kompetenta personer att ta sig an uppgifterna. I en notering skrev chefen för västra lotsdistriktet att "... åtskilliga lotsar fylla endast antalet utan duglighet och en för Lotsyrket alltid outhärlig mortalitet".⁶⁰ Yrkets upplevda risknivåer kan exemplifieras från utsjökusterna vid norska Lindesnes. Där hette det att kvinnorna fick genomleva 5-6 äkta män utifall de envisades med att gifta om sig med andra lotsar.⁶¹

Lotsen fick ofta ge sig ut i svårt väder med sin lilla båt, äntra ett krängande fartyg och kanske vara borta i dagar utan att de hemmavarande hade en aning om han levde eller vart han tagit vägen. Lotsen hade dessutom ett ansvar att rädda besättningar och fartyg i sjönöd, något som naturligtvis var riskfyllda uppdrag. Trots yrkets förmodade farlighet omkom endast ett handfull lotsar från Soten i tjänsten. I januari 1846 drunknade Alexander Olsson-Strandberg från Smögen, tillsammans med sin son, på hemväg efter en lotsning i Tångenrännan. Pehr Larsson, också från Smögen, mötte döden under ett uppdrag i Norge 1859. Samma år förolyckades en annan lots, Lars Johan Larsson. Även den svenska flottan kallade vid behov in lotsar vilket blev den 49-åriga lotsen Anders Larssons öde. Han dödades under en strid med ryska fregatter i Oslofjorden 1789.⁶² De båda lotsarna från Sandbogen som tillsammans med Hans Lots enleverades av engelska flottan 1811 bör också räknas in i statistiken.

Trots Väderöarnas herostratiska rykte som skeppskyrkogård verkar endast en lots ha förolyckats i anslutning till tjänsten. Det var när Johannes Johnsson drunknade 1820.⁶³ I jämförelse med dödstalen på havet för fiskare och sjömän förefaller antalet lågt. Berättelserna om dramatiska händelser, där lotsar utsatte sig för verklig fara, är många varför orsaken bakom de ringa dödstalen inte kan sökas i någon obenägenhet i att ta risker. En hypotes, god som någon, är att de med sina erfarenheter i allmänhet var skickliga yrkesmän som inte tog *onödiga* risker.

Eftersom yrket ofta kom att gå i arv från far till son löste sig över tid både rekryteringsfrågan och utbildningen. Sönerna till lotsarna hade tidigt fått hjälpa till och lära sig. Att de själva fortsatte i faderns fotspår blev högst självklart. De var från barnsben vana vid den isolerade och utsatta miljön. Eftersom många av dem gifte sig med döttrar till andra lotsar eller fyrvaktarpersonal uppstod en sammanhållen krets av människor i det yttersta havsbandet. Lotsåldermannen var en given auktoritet på sin hierarkiska lotsplats. Erfarna lotsar blev med tiden kallade mästrelotsar och försågs så småningom med uniform. Med sina skärmmössor med ankarmärket och särskiljande ränder på ärmarna – mästrelotsen hade tre – blev de till stolta och självmedvetna myndighetspersoner, i likhet med tullare och kustuppsyningsmän. Till skillnad mot större delen av den övriga kustbefolkningens mer oregelbundna inkomster kom ändå en fast lön ur kronans kaka. En lönerrevision 1922 visar att en ordinarie lots hade 1 400 kronor i årlig lön förutom att han hade del i de 40 procent av lotspenningarna som tillföll stationen. Det fanns också, som i Väderöarnas

fall, enslighetsbidrag men där gjordes också avdrag för visa förmåner, som hummerfiske.⁶⁴ Varför någon åtog sig det utsatta och stundom livsfarliga arbetet har formulerats av Erik Severin som i flera böcker intresserat sig för yrket:

”Nedärvd kärlek till skärgården med dess hårda liv påverkade yrkesvalet. Lotsens yrke var strapatsrikt men erbjöd oskattbar frihet. Lotsarna intog även en självskriven status bland fiskare och andra skärkarlar”.⁶⁵

Generallotsdirektören Erik Hägg sammanställde några vittnesmål från svenska lotsar. På Smögen hade en orkan börjat blåsa upp en oktoberdag 1895. Vid lotsvaktstugan samlades väderbitna fiskare och alla spanade efter vinddrivna skepp bakom vågtopparna. När det första skeppet blev synligt gick fyra lotsar jämte en lärling ut med sin båt i den krabba sjön. Snart syntes genom saltröken allt fler skepp gå in mot brotten. En av lotsarna beskrev hur det kändes:

”Tankar på mor och far, möjligen ock på vännen i viken, men ock på evigheten bestormar ens inre, då man i sådant väder måste trotsa sjön men alla dessa tankar måste obarmhärtigt dämpas! En suck däremot [...] Herre Gud, hjälp oss i dag.”⁶⁶

Lotsarna fördelade sig denna stormdag på en skonert, en dansk brigg och skonare, jämte ett norskt barkskepp. En ensam lots fick segla lotsbåten tillbaka till Smögen. Det var ett vågstycke att med segel och årors hjälp i orkanvindar komma så nära skeppen – som for upp och ned i vågdalarna – att lotsen kunde klättra ombord. Ibland fick lotsen hoppa i den kalla sjön för att halas in med lina till det lotssökande fartyget.⁶⁷

I dödsboet efter en person som avled 1949 i Svarteberg vid Dingle hittades en välanvänd anteckningsbok. Den har sannolikt tillhört väderölotsen Johan Nordberg.⁶⁸ Hur den hamnade på platsen är inte känt men sidorna ger eftervärlden en unik bild av forna tiders lotsars arbete. Leder, grund och enslinjer finns noggrant beskrivna, sida upp och sida ned. För att exempelvis identifiera Mickelsbåden utanför Ramsvikslandet, skulle lotsen veta att grundet låg mellan Sote bonde och norra Soteskärs udde, samt att styrmannen skulle ha Hällö fyr öster om Vämlingen, eller se husen i Hasselösund mellan Guleskärs brott och Gyttebrottet. Till och med bryggornas längder i närliggande hamnlägen finns upptagna, så också var de skilda stenhuggeribolagen hade sina utskeppningsplatser. Av uppgifter om stenindustrin, och att den svenska flaggan beskrevs med unionsmärket, kan det misstänkas att anteckningarna tillkommit runt sekelskiftet 1900. Att det fanns främmande fartyg att lotsa framgår av att författaren nedtecknat hur ett antal starters flaggor såg ut. Så avlägsna länder som Kinas och Argentinas flaggor finns beskrivna, och, av någon anledning, Schweiz och Bolivias.

Innehavaren har också låtit rita av båkar och fyrar i området. Om Hällö antecknades: ”Hällö fyr: tindrande vit: hvar 5te sek, en blänk: ljus 2 sek: mörker 5 sek.” Han tillade att ”Hällö fyr skymmes dels i riktningen Nordväst Sälö inom ett afstånd af 2 1/2 min ifrån fyren, dels och inom vinkeln från No o V till N 5° O: från NO till N till O 1/2 O.” Sannolikt var anteckningsboken en av lotsens viktigaste ägodelar. Den kunde alltid plockas fram vid behov utifall minnet svek.

Bronsåldersrösen som sjömärken

Invid Sotens kuster finns en mängd rösen som av hävd daterats till bronsåldern. Ofta består de av iögonfallande stensamlingar vilka använts av lokala fiskare liksom förbipasserade som orienteringspunkter för enslinjer: *mé* eller *mêj* i lokalspråket.⁶⁹ Den traditionella uppfattningen inom ar-

Den från flera håll mycket synliga kummeln på Soteskär är en känd orienteringspunkt för många av Sotens enslinjer.

keologin är att rösen primärt setts som gravplatser för stormän och hövdingar. Från röset kunde den begravde från sitt dödsrike blicka ut över forna domäner medan de kvarlevande från motsatt håll kunde känna närvaron av den bortgångne. Möjligen kunde kanske rösen också fungera som en varning; en markering att landet runt omkring var upptaget.

Krantz menar däremot att tanken nära nog är absurd att rösen hamnat där de gjort av ren slump. Platserna i det yttre och otillgängliga skärgårdsrummet har i stället valts för att tjäna sjöfarten. Hade det bara gällt att få upp den döde på en bergshöjd kunde med lätthet andra mindre besvärliga ställen i mer bebyggda trakter kommit i fråga? Hans slutsats blir att bronsåldersrösen, när de restes, haft ett bestämt syfte och det var gravrösets synlighet åt ett visst angivet håll.⁷⁰ Krantz pekar även ett intressant fenomen som märks väl från havet:

"Även om varje sten i röset i och för sig är av samma kulör som det underliggande berget, så får dock genom skuggorna under stenarna och springorna emellan dem hela röset en mörkare schattering som gör att det faller i ögonen. Bergsprofilen ha för övrigt oftast sin egen rytmik, det är inte svårt att märka var den brytes av ett röse."⁷¹

Genom att uppföra mindre stenhögar uppe på röset kunde skuggningen och synbarheten förstärkas ytterligare. Ibland är bronsålderrösen mest exponerade mot havet, som de tre stora rösen på Valön i Svenneby socken. Där har byggarna på ett finurligt sätt använt bergstopparna för att öka rösenas monumentalitet och synbarhet.

Tanken att det redan under bronsåldern funnits avancerade navigationssystem, som markerade inseglingsleder eller varnade för brott och skär, är bestickande. Rösen återfinns på många platser utmed den bohuslänska kusten, varför frågan kan ställas om utmärkningen organiserades av en överordnad elit – med intresse av att säkra sjöfarten utmed *hela* kuststräckan? I ett längre

historiskt perspektiv skulle dessa sjömärken framhäva bronsålderskulturerna överblickande organisationsförmåga, drygt ett par tusen år innan mer omfattande utmärkningar av leder och farliga brott ägde rum i mer moderna tidevarv. Teorierna eggas åtminstone fantasin.

Många av dessa rösen har genom klimat- och mänsklig påverkan ändrat form och inte minst plattats ut, eller som på Tryggö, restaurerats. I hamnnära lägen kan det också tänkas att strandnära stenar använts som barlast vilket förskingrat den ursprungliga stenmassan; så kanske också en del rösen senare byggts på eller använts att täcka över ilandflutna lik. Förutom de stenhögar som skulle kunna dateras till bronsåldern blev under tidernas gång allt fler kustnära berg, öar och skär försedda med skiftande former avstensamlingar. Namnfloran är omfattande: *vardar, valar, vettar, kumlar, käringar*. Den som vandrar utmed kusternas bergshöjder finner inte sällan både höga och välgjorda kumlar likväl som mindre stenhögar, som mest verkar ha lagts på måfå under lekfullt tidsfördriv. Väl uppsatta fick de kanske en helt annan funktion än den ursprungliga?

Följande mer utmärkande rösen återfinns vid Soten, från Vedholmen i norr till Malmön i sydost:

- Vedholmen, med de närliggande skären Hamn- och Skutholmen, sydväst om Fjällbacka. Platsen har uppfattats som vänteläge inför det sydliga språnget förbi Sote huvud. Platsen är utmärkt på Cornelius Anthoniszons sjökort från 1543. Vedholmen rymmer flera vardar och stenhögar.
- Dannemark, holmen som är förenad med Ulö, utanför Heestrand, har ett större röse på sin hjässa. Stenarna skulle kunna markera inloppet till inomskärsleden – och har dessutom en like på fastlandet.
- Naturvårdsområdet Valön nära Svenneby har tre mycket välbevarade och synliga rösen i bergslutningarna på norra sidan. Namnet Valö antyder just förekomsten av *valar*.
- Spårö klova på södra sidan om Bottnafjorden markeras genom ett röse.
- Valfjäll, söder om Bovallstrand. På berget finns ett röse på dess högsta punkt.
- Det mäktiga Vindeklätten med Tvillingberget, vid norra inloppet till Ulebergshamn, står med *Ulebergs töser*. Här står fyra vardar och tre rösen. Ett av dem är mycket markerande från sjösidan.
- Söö, Hunnebo husberg, Hunneboberg och Garneskär har samtliga rösen. Åtminstone det förstnämnda borde haft till syfte att markera inseglingen till Hunnebostrand.
- Soteskär skall ha haft ett röse men i samtiden finns endast en kallmurad stenkummel.
- Tryggvarör på Tryggö är Sotens mest bekanta sjömärke. Det är väl synligt från havet. Svensk lots från 1935 utpekar den som igenkänningsmärke för inseglingen till Sote kanal.⁷²
- Buskär, med sin funktion som natt- och nödhamn, har även ett mindre koniskt röse på sin högsta punkt och en mindre varde öster därom.
- Sälö, söder om Smögen och invid Hällö, hade en större i dag raserad båk innan fyren vid Hällö byggdes. Det har misstänkts att stenar från ett tidigare röse använts.
- Malmön har minst tolv bevarade rösen, flest utmed hela kuststräckan. I seglingsbeskrivningar från 1807 anges en del samlingar av dessa rösen som igenkänningspunkter.⁷³

Invid Soten märks flera typer av såväl rund- som långrosen. I Väjern finns två av den sistnämnda formen liksom vid Hogenäs Hol och Örnefjorden. Vid Bottnafjorden, nordost om Bovallstrand ligger ett annat röse med långsträckt form. Nordost om Haby, vilar ett tämligen raserat troligt långröse.⁷⁴ Om långrosen haft någon särskild funktion eller betydelse är oklart. Förutom dessa mer kustnära stenhögar ses åtskilliga andra, något längre in i landet. En handfull rösen av varie-

rande storlekar vilar invid dagens Sote kanal, kring Klevekilen och Hovenäset. Sträckan var under bronsåldern en trolig inomskärslid. Flera av rösen bör ha varit synliga nerifrån leden och tjänade kanske som enslinjer? Svaret på frågan förblir öppet. Vi får nöja oss med hållristningskeppen, vars förebilder sannolikt seglade förbi stenhögarna.

I sammanhanget har en del av de högre rösen satts i samband med att de i forna tider använts som vårdkasar.⁷⁵ Det finns många sådana exempel utmed västkusten, som den höga Smörkullen, nära Skredsvik vid Gullmarns inre del, eller i namnet *Varberg*. Den senare ortens namn har härletts ur beteckningarna *vardberg* eller *vårdkaseberg*. Det första historiska belägget om varnande eldar i Norden är från Snorre Sturlusons berättelse om den norske kungen Hakon Adalsteinfostre (trad ca 918-961). Han utfärdade lagar där befolkningen blev skyldiga att tända eldar när främmande flottor eller krigshärlar närmade sig. Om budet började längst ned i riket sadades det ha tagit sju dagar innan odalmännen och fiskarna, längst upp i nordligaste Norge, fick vetskap. Det går att fundera över hur väl systemet fungerade. Kungen sägs ha blivit ytterst förgrymmad där det tändes eldar i otid; det kostade resurser och orsakade extra arbete.⁷⁶ När en eld väl var tänd, tändes nästa i kedjan, och löpelden spred sig utan att någon hade möjlighet att hejda förloppet. Den kungliga ilskan kan tänkas resulterat i att väktarna inte alltid vågade tända sina brasor, vilket borde gjort alarmsystemet mindre tillförlitligt.

Södra Malmön har pekats ut som plats för vårdkasar, så också Vetteberget i Tossene där det finns lämningar kvar av ett stenröse. Namnformen återfinns i Vetteberget i Bottna socken. Vid Lersten i Kville socken ligger dessutom Vettebergen, i plural. Kalm noterade att dragoner och bönder höll vakt uppe på berget vid ofredstider. Eftersom vakten och skötseln av vårdkasar måste krävt bemanning har det påpekats att de bör ha legat i bebyggda områden men i närheten av farleder. I det sistnämnda fallet kan de därför även ha utnyttjats som sjömärken. En kompassros som väckt frågor är den som ristats in i Vetteberget i Tossene.⁷⁷ Avståndet till havet är långt.

Att kartlägga det dolda

Att kartlägga landformationer, men också havet och dess bottnar, har varit av stor vikt ända sedan sjöfartens upprinnelse. I nordiska farvatten verkar återigen holländarna ha varit först. Enkla skisser och handskrivna beskrivningar vägledde de sjöfarande i främmande farvatten men uppteckningarna var i allmänhet ytterst översiktliga och tämligen felaktiga. Ett sådant holländskt sjökort från 1583 visar mest att den bohuslänska kusten var fylld med farliga skär dit sjöfararen endast råkade när denne kom ur kurs under en storm. Förutom danska översättningar av holländska förlagor, och enstaka anteckningar av resenärer, som den norske prästen Peder Claussøn Friis, förefaller området för en främmande sjöfarare i stort sett ha varit ett *terra incognita* ända fram till 1600-talet.⁷⁸

Från och med den svenska tiden ökade intresset för sjövågarna. Som varandes omstritt gränslandskap blev Bohusläns farleder militärt intressanta. Under 1660-talet genomförde lantmätaren Kettil Classon Felterus både regionala och lokala mätningar vilket resulterade i flera kartor. Kort därefter tog sjömätningen fart på allvar genom den i kapitel XII nämnde Petter Gedda, som skildrade Sotens farligheter. Förutom en mängd beskrivningar täckte han i tre kartblad sträckan mellan Fjällbacka och den norska gränsen. Det var framförallt lederna han undersökte. 1702 fortsatte en av hans medarbetare, styrmannen Erick Strobill, med sjömätningarna.⁷⁹ Syftet var militärt. Även danska kartritare var av likartade skäl intresserade av kuster de tidigare mest förefaller ha struntat i. Trakterna kring Strömstad och Idefjorden blev viktiga. Den danske sjökortsdirektören Jens Sørensen kunde under den decennielånga fredsperioden med Danmark, under

1700-talets inledning, obehindrad segla längs kusten och göra observationer.⁸⁰ Den svenska misstänksamheten mot potentiellt revanschsugna danskar var inte större än så.

Efter det Stora nordiska kriget, och under resten av nästan hela 1700-talet, saknades intresse av att sjömäta och kartlägga norra Bohusläns kuster. Uppmärksamheten riktades återigen till Östersjön och det finska sjöområdet. Först 1803-1805 upprättade den på lotsarna så klagande Schultén nya och noggranna sjökort. Sjökorten blev, vid tiden, inte tryckta och därmed aldrig använda. En nyhet var ändå att trånga och grunda fjordar hade djupmätts. Först 1883 och 1891 publicerades moderna sjökort med mer skalenliga och exakta angivelser. Det är i någon mån först nu som sjöfarare på allvar kunde börja lita på korten i sin navigation. Sett ur tidsperspektiv är den kartografiska utvecklingen märkligt sen vilket i sig förklarar forna tiders behov av lotsar och enslinjer.⁸¹ Med tiden har statliga myndigheter fortsatt utmärkningen av leder. För Sotens del blev byggandet av Sote kanal betydelsefullt. I samband med kanalens tillkomst tillkom ett stort antal båkar, dykdalber och märken för att trygga inomskärsleden och dess anslutningar.

Kusternas blänk

Hällö fyr står stolt och tryggt kvar på samma plats som där den byggdes. Fyren går knappast att undvikas av den som besöker Sotenäs sydvästra delar eller färdas över bron till Smögen. Fyren på Väderöbod är mer otillgänglig och därmed mer okänd, förutom för den som har möjlighet att nå Väderöarna med båt. Den finns inte kvar i sin ursprungliga skepnad utan har ersatts av en betongbyggnad. Skötseln är numera övertagen av den ideella *Föreningen Väderöbod*. Även fyrplatsen Klövskär utanför Ramsvikslandet – ibland benämnd Klåvskär – är nedlagd och ersatt av en fyr något längre ut till havs.

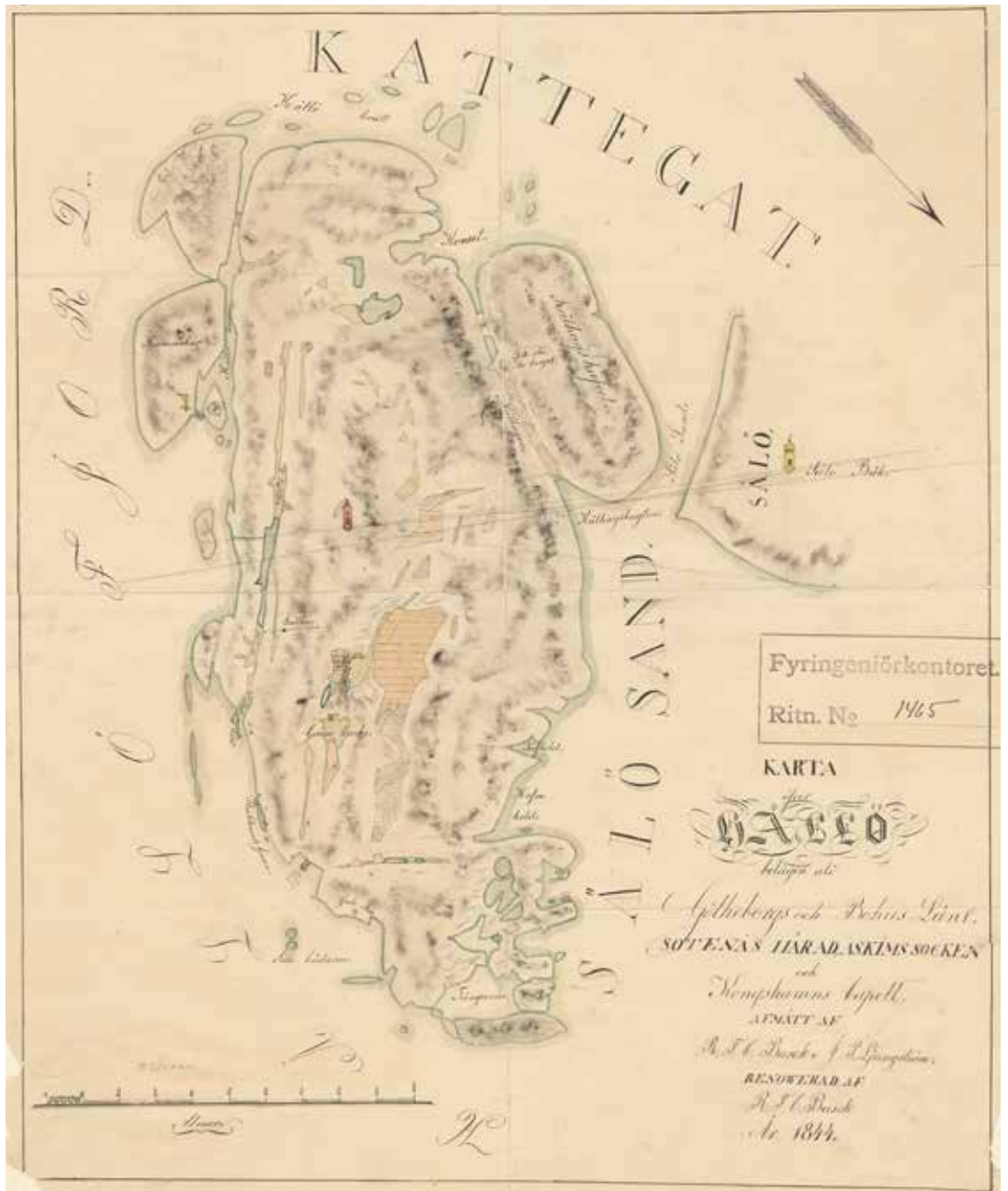
Förutom Sotens fyra kom de nordbohuslänska fyrarna under 1800-talets gång att bilda en vaktkedja till sjöfartens fromma. Från Hällö gick det – vid klart väder – att från 1865 skönja blänket från *Måseskär* i söder. Norr om Väderöbod låg *Svängen*, byggd 1889, och *Ursholmen* i den södra Kosterarkipelagen, rest 1891. När 1800-talet gick mot sitt slut badade, åtminstone jämfört med hur det varit tidigare, dessa kuster i ljus.⁸²

Både Hällö och Väderöbod kom att ingå i områdets legendbildning och har under årens lopp blivit väl beskrivna i detalj. Mindre känd är den försvunna fyrplatsen Klövskär som mest har gått till hävderna på grund av att Evert Taubes far och mor, under en kort tid, vistades på platsen. Sammantaget har intresset för fyra och deras vägledande ljus alltid utövat en lockelse. Saken kan inte minst ses av att ett flertal ideella föreningar, liksom enskilda personer, engagerat sig för att skydda och bevara företeelserna. I dag lär ingen fyr längre rivas eller, som i fallet med Väderöbod, knuffas ned i havets djup när byggnaden var uttjänt.

Från Sälö båk till Hällö fyrplats

I den allmänna uppräckningen av landets sjöfart efter napoleonkrigen fattades efter många diskussioner beslut om att bygga en angoringsfyr vid inloppet till Kungshamn. Det dröjde till 1842 innan fyren på Hällö stod färdig som ett vitmålat stentorn. Ganska omgående konstaterades att fyrens blänk i väster skymdes av berget på det närbelägna Sälö. Först efter åtskilliga år fanns det tillräckliga medel att höja fyren. Den flitige fyrkonstruktören Nils Gustaf von Heidenstam byggde på en fem meter hög kon i järnplåt som senare målades röd. Höjden blev därmed 20 meter och fyren kom att stå nära 40 meter över havet. I samtiden når dess blänk 10 nautiska mil eller omkring en och en halv landmil.

Under årens lopp har byggnaden behållit sin yttre form men mycket har ändrats när det gäller fyrlystekniken. De först använda rovoljelamporna ersattes senare av fotogen för att i nutid vara elektrifierade. Rovoljan blev den förste fyrmästarens fall. Christoffer Busck fick avsked efter åtta idoga år efter att ha anklagats för att ha förskingrat den olja han borde ha eldat med.⁸³ Med tiden

Placeringen av Hällö fyr var inte optimal ur navigationsteknisk synpunkt utan en kompromiss där det togs hänsyn till fyrpersonalens levnadsvillkor.

BILD: LOTSSTYRELSENS ARKIV.

skulle ytterligare åtta fyrmästare med biträden och familjer verka på ön fram till i mars 1970. Då var fyren helt automatiserad. Det fanns inte längre behov av någon på plats dygnet runt under årets alla dagar. Trots att den siste fyrmästaren gärna ville fortsätta bo kvar hyrdes bostaden ut till andra, något som upprörde lokalbefolkningen. I dag ägs de före detta fyrvaktarbostäderna av Sjöfartsverket, som under somrarna hyr ut dem till sin personal.⁸⁴

Att Hällö och inte Sälö, som ligger bättre till ur den havsgående sjöfararens perspektiv, valdes som fyrplats hade sin grund i mänskliga hänsyn. Lotsverket bedömde att livet på det otillgängliga skäret skulle bli alltför svårt i jämförelse med Hällö, som var betydligt större och lättare att nå från det närliggande Smögen. På ön fanns ett par sötvattensamlingar samt möjlighet att odla potatis och grönsaker. Växtligheten på hållmarkerna och i skrevorna räckte dessutom till bete för några kor och får. Ett gott bevis för att det grönskar mellan stenhällarna är att botanister hittat omkring 360 växtarter på ön. I jämförelse med exempelvis Väderöbod, framstod Hällö närmast som en bondgård, något som gjorde att platsen blev en eftertraktad tjänstgöringsort för fyrförpersonal. Tidigt byggdes också en stenbrygga som gjorde tilläggnen enklare, och som numera utnyttjas av turister och badgäster. Badturen med Hällöfärjan har varit och är ett välkänt inslag i Smögens turistnäring. Hällö, i likhet med många andra öar, skär och holmar i området, ägdes av den Hvitfeldtska stipendieinrättningen, varför fyrväsendet fick arrendera ön. 1970, när fyren avbemannats, förvärvades Hällö av dåvarande Smögens kommun för det facila priset 25 000 kronor.⁸⁵

Under fyrens första halvsekel bestod själva fyrapparaten av sex brinnande veckar. 1907 installerades en ny brännare som medförde att blänket kunde ses på betydligt längre avstånd. Lika känd som för sitt ljus har fyren blivit för den kanon som dundrade när det rädde tjocka. 1928 ersattes kanonaderna av en så kallad nautofon, en mistlur som brölade ut sina varningar när dimridåerna täckte havet. 1948 elektrifierades fyren och arbetet blev avsevärt förenklat för fyrförpersonalen; ur ett perspektiv blev det början till slutet på den bemannade epoken. Det mesta skulle komma att skötas utan mänsklig handpåläggning.⁸⁶

Den första bostaden på Hällö byggdes av fyrmästaren själv, men senare kom Lotsverket att svara för personalbostäderna. Förutom uppgiften att sköta fyren var Hällö meteorologisk station varför personalen fyra gånger om dagen mätte vindar, temperaturer och vattenstånd. 1922 tillkom ännu en byggnad på södra delen av ön, en radiopejlingsstation. Radiotekniken var vid tiden i språngartad utveckling och det hade blivit möjligt att pejla in radiosignaler för att få lägesangivelser, något som avsevärt förbättrade navigationssäkerheten för framförallt den mer kommersiella fartygstrafiken. 1939 tog försvarsmakten över stationen och behöll byggnaden fram till 1960-talet. Huset stod under lång tid oanvänt och kom delvis att förfalla. Genom samverkan mellan kommunen och föreningen *Utpost Hällö* köptes byggnaden under 1990-talet. Efter reparationer och tillbyggnader är det numera vandrarhem i en välbevarad naturmiljö. Till skillnad mot många andra kustöar kom aldrig stenindustrin att få tillträde till granitformationerna på Hällö eftersom fyrväsendet sade nej när Kullgrens Enka gjorde en framstöt.⁸⁷

Genom bättre navigationssystem och GPS-teknik är fyrens betydelse försumbar för dagens sjöfart. Även öns militära betydelse har upphört, men intresset för Hällö och dess historia tycks bara ha ökat. 1935 förklarades fyrruset som byggnadsminne och 1975 blev hela ön naturreservat. Själva fyrbyggnaden har nyligen reparerats och *Föreningen Hällö Fyr – föreningen för dess bevarande och framtida tillgänglighet* arbetar för att bevara kulturarvet. Även *Sällskapet Hällö Vänner* arbetar i likartad anda. 2009 invigdes även ett ekumeniskt kapell i ett ombyggt maskinhus, vilket tidigare tjänat som reservstation om elnätet skulle haverera. Här är det Föreningen Hällö kapell som ansvarar för verksamheten. Intresset för ön och dess fyr tycks inte känna några begränsningar.⁸⁸

Hällö fyr är högst närvarande för de flesta som besöker eller vistas i södra Sotenäs. Den stolta byggnaden har närmast fått ikonisk status i området.

BILD: CHRISTIAN GAU.

Själva namnet Hällö är omdiskuterat. Det återfinns redan år 1673 på Felterus karta över Bohuslän där det skrevs *Hällön*. Även Hällö (1691) och Holleröen (1773) har använts. Ort-namnsforskaren Falck-Kjällquist pekar på att såväl språkliga som sakliga förhållanden tyder på att namnet innehåller antingen verbet hålla, i formen ”*hålla* (kurs) *på*” eller substantivet *håll* i betydelsen håll eller riktning. Orsaken är naturligtvis att ön under så lång tid varit ett navigationsmärke för den som seglade norrut.

Det isolerade Väderöbod

På en av de sydvästligaste Väderöarna, Väderöbod, restes Sotens andra fyr. Platsen kan uppfattas som en sista utpost mot Skagerrak, vaktande ett dramatiskt och för sjöfarten fruktat kustområde. Placeringen var inte optimal ur navigationsteknisk synpunkt men de bättre alternativen, som det närliggande men mindre och betydligt mer isolerade Guleskär, ansågs sämre för personalen.

Fyrkonstruktören von Heidenstam hade 1857 dessutom förespråkat en dubbelfyr på Väderöarna; en nära det öppna havet – vid Väderöbod – men också en på Storö. De skulle vakta öarna på ömse sidor.⁸⁹ Så blev det inte. Fyren på Väderöbod förblev ensam ljuspunkt när den tändes upp i september 1867. Den var till skillnad mot Hällö inte byggd av sten utan bestod av ett öppet pelartorn i järn. Av rapporten till Västra lotsdistriktets chef framgår att tekniken fungerade bra trots att det blåste västlig storm vid premiären. Dagen därpå ökade vinden i styrka och på förmiddagen hördes nödrop från en norsk lotsbåt som hittades segelsliten strax utanför skärets västra sida. Fyrbiträdets båt sattes i sjön, och de tre lotsarna kunde bärgas.

”Lotsarne hade varit förlorade om ej denna hjälp kunnat gifvas ty stormen var nu hård ostlig med stark NW ström på att det var omöjligt för de, att med sin stagflock kunna ligga upp mot något af Trolleskären.”⁹⁰

Väderöbod blev en av de mest isolerade fyrplatserna i hela den bohuslänska skärgården. Skäret reser sig ganska högt över havet. Det är fyllt av breda bergsprickor där det utsatta läget medfört att utposten i stort sett saknar vegetation. På Storö kunde lotsfamiljerna hålla ett par kor men endast getter och några höns kunde finna något ätbart på Väderöbod. Fyrfamiljerna lyckades dock under årens lopp samla ihop lite jord från fastlandet och skapade en mindre odlingsplätt mitt på ön. Fyrplatsen var svår att nå i dåligt väder eftersom det inte finns någon naturlig hamn. De första åren fick fyrpersonalen dra upp sina båtar på berget, något som var ett styvt arbete men som också motiverade en omfattande personalstat. En konsekvens var att båtarna förblev små.

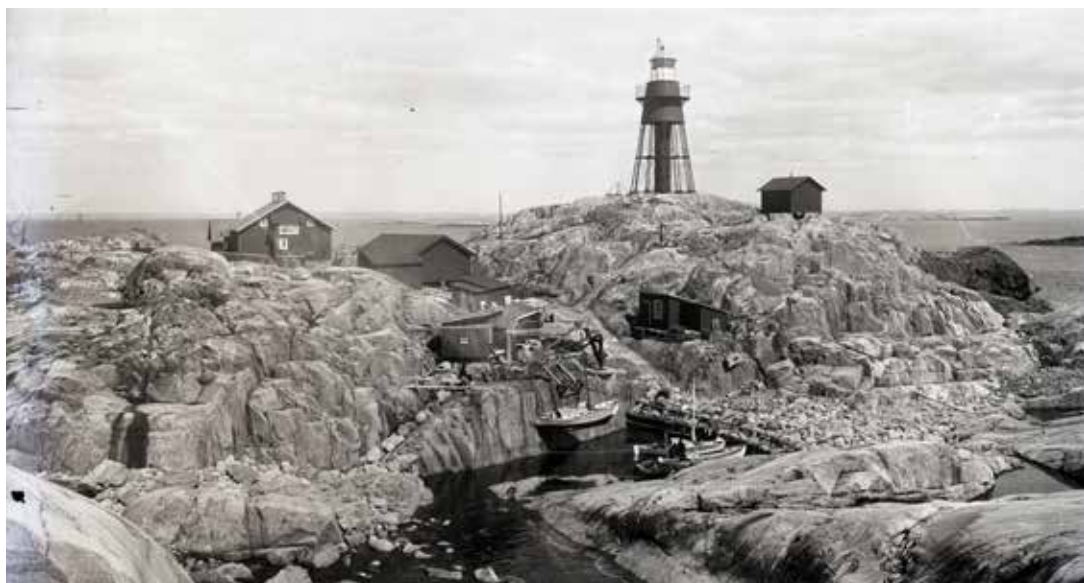
Väderöbod i nutid. Inte mycket påminner denna vackra sommardag om livet i forna tider på en av Sveriges mest isolerade fyrplatser.

Detta gjorde att färderna till de närmsta grannarna, lotsarna på Storö, eller in till provianten i Fjällbacka, blev besvärliga och farofyllda när det alltid närvarande havet visade sin vrede. En kran installerades som vinschade upp båtarna till säkerhet men det var fortfarande slitsamt. Fyrpersonalen riktade flera gånger vädjanden till lotsverket om att få en bättre hamn men när inget hände tog de saken i egna händer. De lyckades bygga en liten tilläggsplats på öns sydvästra del, kallad *Bodhålet*. Med hjälp av en kran kunde de även här lyfta båtarna ovan havet om det började blåsa. Först under 1930-talet renoverades det äldre hamnlaget på nordostsidan och försågs med vågbrytare. Det blev nu också möjligt att ha större båtar på ön vilket underlättade kommunikationerna med omvärlden. Ön hade då också fått kontakt med Storö via en telefonkabel och behövde inte längre förlita sig på det signalsystem som inte fungerade i tjocka.⁹¹

Väderöbod bär på många spår efter den mänskliga aktivitet som fyrmästare, fyrvaktare och fyrbiträden och deras familjer satte under de nära 100 år fyren var bemannad. Bostäderna samlades i en klunga där deras storlekar avspeglade den rådande hierarkin. Fyrmästaren med familj hade en trerumslägenhet medan fyrvaktaren och fyrbiträdet delade på ett hus som bestod av två lägenheter. Flera andra byggnader uppfördes under årens lopp, notabelt är det fyrpersonersdass som byggdes 1919.

Fyrfamiljernas vardagsliv är skildrat av Artur Uhrberg som växte upp på skäret. Hans berättelse beskriver en hel del dramatik men ett liv där människor verkar ha accepterat sin ensamma lott på de ödsliga klipporna. Ett sätt var att försöka göra livet så drägligt som möjligt. Det lästes, spelades musik och berättades historier. Trots isoleringen saknades aldrig sysselsättningar.⁹² Omkring sekelskiftet 1900 levde ett 25-tal personer på platsen, inklusive barn. De tvingades samman på en begränsad yta och måste hushålla med resurserna. Det färskvatten som användes kom från ovan. Regndropparna samlades in men blev ofta oanvändbara när vågor och saltstänkta stormar svepte in över skäret. Under långvariga stormperioder, eller när isarna vare sig bar eller brast, kunde människorna vid fyren vara utan tillförsel av livsmedel i veckor. Tvärt emot vad som skulle kunna

Observera det trånga inloppet och kranen som användes att hissa upp båtarna när Västerhavet låg på. När vädret tredskades kunde Väderöbod vara isolerat i veckor från omvärlden.

BILD: DAN SAMUELSSON/BOHUSLÄNS MUSEUM.

tros gav inte fisket alltför mycket här ute, om man får tro Uhrberg. Långan och hälleflundran hade redan under 1900-talets första decennier minskat i antal eller försvunnit. Det blev mest salt makrill och berggylta att äta. Det var ont om färsk fisk på vintern varför säl- liksom sjöfågeljakt var viktigare. Det betalades ut skottpengar för säl vilket var en lockelse i sig.⁹³

Livsvillkoren på utskäret har ofta återspeglats i anekdoter. En sådan är historien om en ung pojke från det cykelfria Väderöbod som hälsade på i land. Förvånat upptäckte han att det fanns andra däck än båtäck. Ett annan och mer skämtsam berättelse, återberättad av Karl-Allan Nordblom, tilldrog sig under folkomröstningen om rusdrycksförsäljning år 1922. Fyrmästaren och hans hustru hade bestämt sig för att rösta nej till ett förbud. Det var stormväder men det var så viktigt för paret att rösta att de gav sig iväg ändå. Väl framme vid valurnorna i Fjällbacka ändrade sig plötsligt hustrun. Hon röstade ja. Med tanke på utfallet kunde alltså båda ha stannat hemma utan att riskera livet.⁹⁴

Efter andra världskriget började epoken med bemannade fyrar att gå mot sitt slut. 1964 byggdes ett nytt, 19 meter högt, fyrtorn i betong. Den nya fyren lyste med hjälp av elektricitet, ett fenomen som nått fyrplatsen något år tidigare.⁹⁵ Året därpå låste den siste fyrvaktaren på Väderöbod dörren. Ett nära 100 år gammalt samhälle hade upphört. Den gamla järnfyrn sprängdes senare, och utan större diskussioner, loss från sitt fäste och vräktes ned i havet. Själva lanterninen togs dock om hand av hembygdsföreningen i Fjällbacka.

Efter något decenniums avvaktan väcktes ett intresse att söka bevara öns bebyggelse. Förutom påverkan från väder och vind hade de gamla invånarlösa träbyggnaderna utsatts för vandalism. Under 1980-talet inledde en förening, framförallt bestående av dykare, ett renoveringsprojekt. I dag är det åter möjligt att se Väderöbod, i stort sett som det en gång var. Det skall dock påpekas att partier av skäret, likt stora delar av Väderöarna, periodvis har besöksförbud. Restriktionerna medför att många skär ute på Väderöarna aldrig eller sällan besöks längre vilket tycks ha gynnat sälpopulationerna. Antalet knubbsälar i området visar på stora variationer under både säsong och

år men inventeringar från 2010 beräknar antalet till 1400 individer.⁹⁶ Förutom att bestånden ökat med dramatik verkar de också ha blivit allt mindre skygga till glädje för alla besökare som vill uppleva dem. En mer negativ konsekvens är sälarnas påverkan på det övriga marina livet i den stund en vuxen säl beräknas äta mellan 3-6 kilo marin föda om dagen. Problemen verkar dock vara störst i Östersjön, där sälar och fåglar antas äta 2-3 gånger så mycket fisk som yrkesfiskarna tar upp.⁹⁷ Att även norra Bohuslän drabbas av minskade fiskbestånd framgår av att även Sotenäs kommun numera lägger ut sill vid bland annat Haby bukt. Syfte att locka dit och på sikt etablera havsörn – en naturlig fiende till skarven. Förhoppningen är att antalet kustorsk och plattfisk ska öka, även om projektledaren konstaterar att vi har ”mycket säl i området och det gör det svårt att få upp fiskebestånden.”⁹⁸ Det kan därför inte uteslutas att vi över tid får en förvaltning av säl, likt den vi har på älg och de stora rovdjuren.

Förleden till namnet Väderöbod kan direkt sammankopplas med ögruppen, Väderöarna. Under åren har ett antal likartade beteckningar använts för dessa som *Vorderøe* (1654) eller *Wärögierne* (1673). En tolkning som etablerats är att öarna fått sitt namn eftersom de ”spådde väder”.⁹⁹ 1724 namngavs skäret där fyren kom att byggas till *Wärebo Hollmen* medan *Wäderö Bod* var etablerat som namn 1806. Förmodligen är det skärets höga form och räta bergväggar som medfört att det liknats med en byggnad, en bod.

Klövskär mitt i Sotens hjärta

Klövskär, mellan Soteskär och Ramsvikslandet, är ett till ytan högst begränsat och närmast rensolat skär som nästan kluvits mitt itu, därav namnet. Fyrhuset låg på den västra och mindre delen av skäret. Det kom i monteringsfärdiga delar och byggdes över en stensatt källare. I bottenplanet rymde fyren två lägenheter för två familjer. Varje lägenhet bestod av vardera ett rum om omkring 15 kvadratmeter och kök med vedspis. Någon särskild fyrbyggnad uppfördes aldrig utan fyrlyuset kom från en takkupa på vinden. Den första fyrapparaten började arbeta 1883 och var en stillastående linsfyr. Den visade ett fast vitt sken mot norr och ett vitt enklipp mot sydväst. Den sjöfarare som observerade ljuset kunde, såvida inte skeppet körde på själva Klövskär, ta sig förbi alla brott och grund i ett av Sotens mest besvärliga områden.¹⁰⁰

Ett stort bekymmer för fyrpersonalen var, som vid Väderöbod, tilläggnen. Även om havet, när fyren togs i anspråk, normalt gick nära fyra decimeter högre än i dag, var passet in mot den grunda klyftan trång. Vid nordliga kulingvindar måste det ha varit en äventyrlig manöver. Vid lågvatten blev båten stående på skalgruset. Under högvatten, och stormar från sydväst, vräkte havet in från andra hållet. Lösningen blev här, som på Väderöbod, en lyftkran med vars hjälp båten kunde vinschas upp. Det var heller inte enkelt att i dåligt väder ta sig över till Klövskärs östra halva varför en för fyrplatsen karaktäristisk 30 meter lång gångbro byggdes över klyftan.

Från början sparades regnvattnet från hustaken, men senare byggdes ett murat och delvis ut-hugget system för att ta till vara de droppar som föll på östsidans berghällar. Eftersom vågorna regelmässigt slår in över skäret blev det ibland bekymmer att utnyttja denna färskvattenreserv. Sötvattnet förvarades annars i en stor cistern, men under en våldsamt blåst locket till tanken bort. Fyrvaktaren fick, när havet lugnat sig, ta sin båt med sin hustru tvättbaljor och ro ända ned till Smögen. Det var en sträcka på sammanlagt halvannan landmil men med sig hem hade han i alla fall färskvatten.

Skäret får, med hänsyn till fågelbestånden, inte besökas mellan den 1 april till den 31 juli.¹⁰¹ Förutom själva husgrunden, som ses tydligt från havet, verkar det på avstånd inte vara mycket som i dag skvallrar om mänskliga aktiviteter. Väl på plats blir insikten en annan. Visserligen kom

Det var knappt det kombinerade bonings- och fyrhuset fick plats där det klamrade sig fast på Klövskärs klippor. Notera spången över klovnan där vågorna vid storm och högvatten forsade fram.

BILD: SJÖFARTSMUSEET GÖTEBORG.

fyrplatsen endast att vara bebodd under 54 år men det är frapperande att se vilken påverkan människorna lyckades sätta i stenlandskapet. Med någon överdrift är en stor del av skärets västra del översållad med borrarade hål, inkilningar, rostiga metalldelar, sten- och tegellämningar, betongrester men också ristningar där fyrpersonalen sökt bevara sig till evigheten. Lite rörande är också den lilla trädgårdstappa som ligger norr om det forna boningshuset. Det är inte mycket jord som återstår i skrevan efter alla vindpinade år som följt, men här odlades förmodligen grönsaker. När Sote kanal öppnades var fyrplatsens dagar räknade. Verksamheten lades ned 1936, byggnaderna revs och fyrhuset flyttades till Hällö. En ny fyr i betong restes på Mjölkskär, på andra sidan om segelleden, söder om Soteskär. Den var obemannad redan från början.

Klövskär kan uppfattas, trots närheten till Ramsvikslandet, som nästan lika isolerat som Väderöbod. När det stormade fanns det inga möjligheter att ta sig dit eller därifrån. En stor del av mathållningen fick fyrvaktarpersonalen ordna med själv. Garnfiske, hummer när det var säsong, jakt på sjöfågel liksom äggtäkt under vårarna, var viktiga inslag i det isolerade livet. Periodvis hölls höns på skäret. Sommarhalvårets äggproduktion sparades genom att äggen konserverades i *vattenglas*, det vill säga natriumsilikat, varefter de höll sig i 6-8 månader. Vid besöken på land köptes proviant och mjölk, den senare ibland från Fykan och som kokades för att hålla lite längre. Arbetsbelastningen på fyrvaktarna kan, jämfört med många andra fyrplatser, knappast beskrivas som påfrestande. Fyrljuset bestod av en lampa som varje dag skulle fyllas med fotogen och hållas i ordning. Var fjärde timma drogs fyrens klippare upp, ett slags persienn som drevs av två urverk. Fyren tändes vid solnedgången och släcktes i gryningen. De båda männen i fyrpersonalen delade vakthållningen under nätterna i fyratimmarspass. Den vakne skulle dessutom hålla ett öga på de närliggande ljusen från Skarvasätts och Holländarbergets fyrar vid Smögen samt Måkhölmens och Långhölmens fyrar, utanför Hamburgö. När dis och tjocka dolde sikten skulle väderläget antecknas, något som kunde bli en viktig uppgift vid ett sjöförhör om det skett någon olycka till havs. Ibland ryckte någon hustru in för att avlasta maken. Under åtminstone en period vikarie-rade Agnes Olén för sin sjuke make.

Stengrunden är kvar på Klövskär – med utsikt mot den nya fyren ute på Mjölkskär.

Under dagtid var arbetstiden reglerad till tre timmar. Fyrplatsen skulle underhållas, rost skrapas, betongfundament förbättras och järn mönjas. Dessutom skulle båtarna hållas i skick. I praktiken koncentrerades arbetet till våarna; det var långt till övervakande förmän men en gång om året skedde en inspektion från lotsverkets sida. Den var ofta oanmäld varför det gällde att vara uppmärksam när de granskande lotskaptenerna kom. Flaggan skulle hissas och arbetskläderna måste snabbt ersättas av uniform.

En sammanhållen grupp

Mest känd har den isolerade fyrplatsen blivit för sin förste fyrmästare, Carl Gunnar Taube. Hustrun till hans kollega på platsen, fyrvaktare Boman, hade en syster. Genom Bomans försorg träffade Taube denna syster Julia. Redan 1884 kunde de vigas i Kungshamns kyrka. Sejouren på Klövskär blev kort, året därpå förflyttades familjen Taube till Valö fyrplats för att senare hamna på Vinga. Boman övertog Taubes tjänst men 1887 flyttade han vidare till fyren på Islandsberg, där han omkom i tjänsten 1910. Bomans och Taubes svåger, de båda systrarnas broder, Johan Edvin Jacobsson, kom närmast från Väderöbod och blev ny fyrvaktare. Han bosatte sig på Klövskär med sin hustru och parets sex barn. Det går att ana den kompakta boendemiljön när många personer fick samsas på den minimala ytan, plus att det saknades elektrisk ström och rinnande vatten. När hustrun avled flyttade Jacobsson vidare till Hällö. Tre av sönerna skulle följa i faderns fotspår.

Under åren som följde skulle nära 30 personer verka som fyrpersonal på Klövskär. I många fall stannade de bara en kort tid eller några år, för att bege sig till andra fyrplatser eller fyrfartyg. 1904 anlände Anders Olén till Klövskär. Han verkar ha haft en annan inställning och skulle bli den fyrmästare som stannade längst på skäret. Med ett litet avbrott blev han platsen trogen till 1932. Det var under hans tid som en av de mest dramatiska händelserna inträffade. Vid en storm under första världskriget sköljdes ett koppel av minor in genom klovan. De rasslade förbi i rännan nedanför husen för att så småningom spolas ut i brottsjöarna och fortsätta sin färd norröver. Det går att ana fyrfamiljernas oro i andlös väntan när minorerna passerade.¹⁰²

1917 kom Emil Helldner till ön som ny fyrvaktare. Han hade tagit med sig sin syster Agnes som hushållerska. De var båda vana vid det isolerade livet på en fyrplats efter en uppväxt på Nidingen. Redan efter någon månad förklarade fyrmästaren Olén, som levt som ungarl på skäret i nära 14 år, att Helldner fick söka sig en ny hjälpreda. Tycke hade uppstått mellan Anders och Agnes och de skulle gifta sig. Helldner tvangs annonsera efter en ny piga. Han fick svar av en annan Agnes i närområdet och resultatet blev så småningom fem barn. Tre av de fyra sönerna kom att arbeta på andra fyrplatser. Helldner efterträdde Olén och familjen skulle bli kvar till 1936. Efter en tid på Väderöbod sökte sig familjen vidare till fyren på Tistlarna. En broder till Helldner blev den siste fyrmästaren på Klövskär. Han hann vara fyrmästare i en månad innan fyren släcktes för alltid.¹⁰³

Avsikten med denna släktröneliknande redogörelse är att peka på de starka släktskapsband som uppstod mellan människor i de isolerade miljöerna. Inte sällan valde barn som vuxit upp på en fyrplats samma bana som sina fäder. Uppräkningen visar på en ganska ambulerande tillvaro. Kanske var behovet starkt att se nya miljöer efter en tid på en ytterst begränsad yta.

”Längtade aldrig därifrån”

Fotografen och författaren Bertil Quirin har i sin bok ”Bohuslän i svartvitt” låtit Åke Helldner, född 1921 och uppvuxen på Klövskär, berätta om sin ungdomstid.¹⁰⁴ Trots avsaknaden av andra lekkamrater än syskonen beskriver Helldner en spännande uppväxtmiljö, fjärran från dagens konsumtionsöverflöd men också säkerhetstänkande. Innan han kunde simma var det tillåtet för honom att använda ekan för turer i närområdet. När det blev dags att börja skolan blev både han och systemen Elvy inackorderade på en bondgård i Ramsvik. Till skolan i Svälte var det tre kilometer. Eftersom detta var före tillkomsten av Sote kanal fick barnen gena via den primitiva väg som gick strax norr om den dåvarande bäcken, nedanför Mor Lenas stuga, och som förband Ramsvik med den nybyggda landsvägen. Under de första åren skedde undervisningen varannan dag. Under skolfria dagar fick han hjälpa till på bondgården eller så spelade han fotboll med stenhuggarpojarna från Ramsvik.

Helldners bästa minnen var inte från skolsalen – han uppger att han mest fick stryk av lärarinnan – utan när han under sommar- och vinterlov fick vara tillsammans med familjen ute på Klövskär. Han följde med fadern på sjöfågeljakt och fiske, och noterar att ”hur jag än letar i mitt minne hittar jag inga långtråkiga stunder. För mig existerade de helt enkelt inte.” Han pekar på att väder och vind styrde tillvaron och att kontakten med fastlandet var sporadisk och sällsynt. Först under fyrplatsens slutskede, 1932, fick familjerna på skäret möjlighet att meddela sig med omvärlden via en stång som sattes upp på andra sidan gångbron. På en arm kunde skilda signaler med olika betydelser i svart juteväv hängas upp. I bästa fall skulle signalerna observeras av lotsarna vid utkiken på Smögen – ”om de använde kikare och tittade åt vårt håll vill säga”, påpekar Helldner. Den kom aldrig att användas vilket han menar var lika bra. ”Det gick ju ändå inte att komma i land på skäret om det blåste.” Hans livsberättelse skildrar händelser som trots den relativa närheten i tid förefaller mycket avlägsna. Helldner konstaterar:

”Visserligen glömmer man gärna tråkigheter och elände, men om jag tänker tillbaka på min barndom på det lilla skäret så har jag absolut inte gått miste om något. Kanske är det alla andra som har gjort det. Det var fint att växa upp där; jag längtade aldrig därifrån och i mina tankar återvänder jag ständigt till Klövskär. Den enda plats på jorden

som alltid har varit hemma för mig.”¹⁰⁵

Ljusen i Soten

Under åren har en mängd kust- och ledfyrrar byggts och placerats vid Sotens inlopp och skär-gårdsleder. Möjligen intresserar en uppräknning mest en tabellbitare men antalet ger besked om med vilket intresse och kraft sjöfarten omhulldats under halvtannat sekel: Garn(e)skär fyr (1936); Hällö (1842, ombyggd 1868); Holländarberg (1882); Hästedal fyr (1944); Hästedal övre (1944); Katteklåva övre och nedre (1958); Klövskär (1883); Långholmen (1883, 1906 samt fläck 1893); Mjölskär (1936); Måkholmen (1883); Sandviksholmen (1939); Skarvasätt (1883, nybygge 1936);¹⁰⁶ Skålholmen (1936); Smögens norra fyr (fyrlykta på tak av lotsuppassningshus/ lotsutkik 1939); Sotens Svartskär (1884, nybygge 1914); Söö övre och nedre (1936); Tryggö nedre och övre (1936); Väderöbod (1867).

Till ljusen tillkommer en rad fasta sjömärken: Hamneskär kummel (1877); Hamneskär stångmärke (ombyggd 1844, nedriven 1877); Holländarebergets kummel (1936); Jacobsö bergfläck (1882); Lyngö kummel (1882); Masteskär stångmärke (nybyggd 1879); Plogjärnet (1939); Saltskär kummel (1858/1859, 1889); Saltskär båk (1882, ny båk 2003); Skåreskär kummel (1882, öster om Vämlingen); Skägga kummel (nybyggd 1938 och 1947, topptecknet (klotet) ersatt med radarreflektor 1953 och nymålade 2017); Soteskär kummel (finns på äldre sjökort); Stenskar kummel (1877); Stenskar stångmärke (nedrivet 1877); Svartskär Stenrös (kummel); Sälö båk (uppförd 1730, ombyggd 1826, renoverad 1872 och avtagen 10 fot, senare nedriven); Uggenabben kummel (nybyggd 1879).¹⁰⁷ I stort sett samtliga ledfyrrar, kumlar och båkar byggdes under 1800-talet och 1900-talets första halva.

En av Sotens många fyrrar eller lyktor – här vid Söö. En stor del av de kustnära lederna märktes ut under 1800-talets sista och 1900-talets första halvår.

Att rädda liv

Att lotsar hade krav på att försöka rädda liv när fartyg var i nöd var fastställt i lotsordningen. Att även andra i lokalbefolkningen ingripit vid skeppsbrott finns det flera exempel på under kustsjöfartens historia; en del av berättelserna är tidigare återgivna i denna skrift. Det dröjde innan en mer organiserad sjöräddning tog form. Först efter den förödande orkanen 1863, som fick 136 fartyg utmed landets västra kuster att haverera, beslöt den svenska riksdagen att inrätta lokala livräddningsstationer. 1866 byggdes en station upp på Smögen som kom att bestå fram till 1919. Stationens livbåt skulle under de 53 åren undsätta nära 70 personer i sjönöd.

Det tycks stundom ha varit problem att snabbt rycka ut till de nödställda. När galeasen *Hulda* råkade i svårigheter i närheten av Malmön, en vinterdag 1909, var större delen av räddningsmanskaper ute på sillfiske. 1919 avvecklades Smögens räddningsstation. Sjöräddningssällskapet, som bildats 1907, tog över patrulleringen. Från 1920 utgick verksamheten från stationen på Käringön.¹⁰⁸

I dag är sjöräddningen tillbaka på Soten. Den ingår i det rikstäckande och ideellt verkande *Sjöräddningssällskapet*. Genom frivilliga insatser och bidrag har organisationen byggt upp en modern flotta av fartyg med förmåga att ingripa varhelst det finns behov. 2002 återuppstod verksamheten genom Räddningsstation Smögen vilken bevakar Soten med tre båtar. Samtliga har en toppfart på 34 knop. Längre söderut, på Käringön, finns en av västkustens större stationer med omkring 10 båtar. Norr om Soten tar stationen i Fjällbacka vid med tre båtar. Hur väl förankrad verksamheten är i området framgår av att den som lämnar burkar och petflaskor vid livsmedelsbutiken Skeppet i Kungshamn, i samtiden kan välja att skicka slantarna till just Sjöräddningssällskapet.

NOTER KAPITEL XV

- ¹ Hägg 1930, s 28.
- ² Anders Sandström, *Under säker flagga: studier i svensk lotsväsen 1870-1914*, utgiven i samarbete mellan Statens sjöhistoriska museum och Sjöfartsverket, Stockholm 1972, s 5; Erik Severin, *Lotsning i äldre tid: kommentarer till en gammal lots ordning från 1696*, stencil Stockholm 1971, s 1.
- ³ Hadorph, Johan (utg), *Then gamla Wijsby siö-rätt fordom på götbiska sammansatt...*, Stockholm 1689; Gösta Hasselberg, *Studier rörande Visby stadslag och dess källor*, Uppsala 1953; 14:e kapitlet/flocken Skipsmåla-balk reglerade verksamheten; Hägg 1930, s 28.
- ⁴ Sandström 1972, s 7.
- ⁵ Hägg 1930; Aina Lähenteenoja, *Lots och fyrväsendets historia i Finland*, Helsingfors 1948. Sjöhistoriska samfundets skriftserie *Forum Navale* har i sina artiklar sedan 1940 en klar övervikt över historiska förhållandena på östkusten. Lotsstyrelsen, *Beskrifning öfver svenska fyrarne, om fyrväsendets uppkomst och utveckling*, Stockholm 1872, s 19ff. Prioriteringarna framgår av att 17 fyrar vid tiden kunde ses utmed den svenska västkusten medan det fanns 61 från Bottenviken ned till södra Skåne. I Öresund stod 7.
- ⁶ Hägg 1930, s 40.
- ⁷ Lotsstyrelsen 1872, s 6 anger år 1635, antagligen för att fyrarna då började eldas med stenkol.
- ⁸ Victoria Ask & Maria Sidén, *Fyrguide: från Kattholmen till Smygehuk*, Stockholm 2000, s 64; Lotsstyrelsen 1872, s 7. Se även internet <http://www.fyr.org>.
- ⁹ Sandström 1972, s 67.
- ¹⁰ Se Severin 1969, samt <http://lotsarnastockholm.se/index.php/1696-ars-forordning-angaendelotsvasendet-i-sverige-och-finland/>, 2018-12-09.
- ¹¹ Kjell Å Modéer, *1667 års sjölag i ett 300-årigt perspektiv: ett rättshistoriskt symposium i Göteborg den 16-18 mars 1981*, Stockholm 1984; Severin 1971, s 2.
- ¹² Per-Erik Eriksson, "Lotsarna på Väderöarna: en studie om en lotsplats och dess invänares historia från år 1754 till år 1966", C-uppsats Göteborgs universitet historiska institution, vt 1996, s 7.
- ¹³ Sandström 1972, s 10f.
- ¹⁴ Antonsson et al. 2005, s 271.
- ¹⁵ Arne Fredlund & Allan Olsson, "Lotsar, lotsplatser", i Kville 1985, s 224.
- ¹⁶ *Fjällbackabladet*, december 2000, s 12.
- ¹⁷ Eriksson 1996, s 30.
- ¹⁸ Hägg 1930, s 214f.
- ¹⁹ Helene Carlsson, "Kustleden utmed Bohuslän i ett historiskt perspektiv", i Hammar 2011, s 15.
- ²⁰ Ingela Lundin & Linnea Nordell, "Maritima ristingar på Väderöarna", i Hammar 2011, s 53f.
- ²¹ Selma Lagerlöf, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, Stockholm 1962, s 533ff.
- ²² Jacob Wallenberg, *Min son på galejan*, Göteborg 2014, s 39.
- ²³ Sverker Sörlin & Otto Fagerstedt, *Linné och hans apostlar*, Stockholm 2004, s 61.
- ²⁴ Nordblom 2010, s 90.
- ²⁵ Olsson 1985, s 202 ff. Åkerlunds vrakarkiv räknar med 58 vrak på Väderöarna. Hansson 1980, s 168, menar att Olsson anger 48 totalförlysningar från 1850.
- ²⁶ Nordblom 2010, s 112ff.
- ²⁷ Knapp 2006, s 283ff.
- ²⁸ Knapp 2006, s 289.
- ²⁹ Eriksson 1996, s 11.
- ³⁰ Bertil Åhlund, *Historia kring våra sjökort*, Forum Navales skriftserie nr 5, Stockholm 2002, s 34. Åren 1786-1787 utfördes dock kompletterande mätningar i Bohuslän.
- ³¹ Nathanael Gerhard Schultén, "Om lotsväsendets tillstånd vid Västkusten i början av 1800-talet", meddelat av Olof Mustelin, *Unda Maris* 1963-1964, s 51.
- ³² Schultén 1963-1964, s 52.
- ³³ Holmberg 1867: I, s 297.
- ³⁴ Schultén 1963-1964, s 52.
- ³⁵ Ljungdahl 1993, s 46.
- ³⁶ Schultén, 1963-1964, s 55.
- ³⁷ Schultén 1963-1964, Tabell över "Lots-districterne...", den 5 april 1799, s 56f. En av drängarna i Kungshamn/Smögen beskrevs som "reservdräng", en sådan fanns också på Väderöarna.
- ³⁸ Fredlund & Olsson 1985, s 223.
- ³⁹ Östen Sandell, *Lotsar, fyrfolk och tullare i Kville härad*, stencil, Kville hembygdsarkiv, utan årtal, s 20. (I de fortsatta noterna refererad till "Sandell Kville".)
- ⁴⁰ Eriksson 1996, s 7.
- ⁴¹ Nordblom 2010, s 98-108.
- ⁴² Hansson 1980, s 158.
- ⁴³ Wolke 2014, s 259-281. Se RA, Handel och sjöfart, Kaparbrev och uppbringade fartyg, Göteborg och Bohus läns landskanslis arkiv.
- ⁴⁴ Nordblom 2010, s 104.
- ⁴⁵ Nordblom 2010, s 98-107; Knapp 2006, s 288.
- ⁴⁶ Eriksson 1996, s 22.
- ⁴⁷ AD, Norrvikens häradsarkiv F1a:42 (1831-1836), bild 51.
- ⁴⁸ Nordblom 2010, s 60.
- ⁴⁹ Eriksson 1996, s 17.
- ⁵⁰ Sandström 1972, s 63; Eriksson 1996, s 11.
- ⁵¹ Sandström 1972, s 117ff.
- ⁵² Karl-Allan Nordblom & Bertil Quirin, *Ilse: en gammal lotsbåt från Väderöarna*, Uddevalla 2008.
- ⁵³ Eriksson 1996, s 16ff.
- ⁵⁴ Eriksson 1996, s 22.
- ⁵⁵ Torsten Petersson, "Vårt lots- och fyrväsende", i *Forum Navale*, Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet, 1947 nr 8, s 23, 31.

- ⁵⁶ [http://www.sjofartsverket.se/upload/Pdf-Gemensam ma/Hallbarhetsredovisning2015_webb.pdf](http://www.sjofartsverket.se/upload/Pdf-Gemensam%20ma/Hallbarhetsredovisning2015_webb.pdf), s 6, 2017-02-10.
- ⁵⁷ Antonsson et al. 2005, s 271.
- ⁵⁸ Abrahamsson 2016, s 102.
- ⁵⁹ Antonsson et al. 2005, s 270ff.
- ⁶⁰ Sandell Kville.
- ⁶¹ Berggreen, 1992, s 74.
- ⁶² Antonsson et al. 2005, s 272.
- ⁶³ Eriksson 1996, s 19.
- ⁶⁴ *Underdånigt betänkande rörande reglering för befattningshavare vid lots- och fyrstaten m.m., avgivet av Lotsstyrelsen och tillkallade lönesakkunniga*, Stockholm 1922, s 13.
- ⁶⁵ Severin 1971, s 3.
- ⁶⁶ Hägg 1930, s 210.
- ⁶⁷ Hägg 1930, s 210f.
- ⁶⁸ Sandell Kville, s 26f. Johan Arvid Nordberg var lotslärling 1897 och lots 1908. Nordblom 2010, s 47, skriver att Nordberg var lots på Storö 1916.
- ⁶⁹ *Dialekt i Sotenäs* 2000, s 58.
- ⁷⁰ Claes Krantz, "Bronsåldersrösena som sjömärken: ett stycke nautisk arkeologi", i *Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift 1940*, s 22.
- ⁷¹ Krantz 1940, s 2f.
- ⁷² Krantz 1940, s 8.
- ⁷³ Krantz 1940, s 7f; Karl-Östen Sjöholm, "Enskilt arbete i geografi läsåret 1943-1944", s 4.
- ⁷⁴ Gustafson 1886, s 473f.
- ⁷⁵ Johan Pettersson, "Vårdkasar, farleder och skärgårdsbebyggelse, " i *Unda Maris 1951-1952*, Sjöfartsmuseet Göteborg.
- ⁷⁶ Sturluson, 1991: I, s 148f.
- ⁷⁷ RAÅ 285:3.
- ⁷⁸ Ole Lisberg Jensen, *Gamla farleder och hamnar i Strömstad kommuns vattenområden: en genomgång av sjökort och seglingsbeskrivningar 1568-1807*, Göteborg 1983, s 1.
- ⁷⁹ Jensen, s 3.
- ⁸⁰ Jensen, s 4f.
- ⁸¹ Anders Hedin, *Sveriges sjökartor: 1539-1836*, Stockholm 2007; Per Dahlgren & Herman Richter, *Sveriges sjökarta*, Stockholm 1944; Åhlund 2002; Ulla Ehrensvärd, "Sjökortets historia", i *Tidskrift för sjöväsendet*, 1977:2, s 83-90.
- ⁸² Eyvind Emanuelsson, "Fyrplatser i Nord-Bohuslän", i *Vikarvets Årsbok 27*, 1972-1973.
- ⁸³ Abrahamsson 2016, s 77.
- ⁸⁴ Ask & Sidén 2000, s 46.
- ⁸⁵ Abrahamsson 2016, s 88.
- ⁸⁶ För historik om Hällö, se Abrahamsson 2016, s 60-88.
- ⁸⁷ Emanuelsson 1972-1973, s 21.
- ⁸⁸ Fyra sällskap verkar i nutid ha slagit vakt om Hällö. *Föreningen Hällö Fyr* – www.hallofyr.se, *Sällskapet Hällö Vänner* – www.hallovanner.se, *Utpost Hällö* – www.utposthallo.se och *Föreningen Hällö Kapell* – www.hallokapell.se.
- ⁸⁹ RA/KA, Chefen för sjömätningen – Lotsdirektören E II:c.1857-01-26, "1857 år project till Natt och Dagmärkens ytterliggare anläggande".
- ⁹⁰ GLA, Västra Lotsdistriktet, E 1:39.
- ⁹¹ Eriksson 1996, s 30; Emanuelsson 1972-1973, s 22f; Ask & Sidén 2000, s 32.
- ⁹² Uhrberg. 1956.
- ⁹³ Uhrberg 1956, s 21, 47, 110.
- ⁹⁴ Nordblom 2010, s 54.
- ⁹⁵ Ask & Sidén 2000, s 36.
- ⁹⁶ *Väderöarna Fågel och säl*, Länsstyrelsen Västra Götalands län, rapport 2011:21, s 11.
- ⁹⁷ Sture Hansson et al, "Competition for the fish: fish extraction from the Baltic Sea by humans, aquatic mammals, and birds", i *ICES Journal of Marine Science*, Vol 75, Issue 3, 2018-05-01, s 999–1008.
- ⁹⁸ "Sotenäs lockbete efter havsörn – sill", i *Svt Nyheter Väst*, 2019-01-09.
- ⁹⁹ Falck-Kjällquist 2008, s 87f; f; Maria Löfdahl, "Från Tistlarna till Nordkoster. Om namn på fyrar längs västkusten", i Maria Löfdahl, Fredrik Skott & Lenna Wenner (red), *Från sjö till hav. Namn och ordstudier tillägnade Birgit Falck-Kjällquist*, Göteborg 2010, s 83.
- ¹⁰⁰ Ask & Sidén 2000, s 38f.
- ¹⁰¹ Broschyr "Fågel- och sälskyddsområden på västkusten, Länsstyrelsen Västra Götalands län, januari 2013. Besöksgränsen anges till 50 meter från skären och galler förutom Klövskär även Soteskär, brotten i söder, Guleskär samt Mjölskär (som Länsstyrelsen tror sig heta "Klackarna").
- ¹⁰² Uhrberg 1960, s 37.
- ¹⁰³ Svenska fyrsällskapet, <http://fyr.org/fyrpersonal/index.php?id=16&lid=40>, 2015-11-01.
- ¹⁰⁴ Quirin, 2001, s 200-211. Uppgifterna om vardagslivet på Klövskär är hämtade från Helldners berättelser.
- ¹⁰⁵ Quirin 2001, s 210f.
- ¹⁰⁶ Beskrivningen lyder: "På *Skarfvasätt*, nordvart om Holländarberg och likasom denna fyr, öster om farleden, Lat. 58°21'57" K, Long. Ho21'40" O. Grw., har blifvit uppförd en fyr, visande omvexlande rödt och hvitt sken emot farleden från Sotefjorden. Fyrlågan, som brinner på en höjd öfver vattenytan af 11,3 meter, tändes första gången den 14 Mars 1883 och skall hvarje år hållas lysande samtidigt med fyren på Holländarberg. Dessa begge fyrar, hållna öfverens, tjena nordifrån kommande fartyg till ledning för insegling till Smögen."
- ¹⁰⁷ Uppgifterna hämtade ur: RA Lotsstyrelsen: DIV a3; DIV bd3, Fasta sjömärken 1891-1900; Lotsstyrelsen Utprickning 1884-1940 F VII:7; D IV a5; Bebyggelseregistret; Den svenske lotsen 1869; RA: liggare över fasta sjömärken inom Västra Lotsdistriktet 1911 DIV:8, Lots-styrelsens underdåniga berättelse för skilda år.
- ¹⁰⁸ Ljungdahl 1993, s 177.

Sote kanal under arbete. Vy mot söder där fundamenten till den nuvarande bron har rests, strax ovan den tillfälliga vägen och vattenspegeln i förgrunden.

BILD: PRIVAT.

Sote kanal

*”Sen Sotenkanalen kom till trettiofem
har det hjälpt många seglare att
komma säkrare fram till både vänner och hem
slippa Soten i snöstorm och natt.*

*Jag minns vad en skeppare ropa en gång
när sydvästen den vråla och tjöt.
Det är det bästa i Sverige som gjorts någon gång
och han styrde mot Strömstad och njöt.”*

Sotefjordsvisan, vers 3. Text av Ernst Karlsson,
brovakt vid Sote kanal 1935-1955, nedtecknad
och tonsatt av sonen Karl-Axel Karlsson.¹

Sommaren 1935 invigdes Sote kanal och skilde Ramsvikslandet från fastlandet; i fortsättningen endast förenade genom en svängbro. I dag är denna inomskärsled en uppskattad turistattraktion som under ett par sommarmånader påminner om havets E 6:a. Numera räknar brovakterna in omkring 15 000 förbipasserande segelbåtar om året, vilket är en minskning från 1980-talet när de såg runt 22 500. Saken kan förklaras med att det blivit allt fler motorbåtar – som kan passera under bron – och att antalet seglare tycks ha minskat i antal under senare år.² Den som besöker brofästet någon vinterdag får däremot vänta länge innan kullagren roterar vägbron. Sote kanal verkar numera i stort sett enbart utnyttjas av sommarens fritidsbåtar eller, under säsong, en och annan hummerfiskare. Förhållandet har sin kända orsak i att såväl den kommersiella sjötrafiken som fiskerinäringen i närområdet närmast har upphört. I dag förefaller kanalen i någon mån som ett anakronistiskt om än uppskattat inslag i landskapsbilden.

När kanalen sprängdes, grävdes och muddrades under 1930-talet uppfattades saken annorlunda. Vid invigningen höll den dåvarande landshövdingen, Malte Jacobsson, ett av det mest kärnfulla tacket som noterats i talekonstens historia men som klargjorde kanalens förväntade betydelse. Det lød: ”Bohuslän tackar!”³

Det fanns en gammal längtan att säkra sjöfarten förbi Bohusläns trasiga kuster med skyddade inomskärsleder. Området mellan Smögen/Gravarne och Hunnebostrand bedömdes som ett av kustens mest prioriterade. Som i de flesta fall av offentliga infrastrukturprojekt stavades problemet pengar. Saken kom därför att diskuteras i åtskilliga år och besluten sköts upp gång efter annan. Först 1901 blev planerna mer artikulerade genom ett förslag som lades fram i Bohuslands-tinget. De många fattiga småkommunerna i området hade dock inga ekonomiska möjligheter att bistå ett sådant projekt utan hoppades på statlig finansiering. Drygt tio år senare kom frågan om ett kanalbygge upp igen, nu i riksdagen, och kopplades snart samman med planerna för bättre leder utmed hela sträckan Göteborg till Strömstad.⁴ Under åren som följde bollades frågan fram

och tillbaka där olika alternativ, framförallt ledens djup, diskuterades. Varje ytterligare decimeter var fördyrande men kostnaderna kommunicerade direkt mot den nytta kanalen kunde skapa för sjöfarten. Vid 1930 års riksdag blev det klart att det någon gång skulle bli en kanal men om djupet skulle vara 3,6 eller 4,5 meter stod fortfarande skrivet i stjärnorna.⁵

Frågan kan ställas om det överhuvudtaget hade blivit någon kanal utan stenindustrins kris i början av 1930-talet. Ett stort antal stenhuggare hade ställts utan arbete varför det fanns arbetsmarknadspolitiska skäl till att skynda på processen. Finansieringen kunde därmed till stor del lösas via Statens arbetslöshetskommission, SAK, en myndighet vars uppgift var att dämpa effekterna av massarbetslösheten. Efter kringelkrok i byråkratins och politikens världar gav slutligen kommunikationsministern Ola Jeppsson i april 1931 besked om att Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen och SAK kunde börja sitt arbete. Djupgåendet sattes till 4,5 meter vilket bedömdes som tillräckligt för den ångbåtstrafik som blivit en allt viktigare förbindelselänk utmed kusten. Budgeten fastställdes till 2 180 000 kronor men det ifrågasattes redan från början om pengarna skulle räcka. Efter mer noggranna undersökningar av markförhållandena reviderades kostnaden till 3 720 000 kronor.⁶

Åtta zoner i hav, lera, skalgrus och berg

I norr skar *Skutevik*, eller *Skudvig* som viken också kallats, djupt in i landskapet för att avslutas med sankta strandängar. Även i söder trängde den gamla nödhamnsviken vid Olsten in. Den passerade Tryggö och nådde in till Nötö och det gamla fiskeläget *Vigarne*. Den som betraktar kartan, eller vandrar den mellanliggande sträckan, kan inse fördelarna med kanalens placering i de naturliga sänkor som löper mellan de båda vikarna. De bergsformationer som fanns på vissa platser föreföll heller inte som alltför oöverstigliga. I ett tidigt skede av planeringsarbetet hade dock kanalens södra sträckning skissats längre in, med början vid inloppet av det som i dag heter *Ödgårds lera* eller *Långevik*, norr om Väjern och igenom den nuvarande campingplatsen. Kanalen skulle därefter följa den natursköna sprickdalen fram till åkrarna vid Västra Rörvik för att där ansluta till dagens sträckning. Av skilda skäl skrinlades alternativet.

Ingenjörerna ställdes inför en rad utmaningar. Visserligen behövdes bara begränsade bergspartier sprängas bort, värre var de leror och det skalgrus som täckte bottenarna vid de båda inloppsvikarna men som även vilade under sankta strandpartier. En stor del av arbetet fick därför inrikta sig på att stabilisera jordmassorna genom breda schaktningar i trappstegsformationer, vilka säkrades genom omfattande lager av skrotsten och makadam. Framtida sättningar och ras skulle förhindras genom svaga lutningar. Respekten för den fatala bohusleran, och vad den kan åstadkomma när den sätter sig i rörelse, var hög och väl känd. Konsekvensen av de mjuka schaktningarna blev att vissa partier av kanalen blev mycket flacka och breda.

Sett från norr till söder delades arbetet upp i åtta zoner. Den första zonen, 1 600 meter, blev den längsta och ett rent muddringsarbete. En stor del av de sammanlagt 875 000 kubikmeter sediment som muddrades bort kom från denna nordliga del. Den andra zonen blev mer bekymmersam. Här vilade lager av skalgrus på mäktiga leror. Muddrings- och förstärkningsarbetet fick ske med försiktighet. Den tredje zonen, som omfattade en sträcka om 270 meter strax norr om bron, bestod i huvudsak av att muddra bort den gyttja som ansamlats under tusentals år.

Den fjärde 570 meter långa zonen utgick från den nuvarande bron. Förutom bergformationerna söder om broövergången innehöll stora delar av området skalgrus, lera, sand och pinnmo med berg i botten. Sammanlagt togs 160 000 kubikmeter bort varav 40 000 kubikmeter berg. Jordarterna var mycket lösa och bar vare sig människor eller vagnar, varför arbetarna fick lägga

En samling av de män som byggde Sote kanal. Till sin hjälp hade de ett lokomotiv och en mindre järnbana.

BILD: PRIVAT.

ut plankgolv. Sträckan blev tidsödande och en stor del av arbetet fick ske manuellt med hjälp av skyfflar och skottkärror. När lera och sten väl var borttagna transporterades jordmassorna via en utlagd räls till ett tippområde ungefär 500 meter sydost om kanalen. Ett motordrivet lok drev vagnarna. Det var dock inte första gången Sotenäs såg tågtrafik: transportmetoden förekom vid flera stenbrott.

Den femte zonen sträckte sig 630 meter söder om detta bergsparti och innehöll också djupa lager av gytta, skalgrus och lera. Här fanns också ett större uppskjutande berg som stod hindrande i vägen. Problemet löstes genom att klacken dämades in med grova plank. Efter läns-pumpning sprängde sig arbetarna ned i berget från ovsidan. Berget gröptes ut så att det till sist bara återstod ett tunt skal. Metoden medförde att man kunde spränga i torrhet vilket var att föredra av både arbetsmässiga och ekonomiska skäl. 300 kilo dynamit i 122 borrhål slutförde arbetet efter att vattnet släppts på, likt en dämpande sprängmatta. Den kvarvarande och söndersprängda stenen togs slutligen upp med gripskopa. Strax söder om zonen stod ett annat hindrande berg i vägen varför denna sjätte zon mest bestod av sprängarbeten. Den blev endast 80 meter lång.

Den sjunde kanalzonen passerade förbi Tryggö och Nötö på västsidan och boningshusen vid Vigarne och Olsten på östsidan. Den 1 270 m långa sträckan utvecklades till ett muddringsarbete med vissa inslag av sprängarbeten i bergen mellan Nötö och den blivande landsidan, för att öka bredden i den trånga passagen. Stora delar av muddermassorna i söder transporterades ut till området kring skäret *Ägglös*, en bit utanför inloppet.

Den åttonde zonen låg utanför den egentliga kanalen och utgjordes av den södergående inre leden från Olsten ned mot Hasselösund och Gravarne. I syfte att skapa en verklig farled fick även grunda bottnar invid Hus- och Grindholmarna fördjupas. Uppstickande klackar eliminerades. Resultatet blev en 6,5 kilometer lång kanal som höll 4,5 meters djup med en bredd aldrig trängre än 15 meter.

Från början fanns inga planer på ledverk utmed kanalsidorna. När vattnet väl var påsläppt insåg man att strömsättningen, vanligen sydlig, var stark på flera platser. Det fanns risk för att fartyg skulle törna emot bergssidorna. I synnerhet gäller detta för de smalare partierna strax söder om bron. Sammanlagt monterades 928 meter kraftiga stötdämpare i trä utmed kanalsidorna. Den starka strömmen har satts i samband med att en fåra av den Baltiska ytströmmen hittade en genväg genom kanalen på sin färd norrut; givetvis kan strömmen också sättas i samband med den förhärskande sydvästvinden vilken trycker in vattenmassorna.⁷ Ledverken kom att skapa en karaktäristisk bild i kanalområdet söder om bron, där stenarbetarna även klädde sidorna med murar av mäktiga stenblock. I en kommentar har det påpekats att ”stenhuggarnas stora skicklighet kan skönjas överallt” och att de stensatta kanalpartierna blivit till ett monument över deras kunnande.⁸ Strax söder om bron sprängdes också ett vänteläge ut för de fartyg som väntade på broöppning, eller ville undvika att möta södergående fartyg, vid kanalens smalaste del. Platån bredvid jämnades till och användes vid den högtidliga invigningen 1935. Området ger fortfarande intryck av att inte ha blivit riktigt färdigbyggd. Grus och kvarlämnad skrotsten står i kontrast mot de inkamursliknade stembeklädnaderna på andra sidan kanalen. En förklaring god som någon är att när kanalen väl var färdig och invigd så bedömdes ytterligare och förskönande arbeten som onödiga kostnader.

Lika karaktäristiska för kanalen är också de sju mäktiga och vitmålade stenkumlar som rests utmed sidorna: rödmarkerade på landsidan och gröna på Ramsvikslandet i enlighet med farledsreglerna. Ytterligare fem kumlar finns längre ned i farleden mot Gravarne/Kungshamn. En och annan kummel har blivit förstärkt med betong, så har även betong fått ersätta några stenblock som rasat ned i kanalen. Betonglagningen är förhoppningsvis av provisorisk art?

De 27 dykdalberna står dock kvar trots att vissa av dem under årens lopp stundom blivit påkörda eller förvridna av isarna. Som roande kulturhistoria kan nämnas att sjömärket, eller snarare förtöjningsanordningen, tillskrivits den blodbesudlade hertigen av Alba (1508-1583). Eftersom det holländska ordet för påle är *dalbe* har en del etymologer avfärdat hertigen som namngivare till konstruktionen. Dykdalberna består av tre sammanbultade träpålar som ofta är 15 meter långa och djupt nedkörda i sedimenten. På försök gjorde kanalbyggarna ett experiment i syfte att se om de kunde undvika skeppsmaskens härjningar. Pålarna besprutades med en arsenikblandning vilket var en nyhet för tiden. I en rapport över Sote kanals utförande undrade arbetschefen Gunnar Jonsson redan 1935 hur experimentet skulle utfalla.⁹ Trots att författarna till denna bok försökt få klarhet i frågan har Sjöfartsverket inte lyckats ge något besked. Jonssons fråga förblir obesvarad.

Männen som grävde Sote kanal

De flesta av arbetarna kom från Sotenäs. Nästan samtliga var familjeförsörjare som tidigare arbetat inom stenindustrin men som drabbats av arbetslöshet. En mindre grupp var sjömän och fiskare vilka framförallt deltog i muddringsarbetena. Arbetet var ofta fysiskt krävande och betalningen låg men innebar åtminstone en möjlighet till försörjning. På ett överslag kom detta statliga reservarbete att skapa någon form av lokal ekonomi för uppskattningsvis nära 700 personer, inklusive familjemedlemmar. De officiella lönerna varierade mellan fyra och fem kronor om dagen men medelinkomsterna låg något högre. Att ersättningarna inte gav anledning till något liv i överflöd var givet. 1930 kostade en liter mjölk 24 öre, ett kilo salt sill 70 öre och den som slog på stort fick betala 2,46 för ett kilo rökt fläsk och nästan lika mycket för ett kilo kaffe.¹⁰ När livsmedel, hyra och kläder var betalda återstod inte mycket.

Antalet dagsverken summerades till 212 000 och de flesta av dessa arbetsdagar tycks ha gått sin

gilla gång.¹¹ I en översikt av kanalbygget nämns dock att ”det första försöket att hindra arbetets utförande omedelbart tillbakavisats” med vilket det kan antagas att någon form av protestyttring skett. Troligen rörde det sig om en händelse där den syndikalistiska besättningen på ett mudderverk inte var nöjd över sina ersättningar.¹² Därefter menas det att det var ”synnerligen lugnt”. Förutom ett benbrott och en käkskada inträffade heller inte några allvarigare olycksfall, vilket med hänsyn till tidens arbetsmiljö och arbetets risknivåer måste uppfattas som ovanligt.¹³

En stor del av arbetstagarna bodde i Hunnebostrand eller Väjern och fick gå eller cykla till sina plikter. Andra som hade längre till sina hemorter valde ofta att inkvarteras i tillfälliga baracker invid den blivande kanalen. Arbetsstyrkan ökade allt eftersom arbetet fortskred och var som högst i augusti 1933. Då fanns 241 man i arbete. Sammantaget kom 411 individer att vara sysselsatta och omkring 50 av dem var med från början till slut. Under arbetets gång blev tiderna något bättre och en del arbetare tog andra jobb till bättre betalning. Någon arbetsledare kom också i slutskedet att beklaga sig över bristen på arbetskraft. Trots detta höll sig kanalprojektet under de ekonomiska och inom de tidsmässiga ramarna.

När kronprinsparet med uppvaktande landshövding och kommunalmän invigt kanalen visade det sig att kostnaden stannat vid 2 760 000 kronor eller nära en miljon billigare än beräknat. En förklaring till att projektet höll kostnaderna var platschefen, Tage Bergulvs, agerande. Han insåg att stenarbetarna själva kunde ta ut och bearbeta den sten som behövdes till murar och kajer. Från början var det tänkt att denna granit skulle köpas in från stenhuggeriföretag.

Besparingen var dessutom än större eftersom ytterligare arbetsuppgifter tillkommit under projektets gång. Vägarna i området, som tidigare varit knappt farbara, hade förbättrats. Den från början tänkta färjan över kanalen hade också ersatts av en öppningsbar bro samt försetts med ett brovaktarhus. Såväl brovaktarstuga som brokonstruktion har blivit ombyggda men det är fortfarande SKF:s hjullager som får brospannet att svänga runt. Fram till slutet av 1970-talet fick brovakten gå ut på bron i ur och skur, och från en utbyggd liten styrnisch sköta öppningen; i samtiden sköts det hela bakom perspektivfönster.

Som få andra lokala företeelser vid tiden kom kanalbygget att dokumenteras i bild. Nästan varje fotografi bär på en egen historia om hårt och manuellt kroppsarbete, utfört av män som i dag är borta. Kanalbygget påverkade en hel bygd och eftersom det pågick under flera år blev det ett populärt utflyktsmål och samtalsämne. För många av dem som deltog, trots den dåliga betalningen, tycks kanalbygget ha blivit arbetslivets höjdpunkt och resulterat i en mängd anekdoter och berättelser.¹⁴ Projektet medförde också att många familjer kunde övervintra i området till dess det vankades något bättre tider för både stenindustri och andra näringar. Sote kanal växte dessutom samman med det Soten det var satt att ersätta, och kom att ingå i den kulturhistoriska helhet som omfattar kustlandskapet. Utan kanalen hade sannolikt Ramvikslandet varit som vilket naturvårdsområde som helst; den av människor gjorda farleden lade till ytterligare en dimension.

Avslöjanden i leran

För arkeologerna erbjöd kanalbygget en värdefull möjlighet att studera ett större och sammanhängande kustområde. Arbetarna var tillsagda att vara uppmärksamma när de satte sina spadar i lerorna. De fick också ganska höga ersättningar när de anmälde sina upptäckter. Flertalet av de arkeologiska fynden hamnade på det som skulle bli nuvarande Göteborgs stadsmuseum. Någon sammanhållen utredning av den arkeologiska situationen har däremot aldrig genomförts. Fynd och arkivmaterial väntar ännu på analys varför en stor del av lämningarna, deras sammanhang och datering är oklara.¹⁵ I området kring Nötö och det försvunna fiskeläget Vigarne återfanns

Fotografiet visar med all tydlighet vilken arbetsinsats som krävdes när arbetarna sprängde sig ned i berget utan alltför avancerade hjälpmedel.

BILD: PRIVAT.

ett flertal fynd som en flöjt, tillverkad av ett vingben från en sångsvan. Det fanns också andra benföremål i sedimenten.¹⁶ Andra fynd, som ben- och hårnålar har grovt daterats till medeltiden med hjälp av jämförelsematerial. Flöjten däremot tros komma från 1700- eller 1800-talen.¹⁷ Även en gryta av täljsten återfanns vid Nötö. Dateringen verkar osäker men den har tidsmässigt förts från vikinga- till medeltid.¹⁸ Troligen har viken kring Olsten fungerat som en trygg ankringsplats i väntan på bättre väderförhållanden inför fortsatt seglation över Soten.

Längre norröver, vid Rörvik, hittades ett mer remarkabelt fynd i oktober 1932: ett 26 cm högt lerkärl. Keramikföremålet var prytt med en rad tresidiga intryck och formen var vid fyndtillfället okänt i det västnordiska området. Kärlet, övertäckt av gytta stod direkt på berget. Det har uppfattats som en offergåva, kanske till vädrets makter – något som onekligen kunde upplevas lämpligt med tanke på den funktion Sote kanal förväntades få.¹⁹

Arkivhandlingarna vid Göteborgs stadsmuseum hänvisar dessutom till tre funna spant och ett par bord till en båt. Åtminstone ett av spanten nådde museet. Så sent som 1987 blev det fotograferat men är i dag, märkligt nog, spårlost försvunnet ur museets samlingar. En dendrokronologisk undersökning skulle annars kunna tidsbestämma fyndet.²⁰ Att spantet låg så djupt ned i jordmassorna reser misstankar om att det varit av ansevärd ålder.

Rimligen borde fler fynd upptäckts i de enorma ler- och jordmassor som togs upp, i synnerhet eftersom vi tidigare framfört tanken att en inomskärsled passerat utmed sträckningen. Ett och annat föremål borde ha förlorats under årtusendenas gång? Förklaringen ligger sannolikt i att eventuella trärester försvunnit på grund av skeppsmaskens gnagande liksom att borttappade järnföremål oxiderat och upplösts.

I muddermassorna hittades däremot rester av flera forna tiders djur i området: nordiska brunbjörn, kronvilt men också en mängd marina djur som grönländssäl och nordkarpare. Mest om-

Fynd av träföremål – som spant – i samband med kanalbygget.

BILD: GÖTEBORGS STADSMUSEUM.

talat blev fyndet efter garfågel (*Pinguinus impennis*).²¹ Garfågeln liknade en större tordmule, kunde inte flyga men väl dyka. Den levde på klip-piga öar vid fiskrika vatten i norra Atlanten och fanns på vissa platser i enorma mängder. På *Funk Island* utanför Newfoundland uppges det, vid 1700-talets mitt, att det fanns omkring 100 000 häckande par. Artens oförmåga att flyga blev dess öde och den blev till lättfångad proteinkälla för fiskare och sjömän. Den kom att jagas hänsynslöst och 1844 dödades de sista garfågeln på en ö utanför Islands sydvästra kust. Eftersom arten levde i större kolonier kan fyndet i Sote kanal upplevas som märkligt; hade det funnits ett större bestånd i området borde ännu fler lämningar ha hittats både här eller på närliggande platser. Var det ett exemplar som navigerat fel i vågorna – eller kommit hit i form av proviant – och slutat sina dagar här?²²

*Garfågel enligt Nordisk familjebok år 1904.*²³

Sote kanal som genväg

Frågan har ställts om kanalen skulle ha blivit verklighet utan den omfattande arbetslösheten i området under 1930-talets inledning. Hade beslutet fått vänta några år hade sannolikt resurserna tagits i anspråk för upprustningen av landets försvar och inte ödslats på en kanal. Motorbåtstrafik, i kombination med bättre navigationshjälpmedel och utprickning, gjorde det snart mindre riskfyllt än tidigare att passera Sote huvud i kuling och storm.

Men väl på plats kom kanalen att betyda mycket för områdets sjöfart. Det fanns farhågor att trafiken skulle bli ringa men spekulationerna kom på skam. Redan året efter öppnandet, 1936,

Varken skylten vid bron eller vägskylten vid infarten mot Ramsvik verkar riktigt överens om hur Sote kanal skall benämnas.

passerade över 6 000 större båtar vilket resulterade i över 5 000 broöppningar. Utvecklingen skulle, med undantag för krigsåren, att fortsätta om än yrkestrafiken snart tog en allt mindre del i statistiken. Från slutet av 1960-talet kom i stället fritidsseglarna att dominera. 1981 passerade fler än 50 000 båtar under bron.²⁴ Att avbemanna bron, i likhet med vad som skett på våra fyrplatser, verkar inte möjligt. En fast bro skulle behöva höjas betydligt om dagens seglare skall kunna ta sig under, i annat fall skulle den strypa en stor del av trafiken och därmed kanalens nutida funktion. En färja verkar inte vara något alternativ. Antalet fastboende på Ramsvikslandet är visserligen få men under sommartid är trafiken tät ut till campingplats och naturområdet. Det förefaller som om vi får leva med svängbron till glädje för såväl seglare, turister som bofasta.

Namnet Sote kanal har diskuterats. Som synes av vägskyltarna i området verkar inte namngivande myndigheter vara riktigt överens om kanalen skall kallas Sotekanalen eller Sotenkanalen. I likhet med nästan alla andra kanaler i Sverige skall namnet givetvis vara särskrivet – likt *Göta kanal* eller *Trollhätte kanal*. Det vill säga: *Sote kanal!*

Andra kanaler och ”rännor” vid Soten

I dag är Sote kanal, i möjlig konkurrens med Albrektsunds kanal vid leden till Marstrand, utan jämförelse Bohusläns mest kända kanal. Om flera århundradens diskussioner resulterat i handling hade det kanske i stället varit *Uddevalla kanal*, eller om den möjligen hade kallats Västerhavskanalen, som fått ståta med kändisskapet i landskapet.²⁵ I skymundan av den mer omtalade kanaldiskussionen kring den blivande Göta kanal uppstod vid flera tillfällen idéer om att upprätta en förbindelse mellan Uddevalla och Vänern. Inte minst tycks tillfälligheter ha stoppat idéerna. Karl XI inspekterade terrängen runt Uddevalla 1673 men kanalplanerna verkar ha gått upp i rök när Gyldenlövefejden bröt ut.

1835 var förslagen mer konkreta. Den, från stenindustrins etablering på Malmön omtalade Nils Ericson, gjorde en del undersökningar. Initiativet stoppades snart av redare och handelsmän i Göteborg. De ville inte se någon kommersiell konkurrens från Uddevalla – en stad som tycks ha utgjort en ständigt irriterande vagel i deras ögon. Frågan kom trots motståndet att väckas till liv med viss regelbundenhet.²⁶ 1957 kostnadsberäknades den 25 kilometer – 35 med in- och utlopp – långa kanalen till 350 miljoner kr. Så sent som 1995 motionerade en riksdagsledamot utan framgång om ett kanalbygge. Saken verkar fortfarande inte helt utagerad. Den har fått ny näring av att de gamla slussarna vid Trollhättan inom något decennium, eller så, måste förnyas och renoveras till miljardbelopp.

I Sverige kom landets kanaler att förbinda de inre sjövägarna och förena skilda vattensystem. I det kuperade norra Bohuslän, med få större vattendrag som mynnar i havet, eller leder mot mer befolkningstäta orter i inlandet, koncentrerades intresset till inomskärslederna. Sote kanal blev det främsta projektet. Dessförinnan hade andra sträckor utmed kusten redan muddrats och rensats upp. Den gamla farleden mellan Hamburgö och Hamburgsund hade med tiden blivit uppgrundad och igenslammad med stora problem för sjöfarten. 1899-1891 skapades en ränna till ett djup av 3,5 meter med omkring 15 meters bredd.²⁷ 1955 gjordes arbetet om och djupet ökades till 5 meter. Strax söderöver, mellan Hornö och fastlandet, skedde samtidigt samma sak. *Hornö ränna* återuppstod som farled och skapade en skyddad inre förbindelse fram till det öppna havet i höjd med Valön, väster om Svenneby.

Mindre känt är att även andra förslag lagts fram om kanalbyggen i Sotens inre delar. Bland annat skisserades ett förslag om att dra fortsättningen av den norra kustleden innanför Valön och Lyngö, utanför Svenneby. Denna kanal skulle ansluta till norra delen av Bottnafjorden, därefter fortsätta förbi Bovallstrand och gå in över Kvarnmyren, och komma ut vid Ulebergshamn.²⁸ Den som betraktar sträckan i nutid finner med tanke på topografin inte idén som omöjlig. Att planen aldrig lämnade skissernas världar berodde sannolikt på att arbetslösheten bland stenarbetarna minskade under 1930-talets fortsatta gång, samt att statsmakten snart kom att få andra investeringsbehov. Synd kan den tycka, som blåsiga dagar tvingas passera det öppna havet utanför Valöns naturvårdsområde.

Smyghålet längst in vid Smögenbryggorna ligger i en naturlig förkastningsspricka som med tiden blev uppgrundad. 1911 rensades sprickan och återskapade den västliga bakvägen in till hamnen. Eftersom djupet bara blev omkring två och bredden fyra meter kunde endast mindre båtar passera. 1962 blev det alldeles omöjligt för seglare med master över 5,5 meter att ta sig igenom; då byggdes vägbron som förenade Kleven med själva Smögenön. Namnet *Smyghålet* har kopplats till Smögen; i tider när havet stod högre kunde man genom passagen ta sig in till det

Smyghålet år 1923. Bron till Kleven skulle inte byggas förrän 1962 varför mindre segelbåtar fortfarande kunde passera fram till dess.

BILD: PRIVAT.

Vrångstads underjordiska kanal är ett av Sotens mest märkvärdiga och solitära kanalprojekt.

mer skyddade hamnläget i fiskeläget. Själva ordet har sannolikt rötter i det dialektala ordet *smuga* liksom *smög* som står för en trång passage eller trång gång.²⁹ Andra tolkningar eggjar fantasin: gick det att oseedd smyga in och ut genom passagen när kronans tullare ville taxera sillfångsterna under 1500-talets sillfiskeperiod? Som kanal betraktad är Smyghålet inte alltför imponerande, sträckan är knappt ett stenkast.

Smyghålets roande namn kan ha viss släktskap med passagen mellan Hasselösund och det stora skäret Grindholmen strax bredvid. Färdvägen går utmed välbevarade och pittoreska sjöbodar, och blir i samtiden en genväg till Sote kanal för den skeppare som håller tungan rätt i mun. Att färden inte alltid varit problemfri kan anas av det lokalt använda namnet *Pinan*. Kring 1910 muddrades leden upp samtidigt som en del sprängarbeten ägde rum. I tider när havet gick högre kan det förutsättas att leden historiskt sett varit flitigt använd av fiskare från Hasselösund när de skulle ta sig norröver med mindre båtar.

Den mest märkliga av områdets alla kanaler och sjöarbeten ligger en bra bit upp på torra land. *Vrångstad kanal*, nordväst om Bottna kyrka och alldeles invid landsvägen, byggdes under åren 1935-37 för att skapa ett utlopp från en liten sjö som legat bakom en uppdämmande åsrygg. Sjösänkningen skapade ny jordbruksmark. Kanalen, som i huvudsak är underjordisk, blev 230 meter lång. Eftersom den invändiga höjden endast är 160 cm kan man ana att grävorna, som också stensatte kanalen, måste hukat en del under det mödosamma arbetet. Åtta arbetare skall ha sysselsatts vid projektet: fyra som tog fram sten och fyra som grävde och stensatte. I dag är kanalen en sevärdhet, om kanske inte i klass med Vrångstads alla gravar och stensättningar.³⁰

NOTER KAPITEL XVI

¹ *Visor från Sotenäs*. Sotenäs 1997, s 108.

² Uppgift vid samtal med Ulf Nyrén och brovakterna, bland andra Urban Oldborn, våren 2018. Statistiken är komplett t o m 1999 men är därefter inte alltid tillgänglig.

³ Lars Kullbratt, *Vägmiljöer i Bohuslän, Sote kanal*, information från Vägverket Region Väst Bohuslän 1996, s 13.

⁴ *Förslag till kanalled mellan Vänern och Kattegatt över Vänersborg och Uddevalla*, kommittébetänkande av den 5 dec. 1908, Stockholm 1909.

⁵ Kullbratt 1996, s 3f.

⁶ Jonsson 1935, s 2ff.

⁷ Lindgren 1978, s 94.

⁸ Kullbratt 1996, s 14.

⁹ Jonsson 1935, s 16.

¹⁰ Gunnar Myrdal & Sven Bouvin, *Wages, cost of living and national income in Sweden 1860-1930. Vol. 1, The cost of living in Sweden 1830-1930*, Stockholm 1933.

¹¹ Kullbratt 1996, s 9.

¹² Dan-Eric Mattsson, "Välkomna till Sote kanal", i *Sote kanal 50 år 1935-1985, en jubileumsskrift utgiven av idrottsföreningar i samarbete*, Hunnebostrand 1985, s 8.

¹³ Jonsson 1935, s 17.

¹⁴ *Handel och hantverk i Hamné: Ulebergshamn 1893-1978*, utgåva 2, Munkedal 2016, s 75. (I de fortsatta noterna benämnd "Handel och hantverk 2016.") Det var inte kronprinsen med följe som var först med att passera kanalen. I stället blev det "Lill-Anners i Hamné" som gjorde anspråk på förstlingskapet. En söndag, någon månad före invigningen, lyckades han ro den nygrävda sträckan. Vid tillfället återstod en liten omuddrad bank men Lill-Anners drog sin eka – namngiven till *Ekor* – över hindret. Åtskilliga andra personer sägs också ha passat på att ro eller segla etappen innan det blev dags för det officiella öppnandet den 15 juli 1935.

¹⁵ En del noteringar om den löpande kontrollen vid

arbetet med kanalen finns i Göteborgs stadsmuseums arkiv. Knut Tinnberg, som verkar ha fungerat som museets arkeologiska ombud, stod i brevkontakt med arkeologen Nils Niklasson

¹⁶ Göteborgs stadsmuseum, Sotenäskanalen, (GHM 14264).

¹⁷ Lindman 1991, s 71.

¹⁸ Göteborgs museums, årstryck 1934, s 102.

¹⁹ Jonsson 1935, s 19; Göteborgs stadsmuseums arkiv: "Sotenäskanalen".

²⁰ I Göteborgs stadsmuseums samlingar har spantet inventarienummer GAM: 46457. Göteborgs stadsmuseums arkiv: Sotenäs härad, "Sotenäskanalen", nämner ett brev, daterat 1935-03-18, ytterligare två spant.

²¹ Jonsson 1935, s 19.

²² Ben efter garfågel har även hittats vid Greby utanför Grebbestad. Det misstänks att fågeln tidigare jagades – se Andersson & Ragnesten 2005, s 152; Göteborgs stadsmuseums årstryck 1933, s 13-20. www.birdlife.se, 2018-08-03. Sveriges ornitologiska förening uppger dock endast ett fynd från Bohuslän. 1783 observerades en garfågel i Mollösund.

²³ *Nordisk familjebok*, Stockholm 1904, vol 1, s 504.

²⁴ Kullbratt 1996, s 21.

²⁵ Bosse Arnholm, "Alla Sveriges kanaler", i <http://kanaler.arnholm.nu/sveriges.shtml>, 2016-09-12.

²⁶ Yngve Rollof, *Sveriges Inre Vattenvägar*, del 3, 1979, s 64ff. Se även David Thorburn, *Historisk skiss öfver frågan om kanal Vänern-Kattegatt*, Uddevalla 1907.

²⁷ Arnold Helgesson, *Farleder och kanalprojekt i Bohuslän, särtryck ur meddelanden från geografiska föreningen i Göteborg IX*, 1940, s 73.

²⁸ Arnold Helgeson, *Farleder och kanalprojekt i Bohuslän*, Göteborg 1940, s 74.

²⁹ Falck-Kjällquist 2009, s 26.

³⁰ https://www.geocaching.com/geocache/GC3RD6K_vrangstad-kanal?guid=19f66884-83ae-4fcb-9b86-d855e228e022, 2018-12-06.

Stenhuggare i arbete ute på Smögen i mars 1924.
BILD: DAN SAMUELSSON/BOHUSLÄNS MUSEUM.

Såren och spåren efter stenen

”Den genomsnittlige stenhuggaren betraktar överallt en rundad stenhäll ungefär med samma ögon som bonden en slaktko, instinktivt taxerande hur pass lätt den går att avverka och hur pass stort sammanhängande fyrkantigt block man kan få av den; det är för honom dess skönhet”.

Ebbe Linde i ”En sociologisk undersökning av Hunnebostrand”, omkring år 1940.

Få holmar och öar i Sotens skärgård eller berg i kusternas närhet är opåverkade efter stenindustrins framfart under de dryga 130 år verksamheten huvudsakligen pågick. Vad vi ser är mängder av skrotsten, eller aldrig bortforslade stenblock, vilka samsas med skarpa inhuggningar i granitbergen. Stenbemängda och halvt övervuxna transportvägar från bergshöjderna ned till någon lämplig lastageplats skvallrar om nedlagda stembrott, så också samlingar av skärvor som vare sig skyfall eller stormar förmått sopa bort. Vad vi ser är såren och spåren efter en försvunnen industri, men också en epok som inte enbart skulle sätta fysiska avtryck utan omdana livet i en hel bygd. Hasslöf noterar att stenhuggeriepoken förändrade ”befolkningens kynne, beteenden och organisationer”.¹ Från att ha varit en avsides belägen kustbygd med konservativa värderingar, där fiske och skeppsfart dominerat arbetslivet, sipprade det moderna livet in när stenarbetarna anlände med sina hackor, borrar, mejslar och släggor.

Det dröjde innan granit i Sverige kom att användas i mer organiserad skala. Den mer systematiska granitstenbrytningen uppstod i Blekinges skärgårdar. På Tjurkö bröts sten under 1700-talet. Närheten till de granittörstande tyska städerna gjorde att landskapet snart blev ledande och stor exportör under det sekel som följde. Även på andra ställen, som i Halland eller trakterna kring Oskarshamn i Småland, utvecklades stenindustrier. Uppfattningen att Bohuslän hade monopol på stenbrytning är alltså felaktig, men avtrycken i det karga kustlandskapet blev desto tydligare här än i många andra landsdelar.

Granit är hård, svårbearbetad och tung. Den som med handverktyg försökt att spräcka ett granitblock, eller försökt göra ett hål med stemborr, kan intyga materialets hårdhet. Att sedan försöka få stenen att dela sig i bestämda vinklar och i önskvärd storlek förefaller närmast som en omöjlighet för den oinvigde. Bortforslingen av stemblocket blir nästa problem. Volymen en liter granit motsvarar runt 2,6 kg varför en ”liten” kubisk granitsten, vars samtliga sidor mäter fem decimeter, väger hela 325 kg. Den som i samtiden betraktar övergivna brott i den ödsliga ytterskärgården blir gärna lätt grubblande över hur forna tiders stenarbetare, med primitiva handverktyg och utan tillgång till pneumatik, lyftkranar eller motordrivna vinschar, lyckades ta isär sådana oerhörda mängder sten och dessutom förflytta blocken långa stycken. Det går bara att ana stenarbetarnas möda och uthållighet i en extremt väderutsatt miljö under en tid då mänsklig muskelkraft var allenarådande.

En industri växer fram

Att sten långt tillbaka använts till skilda ändamål i Sotenäs, som exempelvis byggnadsgrunder, skvallrar åtskilliga lämningar. Att det funnits lokal kunskap kan ses genom indelta soldater från Sotens kompani, vilka för en tid deltog i byggandet av Göta kanal. Fyra av knektarna fick efter sin kommendering erbjudande om att stanna kvar. De skulle få lön och befrias från andra soldatplikter eftersom de ansågs som skickliga stensättare.²

Den verkliga stenepoken i Soten inleddes emellertid av grosshandlaren och uddevallaköpmannen Carl August Kullgren med kompanjonen Nils Ericson, äldre bror till den världskände uppfinnaren John Ericson. Denne Nils var bland många projekt delaktig i byggandet av Trollhättans slussar och dit behövdes stenblock till kajer och murar. Kullgren hade dessutom kontakter med tyska kunder vilka efterfrågade svensk granit. Efter undersökningar fann de att bergen på Malmön var särskilt lämpliga att bearbeta. 1842 var driften igång.³ Att stenbrotten låg på en ö i närheten av en lastageplats var av vikt; vägarna i Bohuslän var vid tiden omvittnat dåliga för att inte säga närmast obefintliga. Tunga produkter som sten transporterades med fördel över havet.

Sedan tidigare hade, åtminstone enligt hävdens uppgifter, fångar utnyttjats som arbetare. Journalisten Edvard Matz menar att Carlstens fästning på Marstrand byggdes av sten från Malmön, ”av fångar i tunga järnlänkar”.⁴ Sven Lidbeck, som svarat för en omfattande internetbaserad dokumentation av Malmöns historia, i synnerhet den lilla hussamlingen Draget på öns södra del, menar att det bröts granit på Malmön först under 1830-talet. Då förstärktes artilleriskyddet på Marstrand med sten från ön.⁵ Även Holmberg har behandlat saken och antyder att brytningen inleddes vid denna tid:

”I öns södra ände finns det icke längesedan upptäckta och bearbetade granitbrott, derifrån kronan, genom enskildt accord med öns ägare, hämtar sin byggnadssten till Carlstens befästning. Den utmärkt vackra stenen, som ligger i så tunna lager, att den icke behöfver sprängas, utan kan kilas ur berget, lär man nu tänka använda till exportvara på Danmark och Hamburg”.⁶

Efter Kullgrens död 1851 tog hans änka, Ulrika, över bolagets namn som i tidens tradition kom att heta *Granit AB C A Kullgrens Enka*. Med Malmön som bas etablerades längre fram åtskilliga stenbrott även på fastlandet. Bolaget skulle bli Nordens största stenindustri och ett av dem som överlevde längst.⁷ Under de första åren sysselsatte företaget omkring 10-20 personer där tillverkningen förefaller högst hantverksmässig. Förutom sten till kanalbyggen och Carlstens fästning sändes snart flera skeppslaster till orter som London och Hamburg.⁸ För den industri som var i vardande blev exporten av största betydelse. Det skulle samtidigt medföra att branschen blev ytterst konjunkturkänslig och ständigt påverkad av världsekonominns upp- och nedgångar. Periodvis kom den därför för sin överlevnad, och i synnerhet under sin långa dödskamp, att vara beroende av statliga stödåtgärder.

Den som besöker Malmön finner att en stor del av öns södra halva kan uppfattas som söndertrasad stenöken. Evert Taube tyckte sig här se likheter mellan öns alla uthuggna stenblock och den kubistiska målarkonsten.⁹ En nutida besökare noterar dock att vegetation i form av ljung, buskage och mossor sakta tar över det tidigare så sterila stenlandskapet. Saken är tydligast vid storbrotten i norr, där flera ligger mer skyddade från västanvindarna. Under de senaste decennierna har allt fler träd och buskar slagit rot vilket sakta förändrar landskapsbilden från karg stenöken till – kanske – lummigt stenlandskap?

Ensam stenarbetare putsar sitt block i havets närhet. Det senare var av vikt – en stor del av produktionen exporterades till främmande länder och havet var den mest effektiva transportvägen.

BILD: PRIVAT.

Stenbrytningen startade på sydöstra sidan, vid *Draget*. Troligen fanns här en mindre samling hus där några fiskare uppehöll sig. Under åren som följde blev de kala bergspartierna på öns inre delar mot norr och väster exploaterade. De första storbrotten anlades under 1890-talet. Klocke-, Udde- och Kubabrott var tre sådana större stenbrott på öns södra del. Det sistnämnda namnet kom av att sten från detta brott exporterades till Kuba.¹⁰ De mer lösligt sammansatta grupperna av stenarbetare blev nu allt mer organiserade. Till sin hjälp fick de ångdrivna kranar, ångsliperi liksom bestämmande förmän.

Kullgrens Enka, som från början haft en 50-årig koncession att bryta sten på Malmöns södra del, förvärvade 1894 *hela* ön för 85 000 kronor. Några år senare öppnades storbrotten i bergen på Malmöns nordsida. Kulle- och Stallebrottet följdes under 1920- och 1930-talen av Rävåls-, Guldåls- och Västerbrottet. Stenbrytning blev till industri vilket manifesterades 1911 när en räls lades ut till utskeppningsplatsen i Grönvik. Vid Guldålsbrottet finns den för verktygens skärpa så nödvändiga smedjan bevarad. En samtida besökare noterar att även om själva smedjan, som byggdes under 1930-talet, är väl underhållen, så är närområdet tämligen nedskräpat. Det här vore kanske något att ta tag i för den som vill lyfta fram besöksindustrin i området? I dag löper dessutom den havsnära Soteleden runt ön och erbjuder en fascinerande historisk vandring kring en rad små och stora brott.

Före stenindustrins tid har befolkningen på ön uppskattats till runt 200 personer för att i slutet av seklet uppgå till cirka 800. 1907 var antalet invånare så högt att ön begåvades med egen kyrka när malmöborna övertog Lysekils gamla kyrkobyggnad. År 1935 räknades nära 1 350 invånare.¹¹ Då hade nedgången för industri och befolkningsantal inletts. I dag är det åter tyst i bergen. Antalet fastboende var under några år nere i ungefär samma antal som före stenepoken men har under senare år återigen ökat.

Öde platser fick liv

Inspirerade av Kullgren började andra entreprenörer att exploatera stenrikedomen. 1859 öppnades stenbrott på Långön utanför Fisketången, men även på andra platser i Sotenäs inledde företag och arbetslag sina försök att bemästra granitbergen.¹² Det skulle dock ta tid innan stenindustrin kom att dominera näringslivet i bygderna. År 1875, alltså drygt 30 år efter att den första mer industriella stenen kluvits på Malmön, uppgick inte antalet stenarbetare i området till över 200 personer. Kort därefter började näringen emellertid att expandera kraftigt. Vid det följande sekel-skiftet hade antalet stenarbetare i Sotenäs ökat till nära 900. Det skall dock framhållas att stora delar av statistiken kring stenindustrins produktions- och exportvärden, liksom antalet anställda, i synnerhet under 1800-talet, är baserat på bristfälliga underlag, något som forskare påpekat.¹³ Ett exempel kan tas från 1909 då den officiella statistiken angav antalet stenarbetare i landet till 4 300 medan en särskild räkning uppgav 6 600.¹⁴

En förklaring till de skiftande uppgifterna är att stenindustrin även långt fram i tiden hade karaktär av tillfällighetsverksamhet. När stenarbetare och bolag hade levererat en order tillverkade de sällan på spekulation och byggde upp lager – ytterst beroende på outvecklade creditsystem – utan väntade på nästa beställning. Det medförde att arbetarna periodvis fick gå utan sysselsättning. Detta hindrade inte företagsamma stenhuggare att bearbeta egna berg i väntan på att tiderna skulle ändras. Arbetarskaran var i hög grad ambulerande och många stenbrott övergavs efter kortare tid. Sammantaget påverkar förhållandena den statistiska säkerheten.

Från 1860-talet hade även Skalberget, mellan dagens Ulebergshamn och Hunnebostrand, börjat exploaterats. Antalet anställda kom här efter en tid att röra sig mellan 60 till 70 personer. Vid Amundsdalen, vid dagens badplats, byggdes en utlastningsplats med kranar. Siffrorna skall ställas mot att Hunnebostrand hade en befolkning om 243 personer före stenindustrins etablering varav ett 60-tal var fiskare. 70 år senare, 1930, hade visserligen antalet fiskare ökat något men nu var 596 personer sysselsatta i granitindustrin.¹⁵ Före stenens tid var näringarna på orten i stort sett enbart inriktade på fiske och fraktfart. Bostadshus och sjöbodars låg tätt flockade utmed strandremsan nere vid sjön. Det fanns inga egentliga körvägar, transportererna skedde mestadels sjöledes. För varje brott som öppnades tvingades därför bolagen att bygga nya vägar. De nyanlända arbetarna måste dessutom ha bostäder när inkvarteringarna hos lokalbefolkningen inte räckte till. Det blev nödvändigt att organisera bebyggelsen i samhället, som tidigare vuxit fram utan hänsyn till lagar och förordningar. Nya hus, magasin och kajer byggdes. Så även stallar för att härbärgera de ardennerhästar som under 1870-talet anlände till Sverige, för att komplettera mankraften vid transporter från bergen ned till kajer och lastplatser.¹⁶

Initiativet till stenbrotten i Hunnebostrand hade tagits av ett göteborgsföretag. Snart tog preussaren F H Wolff i Karlskrona, med erfarenhet av stenhuggeriverksamhet i Blekinge, över stenbrotten på orten. Hans företag kom i inledningen att leverera sten till kajer och dockor för den tyska marknaden. Under 1880-talet inleddes leveranser av gatsten till Berlin. Produkten var arbetsintensiv och krävde annan teknik. Något hundratal tyska och italienska stenhuggare hade tidigare inkallats till Blekinge för att fungera som instruktörer och arbetare. När stenbrotten i Bohuslän exploaterades i större skala följde en del av dessa utrikes födda stenmästare med till de nya stenbrotten. Förutom arbetskraften från Blekinge anlätades även hugade arbetare från andra svenska orter samt Norge.¹⁷ De senare bestod i hög grad av ett manligt landsbygdsproletariat; en samling av främst unga män som for landet runt i jakt efter försörjning. Många av dem hade tidigare arbetat vid de stora järnvägsbyggena. Det har påpekats att gruppen var lätttröblig; arbetarna stannade ofta bara kortare tid på en ort för att sedan dra vidare i hopp om bättre förtjänster på

andra platser. Ryktet om de pengar som var möjliga att erhålla vid stenbrotten utgjorde tydligen en attraktiv lockelse.¹⁸ Eftersom åtskilliga av dem stannade kvar uppstod snart ett arbetarkollektiv av yrkesskickliga och klassmedvetna stenarbetare.

Många kustnära platser som tidigare mest tycks ha stått öde fick liv.¹⁹ Det från början tyska bolaget G Lüttensu fick så småningom norska ägare och började under 1890-talet att bryta gatsten ute vid Tångevik och bergen vid Ramsvik. Många av arbetarna var bosatta i Hunnebostrand och fick färdas med båt för att komma till sina arbetsplatser. Efter en tid uppfördes en enkel tvåvåningsbarack vid brottet för att lösa bostadsfrågan. Bolaget byggde även enfamiljshus för stenhuggare med familjer.²⁰

Det fanns gott om lämpliga berg i skärgården. Under de decennier som följde skulle dånet av sprängladdningar och släggornas slag eka ute på Ramsvik, vid det ensliga Tryggö skär, på Ulöns vindpinade bergssluttningar eller vid mer befolkade orter som i synnerhet Heestrand, Bovallstrand, Ulebergshamn, Hunnebostrand och Hovenäset liksom många andra kustnära platser.²¹ Att antalet företag blev högt har hembygdsvetaren Ulf Walentinsson konstaterat. Han finner sammanlagt ett 50-tal företag, som i skilda konstellationer, verkat enbart i och omkring Hunnebostrand. Flera ställen inne i själva samhället blev också arbetsplatser. På platsen för dagens fiskaffär på Norra Strandgatan högg Bernhard Lindgrens stenhuggeri gravvårdar. Vid platsen för samtidens Coop fortsatte sonen Valdemar, med ett par anställda, att arbeta i sten ända fram till 1960-talet.²²

Spåren efter de brott som låg nära samhällena har i allmänhet försvunnit genom samhällsutveckling och bebyggelse. Stora mängder skrotsten kom att användas till utfyllnader vid stränder och hamnlägen, där sjöbodarna ofta fick ge vika för moderna kajer. I bebyggelsens utkanter, liksom mer avsides belägna platser, är avtrycken kvar och ses desto tydligare. Vegetation liksom mossor och lavar har, trots att de ibland haft mer än ett sekel på sig, sällan lyckats dölja alla skarpa uthuggningar eller samlingar av vinkelräta stenblock. Ett av många exempel är det forna

De färdiga stenarna omfattade allt från enkel gatsten till mer konstfärdiga produkter. Här tillverkas sten till riksdagshuset.

BILD: PRIVAT.

stenbrottet ovan parkeringen till naturreservatet Bua hed, vid Åbyfjorden. Mängder av sten i de mest skiftande former ligger kvar uppe på höjderna, djupa brott har vattenfyllts och bildar mindre sjöar. Även en del körvägar finns kvar. Det går bara att ana brottets omfattning och de arbetsinsatser som skett – i detta fall kopplat till en betagande utsikt mot havet och Malmön. Frågan är bara om stenarbetarna i närheten av det nutida naturreservatet ägnade vyerna någon större tanke; snarare lär de ha förbannat de vindar och regnbyar som under mörka årstider svepte in över höjderna från sydväst. Kanske hade deras kollegor, något längre in och på andra sidan Åbyfjorden, lite mer lä i Urshultsberget. Från 1880-talet ända fram till 1957 låg Eds stenbrott här, ett av de mest rationellt drivna brotten med bland annat ett eldrivet lok som transporterade stenen ned till utskeppningsplatsen.²³

Även på Stångenäset uppstod en betydande industri, som vid Rixö och Lahälla, där över 1 000 personer skulle komma att sysselsättas.²⁴ Längst upp i norra Bohuslän, i Idefjordens inre del, vid Krokstrand, växte ett myllrande stenhuggarsamhälle fram i en tidigare folktom utmark. Här var det norska företag som organiserade arbetet. Denna expansiva fas skulle pågå till det första världskriget och förändra samhällslivet utmed Stångenäs, Sotenäs, Kvilles och Tanums kuster. Hur stor påverkan blev kan ses i Bottna socken. 200 personer kom att arbeta i bergen under åren 1905 till 1914 enbart vid de brott som Kullgrens Enka öppnade.²⁵ I nutid bor det inte fler människor i hela socknen, vilket ger en god bild av stenindustrins demografiska betydelse.

Under 1980- och 1990-talen inventerade länsstyrelsen forna stenbrott i området i syfte att se förekomsten av så kallad skrotsten. Arbetet blev samtidigt till en förteckning över var de något större stenbrotten legat. Sammanlagt kartlades 27 täkter i Sotenäs, 24 i Lysekils, 7 i Tanums och 14 i Strömstads nuvarande kommuner.²⁶

Kollision med lokalbefolkningen

Den svenska granitindustrin innehåller en mångfacetterad historia som i hög grad sammanfaller med det moderna Sveriges framväxt. Ett, som det måste uppfattas efter 1700-talets sillfiskeperiod, relativt marginaliserat och perifert kustlandskap, blev till delar industrialiserat. Visserligen hade stembrytningen viss karaktär av hantverk men bakom låg kapital, organiserande företag och en omfattande transportlogistik. Den fåtaliga, och i allmänhet religiöst konservativa befolkningen, oavsett om de var fiskare eller bönder, mötte en ny tid där lönearbete ersatte tillfälliga inkomster. Det skulle kunna förstås som det är nu som penningekonomin mer påtagligt träder in i kustsamhällena. I epokens inledning fick de nyanlända hyra in sig hos de redan bofasta. Eftersom stenhuggarna erhöll sina löner i pengar betalades hyran i pengar och inte i livsmedel eller byteshandel med tjänster. Det resulterade i ekonomisk förbättring för åtskilliga invånare.

I en rapport från kronofogden 1896-1900 meddelades att dessa ”ungkarlar” betalade mellan fyra och sex kronor i månaden för en säng och sängkläder. Andra uppgifter pekar på att det bodde tre eller fyra stenhuggare i varje rum.²⁷ Markägande bönder, men också den Hvitfeldtska stipendieinrättningen, kunde upplåta sina fram till nu helt värdelösa berg mot ekonomisk ersättning. Fjäll- eller bergslegan, som avgiften kallades, stod i relation till hur mycket sten som togs upp. För böndernas del omfattade ofta avtalen att de skaffade sig ensamrätt till körslor, i den stund stenen måste transporteras till någon lastageplats. Med tiden utvecklades ett ömsesidigt ekonomiskt beroende vilket i någon mån underlättade integrationen mellan grupperingarna. Det finns ändå vittnesmål om att de något mer förmögna och konservativa bönderna, åtminstone i början, hade en förklenande och föraktande inställning till stenarbetarna.

Ur ett perspektiv var det som om arbetskraftsinvasionen under den tidigare sillfiskeperio-

den återuppstått. Likartade tongångar som då hördes från myndighetspersoner, vilka menade att nykomlingarna spred moraliskt fördärv. En kronolänsman rapporterade att arbetarna från främmande orter förlösade sin ”rundliga förtjänst” på sprit och annat. Eftersom de flyttade från plats till plats menades att fördelarna endast i ringa mån kom till nytta för lokalbefolkningen.²⁸ Åtminstone i inledningen förefaller denna ha varit avog och misstänksam mot den nya näringen eller att själva arbeta i bergen. En förklaring är att fiskerinäringen, men också fraktfarten, såg allt bättre tider under 1800-talets slutskede, varför huvuddelen av stenarbetarna fick rekryteras utifrån.

Många av de nyanlända stenhuggarna närde tidens revolutionära, socialistiska och ateistiska ideal. Kollisionen med lokalbefolkningen – och deras talesmän i form av myndighetspersoner, präster och arbetsgivare – blev ofrånkomlig. Det finns gott om vittnesmål över denna fiendskap. Som påpekats i tidigare kapitel hade Hvitfeldtska stipendieinrättningen, men också religiösa dogmer och nya väckelser, lagt en hämsko över bygden vilket givetvis försvårade assimilationen. Inte minst kände de bofasta yngre männen av konkurrensen med de nytilkomna. Konflikter uppstod regelbundet. En stor del av oron synes ha kretsat kring att de främmande skulle göra bygdens döttrar gravida – vilket stundom också skedde om inte sällan med familjebildning och bosättning som resultat.²⁹ En historia från Bottna kan illustrera attityderna mellan de ursprungliga bofasta och de inströmmade stenhuggarna. En mor fick en fråga från sin son: ”Mamma, vad är stenhuggare för slags djur?” Modern svarade: ”Det är inte djur direkt, det är ett slags sämre folk”.³⁰ Sann eller inte ger anekdoten, som återberättad, en uppfattning om relationerna.

Med tiden skedde emellertid en arbetsmässig integration. Stenarbetare övergick stundom till att bli fiskare och några av de sistnämnda började bryta eller bearbeta sten. I mångt och mycket var det ett konjunkturfenomen. Stenhuggarepokens expansion sammanföll med slutfasen av den senaste sillfiskeperioden och beroende på var utkomsten var bäst gick också arbetskraften. När sillen försvann fanns det arbete i stenbrotten. Ett exempel på att verksamheterna gick att kombinera kan ses via vadlaget *Borrarna* i Bovallstrand. Under vintrarna drog laget sin vad för att under somrarna slita uppe bland bergen. För många fiskare upplevdes förtjänsterna i stenbrotten som bättre och säkrare än på havet; efter vad som kan förstås fanns det stenarbetare som var av motsatt uppfattning.³¹ Ett exempel är Hjalmar Nilsson som arbetade som stenhuggare i Stensjö. Fem gånger under sitt yrkesverksamma liv deltog han i fiske utanför Islands kuster.³²

Sten från Bohuslän möjliggjorde en omfattande inflyttning men också exploatering av landskapet. Tidigare orörda kustmiljöer förändrades för alltid.

BILD: PRIVAT.

Krigen och konjunkturernas nycker

Den bohusslänska stenindustrins kraftiga expansion måste ses i ljuset av den övriga industriella utvecklingen och urbaniseringen i Europa under 1800-talets sista halva. Handelssjöfarten expanderade och krävde bättre kajer och hamnanläggningar; likaså växte städerna, inte minst inom det tyska Östersjöområdet. Med tiden började också svenska städer att ersätta sina kullerstensgator med huggen gatsten. De orter som ville stå ut i mängden byggde rådhus och andra monumentala byggnader i granit. Trots tillfälliga svackor fortsatte efterfrågan att stiga. Resultatet blev att allt fler företag etablerade sig och allt fler arbetare sökte sig till stenindustrin i en tid när saker och ting byggdes för att närmast ha evigt liv.

Den första mer långvariga kris som drabbade stenindustrin orsakades av avspärrningarna under det första världskriget. Stora delar av exporten upphörde och granitbolagen avskedade sina anställda. Resultatet blev massarbetslöshet vilket fick den svenska staten att lägga ut beställningar på gat- och kantsten åt städer, kommuner och vägdistrikt. Att stödet inte hjälpte alla kan förstås av att det 1920 endast fanns sju stenhuggare i Hunnebostrand som fortfarande arbetade i sitt yrke.³³ Arbetslöshetspolitiken kom med viss regelbundenhet att fortsätta under decennierna som följde. Arbetslösa stenarbetare fick plantera skog eller bygga vägar, som mellan Gravarne och Hovenäset. Så sent som 1954/55 bedrev den svenska staten stödköp av gatsten.³⁴

Efter första världskriget blev det åter bättre tider för industrin. Den nymornade optimismen upphörde redan 1930 när den ekonomiska världsdpressionen slog till med full kraft. De tidigare övertäcknade orderblocken stod återigen blanka. Vid ett krissammanträde i Dingle i april 1933 deltog representanter från 19 kommuner i norra Bohuslän. Av deras 7 659 registrerade stenarbetare var 5 873 eller 77 procent arbetslösa.³⁵ Några av stenarbetarna i Ulebergshamn övervägde att resa till Sovjetunionen för att skaffa sig arbeten.³⁶ Konjunkturerna blev något bättre i slutet av 1930-talet för att än en gång brytas genom det nya världskriget. I ett slag ströps större delen av de mer västliga exportmöjligheterna. Ett särskilt kapitel, och en ljuspunkt för branschen, utgjordes av de beställningar den tyska staten lade ut på svenska stenhuggerier: *Hitlerstenen*.

Ären efter fredsslutet 1945 andades företagen morgonluft. Stora delar av Europas hamnar och städer var sönderbombade och efterfrågan var återigen stor på framförallt byggnadssten till broar och kajer. Inte minst Nederländerna blev betydande importör. Det var dock en tillfällig ljusning i mörkret eftersom den dyra och tunga graniten fick allt svårare konkurrens genom nya och billigare byggnadsmaterial. Även efterfrågan på gatsten, där produktionen i slutet av 1930-talet uppgick till 400 000 ton per år, minskade dramatiskt genom introduktionen av nya vägbeklädnadsmaterial som oljegrus, asfalt och betong. 1956 var årsproduktionen nere i 66 000 ton och exporten hade upphört. Efterfrågan på kantsten – till städernas refuger och trottoarer – liksom vissa typer av byggnadssten fortsatte dock för en tid.

Kullgrens Enka på Malmön, som även etablerat flera stenbrott på fastlandet, förblev den dominerande storindustrin tillsammans med bolag som *AB Förenade Granitindustrier* och *Skandinaviska Granitaktiebolaget*. Det sistnämnda bolaget var verksamt med ett mekaniserat finstenhuggeri vid Lahälla, söder om Hunnebostrand. Det förstnämnda företaget växte å sin sida genom att under lång tid förvärva mindre stenhuggeriföretag i området och drev brott i Hunnebostrand, vid Nordre Hoge berg och uppe på Skalberget. Efter ägarskifte 1946 koncentrerades driften till Ulebergshamn där den upphörde 1966. De anställda flyttades till Lahälla, som nu köpts av Kullgrens Enka. Den 30 november 1976 var äventyret över även här. Det blev tyst i bergen runt Hunnebostrand.³⁷

Sortin för den svenska stenhuggarepoken blev inte vacker. Det i dag bortglömda investmentbolaget Skansen Lejonet, med ägarintressen inte minst från tidens finansiella elit i Göteborg,

förvärvade ett antal företag under 1960-talet, däribland Kullgrens Enka.³⁸ Stenindustrin hade säkerligen sina egna problem men i koncernen ingick även en rederirörelse som blev olönsam genom 1970-talets oljekris. Tankfartygen såldes ut. Försäljningarna löste ändå inte situationen och Skansen Lejonet gick i konkurs. Konsekvensen blev att även Kullgrens Enka upphörde som företag 1977. Stenbrotten i Krokstrand, Rixö och på Malmön stängdes.³⁹ Trots rationaliseringar och stora investeringar i ny teknik hade denna konkurrensutsatta och konjunkturberoende industri obevkligen drivits mot vägs ände.

Eftersom det nästan inte skedde någon nyrekrytering, en sak som bolag och fack kommit överens om, hade arbetskraften dessutom blivit allt äldre. Från 13 000 medlemmar i Svenska stenarbetarförbundet på 1930-talet hade antalet minskat till 4 000 år 1965. Tappet fortsatte med oförminskad styrka och fem år senare upphörde organisationen som självständigt fackförbund. Antalet fackligt anslutna hade reducerats till 300 och i stort sett samtliga större stenhuggeriföretag kom att avvecklas under de båda decennierna.⁴⁰ I samtiden återstår det några mindre företag i norra Bohuslän som tillverkar gravstenar, granitskivor till köksöar och liknande stenprodukter. Ett av de större företag som överlevde längst var det kooperativa bolaget i Evja. 2012 förvärvades bolaget av industrikoncernen Benders, symptomatiskt nog kanske mest känt för sina takpannor – i betong.⁴¹ Driften pågår än i dag. Inte långt från Evja, norr om Valla i Tossene, bryter Hallindens Granit AB grå granit i ett dagbrott. Stenindustrin, visserligen reducerad till oigenkännlighet i jämförelse med hur omfattande den en gång var, tycks inte ha givit upp.

En betydande del av all granit som i dag saluförs i Sverige är importerad. Portugal och, kan tyckas, det något mer avlägsna Kina, är de främsta leverantörsländerna. Den minnesgode kan dock konstatera att det kanske inte är så märkligt med långväga stentransporter. Ett sekel tidigare hade svenska fraktfartyg seglat ända till Argentina med gatsten från Sotens berg. Evert Taubes ballad om Ernst Georg Johansson är ingen poetisk konstruktion utan en tidig påminnelse om globaliseringens effekter.⁴²

Småbrott och storbrott

Att norra Bohuslän kom att svara för två tredjedelar av den svenska granitstensproduktionen hade sin givna orsak i att de vindpinade och kala granitbergen var lättåtkomliga, men också att det fanns en befintlig flotta av fraktfartyg i området. Ju närmre ett brott låg havet desto bättre. Samtidens besökare kan lätt konstatera saken: skrotstenen ligger ibland som rasmassor ned mot sjön bredvid hastigt byggda kajer vilka haft svårt att motstå is och klimat. I ett vegetationslöst landskap bär såren efter brytningen evighetens stämpel. Likväl måste en distinktion dras mellan de mer storskaliga företagsstyrda storbrotten, som i Hunnebostrand eller på Malmön, och de som hade en prägel av familjeverksamhet. Arbetsbrist eller entreprenörsanda fick två-tre män att slå sig samman och bege sig till något lämpligt berg. Av förklarliga skäl tog de med sina handverktyg ut den mest lättillgängliga stenen ur bergens pallar. Eftersom åtskilliga berg var av undermålig kvalitet blev mängder av skrotsten vanligen kvar på platsen. Liggande på stället kom stenen att blockera underliggande berg vilket gjorde att arbetsgänget, i brist på större kranar och annan utrustning, snart fick söka sig till nya platser.⁴³ Att så mycket sten blev liggandes kvar kan också förklaras med att skikten eller pallarna sprängdes fram, vilket gjorde 40-60 procent av stenen oduglig att vidarebearbeta.⁴⁴ Det fanns också vildberg som var omöjliga att hantera, vilket också är en anledning till att det på vissa platser ser ut som om verksamheten plötsligt avbrutits. Denna småbrottsdrift medförde att stora kustområden, men också bergspartier längre in i landskapet, blev nedskrotade. Att ståda upp efter sig efter avslutat arbete ågnade ingen en tanke åt.

I många kustnära miljöer ligger skrotstenen kvar i rasbranterna ned mot sjön – som monument över flydda tiders möda. Vid Grötö samsas den med de mer naturligt formade stenarna på röset ovan.

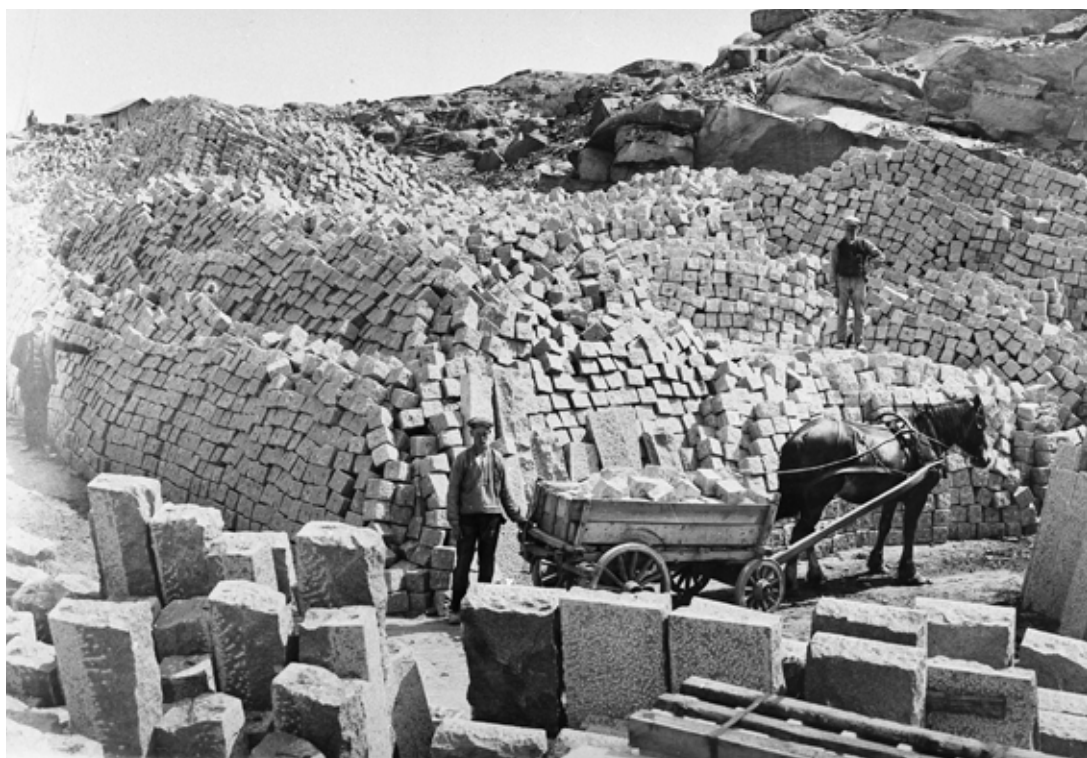
Denna småskaliga och kanske mer tillfällighetsbetonade verksamhet stod i kontrast mot de företagsägda storbrotten. Där kom arbetskraften oftast att bli specialiserad. Vissa arbetare ägnade sig att borra, spränga och kila större stycken i pallarna medan andra transporterade råämnen till finstnhuggarna vilka bearbetade stenarna till önskade former. Även vid de större brotten arbetade man, trots arbetsuppdelningen, ofta i mindre arbetslag ända fram till 1940-talet. I den tidigare texten har stenarbetare och stenhuggare använts relativt synonymt men begreppen döljer stora skillnader i arbetsspecialisering. Högst status hade finstnhuggaren. Inte sällan kom dessa yrkesmän att omforma granitblocken till konstfärdiga produkter som utsmyckade pelare eller byster. De var då mer konstnärer i sten och fjärran från ackordsprestationerna när knotten snabbast möjligt skulle slås till i ett enda syfte: att bli godkänd och berättigad till ersättning.⁴⁵

Under 1890-talet ersattes den först använda hackan av släggor och mejslar, troligen en teknik som återvändande stenarbetare haft med sig från USA.⁴⁶ Liksom i alla industribranscher skedde en utveckling där det hantverksmässiga åtminstone delvis kunde ersättas av mekanik, arbetsbesparande och förfinade produktionsmetoder. Det gjordes försök att med hjälp av maskiner och mekanik hugga ut sten – men den mänskliga handen med sitt verktyg visade sig oftast överlägsen. Det var nu inte alla förunnat att kunna läsa sten och den som inte tog ut råämnet i den nordostliga/sydvästliga vinkeln – en regel som gällde för hela norra Bohusläns granitberg – sades vara dömd att misslyckas. Stenhuggaren måste själv finna ut var stenen var lämplig att klyvas. För *knott*, mindre gatsten, var det av vikt att finna *kläven*, *tvären* och *svallen* – det vill säga där stenen ville klyva sig på längden, tvären och bredden: ett par lätta slag och stenen föll isär där den skulle.⁴⁷ För vissa blev det omöjligt att se dessa riktningar medan det gick lekande lätt för andra.⁴⁸ Under 1930-talet introducerades tryckluftsborrar och under 1960-talet kom den dånande jetbränningen. Ingen av teknikinnovationerna kunde dock förhindra branschens nedgång.

Ett hårt men fritt yrke?

Konflikterna mellan arbetsgivare och arbetstagare är en given beståndsdel i stenhuggeriindustrins historia. Ur nutida perspektiv förefaller arbetsförhållandena under de första generationerna som närmast omänskliga. Under 1870- och 1880-talen började arbetet ofta vid tre- till fyra-tiden på morgonen och avslutades sent på kvällen. Arbetet skedde av naturliga skäl i det fria men ofta byggdes enkla skydd av trä och tyg mot blåst, regn och snö. När sambandet mellan stenbearbetning och silikos konstaterades togs de heltäckande arbetskjulen bort.⁴⁹ Vid tiden för sekelskiftet, när de första fackföreningarna börjat förhandla med arbetsgivarna, reglerades arbetstiden vid vissa brott till tio timmar om dagen. Eftersom en del av arbetet fick utföras under dygnets mörka timmar fick ofta en karbidlampa – där bränslet var kalciumkarbid som i kontakt med vatten utvecklade en illaluktande acetylengas – tjänstgöra som ljuskälla. Omvittnat är hur mängder av små svaga ljuspunkter kunde ses fladdra i bergen under mörka kvällar och mornar, både vid små och större brott.⁵⁰ Yrket var känt för sina arbetsskador. I en undersökning från 1909 konstaterades:

”...nästan regelbundet uppträdande åkomma är att fingrarna deformeras genom hanterandet av mejseln. Den ständiga friktionen åstadkommer ej blott hudvulvar, utan ock en irritation av benet i de styrande fingrarna, varigenom överbelastning uppstår med utväxter (”trälar”), så regelbundet förekommande att de nästan anses som tecknet på en tränad stenhuggare.”⁵¹

Gatsten skulle bli en betydande produkt när Europas städer började moderniseras. Enorma mängder forslades ned till havsnära lägen.

BILD: PRIVAT.

Genom den böjda kroppsställningen och det svett drivande arbetet i en ofta kall och blåsig miljö blev ryggont, ischias och reumatisk värk inga ovanliga plågor. Silikos, stendammslunga, drabbade åtskilliga. Det var heller inte ovanligt med utslagna tänder eller klämskador. När kilar slogs ned och stenen bearbetades sprätte sten- och stålfisör omkring och hamnade inte sällan i ögonen. Arbetet med tryckluftsborrar gav vibrationsskador; att hörseln blev nedsatt var likaledes givet. Dödsfall förefaller ändå ha varit relativt sällsynta. 1877 klämdes en 17-årig stenhuggare ihjäl på Malmön. Några månader senare omkom ännu en arbetare.⁵² En omtalad händelse blev jordfästningen av stenarbetaren Edvin Andersson från Ulebergshamn. Under sitt arbete krossades han en junidag 1909 av ett stort stenblock. Vid jordfästningen mötte hans arbetskamrater upp i begravningsståget. De vandrade landsvägen fram till Tossene kyrka under den lokala fackföreningens nya fanor. När kyrkoherden, Charles Gustavus Barclay, uppmärksammade tilltaget sände han ut klockaren för att be fanbärarna ta ned fanorna. De vägrade. Kyrkoherden nekade då att genomföra begravningen. I det rättliga efterspelet fick Barclay en varning för oförstånd i tjänsten; något som lär ha glatt de ofta ateistiska stenarbetarna.⁵³ Händelsen var heller inte ägnad att öka förtroendet mellan stenhuggarna och kyrkans företrädare.

Arbetet var omvitnat slitsamt och hårt, timpenningen låg och den oftast ackordsatta lönen inte alltid självklar. Den sten en arbetare lagt ned tid och kraft på kunde plötsligt spricka på fel sätt, den *vargades*, och det var bara att börja om med nästa. I jämförelse med andra manliga industriarbetare vid tiden var stenarbetarna, trots arbetets utsatthet, en mycket lågavlönad grupp. Medellönen för en stenarbetare i Sotenäs var 935 kronor om året vid tiden för sekelskiftet 1900. Till saken hör också, trots en begynnande facklig verksamhet, att ackorden sänktes ibland. Ersätningarna år 1908 var exempelvis tillbaka till 1899 års nivå.⁵⁴ I vissamlingen "Visor från Sotenäs" återges en "stenhuggarvisa" som stenhuggaren Ernst Karlsson var upphovsman till år 1907. Visans första strof ger en aning om flydda tiders mödor och verkligheten för den enskilde:

*"På västra Sverige finnes en Ö så grå och kal,
Och träd där inga finnes, där är blott berg och dal.
Den ön hon heter Malmön, som mången känner till,
Hon borde heta slavön, det döper jag den till."*⁵⁵

Trots alla olägenheter verkar ett stort antal stenhuggare ändå ha uppskattat sitt yrke. I intervjuer med äldre stenhuggare löper yrkets frihet som en röd tråd. Inställningen bekräftas i en dokumentation utförd av medlemmar i Hamburgsunds bildarkiv där förre stenhuggaren Curt Axelsson intervjuades. Axelsson, född 1924, började arbeta i bergen vid tolv års ålder. Ur texten:

"Med den [kranen] kunde han lyfta block på upp till ett ton. Efter hand som brytningen flyttades längre in i berget, måste kranen följa med. 'Förstår du? Då var det till att suga i för kung och fosterland. Flytta ett ben i taget, en liten bit. Helt ensam. 'Stenhuggaryrket för en egen företagare var med andra ord hårt och slitsamt. 'Men,' säger han, 'det var fritt och obundet och inga mellanhänder'. Skulle han valt ett annat yrke om han fått chansen? Svaret blir kort och gott – nej!"⁵⁶

Arbetet var inte alltid övervakat och det fanns, tydligen, trots alla avtal om arbetstider, stora möjligheter att själv reglera såväl arbetstid som arbetets innehåll. Det har dock invänts att denna uppfattning om frihet var en chimär. Det fanns visserligen inte alltid någon kommenderande bas ute på småbrotten, men den stenhuggare som tog ledigt en dag förlorade också den dagens intäkt.⁵⁷ Den som ville ha sin lön tvingades ut till sitt berg trots stormbyar, regn och kyla.

Stenhuggarnas söner kom ofta att i unga år att engageras i verksamheten. Pojkar fick vara med och lasta och sortera sten eller underlätta faderns arbete. När de fått tillräcklig kroppsstyrka introducerades de i yrket. Folklivsforskaren Ebbe Schön, född 1929 i Rixö socken på Stångenäset, berättar hur han som 14-15-åring fick hjälpa till vid stenbrotten. Han kommenterar det med att ”några betänkligheter mot barnarbete fanns knappast”.⁵⁸ För en stenhuggarfamilj blev arbetsinsatserna av vikt och ett bidrag till försörjningen. Även kvinnor och unga flickor kom också att arbeta vid stenhuggerierna. I synnerhet tycks det ha gällt under 1800-talet, när det fanns gott om arbete och periodvis ont om arbetskraft. Dessa kvinnor utgjorde en arbetskraftsreserv. Deras arbetsuppgifter ansågs som mindre kvalificerade och följaktligen var de sämst avlönade. Det finns däremot inga uppgifter på att kvinnor arbetat som stenhuggare. I stort sett förblev stenindustrin männens revir.⁵⁹

I Bertil Quirins bok ”Stenhuggare” kommer Linus Johansson, född 1897, till tals, och ger en bild av vilka val en ung man hade vid förförä sekelskiftet:

”Det var inte mycket att välja på, antingen blev man stenhuggare eller bonddräng. För mig var valet lätt, att bli bonddräng lockade knappast, det gjorde däremot friheten som stenhuggare. När jag var elva år följde jag med mina bröder ut i bergen.”⁶⁰

En individualistisk mentalitet kan skönjas i intervjuer med äldre stenarbetare, trots inslagen av facklig kamptradition där kollektivt och solidariskt agerande var givna inslag. Ett sådant tecken är oviljan hos många stenarbetare att, särskilt i arbetarrörelsens barndom, acceptera kollektivanslutning till det socialdemokratiska arbetarepartiet.⁶¹ På ett plan formerades kåren av stenarbetare till att bilda en hybrid mellan yrkesskickliga hantverkare och lönearbetare. Den radikala socialisten Kata Dalström betecknade dem som ”bergens fria söner”.⁶² En anledning till deras tvekan att kollektivanslutas var säkerligen att det syndikalistiska inflytandet tidigt blev stort i norra Bohuslän.

Syndikalister mot LO

När det syndikalistiska Sveriges Arbetares Centralorganisation (SAC) började verka efter storstrejken 1909 kom mer än halva dess medlemskader från Bohuslän. De ungsocialistiska klubbar som sedan tidigare fanns i området fångades upp av SAC.⁶³ Stenarbetarna i Bohuslän och Soten ansågs som mer radikala än andra i den tidiga svenska arbetarrörelsens historia; som syndikalister stod de i opposition mot Landsorganisationens (LO) mer centralistiska strävanden. De förespråkade mer direkt och lokalt självbestämmande. Under 1920-talet hade organisationen flest medlemmar, 37 000 i hela landet.⁶⁴

Många av de nykomna arbetarna hade med sig radikala idéer från Blekinge där arbetarrörelsen hade en något längre bakgrundshistoria. Som främmande arbetsmigranter slöt de leden på de nya orterna och relationerna till LO:s tycks stundom ha varit lika dåliga som till arbetsgivarsidan.⁶⁵ Samtidigt hade radikalismen, manifesterad i uttrycket ”ned med tronen, svärdet, altaret och penningpåsen”, sina självklara rötter i den dåliga betalningen, den hälsovådliga arbetsmiljön liksom yrkets konjunktur känsliga osäkerhet.

I en länsstyrelserapport från 2008, som behandlar frågan om att bevara vissa miljöer efter stenindustrins framfart, pekar författarna även på vad de uppfattar som mytbildningar. En sådan sak var arbetskraftsinvandringen från Blekinge och Halland. Författarna menar att den var relativt måttlig. De migranter som kom anlände först i ett senare skede, från 1890-talet.⁶⁶ Walentinsson

pekar på att över 100 stenhuggare kom till Bohuslän, från Tjurkö och Sturkö i Blekinge. I jämförelse med alla stenhuggare som var verksamma utmed kusternas berg var andelen liten. Men han menar att det var mycket radikala ungdomar som kom och som ville leva ett helt annat liv än vad ortsbefolkningen gjorde. De gillade att spela kort och ibland nyttjade de sprit.⁶⁷

Det sätts också frågetecken kring om det var invandrarna som hade med sig den radikalitet som blev grunden för ungsocialisters och syndikalisters verksamhet. I stället vill författarna till rapporten söka orsaken i den bohuslänska fiskarbefolkningens tradition av lagarbete och solidaritet.⁶⁸ Saken kan ifrågasättas genom göteborgshistorikern Lennart K Perssons undersökningar. De pekar på den omfattande propaganda och agitation som förekom under åren före första världskriget.⁶⁹ De ideologier som torgfördes måste ha uppfattats som fjärran från de mentaliteter som präglade de ofta religiösa fiskelägesbygderna.

Persson har undersökt och avhandlat stenindustrin och arbetarrörelsen i norra Bohuslän under åren 1860 till 1910, men också den syndikalistiska verksamheten under åren 1903-1922. Han finner att en del i förklaringen bakom radikalismen och anammandet av idévärlden låg i de vanligen usla arbetsvillkoren men också den frihet som själva arbetet ofta medförde. För ungsocialisterna blev syndikalismens decentraliserade organisationsuppbyggnad en naturlig brygga mellan rörelserna.⁷⁰ En genomgång av tidens fackföreningsprotokoll visar samtidigt att endast ett mindre antal av de organiserade arbetarna hyllade syndikalismen.⁷¹ Eftersom protokollen i allmänhet nedteknades av representanter för den etablerade, och LO-vänliga, arbetarrörelsen kan de uppfattas som ganska ensidiga i frågan. Persson menar att syndikalismen hade större inflytande än så. I hela Bohuslän svarade de efter några år ändå för en tredjedel av de föreningsanslutna.⁷² Motsättningarna förblev likväl stora mellan syndikalisterna, som ville ta egna initiativ och som krävde hårdare tag mot det kapitalistiska samhället, och de arbetare som ville gå mer långsamt fram.⁷³ Den strid som uppstod mellan falangerna skulle pågå under decennier och förefaller i hög grad haft de bohuslänska stenhuggarsamhällena som valplats.

Sprit, spel, slagsmål och strejker?

En uppfattning fanns – sannolikt formulerad av någon som var kritisk till de nyanlända – att stenhuggarna hade ”sprit, spel, slagsmål och strejker” som främsta fritidssysselsättningar.⁷⁴ Den bilden har sina sannolika rötter i att arbetarna, efter en vecka med slitsamma arbetsdagar, som i inledningsfasen kunde vara 14 timmar långa, avreagerade sig på lediga lördagskvällar genom ett utlevande agerande. Den magra avlöningen investerades i brännvin och det som möjligen återstod satsades på kortspel. Resultatet av rusen blev stundom slagsmål. En händelse, som förmodligen spädde på uppfattningarna, var dråpet av stenhuggaren August Rundgren i juni 1891. Rundgren, som arbetade vid Heestrands stenhuggeri, knivhöggs och avled av sina skador efter ett våldsamt fylleslagsmål där minst sju stenhuggare deltagit.⁷⁵ Denna bild av en oregerlig och våldsam hop av män står i djup kontrast mot den organiserade arbetarrörelsens ambitioner att skapa en bättre tillvaro. De klassiska idealen bildning och nykterhet eftersträvades vid sidan om den fackliga kampen. Inte minst alla Folkets hus som restes i området skvallrar om denna ambition.

Rörligheten var länge hög inom stenarbetarkåren. Genom att arbetsplatserna var små och låg utspridda i skärgården var det heller inte alltid enkelt att organisera sig mer permanent. Redan tidigt tycks dock en del sammanslutningar ha bildats men dessa tidiga försök blev vare sig långvariga eller framgångsrika. En orsak till ambitionerna att söka uppåda en enad front mot arbetsgivarna, eller om man så vill, de företag som köpte den sten som tillverkades, tycks ha varit godtyckligheten i prissättningen av den färdiga produkten. Arbetsdagens längd var också möjli-

gen föremål för diskussion, men eftersom insatsen ofta var prissatt per tillverkad sten förefaller frågan ha haft lägre dignitet.

I mitten av 1890-talet var tiden mer mogen. Den 3 mars 1896 öppnade stenhuggaren Mauritz Hagström ett möte i Hunnebostrand. Protokollet är bevarat. Det har återgivits av akademikern och hembygdsforskaren Oskar Hörmander (1921-2002). Han ser att 21 stenhuggare denna dag anslöt sig till ”Hunnebostrands Stenhuggeriarbetarförening”.⁷⁶ Den skulle bli avdelning 21. De närvarande ställde den retoriska frågan om arbetarens ställning var tillfredsställande. Efter ett nekande svar konstaterades orsaken:

”Mötet anser att missförhållandena inom samhället beror på okunnighet i sakernas förhållande och ställning samt anser att kapitalet är hopadt på för få händer, hvilket åstadkommer förtryck, samt att det saknas organisation bland arbetarna.”⁷⁷

Redan i juni 1898 hade föreningen 143 medlemmar. Samma år införskaffades ett ståtligt standar. Två år senare diskuterades en propå från nykterhetsorganisationen Verdandi om byggandet av ett Folkets Hus på orten. Även frågan om att medlemmarna skulle skaffa sig ett eget berg, där de kunde hugga sten utan underordning gentemot en privat ägare, diskuterades. Att bilda en kooperativ stenhuggeriverksamhet var alltså en tanke som stenhuggarna närde tidigt. Ett halvår senare följde stenarbetarna på Malmön efter och bildade en egen förening. 57 arbetare anslöt sig till det som skulle bli avdelning 12 – en av de allra största och mest långlivade. Lite roande i eftervärldens belysning är den första tidens inslag av skråtänkande: endast söner till stenhuggare skulle få läras upp i yrket.⁷⁸ Med tiden ökade dock inslaget av mer direkt facklig kamp, och en mer eller mindre ständig konflikt, visavi arbetsgivarsidan.

Åren kring sekelskiftet 1900 var oroliga tider på arbetsmarknaden. Strejker och lockouter avslöste varandra.⁷⁹ Polis fick tillkallas för att skydda strejkbrytare som lastade storgatsten i Hunnebostrand. Till de strejkandes oförställda glädje gick ångaren vid namn *Diana* – i folkmun kallad *Lumplena* – på grund. En visa diktades om händelsen där ”Lumplena” beskrevs som ”en präm så hemsk och ful, att till och med den modige blev rädd för slikt ett skjul”.⁸⁰ Vid Vinbräcka på Stångenäset kom det till våldsamheter 1908. Strejkande stenarbetare möttes med skottlossning från kanonbåten *Skäggald*, när de protesterade mot att strejkbrytare kallats in. Ingen kom till skada. Händelsen är, vid sidan om Ådalen 1931, den enda där svensk militär skjutit på strejkande – även om det aldrig klagades om det sköts skarpt eller inte. Historien är i dag ganska bortglömd men 1991 restes en minnessten. Inskriften lyder: ”De kämpade för rätt men möttes av våld. Vinbräckastrejken 1908”.⁸¹

1909 bröt den omtalade storstrejken/lockouten ut i Sverige. Utan tillgång till större strejk-kassor blev nöden stor bland stenhuggarna. Under hösten blåstes konflikten successivt av. Besvikelsen var stor inom hela den svenska arbetarrörelsen, så också inom föreningen i Hunnebostrand. Under ett möte året därpå inställde sig endast sju medlemmar. Ett glädjeämne var dock att Folkets Hus stod färdigt samma år. I byggnaden arrangerades möten, visades film, bjöds på amatörteater, tillhandahölls litteratur och hölls föredrag.⁸² På åtskilliga andra platser, där det fanns stenarbetare och facklig verksamhet, byggdes likartade lokaler: Hamburgsund, Heestrand, Bottna, Bärfendal, Bovallstrand, Ulebergshamn, Evja, Tossene, Gravarne, Malmön och Håle.⁸³ Till skillnad mot i dag var trakten kring Håle vid tiden tämligen tätbefolkad. Flera stora stenbrott fanns i närområdet.⁸⁴ I Hunnebostrand tillkom också Folkets Park; en institution som knappast sett dagens ljus utan insatser från stenarbetarna på orten.

Under det första världskriget inskränktes, som nämnts, driften vid många stenhuggeriföretag.

Arbetslösheten ökade kraftigt. Parallellt med detta uppstod livsmedelsbrist. Situationen avspeglades i protokollen vilka redogör för försöken att öka ersättningarna liksom att arbetarna skulle tilldelas högre mjöl- och brödransoner. 1920-talet innebar en successiv förbättring och 1923 registrerades 222 medlemmar vid avdelning 21. I den allmänna bilden av branschens utveckling har 1920-talet framställts som en god tid. Sedd ur stenarbetarindustriföreningen i Hunnebostrands ögon blir bilden något reviderad. Årtiondet kan inte uppfattas som annat än ett fortsatt konfliktartat förhållande mellan arbetsgivare och arbetstagare. Nedläggningar, arbetslöshet och strejker återkom ofta i resonemangen. 269 medlemmar inom distriktet var exempelvis arbetslösa år 1928 – trots att stenindustrin hade hög beläggning under årtiondets slutskede.⁸⁵ Just konfliktbenägenheten tycks ha förvånat Hörmander när han undersökte fackföreningsprotokollen. Han noterar ”hur lätt till synes bagatellartade händelser kunde leda till konflikt”.⁸⁶

Kooperation och samhällsbygge

1926 kunde den lokala drömmen om ett kooperativt stenhuggeri bli verklighet. Ett bergsområde på kronohemmanet Hunnebo arrenderades, en styrelse bildades och pengar lånades upp. Arbetsgivarna på orten såg inte initiativet med blida ögon. En direktör för AB Förenade Granit meddelade att han kunde skaffa 40 man sysselsättning fyra månader framöver – under förutsättning att ingen tillhörde det kooperativa bolagets styrelse. Två personer lämnade styrelsen mot att de fick arbete.

I Hovenäset bildades samma år *Andelsföreningen Bohusläns Kooperativa Stenindustri u p a*, BKS. Det LO-baserade Svenska stenhuggarförbundet och syndikalisterna på orten lyckades samarbeta i frågan, men företaget blev möjligt tack vare att SAC finansierade satsningarna genom räntefria lån.⁸⁷ Det styrdes demokratiskt: samtliga anställda delägare hade rösträtt på föreningens stämma. Huvudanledningen till etableringen verkar i första hand inte ha varit ideologisk utan att söka erbjuda stenhuggare arbete när tiderna var dåliga.⁸⁸ Hunnebostrands kooperativa verksamhet skulle bestå fram till 1960-talet medan BKS, i sin ursprungliga ägarform, överlevde till 2012.

Fenomenet medlemsägda stenbrott uppstod på många andra orter. 1926 högg ett femtontal lag sten i de ”fria bergen”. Lagen bestod av stenhuggare, som tog ut blocken och tillverkade gat- och kantstenen. I gruppen ingick också en smed – redskapen måste alltid vara skarpa varför smeden hade en central roll i verksamheten – och en *mätare*, vilken mätte och kontrollerade. Den sistnämnde fungerade vanligen som lagbas. I inledningen sökte sig ett par hundra stenhuggare till de kooperativa företagen som hittade sina egna kunder, bland annat i Danmark. När arbetsmarknaden blev något bättre begärde en del medlemmar sina utträden, men de kooperativa företagen kom likväl att sätta sin prägel på bygden och vara en konkurrent till de större privatägda företagen.

Bakom BKS överlevnad kan ett djupt engagemang skönjas från enskilda personers sida. Det var vid flera tillfällen krisartat för företaget som inte alltid kunde betala avtalsenliga löner till sina medarbetare. Parollen ”inte upplösa laget” blev ett mantra som kom att garantera överlevnad när alla andra större privatägda företag drevs mot konkurs eller nedläggning under 1960- och 1970-talen. Bidragande till framgångarna blev förvärvet av det då nedläggningshotade Lysekils Stenindustri. Det innebar att Kooperationen fick kontroll över storbrottet i Evja, något som visade sig vara en viktig affär.⁸⁹

Ekonomhistorikern Annette Thörnquist har uppmärksammat Kooperationernas roll inom stenindustrin och menar att företeelsen har relevans även i dag. Den belyser många av de problem som kan uppstå på marknaden och arbetsmarknaden när arbetskooperation och andra former av

företagande bland anställda, både inom varu- och servicesektorn, blir svaret på ekonomisk kris, arbetslöshet och strukturomvandling. Saken tydliggör också de frågor som facket alltid har ställt inför när anställda blir företagare: hur skall man kunna upprätthålla avtalsenliga löner, undvika konkurrens mellan medlemmarna och motverka pris- och lönepress vilka försämrar det fackliga förhandlingsläget visavi andra företag.⁹⁰

Kooperationen fick en starkare ställning vid Sotens orter än i många andra landsdelar. Det kan sättas i samband med att stenhuggarnas kollektiva idéer ändå sammanföll och gavs näring genom den tradition av sammanhållning som fiskelagen representerade. Både i berget och ute på havet var den enskilde alltid en del av gemenskapen, något som skapade långvariga sympatier för Kooperationens företag hos en stor del av befolkningen. Ändå tycks det inte alltid ha varit lätt att gynna de ”egna” företagen. Vid stenarbetarnas julfest på Malmön 1927 hade maten köpts in av den private handelsmannen och inte från Konsum. När saken uppmärksammandes försvarade sig inköparna med att konsumföreståndaren var ”så besvärlig att handskas med”.⁹¹

Hörmanders sammanställningar av fackföreningarnas protokoll i Hunnebostrand, Håle och Malmön ger unika möjligheter att följa en näringsgrens utveckling. De ger också besked om fackets betydelse som motpart till en arbetsgivarsida som, åtminstone enligt anteckningarna, inte alltid följde spelreglerna. Dessutom tog de skilda föreningarna liksom nykterhetslogerna initiativ till både Folkets Hus och Folkets park. De drev bildningsfrågor och engagerade sig politiskt. Resultatet blev att stenarbetarna som grupp fjärmade sig långt bort från den gängse bilden av stenhuggaren som supande och kortspelande slagskämpe. De blev till vitala delar i det lokala samhällsbygget.⁹² Hörmander noterar också de nya värderingar som etablerades. Han skriver att han blivit ”rörd över de prov på solidaritet och sammanhållning som möter mig i de gamla protokollen”.⁹³

Hitlerstenen i eftervärldens sken

För eftervärlden har den bohuslänska stenbrytningen blivit förknippad med den så kallade *Hitlerstenen*. Saken berör en problematik med bäring på Sveriges till synes något pragmatiska hållning under det andra världskriget. Att frågan ännu engagerar visas av Kjell Anderssons dokumentärfilm ”Hitlerstenen – en märklig affär i krigets skugga” från 2013. Trots att ämnet måste uppfattas som både fascinerande och intressant har det, förutom dokumentären, inte resulterat i några mer djuplodande studier. ”I efterhand ville man ogärna kännas vid Hitlerstenen i Bohuslän”, konstaterar exempelvis Wallentinsson.⁹⁴

Tyskland hade ända sedan stenindustrins begynnelse varit en betydande köpare av svensk granit. Beställningarna fortsatte även efter nazisternas makttillträde år 1933. De tyska uppdragen skapade arbete och mildrade 30-talsdepressionen i området. 1941 tecknade en representant för den tyska staten dessutom ett ramavtal om leverans av granit för 3,3 miljoner kronor per år under de kommande tio åren. För att administrera den stora ordern bildades en central säljorganisation i Hunnebostrand. *Gruppe Höij* blev den tyska benämningen på organisationen efter Hjalmar Höij, som blev företagets talesman och förhandlare. Större bolag som Skandinaviska Granit, A.K. Fernström och Kullgrens Enka ingick i skaran, liksom kooperativa företag. Höij sökte fördela beställningarna rättvist mellan skilda svenska stembrott, förutom Bohuslän, även i Skåne, Blekinge och Småland.

Den tyska efterfrågan blev en ljuspunkt för den exportberoende stenindustrin som drabbats av avspärrningarna efter krigets inledning. Verksamheter kunde i vissa fall återupptas och utvidgas. Lika omtalat är att de tyska uppdragsgivarna betalade punktligt ända fram till landets samman-

brott i april 1945. Exakt vad den tyska stenen skulle användas till har diskuterats. Uppgifter säger att den beställda stenen skulle ingå som del i ett storslaget segermonument i Berlin, något som aldrig har bekräftats. Däremot är Tysklands plan på ett segermonument i Moskva belagd. Månaderna efter invasionen av Sovjetunionen sommaren 1941 var den tyska optimismen stor. När tyska arméer stod utanför den sovjetiska huvudstaden i oktober samma höst gavs det order att granitblock omedelbart skulle sändas till Moskva. Utkomsten av fälttåget blev en annan, och den sten som fraktats med tyska extratåg och tanks blev kvar i Sovjetunionen. Den användes senare till byggnader och ett sovjetiskt monument på platsen där de tyska soldaterna hejdats. På likartat sätt kom flera upplag av sten i Bohuslän och i andra landskap under de följande decennierna, med rätt eller orätt, att utpekats som den granit vilken skulle ha sänts till Tyskland. En och annan ”tysk sten” finns definitivt kvar – som exempelvis i form av sittplatser utanför Havets Hus i Lysekil. Huvuddelen av den beställda stenen kom dock att levereras till helt andra kunder än det Tredje riket.⁹⁵

Det tyska behovet av granit har satts i samband med Hitlers handgångne arkitekt, Albert Speer. Han närde tillsammans med sin rikskansler visionen att Berlin efter kriget skulle omskapas till huvudstaden *Germania*. Viktiga delar av staden skulle byggas av oförstörbar granit. Över 5 000 kubikmeter färdighuggen granit och råblock hann levereras innan transporterarna upphörde 1943. I stället slöts avtal om att produktionen skulle fortsätta men att stenen tills vidare skulle lagerhållas. Varje gång en order var färdig inspekterades den av representanter för Tyskland, en faktura ställdes ut och betalades prompt. Eftersom arbetarkåren i allmänhet närde socialistiska sympatier blev de tyska beställningarna ett moraliskt dilemma för somliga stenarbetare. Med viss pragmatik, påpekas det i Anderssons dokumentärfilm, löste en och annan problemet genom att uttala besvärjelser eller att spotta på den färdighuggna stenen.⁹⁶ Frågan kan dock ställas hur stor vandan var hos de enskilda stenarbetarna. Uppdragen gav arbete och därmed lön; att även det kooperativa stenhuggeriet var delaktigt i verksamheten visar på frågans komplexitet.

Vid krigets slut låg omkring 20 000 kubikmeter betald och färdighuggen sten på skilda lagerplatser i Bohuslän. Eftersom beställaren inte längre existerade beslöts att lagren skulle säljas på auktion. Den ägde dels rum på Hotell Svea i Hunnebostrand och dels på Hanssons Café i Skee. Bakom auktionen stod den av svenska staten nybildade Flykttkapitalbyrån vars syfte var att bevara utländsk egendom i Sverige. Det blev så och så med förtjänsten för byrån, eftersom företagen gjort en överenskommelse där de enbart bjöd på den sten de själva tillverkat. Buden blev därför mycket låga.

I synnerhet för företagen, men också de uppskattningsvis 500 stenarbetare som fick sin utkomst vid stenbrotten under krigsåren, blev Hitlerstenen en god affär. Hade Tyskland vunnit kriget hade saken sannolikt blivit än bättre, sett ur denna aspekt. Förutom Berlins transformation till *Germania* planerades flera tyska städer bli ombyggda. I Nürnberg skissades det på en arena med plats för 400 000 deltagare under partidagarna, och på flera andra orter planerades gigantiska anläggningar där granit från Sverige och Bohuslän var ett eftertraktat material.⁹⁷ Ett behov om 500 000 ton granit har nämnts under en period av 20 år. Det var också något som sägs ha föranlett den tyske förhandlaren att höja priset. Avsikten var att de svenska företagen måste tjäna pengar i syfte att ha råd att modernisera sin stenindustri – i annat fall skulle det aldrig vara möjligt att leverera denna oerhörda mängd granit till det tredje riket efter den förväntade segern.

Journalisten Jan Mosander var under en period korrespondent i Berlin. Senare kom han att guida svenska turister i den tyska huvudstaden. Under en sådan aktivitet deltog en äldre stenhuggare från Oskarshamn. Denne kunde lokalisera den granit som sänts till den tyska huvudstaden

Stenhuggerimuseet i Hunnebostrand vårdar ett stycke svensk industri- och arbetarhistoria.

under kriget: blocken kom från brotten vid småländska Vånevik.⁹⁸ Stenen kom att ingå i ett sovjetiskt minnesmonument i Berlins *Treptowpark*, inte till Germanias fromma.

En sten som spräckts kan aldrig bli hel igen. Det finns något oåterkalleligt i processen och inte ens en ny istid lär återforma naturens egenskapande landskap. Kanske är det därför inte enbart nostalgisk arbetarhistoria, utan även den miljöpåverkan som skett, som gör att intresset för epoken fortsätter engagera. I en omfattande studie av stenindustrins lämningar i norra Bohuslän föreslogs år 2008 ett utökat skydd både för fysiska miljöer och av det immateriella arvet.⁹⁹ Som framgår av detta kapitel återerövrar vegetationen på många platser, om än sakta, såren i stenriket. Byggnader förfaller, rivs och försvinner eller döljs under ny bebyggelse. Det kan uppfattas som bråttom att bevara vad som återstår.

Den immateriella efterbörden kan ses i form av arbetarrörelsens insatser i omvandlingen av samhällsskicket, men också mer svårgripbara företeelser som mentalitets- och kulturförändringar. I huvudsak har det sistnämnda kunna fångas i ord och bild av engagerade privatpersoner där åtskilliga tycks ha haft en personlig relation till området eller verksamheten. Genom frivilliga krafter har också ett stenhuggerimuseum byggts upp i Hunnebostrand. På Malmön, ön där allting började, arrangeras rundvandringar och under sommaren teaterföreställningar vid Stallebrottet. Intresset för den granit som omformade såväl landskap som människor fortsätter att fascinera; ingen behöver heller vandra särskilt länge vid Sotens kuster utan att se spåren och såren efter stenindustrin. Varhelst vi vandrar är sten och åter sten vår följeslagare.¹⁰⁰

NOTER KAPITEL XVII

- ¹ Hasslöf 1949, s 438.
- ² Hansson & Gabrielsson 2013, s 59.
- ³ *Bohusläns samhälls- och näringsliv*, 2, Stenindustrin, Bohusläns museum, Uddevalla 1981, s 6.
- ⁴ Matz 1998 (1975), s 60. Ett stenhuggeriföretag på Tjurkö i Blekinge använde sig däremot av arbetande fångar 1872-1894. Det var huvudsakligen personer som dömts för lösdriveri. Se Ulf Walentinsson, *Stenhuggarepoken under 100 år: Hunnebostrand med omnejd*, Hunnebostrands bildarkiv 2011, s 9.
- ⁵ http://dragetshistoria.se/stenbrytningen_2017-10-20; Å G Forsström "Stenindustrin på Sotenäset", i Bohusläns Hembygdsförbunds årsskrift 1978, s 25-40. Även Hasslöf 1984, s 113, uppger att fångar deltagit i arbetet.
- ⁶ Holmberg 1842:III, s 10. Graniten ligger i horisontella skikt i varierande tjocklekar, svall.
- ⁷ För en mer specifik företagshistoria, se Torsten Sandberg, C. A. Kullgren, C. A. Kullgrens enka, *Granitaktiebolaget C. A. Kullgrens enka: minnesskrift utg. med anledning av 100-årsminnet av firmans grundande*, Uddevalla 1942.
- ⁸ *Bohusläns samhälls- och näringsliv* 1981, s 6.
- ⁹ Matz 1998 (1975), s 63.
- ¹⁰ <http://dragetshistoria.se/stenbrotten/>. Förutom till Kuba exporterades sten från Kubabrottet till över 50 länder.
- ¹¹ Dalén 1941, s 306.
- ¹² Kungshamn 1996, s 310.
- ¹³ Stig Boberg, "Det moderna Bohuslän tar form", i Erik Lönnroths (red) *Bohusläns historia*, Stockholm 1963, s 405.
- ¹⁴ Boberg 1963, s 408.
- ¹⁵ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 14.
- ¹⁶ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 13.
- ¹⁷ Walentinsson 2011, s 13.
- ¹⁸ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 34.
- ¹⁹ Annika Östlund, Stig Swedberg, Cecilia Wingård, Lillemor Olsson och Conny Jeer, Rio Natur- och Kulturkooperativ, *Granitindustri: en förstudie om kulturresevat för stenindustrin i västra Götalands län*, Kulturhistorisk rapport nummer 25, Länsstyrelsen i Västra Götaland 2008, s 94
- ²⁰ Walentinsson 2011, s 17ff.
- ²¹ Hansson 1980, s 176. Hansson beskriver det liv och den rörelse som pågick ute vid Ulöns och Dannemarken under stenindustrins höjddagar: "...tyst var det väl egentligen endast under måltidsrasterna."
- ²² Walentinsson 2011, s 15f, 20.
- ²³ Knapp 2006, s 232.
- ²⁴ Platsnamnet Lahälla (Ladhällan) har ibland förvirrat och orsakat förväxlingar. Det finns två Lahälla: ett på Stängenäset och ett strax söder om Hunnebostrand, vid dagens marina. Ortnamnet anses betyda "berghäll använd vid lastning" och kommer ur fornvästnordiskans *hlaða* – "lasta". Se Falck-Kjällquist 2009, s 93. Även namnet Ramsvik har förvirrat. Det finns även en namne norr om Lysekil. Även här bröts sten.
- ²⁵ Uno Johansson, "Stenhuggare, stenindustri", i Kville 1985, s 430.
- ²⁶ "Inventering av skrotsten i mellersta och norra Bohuslän", rapport 1997:19, Miljöavdelningen, Länsstyrelsen i Västra Götaland, s 27-46.
- ²⁷ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 29.
- ²⁸ Lennart K Persson, *Arbete Politik Arbetarrörelse: en studie av stenindustrins Bohuslän 1860-1910*, Göteborg 1984, s 45.
- ²⁹ Quirin 2001, s 233; Bertil Quirin, *Bohusläns kooperativa stenindustri*, Uddevalla 1984, s 39.
- ³⁰ Gustav Öberg, *Gerlesborg- Svenneby- Bottna: närbilder och utblickar*, Göteborg 2003, s 134.
- ³¹ Bovallstrand 1990, s 80.
- ³² Walentinsson 2011, s 50.
- ³³ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 15.
- ³⁴ Boberg 1963, s 410; Hansson 1980, s 178.
- ³⁵ Hansson 1980, s 180.
- ³⁶ Oskar Hörmander, *Ulebergshamn: ett samhälle på sten och vid hav*, stencil u.å., s 23 (I det följande refererad till Hörmander: Ulebergshamn). Hörmander sammanställde sina skrifter på 1990-talet men utan att ange årtal.
- ³⁷ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 16.
- ³⁸ Forsström 1978, s 40.
- ³⁹ "Investment AB Skansen Lejonet – utvecklingsbolag i Göteborg", www.zaramis.se, 2011-07-07; Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 12.
- ⁴⁰ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 2, 11.
- ⁴¹ Pressmeddelande "Benders förvärvar Bohusläns Kooperativa Stenindustri", 2012-07-05, www.benders.se.
- ⁴² I "Balladen om Ernst Georg Johansson" från 1936 besjunger Evert Taube att Buenos Aires kajer "är lagda med sten från Bohuslän".
- ⁴³ Hasslöf 1949, s 436.
- ⁴⁴ Uppgift av Ulf Walentinsson, e-post 2017-09-26 till Ulf Nyren.
- ⁴⁵ Gadd 1969, s 241, menar att man *högg* sten men *slog* knott.
- ⁴⁶ Beril Quirin, *Stenhuggare: en berättelse om stenindustri och Kooperation i Bohuslän*, Harestad 1986, s 13. En uppgift säger att det var smederna som kom med idén att smida mejslar av borrstälén.
- ⁴⁷ Matz 1998 (1975), s 6. Walentinsson (2017) pekar på att *klöven* går lodrätt, *tvärklyven* går vinkelrätt mot klöven medan *svallen*, som tidigare nämnts, går horisontellt.
- ⁴⁸ Arne Lundgren, "Stenrike", i *Bohuslän i våra hjärtan: ett porträtt av Göteborg och Bohuslän*, Göteborgs-Posten 1980, s 91.
- ⁴⁹ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 22.

- ⁵⁰ Johansson 1985, s 429.
- ⁵¹ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 24.
- ⁵² AD, Askum: C1, s 43.
- ⁵³ Hörmander: Ulebergshamn, s 9f; Oskar Hörmander, *Schartaunismen och samhället: en studie i religiösa och politiska idémottagningar 1890-1933*, Uddevalla 1980, s 157f.
- ⁵⁴ Persson 1984, s 202.
- ⁵⁵ *Visor från Sotenäs*, Sotenäs 1997, s 32.
- ⁵⁶ Gerhard Borgljung och Egon Widén, *Stenbyggarepoken 1887-1970: då bergen i Hamburgsundstrakten gav arbete och danade samhället - en dokumentation av ett viktigt skede i vårt samhälle*, Hamburgsunds bildarkiv 2008, s 169. Texten även publicerad på <https://www.tanum.se>.
- ⁵⁷ Johansson 1985, s 428.
- ⁵⁸ Ebbe Schön, "Bergens fria söner" i STF 1989, s 59.
- ⁵⁹ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 28.
- ⁶⁰ Quirin 1986, s 58.
- ⁶¹ Hörmander Ulebergshamn, s 5.
- ⁶² Persson 1984, s 450.
- ⁶³ Lennart K Persson, *Syndikalismen i Sverige 1903-1922*, Stockholm 1975, s 307. Klubben på Malmön bildades 1906. Andra klubbar fanns i Håle, Ulebergshamn/Hunnebostrand, Bottna, Hamburgsund, Heestrand och Ramsvik.
- ⁶⁴ Quirin 2001, s 248. Se även Lars-Olof Pettersson & Willy Silberstein, *Syndikalisternas nya ansikte*, Stockholm 2011.
- ⁶⁵ Quirin 1984, s 4f.
- ⁶⁶ Östlund et. al. 2008, s 9.
- ⁶⁷ Walentinsson 2011, s 33.
- ⁶⁸ Östlund et al. 2008, s 9.
- ⁶⁹ Persson 1975, s 310ff.
- ⁷⁰ Persson 1975, s 310ff; Persson 1984, s 462.
- ⁷¹ Oskar Hörmander, *Stenbyggarna på Malmön 1896-1957*, stencil 1997, s 40. (I de följande noterna refererad till "Hörmander: Malmön").
- ⁷² Persson 1975, s 310ff, 323.
- ⁷³ Hörmander: Malmön, s 59.
- ⁷⁴ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 36.
- ⁷⁵ Jan Nilsson, *Hemskheter i Qville, Svenneby och Bottna: några utvalda brott begångna mellan åren 1850 och 1900 i Qville härad Bohuslän*, Hamburgsund 2017, s 166ff.
- ⁷⁶ Oskar Hörmander, *Stenbyggarna i Hunnebostrand 1896-1940: fackföreningsprotokoll berättar deras historia*, stencil u.å. (I de följande noterna refererad till "Hörmander: Hunnebostrand"). Se även SDUK *Granit i Hunnebostrand 1926-1962*, u.å. (I de följande noterna refererad till "Hörmander: SDUK").
- ⁷⁷ Hörmander: Hunnebostrand, s 3.
- ⁷⁸ Hörmander: Malmön, s 9.
- ⁷⁹ Östlund et al. 2008, s 100ff. Både kort- och långvariga konflikter mellan företag och stenarbetare i Bohuslän kan ses under åren 1889, 1892, 1897, 1900, 1902, 1904, 1906, 1907 och 1908 – förutom under storstrejkens 1909.
- ⁸⁰ Walentinsson 2011, s 62f.
- ⁸¹ Östlund et al. 2008, s 37. Militären avlossade ett kanonskott som varning.
- ⁸² Oskar Hörmander, *Folkets Hus och Folkets Park i Hunnebostrand 1904-1971*, stencil u.å.
- ⁸³ De flesta lokalerna byggdes åren efter sekelskiftet 1900. Ulebergshamns Folkets hus byggdes 1902-1906 medan Heestrandens tillkom först 1927, när stenbrytningen satt fart i området.
- ⁸⁴ Oskar Hörmander, *Stenbyggarna i Håle 1939-1970*, stencil u.å, s 3. (. (I de följande noterna refererad till "Hörmander: Håle"). Avdelning 26 av Svenska Stenindustriarbetarförbundet i Håle hade sektioner i Askum, Rörvik, Tullboden och Örn.
- ⁸⁵ Hörmander: Hunnebostrand, s 26.
- ⁸⁶ Hörmander: Malmön, s 84.
- ⁸⁷ Quirin 1984, s 3f.
- ⁸⁸ Quirin 1986, s 40, 64ff.
- ⁸⁹ Quirin 1986, s 93.
- ⁹⁰ Annette Thörnquist, "Egna brott: köpeprissystem och arbetskooperation bland svenska, danska och norska stenindustriarbetare" i *Arbejderhistorie*, nr 4, 2003.
- ⁹¹ Hörmander: Malmön, s 60.
- ⁹² Hörmander: Malmön, s 33. 1907 uttalade sig avdelning 12 om att "kortspel [var] ovärdigt organiserade arbetare".
- ⁹³ Hörmander: Ulebergshamn, s 25.
- ⁹⁴ Walentinsson 2011, s 73. Uppgifterna i det följande är från denna skrift jämte Kjell Anderssons dokumentärfilm "Hitlerstenen – en märklig affär i krigets skugga" samt uppgifter från Stenhuggarmuséet i Hunnebostrand, <http://stenhuggarmuseet.eu/hitlerstenen.html>, 2017-10-10.
- ⁹⁵ "När krigslyckan vände blev Hitlerstenen liggande kvar i Bohuslän. Vad hände sedan och vad tyckte stenbyggarna om att jobba åt en tyrann? En del svar ges på tv i kväll, måndag" i *Bohuslämmingen*, 2013-08-12.
- ⁹⁶ Även Walentinsson 2011, s 75, nämner protestyttringarna.
- ⁹⁷ Forsström 1978, s 32.
- ⁹⁸ Jan Mosander, *Berlin: krutrök, murbruk och delikatessdiskar*, Stockholm 2005, s 270ff.
- ⁹⁹ Se Östlund et al. 2008.
- ¹⁰⁰ Förutom kapitlets referenser, se även Arne Carlsson Bergermo, "Malmön – stenhuggeriet: landets äldsta stenhuggeri 1870-1940", otryckt artikel, *Göteborgs historiska museums arkiv*; Å G Forsström, "Stenindustrin på Malmön", i *Bohusläns hembygdsförbunds årskrift 1977*; Å G Forsström "Stenindustrin på Sotenäset", i *Bohusläns hembygdsförbunds årskrift 1978*; Birger Simonsson, "Solidaritet: ideologi och praktik i Andelsföreningen Bohusläns Kooperativa Stenindustri ekonomisk förening (ABKS)", i Bernt Schiller (red) *Solidaritetsens många ansikten: tretton texter om arbetsliv och omvärld*, Stockholm 2012, s 185-208.

Styv kuling vid det forna fiskeläget Fykan: utposten mot Soten, längst ut på Ramsvikslandet. Tillsammans med Buskär, Soteskär, Tryggö och Saltskär har Fykan – och pyttarna från Malmön – en särskild plats i Sotens legendbildningar.

Mellan Buskär och Saltskär

*”Det finns ett skepp som irrar kring
bland skär på Sotefjord.
Från Bådefly till Saltskärs båk
till Håskär längst i nord.
Till Klövkäs fyr längst ner i syd
mer sällan färden går.
Blott då han väntar full orkan
En lov ditåt han slår.»*

- Einar Olsson ”Flygande Holländaren på Sotefjord.”¹

På platser där människor vistats återstår nästan alltid fysiska spår: frivilliga eller ofrivilliga märken i naturen, lämningar efter bebyggelse eller kanske bara skräp. Men vistelserna genererar även andra mer mentala för att inte säga metafysiska spår. Ställen ges namn, de förbinds med andra platser eller människor, de skapar berättelser och vävs samman med minnen och myter. Soten, med sitt herostratiska rykte som ödesdigert vatten och sin dramatiska kustmiljö, har sannolikt fler sådana företeelser på sitt samvete än många andra landskap. I detta kapitel genomströvar vi en handfull av Sotens mer kända platser och händelser som där tilldragit sig. Ibland tycks tilldragelserna ha materialiserats till själva stället; det blir heller inte alltid enkelt att skilja det påhittade eller förvanskade från det sanna, eller åtminstone, minst osannolika.

Fykan – i skuggan av Sote Bonde

Förr i världen tycks det ha varit gott om jättar utmed kusterna. Det berättas att en sådan rese levde i Bottnaberget. Han stordes emellertid av kyrkklockorna efter det att Bottna kyrka byggts och klagade bittert över ”den lede bjelleko”. Till sist tyckte bönderna i trakten så synd om jätten att de rodde över honom till en like, bosatt ute vid Sote huvud. Denne blev dock mycket upprörd över den oinbjudne gästens ankomst och skrek till bönderna: ”För honom till Fykan!” Uttalandet blev, enligt Holmberg, till ett talesätt i trakten.²

Hur långt tillbaka det funnits bosatta vid Fykan, längst ut på Ramsvikslandet och i skuggan av Sote Bondes massiv, går inte att utröna. Det strategiska läget i det yttersta havsbandet vid den lilla skyddade viken erbjöd dock goda förutsättningar för den som ville ha nära till havet. Det fanns dessutom källvatten i närheten, betesmarker och möjligheter till viss odling. Under den senaste sillfiskeperioden flockades en relativt omfattande befolkning kring Fykan. Som för så många andra platser finns namnet i flera modifikationerna som *Fyken* och *Fyga*; i en variant nämns också *Glufvik*. De första namnformerna kan härledas till det isländska ordet för rutten tång, *fuki*.³ Dagens strandängar måste fram till för 3-400 år sedan legat under grunda vatten. Här bör tång ha ansamlats och spritt sin speciella odör.

Att livet ändå inte var enkelt här ute framgår av att fiskaren Anton, med hustru och fyra barn, beskrevs som utfattig under 1860-talet. Ytterligare en eller ett par fiskare kan vid tiden ses boendes vid Fykan.⁴ 1886, mitt under den senaste sillfiskeperioden, var 18 yrkesverksamma fiskare knutna till platsen. Ytterligare två personer bedrev fiske som binäring samt 30 ”gubbar och pojkar” vilka troligen också fiskade tid till annan.⁵ 12 av de 18 fiskarna var delägare i en landvad.⁶ Eftersom statistiken kretsar kring fiskare finns inga kvinnor upptagna i längderna. Även om enskilda kvinnor deltog i arbetet ute på havet blev de aldrig registrerade. Fyra år senare, 1890, kan tre fiskare eller sammanlagt 18 personer ses som boendes i Fykan. I Fykans fiskeläge, som anges särskilt, återfanns ytterligare två familjer eller sammanlagt tio personer.⁷ Samtidigt anlände allt fler stenarbetare och deras närmaste till Ramsvik. Även fyren vid Klövsjär rymde familjer. Det måste ha varit liv och rörelse i detta mot omvärlden så isolerade kustområde under 1800-talets slutfas. Antalet inbyggare i statistiken förefaller likväl som högt och kan inte vidimeras via husförhörslängderna. En svårighet ligger i att beräkna vilka fiskare som var mer stadigvarande. En del av dem flyttade till andra orter när säsongen var över för att återkomma när sillen åter gick till.

Likasa är det svårt att få grepp om hur stort upptagningsområdet var. Vid tiden fanns det inga vägar utan de bofasta fick lita till steniga stigar eller hellre ta båten när de hade ärende till andra ställen. Husförhörslängderna pekar på att det fanns bosatta i närheten, som vid soldattorpet Bre(d)myr eller vid backstugan Faxillebacken, nära dagens ängsmarker där Soteleden passerar. Det låg också flera större bondgårdar i närheten.⁸ Även vid Sote skog, som vid tiden saknade skog, levde en torpare med sina fem barn.⁹ Vid *Kastet*, ovan Fykan och en bit från Bre(d)myr finns resterna av en husgrund invid en åkerlapp. Vid ett klippöverhäng i det mäktiga berget intill har någon roat sig med att hugga in bland annat stjärnbilden Lilla Björn med polstjärnan. Arbetet är djupt och välgjort, och skall inte förväxlas med forna tiders hållristningar. Söder om Sote bondes höjder ligger Grevens myr med sankta betesmarker, här finns också spår efter husgrunder liksom i Hällingedalen, sprickdalen med sina höga bergssidor, vilken mynnar ut mot Haby bukts norra del.

Det sistnämnda området uppmärksammades sommaren 2007 av en arkeologintresserad privatperson, Jonas Hagström. Han funderade på om stenraderna vid platsen var resterna efter en kallmurad brygga eller kaj. För dryga tusentalet år sedan var dalen en skyddad vik. Hagströms misstanke var att en hamn legat här. I närheten av Grosshamn ser han spåren efter en likartad kaj men också en kvarndamm. Även tre kvarnstenar har hittats på platsen.¹⁰ Området är inte vetenskapligt undersökt men de många spåren antyder att Ramsvikslandet definitivt inte varit så öde som det i samtiden kan ge intryck av.

I en genomgång av fiskenäringen år 1931 är Fykan inte längre omnämnt.¹¹ Några enskilda personer fortsatte visserligen att bo kvar på platsen fram till 1980-talet men i nutid är husen sommarbostäder. Helt övergivet är ändå inte Fykan under den mörka årstiden; under helger brukar åtskilliga besökare dra förbi platsen för att uppleva den betagande naturen eller kanske kroka något ätbart.

Som på många andra platser har en mängd historier dröjt sig kvar. I en stuga i Fykans närhet, benämnd ”Redet”, bodde en man tillsammans med sin hustru. Han var inte alltför intresserad av arbete varför familjen förblev fattig. Mannens stora intresse var vrakning. Han vandrade stränderna fram och tillbaka i spaning efter vrakgods. Vid ett tillfälle skulle han ha hittat mängder av smör i ilandflutna drittlar. Hustrun sålde en del i Gravarne, något som kom till myndigheternas kännedom. En nitisk tulllöjtnant hävdade kronans anspråk på fyndet och tog sig ut till familjens bostad. Han inledde ett förhör. Givetvis satte sig löjtnanten på den kista där smöret gömts. Den vrakande mannen nekade till anklagelserna men ledsnade till sist på rannsakingen. Han slog näven i bordet så det sprack varefter tullaren raskt avlägsnade sig.¹² Historien om hur tullaren

blev dragen vid näsan förefaller som en god vandrings sägen, men artikulerar återigen det spända förhållande som rådde mellan snokande och oförstående myndigheter, och en mer eller mindre marginaliserad lokalbefolkning.

Claes Leyon, sommarboende i ett av husen sedan 1960-talet, har utfört en internetbaserad dokumentation av Fykans historia och bebyggelse. Flera av fiskelägets sista bofasta har intervjuats. Berättelserna ger en nostalgisk bild av hur det dagliga livet gestaltade sig på den isolerade platsen.¹³ Sett i tidsperspektiv, åtminstone inte för en arkeolog eller äldrehistoriker, handlar det inte om särskilt många år tillbaka i tiden men levnadsförhållandena och mentaliteter förefaller märkvärdigt avlägsna.

Strax söder om stugorna vid Fykan reser sig Sote Bonde, som en väktare över de oroliga farvatten utanför. Under sköna sommardagar är bergsområdet med sina vida vyer betagande. När regn och dimmor sveper in från havet blir stämningen närmast trolsk och dramatisk. Att Sote Bonde liksom den yttersta udden av Ramsvikslandet strax söderöver, Sote huvud, förbands med skrock och folktro förefaller som oundvikligt. Åtminstone den häxerianlagade Elin i Staxäng uppgav – under tortyr – att hon varit ute på Sote huvud tillsammans med djävulen. Uppgiften bör sättas i samband med föreställningen att den Onde haft sitt tillhåll i klippformationerna kring Sote Bonde. Inte långt därifrån, en bit norr om Haby bukt, sträcker sig det långsträckta *Blåkulleberget* några hundratals meter in mot land. Sambandet mellan häxor och ett lokalt Blåkulla blir ändå svårt att se, i synnerhet när ortnamnsforskare pekar på att det finns en mängd berg i Bohuslän där ordet blå ingår. En teori föreslår att namnformen uppstått för att de aktuella bergen liknat det 133 meter höga och välkända *Blåkullen*, i Solberga socken norr om Kungälv.¹⁴ Likheten mellan det havsnära berget på Brattön och det på Ramsvikslandet är inte särskilt påtaglig så förklaringen kan ifrågasättas. En av Sotenäs mest återgivna ramsor betygar ändå den Ondes närvaro i klippbranterna ovan Fykan:

*”I Sote bonde
Där bor den Onde.
I Hällingedalen
där sprang han galen.
I Kaste kleven
där bröt han slevan.
I Sote skog
där sådde han råg.
På Sote hällen
där malde han mällden”.*

Arnold Nordén pekar på att ramsan skall framföras på dialekt, då menar han att den språkliga orenheten försvinner.¹⁵ Som sjömärke och igenkänningssignal fungerar bergets hjässa än i dag men det är i profil, sedd från norr eller söder, som berget blir särskilt utmärkande. Betraktad på håll, från havet eller ute på Soteskär, blir landkonturerna mer flacka. Sote Bonde flyter samman med det övriga stenlandskapet.

Större delen av Ramsvikslandet måste betraktas som ett av kustens mest natursköna områden. Förutom det nästan allestädes närvarande havet paras ofruktbare hållmarker, blånande berg och den storslagna ödsligheten med den säsongsvisa färgprakten på betagande blomsterängar. När gullvivorna blommar guldfärgas *Grevens myrar*, triften eller strandpilten som den lokalt också kallas, målar strandängarna rosa vid Haby.

Gullvivorna målar under sensvåren ängarna guldgula på Grevens myr ute på Ramsvikslandet. Kort därefter är det dags för triftan – strandpiltan – vid Habys strandängar.

Den som intresserar sig för sten och geologi finner ett fascinerande landskap, så olikt det mesta. Anblicken av kringspridda och bankade jättestenblock samt dramatiska bergsformationer, som i dalsänkan öster om Sote Bonde eller ovan *Trollvik*, en liten vik strax norr om Fykan, är mäktig. Själva strandremsan vid den senare platsen är känd då den samlar upp vad som följer med havet under stormar. Här är det alltid översållat med bråte och skräp. Det finns också uppgifter att lik flutit i land och att kranier och skelettresten hittats på platsen.¹⁶ Längre norröver, i bergen mellan Öbergs Tänge och Tängevik, finns ett 30-tal jättegyttor och en märklig förkastningsspricka. Den senare skulle göra en Ronja Rövardotter eller en Birk grön av avund. Med sin längd av omkring 75 meter och med lodräta klippväggar på tio till tolv meter blir inte bara hopp över – skall inte rekommenderas – utan även en vandring utmed dess ormbunksprydda och delvis vattenfyllda botten en hisnande upplevelse.

Buskär – eller Johannisskär?

Södra och *Norra Buskär* ligger sida vid sida i smögenarkipelagens västra ytterkant med det öppna havet utanför. Mellan skären löper en ganska djup ränna i sydostlig riktning vilket skapat förutsättningen för en skyddad nöd- och vänthamn. I samtiden har platsen blivit en populär naturhamn och badplats under solsteka dagar. Från höjderna på det norra och mindre skäret är utsikten fri mot horisonten i väster. Buskären, jämte *Håskär* och det långsträckta *Långebrottet*, ungefär en sjömil norröver, är Smögens verkliga utposter mot Västerhavet.

Det södra skäret erbjuder ett antal ristningar. Några stensamlingar har dessutom setts som de eventuella resterna efter en begravningsplats.¹⁷ De döda och de begravda skulle kunna ha flutit i land med strömmarna men lika gärna ha varit besättningsmän som avlidit på platsen under sina ofrivilliga vistelser. Som tidigare framförts var Buskären, liksom skären vid Vedholmen utanför Fjällbacka, sannolika väntställen inför språnget över Soten. Dröjsmålen kunde bli långa för besättningsarna när vindarna envetet blåste åt fel håll.¹⁸

Skären benämndes *Bueskier* när biskop Jens Nilssøn besökte platsen under sin resa i området.¹⁹

Samlingen av stenar på Södra Buskär har uppfattats som resterna efter en kyrkogård.

BILD: JOHAN PETTERSSON.

Namnfloran varierar under åren som följde och skären har kallats såväl *Busier* som Buskär. *Bu* är den dialektala formen för bod; med tanke på namnuppgiften borde det därför ha funnits åtminstone någon bod eller byggnad redan under Nilssöns tid. Någon större eller mer permanent bebyggelse var det sannolikt aldrig fråga om eftersom skären saknar naturliga vattenkällor.

Det större skäret har också kallats *Johannis-* eller *Johannesskäret*. Det kan inte ha skett före 1846, det var då som Emilie Flygare-Carlén publicerade sin roman ”Enslingen på Johannisskäret”. Varför berättelsen sattes i samband med Buskär kan ifrågasättas men Gravarnes kapell är nämnt i romanen. Uppgiften pekar på att det litterära skäret borde ha legat i närområdet. I berättelsens slut, när den gamle enslingens stuga bränns upp, beskrivs hur det ”uppstod en rök-kolonn från den lilla byggnaden i *rämnan* på Johannisskäret”. Denna ränna sattes i samband med Buskärs. Det framgick också att det kanske borde funnits ruiner kvar på skäret: ”Snart var det lilla boningshuset förtårt: snart var enslingens bostad endast en ruin, som i sin aska gömde allt.”²⁰ Nu fanns det förstås andra rännor i kapellets närhet, men i sökandet efter Johannisskäret sågs gärna stensamlingarna på Buskär som rester efter enslingens nedbrända boningshus.

Med tiden kom entreprenöriella smögenbor att frakta ut sommarens badgäster för att bese platsen. Namnet Johannisskäret etablerades, åtminstone för en tid. Flygare-Carlén var under 1800-talet en av Sveriges mest populära författare och hennes fiktiva romanfigurer och deras tillflykter kom för många att sannolikt bli verklighetens. Fenomenet synes tidlöst. I Ystad arrangeras vandringar i polisen Kurt Wallanders fotspår och turistbyråer i Västergötland var inte sena att exploatera Jan Guillous böcker om Arn. Det fiktiva förefaller ofta som mer lockande än det reella. Det kan ju alltid funderas på om det blir Camilla Läckbergs bild av skärgården i Bohuslän som blir den bestående för framtida generationer?

Soteskär – lunnefågels sista utpost

Soteskär tronar längst ut av alla skär utanför Sote huvud på Ramsviklandet och får sedan decennier inte beträdas utan tillstånd av länsstyrelsen. Det är synd, denna isolerade värld erbjuder en sällsynt naturupplevelse vid en av människor *nästan* orörd plats. Skrånande vitfågel i skyn, hundratals slarviga tångreden utspridda på hållar och skrevor samt klippformationer som före-

Utsikt mot Ramsvikslandet från Soteskär. Ön med sina intelligande skär är själva skärningspunkten mellan Skagerraks havsvidder och dess möte med kustlandskapet.

faller vitkalkade av all fågelträck möter besökaren. Här finns också en talrik sälkoloni. Att skydda fåglar och sälar är numera orsak till att länsstyrelsen fortfarande förbjuder strandhugg; från början handlade landstigningsförbudet om att värna den i dag försvunna lunnefågeln (*Fratercula arctica*).

Själva huvudön är formad som ett H med förlängt vänsterben och är drygt 1,1 kilometer lång från sydligaste till nordligaste punkt. På sitt bredaste ställe mäter Soteskär omkring 400 meter, men är oftast betydligt smalare. Skäret – eller kanske hellre ön – rymmer två goda hamnlägen i nord- och sydläge. Mot havssidan i den sydvästra delen, ligger flera skummande brott och klackar, som *Stora Gyltran*. Namnet har härletts till att det här finns, eller åtminstone har funnits, gott om berggylta. I nordost sticker skäret *Grämja* upp sin för sjöfarten så skrämmande hjässa; en dryg kilometer längre in mot land finner vi *Ängeln* eller *Brännvinskär*.²¹ Sydväst om Soteskär tronar *Guleskär* som på andra sidan sundet är granne med det lilla flacka *Mjölskär* med den 14,4 meter höga ledfyren. Den som fiskat i området vet att bottarna ser ut som skären ovan ytan: djupgravar möter plötsligt uppstickande bergsryggar men även vida, flacka bottnar.

I kontrast mot den övergivna fyrplatsen *Klövskär*, på andra sidan segelleden, är den mänskliga påverkan ringa; det går utan alltför mycket arbete att upptäcka de flesta lämningar. Den östra delen av ön är mest opåverkad men rymmer nedrasade rester av en trolig varde samt enstaka borrhål. Kanske försökte fyr- eller lotspersonal sätta upp en båk eller sökte någon lantmätare för länge sedan mäta höjden över havet? Invid den södra viken återstår flera märken av rostiga järn, slagna i bergväggen. De har med all sannolikhet varit fästpunkter för förtöjningsringar vilket tyder på att platsen verkligen använts som hamnläge. Det finns uppgifter om att norska lotsar dröjt vid Soteskär när de spanat efter fartyg att lotsa.²²

På den västra delens höjder står däremot en drygt två meter välbyggd kummel. Ett stycke därför finns en mindre stensamling som mest verkar ha tillkommit på lek. På höjderna vittrar även

ett halvmeterhögt och något ankommet betongfundament. Det kan troligast kopplas samman med militära aktiviteter under andra världskriget, eller från den tid när en del av Ramsvikslandet var militärt skyddsområde. Även vid Soteskärs till synes så friska hav finns spåren efter mänskliga aktiviteter ute på havet – i synnerhet i det norra hamnlägets strandpartier: trasiga blåsor, garnres-ter, skor och stövlar, plast i alla dess former, drivved och annat skräp.

Det finns uppgifter om att det funnits några enkla bodar på Soteskär. De användes säsongvis av hummerfiskare. En fördjupning vid en klyfta i läläge nära den södra hamnen skulle kunna ha varit ett sådant tänkbart ställe.²³ Platsen är stenbeströdd men en stenkrets kan ändå anas, om än den numera under sommartid är övervuxen av etternässlor (*Urtica urens*). Det finns uppteckningar att hyddorna vintertid, när de inte användes, hade försetts med mindre förråd av proviant, ved och tändstickor till skeppsbrutna eller stormdrivna sjömän och fiskare.²⁴

De i geografin insatta författarna Artur Uhrberg och Wilhelm Hansson ifrågasätter, trots Soteskärs strategiska närhet till forna tiders goda fiskevatten – det går ju aldrig att bortse från hälleflundran i Sotenäs ursprungliga sigill – om öarna varit befolkade av fiskare någon längre tid. De menar att det saknas naturliga vattenkällor även här. Den som får besöka öarna i nutid finner dock flera vattensamlingar i skrevorna eller vatten som sipprar fram ur bergväggen. Kvaliteten är inte den bästa. Sötvattnet är tämligen bemängt med fjädrar, fågelspillning och förmodade skinnbaggas, och skulle förmodligen endast drickas av den mycket törstige.

En delvis annan bild ger Karl-Hjalmar Karlsson som i en uppteckning berättat att hans farfar, liksom han själv med sin bror, ofta övernattade på skäret på bäddar av torr sjögräs. Det fanns ett naturligt rum i ett stenröse med plats för två. Denna hydda eller ”sködja” fanns kvar till 1928. Förutom hummerfiskare fanns det vid tiden även en del får som betade i skärets skrevor.²⁵ En likartad berättelse är från Oscar Engelbrektssons hand. I en tidningsartikel från 1975 berättar han utförligt om sin ungdom där lokala hummerfiskare vid förrförra seklets början hade byggt tre hyddor ute på det ensliga skäret. Inte nog med det. Här fanns också en färskvattenkälla som aldrig tröt – även om vattnet ibland blev odrickbart när stormvågorna sköljde in över hållarna. Faderns hydda, tre gånger två meter, låg närmast stranden och var byggd på två stockar vilka lagts tvärs över en klyfta. I den fanns kojor, två bänkar, ett skåp, ett litet fällbord och en norsk Fredrikstadskamin. Såväl väggar som tak var täckta av tjärpapp medan en engelsk fiskeback tjänstgjorde som trappsten. 1932 rev Engelbrektsson stugan och fraktade hem virket.²⁶

Det går inte att nämna Soteskär utan att behandla de numera försvunna lunnefågeln. Med sin färgglada näbb, sin smokingdress och ledsna uppsyn som en sminkad clown, har den kallats för Grönlands papegoja. Fågeln var länge en symbol för Nordens Ark i Åby. När alla återinplanteringsförsök slog slint tycks även djurparken ha givit upp sin fågel. 2009 ersattes den nordatlantiska lunnefågeln av mer exotiska symboldjur – som röd panda och tiger.

De sista ursprungliga lunnefågeln i Sverige häckade på Soteskär 1970. Att arten försvann har främst förklarats med att minkar etablerat sig på ön. Minken, liksom enstaka rävar vilka traskat över när isarna låg, gick hårt åt fågelbestånden. Lunnefågeln verkade försvunnen för gott men jägare från Sotenäs Jaktvårdskrets Lunnefågelkommitté ville annorlunda. De genomförde först en större systematisk utrotning av mink och under åren 1981-1985 satte de ut 134 buruppfödda lunnefåglar vilka hämtats från Färöarna.²⁷ Under åren som

följde observerades flera lunnefåglar och det fanns indikationer på en lyckad häckning. Sedan gick det åter fel.²⁸ Under de senaste decennierna har endast enstaka äldre exemplar vistats tillfälligt på skären. Vinterflyttande lunnefåglar är annars inte någon ovanlighet utmed stora delar av västkusten. Förutom under häckningssäsongen lever arten ett högst ambulerande liv och övervintrar ute på havsvidderna.

Lunnefågeln har varit fridlyst sedan 1913. Reproduktionstakten är extremt låg då arten häckar först vid fem års ålder. Den lägger endast ett ägg per säsong och är för sin häckning beroende av lämpliga jordhålor. Fågelns tillkortakommanden kan alltså inte enbart ställas mot minkens härjningar på Soteskär utan även mot en möjlig brist på goda boställen. Det finns inte mycket mylla att bygga gångar under stenarna här ute. Detta till trots skall lunnefåglar, under 1900-talets första decennier, ha häckat i ett hundratal par på Soteskär. Så sent som sommaren 1935 sågs ett 40-tal lunnefåglar på Soteskär.²⁹ Orsaken till lunnefågelns försvinnande från Bohuslän har förutom minken kopplats samman med ett antal andra faktorer: temperaturökningar i havsvattnet som påverkat lunnefågeln's bytesfauna, överfiskning av fiskbestånden, miljögifter, oljeföroreningar liksom ökad konkurrens från andra arter.

Ornitologen Rudolf Söderberg fotograferade 1917 ett stenparti med häckande lunnefåglar på Soteskär. Söderberg, som vurmade för lunnefågeln då han ansåg att den var en istidsrelikt i klass med isbjörn och valross, fick höra av en fyrmästare att arten kanske kom till Soteskär först 1838. Året kallades *den stora isvintern*. Lunnefågeln, van vid betydligt bistrare klimat än Sotens, skulle ha gillat vad den såg och alltså blivit kvar ända fram till 1970. Söderberg tog uppgiften med ro då han menade att lunnefågeln möjligen varit borta några år före 1838, kanske på grund av intensiv jakt och äggtäkt, men att den ändå varit Bohuslän trogen i tidigare skeden.³⁰

I dag är lunnefågeln borta. Andra fågelpopulationer i skärgården har både ökat och minskat. Trutar och fiskmåsar, en gång så talrika när de hälsade fiskebåtarna välkomna, har av kända skäl blivit mindre vanliga. Skratmåsen var länge okänd vid svenska kuster för att bli mycket allmän – och återigen minska. Grå- och kanadagäss ses numera i mängder på betesfälten. Den som en tidig höstmorgon passerar genom Sote kanal kan stöta upp dussinett hägrar. Ålekråkan, storskarven, ökade kraftigt under några år men bestånden verkar numera mer balanserade. Seglande havsörnar är inte någon raritet längre och 2016 observerades till och med en förbiglidande albatross av fågelskådarna i Grosshamn, ute på Ramsviklandet.³¹ Dessa ständiga populationsförändringar ger kanske hopp om att även lunnefågeln en dag åter kommer att häcka på Soteskär?

Dyngö blev sagans Tryggö?

Tryggö är en av Sotens mest omtalade öar vilket i hög grad beror på bronsåldersrösets förmodade koppling till den mördade småkungen Tryggve. Frågorna som ställs är om röset restes för att begrava honom, om han begravdes i ett befintligt röse eller om hans namn ens har med röset att göra. En teori menar att det var just tryggheten bakom det närbelägna *Tryggö skär* som kunde vara namnets upphov. På Felterus karta från 1673 är *Tryggesier* utmärkt men dagens Tryggö kallas där för *Dyngö*. Redan på de tidiga sjökort som arbetades fram med stöd av Petter Geddas och Nils Strömcrónas sjömätningar under 1690-talet namngavs platserna emellertid till Tryggö och Tryggeskär.³² 1746 ser vi *Trygg-Öen* eller *Trygger Ön*.³³ Vid någon tidpunkt skulle alltså namnet Trygg överförts från skäret bredvid. I kombination med sagans uppgivna *Tryggvarör* [*Tryggve-rör*] skapades berättelsen att det var på den större ön som kungen begravts.

När den kulturhistoriska föreningen Vikarvet bildades uppe på röset år 1915 var nog medlemmarna medvetna om att rösets stenar kommit dit under bronsåldern. Att kung Tryggve sena-

Vikarvets minnessten efter den fiktiva borgen Bratta – med betagande utsikt över Hovenäset.

re gravlagts i röset ifrågasattes däremot inte. I syfte att lyfta fram det bohuslänska kulturarvet, men kanske mest för att lyfta fram landskapets forna storhet, blev händelserna kring gravplatsen gärna till sanning. Vid tiden broderade skalden Nycander dessutom ut historien om att Tryggve, tillsammans med hustrun Astrid, varit bosatt på det befästa *Borgerbratta* – eller som det ibland kallas, *borgen Bratta*.

Befästningen skulle ha legat på det berg vilket höjer sig över inloppet till Klevekiln, norr om dagens granitbro innanför Hovenäset. Trots Vikarvets bestyr med att märka ut platsen med en minnessten riskerar även *Borgerbratta* att förpassas till sagornas värld. Det finns inga spår av vare sig bosättning eller borg på berget, inte heller samtida uppteckningar som skulle kunna styrka saken.

I Snorre Sturlusons skildring av kung Tryggves död bygger historien på de våldsamma uppgörelser som ägde rum mellan Harald Hårfagers många söner och ättlingar under 900-talet. Favoriten Eirik, som med tanke på sina många illdåd gavs det lämpliga tillnamnet *Blodyx*, tvingades fly landet. Efter hans död återvände hans konspiratoriska hustru Gunhild från exilen. Hennes son Harald Gråfäll utropades till kung. Både Tryggve och Harald hade Harald Hårfager som gemensam farfar varför båda kunde uppfattas ha legitima anspråk på tronen. Tryggve härskade över Viken, strandländerna kring Oslofjorden och norra Bohuslän, och han borde ha anat oråd när han fick frågan från Gråfälls bror Gudröd, om att delta i ett vikingatåg i österled. Gråfäll och Gudröd hade emellertid iscensatt en konflikt dem emellan i syfte att snärja Tryggve. Den sistnämnde tackade därför ja när Gudröd frågade, sannolikt i en tro att de båda hade en gemensam fiende i kung Gråfäll. I traditionen skulle den olyckliga färden skett 963.³⁴ Så här lyder sagan:

"Sedan sände han (Gudröd) bud till kung Tryggve att denne skulle komma honom till mötes och att de båda skulle fara i österled och härja under sommaren. Kung Tryggve tog detta välvilligt. Han hörde att Gudröd hade litet manskap. Kung Tryggve for honom till mötes med en skuta. De möttes väster om Sotenäs vid Vägga. Men när de gick till rådsmöte sprang Gudröds män fram och dödade kung Tryggve och tolv män med honom. Han ligger där som det nu heter Trygverör."³⁵

I efterspelet skulle hans vid mordet ännu ofödde son Olov så småningom bli beryktad norsk kung. Denne Olov Tryggvarsson mötte sitt öde år 1000, under det omtalade sjöslaget vid Svolder. Sonens levnadshistoria är betydligt mer utbroderad – hans skepp *Ormen länge* sägs vara det största av alla vikingaskepp – och mer dramatisk än faderns som mest blivit känd för sitt rös och den diskussion som följt. Försöken att uttolka Snorres lakoniska rader i syfte att bestämma

geografin har inte varit enkla och orsakat åtskilliga ordbyten. Frågan har kretsat kring var geograferna verkligen låg, eftersom mötet beskrivs ha skett *väster* om Sotenäs. Dagens *Vägga* ligger på ostsidan om Sotenäs havsomflutna halvö, en bit söder om Hovenäset. Förutom den felaktiga lägesangivelsen är sträckan ganska lång mellan den tänkta mordplatsen och röset på Tryggös hjässa. Det finns/fanns också 13 andra rösen på närmre håll att gravlägga kungen i.³⁶ Inget av de mer närliggande rösen låg dock så majestätiskt till som det på Tryggö, vilket kanske i sig blev motivet till valet av den eventuella gravplatsen.

En gissning är att *Vägga* skulle kunna beteckna dagens *Väjern*, något som geografiskt sett bättre motsvarar beskrivningen. I en husförhörslängd från 1705-1711 benämns *Väjern* som *Wäggaren* och runt 1720 kallas orten för *Wäggern*.³⁷ Namnens snarlikhet gör att frågan kan ställas om det funnits två ”*Vägga*”, på var sin sida om forntidens farled, men där det västra fått namnet förvanskats medan det östra behållit sitt. På Felterus karta från 1660-talet är dock *Väjerns* bebyggelse placerat inne vid Klevekilen och inte, som i dag, vid havet. Flyttade strandsittarna när Klevekilen, tidigare kallat Varpekilen, grundades upp? Eller är det kartritaren som missat något? Hembygdsforskaren Arnold Nordén pekar däremot på att dådet borde skett på Tryggö, inte i *Vägga* – vare sig det nu låg i *Väjern* eller vid dagens *Vägga*.³⁸ Trots alla teorier verkar någon slutlig klarhet aldrig kunna nås om var mordet utfördes – eller *om* de överhuvudtaget begicks.

Många för att inte säga nästan samtliga rösen tycks ha utsatts för gravplundring under sekternas gång. Eventuella fynd kan därmed ha förskingrats och de dokumenterade arkeologiska utgrävningarna av bronsåldersrösen i Bohuslän är få. Dessutom är de få fynd som gjorts under stenskravlarna sällan eller aldrig särskilt uppseendeväckande. De tycks mestadels bestå av just lerkärl med aska och kanske någon dolk i brons.

Holmberg uppger att röset undersöktes 1814 och att det längst ned fanns spår av aska samt en spjutspets i brons.³⁹ Uppgifterna tycktes därför verifiera att röset verkligen var en grav från bronsåldern. Året därpå anmäldes röset till fridlysning.⁴⁰ Saken fick ny aktualitet för några år sedan. Vikarvet, med museum i Lysekil, visade en spjutspets i smitt järn som uppgavs härtöra från Tryggvarör. Föremålet hade lämnats in till museet redan 1956 efter att ha gått i arv i en familj sedan 1870-talet. Det sades ha grävts fram ur stensamlingarna av den då unge Karl Samuelsson från Smögen.⁴¹ Eftersom sådana fynd tillhör staten fick spjutspetsen, när saken blev omtalad,

Tryggö och framförallt dess röse tycks ha fascinerat människor i alla tider. När förra seklet var ungt besöktes det ofta för att ge plats åt upptåg och teaterföreställningar.

BILD: DAN SAMUELSSON/SJÖHISTORISKA MUSEET.

lämnas till Bohusläns museum. Det blev därefter vetenskapligt undersökt av Riksantikvarieämbetets avdelning i Uppsala men trots alla ansträngningar gick det inte med säkerhet att fastställa ursprunget. Den metallografiska analysen och kol-14-dateringen – det finns alltid lite kol i järn – visade att föremålet borde ha tillverkats för omkring 6 000 år sedan eller med andra ord långt före både järn- och bronsåldern. Resultatet beskrevs därför av forskarna som ”orimligt” utan att de kunde ange någon slutlig förklaring.⁴² Möjligen hade kanske järnet förorenats med annat äldre material i graven? Var det första föremålet från 1814 tog vägen tycks lika oklart. Holmberg själv menade, i ett logiskt resonemang, att röset inte kunde vara kungens sista viloplats. Hade kungen begravts i röset borde vikingarna i samband med gravläggningen funnit den nämnda spjutspetsen i brons och tagit hand om den.⁴³

Vikarvet skulle vara av annan mening. Den 14 augusti 1915 landsteg en grupp forntidsfrälsta personer på Tryggö. Den mest namnkunnige i sammanhanget var arkeologen Sune Lindquist (1887-1976), från Uppsala universitet. På platsen uppe vid röset drog männen upp riktlinjerna för det blivande fornminnessällskapet. Mottot blev det något bombastiska: ”Ljus över arvet.”⁴⁴ Denna första generation av medlemmar tycks ha haft en särskild förkärlek till Tryggvarör. Sällskapet kom att arrangera en rad aktiviteter på platsen under åren som följde. Här deltog bygdens barn och ungdomar i sagospel där de agerade riddare eller norska kungar. Skolans hembygdsundervisning kom med andra ord att här realiseras *in vitro*, i själva landskapets stenar. Med samtycke från riksantikvarien tog föreningen dessutom på sig uppgiften att restaurera röset 1923.⁴⁵ Bohusskalden Nycander utförde arbetet i samråd med just Lindqvist.⁴⁶ Stenarna låg vid tiden högst utspridda på höjderna och stenhopen hade sjunkit samman. I försöket att återskapa rösets förmodade ursprungliga utseende blev det både högre och mer kompakt än tidigare. Resultatet blev också världens förmodligen enda bronsåldersröse med inbyggd trappa, vilket i och för sig underlättar besöken.

Vikarvet skulle få stor betydelse för att upptäcka, dokumentera men också bevara norra Bohusläns fornhistoria. En av sällskapets främsta insatser blev att det räddade Svenneby medeltidskyrka till eftervärlden. Den gamla kyrkan hade fått förfalla efter att den nya granitkyrkan byggts 1912-1915. Vikarvets engagemang medförde att kyrkan aldrig revs och dessutom blev restaurerad. Den gavs beteckningen *Vikarvskyrkan*. I skrift och föredrag byggdes en tradition upp där kyrkobyggnaden sattes i samband med Olav Tryggvasons kristnandeprojekt i Viken. Svenneby gamla kyrka anses dock vara rest omkring ett hundra år efter kungens död.

I samtiden utgör Tryggvarör ett imponerande blickfång med den högsta punkten på 45 meters höjd, bara 13 meter lägre än Sote Bonde ute på Ramsvikslandet i nordväst. Båda bergen kan uppfattas på långa avstånd.⁴⁷ Från motsatt håll erbjuder utsikten från röset en av Sotens mer vidunderliga vyer. Till Tryggö måste man fram till 1700-talet ta sig med båt och inte som i dag, genom landhöjningens förtjänst, hoppa på de vadstenar som lagts i sundet mot Nötö. Under en period kring förrförra sekelskiftet, när Tryggö hade en bofast befolkning, fanns en spång, över den grunda passagen.

På själva Tryggös nordsida finns mindre odlingsmarker medan de vida hållmarkerna gav bete till några kor och får. Någon större befolkningskoncentration var det aldrig fråga om, sannolikt handlade det om enstaka hus och sjöbodar utspridda kring Olstensfjorden med det i dag bortglömda fiskeläget Vigarne [Vikarne] i den dåvarande vikens inre del. Lägets lokalisering gäckade till och med geografen Dalén som undersökt den bohuslänska fiskelägesbygden, något som kanske kan förklaras genom landhöjning och kanalbygge. Vid landskapets övergång till Sverige uppger han dock att Vigarne hade tre strandsittare vilket skall ställas mot att Smögen vid tiden hade obetydligt fler, eller fem.⁴⁸ Ännu 1890 levde ett par fiskarfamiljer på platsen.⁴⁹ Så sent som

En aldrig och suddig bild visar glada kvinnor på spången från Tryggö mot dagens Nötö.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

Ett sekel senare händer det att sundet torrläggs vid lågvatten, som sommaren 2018.

1931 var åtminstone ett mindre fiskefartyg registrerat i närområdet.⁵⁰ Fiskeläget Vigarne hade däremot upphört efter att ha funnits i minst ett par århundraden.

Åtskilliga legender kretsar kring Tryggö. Den mest kända handlar om en kvinna vars äganderätt över ön ifrågasattes. Hon tog sig därför ända ned till Köpenhamn där den danske kungen, imponerad över kvinnans initiativkraft, gav henne ett kungligt brev på besittningsrätten. Väl hemma visade hon upp det men en granne rev sönder dokumentet. Hon uttalade då en förbannelse att ingen skulle komma att äga Tryggö under någon längre tid. Uhrberg noterar 1960 att ”det ser faktiskt så ut”.⁵¹ I den skrift som en studiegrupp sammanställt över Kungshamns med dess sammanlänkande orters historia torgförs en helt annan version. De menar att berättelsens grund går att finna i en konflikt mellan den fattiga Gunna Sörensdotter och en kronobefallningsman. Gunna hävdade äganderätten till ön men förlorade i domstolarna och fick flytta. Året var 1799.⁵²

Under 1700-talets slut, före Gunnas processer, uppges att det bodde en förmögen vrakfogde på ön. Under 1870-talet levde här en kaptensfamilj med tio barn.⁵³ I mera moderna tider ägdes ön av en fyrmästare på Klövsjär för att under 1940-talet bebos av hustrun till SKF:s engelska chef, vilket vi berättar om i kapitel XIII. En omtalad händelse blev den brand som 1914 ödelade ett hus snett emot Olsten på andra sidan inloppet till dagens kanal. Vadbindaren Olle Jansson var bosatt på platsen med sin familj. Han var så modern att han installerat telefon. Under en häftig vinterstorm slog blixten ned i kopparledningarna och antände huset. Skenet och gnistregnet från

lågorna kunde i den hårda vinden ses ända från Väderöarna. Husgrunden finns kvar än i dag och minner om tider då området, om inte sjöd av liv, ändå hade inbyggare året runt.⁵⁴

Till myterna om Tryggö hör berättelserna om sjöjungfrun. Hon hade för vana att stiga upp ur havet vid en sjöbod som låg bredvid dagens Sote kanal. Hon brukade sitta där och kamma sitt hår. Denna väna och mystiska varelse hade sin mänskliga motsvarighet i den person som Uhrberg kallade *Eremiten på Tryggö skär*.⁵⁵ Eremiten gick under namnet ”Lorn på Tryggöskär” och kom enligt legenden till skäret 1863. ”Lorn” sades ha ägt hela Tryggö men sålt sin ö när hustrun avled. Han valde att leva resten av sitt liv i denna, kan det tyckas, minst sagt ofruktbara miljö. Att det överhuvudtaget var möjligt för eremiten att överleva på sitt havsomflutna skär var en liten färskvattenkälla som med viss svårighet fortfarande kan lokaliseras.⁵⁶ Den enda bebyggelse som återstår i dag är annars en toalett, placerad på skärets läsida.⁵⁷

Sotens salta käring

I den yttre leden mellan de gamla utskärshamnarna Södra Buskär och Hamnholmarna möter vi Sotens mest mytomspunna sjömärke: *Saltskärs båk*. Trots att angöringsfyren togs i bruk på Väderöbod 1867 fortsatte problemen för den kustnära sjöfarten. Det saknades ett tydligt angörings- och orienteringsmärke längre in mot land. 1882 uppförde Kungliga Lotsstyrelsen ett nästan tolv meter högt svartmålat sjömärke av järn och trä på Saltskär.⁵⁸ I folkmun kom det att kallas *Saltskärs käring*, eller helt enkelt *käringe*. Käring och kärring är samma ord där båda stavningar går tillbaka på fornsvenskans *kärling*, i betydelsen ”gammal kvinna”.⁵⁹

Båken fungerar som en vidhäftningspunkt för minnen och berättelser. I äldre tider fanns ett rituellt landskap till sjöss, något som namnlandskapet och berättelserna vittnar om. Vid Saltskär möts yttre och inre farleder, här möter skärgård ändlöst hav. Vad som ses är det tydliga mötet mellan borta- och hemmavarande: mellan det traditionellt manliga som fiskare och sjömän och vad som har uppfattats som mer kvinnligt: sjömärken, trygga ankringsplatser och ortnamn. Dold under havsytan finns dessutom en vrakhistoria, av traditionen fylld med skeppens många kvinnonamn.

Konsulteras det officiella statliga sjökortet återfinns dessutom en omfattande namnflora i området av nedlåtande kvinnorelaterade namn. Här ses exempelvis *Horan* (dial. *hòra*), ett grund vid stora Hamburgö. *Lill-Skökan* är ett annat fruktat undervattensgrund, sydväst om Hornö, medan *Långefluskökan* och *Södra Långefluskökan* återfinns sydväst om samma ö. Varför området kring Saltskär har samlat så många nedsättande namngivningar av kvinnor har sin troliga bakgrund i att sjöfararna förstärkte farvattnets farlighet vid orolig sjö och svåra navigationsförhållanden. Det tog till de mest kränkande begrepp de kände till och över tid blev namnen allmänt accepterade.

Det var en särpräglad konstruktion som placerades på ytterskären, intill en äldre vitmålad stenkummel. Nils Gustaf von Heidenstam, far till författaren Verner, anses ha varit en drivande kraft bakom konstnärligheten i skapelsen.⁶⁰ En närmare granskning av originalritningen visar dock att det var fyringenjör Emil Karlson som ritade båken. von Heidenstams insats bestod i att han godkände ritningen. I Kungliga Lotsstyrelsens arkiv på Riksarkivet i Stockholm är följande noterat om Saltskärs båk:

”Stommen är af jern förfärdigad i Frankrike och avsedd att användas på fyrfartyg. Foten är med 9 st bultar fästad vid berget och hela båken stagad med 4 midjestag. Är inklädd blott på en sida och tafla samt kula hvitmålat.”⁶¹

Saltskärs båk blev mer än en isolerad markering på ett sjökort eller en ritning. Beroende på väderlek, avstånd, mörker och ljus ändrar sjömärket skepnad. I klart väder skapas en tydlig kontrast mot kustlinjens röda granitformationer. I dimma får märket ett närmast spökligt utseende där det plötsligt träder fram och blir synligt genom diset.

BILD: SJÖFARTSVERKETS ARKIV.

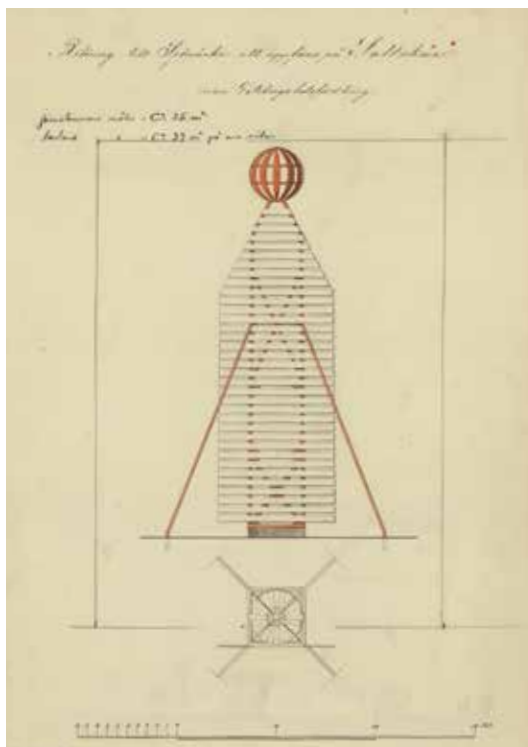
Den franska fackverkskonstruktionen i järn, som utgjorde stommen i sjömärket, är inte olik dem som kan ses i Eiffeltornet eller inuti Frihetsgudinnan. Eftersom båda byggdes några år senare har lokalpatriotiska röster gärna sett Saltskärs käring som fransyska, och föregångare till de båda nämnda konstruktionerna. Tolkningen är inte oäven. Eiffeltornet kallas understundom ”järndamen”, *la dame de fer*, av parisarna.

Hav och salta vindar bryter ner det mesta. Eftersom båken för länge sedan hade spelat ut sin roll för yrkessjöfarten kom den att förfalla. Men för lokalbefolkningen var sjömärket en viktig symbol och ett orienteringsmärke. Det fanns långt gångna planer på att gjuta in båken i betong men hotet om rivning, eller ombyggnation, resulterade i att föreningen *Saltskärs kärings vänner* bildades 1984. Till en början försökte bevarandeivrarna bättra på båken genom mindre renoveringsinsatser. Det visade sig omöjligt i längden, ursprungsbåken var alltför ankommen. Genom föreningens försorg kunde en kopia av båken lyftas på plats 2003. Under en period stod två identiska båkar bredvid varandra på Saltskär, vilket nog fick en och annan semesterfirande fritidsseglare att gnugga sig i ögonen.⁶²

En av många berättelser om Saltskärs båk menar att förlagan skall ha utgjorts av en lokal kvinnlig vrakplunderska, Justina på Hornö. Justina skall ha gått runt med en yxa för att hugga av fingrar på ilandflutna sjömän, i syfte att komma åt deras ringar.⁶³ Hennes liv och ryktet om hennes grymma framfart i vrakvikarna kom alltså att överföras och förkroppsligas av sjömärket. Saltskärs kärings liv tog inte slut vid nedmonteringen av originalet. Berättelserna och minnena överfördes till den nyuppsatta kopian. Med en stark berättartradition som ryggrad, och väl förankrad i ljusröd granit, står käringen fortfarande kvar ute på Saltskär och fortsätter att egga fantasin. Hon är en omistlig del i berättelsen om Soten precis som andra i kapitlet nämnda geografier. Påfallande är hur tid och rum flyter samman när berättelserna återberättas: Soten tycks vara ett evigt fenomen.

Pyttarna på Malmön

En av områdets mest märkliga legender har sin upprinnelse på Malmön. Ön ligger visserligen en god bit utanför Sotens kärnområde men historien ingår ändå i berättelsetraditionen. Att i samtiden söka klassificera människor på grund av utseende eller härkomst kan i dag förefalla

som minst sagt kontroversiellt. Annorlunda var det på 1840-talet när *malmöpyttarna* levde på Malmön. Numera tar vi för givet att berättelsen om denna påstådda befolkningsspilla tillhör skrönans värld, men Holmberg trodde uppenbarligen på saken när han noterade: ”Lågveخته, enfaldiga och folkskygga med mörk hy och gnällande uttal hvartill kommer en egen hufvudskålsbildning”, och de visade enligt honom ”en omisskännelig likhet med våra lappar”.⁶⁴

Hans mening var att dessa pyttar utgjorde en förhistorisk relik av Bohusläns urbefolkning som trängts undan till Malmön. I syfte att undersöka saken lyckades han övertyga några forskare att ta sig an uppgiften. Till detta behövdes skallar och i brist på levande sådana fick begravnade huvudskålar grävas upp på kyrkogården. Saken var uppenbart en känslig sak, särskilt då Holmberg själv var pastorsadjunkt, varför han anlätade några skrupelfria män för att utföra uppdraget. I ett brev beskriver han uppdraget och medarbetarna:

”Jag uppdrog saken åt 3 de tappreste män på Stångenäs, af hvilka den ena varit med vid Viborgska gatloppet, den andra slagits med Normmännen vid Bärby och den tredje slåss med sin nästa hvarje dag, så jag tycker att de allt bort hava lyckligt utfört sitt uppdrag. Jag beställde af dem en mans och en qvinnoskalle, och dessutom hela lekamen af en f.d. chef eller fader för ”barnen” vid namn ”Clemet”, hvars lägerstad de hade reda på.”⁶⁵

Skallarna skulle skickas till forskare i Lund i början av 1844 men deras öde är ovisst. Historien om det småvuxna folket, eller *malmöbarnen* som de även kallades, kom att återges i senare uppslagsböcker. I ”Nordisk familjebok” från 1912 beskrevs att de, förutom litenheten, även var föga begåvade och att rasen var utdöd.⁶⁶ Holmberg menade att grupperingen varit åtskild från den övriga befolkningen på ön. Genom att pyttmännen omkommit vid en storm 1826 hade kvinnorna tvingats gifta sig med andra invånare, något som blivit slutet på särdragen.⁶⁷ Pyttarna själva menade att de ursprungligen fördrivits av jättar i Danmark och kommit över Skagerrak, flytandes på isflak.

I en veckotidningsartikel från 1957 togs saken återigen upp. I texten sägs att folkslagets påstådda enfald paradades med en outgrundlig klipskhet. Viss påverkan kunde ses från sagans dvärguppfattning: ett lömskt, sniket, och listigt men ändå i grund och botten lättlurat naturväsen. Likväl levde traditionen kvar då en intervjuad äldre kvinna från Malmön kunde berätta att det utdöda folket inte hade velat gå i skolan, undvikit kyrkan, sått avigt och lagt sina nät i skuggan. De var dessutom trollkunniga och läste över saltet.

Även komministern på Malmön blev intervjuad. Han menade att saken var känslig och att äldre malmöbor inte gärna ville tala om det hela. Prästen hade dock själv sett personer som kunde vara besläktade med pyttarna och i artikeln berättade han:

”För något tiotal år sedan [under 1940-talet] fanns det två personer som skilde sig i typen från sina grannar. De hade något lapskt i utseendet kan man säga, och de var kortskalliga. De talade på ett egendomligt gnällande sätt. [...] Man fick en absolut känsla av att de tillhörde en annan folkgrupp. Jag skulle tro att det var de sista ättlingarna.”⁶⁸

Holmbergs åtgärder och utsagor fick till följd att malmöpyttarna överlevde som begrepp. Ansatserna till den rasbiologiska forskning som hade sina glansdagar i Sverige vid tiden mellan världskrigen hade sina spirande rötter under Holmbergs dagar. En av de forskare som han brevväxlade med angående pyttarnas kortskallighet var den svenske antropologen Anders Retzius. Denne hade vid tiden börjat indela människor efter skallindex, något som skulle ges vetenskapligt sken under åren mellan de båda världskrigen.

NOTER KAPITEL XVIII

- ¹ "Flygande Holländaren på Sotefjord" tycks finnas i flera versioner, se Matz 1998 (1975), s 23.
- ² Kalm 1960, s 118; Holmberg 1867:II, s 122.
- ³ Nordén 1975, s 9, 28.
- ⁴ AD, A1:2, Askum husförhörslängder 1861-1869, s 111, 127.
- ⁵ Dalén 1941, s 215.
- ⁶ Dalén 1941, s 221.
- ⁷ AD, Askum AI:4, s 156, 158.
- ⁸ AD, A1:2 Askum husförhörslängder 1861-1869, s 126, 127, 130, 199 m fl.
- ⁹ AD, Askum AI:4, s 175.
- ¹⁰ Jonas Hagström, "Förmodade hamnanläggningar på Ramsvikslandet i Mellersta Bohuslän, 2010. Skriften sänd till Henrik Alexandersson 2010.
- ¹¹ Dalén 1941, s 249.
- ¹² Uhrberg 1960, s 170f.
- ¹³ För mer om Fykan – <http://www.gardabrygga.se/fykan>, 2018-12-05.
- ¹⁴ Falck-Kjällquist 2009, s 99.
- ¹⁵ Nordén 1975, s 11.
- ¹⁶ Nordén 1975, s 30.
- ¹⁷ Göteborgs stadsmuseums arkiv, Bebyggelse, Sotenäs hd.
- ¹⁸ Hansson 1980, s 196.
- ¹⁹ Jens Nilsson, *Biskop Jens Nielssons vistationsböcker och reise-optegnelser 1574-1597*, red Yngvar Nielsen, nytryck 1981 (1885), s 226.
- ²⁰ Emilie Flygare-Carlén, *Enslingen på Johannis-skäret*, Norrköping 1846, s 190. Vår kursivering.
- ²¹ Falck-Kjällquist 2009, s 48, 77. Se även kapitel XII angående namnet Brännvinskär.
- ²² Uhrberg 1960, s 35.
- ²³ Uhrberg 1960, s 36; Hansson, 1980, s 193f; Pettersson 1953, s 32. Uhrberg anger fyra bodar, Hansson uppger tre medan Pettersson skriver "ett par".
- ²⁴ Pettersson 1953, s 32.
- ²⁵ *Sotenäset i ord och bild* [nr 3 enl KB] u.å, ingen angiven författare, s 68. Oscar Engelbrektsson uppger att det vid tiden fanns mycket sjögräs i havet.
- ²⁶ Oscar Engelbrektsson, "Tiden på Skäret", i *Bohusläningen* 1975-07-28.
- ²⁷ Artfakta, ArtDatabanken, *Fratercula arctica* – lunnefågel.
- ²⁸ Den invasiva minken utgör ett stort bekymmer för stora delar av västkustens fågelbestånd. I Kosterhavets nationalpark kastades tanken fram att jaga fram minkarna med hjälp av – lövblås! <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vast/lovblas-anvands-under-minkjakt?> 2016-12-01.
- ²⁹ Quirin 2001, s 204. Den andra kända häckningsplatsen låg vid Stora Knappen på Väderöarna.
- ³⁰ Rudolf Söderberg, "Hos lunnen på Bohus' Väderöar", i *Sveriges natur*, 1922, s 63–70 samt a.a. Andra uppgifter gör gällande att arten först observerades 1837 (von Wright 1851).
- ³¹ <http://grosshamn.se/grosshamn.html>
- ³² Sjökarteverket, Hydrografiska kartor Litt. 1 No 51, Gedda 1691; Dahlgren & Richter 1944, s 174f, 189f; Antonsson et al 2006, s 179.
- ³³ Falck-Kjällquist 2009, s 85; Oedman 1983, s 235. Ordet "dyng" anses beteckna något högt.
- ³⁴ Fredrik Nycander, "Tryggves död", i *Vikarvet* 1916, s 7f.
- ³⁵ Sturluson 1991: I, s 179.
- ³⁶ Antikvariska-topografiska arkivet, topografiska dosiernas (ATA), F 1 Ämbetsarkivet Bohuslän: Askum, rapport Tryggvarör, 1989/1923, 17190.
- ³⁷ AD, Tossene AI (1705-1711), husförhörslängd, s 157g; AD, Tossene AI:3 (1719-1721) husförhörslängd, s 264. I båda längderna kallas Vägga för *Wägga*.
- ³⁸ Nordén 1975, s 19ff.
- ³⁹ Holmberg III:1845, s 11f; Johnny Söderlund, *Sjömärken: vägvisare och kulturminnen*, Stockholm 2007, s 25. ⁴⁰ ATA:Askum, Sjöborgs reseberätt. 1815, Litt. D, brevser.1; Holmberg III:1845, s 11f.
- ⁴¹ ATA:Askum, topografiska dossiernas, F 1 Ämbetsarkivet Bohuslän: Askum; Conny Åquist, "Tryggö", i *Västskuriren* 2005-10-27.
- ⁴² Lena Grandin, UV GAL rapport 2010:9, Geoarkeologisk undersökning, Tryggöspjutet metallografisk analys och 14C-datering av järn Bohuslän, Sotenäs, Tryggö, s 7ff.
- ⁴³ Holmberg III:1845, s 11f.
- ⁴⁴ Fritz Lüsich, "Vikarvet 1915-1945", i *Vikarvets årsbok* 1945, s 5-13.
- ⁴⁵ ATA: Askum, rapport Tryggörör, 1989/1923, 17190.
- ⁴⁶ ATA: Askum, föredrag för riksantikvarien, transumt ur 3301/33.
- ⁴⁷ Att räkna ut hur långt man kan se till havs i lugnt väder och med fri sikt är ganska enkelt, åtminstone med hjälp av en kalkylator. Vill man ha ett godtagbart ungefärligt värde multipliceras höjden över havet med 13 och därefter tas roten ur summan. Tryggö rös ligger ca 45 meter ovan havsytan, läggs betraktarens nära två meters längd till – alltså 47 meter – blir synbarheten 24,7 km. Sote Bonde, med sina 58 plus två meter, kan ses från ett avstånd av 27,9 km. Vid havsytan i en mindre båt kan skepparen däremot se och ses på omkring fem kilometer. Eftersom lufttryck och temperaturskillnader böjer ljuset en aning går det vanligen att se längre – uppskattningsvis kan 10 till 20 procent läggas till.
- ⁴⁸ Dalén 1941, s 108.
- ⁴⁹ AD Askum AI:4, s 235, 236.
- ⁵⁰ Dalén 1941, s 259. Platsen skrevs *Habby* – vilket borde vara den onomatopoetiska stavningen av *Haby*.
- ⁵¹ Uhrberg 1960, s 148ff.
- ⁵² Kungshamn 1996, s 364.

⁵³ AD, A1:3, s 243.

⁵⁴ Uhrberg 1960, s 152. Jansson bedrev jordbruk och var dessutom fiskare. Tillsammans med en broder startade han Göteborgs Nätfabrik.

⁵⁵ Uhrberg 1960, s 154. Se även kapitel X.

⁵⁶ Uhrberg 1960, s 156.

⁵⁷ Kungshamn 1996, s 364.

⁵⁸ Skäret ligger utanför det södra inloppet mot Tegelstrand/Hamburgsund.

⁵⁹ I Bohuslän förekommer dessutom ofta begreppet käring som en beteckning på ett röse av uppstaplade stenar.

⁶⁰ Henrik Alexandersson, "Färd med Saltskärs käring", i Henrik Alexandersson, Alexander Andreeff & Annika Bünz (red), *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, Göteborg 2014, s 445.

⁶¹ RA, Kungliga lotsstyrelsens arkiv, Serie D IV.

⁶² Alexandersson 2014, s 452.

⁶³ Johansson 1997, s 45ff.

⁶⁴ Holmberg 1867:1, s 11f; Holmberg 1867:11, s 134f.

⁶⁵ Brev till Sven Nilsson 1844-01-13 från Holmberg.

Citerat ur Karl-Göran Sjögren, *"Naturforskning och arkeologi på 1840-talet"*, i Alexandersson 2014, s 171. *Viborgska gatloppet* var den utbrytning som den svenska flottan genomförde i juli 1790 under kriget mot Ryssland. De instängda svenska skeppen lyckades, utan större förluster och under hård beskjutning, passera den blockerande ryska flottan. Vid *Bärby* i Norge lyckades svenska styrkor våren 1808 driva undan en mindre dansk-norsk styrka.

⁶⁶ *Nordisk familjebok*, Stockholm 1912; Hofberg & Ljungstedt 1870, s 14, menade att de ansågs vara en kvarleva av "Sveriges uräldsta invånare".

⁶⁷ Matz 1998 (1975), s 58. Matz anger att olyckan inträffade 1813. Detta år sänktes hela fiskeflottan från Malmö i en plötslig orkan, bevarad i folkminnet som "bondeskallran".

⁶⁸ Sture Lönnerstrand, "De sista dvärgarna i Sverige", i *Allers Veckotidning* 1957, nr 43. Artikeln publicerad på Hembygdföreningen Sotenäs gillet's hemsida, internet www.sotenasgillet.se, 2016-01-11.

Sol, salta bad och den havsnära miljön lockar sedan decennier turister i mängder till Sotens stränder.
BILD: CARINA ANDREASSON/MOSTPHOTOS.

Från badgäst till delårsboende

*”Högt på Södermalm
mitt i stadens buller och kvalm
gick en kontorist
som så när hade livsmodet mist.
Han till Bovall for.
Och hans levnadslust den är nu stor.
Sommaren lång
ur sand och tång
hörs hans klingande sång.”*

”Sommar i Bovallstrand”, utgivare Olof Andersson.¹

De få lantbrukare som fortfarande kämpar med regelverk, EU-bidrag och om konsumenternas gunst i Sotenäs bördiga dalsänkor och forna lerbottnar, kan ses som traditionsvårdare från det ögonblick när den förste neolitiska bonden satte sin hacka i områdets myllor.² Jordbruket har givetvis varit en viktig näring men blev ändå vare sig utmärkande eller något specifikt för Soten. I stället har tre andra särskiljande näringar satt sin prägel på det lokala livet. Fiskerinäringen tycks ständigt ha varit närvarande och har först i samtiden spelat ut sin överskuggande roll. Sillfiskeperioder och det storbackefiske, som började utvecklas under 1800-talet, resulterade i ett imponerande näringsfång. Trankokerier, sillsaltningsanläggningar, konservindustrier, en omfattande underhållsverksamhet av båtar och redskap blev liksom rederier och fraktfart konsekvenser av havets möjligheter. Stenindustrin var den andra näringsgrenen. Graniten, en naturprodukt i likhet med det marina livet, fanns i överflöd och omskapade såväl den yttre miljön som människornas mentalitet genom de nya impulser som kom via arbetskraftsmigrationen.

Besöksindustrin var och är den tredje historiska näringsgrenen vid Sotens stränder. Sol, salta bad och i inledningen förmögna samhällsklassers behov av att vistas nära naturen, gav förutsättningarna i kombination med en lokal befolkning i behov av kompletterande intäkter. En underliggande faktor bakom intresset var människors svärfångade längtan till havet. Det som började med enstaka badgäster i slutet av 1800-talet, i någon form av exklusivitet, utvecklades efter andra världskriget till något som närmast skulle kunna liknas vid massturism. Så småningom resulterade invasionen i att många av gästerna förvärvade de bofastas boningar för att bli delårsboende. I Sotenäs kommun ägs i dag omkring 3 800 fastigheter av delårsboende eller med andra ord dryga hälften av beståndet. En stor del av fastigheterna är fritidshus; enbart i Sotenäs kommun finns 2 492.³

Resultatet över tid blev att en stor del av kustlandskapet har bebyggt och exploaterats. Förutom att kusterna och den yttre miljön förändrats på ett påtagligt sätt, har precis som i fallet stenindustrin, även mentaliteterna ändrats. Befolkningen, som precis hade lyckats assimilera stenhuggarna vid tiden efter andra världskriget, kom under några sommarveckor att konfronteras med sommargästernas värderingar. *Räkans dag, Fladenfestivalen*, restauranger, diskotek och

Människors längtan efter havet har sedan sista halvan av 1900-talet skapat helt nya bebyggelsemiljöer och omvandlat Sotens kuster i grunden – som det nya ”samhället” Ödby Ö.

nöjesetablissemang liksom en säsongvis kommersialisering av närmiljöerna blev andra yttringar av de nya livsstilarna.

Besöksnäringen består alltså av två storheter. Dels de tillfälliga besökarna, de egentliga turisterna, de som kommer i bil eller passerar med båt och som stannar i dagar eller möjligen någon vecka, och dels de som under helger och någon sommarmånad lever som mer eller mindre bofasta. De tre mer ursprungliga yrkeskategorierna *bönder, fiskare och stenarbetare* har ersatts av tre nya grupper: *bofasta, delårsboende – och turister*.

Det tog sin tid innan besöksnäringen uppfattades som egen näring. En förklaring kan vara att den inhemska svenska turismen ofta både var och betraktades som lågskalig och fragmenterad, nästan lite hobbybetonad. För flertalet svenskar verkar turism i stort sett ha varit liktydigt med något som skedde vid soliga medelhavskuster och inte i det egna landet. Inställningen kan ses i Svenska Turistföreningens resehandbok över Bohuslän, från 1953. I boken nämns inte ens turismen som näringskälla. Författaren konstaterar däremot lite magsurt att fiskelägena riskerar att bli semesterorter genom byggandet av sommarstugor och att fiskarstugorna förvandlas till sommarställen.⁴ Den ledande turistorganisationen tycks vid tiden inte uppfatta turismen som enbart av godo. Men den ökande bilismen, mer fritid och bättre ekonomiska förhållanden skapade förutsättningar för besöksindustrin. Insikten att verksamheten genererade lokala intäkter genom boende, matserveringar och aktiviteter – och i förlängningen skatter – fick snart kommunala tjänstemän och politiker – i hela Sverige oavsett om det fanns förutsättningar eller inte – att satsa på turistbefrämjande verksamheter. Det blev av vikt att framhäva den egna ortens alla fördelar för besökare. I norra Bohuslän skedde mycket av detta via samarbeten mellan kustens kommuner.⁵

En god värdemätare på förändringarna är utgivningen av litteratur som berör frågan. Under 1980-talets tio år publicerades 256 skrifter i ämnet ”turism” och som registrerats i den stora nationella sökdatan *Libris*. De tio åren – från 2008 till 2017 – har fått se 1 623 böcker, skrifter eller liknande publikationer.⁶ Saken skulle kunna uppfattas som att intresset sexfaldigats under de gångna 30 åren.

Mätt i pengar är också turismen av stor betydelse. 2017 spenderade turister drygt 317 miljarder kronor i Sverige, drygt två kronor av fem kom från utländska gäster. Turismens andel av Sveriges totala BNP, pendlar mellan 2,6 till 2,8 procent.⁷ Ett problem som norra Bohuslän brottas med är dock att säsongen är så kort. Det som börjar någon vecka efter midsommarhelgen, och når sin höjdpunkt i juli, tycks i Sotens fall avklinga och dö första eller möjligen andra veckan i augusti. Trots denna begränsning i tid försöker ändå områdets kommuner att locka till sig besökare. Med utgångspunkt från 2009 gjordes en uppskattning av de tio främsta svenska kommunerna, sett ur turismens betydelse för intäkterna. Sotenäs kom på en hedrande niondeplats. Noteras skall att Strömstads kommun toppade och att Tanums hamnade på en tredjeplats, vilket pekar på norra Bohusläns särställning.⁸

Våren 2013 utnämnde den amerikanska nyhetsorganisationen CNN den bohuslänska skärgården som ett av världens tio mest sevärda vildmarksområden. Storheten i utmärkelsen framgår av att bland de övriga platserna på listan fanns såväl regnskogar på Tasmanien, saltöknar i Bolivia och glaciärer i Himalaya. Bohusläns rena skärgårdshav, röda klippor och betagande miljöer står sig alltså bra även i den konkurrensen.⁹

Badgästerna kommer

Fiskelägenas av nödvändighet hopträngda och enkla hus i lälägen, tillsammans med sjöbodas, förvandlades till kulisser och blev minnen av en flydd tid. Vitmålade hus, några enstaka ännu med eternitplattor, jämte bodarnas faluröda yttre skal finns kvar, men deras funktioner har ändrats. *Båt, brygga, bod och bostad* är inte längre den helhet som Hasslöf en gång såg.¹⁰ Det är lätt att bli civilisationskritisk och beklaga utvecklingen. Men det finns försonande drag: utan de delårsboendes insatser hade säkerligen åtskilliga hus inte ens funnits kvar i dag eller kanske varit lika förfallna som när Holmberg beskrev dem under 1840-talet. Priset för förändringen är att endast tjuvbelysningen förblir tänd i många bostäder under den mörka årstiden. På andra någorlunda havsnära platser har fritidsbebyggelsen spridit ut sig likt 1700- och 1800-talets torpbebyggelse en gång gjorde. Byggnadsivern har också skapat helt nya samhällskoncentrationer. Ödby Ö, mellan

Smögenbryggan i sommartid.

BILD: BILDKOLL/
MOSTPHOTOS.

Hunnebostrand och Sote kanal, är ett sådant exempel. De exploaterade höjderna ovan Uleberghamn eller Bovallstrand är andra. Ytterligare varianter av bebyggelse kan ses på Holmen/Kleven i Smögen. Anblicken av nya trevåningshus och ett parkeringshus (!) är naturligtvis en omskakande syn för dem som har andra, och äldre, minnesbilder av *sitt* Smögen.

Önskan att resa till främmande platser i syfte att vederkvicka sig och för ett avbrott i vardagen kan historiskt kopplas till högre samhällsklassers livsstil. Under 1600-talet började välbärgade personer på kontinenten i ökande grad besöka så kallade kuranstalter. Inte sällan handlade det om att dricka vatten från mineralhaltiga källor vilket uppfattades som hälsosamt. Som så mycket annat sipprade företeelsen även in i det svenska riket. *Surbrunn*, kolsyrehaltigt vatten med hög järnhalt, fanns naturligt på flera platser i Sverige.¹¹

I Bohuslän var *Gustafsberg* utanför Uddevalla först ut i början av 1700-talet. Här fanns också en hälsosam källa men redan under 1780-talet kompletterades drickandet med salta bad. Platsen betraktas därför som Sveriges första badort. 1814 inrättades två varmbadhus och både celebreteter som förmögna borgare sökte sig till orten.¹² Att frivilligt kliva ned i havet förefaller i forna tider inte ha varit någon eftersträvanvärd aktivitet, utan mest betraktats som olycka med klar drunkningsrisk.¹³ Under seklets gång försågs dock några orter med epitetet badort, som exempelvis Särö utanför Göteborg. Salta bad uppfattades som hälsosamt.

Genom bättre kommunikationer blev det möjligt för allt fler stadsbor att snabbt ta sig till kusterna. Efter att enstaka, sannolikt mer excentriskt betraktade personer och familjer, varit gäster redan under 1800-talets slutskede satte den verkliga expansionen vid Sotens kuster i gång efter första världskriget. Från Smögen pekas på att det kanske rörde sig om 20-50 badgäster under de första somrarna.¹⁴ För lokalbefolkningen blev sommargästerna en kompletterande intäktskälla. Under några sommarveckor kunde de bofasta hyra ut sina bostadsytor och själva flytta ned till källarplanets svalka. Företeelsen verkar ha spritt sig som en löpeld genom bygderna. Uthyrningen kompletterades på många orter snart med pensionat och hotell. Inte sällan bodde gästerna i de privata bostäderna men intog sina måltider på etablissemangen.

Att segla ut badgästerna till någon idyllisk holme – här är det Soteskär som gästas – blev för många lokalbor en extra intäktskälla.

BILD: ERIK ALMQVIST/BOHUSLÄNS MUSEUM.

Badortens dag firades 1929 med pompa och ståt i Bovallstrand. Orten betraktades tidigt som den mest fashionabla platsen i området.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

Fiskelägen förändras och anpassas

Bovallstrand fick en ledande ställning som badort. 1909 bildades ett aktiebolag, främst finansierad av utsocknes. En fastighet införskaffades och byggdes om till ett kombinerat varmbadhus och badhotell. Snart upptäckte framförallt familjer från Göteborg att det var enkelt att ta sig till och från orten. Förutom direkta ångbåtsförbindelser flera gånger i veckan fanns möjligheten att bli hämtad vid järnvägsstationen i Dingle. Med hjälp av hästskjuts kunde de därifrån transporteras till sin sommarvistelse. När den nya landsvägen stod klar gick det att färdas med bil eller buss.

Gustaf Rundberg var sommaren 1925 anställd vid badinrättningen. I Bovallstrands hembygdsbok berättar han om verksamheten.

"Det gällde att pumpa upp vatten i två stora träkar [...] samt vidare fylla en stor kittel som stod inmurad i en ugn. Kl 6 på morgonen gällde det att ha plockat fram ved och få eld i ugnen. Vattnet skulle vara så varmt att baderskorna [...] kunde börja tappa upp vattnet och göra klart tills gästerna kom".¹⁵

Det var inte bara havsvatten som krävdes. Rundberg berättar att han ibland fick ta jullen och fara ut i skärgården för att samla in tång till tångbaden eller lera och gytta till gyttjebaden. Med ett rör drog han upp fin lera i vikarna, "utan ett enda sandkorn och var mjuk som grönsåpa".

Fler i samhället anammade den kommersiella tidens intåg och 1929 skapades "Badortens dag". Arbetslösa stenhuggare fick bygga en badplats. Den lilla *Sörholmen* döptes i marknadsföringens språk om till *Badholmen*. 1935 lades en stenbrygga ut till badplatsen. Den gamla roddruten från hamnen stängdes genom att de båda holmarna utanför förbands med bryggor. Blott en liten öppning lät mindre båtar passera. Badhytter, hopptorn och en simskola krönte verket tillsammans med en tennisbana. Tennis hade fått rykte om sig som en överklassaktivitet, en klass-

markör som inte minst representerades av den tennisspelande Gustav V. Den nya banan skilde ut de främmande från de infödda. Utvecklingen fortsatte. I slutet av 1930-talet byggdes ortens badrestaurang om och Bovallstrand framstod för en tid som en högst fashionabel semesterort. Ett annat hotell, Bovallsgården, invigdes 1943 och var i drift ända fram till 1992, då det brann ned.

Från 1950-talet började en annan trend bli tydlig. I kraft av sina ekonomiska förutsättningar började allt fler sommargäster förvärva egna bostäder. Eftersom de kom att bo och äta vid egen härd medförde utvecklingen att hotellens kundunderlag begränsades. 1977 var det en bättre affär att omvandla både sommarrestaurangen, liksom badhotellet, till andelslägenheter. Det anrika varmbadhuset förvandlades till förråd.¹⁶ När Bovallsgården brunnit ned fick det ingen efterföljare.

I Hunnebostrand skedde en likartad utveckling. Här etablerades de båda hotellen *Svea* och *Gästis* liksom en rumsförmedling. Varmbadhus och hopptorn byggdes vid den gamla stenutlastningsplatsen. Även den för fiskhamnen så skyddande skäret utanför fick en badplats. Ön, ursprungligen kallad *Jörnsö* eller *Jörnserö*, hade med tiden blivit *Görans ö* för att efter en tid kallas för det mer sakrosankta *St. Görans ö*. I dag är namnet så vedertaget att det till och med anammats i kommunala handlingar. Ortnamnsvetenskaperna noterar dock att någon sådan namnform inte är beskriven i äldre tider utan att det bör "beträktas som ett olyckligt missförstånd, möjligen initierad och eftersträvad av vissa ordsbor".¹⁷

Gravarna fick 1937 sitt för tiden ytterst mondäna *Hotel Kungshamn*. Även Fisketången fick ett hotell, *Snäckan*.¹⁸ På Smögen etablerades Badkontoret som förmedlade rum och lägenheter jämte hotell och flera pensionat.¹⁹ *Smögens havsbad*, med sina åtta rum, försökte redan 1906 få tillstånd att servera alkoholhaltiga drycker men kommunalstämman på ön sade nej. 1909 infördes till och med ett förbud mot läskedrycker (!) och först 1926 blev det tillåtet för inskrivna gäster att dricka – pilsner.²⁰ 1934 hade konkurrenten *Smögenbaden* invigts. Etablissemangen fick snart rykte om sig som dansrestaurang. Kampen mot tillståndsmyndigheterna fortsatte. 1956 kunde äntligen starköl serveras och 1960 släpptes fördämningarna då restaurangen fick fullständiga rättigheter.²¹ 1998 brann byggnaden ned. I dag förvaltar Smögens Havsbad öns stolta hotelltraditioner med 76 rum och spa-anläggning.

På Smögen, liksom på många andra orter, bildades badortsföreningar som ansvarade för badplatserna men som också sysslade med andra aktiviteter. Vad som kan ses är en inställning där det verkligen gällde att ta till vara och utveckla den säsongsvisa intäktskällan. Det kan misstänkas att de flesta fastboende var ganska nöjda när sommargästerna i augusti brukade återvända till sina egna hem. Till saken hör att de flesta bofasta verkar ha, eller ha haft, sin egen inställning i frågan. En och annan menar nog att besökarna tillförde både liv och rörelse i de annars så stillsamma samhällena. Striden om utskänkningsrättigheter är en motsatt yttring, där konservativa nykterhetsideal kolliderade med kanske mer världsvana livsstilar. Badgästerna kom att reformera Sotens fiskelägen på ett likartat sätt som stenhuggarna tidigare förändrade mentaliteterna. Det blev inte bara badgäster som kunde ta en eller flera öl med två portioner pommes frites – det vill säga en komplett middag – på Hotel Kungshamn, på Gästis i Backens bakficka eller på någon sommaröppet krog ute på Smögen. Det kunde även fastboende, som ville och hade råd, göra.

De första mer välbeställda sommargästerna kompletterades efter krigsåren med nya gästkategorier. 1938 fick alla anställda i Sverige två veckors semester, och allt fler besökare anlände, inte sällan till cykel och med tält i packningen. Campingplatser och formliga semesterbyar etablerades. Allemansrätten sattes senare ur spel genom lokala campingförbud, där camparna hänvisades till särskilda campingplatser. Under 1960-talet började husvagnar rulla in för att parkera bredvid tälten; under senare år flockas husbilarna på sina uppställningsplatser.

Hovenäsbaden 1944. Sommaren 1952 brann etablissemangnet ned för att aldrig återuppbyggas.
BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

I Ljungdahls monografi över Smögen och Hasselösund pekas också på hur radikalt sommarturismen omformade samhällena. Krogar, diskotek och barer öppnades under några sommarveckor medan butikernas konfektionsutbud eller pryglar tog över sjöbodarnas garn och tener. Den mest populära hamnen av alla, Smögen, lockade allt fler fritidsseglare som under sommarkvällarna låg led på led utmed bryggan. För att ge den ökande turismen något extra utlystes Räkans dag 1961. Betongkajen vid auktionshuset blev till festplats med dans och musik bakom uppställda fisklådor. Dagens höjdpunkt var kröningen av Sveriges räkdrottning, en ceremoni som vanligen utfördes av någon dåtida kändis. 1973 ansågs dock det välbesökta arrangemanget ha urartat genom omfattande fylleri och bråk, varför det lades ned. En variant av Räkans dag har skapats i Strömstad, men *den* tillställningen verkar betydligt lugnare än vad den en gång var på Smögen.

Kungshamn var inte sämre med sin Fladenfest, i mitten av juli. Det var inte Fladens grund utanför Halland som åsyftades utan *Fladen Ground*, fiskebankarna mellan Aberdeen och Norge. Dessa farvatten hade börjat exploateras av trålare från Gravarne efter andra världskriget och den feta sillen blev en uppskattad råvara. Även om själva fisket vid Fladen snart blev sämre överlevde begreppet. Initiativet till festligheterna togs av ortens avdelning av Svenska Väst kustfiskarna, men efter en tid blev det Kungshamns idrottsförening som fick arrangera och ta hand om överskottet. Även på Guleskär och i samhället blev dagen, eller snarare nätterna, ofta stökiga varför även denna fest upphörde efter 1979.²²

Hovenäset kom under ett par decennier att framstå som en verklig turistmagnet. 1934 startades ett pensionat i Hovenäset och året därpå en restaurang, *Hovenäsbaden*. Fem år senare förvärvade folkrorelsernas semesterorganisation Reso själva restaurangen. Eftersom det inte fanns några hotellrum i själva byggnaden fick gästerna inkvarteras hos privatpersoner i samhället medan måltiderna serverades i restaurangen. Hovenäsbaden erbjöd dessutom dans under nästan samtliga sommarens kvällar och blev välbesökt. Den 15 juli 1952 var glädjen över. Tidigt på morgonen brann Hovenäsbaden ned. Hur omfattande verksamheten blivit kan förstås av att det vid brandtillfället fanns 507 matgäster inkvarterade i privata hem på orten. Restaurangen byggdes aldrig upp igen.²³

Längtan efter havet

Många av badgästerna kom, som nämnts, efter några år av sommarboende att skaffa egna bostäder. Ljusen släcktes undan för undan i de gamla fiskarstugorna under vinterhalvåret medan lokalbefolkningen, nu med pengar i fickan, kunde bygga större och mer moderna bostäder i områdenas ytterkanter. Denna förvandling och lokala befolkningsomflyttning tillhör en av de mer märkliga och bestående konsekvenserna av badgästernas ankomst. En problematik rör skillnaden mellan de besökare som endast bor i området under säsong, ibland kanske bara någon helg och ett par enstaka sommarveckor, och de fastboende. De förra är inte mantalsskrivna, om så vore fallet skulle nog Sotenäs kommun genom skatteunderlagen förvandlas till en av landets mest välbeställda. De delårsboende är ändå en given kraftinjektion i den lokala ekonomin och är sedan flera år tillbaka i befolkningsmässig majoritet, åtminstone under sommaren.²⁴

Åtskilliga fastigheter har förvärvats av utlandsfödda. Mängden norska flaggor eller vimplor motsvaras av att 4 698 fritidshus ägas av norska medborgare i Västra Götalands län eller omkring vart tionde hus.²⁵

Vid sidan om denna mer stadigvarande verksamhet finns den mer uttalade besöksnäringen. Den beräknas under ett par sommarmånader skapa omkring 300 årsarbeten.²⁶ Hantverkare, servicepersonal samt butiker får också del av den kaka som fördelas. Likväl förmår inte besöksnäringen att fullt ut kompensera de omkring 800 arbetstillfällen som gått förlorade i kommunen sedan 1965. Utan delårsboende och turister hade situationen varit värre. Med självförtroende hävdar Sotenäs kommun att den är "Sveriges mest besökta kommun".²⁷

Antalet potentiella bäddar står knappast i relation till invånarantalet vilket pekar på att intresset att vistas kring Soten och dess kuster inte avtagit. Redan i kapitlets inledning ställdes frågan om människors svärfångade längtan till havet. Saken blir ytterst tydlig när miljonbelopp spenderas på små men havsnära bostäder, medan nybyggda kvalitetshus säljs till reapriser om de ligger på "fel" plats. De bostadshus som under senare år rests på höga partier, direkt vända mot havet och sydvästvinden, skulle nog fått en och annan gammal fiskargubbe att ta sig för pannan. Att bygga i lä och i klovan bakom ett berg, hade uppfattats som både önskvärt och nödvändigt. Att skönja eller se en flik av havet tycks uppväga sådana praktiska futiliteter.²⁸ Det finns sannolikt inga vetenskapliga underlag som kan fastställa vår önskan till havets närhet, men en mer populärvetenskaplig och psykologisk förklaring kan kanske sätta fingret på fenomenet:

"Många av fördelarna [att bo vid havet] är av psykologisk karaktär: till exempel tyder mycket på att vi föredrar att bo så att vi har fri utsikt och långt till horisonten. Vatten, och inte minst ljudet av vatten, har en lugnande effekt på vårt psyke, och vattnet signalerar både oföränderlighet och variation. Ofta är det ljusst vid havet, liksom det på grund av vattnet uppstår spännande reflexer. Även sådant lockar. Enligt vissa psykologer och antropologer kan vår fascination för vatten förklaras med att våra avlägsna förfäder föredrog att visas vid vattenhål eller vid kusten, där det dels fanns föda, dels var fri utsikt, så att de kunde upptäcka eventuella fiender."²⁹

Kapitlet om sommargäster och turism är en av denna skrifts kortaste. Inte på grund av att besöksindustrin är eller har varit oviktig, tvärtom, utan kanske mest beroende på att den är svår-gripbar i den mening att den är pågående och stadd i ständig förändring; något som nedlagda, återuppståndna eller nyetablerade hotell, krogar och andra verksamheter ständigt skvallrar om. Men, precis så viktiga som fiskenäring och stenindustrin en gång var för samhällenas utveckling, förefaller besökarna i samtiden vara minst lika nödvändiga för den ekonomiska tillväxten. Utan

hotell, krogar eller campingplatser, utan sommarhus med behov av byggföretag och hantverkare, utan upplevelseindustrin med sina säl- och hummersafaris, och utan den kommunala service som tar betalt för sina tjänster, hade området periodvis kanske i stort sett varit lika ödsligt som det Holmberg konstaterade efter 1700-talets sillfiskeperiod.³⁰ Konsekvenserna av människors längtan till havet är naturligtvis många. En påtaglig sådan är att närmiljön har förändrats drastiskt. Smögens omvandling är påtagbar och när detta skrivs diskuteras en större satsning på området kring dagens marina vid Lahälla, söder om Hunnebostrand. Förutom 300 hotellrum – som skulle skapa norra Bohusläns största hotell – planeras andelslägenheter och stugor. Planerna har väckt lokalt motstånd.³¹

Den soligaste och hetaste sommaren i mannaminne – 2018 – resulterade också i flera turismrekord i Sotenäs kommun. Under maj till juli registrerades nära 160 000 gästnätter på campingplatserna medan restauranger och krogar ökade sin omsättning med 15-30 procent. Det senare berodde sannolikt på det långvariga eldningsförbudet som omöjliggjorde användningen av grillkol.³²

NOTER KAPITEL XIX

¹ *Visor från Sotenäs*, Sotenäs 1997, s 92.

² Claes Andersson, Monica Pihl & Madeleine Lykkeberg, *Kokbok från Sotenäs: recept typiska för Bohuslän av oss från Sotenäs kommun*, Kungshamn 2014, s 88. År 2009 bröts dock en del av kedjan när de sista mjölkproducerande lantbrukarna i Sotenäs lade ned produktionen. De kritter som i dag betar i området går till köttproduktion, kanske som ”kustnära”.

³ *Sotenäs kommun Aldreomsorgsplan 2016-2020*, s 8; e-post från Tomas Larsson, näringslivsutvecklare Sotenäs kommun, till Ulf Nyrén 2018-10-24.

⁴ STF 1953, s 24-34 och s 34.

⁵ Bohusläns samarbetskommitté, *Planering för turism och rekreation i norra och mellersta Bohuslän*, Uddevalla 1981.

⁶ Internet www.libris.kb.se, ämnesord ”turism”, 2017-03-10.

⁷ För aktuella uppgifter, www.visitsweden.com; www.tillvaxtverket.se.

⁸ Besöksnäringen i Sverige, Kommunindex 2010, topp 100 Trendrapport: Business as (un)usual, Svensk Handel & SHR, 2010, s 19. Strömstads placering beror naturligtvis på att ortens systembolag är ett av kommunens främsta besöksmål.

⁹ <https://edition.cnn.com/travel/article/worlds-last-greatest-wildernesses/index.html>, 2015-12-11.

¹⁰ Hasslöf 1949, s 527.

¹¹ Carl von Linné, *Levnadsordning vid en surbrunn: akademisk avhandling under Linnés presidium Upsala 1761*, översatt från latinet av Nils Dahllöf, noter och efterskrift av Telemak Fredbärj, Uppsala 1953.

¹² Viveka Overland & Bengt Arne Runnerström, *Gustafsberg: Sveriges äldsta badort*, Gustafsberg 2007.

¹³ Kalm 1960, s 135.

¹⁴ Claes Krantz, ”Smögen: grundades 1900 som havskuranstalt, men slog för 25 år sedan igenom som friluftsbadort”, i *GHT (HT) 1960-06-18*.

¹⁵ Bovallstrand 1990, s 87.

¹⁶ Bovallstrand 1990, s 99f.

¹⁷ Falck-Kjällquist 2009, s 77.

¹⁸ Kungshamn 1996, s 353.

¹⁹ STF 1953, s 138ff.

²⁰ Ljungdahl 1993, s 199.

²¹ Ljungdahl 1993, s 209.

²² Kungshamn 1996, s 302.

²³ Uppgifter via en utställning om restaurang Hovenäsbaden, som producerats av en arbetsgrupp inom Hovenäsens bildarkiv, visad under Hovenäsdagen 2016.

²⁴ *Utställningshandling översiktsplan för Sotenäs kommun*, mars 2010, Kungshamn, s 22. SCB:s uppskattade statistik från 2012 pekar på att det fanns 10 998 delårsboende mot 9 004 helårsboende. Ett par år tidigare beräknades 3 142 helårsbostäder mot 3 639 fritidsbostäder i kommunen.

²⁵ ”Utländskt ägande och utlandssvenskars ägande av fritidshus i Sverige 2013: ’Norskt ägande fortsätter öka men danskt minskar’”, i *Statistiknyhet från SCB 2014-03-19*; *Dagens Industri 2017-03-25*.

²⁶ Sotenäs 2010, s 27.

²⁷ <http://www.sotenäs.se/turist.4.2601f6c411ff9b44aca80008919.html>, 2017-01-13.

²⁸ Se Isacson 1980, s 43ff.

²⁹ ”Varför vill vi bo vid vattnet?”, i *Illustrerad Vetenskap*, nr 16, 2008.

³⁰ Holmberg, 1867:I, s 27.

³¹ *Bohusläningen 2016-12-26*, 2017-09-27.

³² www.sotenäs.se, 2018-10-17.

Kungshamn en vardag 2019. Det är inte mycket som påminner om forna tiders fiskeläge. Sjöbodar, småbryggor och fiskefartyg har ersatts av kajer och fritidsbåtar. De senare kommer, när sommaren väl är här, att ligga tätt.

Förändringarnas Soten

*”Käre små gubbar som sedder och styr
och pånkar mé klubba och allting bestyr.
Håll skärgården levande, har ni någon plan?”*

MacLains ”Badgäster”, från LP:n ”Ljugarebänken”, 1981.¹

Förändring är Sotens signum. Natur, miljöer, verksamheter och människor har ständigt växlat. Även om dess kuster aldrig övergivits sedan de första människorna anlände har de periodvis hyst få invånare, för att i andra tider ha varit överfyllda, av både bofasta eller tillfälliga besökare.² I samtiden är det mest turister och delårsboende som svarar för de demografiska rörelserna. De befolkningsmässiga förändringarna tycks vara ett accelererande fenomen. Om cyklerna tidigare kunde räknas i sega decennier eller sekler, handlar kretsloppen numera om ett par sommarmånader – eller kanske intensiva veckor eller rentav en långweekend.

I detta kapitel betraktar vi dessa rörelser, från det att vi har någorlunda säkra källuppgifter, och in i vår egen tid. Förutom det mer självklara att följa ändrade sysselsättningar, levnadsvillkor och bebyggelsens synbara effekter, försöker vi även lyfta förlåten till några mentalitetsmässiga faktorer. Religionens influenser är en sådan. Ett annat förhållande, som i hög grad kom att omforma kustsamhällena och deras inbyggare, är kommunikationerna till omvärlden. För att under århundraden ha varit vänt mot havet, öppnades slutligen Sotens kuster upp mot land.

Avstamp i ett nuläge

2018 var 9 030 personer folkbokförda vid någon av Sotenäs kommuns sju postorter.³ Under samma år såg 61 barn världens ljus – en minskning mot tidigare år – medan 148 personer avled; nettot av in- och utflyttning var hela 47 invånare. Det kan misstänkas att flera av dem valt att bli fastboende i sina fritidshus. Trots det sistnämnda glädjeämnet innebär den låga nativiteten framtida utmaningar. Saken framgår tydligt genom att medelåldern i kommunen är 49,2 år mot ett riksgenomsnitt på 41,2.⁴ Förutom den ekonomiska belastning som äldreomsorgen medför, i dag är nästan var tredje sotenäsbo pensionär, kommer kommunens sex kvarvarande grundskolor endast att få ta emot omkring 50 till nära 80 förstaklassare om några år. Att lägga ned skolor i svenska glesbygder är en grannlaga uppgift för varje kommunpolitiker.⁵ När butiker, post och skolor avvecklas återstår det på många ställen intet mer än samhällsföreningens informationstavlor som minner om andra tider, när det var liv och rörelse året om. Av alla serviceinrättningar upplevs kanske skolan som mest identitetsskapande på en liten ort?

Västra götalandregionen vågar sia om framtiden och spår att Sotenäs kommun skall ha 9 000 invånare år 2030. Det innebär en liten minskning mot i dag.⁶ Antalet förväntade invånare skall jämföras med dem som fanns i häradet år 1930: 14 104.⁷ Befolkningen har alltså minskat med drygt 35 procent under nära nittio år. Hade utvecklingen däremot följt det övriga rikets

skulle Sotenäs kommun, när detta skrivs, haft omkring 23 000 invånare. Utvecklingen är samtidigt kontrastrik. Under sommarveckor är det precis tvärtom: turister och delårsboende i många tusental bildar bilköer, invaderar vägar, butiker, näringsställen, camping- och uppställningsplatser, bryggor och hav – åtminstone när vädret är på gott humör. Minst lika syn- och märkbar är den dramatiska omvandlingen av områdets fysiska miljöer; en utveckling som skett under ännu levande inbyggares livstid.

De fysiska avtryck som stenindustrin hann sätta i naturmiljöerna kan tyckas långt ifrån så uppenbara som de senaste decenniernas exploaterings- och byggnadsiver. Till det hör 1900-talets alla vägsträckningar, utfyllnader eller kajarbeten som omvandlat åtskilliga hamnlägen. Den som betraktar äldre fotografier får inte sällan svårt att orientera sig. Även naturen och dess resurser har förändrats. Tidigare skoglösa sänkor och hållmarker blir allt grönare. I kustvattnen saknas det grov fisk, till och med hummerns framtid förefaller osäker. Granit importerades kanske från Kina eller Portugal. De nya fastighetsägarna i fiskelägenas kärnområden verkar heller inte lika intresserade, som tidigare ägare, att flytta ned i källarplanen för att bereda plats till sommarboende. Ur ett längre historiskt perspektiv är det frapperande över hur snabb förändringstakten är, men också hur kortvariga – historiskt sett – många verksamheter blivit.

De skilda tätortsområdena

SCB definierar en tätort som en plats med fler än 200 bofasta och högst 200 meter mellanhusen.⁸ I Sotens närliggande kustmiljöer finner vi i bestämningen sex eller möjligen åtta sådana befolkningskoncentrationer. Längst i norr tronar Hamburgsund med ett långt hopp ned till Bovallstrand – Svennebys sockens kustsamhällen får ursäkta – följt av Ulebergshamn och Hunnebostrand vilka i dag kan uppfattas som alltmer sammanvuxna.⁹ Själva kungshamnsområdet består av de tidigare inkorporerade fiskelägena Bäckeвик och Gravarne men också Fisketången. Här var det länge sedan andra än infödda kunde se eller minnas gränserna.

Genom industriområden, kyrkogårdar, campingplatser och enstaka fastigheter utmed vägsträckan Fisketången-Hovenäset, har även den sistnämnda orten i stort sett byggts samman med det större centralområdet. Väjern har, genom nybyggnation av bostäder på höjderna i söder, expanderat kraftigt under de senaste decennierna. Fler bostäder skall byggas varför gränserna mot Kungshamn förefaller bli allt mer utsuddade.

Oaktrat 200-metersdefinitionen har även öarna på andra sidan Smögenbron bildat ett större sammanhängande tätortsområde. Tidigare så åtskilda fiskelägen som Hasselösund och Smögen har vuxit ihop. För en utomstående är det även här svårt att uppfatta gamla gränser. Malmön är mer perifert beläget. Ön förefaller sova sin törnrosasömn under vinterhalvåret för att vakna till liv när vårsolen sätter in. Under en tid togs Malmöns status som tätort bort, men utvecklingen verkar ha vänt. Antalet bofasta är numera 270.

Iakttagelserna att samhällen sammanfogats lär vålla lokala protester. Konkurrensen för att inte säga animositeten mellan i synnerhet Smögen och Gravarne är omvittnad. Saken kan uppfattas även mellan andra fiskelägen. I Hunnebostrand var uppdelningen dessutom intern: gränsen mellan *Nol-* och *Sörstrane* gick vid en i dag borttagen bäck mitt i samhället. Den person från Hunnebostrand som sökte sällskap på fel sida om det lilla vattendraget sägs ha gjort det på egen risk.¹⁰ Sociologiskt sett verkar enskilda fiskelägen av tradition ha anammat och förstärkt sina egna kulturer, avskilda från andra lägen men också från människor i inlandet. Den som botaniserar i hembygdsforskarnas skrifter, eller talar med äldre sothenäsbör, finner inte sällan en synbar lokalpatriotism och berättelser om klanliknande förhållningssätt. Orsaken kan tänkas ha sin upprinnelse i konkurrensen ute på havet, men också i släktskapsförhållanden. Samtidigt är kanske inte attityderna mer annorlunda än det ofta omvittnade agget mellan släkter, byar och socknar i inlandet.

Holmberg talade om att den ursprungliga befolkningsstammen ”inypats” med främlingar under sillfiskeperioderna.¹¹ Efter varje invasion av utifrån kommande människor skedde över tid en integrationsprocess. Lite skämtsamt brukat det stundtals ändå framhåvas att det tar minst tre eller fler generationer för någon att exempelvis bli betraktad som infödd. Förhållandet skulle förmodligen aldrig gå att beläggas empiriskt utan tillhör en svåråtkomlig del av mänskligt beteende. Än i samtiden hörs utsagor om smögenbör som aldrig skulle kunna förmå sig att bosätta sig i Kungshamn eller tvärtom. En anekdot ur författaren Ted Knapps fatatur, lika gammal som Smögenbron vilken stod färdig 1970, kan tyckas bekräfta saken. Dottern till en äldre man från Kungshamn var bosatt på främmande ort och brukade regelbundet ringa hem till sin far. Vid ett tillfälle frågade hon hur långt arbetet med bron hade kommit. ”Det vet vel inte je!”, svarade han. ”Men pappa då, du har ju köksfönstret ditåt?” påpekade dottern. Mannen svarade: ”Hö – ditåt tittar vel allri je!”¹²

Ändå kan det anas att de mer påtagliga markeringarna skett mot andra befolkningskategorier än den egna. Det går att se en historisk konflikt mellan bönder och fiskare. Den kan illustreras av en ofta återgiven berättelse från 1700-talets sista halva, vars udd innefattade att bönderna kring Askum var förmögna och strandsittarna i fiskelägena fattiga. De delade emellertid kyrka. Det var en lång och knagglig väg, eller snarare stig, mellan Gravarne och kyrkan i Askum. Den måste ha tagit upp till ett par timmar att vandra, i vardera riktningen, för strandsittarna kring Gravarne och orterna invid. Kyrkan var liten, högmässobesökarna många och bondebefolkningen gjorde anspråk på sittplatserna. I samband med att en stor del av fiskarna var bortresta beslöt en sockenstämma 1769, mer eller mindre kuppattat, att frånta strandsittarnas rätt att sitta ned i kyrkan. Resultatet blev att de bänklösa och vandringströtta gravarneborna snart byggde en egen.¹³

När stenindustrin expanderade ett sekel senare stod både bönder och fiskare i någon mån på samma sida. I egenskap av att uppfatta sig som ursprungsbefolkningar förenades de mot de inströmmande stenhuggarna. I samtiden kan en likartad underliggande attityd kanske skönjas mellan fastboende och delårsboende. Saken förefaller tidlös.

Demografins alla siffror

Dalén har i sin avhandling ”Den bohuslänska fiskelägesbygden” beräknat fiskarbefolkningarnas storlek utmed bohuskusten under seklernas gång. Hans arbete gäller fortfarande som standardverket i frågan, trots att han själv pekar på många svårigheter att mer exakt fastställa siffermaterialet under de första perioderna. Det kan även vara så att många mindre fiskelägen, av skilda skäl, inte behandlats. I många fall haltar jämförelserna men ger sammantaget ändå en översiktlig bild av förändringarna.

I samband med tidigare kapitel har ett antal platser uppmärksammats då de nämnts i källor från den danska tiden: som tullstationer eller Hunnebostrands centrala ställning utmed Sotens kuster, med sina 71 strandsittare under 1500-talets sillfiskeperiod.¹⁴ Nilsson räknade vid 1500-talets slut även upp ett antal fiskelägen vilket bekräftar bilden av att kusten var relativt tätt befolkad under sillfiskeperiodens tid. År 1610, när sillen flyktat, var situationen en annan. Av de fiskelägen som återstod, och tagits upp i den danska extra skattemantalslängden, pekar på att Malmön, Hunnebostrand, Ulebergshamn, Bovallstrand och Brevik endast hade 24 strandsittare. De fyra sista orterna hade sammanlagt inte ens 150 invånare. Alla inbyggare var heller inte fiskare; till skaran av strandsittare räknades även hantverkare som tunnbindare, skomakare och skräddare.¹⁵

Eftersom huvuddelen av de bohuslänska fiskarna fanns längre söderut, i Göteborgs skärgårdar eller på Tjörn och Orust, verkar Sotens kuster efter sillfiskeperioden som mer övergivna än andra.¹⁶ Fraktfart blev ett alternativ till fiske. Saken kan ses av att skeppare från Ulebergshamn sannolikt bedrev sjöfart och timmerhandel under århundradets första halva.¹⁷ De strandsittare som övergick till att frakta gods och handel kom att betala relativt höga skatter, något som tagits som intäkt på en godtagbar ekonomi.¹⁸ Vid det svenska övertagande av landskapet hade befolkningarna ökat. De nära 150 personerna i de tre nordliga fiskelägena hade, förutom i Brevik som inte längre redovisas, ökat till över 200. Nu ser vi även Väjern, Hasselösund, Smögen, Gravarne och Fisketången i statistiken. Antalet redovisade invånare som livnärde sig vid samtliga fiskelägen uppgick till drygt 350.¹⁹

Decennierna som följde efter svensktidens 1658 innebar en stagnation. Den träexport som verkar ha varit ett gott komplement till fisket minskade. Gyldenlövefejden, men också statsmaktens försök att koncentrera handeln till städer, medförde en allmän nedgång. Inte ens den illegala handeln med Norge ändrade förhållanden. Rättsfallen är visserligen få men det kan misstänkas att den lokalt och periodvis blev omfattande. Att smita förbi tullar verkar ofta ha utgjort en lockelse för den som ville spara en slant. Under sista delen av 1600-talet steg antalet utfattiga enligt mantalslängderna, det vill säga fogdarna kunde inte driva in skatt.²⁰ De relativt sett välbeställda strandsittare som kunnat ses på många kustorter under 1600-talets första halva, och som bedrivit fiske, handel och seglation, hade ersatts av ”några fattiga fiskare”.²¹ Tillbakagången skulle fortsätta under 1700-talet men det är först 1748, strax före den längsta av alla sillfiskeperioder, vi får nästa säkra kontrollpunkt. Det kan på goda grunder antagas att hela den långa perioden från 1680 till 1750 varit en plågsam tid för det fåtal fiskare och strandsittare som klamrade sig kvar ute vid Sotens kuster. Över 50 procent av de mantalsskrivna männen i Fisketången och Malmön uppfattades som fattiga; något bättre var det på Hasselön eller Hunnebostrand, där var endast 25-50 procent fattiga. Eftersom fiske inte gav mer än ett dagligt uppehälle är det som tidigare nämnts tänkbart att en del av den manliga befolkningen tagit hyra vid handelsflottan. Den befolkning som återstod i Sotenäs härad återfanns i hög grad vid inlandets jordbruksmarker.²² I Askums och Tossene socknar levde år 1750 sammanlagt nära 1 800 personer där 740 var bönder eller ingick i bondefamiljernas hushåll medan fiskare/strandsittare med familjer omfattade

380 personer. 70 torpare och sannolikt en stor del av inhysesfolket om 230 personer skall också räknas till landsbygdsbefolkningen. En mer obestämd kategori utgjordes av hantverkare, arbetare och personer med skilda uppdrag jämte deras familjer. De uppgick till 300.²³

Trots nedgången hade ändå Gravarne vid den nämnda kontrollpunkten etablerat sig som den största bosättningen i området, tätt följd av Malmön. Även Hovenäset liksom Smögen hade utvecklats medan Hunnebostrand minskat: orten hade mindre än hälften så många invånare som ett sekel tidigare. Vid mitten av 1700-talet var det få av invånarna i Sotens fiskelägen som skilde ut sig ur den homogena skaran av strandsittare. I Gravarne fanns en lots jämte en uppsyningsman.²⁴

Sillens återkomst blev vändpunkten. Efter periodens slut, år 1810, hade befolkningarna ökat till omkring 3 000 invånare. Trots att många av säsongarbetarna vid trankokerierna drog vidare efter sillkraschen fortsatte befolkningen att öka, i synnerhet från 1835 och framåt.²⁵ År 1850 var antalet invånare nära 5 000 personer.²⁶ Förutom ett mer långväga fiske fick fraktfarten återigen ett uppsving och kom att sysselsätta åtskilliga kustbor. Efter 1850 steg fiskarna från Sotenäs fram i ljuset på allvar. 1886 fanns nära 800 yrkesverksamma fiskare och 70 binäringsfiskare i området. Till skaran kunde nästan 1 500 husbehovsfiskande ”gubbar och pojkar” läggas till.²⁷ Under seklets gång skulle stenindustrin ytterligare förändra befolkningsstrukturen. Utvecklingen är behandlad i kapitel XI och XVII. Vid sekelskiftet 1900 sjöd större delen av Sotenäs av aktivitet. Till och med den kalla hand som Hvitfeldtska stipendieinrättningen lagt över bygden i mer än 200 år var på väg att lyftas.

Antal strandsittare/fiskare vid Sotens fiskelägen 1610-1935.

	1610	1659/1660	1748/49	1835	1888	1935
Brevik	49					
Bovallstrand	11	59		60	83	63
Ulebergshamn	32	43				
Hunnebostrand	54	113	50	197	113	35
Väjern		11			39	11
Hasselösund		32	16	30	32	60
Smögen		27	57	132	123	313
Gravarne etc		32	84	224	152	197
Fisketången		11	32		18	85
Svinevik			22	31		
Hovenäs		49	62	57	79	32
Malmön	38		81	203	136	54

Källa: Tabellen är baserad på Daléns undersökningar i Dalén 1941, s 99, 107f, 122f, 122, 165f, 306.²⁸ Åren 1888 och 1935 är bearbetade ur materialet. Antalen skall ses som ungefärliga, alla fiskelägen är kanske inte redovisade och ett antal mindre fiskelägen saknas, som exempelvis Vigarne och Fykan. 1835 förefaller Fisketången ingått i Gravarne. Fiskeläget Brevik, vid en vik norr om Bottnafjorden, kan antagas ha stått mer eller mindre öde 1659/1660. Ett trankokeri låg senare på platsen. Svinevik låg norr om dagens Hovenäset.

Utveckling och avveckling

En utspridd bebyggelse hade uppstått även i inlandet genom 1800-talets omfattande etablering av torp samt boställen för arbetarna vid de nya stenbrotten. I de flesta fall var bostäderna enkla, hastigt påkomna och undermåliga. Vägnetet var outvecklat och förbindelserna med omvärlden beroende av havets vilja. Vid inträdet till 1900-talet var näringslivet vid Sotens kuster fortfarande ganska ensidigt, och bestod mest av mindre jordbruk förutom fiske och den nya branschen stenindustri. Inom den sistnämnda näringen rådde en mer eller mindre ständig konflikt mellan arbetare och arbetsgivare. Strejker bröt ofta ut. Stora delar av arbetslivet var dessutom säsongsbetonat, och skulle så förbli långt fram i tiden. Massarbetslösheten under första världskriget, men framförallt under 1930-talet, medförde att åtskilliga invånare tvingades leva på marginalen. Det var fattigt och knapert vilket exemplifieras av en stenarbetarfamilj som endast hade några potatisar och salt sill att äta under julfrändet.²⁹ Åtskilligt om 1930-talets svårigheter ingår dock i en politisk berättelse om tidens tillkortakommanden. Det vore inte osannolikt om en del berättelser överdrivits. Trots att antalet arbetstillfällen minskade med dramatik lyckades ändå de flesta familjer stanna kvar i området.

Under 1900-talets början var det var fortfarande trångbott för många familjer i fiskelägena. De sanitära förhållandena var ofta olösta. I havsnära områden var tillgången till färskvatten ett evigt problem; friskt kranvatten i bostäderna skulle dröja. I Tångens fall var det först under tiden för det andra världskriget som samhället fick kommunalt vatten och avlopp. Fram till dess tömdes utedassens tunnor och annat avfall direkt i *Tängenrännan*. En del lär ha hamnat i den nuvarande parken, vid tiden var en sank myr.³⁰ Från Smögen noteras att *Skitareskär*, söder om Kleven, fick sitt namn av likartad anledning.

Häradet fick telefonförbindelse 1885. En kabel drogs i sjön från Lysekil till Gravarne. Sju år senare fanns tre abonnenter på linjen med en förbindelse till Hunnebostrand. Under 1910-talet inleddes elektrifieringen.³¹ Gravarne och Bäckeвик fick elektrisk ström 1913 medan fotogenlamporna skulle fortsätta sprida sitt ljus i husen vid Tängen ända fram till 1928.³² Elströmmens historia i området är alltså inte ens etthundra år; något den som i dag med självklarhet laddar upp sin Iphone i vägguttaget kan fundera över.

Hovenäset kan tjäna som exempel över en samhällsomvandling som tog fart åren runt sekelskiftet 1900, och vars orsak i hög grad kan sökas i stenindustrins etablering. Befolkningen ökade kraftigt vilket skapade både köpkraft och behov av utbyggd samhällsservice. Tillväxten och moderniseringen kan ses av att flera livsmedelsbutiker, liksom en kooperativ sådan, öppnades 1905. 1912 invigdes ett Folkets hus, sju år senare elektrifierades Hovenäset och 1916 drogs en väg genom samhället. Havet var inte längre enda egentliga förbindelselänken med omvärlden. Orten fick skola, post, missionshus, restauranger, betydande konserv- men också andra småindustrier vid sidan om fiske och senare även havsbruk.³³ Efter andra världskriget mattades utvecklingen. Allt fler bostäder övergick till delårsboende. I dag kan ortens servicenivåer tyckas ha återvänt till tiden före: det mesta är nedlagt. Utvecklingen är givetvis inte enbart Hovenäsets, den kan ses i stort sett överallt vid den svenska landsbygdens alla småorter.

Fiskelägenas skilda vägval

Sotens fiskelägen liksom tätortsområdena hade olika förutsättningar och skulle beskriva skilda utvecklingar. I *Bovallstrand* ökade befolkningen kraftigt vid tiden före sekelskiftet 1900. Under ett enda årtionde dubblades nästan antalet invånare, från 364 till 641. Vid tiden rådde sillfeber, det mullrade i bergen och allt fler fraktskepp hade Bovallstrand som hemmahamn. Det snickrades

och timrades som aldrig förr, även utanför själva fiskeläget. Den samhälleliga servicen byggdes ut. Senare skapades också ett torg, när den grunda strandremsan fylldes igen med sten och grus. Den korta högkonjunkturen bröts av det första världskriget. En viss återhämtning skedde under 1920-talet. 1930 var befolkningsantalet uppe i 730. Därefter följde en sakta nedgång som inte ens ortens rykte som semesterparadis och badort förmått hejda. Allt fler utsocknes förvärvade hus och 1970 var antalet bofasta under 500.³⁴ Antalet är ungefär det samma i dag, men statistiken haltar då även intilliggande områden numera räknats in. Sotenäs kommun anger att området har 594 bofasta.

Hunnebostrand och *Ulebergshamn* kan i dag, genom tillkomsten av alla fritidshus, uppfattas som sammanvuxna orter. Inte ens Alperna, den lokalhumoristiska beteckningen på de höga bergen ovan Ulebergshamn, står öde. För en ursprungsbefolkning råder dock ingen tvekan att det fortfarande görs stor skillnad mellan Ulebergshamn och *Strané*.

Under 1600-talet var Ulebergshamn utförselplats av timmer och vid 1700-talets sillfiskeperiod etablerades flera trankokerier i närområdet. Trots denna tillfälliga bebyggelse förefaller själva strandläget ha stått tämligen tomt fram till dess att stenhuggarna anlände i slutet av 1800-talet. I mångt och mycket var det stenindustrin och dess arbetare som svarade för Ulebergshamns expansion. Orten blev eget municipalsamhälle 1926 med omkring 450 invånare. Då var redan ett Folkets hus byggt och i vars källare Kooperativa drev sin första butik. Det fanns en småskola i själva samhället och en större skola upp vid Kvit, jämte mängder av andra butiker och hantverkare. En studiecirkel från orten sammanställde 1992 en skrift över hantverk och handel på orten från 1893 till 1978 – och som nyligen kom ut i reviderat nytryck.³⁵ I en inledande mening konstaterar författarna följdriktigt att ”under första halvan av 1900-talet var det liv och rörelse i Ulebergshamn”. Sammanlagt verkade ett 40-tal sådana verksamheter längre eller kortare tid under seklet. Från 1950- och 1960-talen skönjs en utveckling där butiker lades ned och hantverkare försvann i allt raskare takt. Det hela manifesterades med att Ulebergshamns kooperativa förening avvecklade sin butik 1978. Konkurrenten, Andréns diversehandel, hade redan lagt ned nio

Norra kajen år 1918 i ett sedan länge förändrat Hunnebostrand.

BILD: ALMKVIST, KVILLE HEMBYGDSARKIV.

år tidigare.³⁶ Utvecklingen som följt är inte alldeles olik den i Hovenäset i takt med att butiker upphört och samhällsservice försvunnit. Redan i mitten av 60-talet var 70 procent av inbyggarna i Ulebergshamn pensionärer. Det stora problemet, som tycks ha förföljt ortens invånare från början, var bristen på rent vatten. Åtskilliga brunnar blev under åren dessutom förorenade genom att latrinkärlens innehåll grävdes ned på kanske inte helt lämpliga ställen. Först 1969 fick de då kvarvarande 190 invånarna – och ett antal delårsboende – tillgång till ett modernt reningsverk.³⁷

I Hunnebostrand hade av tradition bostadshus och sjöbodar koncentrerats till det inre hamnläget där de än i dag ligger tätt. De ger fortfarande intryck av ursprungligt fiskeläge. Ändå revs under 1900-talet åtskilliga sjöbodar i lägets norra del för att ge plats åt numera nedlagda konservindustrier och kajer. Hunnebostrand blev, tillsammans med Malmön, huvudort för stenindustrin. De många nyanlända arbetarna kom att bygga ett stort antal bostäder som i hög grad omformade samhället. Trots att arbetarna ofta kom från andra landsändar anammade de den lokala byggnadstraditionen: de vitmålade husen skulle vara 11 x 13 alnar i botten och försedda med höga stenfötter i huggen granit.³⁸ Ett torg skapades vid den faluröda kyrkan som invigts 1911, nära Folkes hus – som 2018 fick skatta åt förgängelsen – och missionskapellet Betel. Under lång tid var torget handelsplats där närboende bönder sålde sina varor. Lite längre upp i backen fortgår kommersen under sommaren, men numera verkar det enbart vara Rödsgubben som säljer jordgubbar vid Coop.

Parallellt med stenindustrins uppgång minskade fiskerinäringen i betydelse för att helt försvinna. Under sommartid utvecklades här, som på andra orter, en betydande besöksnäring genom uthyrning av sommarlägenheter. 1930 fanns 1 832 invånare i Hunnebostrand. I takt med att konservindustrins fabriker avvecklades, och stenindustrin gick mot vägs ände, försvann mängder av arbetstillfällena under framförallt 1960- och 1970-talen. Samhället har dock fortsatt att utvecklas, bebyggelsen spritts ut. Nära Lahällas gamla stenbrott och bearbetningsplats finns i dag en av norra Bohusläns största marinor, känd som Lökholmen. Räknas intilliggande områden in, som Ulebergshamn, rör sig i nutid antalet invånare i området till strax under 3 000 fastboende.³⁹

När havet stod högre gick inloppet till genomfartsleden mot Klevekilen och Hovenäset troligen strax norr om dagens *Väjern*. Orten var ett fiskeläge redan när svensktiden inleddes. Den grunda viken gick mot dagens landsväg där grunda partier kom att fyllas ut med skrotsten och grus. Väjern kunde se flera fiskebåtar vid bryggorna, hade konservindustrier, betydande stembrytning och tillverkning av silltunnor. Utvecklingen följde branschernas förändringar och 1960 fanns inte ens 250 invånare kvar. Under de senaste årtiondena har orten fått nytt liv genom en satsning på bostadsbebyggelse. I samtiden bor omkring 700 personer i Väjern.

När *Gravarne* blev centralort i den nya kommunen 1963 bytte samhället namn till *Kungshamn*. Namnändringen skapade en självklar lokal debatt; frågan skulle vid tiden kunnat rymma ett enskilt kapitel i denna skrift. Ännu drygt ett halvsekel senare verkar inte alla ortsbor accepterat namnbytet. Begreppet Kungshamn var känt och använt i skilda sammanhang sedan tidigare, men såväl lokalbefolkning som förvaltningsjuridik skilde klart mellan de tre municipalsamhällena Gravarne, Bäckeвик och Fisketången.⁴⁰ Samtliga var också, trots närheten till varandra, högst egna fiskelägen.

Efter sillfiskeperiodens byggnadsiver under 1700-talet inleddes en lugnare utveckling som tog ny fart under nästa expansionsfas, vid 1800-talets slut. Även här liksom på övriga orter växte befolkningen kraftigt under decennierna runt sekelskiftet 1900. 1910 kunde nästan 3 600 invånare räknas in i det större församlingsområdet. Rent bebyggelsemässigt skulle konservindustrin omforma stora delar av strandlägena genom magasin och fabriksbyggnader. Många sjöbodar revs och Rösholmen, mellan land och Hasselön, utgjorde hjärtat i beredningsindustrin.

1936 inleddes en mer planmässig omformning av Gravarne. Fem år senare byggde Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen om fiskehamnen.⁴¹ De gamla träbyggarna vid den grunda stranden ersattes med långsgående vägförbindelser, åldriga sjöbodars revs och ersattes av stenkajer. Några år senare restes en ny sjöbodslänga söder om berget i den norra delen av viken, med en väg mellan bodar och båtar. I planen ingick att såväl sjöbodar som bostäder i själva centrum skulle ersättas av bland annat affärer. Förvandlingen kan i efterhand tyckas brutal då den förvandlade ett, åtminstone utseendemässigt sett, tämligen homogent fiskeläge till en industriortliknande bosättning. Initiativen kan ses som försök att i tidens reformanda skapa en verklig centralort. Samhällen som låg lite mer perifert till, som Hovenäset, undgick däremot förödelsen, vilket även delar av Hunnebostrand gjorde. Smögen klarade sig också för en tid. Där fick sjöbodarna stå kvar som karaktärsbyggnader även om snart fylldes med helt andra funktioner än de ursprungliga.

Utfyllnader förband även *Guleskär*, strax söder om Gravarne, och några andra mindre skär, med fasta land. Här etablerades för en tid lägets fiskauktion. Än i dag välkomnas söderkommande seglare när de går in mot Kungshamn av det forna skärets cisterner och industribyggnadernas vindpinade fasader; vän av estetik kan skaka på huvudet över uppenbarelsens attraktionskraft. Enstaka fiskebåtar vilar stundom vid kajerna och minner om fornstora dagar på stormiga hav. I kraft av att vara centralort, och centrum för kommunens administration, har hela kungshamnsområdet därefter byggts ut i möjliga riktningar, inte minst genom villabebyggelse.⁴²

På östra sidan om Sotenäs huvud växte fiskeläget *Fisketången* fram. I folkmun kallat *Tången* bestod området 1807 endast av fem hus. När det mera långväga storsjöfisket utvecklades växte läget snabbt. 1886 var 46 personer sysselsatta med fiske. Bebyggelsens äldre kärna återfinns i området mellan torget och koncentrationen av sjöbodars, de flesta uppförda under 1800-talet. Med tiden har fritidsbåtar, här som överallt annars, fått ersätta fiskefartygen. Även viss industriell verksamhet präglar området invid dagens hamnlägen och på höjderna utmed vägen i norr, vid Vaggbacken. I samtiden är det svårt att dra någon klar gräns mellan Gravarne-Bäcke vik eller Tången.⁴³ Fiskelägena har vuxit ihop och de är dessutom inte längre fiskelägen utan delar av samma centralort. Befolkningen i Kungshamns tätortsområde uppgår numera till runt 3 000.

På andra sidan Smögenbron

Inte mycket är känt om Smögens äldsta historia men platsen är åtminstone omnämnd 1594. I slutet av 1600-talet levde fem strandsittare vid sin skyddade hamn. Var de första fiskelägena låg, eller kanske snarare var de första invånarna hade sina bostäder, kan anas genom Felterus bohösländska karta från 1673. Som för de flesta av tidens kartor tycks proportioner, avstånd och riktningar något godtyckliga. Tveklöst placerar han ändå bebyggelsen på Kleven-sidan, vid skäret Holmen, som senare förbundits med den förra. Hasselösund lokaliserar han däremot längst in på Strömsunds södra sida. Ur kartan kan anas att själva Strömsund var förenat med Sandöfjorden. Vikarna är i dag är åtskilda genom Smögens kyrkogård.

Under 1700-talets sillfiskeperiod tillkom allt fler hus och fiskare. När sillen försvann blev tillväxten inte lika hög och så sent som 1860 var invånarantalet inte mer än dryga 300. Åren därefter satte en kraftig expansion igång, i synnerhet från 1880-talet. 1910 var antalet bofasta nästan 1 500 personer.

Livet på Smögen kretsade naturligtvis kring havet då sten- och hållmarkerna i det närmaste var ointressanta för såväl jordbruk eller mer omfattande bete. Odlingslotterna var få, om än smögentomater för en tid blev ett begrepp. Inte ens bergen dög för stenarbetarnas kilar. De flesta av öns berg klassades som vildberg.⁴⁴ På Kleven och vid Sandön skedde ändå en relativt omfattande

Utsnitt från Felterus bohusslänska karta, i en version daterad 1673. Bebyggelsen förefaller i flera fall ha varit koncentrerad till andra platser än de vi i dag förknippar som samhällenas kärnor.

BILD: RIKSARKIVET, STOCKHOLM.

stenbrytning under 1920-talet, något den som vandrar ovan Sandöfjorden lätt kan övertyga sig om. Spår efter stenindustrin kan visserligen ses på åtskilliga ställen på öarna, men den blev aldrig lika påtaglig här som på andra platser.

De första bostadshusen byggdes så nära det var möjligt att komma sjöbodarna och bryggorna. När sjölägena inte räckte till klättrade husen upp på berget och flockades vid närliggande vikar. Resultatet av denna vildvuxna bebyggelse blev ett svåröverskådligt virrvarr av mindre hus mellan trånga gränder. Smögen ägdes av den hvitfeldtska stipendieinrättningen. Förvaltarna av denna verkar inte ha haft full kontroll över utvecklingen när samhällena expanderade. Inte heller kom ägoförhållandena att diskuteras djupare. Husen byggdes av fiskare och deras familjer där det fanns plats. I en motion till andra kammaren 1896 skrevs:

”I allmänhet hafva nemligen dessa fiskare slagit ner sina bopålar å för fisket lämpliga strandplatser med endast ett tyst medgifvande af jordegarna och kunna följaktligen af dessa tvingas att antingen erlägga en oskäligt hög tomtavgift eller nedriva sina hus och afflytta.”⁴⁵

1906, när stipendieinrättningen hade satt i gång försäljningen av sina jordinnehav, fick fiskarfamiljerna möjlighet att lösa in tomterna. Eftersom befolkningen fortsatte att växa uppstod ny bebyggelse. Den kännetecknades av rakare linjer än den tidigare, som legat närmre ned mot havet. Tomterna blev större och avstånden mellan husen ökade, något som ibland resulterade i det tidigare så otänkbara som smärre trädgårdar. Den hustyp som kallats *det västsvenska dubbelhuset* kom här att dominera; omkring 250 sådana hus byggdes på Smögen.⁴⁶ De tidigare omålade, eller

stundom rödmålade husen, målades nu ofta i vita färger. Med stomme av timmer, klädsel av stående locklistpanel och rött tegeltak har de skapat bilden av hur husen i de bohuslänska fiskelägena skulle se ut – med eller utan senare tiders eternitplattor. Det byggdes, som namnet antyder, på dubbel bredd och med tre rum och kök på bottenvåningen. Även stenarbetarnas kunskaper togs till vara och många hus försågs här, liksom på andra platser, med imponerande granitgrunder och källare. Eftersom området öar och skär i stort sett saknade jord och sand restes grunderna direkt på hälleberget. Just utrymmet på bottenplanet blev senare en av förutsättningarna när sommargäster i allt högre antal anlände till Smögen. Familjen flyttade ned i källarens svalka medan sommargästerna fick lägga beslag på övervåningen. Den tidigare hustypen, enkelhuset, har bara ett rum och kök. Ibland finns en kammare i ena änden, och eftersom husen var små har de senare ofta byggts till. Enkelhuset var en möjlighet för folk med mindre inkomster, som stenhuggarfamiljer, att ha råd med egen bostad.⁴⁷

På grund av fiskenäringen utvecklades en rad serviceverksamheter som segelmakeri, nätbindning och lådsnickerier. Stora magasin för hummer, ostron och fisk restes på framförallt Kleven och Holmen, de dåvarande skären på andra sidan huvudön. Verket kröntes med kajer och en ångbåtsbrygga. Den mest berömda svenska bryggan av alla såg dagens ljus i sin fulla längd, år 1962.⁴⁸ Utfyllnader sammanfogade Holmen med Kleven samt mindre skär i närområdet, vilket frigjorde stora ytor. Smögen förenades även med Hasselön genom att det grunda sundet mellan öarna fylldes ut. Gångstråk ersattes av vägar och 1958 invigdes bilfärjan till Sandbogen. Motståndet från enskilda invånare mot nymodigheterna – biltrafik på Smögen? – var stort. Helt plötsligt var inte havet längre den genaste vägen mot omvärlden. Bohusskildraren Krantz hade sin egen uppfattning i frågan, två år efter färjans tillkomst:

"När det första steget tas på Smögens mark skall foten lyftas över en reling, så menade Vår Herre från begynnelsen. Men han hade inte mycket att säga till om sedan Fan uppfann bilen..."⁴⁹

Den en gång så mäktiga fiskeflottan på Smögen har reducerats till en handfull båtar.

En av områdets mest idylliska sjöpassager är Pinan. Färden går tätt intill sjöbodarna och bryggorna.

Smögens befolkning fortsatte att öka ändå fram till 1960 då utflyttningen gjorde sig påmind. Allt fler bostadshus hade förvärvats av utsocknes medan sommarens kommers lagt beslag på sjöbodarna. Till viss del komparerades utflyttningen av en omfattande villabebyggelse på de kala höjderna i Smögens och Hasselösunds utkanter.⁵⁰ Omvandlingen pågår fortfarande vilket kan ses av nya bebyggelsekomplex på Kleven. Det ”urgamla fiskeläget” har fått nya funktioner samtidigt som den ursprungliga anledningen till att bosätta sig så här långt ut i havsbandet avklingat. Ingen blinkar längre vid fiskauktionen och det går att räkna de aktiva fiskebåtarna i norra hamnen på ena handens fingrar.

Den som passerar idyllen vid det lilla sundet Pinan i *Hasselösund* går förbi ett fiskeläge som är belagt sedan 1600-talets slut. Större delen av den sjönära bebyggelse som kan ses i Hasselösund tillkom mellan åren 1880 till 1910, och anses som några av de bäst bevarade miljöerna på hela Sotenäset. Under 1930- och 1940-talen byggdes fler bostäder i angränsande markpartier, en verksamhet som fortsatt. Dessa nya fastigheter skiljer sig avsevärt mot Hasselösunds äldre bebyggelse.⁵¹ I dag lever 1 291 folkbokförda personer, förutom ett okänt antal delårsboende, på den kombinerade Smögen- och Hasselön.

Hovenäset kan uppfattas som mer avskilt än många av de andra kustnära fiskelägena. Platsen är vald vid det skyddande inloppet mot Klevekilen. Omkring år 1660 hade fiskeläget 9 strandsittare; det högsta antalet i hela Askums socken.⁵² Läget kallades Hogenäs Näs medan gården Hovenäset befinner sig betydligt längre in i landskapet. Under 1700-talets sillfiskeperiod växte befolkningen men har inte beräknats till fler än omkring 100 personer vid 1800-talets början.

Under 1840- och 1850-talen uppfördes flera dubbelhus i timmer. Även Hovenäset expanderade kraftigt när stenindustrin började spränga i bergen. Under 1930-talet storsatsades på turism, något som framgår av kapitel XIX. Från 1950-talet och senare har den bofasta befolkningen fort-

satt att minska i takt med att delårsboende tagit över flertalet hus. I nutid är antalet fastboende invånare omkring 170 för att 1970 ha varit 349.⁵³

Malmön är dryga 4 kilometer lång och mäter ungefär 2 kilometer på sitt bredaste ställe. Dess historia är ett av områdets äldsta. År 1610 levde här 38 personer i två bebyggelsekoncentrationer: ett litet fiskeläge på ostsidan jämte mindre jordbruk uppe vid det närbelägna Stallen i norr. Vid Draget, på öns sydöstra sida, fanns ingen bebyggelse av betydelse före stenindustrins ankomst. Efter Kullgrens Enkas etablering ökade invånarantalet snabbt vilket skapade en konstant bostadsbrist. Arbetarna fick länge hålla till godo med bristfälliga baracker men så småningom uppfördes hyreskaserner med enrumslägenheter liksom enfamiljshus.

Efter att som mest haft över 1 300 fastboende sjönk befolkningen successivt under den resterande delen av 1900-talet. 1970 var antalet invånare nere i omkring 500 för att i samtiden, som nämnts, kretsas kring omkring 270. I många sammanhang kallas ön för Bohus-Malmön. Benämningen är postal och öns korrekta namn är Malmön.⁵⁴

Befolkningens levnadsvillkor

Det var inte enbart sjön som tog liv, även om denna mer dramatiska del av tillvaron vid Sotens kuster tycks ha fångat eftervärldens huvudsakliga intresse. Sjukdomar som vi i dag knappast uppfattar som särskilt farliga, så kallade barnsjukdomar, blev ofta fatala. Med vissa mellanrum slog epidemier till. Dödsböckerna längre tillbaka är på grund av uppbrända kyrkoarkiv inte direkt tillgängliga men via de uppgifter som återstår och har rekonstruerats går det ändå att få en uppfattning om denna högst verkliga sida av vardagen.

Förbättrad hygien och boendemiljö, tillgången på livsmedel samt verklig sjukvård förefaller som några av de viktigaste faktorerna att dödstalen började sjunka under 1800-talets gång. Det anknyter till Esaias Tegnér's beryktade utsaga att orsaken bakom var "freden, vaccinet och potäterna." Detta är dock inte något som demografen Tommy Bengtsson tror på. Han menar att vaccinet mot smittkoppor inte haft den betydelse vi trott. När vaccinet kom i början av 1800-talet var sjukdomen nästan utrotad. Inte heller fredsperioden finner han relevant. Sett i större perspektiv var det aldrig särskilt många invånare som dog i samband med ofred. Inte heller potatisen fick enligt Bengtsson dödligheten att minska eftersom den var lika hög hos fattig som hos rik, där de senare hade pengar till mat. I stället pekar han på andra faktorer som att Sverige under 1800-talets sista halva industrialiserades, reallönerna för arbetare steg och hygien förbättrades.⁵⁵

Att stora delar av befolkningen inte visade något överdrivet intresse för hygien finns det vittnesmål om långt fram i tiden. En läkare rekommenderade under 1880-talet herrar att byta skjorta varannan vecka. Skjorta och underkläder satt ändå ofta på i månader, dag som natt. Att borsta tänderna verkar som en mycket sällsynt verksamhet under 1800-talet.⁵⁶ Inte heller slösades vatten i onödan på tvätt eller tvagning. Plagg och skodon användes och ärvdes tills de inte längre gick att laga medan kosten vanligen var knapp och ensidig. När provinsialläkaren i Lysekil, Otto Loenbom, som även hade uppsikt över Malmön och södra Sotenäs fiskelägen, våren 1868 rapporterade om tillståndet hos skärgårdens invånare noterade han att framförallt boendemiljön var högst undermålig. Husen såg ganska likartade ut och bestod vanligen av en liten förstuga där man steg direkt in i det han benämnde "det så kallade köket". Han noterade att rummet sällan hade brädgolv vilket tyder på att det sannolikt bestod av stampad jord eller möjligen hade stensatts. Via en dörr nåddes dagligstugan, alltid uppvärmd av en norsk järnspis som spred en skarp lukt av torvtrök. Inomhustemperaturen blev het, torr och ytterst otrevlig. Maten kokades också i detta rum i stället för i köket. I ytterligare ett mindre rum förvarades familjens kläder och matvaror.

Eftersom fönstren var fastspikade utan gångjärn, och inte kunde öppnas samt att dörren vette till det kalla och fuktiga köket, försvann all möjlighet till ventilation. Han menade att ”luften i dagligstugan [var] allt utom behaglig och sund”.⁵⁷

Inte heller kosthållningen undgick Loenboms ögon. Han pekade på att tillgången på mjölk var knapp och att rågbröd jämte fisk och potatis utgjorde den huvudsakliga födan tillsammans med svagdricka. Inte ens hos de mer förmögna invånarna föll kött i smaken. Däremot hade en faiblesse utvecklats för kaffe – ”ibland 12 till 14 koppar om dagen”. Hur det var med mathållningen än längre tillbaka i tiden har vi något vittnesmål om. Karlskrönikan från 1400-talets mitt ger utlopp för hur de dåvarande svenskarna uppfattade bohuslänningarnas kost: ”Flatkakor och sur sill”.⁵⁸

Något oväntat, med tanke på den allmänna situationen i övriga Sverige och den gängse bild som målats upp där dryckenskap var flitigt förekommande, fann provinsialläkaren inte att brännvinet flödade. I hemmet var fiskaren nykter och inte ens ute på havet, hur ruskigt vädret än var, tog han sig en sup. När fiskaren däremot kom på besök i mer mondän miljö – som i städerna – ”visar han [...] sina minst vackra sidor”.⁵⁹

Dödlighetens orsaker

Det finns en uppfattning att det, med enstaka regionala undantag i det utspridda riket, dröjde innan större utbrott av pandemier återkom efter digerdödens härjningar under 1300-talet. Våren 1710 kom emellertid pesten till Stockholm. Omkring 40 procent av huvudstadens invånare avled. Att dödligheten blev så hög har setts som att stora delar av befolkningen förlorat sin immunitet genom en längre tids frånvaro av pestsjukdomar. Pesten spred sig därför med förödande resultat över större delen av landet. Bohuslän undkom vid detta tillfälle sjukdomen trots att spridningen i många fall skedde genom sjötrafik.⁶⁰ Som gissning kan förklaringen, förutom befolkningens relativa fåtalighet, ligga i att landskapet hann införa stränga karantänsbestämmelser.

Några år senare, under Karl XII:s sista försök att ändra krigets förlopp, och i röran med trupptransporter fram och tillbaka över gränserna, drabbades ändå landskapet. År 1717 härjade pesten i Bohuslän. På Sotenäs är inte mycket känt om hur allvarlig situationen blev. Det är däremot klart att både soldater och åtminstone en rotmästare för Sotenäs kompani rymde till Norge.⁶¹ Om orsaken var att undgå epidemin eller kriget är okänt.

Under 1700-talet drabbades Sverige av flera större epidemier där smittkoppor, dysenteri och tyfus var de värsta. 1834 noterades det första sjukdomsfallet av kolera i Göteborg. Smittan spred sig snabbt över Bohuslän. Sjukdomen, med sin höga dödlighet, skulle återkomma vid flera tillfällen under åren fram till 1866. På många orter, som på Malmön, anlades massgravar där offren skyndsamt jordades. En sådan kolerakyrkogård kan ses på öns norra sida, en bit nordväst om Stallebrottet. Koleran drabbade även andra delar av häradet både 1834 och 1866. Vid Klevekilen östra sida, i sänkan bakom berget norr om granitbron, finns en annan bevarad kolerakyrkogård, omgärdad av en stenmur.

Under 1800-talets sista halva fortsatte epidemierna närmast slag i slag. När den nämnda koleran åter bröt ut i september 1866 skördade den 34 liv. I början av 1869 avled sex personer i smittkoppor och ytterligare tre samma sommar. 1881 drabbades häradet av en omfattande difteriepidemi där sammanlagt 56 personer avled i Tossene och Askums socknar. Först 1884 avklingade sjukdomen.⁶² Difteri är en svalginfektion som kan bli livshotande utan behandling. Den sprids vanligen genom kroppskontakt varför de döda ofta tillhörde samma hushåll. Eftersom prelaterna ibland angav dödsorsaken till ”strupsjuka” kan det misstänkas att ytterligare personer

En ankommen stenmur med sin enkla grind markerar inträdet till en sedan länge bortglömd begravningsplats: den halv övervuxna pest- eller kolerakyrkogården invid Klevekilen.

avled i difteri. I dag – nästan – bortvaccinerade sjukdomar som mässling eller kikhosta blev ofta dödliga för mindre barn och äldre. Även scharlakansfeber förekom frekvent som dödsorsak.

Sjukvården var en av tidigaste institutionerna som byggdes upp när ett mer modernt samhälle växte fram. Den första tidens läkare fanns i Lysekil. Han svarade för ett område med 8 000 människor och tycks mest ha gjort tillfälliga visitationer i Sotenäs. 1892 anställdes en extra provinsialläkare med placering på Smögen men som också hade mottagning i Gravarne. 1929 blev det en fast läkartjänst på orten.⁶³

1862 fanns en utbildad barnmorska med verksamhet i Sotenäs. Provinsialläkaren beklagade sig ännu fem år senare att gamla gummor vanligen bistod vid förlossningarna, i synnerhet ute på öarna. Vare sig spädbarnsdöd eller avlidna barnaföderskor är ändå inte alltför vanliga noteringar i längderna – i relation till annan dödlighet – och provinsialläkaren meddelade att han inte hade anledning att åtala dessa kloka gummor.⁶⁴ Barnadödligheten fortsatte däremot att vara allmänt hög och så sent som i början av 1900-talet avled nästan var tionde barn i Sverige under sitt första levnadsår. I dag avlider knappt tre av 1000 barn.

I synnerhet fiskare och stenhuggare fick ofta skador i sitt arbete. Den som hade råd kunde beställa mediciner från apoteket i Lysekil eller senare från Håby. 1894 fanns ett medikamentsförråd även i Gravarne. Ett annat alternativ var att gå till en klok gumma. En sådan var *Nordmanskan* som tillverkade en undergörande salva, ”känd i hela skärgården”, och som hjälpte mot alla sår. Troligen försökte man också bota sig själv genom diverse huskurer – som hönsfett mot sprickor i händerna, drev runt knäet om man fått ”vatten i knäet”, hundhår i öronen för den som drabbats av öronsus och självklart snus mot tandvärk.⁶⁵ Ett annat alternativt smörjmedel som hjälpte mot i stort sett alla åkommor var *hamusefede*. Ingredienserna bestod av kokta leverar från den bottenlevande broskfisken havsmus (*Chimara monstrosa*).

1918 drabbades stora delar av världen av spanska sjukan som enbart i Sverige skulle kräva nära 40 000 liv. Till Sotenäs slog pandemin till med full styrka hösten samma år. En av de orter som drabbades hårdast var Hunnebostrand. Under några månader dog 30 personer.⁶⁶ Även Askum

drabbades hårt där sammanlagt sju personer avled under åren 1918-1920.⁶⁷ En svårighet att beräkna omfattningen består av att prästerna inte alltid varit konkreta i sina uppgifter. På Malmön nedtecknade prästen 1918 att elva personer dött i skilda former av influensa och lunginflammationer, vilket skulle kunna ha varit spanska sjukan. Patienterna sändes vanligen till områdets enda sjukstuga på Malmön. Den hade tillkommit tack vare stenindustrins etablering på ön.⁶⁸

Att sjukdomar och epidemier slog till synes slumpartat och meningslöst framstår som en given beståndsdel i vardagen, och torde ha skapat ett fatalistiskt synsätt hos stora delar av befolkningen. Det har påpekats att religionen skall ses som grundläggande för forna tiders människor att tolka sin samtid och strukturera sin vardag.⁶⁹ Att söka tröst och frälsning i religionen förefaller som en utväg, något som också kan förklara intresset för kyrkan men även missionsförsamlingarnas framgångar vid tiden. Döden synes ha varit allestädes närvarande utmed kusterna och inte enbart ute till havs.

I sina minnen resonerar Uhrberg om den gudsförtröstan han förnimmer under en julotta i Smögen när 1900-talet var ungt:

"Inför det stora under som skett [Jesu födelse] knäpptes alla händer; hårda händer, valkiga av slit och tungt arbete, och mjuka händer, beredda att ta vid där åldringen slutat sitt livsverk, in i det sista trogen det hav, som många gånger skänkt honom mer svett och tårar än bröd. Men också en gudstro och en förtröstan som hållit i livets alla skeden."⁷⁰

Schartau och kyrkans makt

Henric Schartau (1757-1825) förblev ända till för någon generation sedan en omistlig del i berättelsen om religionens stränga makt ute i den bohuslänska skärgården. Som ingen annan enskild person har Schartau kopplats samman med kyrkolivet i landskapet under 1800- och 1900-talen. Att *schartauanismen* skulle få en sådan betydelse kan tyckas märkligt eftersom prosten själv aldrig höll en enda predikan norr om Göteborg, eller ens besökte Bohusläns norra delar.⁷¹ Han höll sig mestadels i Lund och Skåne, där han verkade som kontraktsprost.

Efter en religiös kris prästvigdes Schartau i Lund. Hans utgångspunkt var kravet på personlig omvändelse. Han vände sig samtidigt mot kyrkans vid tiden stela ortodoxi, men också mot alla former av sektväsen som kunde börja skönjas via väckelserörelsernas begynnande verksamhet.⁷² Schartau kom att "konservera" en prästänka, det vill säga han gifte sig med änkan i fråga, och övertog försörjningsbördan för henne och hennes minderåriga barn. I gengäld ärvde han företrädarens ämbete som stadskomminister. Den kyrkliga karriären ledde så småningom till en riksdagsplats, men det var genom sina predikningar, sin undervisning och sin religiösa korrespondens som Schartau skulle bli en av landets mest inflytelserika kyrkomän. Ändå var han ännu vid sin död 1825, förutom trogna åhörare i Lund och de kollegor som han varit med om att utbilda, i stort sett okänd för en bredare krets.

Schartau gav själv aldrig ut sina predikningar i tryck. I stället spreds hans idéer via de lärjungar vilka under åren erhållit sin prästutbildning i Lund och anammat Schartaus predikoformer. Flera av dem fick tjänst i Göteborgs stift. Stiftsledningen var emellertid inte alltid tillfreds med Schartaus idéer. De sökte dämpa hans anhängares entusiasm genom att försöka sprida ut de nyvrigda prelaterna i stiftet. Resultatet blev i stället att väckelsen gavs större spridning; den tog ytterligare fart när predikningarna efter hans död kom ut i tryck. Sammanlagt har omkring 1 400 av texterna publicerats. Att rycka några enskilda rader ur denna väldiga produktion ger aldrig en

rättvis bild av Schartaus förkunnelse, men det följande exemplet ger i alla fall besked om hans formuleringskonst:

"Kom då usling, nalkas undergivet men frimodigt nådens dörr: Klappa därpå med hjärtats suckar och bed som tiggaren om en smula av nådens bröd i Jesu namn. Om dörren inte öppnas genast, om den förblir stängd en liten tid, allting är tyst och det tycks som om Herren inte hört ditt klappande och givit akt på din begäran, så ge ändå inte upp. Gå inte därifrån i otålig miströstan, utan vänta i stillhet på att han uppfyller sitt löfte: Den som beder han får, den som söker han finner och för den som klappar öppnas dörren."⁷³

Schartau var trogen sin bibel och hans styrka var ordet. Nära ethundra år efter Schartaus bortgång karaktäriserades hans betydelse av professorn och biskopen i Lund, Gottfrid Billing:

"Varken i Sverige eller i något annat land har framkommit någon predikometod, som är bättre än Schartaus ägnad till att av en medelmåttig begåvning göra vad därav göras kan och till att vara en hälsosam andlig gymnastik för dem, som utrustats med rikare ursprunglighet och som därför ingalunda bli Schartaus imitörer utan alltid komma att gå sina egna vägar."⁷⁴

I en sekulär eftervärld kan hans inflytande tyckas svårbegriplig; i synnerhet då Schartau i sin undervisning saknade de mer känslomässiga inslagen som gjorde så många andra – och senare tiders – väckelsepredikanter framgångsrika. Han vände sig dessutom mer till förståndet än till fantasin, mer till örat än till ögat. Likväl var syftet med varje predikan den eviga frälsningen. Denna kombinerades med ett måttlighetsideal, som avvisade både överkonsumtion och sträng asketism. Saken kan ses av att Schartau spelade violin samtidigt som han var mycket kritisk mot vokalmusikens texter.⁷⁵ Denna stränghet har för många skapat bilden av Schartau som setts som en pietist, och rörelsen som en glädjelös förberedelse inför domedagen.

Varför läran fick ett sådant mottagande bland bohuslänningarna har förklarats med överensstämmelsen mellan det kärva och redliga i Schartaus förkunnelse och motsvarande drag i bohuslänningens kynne. Saken kan vara svår att fastställa i den stund en god portion av detta påstådda "kynne" har uppfattats som just en produkt av schartauanismen. Att ens saken har förts på tal vittnar samtidigt om hur djupt väckelsen uppfattas ha berört landsändans invånare.⁷⁶

Många invånare kring Soten kom att påverkas under 1800-talet samtidigt som frikyrkorörelsens frade stora framgångar. Intresset för andlighet tog sig många uttryck. Kyrkoherden i Kville, J. H. Holmqvist, blev en av rörelsens mer kända förgrundsgestalter. Hans strid med den brännvins säljande lanthandlaren i Fjällbacka blev till en beryktad följetong. I kyrkans of-fentlighet förklarade nämligen prästen att tillverkare och försäljare av brännvin var djävulens hantlangare. Lanthandlaren anmälde Holmqvist, som även kom att anklagas av andra missnöjda församlingsbor som av skilda skäl nekats nattvardsgång. Kyrkoherden red ut stormen. Några år senare stod han åter i hetluften efter att ha vägrat begrava en fransk sjökaptan som drunknat på Väderöfjorden. Sjökaptenen misstänktes vara katolik. Till sist fick fransmannen sin sista vila *utanför* kyrkogården, i sällskap med begravda självmördare.⁷⁷ Holmqvist fortsatte trots kontroverserna att styra sitt pastorat med järnhand fram till sin död 1879.⁷⁸ Som monument över honom står den imponerande kyrkobyggnaden i Kville. När kyrkan stod färdig år 1864 rymde den 1 800 sittplatser. Antalet kan jämföras med att Uppsala domkyrka i samtiden rymmer omkring 2 000 åhörare.

Brännvinsstriden i Kville blir något motsägelsefull eftersom Schartaus efterföljare aktivt kom att motarbeta nykterhetsföreningar, liksom andra folkrörelser vilka använde arbetsfria söndagar till andra aktiviteter än gudstjänst och stilla kontemplation.⁷⁹ Arbetarrörelsen, och i synnerhet fackföreningar, uppfattades som redskap för Antikrist.⁸⁰ Schartuanernas ledande ideologiska organ i Göteborgs stift, *Stiftstidningen*, ställde sig på Tysklands sida under det första världskriget och sympatiserade till råga på allt med Hitler under det andra.⁸¹ Även om långt ifrån alla schartuanska präster närde sådana åsikter förmörkades rörelsen av ställningstagandena. Trots detta behöll den långt fram i tiden sin starka ställning bland många av västra Sveriges präster. Även sentida biskopar, som Bo Giertz och Bertil Gärtner, knöt an till traditionen, inte minst genom motståndet mot kvinnliga präster.⁸² Först år 2018 skulle stiftet få sin första kvinnliga biskop.

Schartuanismen överlevde alltså ända in i den stora sekulariseringsvågen under 1900-talets sista halva. Det var i hög grad prästerskapet som drivit fram väckelsen, men det har menats att prästens centrala roll endast är möjlig i ett agrart bygdesamhälle. När landsbygdens avfolkades, och industrialismen bröt igenom, förmådde väckelsens representanter inte längre hålla eller flytta fram sina positioner.⁸³ Till saken hör dock att väckelsens starkaste fästen inte, mot gängse uppfattning, var i de bohuslänska fiskelägena utan snarare i städer och jordbrukstrakter.⁸⁴ En stor del av forskningsintresset har därför fokuserats på vad som hänt i inlandsområdena.⁸⁵

Missionen frälser bygden

I stora delar av Sverige hade en kraftfull opposition vuxit fram från 1800-talets mitt mot statskyrkans överhets- och myndighetsliknande ställning. I Soten kom den att dessutom att förstärkas av synpunkter på lokala präster med schartuanska tendenser. Med sin upprinnelse på Smögen hade frikyrkan under lång tid en mycket stark ställning i området. I den stund flera förmögna och initiativrika personer från orten ställde sig bakom den reviderade läran fick rörelsen ytterligare draghjälp. Inte sällan gick verksamheterna hand i hand med nykterhetsrörelsens framväxt. I synnerhet lockades delar av fiskarbefolkningen, men även flera stenarbetare, till nykterhetsidealen. Genom schartuanismens uppfattningar ställdes rörelsen i opposition mot statskyrkan. År 1905 bildades ändå en nykterhetsloge i Tängen och i stort sett varje större samhälle hade eller fick snart sådana föreningar.⁸⁶ Även om rörelsen aldrig engagerade en majoritet av befolkningen blev den i kraft av sina företrädares samhällspositioner ytterst tongivande. Att exempelvis restaurangerna på Smögen fick vänta så lång tid – till 1960-talet – innan de gavs fullständiga rättigheter kan ses som ett utslag av rörelsens motstånd till alkoholförtäring.

Startskottet till missionskyrkans segertåg skedde när Hilma Kullgren anlände till Smögen 1866 för att undervisa lots- och fyrbarnen på ön. Hon var anfäktad av de nya idéerna om en oberoende kyrka, byggd på lokala församlingar. Efter några år reagerade prästen i Gravarne och satte stopp för undervisningen. Resultatet blev att skolan i protest flyttades till hemmen. Allt fler intresserade anslöt sig. 1879 bildades Bohusläns första fria missionsförsamling på Smögen. Under viss dramatik hämtades virke till ett missionshus från Bornö i Gullmarn och året därpå stod en egen kyrka färdig. Kort därefter kom dock en ny och mer högkyrkligt sinnad lärarinna till orten. Hon förbjöd barnen att delta i missionsförsamlingens undervisning, något som fick till följd att missionsfolket drev egen skola under 15 år. 1906 revs den första missionskyrkan och en ny byggdes. Än i samtiden är församlingen verksam, medan de flesta missionshus på andra orter lagts ned, rivits eller fått nya funktioner. Sekulariseringen har inte bara drabbat den före detta svenska statskyrkan utan även missionsrörelsen.

Med Smögen som bas och stöd etablerades en rad utposter i närområdet. Nära Pinan i Hasselösund uppförde ortens Blåbandsförening ett hus 1911. Det rymde 60 personer och kom även att användas av församlingen i Smögen, under namnet Hasselösunds missionshus. Redan 1938 hade intresset för frälsning minskat och huset såldes till Hasselösunds municipalsamhälle. Under 1980-talet revs byggnaden.

Missionsrörelsen på Smögen tog också initiativ till att bilda församlingar på fastlandet. Entreprenören C. James Andersson var en av de ledande inom rörelsen på Smögen. Eftersom han var född på Fisketången drev han frågan om ett missionshus på födelseorten. 1890 bildades här en utpost, ett eget hus införskaffades men redan 1911 förefaller verksamheten varit mer eller mindre avvecklad. I stället gick de få kvarvarande ihop med församlingen i Gravarne och bildade Kungshamns missionsförsamling. I Gravarne hade det först hållits mötena nere vid bryggan i en magasinsbyggnad men från 1906 skedde dessa i ett eget hus. Vid samgåendet bestod församlingen av ett 30-tal medlemmar. 1955 uppfördes ett nytt missionshus vid hörnet Sandbogen och Tonfiskgatan. Efter en tid avvecklades verksamheten och huset är i dag sålt.

Tre bröder från Väjern var medgrundare till Smögens missionsförsamling 1879 och bildade en krets på den egna hemorten. 1901 omfattade den 16 medlemmar och en församling kunde bildas. Några år senare köptes en fiskestuga som rymde ett 50-tal personer. Under 1920-talet splittrades skaran då flertalet medlemmar gick in i pingstkyrkan. Endast fem personer blev kvar och missionsförsamlingen blev åter en krets till Smögen. Huset, som låg till vänster utmed vägen mot Hunnebostrand, är numera rivet. Förhistorien kring missionshuset i Hovenäset är något dunkel men troligen etablerades verksamheten under 1880-talet och på initiativ av församlingen i Smögen. Byggnaden var imponerande med en iögonfallande tornbyggnad. Församlingen lades så småningom ned. Missionshuset såldes och är i dag ombyggt sommarhus.

Stenbrytningen kring bergen i Håle blev omfattande. På initiativ från lokala stenarbetare uppfördes en folketshusbyggnad. Efter en tid beslöt föreningen att bygga ett nytt hus varvid det gamla huset såldes till områdets spirande missionsrörelse. Byggnaden förvandlades till Håle missionshus. Inredningen blev inte direkt kyrklig, de plyschklädda bänkarna hade hämtats från en nedlagd biograf. Verksamheten blev aldrig omfattande och 1965 lades församlingen ned. I dag är huset med sitt exceptionella utseende konstnärstateljé och sommarbostad.

I slutet av 1800-talet anordnades möten på Malmön med ditresande predikanter och 1892 kunde tio personer bilda Malmöns församling. 1901 byggde den lokala Blåbandsföreningen ett hus sydost om den nuvarande kyrkan, som också kom att nyttjas av missionsförsamlingen. Under 1970-talet lades verksamheten ned, under några år därefter var huset hemvist för scouter. Det såldes år 1985 och är numera sommarbostad. Även vid stenbrottens Hunnebostrand fanns ett frälsningsintresse. Predikanter från Smögen verkade tidigt på orten, och höll under de första åren sammankomsterna i hemmen. 1895 bildades en församling. Efter en insamling byggdes en församlingslokal. När baptister bjöds in för att gästpredika på orten verkar deras lära ha lockat medlemmarna mer, varför verksamheten överläts till baptistkyrkan. Huset gavs namnet Betel, det hebreiska namnet för "Guds hus", ett vanligt förekommande namn på missionshus i Sverige. Både hus och församling finns kvar.⁸⁷

Inte sällan verkade församlingarna i symbios med nykterhetsrörelsen och bidrog därmed till samhällsbyggandet. Över tid gällde detta mest för Smögen, medan de skilda utposterna tynade bort när initiativtagarna ersattes av nya generationer men också på grund av att vissa orter avfolkades.

Bygdeisoleringen bryts

Det har pekats på att bygdeisoleringen bröts först vid sekelskiftet 1900. Som skall ses i det senare var det dock en moderniseringsprocess som tog lång tid, och som pågick under hela sista halvan av 1800-talet och en bra bit in på 1900-talet – för att sedan aldrig riktigt avstanna? 1862 års kommunallagar och förordningar hade stor omedelbar betydelse i den nya tid som trädde in. Askum, Kungshamn (med Smögen) och Tossene bildade samma år egna landskommuner. Lokala företrädare fick större inflytande om än röstetalen fortfarande beräknades på vad man betalade i skatt, så kallad *fyrk*, och att kvinnor förblev utestängda. Den hvitfeldtska stipendieinrättningens fortsatta starka ställning i området kan ses av att arrendatorn, eller snarare godsägaren, Axel Nycander, blev den förste ordföranden i Tossenes kommunalnämnd.⁸⁸

Den sammanställning som Tossenes mångårige ordförande Birger Emanuelsson utfört – han var kommunfullmäktiges ordförande från 1941 till 1973 – ger en unik inblick i en liten fattig svensk landsortskommuns utveckling. Emanuelsson baserade sin skrift på kommunala protokoll, vilket förefaller som ett sisyfosarbete. Hörmander utförde en egen nedbantad version. Skrifterna är en påminnelse om de ständiga förändringar och anpassningar som präglat människorna vid Soten. Den visar också på det inflytande stenhuggarnas företrädare skaffade sig. Genom sina majoriteter men också organisationsförmåga kom arbetarrörelsen efter rösträttsreformerna att dominera det politiska livet. 1926 fick arbetarepartiet 18 av de 29 mandaten – drygt 60 procent – i kommunfullmäktige.⁸⁹ Lite rörande är tidens självmedvetna framtidstro, trots det spirande hotet från Tyskland och den framväxande inhemska nazismen. Styrelsen för arbetarkommunen i Ulebergshamn slog 1933 fast att det var viktigt att så många som möjligt läste *Socialdemokraten* – särskilt som den ”nu också var regeringsorgan”. Den politiska makten i riket var säkrad men det tycks inte alltid ha varit så enkelt att få prenumeranter. Medlemmarna hade ständigt ont om pengar.⁹⁰

Som framgått i andra sammanhang i denna skrift blev 1930-talets arbetslöshet en omskakande upplevelse. I mars 1933 var 742 av stenarbetarna i Tossene socken arbetslösa, 52 var sysselsatta i kommunalt arbete och 150 högg gatsten för statens räkning.⁹¹ De kommunala representanterna sökte med ljus och lykta att mildra effekterna. De lyckades i någon mån förmå staten att gripa in och arbetarrörelsen behöll sin ledande ställning. Vid valet 1958 tog partiet 16 av de 25 platserna i Tossenes kommunfullmäktige.⁹² Vid valet 2018 fick socialdemokraterna åtta av de 31 mandaten i Sotenäs kommunfullmäktige. Även det politiska landskapet förändrar sig.

Till omvärlden via land

Havet förblev under årtusenden förbindelselänken till omvärlden, medan områdets vägar mest förblev mer eller mindre farbara stigar där de snirklade sig fram: förbi bergsknallar, invid bergsryggar och alltid vid sidan om böndernas åkerlappar. Den som i nutid färdas med bil i området ägnar nog ingen större tankemöda åt de höjder och berg som de asfaltsbelagda vägarna nonchalant skär rakt igenom. Bohusläns backar var länge omtalade hinder och tvingade inte sällan resenärerna att ta långa omvägar. En av de mest omtalade beskrivningarna över vägstandarden är från 1500-talets slut. Under en visitationsresa red biskop Jens Nilsson från Tossene prästgård, på ringlande rid- och hålvägar. Han, eller sannolikt hans medföljande sekreterare Oluf Børgesson, antecknade:

"Saa droge wi therfra i vester 4 pilskud offuer en myr kallis Langekier; der var en slem vey der falt bispens hest i, och bispen vaar ner aff, dog kom hesten op igien, saa at bispen bleff, Gud vere loff, intet at skade, saa droge wi offuer en beck i norduest [mot Rörby]."⁹³

Det skulle dröja århundraden innan landvägarna kunde konkurrera med sjötransporterna. Den bohusfödde professorn i grekiska, Carl Georg Brunius (1792-1869) genomförde under 1830-talet en resa i sitt forna barndomslandskap. Hans beskrivning av vägnätet på sin färd genom Sotenäs och över till Stångenäset ger en uppfattning om vilka prövningar som väntade den resande. I sin skildring av färden ned från Kville till Armforsreröd antecknade han:

"Häriifrån till Askums kyrka måste man färdas uppför en ofantlig backe, som slingrar sig öfver kullriga bergsbranter genom en smal och hög bergsklyfta [...] Månget klippstycke har nedstörtat öfver den närbelägna vägen och månget sådant hotar att nedrasa öfver de förbifarande. Några buskartade träd framskjuta ur bergsremnorna. Hemskheten ökades af nattens annalkande och den djupa bergsdalen, hvari vi befunno oss, höljdes i mörker; men i anseende till passande åkdon och varsam körning hade vi lyckan att utan äfventyr framkomma på den smala, obekanta vägen till Omborsreröd."⁹⁴

Det närmast obefintliga vägnätet skulle i praktiken bestå ända fram till 1900-talets början. En karta upprättad 1884 och 1885 visar med all tydlighet bristen på landförbindelser.⁹⁵ De vägar som illustrerades kunde möjligen rymma en häst och en kärra. De fanns i huvudsak som förenande länkar mellan de båda kyrkorna och bysamlingar vid häradets jordbruksområden. En del inritade sträckor på kartan förefaller inte ens ha haft förbindelse till andra vägnät. Från Hunnebostrand och Bovallstrand fanns det däremot möjlighet att på småvägar ta sig till såväl Tossenes som Askums kyrkor och vidare upp till Svenneby kyrka. Det fanns ännu ingen vägsträcka på södra sidan utmed Tosteröds vatten, vilket gjorde att den som via land sökte sig till inlandet fick ta vägen förbi Bottna kyrka.

Det gick att ta sig fram till dagens Väjern – och vidare söderöver – via stigar vilka i sin tur anslöt i till en äldre väg som löpte från Håle och Örn, och vidare upp till Askums kyrkby. Hovenäset var isolerat, sett från landssidan. Den som kom gåendes mot sundet fick ropa till sig en sjötransport. Inte heller fanns någon väg

En ringlande stenig hålväg kan åtminstone ge oss en uppfattning om hur vägarna – eller snarare stigarna – såg ut under biskopens visitationsresa.

som rundade Åbyfjordens innersta del. De resande som ville till Stångenäset fick ta båt från Röd, över fjorden till Vrångbäck på andra sidan. Den tidigare nämnde Brunius meddelade att hästar och åkdon fick lämnas kvar och att sällskapet blev rodda över fjorden, medan den lätta båten ”stundom öfverspolades af de skummande vågorna”.⁹⁶

Under sin resa övernattade samme Brunius vid gästgiverierna vilka tycks ha varit av varierande standard. I Armborseröd, nära avtagsvägen till Örn och Malmön, räknat från dagens väg mellan Hovenäset och Askum, fick han och sällskapet inkvarteras i en ”mycket låg och trång stuga”. Det gick inte att gå upprätt utan försiktighet i rummet som hade två väggfasta sängar och en glugg till fönster. Brunius skrev:

”Vi hade knappast hunnit att vid ett matt lampsken fästa våra blickar på den åldrige världens bleka kinder, yfviga skägg och nakna ben, förrän en golflucka öppnades och en nödvändighetssak beledsagad med en gäll stämman uppsattes. Vi började nu att närmare se oss omkring och funno på de låga väggarna en mängd uppklistrade träsnitt med bibliska framställningar. Vi voro således icke bergtagne. Bondkärornas hälsosamma skakning, den friska luftens välgörande inflytande och den tarfliga spisens måttliga njutning gånge oss i detta grottliska herberge en behaglig hvila. Vid dagens inbrytande blefvo tvenne urgaml, olika kaffekoppar framsatte”.⁹⁷

Först 1910 stod äntligen landsvägen från Gravarne till Hunnebostrand färdig.⁹⁸ 1917 inleddes AK-arbeten för att bygga en landsväg mellan järnvägsstationen i Dingle och Hunnebostrand. Omkring 125 arbetslösa stenhuggare engagerades. Den nya vägen öppnade också, som tidigare nämnts, upp för allt fler av de badgäster som sökte sig till Bovallstrand. När den stod färdig etablerades här sommaren 1921 den första svenska reguljära busslinjen. Ungefär samtidigt hade vägen ned till Gravarne breddats och bussen kunde ta sig ända ned till näsets sydligaste delar.⁹⁹

De förfallna husen i Bovallstrand år 1888 speglar tidigare generationers bostadsstandard.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

I kungshamnssområdet var det fortfarande trångt i gyttret mellan gränder, hus och berg men 1916 hade Gravarne och Fisketången förenats med en riktig väg.¹⁰⁰ Som nödarbete för arbetslösa stenhuggare byggdes sex år senare vägen mellan Fisketången och Hovenäset. Båttransporten över sundet blev överflödigt genom tillkomsten den mäktiga granitbron vid Klevekilens inlopp, ett annat AK-arbete. Från havssidan döljs brons skönhet numera genom en anskrämlig gångbro.¹⁰¹

Människorna i det från landsidan så isolerade Hovenäset hade länge försökt få till en vägförbindelse med orterna längre norrut. Bönderna i socknen förblev dock tveksamma till att bekosta byggandet av en väg. När ett förslag lades fram att även flera backar, vid den anslutande vägen Tossene-Örn, skulle jämnas ut blev de mer intresserade. Vid vissa av branterna tvingades nämligen deras drängar att lasta av halva hästlasset för att komma vidare. Men det var först när arbetslösheten steg under det första världskriget som vägbygget kunde bli verklighet. Det skedde, återigen, via AK-arbeten.¹⁰² En stor del av utbyggnaden av infrastrukturen i Sotenäs faller tillbaka på stenindustrins kriser. 1910- till 1930-talen blev landkommunikationernas decennier i området.

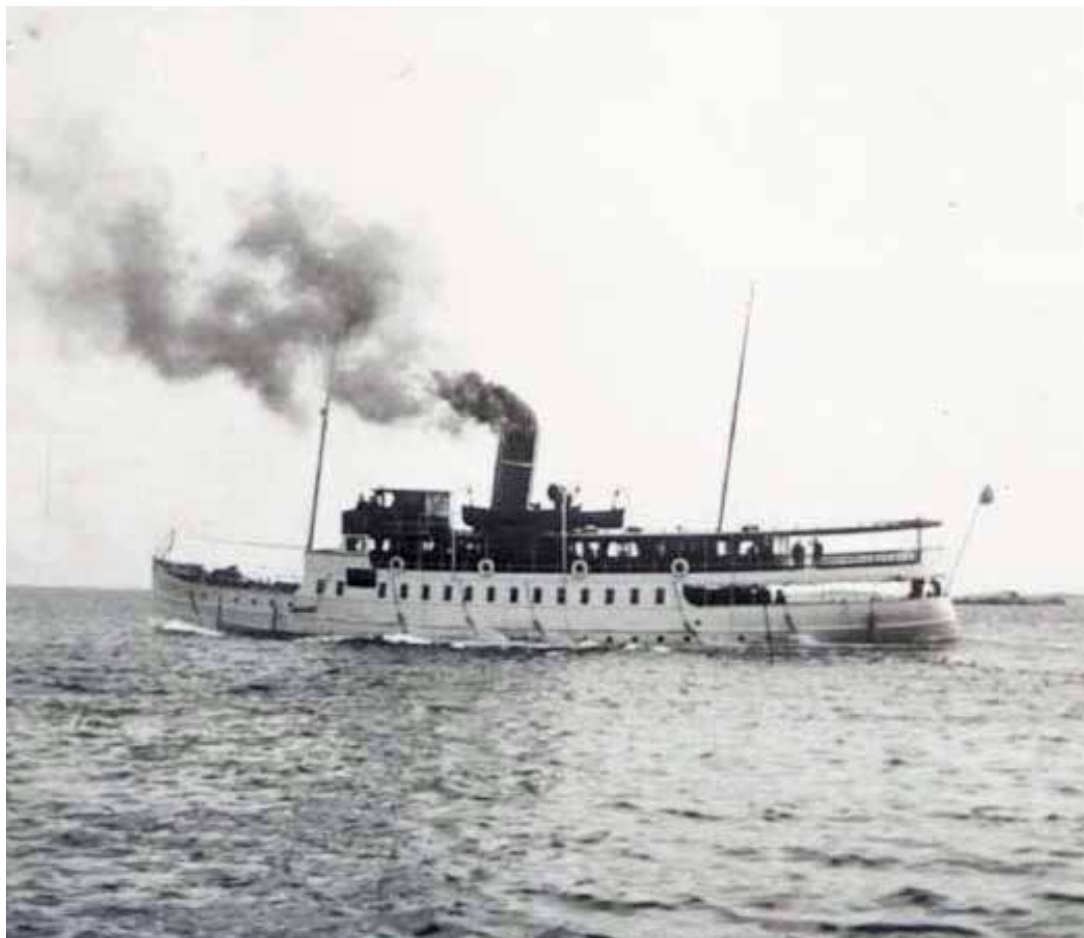
Att vägutbyggnaden dröjde så pass länge berodde naturligtvis på att havet alltid stått för förbindelserna. I ett samhälle där alla hade båt, eller kände någon båtägare, var det inget stort problem att förflytta sig. Av tradition fanns det en båtförbindelse mellan Sandbogen och Hasselösund och därmed vidare till Smögen. Namnet på platsen, *Roparebacken*, antyder att resenären fick ropa till sig någon benägen sjöfarare.¹⁰³ Först när bergen började bearbetas en bit in från hamnlägena ökade transportbehovet men vägtrafiken erbjöd också andra konkurrensfördelar. Det gick att ta sig fram även när det stormade vilket i sin tur öppnade upp för ökad fjärrhandel med färsk fisk.¹⁰⁴

Ångbåtarnas och järnvägarnas tidevarv

Även sjötrafiken förändrades. 1823 vållade hjulångaren *Braut Anund* sensation när den erbjöd lustresor mellan Göteborg och den södra skärgården. Nära tre decennier senare öppnades en kortlivad linje förbi Soten, mellan Strömstad och Göteborg. Bättre gick det för den linje som några år senare etablerades mellan Uddevalla och Göteborg. En annan linje, mellan Varberg och Fredriksstad i Norge, kom att trafikeras av *Necken*, som även lade till i Smögen.¹⁰⁵

Under 1850-talet tog sig två hjulångare fram utmed bohuskusten. På sin färd stannade de till vid Fisketången, troligen betraktades inloppet till Gravarne med alla skär som för besvärligt. Det fanns under lång tid inga lämpliga bryggor att lägga till vid utan båten fick bordas ute i Tångenrännan; det kan tänkas att ombordstigning och avlastning var svåra tillställningar när vindar och vågor härskade. Först en bra bit in på 1900-talet byggdes den brygga som fick namnet Ångbåtsbryggan.

Från 1874 trafikerade även en propellerångare leden. 1885 började ångaren *Lysekil* gå i kusttrafik från Göteborg för att stanna till på Malmön, Åby, Örn och Smögen med Gravarne som slutdestination. *Lysekil* följdes av en rad andra ångare som trafikerade kusterna. Denna mer tidtabellsbundna sjötrafik innebar en väsentlig förändring av vardagslivet i kustsamhällena. Post, gods, passagerare och tidningar med nyheter kunde snabbt nå varenda ort. Hur omfattande kommunikationerna blev var kan ses av att det fram till 1953 fanns två dagliga turer på den sex timmar långa sträckan Göteborg-Gravarne. Samtidigt, under samma decennium, började den kustnära passagerartrafiken att gå mot vägs ände. Den ökande bilismen naggade kundunderlaget medan lastbilar övertog godstransporterna. De skeppare och rederier som vägrade ge sig i den strukturella konkurrensen fick gå över till att frakta räkätande turister. Båtarna förvandlades till nostalgiska kulisser med helt andra funktioner än de ursprungliga.¹⁰⁶ Åtskilliga försök har gjorts under åren att spela på nostalgin och relansera det kustnära passagerartrafiken, inte minst med

S/S Bohuslän under jungfruresan pingsten 1915. Fram till 1953 trafikerade hon linjen Göteborg – Smögen/Gravarne.

BILD: DAN SAMUELSSON/BOHUSLÄNS MUSEUM.

hjälp av mat, dryck och dragspelsmusik. Det verkar dock vara en svår uppgift; senast bekräftad sommaren 2018 när det göteborgsbaserade rederiet Kulturbåtarna AB gick i konkurs. Rederiets *Nya Skärgården* hade trafikerat sträckan Göteborg- Strömstad.

I skiftet kom andra sjötransporter att bygga på bilismens villkor. På Malmön etablerades en bilfärja 1953. Fram till dess fick invånare och besökare ta sig till fastlandet med privata båtar, såvida de inte hängde med postbåten. Färjan mellan Gravarne till Hasselösund, tidigare nämnd, började gå fem år senare. Det fanns även en omfattande verksamhet av taxibåtar liksom andra mindre båtar vilka kunde beställas för persontransporter i skärgården. En sådan företeelse är *Zita*-båtarna, vilka började sin verksamhet redan 1927.¹⁰⁷ I stort är denna omfattande personbundna sjötrafik ett bortglömt kapitel i kusternas historia. Den var som mest intensiv under fem eller sex årtionden men kom att spela en avgörande roll att knyta samman området mer sjönära orter.

Uddevalla fick genom tillkomsten av järnvägen till Herrljunga 1867 spårbunden förbindelse med omvärlden. Linjen gav tillgång till Västra stambanan. Det var fortfarande en lång seglats till

1903 fick befolkningen vid Soten på allvar kontakt med landet innanför. Dingle blev av- och påstigningsplats.

BILD: BOHUSLÄNS MUSEUM.

Uddevalla för de nordbohuslänska fiskare eller uppköpare som ville sälja sina fångster vidare, men det blev ändå möjligt att förse inlandsorterna med mer eller mindre färsk fisk. Det dröjde fram till 1903 innan spåren till Strömstad, den ”bohuslänska längdbanan”, stod klar. Sex år senare gick det utan omvägar att nå Göteborg direkt via Uddevalla. För fiskerinäringens del blev de nya kommunikationerna än mer betydelsefulla. Åtskilligt snabbare än tidigare kunde havets produkter nå konsumenterna i inlandet.

Att bygga en järnväg till Sotens vatten hade diskuterats på kommunalstämmor i Tossene kommun. En idé lanserades för att undersöka om det var möjligt att dra en järnväg från Gravarne till den tidigare nämnda längdbanan. 1907 föreslogs att en järnväg, via Hunnebostrand och Bovallstrand, anslöts till järnvägsstationen i Dingle. Kommunen förband sig att teckna aktier för 25 000 kr för en sådan lösning. Tiderna ville dock att planen aldrig skulle realiseras. 1913 öppnades däremot sidospåret mellan Munkedal och Lysekil. När vägnätet undan för undan förbättrades, och Sotens kuster fått bussförbindelser med både Dingle och Hallinden, försvann frågan från önskelistan.¹⁰⁸ Kusterna hade redan gjorts tillgängliga på ett helt annat sätt än tidigare och behovet av egen järnvägsförbindelse upplevdes inte längre som lika vitalt.¹⁰⁹ Soten var inte längre enbart vänt mot havet utan hade äntligen, kanske 12 000 år efter att de första besökarna kom paddlandes mellan isflaken, blivit en del av landet.

NOTER KAPITEL XX

- ¹ MacLains, dansband bildat 1967, med rötter på Sotenäset och känt för sina dialektala låtar.
- ² Hasslöf 1949, s 475.
- ³ Postorterna är Smögen, Kungshamn, Väjern, Hunnebostrand, Bovallstrand, Bohus-malmön (med gement m i ”malmön”) samt Dingle för kommunens nordöstra hörn.
- ⁴ <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/kommuner-i-siffror/#?region1=1427&region2=,> 2019-07-10.
- ⁵ Flera skolor har lagts ned under årens lopp i Sotenäs kommun. Senast i Todderöd år 2000 och året dessförinnan i Tossene.
- ⁶ 2018-03-20 <https://alfresco.vgregion.se/alfresco/service/vgr/storage/node/content/workspace/SpacesStore/df193a68-5c4e-46ef-81f8-209a2128c505/Befolkningsprognos%202017-2035.pdf?a=false&guest=true>. Befolkningsprognosen för övriga norra Bohusläns kommuner år 2030: Strömstad 15 600, Tanum 13 600, Lysekil 14 700 och Munkedal 10 800 invånare.
- ⁷ Sveriges officiella statistik, ”Folkräkningen den 31 december 1930...”, Stockholm 1935, s 67.
- ⁸ SCB, Statistiknyhet från SCB 2012-10-02.
- ⁹ Hamburgsund ligger i huvudsak utanför denna studie. För delar av ortens historia, se bland annat Kville 1985.
- ¹⁰ Lars Helgen, ”Fiskelägen och kustsamhällen”, i *Bohuslän i våra hjärtan: ett porträtt av Göteborg och Bohuslän*, Göteborg 1980, s 70.
- ¹¹ Holmberg 1867:I, s 232.
- ¹² Knapp 2006, s 185.
- ¹³ Knapp 2006 s 191.
- ¹⁴ Holmberg 1963, s 169.
- ¹⁵ Dalén 1941, s 99.
- ¹⁶ Dalén 1941, s 99.
- ¹⁷ Dalén 1941, s 97f. Saken kan även ses av Slamans och andra skeppares verksamhet i Ulebergshamn.
- ¹⁸ Dalén 1941, s 104.
- ¹⁹ Dalén 1941, s 107.
- ²⁰ Dalén 1941, s 119.
- ²¹ Dalén 1941, s 119; Nilsson 1827, s 68.
- ²² AD Tossene A1:3 (1719-1720), s 245ff.
- ²³ Dalén 1941, s 160f.
- ²⁴ Dalén 1941, s 120.
- ²⁵ Dalén 1941, s 181ff.
- ²⁶ Dalén 1941, s 160f.
- ²⁷ Dalén 1941, s 215.
- ²⁸ Se även O.A. Johnsen, ”Bidrag till Oplysning om Befolkningsforholdene og Almuens økonomiske Stilling i Bohuslen før Afstaaelsen (1528-1658)”, i *Norsk Historisk Tidsskrift*, bd 3, 1905, s 193.
- ²⁹ Hansson 1980, s 178.
- ³⁰ Kungshamn 1996, s 203.
- ³¹ Bohusläns samhälls- och näringsliv 1981, s 13.
- ³² Kungshamn 1996, s 203.
- ³³ Quirin 2008, s 39.
- ³⁴ Rolf Danielsson & Lars-Erik Hammar, *Kulturbeskrivning Sotenäs kommun*, Landsantikvariekontoret Uddevalla, Uddevalla 1975, s 63ff.
- ³⁵ Handel och hantverk 2016.
- ³⁶ Handel och hantverk 2016, s 20. Se även Hörmander: Ulebergshamn, s 28.
- ³⁷ Handel och hantverk 2016, s 90f.
- ³⁸ En aln är ca 0,6 m.
- ³⁹ Danielsson & Hammar 1975, s 78ff.
- ⁴⁰ Municipalsamhällen var från 1800-talet fram till 1971 administrativa enheter för vissa tätbebyggda områden, som exempelvis stationssamhällen eller fiskelägen.
- ⁴¹ Olof Hasslöf, *Lokaltradition och centraldirigering i kustbebyggelse*, Göteborg 1977, s 62.
- ⁴² Danielsson & Hammar 1975, s 84ff.
- ⁴³ Danielsson & Hammar 1975, s 90ff.
- ⁴⁴ Å.G. Forsström, ”Kort historik om Smögen” i *Vikarvet årsbok 1990-1991*, s 152.
- ⁴⁵ Danielsson & Hammar 1975, s 103.
- ⁴⁶ Forsström 1990-1991, s 152; Hasslöf 1949, s 586f.
- ⁴⁷ Se Helene Carlsson, *Bohuslänska gårdar som form och funktion – en fördjupad analys*, Uddevalla 2007; <http://www.bohuslansmuseum.se/samlingar-och-historia/bohuslansk-byggnadstradition/>.
- ⁴⁸ Abrahamsson 2016, s 106.
- ⁴⁹ Krantz 1960. Det kan undras vad Claes Krantz hade tyckt om det nya parkeringshuset på Kleven?
- ⁵⁰ Danielsson & Hammar 1975, s 102ff.
- ⁵¹ Danielsson & Hammar 1975, s 68ff.
- ⁵² Dalén 1941, s 108.
- ⁵³ Danielsson & Hammar 1975, s 73 ff; www.sotenas.se, ”fakta & historik” för respektive ort; nutida lokala befolkningsciffror är hämtade ur dessa uppgifter samt Scb:s databaser.
- ⁵⁴ Danielsson & Hammar 1975, s 94ff.
- ⁵⁵ Torbjörn Nilsson, ”I dag blir vi nio miljoner svenskar”, i *Dagens Nyheter*, 2004-08-12.
- ⁵⁶ Hans Dahlberg, *Vårt 1800-tal: hundra omvälvande år*, Stockholm 2003, s 213ff.
- ⁵⁷ Provinsialläkaren Otto Loenboms rapport 1867, RA/420177.03, Medicinhistoriska databasen.
- ⁵⁸ Lönnroth 1963, s 136.
- ⁵⁹ Lohnbom 1867.
- ⁶⁰ Berndt Tällrud, ”Pesten i Sverige 1710–13 påminde om digerdöden”, i *Läkartidningen*, nr 3, 2010-03-30.
- ⁶¹ Hansson 2013, s 11.
- ⁶² AD, Askum CI: 1860-1897, s 15ff, 23f, 54-69.
- ⁶³ Kungshamn 1996, s 289.
- ⁶⁴ Loenboms rapport 1867.
- ⁶⁵ Kungshamn 1996, s 202.
- ⁶⁶ AD, Hunnebostrand F:1 (1909-1926), Död- och begravningsbok, s 33ff.

- ⁶⁷ AD, Askum F:1 (1897-1922), Död- och begravningsbok, s 123ff.
- ⁶⁸ Kungshamn 1996, s 290.
- ⁶⁹ Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen: övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800*, Göteborg 1994, s 163-177.
- ⁷⁰ Uhrberg 1960, s 75.
- ⁷¹ Predikögästspelen i Göteborg skedde år 1810 och 1812.
- ⁷² Holmberg 1963, s 356f.
- ⁷³ Henric Schartau, *Tretton predikningar: språkligt bearbetade för nutida läsare*, Göteborg 1999, s 93f.
- ⁷⁴ Gottfrid Billing, "Minne af prosten Henrik Schartau" i Svenska akademis handlingar, ifrån år 1886, D. 25, Stockholm 1911-1913, s 341. Billing förkortar i sin kommentar Schartaus namn till S.
- ⁷⁵ Henric Schartau, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6365>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Anders Jarlert), hämtad 2017-05-13.
- ⁷⁶ Holmberg 1963, s 356f.
- ⁷⁷ Rune Johnsson, *Minnen från Fjällbacka skärgård*, Sävedalen 2006, s 13.
- ⁷⁸ Holmberg 1963, s 361; Johan Henrik Holmqvist, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13762>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Gunnar Wallin), hämtad 2017-11-06.
- ⁷⁹ Hörmander 1980, s 94.
- ⁸⁰ Hörmander 1980, s 155ff.
- ⁸¹ Hörmander 1980, s 243f, 259f.
- ⁸² Bert Mårald, recension av "Eskil Franck: Giv mig, min son, ditt hjärta", i *RIG – kulturhistorisk tidskrift*, vol 97, nr 2, 2014, s 123f. Gärtner var biskop i Göteborgs stift till 1991.
- ⁸³ Holmberg 1963, s 364.
- ⁸⁴ Holmberg 1963, s 363.
- ⁸⁵ Christer Winberg, "Det mörka Mark': inomkyrklig-väckelse och arbetarrörelse i ett västsvenskt textilarbetsdistrikt", i Anders Jarlerts (red) *Väckelsen och vardagslivet*, Göteborg 1995; Anders Jarlert, *Läsarfolket - från gammalläseri till nyortodoxi: förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet*, Göteborg 1997.
- ⁸⁶ Kungshamn 1996, s 205.
- ⁸⁷ Stig Florén, *Missionshus i Sotenäs kommun*, Uddeval-
la 2003 (ej pag). Uppgifterna i delkapitlet är hämtade från denna redogörelse.
- ⁸⁸ Oskar Hörmander, *Hundra år med Tossene kommun*, stencil, u.å, s 3f, kompilerat från Birger Emanuelsson, *100 år med Kommunalstämma och Kommunfullmäktige i Tossene kommun* (stencil 1973). (I de följande noterna refererad till "Hörmander: Tossene".)
- ⁸⁹ Oskar Hörmander, *Arbetarrörelsen erövrar makten i Sotenäs*, stencil u.å, s 19. (. (I de följande noterna refererad till "Hörmander: Arbetarrörelsen".)
- ⁹⁰ Hörmander: Arbetarrörelsen, s18f.
- ⁹¹ Hörmander: Arbetarrörelsen, s 19.
- ⁹² Hörmander: Arbetarrörelsen, s 25.
- ⁹³ Nilsson 1981 (1885), s 228.
- ⁹⁴ Carl Georg Brunius, *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*, Lund 1839, s 103ff.
- ⁹⁵ *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Göteborg 1886, ibladad karta.
- ⁹⁶ Brunius 1839, s 111.
- ⁹⁷ Brunius 1839, s 105.
- ⁹⁸ Kungshamn 1996, s 179.
- ⁹⁹ Kungshamn 1996, s 353.
- ¹⁰⁰ Kungshamn 1996, s 204.
- ¹⁰¹ Kungshamn 1996, s 353.
- ¹⁰² Olof Wennermark, <http://hovenaset.info>, bearbetning av Göteborgs Museums Historiska avdelnings arkiv 2966.
- ¹⁰³ Falck-Kjällquist, 2009, s 110.
- ¹⁰⁴ Se även <http://www.lansstyrelsen.se/vastragotaland/SiteCollectionDocuments/Sv/samhallsplaneringoch-kulturmiljo/byggnadsvard/kustbebyggelse/Sotenäs.pdf>, 2017-03-15.
- ¹⁰⁵ Håkan Tollesson, *Skärgårdsbåtar i väster: passagerartrafik i kustband och insjöar*, Borås 2014, s 5ff.
- ¹⁰⁶ Kungshamn 1996, s 203, 356f.
- ¹⁰⁷ Tollesson 2014, s 116.
- ¹⁰⁸ Hörmander: Tossene, s 8ff.
- ¹⁰⁹ Tidens tand har också påverkat den kommunikationsgren som i hög grad ersatte sjötrafiken. Den tämligen igenvuxna men idylliska järnvägen mellan Munkedal och Lysekil verkar mest sova en törnrosasömn; senast 2015 gjordes försök att köra sommarturister. Året därpå upphörde även godstransporterna – men rälslinjen ligger kvar som minne över en epok.

*Eftermiddag i maj månad vid Haby bukt. Utanför
vilar ett för dagen lugnt Soten som under årtusen-
dena sett sjöfarare komma och försvinna.*

Sotens besökare och betraktare

*”Wenn jemand eine Reise tut,
So kann er was erzählen.”*

Under sin visitationsresa i stiftet besökte den norske biskopen Jens Nilssøn (1539-1600) norra Bohusläns kuster våren 1594.¹ Biskopens lakoniska anteckningar är den första egentliga beskrivningen vi har av kusterna vid Soten; tidigare hade det mest handlat om korta omnämnanden i den norröna sagolitteraturen, eller juridiska diplom, som kan ses i den norska källserien *Diplomatarium Norvegicum*.² De äldsta källorna har ofta karaktär av register, som exempelvis biskop Eysteins (ca 1337-1407) jordebok från sekelskiftet 1400. I huvudsak förtecknades ägo-förhållanden inom den norska kyrkan.³

Nilssøns nedteckningar två århundraden senare ger inte mängder av information. Genom biskopens faiblesse för måttenheten pilskott får vi åtminstone veta mer om orter och fiskelägen, och var de låg i förhållande till varandra.⁴ Även den norske prästmannen Peder Claussøn Friis (1545-1614) har bidragit med tidiga upplysningar. Friis producerade en rad handskrifter i alla handa historietopografiska ämnen – inga trycktes under hans livstid – men det är genom honom eftervärlden exempelvis fått besked om bohuslänningarnas fiske ute på Skagerrak.

Det fortsatta intresset för norra Bohuslän, och därmed Soten, förefaller länge ha varit tämligen marginellt. Förutom mer eller mindre otillförlitliga seglingsbeskrivningar, i synnerhet av holländska sjöfarare, var det först efter att landskapet blivit svenskt som det blev av större vikt att beskriva och kartlägga provinsen. Först ut var lantmätaren Kettil Classon Felterus (okänt födelseår – död troligen år 1690). Redan 1658 gjorde han en första karta som några år senare följdes av en för-bättrad sådan. 1684 kom en sammanfattande karta över Västergötland, Dalsland, Halland och Bohuslän. Som lantmätare reste Felterus omkring i landskapet men det är i de vackra kartbilder-na och inte i ord vi kan följa hans besök och uppfatta dåtidens sjölandskap.

Även lantmätaren Petter Gedda (1661-1697) följde i Felterus spår men ägnade sig åt sjösidan. Förutom kartor förde Gedda noggranna noteringar över de kustvatten och leder han lodade och undersökte. Först ett drygt sekel senare skulle dessa mätningar följas upp av den blivande profes-sorn och chefen för sjömätningsskåren, Nathanael Gerhard Schultén (1750-1825). Denne kom att detaljerat kartlägga stora delar av norra Bohusläns skärgårdar men av okända skäl dröjde det många år innan hans kartor nådde trycket. I dag tjänar hans avbildningar även som underlag för att se hur bebyggelsen i kustnära områden tedde sig under 1800-talets början. Efter Schulténs tid professionaliserades kartläggningsarbetet och under 1800-talets sista halva fick vi kartor och sjökort som liknar nutidens.

Gäster i Linnés anda

Den finlandsfödde naturforskaren Pehr Kalm (1716-1779) var något yngre än Carl von Linné (1707-1778), och betraktas därför som en av den senares många lärjungar. Kalm blev med åren

tämligen vittberest och gjorde år 1742 en mer lokal resa i Bohuslän. Avsikten var att studera naturförhållanden, inte sällan i tidens behov sedd ur nationalekonomins möjligheter. Resultatet blev en detaljerad resebeskrivning där han förutom natur låter bygd, folk och näringar träda fram. Kalm nådde inte till Sotenäs under sin resa men många av iakttagelserna från grannhäraderna kan överföras. Hans besök på Väderöarna har utnyttjats flitigt i stort sett all litteratur som berört ögruppen.⁵

Linné passerade delar av Bohuslän i samband med sin Västgötaresa år 1746 men undvek Sotens vatten. För Bohusläns del verkar det som om Linné mest ägnade ett förstrött intresse åt skalbankarna i Uddevalla och fångarna på Carlstens fästning. Eftersom Kalm redan varit i landskapet tycktes kanske ämnet uttömt?⁶ Samtidigt med Linnes resa presenterade prästen i Tanum, Johan Oedman (1682-1746), en egen version av det landskap han verkade i. Oedmans skrift var en vittomfattande landsbeskrivning men som kritiserats för ett ofta okritiskt förhållningssätt. Hans skildring måste likväl anses ge en god inblick i ett isolerat och fattigt landskap några år före den stora sillfiskeperioden.⁷

Den tidigaste ortsspecifika beskrivningen över Sotenäs måste tillskrivas provinsialskäfern Carl Fredrik Qvistberg (ca 1710-1801). Som *skäfer* hade Qvistberg till uppgift att verka för fåravelns höjande och intensifiering i området. Sysslan var förenad med resor ute i bygderna. Qvistberg, som måste ha varit både god lyssnare och iakttagare, började skriva ned det han såg och resultatet blev två initierade skrifter om de båda häraderna Stängenäset och Sotenäset. Hans fokus vilade på de agrara näringarna men även de mer allmänna överblickarna har ansetts som grundligare än både Kalms och Oedmans alster.⁸ Inte heller Qvistberg fick se sina manuskript publicerade under sin livstid. De kom dock att bevaras i en handskriftssamling på Kungliga Biblioteket i Stockholm. 1943 gavs texterna ut i tryck, nära 200 år efter tillkomsten.⁹

Reseskildringar och berättelser om främmande länders invånare och kulturer hade fått en allt större europeisk publik under 1700-talets sista halva. Likväl är det märkvärdigt få resenärer som vid tiden tycks ha besökt Bohuslän i syfte att återberätta något. Att beskriva landskapet var

säkerligen heller inte den engelska feministen Mary Wollstonecrafts (1759-1797) avsikt. År 1795 passerade hon Bohuslän i postdiligens på sin väg till Norge. Efteråt kom hon ändå att berätta om sin nordiska resa och där hennes upplevelser av trankokeriernas odörer gått till eftervärlden. Hon passerade heller inte Sotenäs under sin färd.¹⁰

Under 1800-talet började allt fler skriftställare och landskapspatrioter intressera sig för sina hemområden i takt med att det etnologiska intresset stadigt ökade. Konsthistorikern Carl Georg Brunius (1792-1869) var

Mary Wollstonecraft kom att odödliggöra stanken från trankokerierna i norra Bohuslän under sin resa upp till Norge. Målning av John Williamson.

BILD: WIKIMEDIA COMMONS.

Även Brusewitz rycktes med i den nationalromantiska yran – i synnerhet vikingatiden. Hans teckning återger kung Trygges begravning.

BILD: GÖTEBORGS STADSMUSEUM.

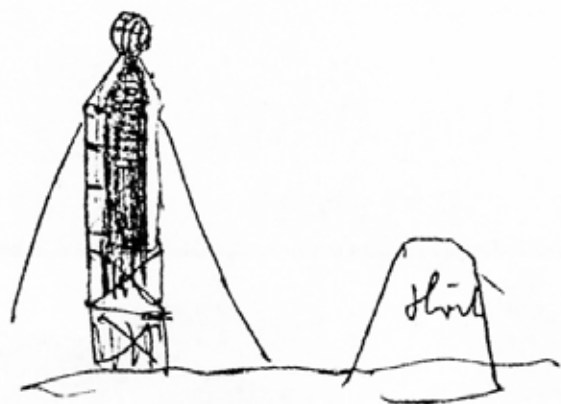
född i Tanum men kom mestadels att verka i Lund. 1838 reste han genom födelsebygden och Sotenäs. Brunius beskrivning har blivit känd för noteringarna om häradets vägnät.¹¹ Den blivande medicinprofessorn i Uppsala, Fredric Emil Sundevall (1811-1881), hade några år tidigare gjort en resa i bohuslänska skärgårdar och publicerat en rapport. Sundevall intresserade sig i synnerhet för fiskerinäringen men också den agrara utvecklingen.¹²

Under 1830-talet hade den nytillsatte pastorsadjunkten i Bullarens härad, Axel Emanuel Holmberg (1817-1861), inlett sitt väldiga arbete med att samla in och sammanställa allehanda uppgifter om Bohusläns historia, geografi, näringar, kultur och folk. Ursprunget till idén hade sannolikt väckts ur hans tidigt grundade fornminnesintresse och på plats i Bullarebygden tog han sig an verket. Genom resor samt intensiv brevväxling med myndigheter och kyrkliga kollegor lyckades Holmberg under några få år åstadkomma det första genomarbetade bokverket om Bohuslän. De tre delarna publicerades 1842-1845.¹³ Holmbergs arbete måste uppfattas som imponerande även om mycket av innehållet präglas av tidens värderingar. Han målar inte desto mindre en tydlig tavla av folk och bygd för runt 175 år sedan. Holmberg var oerhört flitig och hann ge ut en rad verk i skilda ämnen. Fornforskaren Gustaf Henrik Brusewitz (1812-1899) kom senare att revidera skrifterna vilka gavs ut i nya upplagor 1867, efter Holmbergs död.¹⁴

Efter dessa pionjärens insatser hade grunden lagts vad gällde kunskap och uppfattningar om i synnerhet Bohuslän i äldre tid, men i någon mån även om Sotenäs och Soten. En betydande del av intresset kom snart att fokusera kring landskapets många fornlämningar och anrika historia. Under 1800-talets mer allmänna sökande efter en nationell identitet hade fornminnesföreningar börjat bildas och ungefär samtidigt växte arkeologin fram som egen vetenskap. 1886 fick Göteborg och landskapet sin egen fornminnesförening vars årsskrifter skulle bli av stor vikt för

Trots att August Strindberg ansåg att "Bohuslän var vansinnigt fult" bedrade han ändå Saltskärs käring med en skiss.

BILD: WIKIMEDIA COMMONS.

Sammanhäft i. o. Skiv t. hogs,
Rejlsbyge, Xanthoria punctata
till gröngräs

kännedomen av landskapets historia. Tillkomsten av det kulturhistoriska sällskapet *Vikarvet* år 1915 fick också en påfallande lokal betydelse, inte minst för Sotens del genom att grundandet skedde vid Tryggvarör på Tryggö.

Allt fler besökare anlände till kusterna under 1800-talets sista halva och åtskilliga skulle framöver ge ut skrifter till efterkommandes vägledning. Resultatet har blivit en uppsjö av litteratur i de mest skiftande ämnen men som på ett eller annat sätt har Bohuslän som gemensam nämnare. Per-Henrik Berthelius har i ett praktverk sammanställt 3 805 sådana verk. Hans katalog är en guldgruva för den som vill ha en nyckel till landskapets dörr.¹⁵ Ingen litteraturoversikt blir naturligtvis komplett men Berthelius skrift kompenserar åtminstone de brister vi visar i detta kapitel.

Allt fler av dessa tidiga gäster och beskrivare förundrade sig över storslagenheten och skönheten i det dramatiska skärgårdslandskapet. En och annan surdeg lät sig dock inte betagas. "Bohuslän, nej det är lika vansinnigt fult som ett landskap på månen!" Orden sägs ha uttalats av August Strindberg under en vistelse i västra Sverige på 1890-talet i samband med att han samlade material till boken "Sveriges natur". Han ville vända om. Boken utkom först flera år senare, 1901, och kan som bäst beskrivas som ofullbordad och rörig. Författaren beskrev landskapet på 22 rader där han mest ägnade sig åt geologiska iakttagelser. Strindberg hade rest landvägen till Lysekil, där han stannat ett tag, för att därefter segla vidare i kosterbåt över Soten upp till Grebbestad. Han passerade Saltskärs käring som han tecknade av.¹⁶

En annan bemärkt besökare var konstnären Anders Zorn (1860-1920). Det rädde vid tillfället storm över Soten. Sällskapet bestämde ändå att gå från Smögen upp till Fjällbacka i en däckad kosterbåt. Zorn kröp ned i kajutan men när han kom upp på däck var han gröngul i ansiktet. Det blev en vådlig färd i brottsjöarna där konstnären till sist utbrast: "Det var en storartad våg. Den skulle jag haft lust att måla."¹⁷ Den som söker i Zorns samlingar finner dock ingen tavla på någon brottsjö från Soten.

Även tidningspressen kom att ta tillvara ett mer allmänt intresse för landskapet. Redaktören Claes Krantz kom att uppmärksamma både Göteborg och Bohuslän i en mängd artiklar och

skrifter. Hur omfattande hans utforskande blev framgår av att hans privata arkivsamlingar i dag fyller 6,5 hyllmeter på Landsarkivet i Göteborg. I samma produktiva anda kan lysekilsjournalisten Terje Fredh räknas in. I en mängd småskrifter har han framförallt intresserat sig för svensk sjöfart och händelser i anknytning till det andra världskriget. Till de bådas insatser kan ytterligare ett antal västsvenska journalister, som ägnat landskapet sin uppmärksamhet i press, antologier och böcker, läggas.

Akademikernas betraktelser

Allt sedan Holmbergs och Sundevalls tid har en betydande del av intresset för landskapet – och Soten – kretsat kring sillens och fiskets ekonomiska värden. Förutom en mängd skrifter som började utges från 1800-talets slut utkom även samlingsverket ”Bohusfisket” i samband med jubileumsutställningen i Göteborg år 1923.¹⁸ Verket ger den första mer samlade bilden av det historiska fisket vilket bör ha inspirerat etnologen och professorn Olof Hasslöf. I raden av forskare och författare som haft fokus på Bohuslän och inte minst Sotenäs förefaller han att stå oomstridd. Född på Hovenäset hade han som ingen annan en förförståelse till fiskarens och kustbons vardag. Efter översiktsverket *Svenska västkustfiskarna* från 1949 blev det i stort sett övermaga att i fortsättningen söka tillägga något i ämnet.¹⁹ Hasslöf publicerade ett 80-tal verk och artiklar i de mest skiftande ämnen men företrädesvis om förhållanden som rörde landskap, sjöfart och fiskerinäring. Senare kom han som redaktör att ansvara för den första mer specifika skrften om Sotenäs vilken gavs det talande namnet *Sotenäs: gränsbygd vid havet*.²⁰

Hasslöf hade dock haft en annan företrädare i delar av ämnet genom lektorn Lennart Dalén (1897-1964) vars avhandling från 1941 om den bohuslänska fiskelägesbygden blev standardverket avseende de demografiska och bebyggelsemässiga förändringarna utmed de västra kusterna.²¹ Det mer officiella verket *Bohusläns historia* bör också räknas in i sammanhanget. Redaktör vid utgivningen 1963 var professorn i historia vid Göteborgs universitet, Erik Lönnroth (1910-2002), som också svarade för ett eget avsnitt om Bohusläns medeltid.²² När detta skrivs har verket dryga 50 år på nacken så behovet av en uppdatering förefaller som önskvärt.

Denna mer vetenskapliga sida har fått sina efterföljande betraktare genom den forskning som framförallt skett inom Göteborgs universitets domvärjo. De flesta discipliner tycks ha medverkat under de år som passerat men intresset för landskapet ur ett mer kvalitativt betraktelsesätt är ändå inte över sig. Endast 21 av de 67 186 doktorsavhandlingar som registrerats i det digitala svenska registret över avhandlingar innehåller sökordet Bohuslän. Intet enda svarar mot ”Soten” eller ”Sotenäs”.²³ Flera av dessa 21 avhandlingar faller inte oväntat inom det arkeologiska fältet vilket svarar mot landskapets egenart. Det finns givetvis annan mer vetenskaplig forskning. Ett sådant exempel är det omfattande arbete som utförts av professorn i historia, Lennart K Persson, i dennes undersökningar av den radikala arbetarrörelsen i Bohuslän.²⁴ Ett annat är etnologen och prästen Johan Petterssons utredningar av skärgårdsbebyggelsen i Sotens närhet liksom trankokeriverksamheten.²⁵ Till detta kommer en mängd officiella och mer eller mindre vetenskapliga rapporter tillkomna på initiativ av kommuner, länsstyrelser och myndigheter. Traditionen är gammal och kan ses i de allra första och – i tidens respektfullhet – så kallade *underdåniga* berättelserna från exempelvis Lotsstyrelsen. Även om själva fiskerinäringen i stort sett upphört har intresset för havet inte minskat vilket manifesteras på många sätt. *Njord* anges som ”Sveriges största tidning om yrkesfiske” och är en digital resurs där Anders Svensson uppmärksammar och nagelfar det mesta i ämnet. Hans bevakning omfattar även värdefulla tillbakablickar av en bransch som knappt längre kan ståta med egna tidskrifter i papper.²⁶ På den mer biologiskt orienterade sidan har exempelvis

havsfiskelaboratoriet i Lysekil lyft fram sådana frågor medan Bohusläns museum svarat för den mer kulturhistoriska delen av landskapets – och därmed – Sotens historia. I samtiden verkar intresset vara i ökande, något som kan skönjas av tvärvetenskapliga initiativ som nyligen tagits genom bildandet av ”Centrum för hav och samhälle” vid Göteborgs universitet.

Gräv där du står

1960 publicerade fyrvaktarsonen Artur Uhrberg (1899-1964) sin bok *Kusten vid Soten*.²⁷ I finstämda ord gav han uttryck för det dagliga livets villkor på isolerade fyrplatser men pekade även på mer legendartade historier, där läsaren själv fick avgöra sanningshalten. Denna litteratur kan uppfattas som motsats till de mer källkritiska verken med vetenskapliga ambitioner. I Uhrbergs efterföljd kan en rad författare ses under åren där de blandat fakta med litterära kvaliteter. I kretsen finns litteraturvetaren och professorn i litterär gestaltning, Gunnar D Hansson (f 1945) med rötter på Smögen. I vad som kallats för ”lyriska monografier” har han skildrat skärgården i flera diktverk.²⁸ Arne Lundgren (1925-2011), var stenhuggarättling från Hovenäset och som blev filosofie hedersdoktor. Med sina romaner blev han stenarbetarkollektivets uttolkare.²⁹ Lundgrens fiktiva romanfigurer uppträder ibland under sommarens teaterföreställningar på utomhusscenen vid Stallebrottet på Malmön.

Det går heller inte att förbigå författaren Emilie Flygare-Carlén (1807-1892) när det gäller de mer litterära betraktelserna av natur och människor i norra Bohuslän. Som ingen annan har hon kommit att personifiera landskapets litteraturskatt där flera av hennes böcker utspelas i skärgårdsmiljöer. Romanerna ”Enslingen på Johannis-skäret” (1846) och ”Ett köpmanshus i skärgården” (1860) har också direkt kopplats ihop med Soten. Handelsfamiljen Gerles lagerbyggnader vid dagens Gerlesborg på Bottnafjordens norra strand, liksom Buskär utanför Smögen, har pekats ut som tänkbara miljöer i böckerna. En anledning att hon ansetts känna till dessa trakter är att hon som ung flicka fick följa med fadern på handelsresor utmed bohuskusten. Flygare-Carlén är även i samtiden en i någon mån levande författare där även intresset för hennes person och tragiska livsöde engagerar.³⁰ Förutom de nämnda verken kan den roman som ofta ansetts som hennes litterära mästerverk, *Rosen på Tistelön* (1842), läsas trots att den *inte* kan knytas *direkt* till Soten.

Ett stort antal av de förbisehlade besökarnas texter har använts som referenser i denna boks skilda kapitel. Ett exempel är Ted Knapp som i korta avsnitt, alltid med glimten i ögat, inte minst återberättat händelser utmed de svenska västkusterna.³¹ Knapp har inte dragit sig för att återge skrönor och skepparhistorier som viskats sent på kvällarna i sjöbodas eller utmed kusternas hamnlägen. Andra, som Stellan Johansson eller folklivsforskaren Ebbe Schön, har skildrat landskapets mer mytartaade händelser medan författaren och konstnären Arne Gadd i mer litterär form intresserat sig för kustens och hamnarnas miljöer eller människor.³²

Författaren Sven Lindqvists bok ”Gräv där du står” från 1978 blev startskottet för den lokala historievurm som uppstod i hela Sverige under 1970- och 1980-talet. Hembygds- och historieintresserade slog sig samman, ofta i studiecirklar, lärde sig läsa handskrifter, genomströvade arkiv, intervjuade äldre eller inventerade lokalområdets bebyggelse lämningar – kanske i synnerhet torpruiner. Andra viktiga insatser har skett inom bildarkivens regi. Resultatet blev ny kunskap samtidigt som rörelsen i eftervärldens ljus har setts som en kritik mot den mer akademiska förankrade kunskapstraditionen, vilken mer sällan sysslat med lokal historia på ett begripligt sätt. I Sotens närområden gavs flera sådana skrifter ut. Det vore inte genomförbart att skriva den bok som den du just nu håller i handen utan tillgång till denna forskning.

Under 2000-talet har intresset för hembygden och dess historia inte avtagit men möjligen

blivit mer individualiserat. Hembygdsforskaren Bo Antonsson har ägnat tid och intresse åt bland annat *Ålesundsolyckan*. I sällskap med hembygdsforskarna Bertil Abrahamsson, Sievert Pihl och Eskil Sewerinsson har han också sammanställt uppgifter om skeppsbrotten i Sotens farvatten.³³ Ulf Walentinsson, uppvuxen i ett stenhuggarhem, har följt spåren av industrin i både Hunnebostrand och Blekinge medan akademikern Oskar Hörmander granskat tidens fackföreningsprotokoll.³⁴ Andra, som Bertil Quirin, har inte minst med hjälp av fotografier återberättat stenhuggarnas vardag.³⁵ Väderöarna och dess lotsstation, jämte lotsbåten *Iles* öde och äventyr, har också fått sin egen initierade skildring och dokumentation av Karl-Allan Nordblom.³⁶

Det verkliga mastodontverket i sammanhanget är den nära 800 sidor – i stort format och texter i låg grad – tjocka hembygdsboken om *Kville härad*. Den omfattar sannolikt det mesta som inträffat i häradet från isarnas tid fram till bokens tillkomst 1985.³⁷ Som häradsmonografi torde boken vara en av de mest utförliga som sett trycket, och är resultatet av just hembygdsintresserade människors gemensamma ansträngningar. Verkets omfattning – det mesta i Kville tycks avhandlat i den – har i gengäld medfört att de delar av häradet som vetter mot Soten därför kan tyckas ha blivit något styvmoderligt behandlade av oss i denna skrift. Den huvudansvarige, Allan Olsson, har senare tillsammans med Ingalill Andreasson, även tecknat ett läsvärt porträtt av livet på Kiddön, utanför Hamburgö.³⁸

Fem år efter boken om Kvilles utkom *Bovallstrand: ett kustsamhälles liv i ord och bild*. Den var också resultatet av arbetet inom en grupp medlemmar från ortens hembygdsförening och med likartade ambitioner som i Kville: att skildra det mesta som hänt under historiens gång.³⁹ Inte oväntat har bebyggelse, näringar och havet fått stort utrymme.

Områdets tredje stora ortsmonografi publicerades 1996 då att en studiegrupp i PRO:s regi efter fyra-fem års arbete kunde öppna *Kungshamn: Gravarne-Bäckevek och Fisketången genom seklerna*.⁴⁰ Ambitionerna tycks ha varit likartade med övriga hembygdsböcker. En stor del av arbetet bestod av att identifiera innehavare till skilda fastigheter vid fiskelägena. Hembygdsrörelsens kopplingar till släktforskning har alltid vara intim.

Även Smögen, som under århundradena transformerats från utsjöhamn till dagens turistort, fick sin utveckling beskriven 1993 genom hembygdsforskaren Casper Ljungdahl.⁴¹ En stor del av hans bok *Smögen och Hasselösund* behandlar 1900-talets samhällsutveckling på de båda öarna. Inte sällan är berättelsen åskådliggjord med hjälp av fotografier, vilket gör det möjligt för läsaren att följa de stora fysiska omvandlingar som skett i öriket. Senare har också kommunens tidigare kommunalråd, Bertil Abrahamsson, publicerat en egen översikt över Sotenäs men med fokus på Smögen och framförallt Hällö.⁴² Smögens en gång så mäktiga fiskeflotta har också lockat till en egen monografi av Eskil Sewerinsson.⁴³ Även ett så pass udda källmaterial som vykort har kommit till pass för att skildra ett förgånget Smögen. Den som betraktar vykortet ur ett kronologiskt perspektiv får se ett helt nytt samhälle växa fram under mediets tidevarv: från 1880-talet fram till dess att sociala och digitala media ersatte vykort, frimärke och brevlådor.⁴⁴ Det som visas är en häpnadsväckande omvandling där sprängningar, utfyllnader, vägarbeten, rivningsraseri och nybyggnation tillsammans med fiskerinäringens nedgång skapat helt nya miljöer.

Även andra orter har fått sina egna beskrivningar, som Väjern, Ulebergshamn eller Hunnebostrand.⁴⁵ På den sistnämnda orten bildades redan 1927 hembygdsföreningen *Sotenäs-gillet* för att ”i Vikarvets anda befrämja hembygdsvården inom Sotenäs Härad.” Ideella krafter på orten har också engagerat sig i Hunnebostrands bildarkiv som i skrifter och utställningar utför ett stort arbete med att detaljerat dokumentera bland annat ortens bebyggelsehistoria. Med tiden har i stort sett samtliga större fiskelägen fått egna hembygdsföreningar och bildarkiv – och stundom eget hembygdsmuseum.

Åtskilligt av den kunskap och forskning som skett i området vilar därmed på ett stort engagemang från dessa föreningars och sammanslutningars medlemsskaror. Ett av flera exempel på det ideella arbetets omfattning kan ses ur *Sotenäs Personhistoriska Förening* som bildades 1990 i syfte att rekonstruera det källmaterial som gick upp i lågor i samband med branden vid Tossene prästgård 1898. Genom insamling av mantals- och husförhörslängder, bouppteckningar, länsräkenskaper och domböcker har föreningens medlemmar lyckats rekonstruera stora delar av de uppbrända källorna – så kallade sockenlängder. Arkivet förvaras i Bovallstrands församlingshem men är tillgängligt i digital form.

Det stora intresset för hembygden kan kanske kopplas till kombinationen åldrande befolkning – frigjord tid – men kanske allra mest att det funnits och finns en genuin känsla för hembygdens hav och land hos de människor som av skilda orsaker hamnat vid Sotens kuster. Redan Axel Emanuel Holmberg konstaterade 1842 att bohuslänningen ”älskar sin hembygd ända till överdrift”.⁴⁶ Både infödda, delårsboende och förbipasserande uppfattar nog saken på likartat sätt: vi är många som håller på Bohuslän – i synnerhet Soten.

*En vacker solnedgång över Hunnebostrands skär-
gård avslutar denna bok. Bilden är från Söndre
Hoge Berg i juli 2019.*

NOTER KAPITEL XXI

- ¹ Nilsson 1981 (1885).
- ² Omkring 20 000 bevarade norska diplom (medeltidsbrev) från år 1050 till 1590 har samlats i *Diplomatarium Norvegicum*. Den digitaliserade och kronologiskt ordnade förteckningen *Regesta Norvegica* kan ses som supplement och register till dessa diplom.
- ³ Anders Emanuelsson, *Kyrkojorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000-ca 1400*, Göteborg 2005. Vid 1300-talets mitt ägde den norska kyrkan omkring 40 procent av all jord i riket.
- ⁴ Nilsson mätte det mesta i ”pils kud”. Med ett pilskott avses troligen ett avstånd om 250-300 meter.
- ⁵ Kalm 1960.
- ⁶ Pär Eliasson, *Platsens blick: vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790-1840*, Umeå 1999.
- ⁷ Oedman 1983.
- ⁸ Berthelius 2009, s 87.
- ⁹ Carl Fredric Qvistberg, ”Topographiae Bahusiensis Particula II om Sodenäs Härad” i Gösta Schoultz (utg) *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1943*, s 127ff.
- ¹⁰ Wollstonecraft 1987.
- ¹¹ Brunius 1839.
- ¹² Fredric Emil Sundevall, ”Anteckningar under en resa i Bohuslänska skärgården (år 1834)”, i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1965*.
- ¹³ Holmberg 1842-1845.
- ¹⁴ Holmberg 1867.
- ¹⁵ Berthelius 2009.
- ¹⁶ August Strindberg & Arthur Sjögren, *Sveriges natur*, Stockholm 1901. För citatet och övriga upplysningar, se Eric Carlsson, ”August Strindbergs bohuslänska resa”, i *Bohuslän Årsbok 1988*, Bohu läns hembygdsförbund och museum, s 34; Gustaf Uddgren, *Andra boken om Strindberg*, Göteborg 1912, s 31ff, 37f.
- ¹⁷ Ohlén 1964, s 460
- ¹⁸ Haneson & Rencke 1923.
- ¹⁹ Hasslöf 1949.
- ²⁰ Hasslöf 1984.
- ²¹ Dalén 1941.
- ²² Lönnroth 1963.
- ²³ Internet www.avhandlingar.se, 2017-03-11.
- ²⁴ Persson 1984.
- ²⁵ För exempel, se Pettersson 2001.
- ²⁶ Internet www.njord.se.
- ²⁷ Uhrberg 1960.
- ²⁸ Författarpresentation Albert Bonniers förlag 2017; Gunnar D Hansson, trilogin *Olunn* 1989, *Lunnebok* 1991 och *Idegransöarna* 1994, samtliga Stockholm.
- ²⁹ Arne Lundgren, *Stenriket*, Stockholm 1970; *Sillbrand*, Stockholm 1972.
- ³⁰ Monica Lauritzen, *En kvinnas röst: Emilie Flygare-Carléns liv och dikt*, Stockholm 2007.
- ³¹ Knapp 2005.
- ³² Johansson 1997; Schön 1983; Arne Gadd, *Kust i väster: i ord och bild*, Stockholm 1965.
- ³³ Antonsson 2013; Antonsson et al. 2005.
- ³⁴ Walentinsson 2011; Hörmander: Hunnebostrand; Hörmander: SDUK; Hörmander: Malmö; Hörmander Håle.
- ³⁵ Quirin 1986; Quirin 2001.
- ³⁶ Nordblom 2010; Quirin & Nordblom 2008.
- ³⁷ Kville 1985.
- ³⁸ Ingalill Andreasson & Allan Olsson, *Kiddön: skutor och öliv under två sekel*, Uddevalla 2015.
- ³⁹ Bovallstrand 1990.
- ⁴⁰ Kungshamn 1996.
- ⁴¹ Ljungdahl 1993.
- ⁴² Abrahamsson 2016.
- ⁴³ Sewerinsson 1997.
- ⁴⁴ Larsson 2015.
- ⁴⁵ Sven-Olof Wernersson, *Väjern: världens ände där det hände*, 2012; Hunnebostrands bildarkiv, *Handel och hantverk i Hamné: Ulebergshamn 1893-1978*, Hunnebostrand 2016; Dan-Eric Mattsson, *Hunnebostrand: hemort och turistmål*, 1996.
- ⁴⁶ Holmberg 1867:1, s 233.

Ett underdånigt tack

Ett stort antal personer har under arbetets gång medverkat till denna skrift genom råd och dåd. De har genom årens lopp läst och kommenterat hela kapitel eller enskilda passager, kommit med förbättringsförslag, givit upplysningar och på skilda sätt bistått oss. Vi är dem alla ödmjukt tacksamma – vilket inte hindrar att det ändå alltid är författarna som får ta det fulla ansvaret för de fel och brister som återstår.

Vi riktar ett underdånigt tack till dem, liksom våra närstående, vilka bistått med tålmod och korrekturläsning:

Jan Andersson, Valla Tossene

Staffan von Arbin, doktorand, Göteborgs univ.

Elisabeth Arwill Nordbladh, professor em., Göteborgs univ.

Ulf Bertilsson, docent, Svenskt Hällristnings Forsknings Arkiv (SHFA)

Lennart Bornmalm, universitetslektor, Göteborgs univ.

Martin Dackling, universitetslektor, Jönköping univ.

Christian Eklund, Ulebergshamn

Åsa Engström, intendent, Göteborgs stadsmuseum

Else-Britt Filipsson, antikvarie och arkeolog, Göteborgs stadsmuseum

Terje W Fredh, författare, Lysekil

Per Hallén, universitetslektor, Göteborgs univ.

Bibbi Hallenberg, Kungshamn

Erika Harlitz-Kern, fil dr, Florida International univ.

Lars Hermanson, professor, Göteborgs univ.

Cilla Ingvarsson, samlingsregistrator, Sjöfartsmuseet Akvariet

Ulf Jonasson, Pixbo

Magnus Källström, docent, Riksantikvarieämbetet

Maria Löfdahl, forskningsarkivarie, DAG

Audur Magnusdottir, universitetslektor, Göteborgs univ.

Fiffi Myrström, fotoantikvarie, Bohusläns museum

Oscar Nyrén, jurist, Stockholm

Lennart K Persson, professor em., Göteborgs univ.

Maria Persson, fil dr, Göteborgs univ.

Daniel Sjöberg, arkivarie, Landsarkivet Göteborg

Karl-Göran Sjögren, docent, Göteborgs univ.

Maria Sjöberg, professor, Göteborgs univ.

Anders Svensson, Njord (Sveriges största tidning om yrkesfiske)

Ulf Walentinsson, Hunnebostrand

Håkan Wing, VD, Bröderna Hanssons AB

Källor och litteratur

Otryckt källmaterial

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)

Topografiska serien, Ämbetsarkivet
Askum
Tossene
Kville

ArkivDigital (AD)

För socknarna Askum och Tossene m.fl.
Död- och begravningsbok
Husförhörlängder
Sockenlängd
Norrvikens häradsarkivare
Tunge, Stängnäs, Sörbygdens och Sotenäs häradsrätt

Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg

Uppteckningar (IFGH & VFF)

Elektroniska källor

Internetresurser återfinns under respektive kapitel
notförteckning

Göteborgs stadsmuseums arkiv (med äldre indelningar GHM, Göteborgs historiska museum, GAM, Göteborgs arkeologiska museum)

Topografiska arkivet
Askum, Tossene, Kville
Göteborgs historiska museums arkiv

Krigsarkivet (RA)

Flottans arkiv
Chefen för sjömätningen - Lotsdirektören
Sjökarteverket
Hydrografiska kartor

Kungliga biblioteket (KB)

August Strindbergs dagbok

Medicinhistoriska databasen, Linköping

Provinsiälläkaren Otto Loenboms rapport 1867,
RA/420177.03,

Riksarkivet Landsarkivet i Göteborg

Göteborgs kyrkogårdsstyrelses arkiv
Kronolänsmannen i Sotenäs härads distrikt
Kronolänsmannen i Kville härads distrikt
Kyrkoarkiv
Landsfiskalen i Sotenäs distrikt
Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län
Landskansliet
Uddevalla tullkammarers arkiv
Västra lotsdistriktets arkiv

Riksarkivet Marieberg & Arninge (RA)

Lantmäteristyrelsen
Renovationsarkivet/Kartsamlingen
Lotsstyrelsen
Liggare över fyrar, sjömärken och lotsbyggnader m.m.
Kungl. Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen

Riksarkivet Slottsarkivet

Hovförvaltningen

Regesta Norvegica (RN)

Aktstycken

Övrigt tryckt material och litteratur

A

- Abrahamsson, Bertil, *Västerhausblänk: en skildring av livet på Hällö och Sotenäset under fyra sekel*, Smögen, 2016
- Adam av Bremen, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, Stockholm, 1984
- Ahlström, Torbjörn & Sjögren, Karl-Göran, 'Kvinnan från Österöd - ett tidigmesolitiskt skelett från Bohuslän', *In situ*, 2006/2007
- Albala, Ken, *Food in early modern Europe, 1500-1800*, Westport, CT, 2003
- Albinsson, Rolf (red.), *Ur hav till burk och kartong: fiskberedningen i Sotenäs kommun*, Kungshamn, 1996
- Alexandersson, Henrik, 'Sillen går till - om den stora sillfiskeperioden och en miljödebatt i Bohuslän på 1700-talet', *En maritim värld: från stenåldern till idag*, 2013
- Alexandersson, Henrik, 'Färd med Saltskärs käring', *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, 2014
- Alexandersson, Henrik & Harlitz Kern, Erika, "Möte mellan kust och hav: en historiografisk undersökning av maritimhistorisk forskning kring Kattegatt-Skagerrak", i *Forum Navale*, 2015
- Alexandersson, Henrik, 'När de drunknade återvänder från havet: ett nystartat projekt om död och begravning i Bohusläns kustbygder', *Fynd / tidskrift för Göteborgs stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg*, 2017
- Alexandersson, Henrik, 'De ilandflutna: om begravningspraktik och minneskultur i Bohusläns kustbygder efter Skagerrakslaget 1916', *Sjöhistorisk årsbok*, 2016/2017
- Alin, Johan, *Förteckning över stenåldersboplatser i norra Bohuslän*, Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening, Göteborg, 1955
- Almgren, Oscar, *Hällristningar och kultbruk: bidrag till belysning av de nordiska bronsåldersristningarnas innebörd*, Stockholm, 1927
- Almquist, Jan Eric, *Till frågan om skattebondens jordäganderätt under perioden 1719-1789*, Stockholm, 1934
- Andersen, Dan H., *Tordenskjold: en biografi om eventyren og sjøhelten*, Oslo, 2009
- Andersson, Hans, Carlsson, Kristina & Vretemark, Maria (red.), *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*, Uddevalla, 2001
- Andersson, K.A. "Fisket i Bohuslän", i *STF årskrift 1917*
- Andersson, Karl Gustav, *Betydelsefulla burkar i Bohuslän: lite bortglömd industrihistoria från 1900-talets Bohuslän: minnen*, Lysekil, 2007
- Andersson, Kent, *Guldålder: svenska arkeologiska skatter*, Uppsala, 2011
- Andersson, Stina & Ragnesten, Ulf (red.), *Fångstfolk och bönder: om forntiden i Göteborg*, Göteborg, 2005

- Andreasson, Ingalill & Olsson, Allan, *Kiddön: skutor och oliv under två sekel*, Uddevalla, 2015
- Antonsson, Bo, *Sotenäset - skeppsbrottens kust: en samling berättelser om fartygshaverier*, Kungshamn, 2005
- Antonsson, Bo, *Ålesundsbyekan: stor katastrof för små fiskelägen*, Kungshamn, 2013
- Apenes, Georg & Dyrhaug, Tore, *Tyttebærkrigen: det norske felttog i Sverige 1788*, Oslo, 1988
- Arbin, Staffan von & Linderson, Hans, 'Fartyglämning från 1200-talet i Jorefjorden, Kville socken, Bohuslän', *Fornvännen*, 2011
- Arcadius, Carl Olof, "Om Bohusläns införlifande med Sverige", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm 1884
- Ask, Victoria & Sidén, Maria, *Fyrguide: från Kattbolmen till Smygebuk*, Stockholm 2000
- Askund, Bror, *Svenska stenindustriområden. 1-2, Gattsten och kantsten*, Stockholm, 1947
- Auður Magnúsdóttir, 'År medeltidshistoria riktig historia?', *Historisk tidskrift*, 2005(125):2, 2005
- Axelsson, Gunnar, *Det svenska hummerfisket och fångsternas avsättning*, Meddelande från Handelshögskolan i Göteborg Geografiska institution, Göteborg 1943

B

- Baptista, Fernando G. , "On The Hunt With The Basque Whalers", i *National Geography*, 2018:8
- Barker, Ralph, *Blockadbrytarna*, Stockholm, 1976
- Benediktsson, Jakob, "Landnámabók som historisk kilde", i *Saga-Book*, vol. XVII, London, 1969
- Bengtsson, Frans G., *Røde Orm: sjöfarare i västerled: en berättelse från okristen tid*, Stockholm, 1941
- Bengtsson, Lasse & Broström, Sven-Gunnar (red.), *Askum. D. 3*, Tanumshede, 2003
- Bengtsson, Lasse *Tossene socken*, Tanumshede, 2009
- Berg, Wilhelm "Göteborg vid början av 1700-talet", i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia 1886*
- Berg, Wilhelm, "Hornborg", i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Göteborg, 1910
- Billing, Gottfrid, *Minne af prosten Henrik Schartau*, Stockholm, 1914
- Berggreen, Brit, 'Kvindernes hav', i *Den nordiske verden 2*, Copenhagen, 1992
- Bergstrand, Thomas, *Omholmen-Malmön: marinarkeologisk utredning: vattenområde mellan Omholmen och Malmön*, Askums socken, Sotenäs kommun, Uddevalla, 2014
- Bernhardsson, Ann-Sofie, "Om långatorkställningarna i Mollösund", i *Bohusläns årsbok 2003*
- Berthelius, Per-Henrik, *Bohuslänska samling: en kommenterad och illustrerad katalog över böcker om Bohuslän: från 1600-talets tillfallestryck till dagens bemygdsskildringar*, Särö, 2009

- Bertilsson, Ulf & Winberg, Björn "Bohuslän ett experimentområde", i *Fornvännen* 73:2 1978
- Beskrifning öfver svenska fyrarne, med kort underrättelse om fyrväsendets uppkomst och utveckling*, Stockholm, 1872
- Beowulf*, 5., revid. uppl., Natur och kultur, Stockholm, 1983
- Besöksnäringen i Sverige, Kommunindex 2010, topp 100 Trendrapport: Business as (un)usual, Svensk Handel & SHR, 2010
- "Betingelserna för ostronodlingen i Bohuslän", i GHT 1909-03-23.
- Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Göteborg, 1886
- Bidrag till Sveriges officiella statistik. H, Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser, jämte sammandrag för åren 1863-1912, Göteborgs och Bohus län, BISOS H digitaliserad av Statistiska centralbyrån (SCB)*
- Bidrag till Sveriges officiella statistik, Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser*, ny följd, 8, åren 1891-1895, Göteborgs- och Bohus län.
- Biskop Eysteins jordebog*: Eystein Aslaksson & Huitfeldt, H.J. (red.), *Biskop Eysteins jordebog [Elektronisk resurs] : den røde bog : fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedømme omkring aar 1400*, Christiania, 1880.
- Bjartmann Bjerck, Hein, "Colonizing Seascapes: Comparative Perspectives on the Development of Maritime Relations in Scandinavia and Patagonia", i *Arctic Anthropology*, Volume 46, numbers 1-2, 2009,
- Bjartmann Bjerck, Hein, "Fra Steinsalderens sjøfangst til metalltidens sjøfart", i Nielssen, Alf Ragnar & Kolle, Nils, *Norges fiskeri- og kysthistorie*. [fram til 1720] Bd 1, Bergen, 2014
- Blänket: informationsblad för medlemmar i Svenska fyrsällskapet* 2019:2
- Boberg, Stig, "Det moderna Bohuslän tar form", i Erik Lönnroths (red) *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963
- Bogren, Yngve, *Den kyrkliga förvenskningen av skånelandskapen och Bohuslän: studier till den s.k. uniformitetens genomförande 1645- omkring 1750*, Stockholm, 1937
- Bohusläningen*, 2013-08-12
- Bohusläningen* 2016-12-26
- Bohusläningen* 2017-09-27
- Bohusläns fiskareförening för sjöförsäkring 1870-1919: Minnesskrift*, Lysekil, 1920
- Bohusläns museum rapport 2007:11*
- Bohusläns museum rapport 2008:59*
- Bohusläns samhälls- och näringsliv 2 Stenindustrin*, Uddevalla, 1981
- Bohusläns samhälls- och näringsliv. 4, Konservindustrin*, Uddevalla, 1983
- Bojs, Karin, *Min europeiska familj: de senaste 54 000 åren*, Stockholm, 2015
- Bojs, Karin, "När alla kvinnor var starka som tävlingsroddare", i *Dagens Nyheter* 2017-12-03
- Bojs, Karin, "De kom hit från både söder och väster", i *DN*, 2018-01-14
- Borg, Jan, Gustafsson, Monica & Sjölin, Mats, *The story of the Viking-age ship from Åskekärr*, Göteborg, 2000
- Borglund, Gerhard & Widén, Egon (red.), *Stenhuggarepoken 1887-1970: då bergen i Hamburgsundstrakten gav arbete och danade samhället : en dokumentation av ett viktigt skede i vårt samhälle*, 2. uppl., Hamburgsund, 2008
- Bornmalm, Lennart (red.), *Fiskebåtarna & varven Skeppsbyggarna*, Göteborg, 2008
- Bornmalm, Lennart, Bång, Krister & Fredriksen, Christine (red.), *Fiskebåtarna & varven: skeppsbyggarna. 2*, Göteborg, 2016
- Borås Tidning*, 2017-01-29
- Bramer Solhaug, Mona, "Middelalderkirkene i Østfold – hvor norske er de" i Jón Viðar Sigurðsson & Per G. Norseng (red), *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, Oslo 2003
- Brattö, Olof, 'Strandsittarna i Bohuslän under 1600-talet.', *Vikarvet*, 1990/1991, 1991
- Brattö, Olof, 'Slaugman i Ulebergshamn.', *Vikarvet*, 1992/1993, 1993
- Brattö, Olof, 'Tidiga fiskelägen i Bohuslän: några noter', *Vikarvet*, 1996/1997, 1997
- Brattö, Olof, *Morlanda i Orust och Tjörns dombok 11662-1725*, Göteborg, 2000
- Brehm, Alfred, *Djurens lif. 4 De ryggradslösa djurens lif*, Stockholm, 1888
- Björnsjö, Nils, *Bohussunden och den senglaciala landhöjningen: med några kartor över fördelningen mellan land och hav i Bohuslän under senglacial tid*, Göteborg, 1953
- Brunius, Carl Georg, *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*, Lund, 1839
- Burenhult, Göran (red.), *Arkeologi i Norden 1*, Stockholm, 1999
- Burström, Mats, *Barlast: massor med historia*, Lund, 2017
- C
- Carlsson, Erik, 'August Strindbergs bohuslänska resa.', *Bohuslän*, 1988
- Carlsson, Helene, *Bohuslänska gårdar som form och funktion: en fördjupad analys*, Arkitekturskolan, Stockholm, 2007
- Carlsson, Helena "Kustleden utmed Bohuslän i ett historiskt perspektiv", i *Väderöarna: historisk arkeologi vid en uthamn : forskningsundersökning : Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m. fl. : Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanums kommun*, Uddevalla, 2011
- Carlsson Bergermo, Arne, "Malmön – stenhuggeriet: landets äldsta stenhuggeri 1870-1940", otryckt artikel, *Göteborgs historiska museums arkiv*
- Cassel, Kerstin (red.), *Hugget i sten: för evigheten*, Nyköping, 2009
- Chambers, Raymond Wilson, *Widsith: a study in Old English heroic legend*, Cambridge, 1912

- Charpentier Ljungqvist, Fredrik, "Från is till värme", i Welinder, Stig, *Sveriges historia. 13000 f.Kr.-600 e.Kr.*, Stockholm, 2009
- Cullberg, Carl "Båtar från Västkusten – från Idefjorden till Hallandsåsen", i *Människor och båtar i Norden, Sjöhistorisk årsbok 1998-1999*, Stockholm, 1998
- Cullberg, Carl, *Bohuslän: ett gränslands historia*, Uddevalla, 1993
- D**
- Dahlberg, Hans, *Vårt 1800-tal: hundra omvälvande år*, Stockholm, 2003
- Dahlgren, Per & Richter, Herman, *Sveriges sjökarta*, Stockholm, 1944
- Dagens Industri* 2017-03-25
- Dalén, Lennart, *Den bohuslänska fiskelägesbygden*, Göteborg, 1941
- Dambert, Eric, *Kutterepoken i Sverige. D. 1*, Grund-sund, 1990
- Dambert, Eric, *Kutterepoken i Sverige. D. 2*, Grund-sund, 1992
- Danielsson, Rolf & Hammar, Lars-Erik, *Kulturbeskrivning Sotenäs kommun*, Uddevalla, 1975
- Danielsson, Rolf & Wihl, Annika, *Florö: en pärla i Fjällbackaskärgården*, Borås, 2013
- Dannevig, Alf, *Hummer och hummerkultur*, Bergen 1936
- Davidsson, Jan, *Soten: veteranen*, Göteborg, 1989
- Den heliga skrift*, stadfäst 1917
- Den svenske lotsen*. Arwidsson, Thorsten (red.), *Den svenske lotsen Första delen Bohusbugten och Kattegatt*, Stockholm, 1869
- Dialekt i Sotenäs*, Sotenäs, 2000
- Dodson, Aidan, *Egyptens hieroglyfer*, Stockholm, 2001
- Dorthe Holm, Anne, "Det skønneste syn i Skagen er en stranding!" i, *Fortid og Nutid*, september 2008
- Duby, Georges, "La vulgarisation des modèles cultures dans la société féodale", i *Nirveaux de cultures et groups sociaux. Actes du Colloque*, Paris 1967
- Dykeri- och bergnings-compagniet til dess ursprung, förtgång och närvarande skick. Stockholm*, Stockholm, 1823
- E**
- Edberg, Rune, "Vikingar mot strömmen: några synpunkter på möjliga och omöjliga skepp vid färder i hemnavattnen och i österled", *Fornvännen*, 1996 (91)
- Ehrensward, Ulla, 'Sjökortets historia', *Tidskrift i sjöväsendet*, 1977(140):2, 1977
- Ekeblad, Johan, *Johan Ekeblads bref 1656-1664*, Stockholm 1915
- Ekhoff, Emil, "Qville härads fasta fornlemningar" i *Bi-drag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm 1880
- Ekström, Simon, "Det svarta guldet: hummerfiske och hummerhandel på den svenska västkusten", i Simon Ekström, Leos Müller & Tomas Nilson (red), *Sjövägen till Sverige: från 1500-talet till våra dagar*, Stockholm 2016
- Ekström, Simon, *Humrarna och evigheten: kulturbeskrivning om konsumtion, begär och död*, Göteborg, 2017
- Eliasson, Pär, *Platsens blick: Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790-1840*, Umeå, 1999
- Elgström, Ossian, "De bohuslänska hållristningarnas skeppsbilder", i *Fornvännen* 19, 1924
- Emanuelsson, Anders, *Kyrkojorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000-ca 1400*, Göteborg, 2005
- Emanuelsson, Birger, *100 år med Kommunalstämma och Kommunfullmäktige i Tossene kommun*, u.å
- Emanuelsson, Eyvind, 'Fyrplatser i Nord-Bohuslän.', *Vikarvet.*, 1972/1973 (27), 1974
- Engelbrektsson, Oscar, "Tiden på Skäret", i *Bohusläningen* 1975-07-28
- Engström, Albert, *Adel, präster, smugglare och bönder*, Stockholm, 1923
- Ernby, Eibert, *Margareta Hvitfeldts donation: vision och verklighet*, Bohusläns museum förlag, Uddevalla, 2006
- Ericson Wolke, Lars, *Kapare och pirater i Nordeuropa under 800 år: cirka 1050-1856*, Lund, 2014
- Eriksson, Per-Erik, "Lotsarna på Väderöarna: en studie om en lotsplats och dess invånarens historia från år 1754 till år 1966", C-uppsats Göteborgs universitet historiska institution, vt 1996
- Eriksson, Ulf G. & Klasson, Gunnar, *Historien om Uddevalla*, Uddevalla, 1995
- Eskeröd, Albert, "Båtar i Bohuslän", i *Bohuslän: en jubileumsskrift*, Stockholm, 1957
- Eskeröd, Albert, *Båtar: från ekstock till trälare*, Stockholm, 1970
- Eystein Aslaksson & Huitfeldt, H.J. (red.), *Biskop Eysteins jordebog [Elektronisk resurs] : den røde bog : fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedømme omkring aar 1400*, Christiania, 1880
- F**
- Falck-Kjällquist, Birgit, 'Bohuslänska namn i fornväst-nordiska skrifter', "Vi ska alla vara välkomna!": *nordiska studier tillägnade Kristinn Jóhannesson*, 2008
- Falck-Kjällquist, Birgit, *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 Ortnamnen i Sotenäs härad. 2 Naturnamn*, Göteborg, 2009
- Falck-Kjällquist, Birgit, 'Strövtåg bland bohuslänska kustnamn', *Bohuslän: årsbok*, 2011
- Falck-Kjällquist, Birgit, *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 13 Ortnamnen i Stångenäs härad. 2 Naturnamn*, Göteborg, 2015
- Fenger, Ole & Ladewig Petersen, Erling, *Adel forpligter ...: studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*, København, 1983
- Fisk- och hummerrevsprojektet*, Sotenäs kommun; "Hummerrevsprojektet: konstgjorda rev i Göteborgs skärgård", delrapport nr 3/4 år 2002-2005, Fiskeriverket.

- Fiske 1964-1966", SCB, Sveriges officiella statistik, Stockholm, 1968
- Fiskekvoter för 2018 års fiske i Västerhavet, total tillåten fångstmängd, TAC, och svenska kvoter i Norska havet
- Fjellsson, Sigvard, *Dörjet på Doggern: makrillfiske i Nordsjön med kuttrar*, Uddevalla, 1988
- Fjellsson, Sigvard & Häller, Claes, *Smögen på Carl Hällers och Lars Strannes tid: dokumenten talar*, Uddevalla, 1998 (Träbiten 102)
- Fjellsson, Sigvard, *Bohuslänska båtar: en historisk översikt*, Uddevalla, 2003
- Fjällbackabladet*, december 2000
- Florén, Stig, *Missionshus i Sotenäs kommun: inventering och dokumentation utförd 2002-2003*, Uddevalla, 2003
- Flygare-Carlén, Emilie, *Enslingen på Johanniskäret: kust-roman*, Norrköping, 1846
- Flygare-Carlén, Emilie, *Skuggspel: tidsmålningar och ungdomsbilder. Senare delen*, Stockholm, 1865
- Fogelqvist, Eva, *En färd till Kosteröarna.*, Stockholm, 1915
- Fontander, Björn, *De onda åren: Sverige 1940-1945*, Stockholm, 2006
- Fornlämningsmiljöer i Göteborgs och Bohus län.*, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Göteborg, 1984
- Fornmannas Sögur eptir gömlum handritum* (Saga Ólafs konungs hins helga), Kaupmannahöfn, 1829
- Forskning & Framsteg*, 2009-12-16
- Forsström, Å. Gunnar, *Om ting och tingsställen i Sunnerviken: historik*, Uddevalla, 1970
- Forsström, Å. Gunnar, 'Stenindustrin på Malmön', *Bohusläns hembygdsförbunds årskrift.*, 1977 (18), 1977
- Forsström, Å. Gunnar, 'Stenindustrin på Sotenäset', *Bohusläns hembygdsförbunds årskrift.*, 1978 (19), 1978
- Forsström, Å. Gunnar, 'Kort historik om Smögen', *Vikarvet.*, 1990/1991 (35), 1991
- Framme, Gösta, *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662-1666*, Göteborg, 1999
- Fredberg, Carl Rudolf A:son, *Det gamla Göteborg: lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag*, Lund, 1977 (1919)
- Fredh, Terje W., *Kullagertrafiken (the blockade runners) mellan Hull och Lysekil-Brofjorden-Hunnebostrand 1943-1945*, Lysekil, 1975
- Fredh, Terje W., *Lejdtrafiken samt krigshändelser med västkustbor*, Lysekil, 1978
- Fredh, Terje W., *Dödsfarten och andra krigshändelser*, Lysekil, 1981
- Fredh, Terje W., *Krigets konsekvenser*, Lysekil, 1983
- Fredlund, Arne & Olsson, Allan, "Lotsar, lotsplatser", i *Kville härad: Bottna, Kville, Svenneby*, Munkedal, 1985
- Fredsjo, Åke, Janson, Sverker & Moberg, Carl-Axel, *Hällristningar i Sverige*, Stockholm, 1956
- Fredsjo, Åke, "Bohuslänska fornsaker av guld: en översikt", i *Bohusläns Hembygdsförbunds Årskrift* 1964
- Fries, Magnus, *Skogslandskapet på Sotenäs och Stängenäs i Bohuslän under historisk tid*, Uppsala, 1958
- Friis, Peder Clausson, *Samlede skrifter*, Kristiania, 1881
- Frykman, Jonas & Nilsson, Nils, 'Transport', *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, 1979
- Frängsmyr, Carl, *Klimat och karaktär: naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, Natur och kultur, Stockholm, 2000
- Frängsmyr, Carl, "Klimatläran blev en raslära", i *Dagens Nyheter*, 2005-08-15.
- Fågel- och sälskyddsområden på västkusten*, Länsstyrelsen Västra Götalands län, januari 2013
- Förslag till kanalled mellan Väneren och Kattegatt öfver Vänersborg och Uddevalla*, Stockholm, 1909
- G
- Gadd, Arne, *Bohuslän*, Stockholm, 1969
- Gadd, Arne, *Bohuslän*, 2., revid. uppl., Stockholm, 1976
- Gadd, Arne, *Kust i väster: i ord och bild*, Stockholm, 1965
- Gaffney, Vincent L., Thomson, Kenneth & Fitch, Simon (red.), *Mapping Doggerland: the mesolithic landscapes of the southern North Sea*, Oxford, 2007
- Gaffney, Vincent L., Fitch, Simon & Smith, D. N., *Europe's lost world: the rediscovery of Doggerland*, York, 2009
- Gaslander, Petrus, *Beskrifning om svenska allmogens sinnelag och seder, Västbo härad, Småland: Character and customs of the peasantry of Västbo härad*, Småland, Stockholm, 1982[1774]
- Glad, Jeanette, "Fyrarna Bläckhall, Svensholmen och fyrvaktarkorna från Lilla Kornö", i *Blänket* 2019:2
- Golson, Eric B, *Did Swedish Ball Bearings Keep the Second World War Going? Reevaluating Neutral Sweden's Role*, London, 2011.
- Grandin, Lena, UV GAL rapport 2010:9, *Geoarkeologisk undersökning. Tryggöspjutet metallografisk analys och 14C-datering av järn Bohuslän, Sotenäs, Tryggö*
- Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden. [4], Karl XI:s och Karl XII:s tid t.o.m. år 1709*, 4. uppl., Stockholm, 1924
- Grundell, P, *Bohusläns fiskareförening för sjöförsäkring 1870-1919: Minneskrift*, Lysekil, 1920
- Göteborgs-Tidningen 1972-11-12
- Gullman, Sven H "Bohusskalden" Fredrik Nycander – aktuell eller bortglömd?, i *Bohusläningen* 1997-03-05
- Gullman, Sven H., *Bohusfiskare på Shetland och Swedish Kirk*, Skärhamn, 2009
- Gustafson, G.A., "Sotenäs och Stängenäs härad", i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm 1886
- Gustafsson, Harald, *Nordens historia: en europeisk region under 1200 år*, Lund, 1997
- Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* 1916-06-21
- Göteborgs museum: årstryck*, Göteborg, 1934

- H
- Haasum, Sibylla & Kaijser, Ingrid (red.), *Människor och båtar i Norden, Sjöhistorisk årsbok*, Stockholm, 1998
- Haasum, Sibylla, "Inledning", i *Människor och båtar i Norden, Sjöhistorisk årsbok*, Stockholm, 1998
- Hagström, Jonas, "Förmodade hamnanläggningar på Ramsvikslandet i Mellersta Bohuslän, 2010. Skriften sänd till Henrik Alexandersson 2010
- Hallberg, Erik, *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslättan 1770-1930*, Göteborg, 2013
- Hallbäck, Sven Axel, 'Jylländska lån i Bohusläns stenkonst', *Vikarvet*, 1962/1963 (23), 1964
- Hallenberg, Jonas, *Historisk afhandling om mynt och warors värde i Sverige, under konung Gustaf I:s regering. Af J. Hallenberg. Stockholm, hos Job. Sam. Ekmanson, på eget förlag. 1798*, Stockholm, 1798
- Handwerk, Brian "Stone Age Hand Axes Found at Bottom of North Sea", i *National Geographic News* 2008
- Haneson, Valdemar & Rencke, Karl, *Bohusfisket*, Göteborg, 1923
- Hansson, Bror T., Gabriellson, Lenart, W., Almius, Tore & Hasslöf, J. O. Rune, *Konglig Bohus läns regemente Sotenäs kompani 1727-1901*, Uddevalla, 2013
- Hansson, Gunnar D., "En Marx-lärjunge i sjöstövlar" i *Göteborgs-Posten* 1985-12-11
- Hansson, Gunnar D., *Idegransöarna*, Stockholm, 1994
- Hansson, Gunnar D., *Lyckans berså: essäer och annat*, Göteborg, 2008
- Hansson, Gunnar D., *Tapeshavet*, Stockholm, 2017
- Hansson, Sture et al, "Competition for the fish: fish extraction from the Baltic Sea by humans, aquatic mammals, and birds", i *ICES Journal of Marine Science*, Vol 75, Issue 3
- Hansson, Wilhelm, *Norra Bohusläns övärld: från Svinesund till Smögen*, Göteborg, 1980
- Hadorph, Johan (red.), *Then gamla Wijsby siö-rätt fordom på göthiska sammansatt af dbe förnämste kiöpmän och skieppare i Wijsby, at bruka för rätt lag uthi stora siön emillan skieppare, kiöpmän, ... ; förra uthrijkes på åtskilliche orter tryckt uppå gammal och ny tyska, hollenska och engelska; men nu först på wårt svenska språk med några äthskillnader och ett kort register ; uplagd med Hans . Kongl. May:tz bekostrat*, Stockholm, 1689
- Handel och hantverk i Hamné: Ulebergshamn 1893 - 1978*, 2. utg., Hunnebostrand, 2016
- Harlitz, Erika, *Urbana system och riksbildning i Skandinavien: en studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050-1646*, Göteborg, 2010
- Harrison, Dick, *Stora döden: den värsta katastrof som drabbat Europa*, Stockholm, 2000
- Harrison, Dick, *Karl Knutsson: en biografi*, Lund, 2002
- Hasle, Geir, *Slaget om Nordsjøen: 31. mai-1. juni 1916*, Oslo, 2011
- Hasselberg, Gösta, *Studier rörande Visby stadslag och dess källor*, Uppsala, 1953
- Hasslöf, Olof, *Om nordisk rätt till fiske i saltsjön*, Göteborg, 1938
- Hasslöf, Olof, *Svenska västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och sociala kultur*, Stockholm, 1949
- Hasslöf, Olof, *Fisket och fiskerätten*, Örebro, 1963
- Hasslöf, Olof, *Lokaltradition och centraldirigering i kustbebyggelse*, Göteborg, 1977
- Hasslöf, Olof, *Sotenäs - gränsbygd vid havet*, Munkedal, 1984
- Hasslöf, Olof, *Banksutor och sjöbåtar i Bohuslän*, Nytt., Skärhamn, 1987
- Hasslöf, Olof, *Huvudlinjer i skeppsbyggnadskonstens teknologi*, i Hasslöf, Olof (red.), *Sömand, fisker, skib og værft: introduktion til maritim etnologi*, København, 1970
- Heather, P. J., *The Goths*, Cambridge, Mass., 1996
- Hedin, Anders, *Ljus längs kusten: berättelser från tio svenska fyrplatser*, Stockholm, 1988
- Hedin, Anders (red.), *Sveriges sjökartor 1539-1836*, Stockholm, 2007
- Helgesson, Arnold Georg, *Farleder och kanalprojekt i Bohuslän*, Göteborg, 1942
- Helgen, Lars, "Fiskelägen och kustsamhällen", i *Bohuslän i våra hjärtan: ett porträtt av Göteborg och Bohuslän*, Göteborg 1980
- Hellgren, Mats & Johansson, Leif, *Fornminnen i Bohuslän: från mellersta och norra Bohuslän*, Floda, 2007
- Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, Lund, 1922
- Henrici, Paul, "Benfynd från boplatsen vid Rörvik", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Tidskrift 1932-36*
- Henrikson, Alf, *Antikens historier*, Stockholm, 1996
- Hernek, Robert & Jonsson, Leif, 'Förhistoriskt fiske i Bohuslän: främst under stenålder och bronsålder', *Bohuslän*, 2003
- Hiller, Christine, 'Slaget vid Skagerrak våren 1916: arkivspår i Göteborg', *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven*, 2014
- Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige*, Stockholm, 1859-1866
- Hjardar, Kim & Vike, Vegard, *Vikingar i krig*, Stockholm, 2012
- Hjort, Johan, *Rekefisket som naturhistorie og samfundssak*, Bergen, 1938
- Hofberg, Herman & Ljungstedt, Knut, *Sverige: Geografisk-historisk läsebok för hemmet och skolan*, Örebro, 1870
- Holm, Poul, Byskov, Søren & Toft Hansen, Søren, *Proteiner fra havet: fiskemelsindustrien i Esbjerg 1948-1998*, Esbjerg, 1998
- Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrivning D. 1-3*, 1867
- Holmberg, Åke, *Bohusläns historia: perioden 1550-1880 med det stora sillfisket 1752-1808 av Lars Nilsson*, Stockholm, 1963

Holmbom, Markus, "Alternativ till evolutionsläran", i *Dagen* 2015-07-09.

Holmlund, Per, "Den senaste istiden i Skandinavien: en modellering av Weichelisen", i *SKT* 93:44, oktober 1993

Humbla, Philibert, "Votivskepp: en studie", i Erixon, Sigurd & Wallin, Sigurd (red.), *Svenska kulturbilder: Tredje bandet Del III & IV / Bd. 3*, Stockholm, 1933

Hunnebostrands bildarkiv, husinventering häfte X, del 2, 2016

Hydén, Holger, Proschwitz, Gunnar von & Attman, Artur (red.), *Tre föreläsningar 1978*, 1979

Hägg, Erik, *Bland lotsar och fyrmän*, Stockholm, 1930

Hälsning från Smögen: vykortet berättar: ett urval bilder från Gösta M Hanssons arkiv, Smögen, 2015

Hødnebo, Finn, Magerøy, Hallvard, Koht, Halvdan, Pedersen, Gunnar & Karl Jónsson (red.), *Noregs kongesoger: jubileumsutgåva 1979. 3. Sverre-soga. Soga om baglarar og birkebeinar*, 1979

"Höga halter av arsenik vid sjunkna krigsvrak på västkusten", *Pressmeddelande Sjöfartsverket*, 2015-10-12.

Höglund, Hans, *Bohusläns sillperioder*, Lysekil, 1976

Höglund, Hans, "Bohusläns sillperioder.", *Vikarvet.*, 1974/1975 (28), 1976

Hörman, Ernst, "Tomtningarna på Skeppsholmen vid Lysekil", i *Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift*, 1924

Hörmander, Oskar, *Hundra år med Tossene kommun*, stencil u.å.

Hörmander, Oskar, *Arbetsrörelsen erövrar makten i Sotenäs*, stencil u.å.

Hörmander, Oskar, *Ulebergshamn: ett samhälle på sten och vid hav*, stencil u.å.

Hörmander, Oskar, *SDUK Granit i Hunnebostrand 1926-1962*, u.å.

Hörmander, Oskar, *Stenhuggarna i Hunnebostrand 1896-1940: fackföreningsprotokoll berättar deras historia*, stencil u.å.

Hörmander, Oskar, *Folkets Hus och Folkets Park i Hunnebostrand 1904-1971*, stencil u.å.

Hörmander, Oskar, *Stenhuggarna i Håle 1939-1970*, stencil u.å.

Hörmander, Oskar, *Schartauanismen och samhället: en studie i religiösa och politiska idéutsättningar 1890-1933*, Älvsjö, 1980

Hörmander, Oskar, *Stenhuggarna på Malmön 1896-1957*, stencil 1997

I

"Information från Trafikverket Region Väst Bohuslän 2012", *Vägmiljöer i Bohuslän Sote kanal*,

International Council for the Exploration of the Sea, *ICES Advice 2008, 6.1 North Sea, Ecosystem overview Inventering av skrotsten i mellersta och norra Bohuslän, rapport 1997:19, Miljöavdelningen, Länsstyrelsen i Västra Götaland*

Isacsson, Arne, "Landskapets klädedräkt", i *Göteborgs-*

Postens Bohuslän i våra hjärtan, Göteborg, 1980

Isacsson, Arne, *Berg i Bohuslän*, Partille, 1991

J

Jansson, Nils G., *Svensken som inte kunde dö/ Från havet komma*, 1998

Janson, Sverker, "En boplatz från yngre stenåldern vid Rörvik i Kville s:n", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Tidskrift 1932-36*

Jarlert, Anders, *Läsarfolket - från gammalläseri till nyortodoxi: förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet*, Göteborg, 1997

Jennbert, Kristina, *Den produktiva gåvan: tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5300 år sedan*, Lund, 1984

Jens Nilsson, *Biskop Jens Nilssons Visitatsböger och reiseop-tegneser 1574-1597*, Ed, 1981[1885]

Joensen, Jóan Pauli, "Fiskernes hav" i Kirsten Hastrup (red), *Den nordiske verden 2*, Copenhagen, 1992

Johannisson, Karin, "Det sköna i det vilda: en aspekt på naturen som mänsklig resurs", *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*, Stockholm, 1984

Johansson, Anders, *De glömda blockadbrytarna: krigsdramatik på svenska västkusten 1939-1945*, Stockholm, 2016

Johansson, Fritiof, "Om Bottnafjorden och töserna på Kålo", i *Svenska Väst kustfiskaren*, nr 6, 25 mars 1966

Johansson, Kristian, *Storsjöfisket: en historia från Klädesholmen och andra fiskelägen*, Klädesholmen, 2016

Johansson, Lars, *Skrivet i vatten*, Uddevalla, 1986

Johansson, Stellan, *Ruskiga historier och historiska ruskigheter*, Tanumshede, 1997

Johansson, Uno "Stenhuggare, stenindustri", i *Kville härads: Bottna, Kville, Svenneby*, Munkedal, 1985

Johnsen, Oscar Albert, "Bidrag till Oplysning om Befolkningsforholdene og Almuens økonomiske Stilling i Bohuslen før Afstaaelsen (1528-1658)", i *Norsk Historisk Tidskrift*, bd 3, 1905

Johnsen, Oscar Albert (red.), *Olafs saga hins helga: efter pergamenthaandskrift i Uppsala universitetsbibliotek, Delagardieske samling nr. 8II*, Kristiania, 1922

Jonsson, Gunnar, *Kort översikt över Sotenkanalens tillkomst och utförande*, Stockholm, 1935

Johnsson, Rune, *Minnen från Fjällbacka skärgård*, Sävedalen, 2006

Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet: vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*, Oslo, 2008

Jordanes, *Getica: om goternas ursprung och bedrifter*, Stockholm, 1997

Jägerskiöld, L.A "Några ord om Bohuslän", i *Svenska Turistförenings Årsskrift 1917*

K

Kaelas, Lili, "Stenkammargravarna på Sotenäset och Stängenäset.", *Vikarvet.*, 1962/1963, 1964

- Karl XII, *Konung Karl XII:s egenhändiga bref*, Stockholm, 1893
- Karl Jónsson, *Sverris saga: efter Cod. AM 327 4o*, Kristiania, 1920
- Karlsson, Klas-Göran, *Urkatastrofen: första världskrigets plats i den moderna historien*, Stockholm, 2014
- Karlsson, Hugo (red.), *Meijbergers arkiv för svensk ordforskning 12 Studier över båtnamn, särskilt namn på backebåtar och bankskutor från 1700-talets Bohuslän*, Göteborg, 1970
- Kalm, Pehr, *Pebr Kalms Västgöta och bohuslänska resa: förrättad år 1742 : med anmärkningar uti historia naturali, fysik, medicin, ekonomi, antikviteter etc.: jämte nödiga figurer*, Stockholm, 1960
- Kalm, Pehr, *Resejournal över resan till norra Amerika*, Svenska litteratursällsk. i Finland, Helsingfors, 1966-1988
- Kindgren, Hans, "Guldet från Kville" i *Bohuslän årsbok 1992*, Uddevalla, 1992
- Kindgren, Hans, 'Reindeer or seals?: some Late Palaeolithic sites in central Bohuslän', *The earliest settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas*, edited by Lars Larsson, Stockholm, 1996
- Kindgren, Hans (red.), *Bronser: bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län*, Uddevalla, 1999
- Knapp, Ted, *Längs kusten i Bohuslän: skrönor och fakta för båtfanare och andra skärgårdsälskare : en bok, Sävedalen, 2006*
- Andersson, Clas, Pihl, Monica & Lykkeberg, Madeleine, *Kokbok från Sotenäs: recept typiska för Bohuslän av oss från Sotenäs kommun : av sotenäsbor med mat från då och nu*, Kungshamn, 2014
- "Korsade Skagerakk på en stockbåt", i *Aftonbladet* 1999-08-25
- Krantz, Claes, *Under länsberrevärja och biskopsstav: kulturhistoriska skildringar från 1500-talets Bohuslän*, Uddevalla, 1922
- Krantz, Claes, "Bronsåldersrösena som sjömärken: ett stycke nautisk arkeologi", i *Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift 1940*
- Krantz, Claes, "Den rike holländaren i Ulebergshamn", i *GHT* 1949-08-06.
- Krantz, Claes, "Smögen: grundades 1900 som havskuranstalt, men slog för 25 år sedan igenom som friluftsbadort", i *GHT* 1960-06-18
- Kraft, John, *Labyrinter på svenska västkusten och norska sydkusten*, Göteborg, 1985
- Kristiansson, Sten, *Uddevalla stads historia. 1, Fram till år 1700*, Uddevalla, 1951
- Kristinn Jóhannesson, Hansson, Gunnar D. & Johansson, Karl G. (red.), *Islänningasagorna: samtliga släktsagor och fyrtonio tatar*, Reykjavik, 2014
- Kullbratt, Lars, *Vägmiljöer i Bohuslän: Sote kanal : Sotenäs kommun : information från Väggerket Region Väst Bohuslän*, Göteborg, 1996
- Kullinger, Benny, "Själva grunden", *STF:s årsskrift* 1989.
- Kungshamn: Gravarne, Bäckeвик och Fisketången genom seklerna*, Kungshamn, 1996
- Kurlansky, Mark, *The Basque history of the world*, London, 2000
- Kurlansky, Mark, *Salt: a world history*, London, 2002
- Kville härad: Bottna, Kville, Svenneby*, Munkedal, 1985
- L
- Lagerlöf, Selma, *Nils Holgerssons underbara resa*, Stockholm, 1962
- Landnámabók* i Valdimar Ásmundarson & Ari Porgilsson (red.), *Íslendinga sögur., Íslendingabók*, Reykjavík, 1891
- Lauritzen, Monica, *En kvinnas röst: Emilie Flygare-Carléns liv och dikt*, Stockholm, 2007
- Lidén, Sten (red.), *Bovallstrand: ett kustsamhälles liv i ord och bild*, Bovallstrand, 1990
- Lidner, Bengt, *Samlade skrifter. D. 2. H. 3*, Svenska vitterhetssamf., Stockholm, 1935
- Lindberg, Gisela, "Överraskande mycket fisk i stenålderskosten", meddelande från Lunds universitet 2018-03-21
- Lindeberg, Anders, *En badresa till Strömstad sommaren 1838.*, Stockholm, 1838
- Linder, Ragnar (red.), *Det var Bohus bataljon: [en minnesbok över försvarsberedskapen i Väst-Sverige 1939-1945]*, Stocksund, 1948
- Lindgren, Arne, *Västra kusten: fiskelägen, människor, framtid*, Stockholm, 1978
- Lindkvist, Thomas, *Plundring, skatter och den feudala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*, Uppsala, 1988
- Lindkvist, Thomas, 'När Bohuslän var en del av Norge', *Bohuslän*, 2004
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria (red.), *Det svenska samhället 800-1720: klerkernas och adelns tid, 2.*, rev. och uppdaterade uppl., Lund, 2008
- Lindman, Gundela, "En försvunnen labyrint", i *Fynd*, nr 1 1991
- Lindqvist, Sune, "Bohuslänska fornminnen", i *Svenska Turistföreningens Årsskrift*, 1917
- Lindroth, Hjalmar, *Namnforskningar bland västkustens öar och skär*, Stockholm, 1921
- Ling, Johan, *Elevated rock art: towards a maritime understanding of Bronze Age rock art in northern Bohuslän, Sweden*, Göteborg, 2008
- Ling, Johan "Ett ristar landskap", i Streiffert Eikeland, Katarina & Miller, Madelaine (red.), *En maritim värld: från stenåldern till idag*, Lindome, 2013
- Linge, Lars (red.), *Nordiska möten: antologi utgiven av Föreningen Kungälv's musei vänner till 900-årsjubileet av trekungamötet i Kungälv 1101*, Kungälv, 2001
- Linné, Carl von, *Levnadsordning vid en surbrunn: akademisk avhandling under Linnés presidium Upsala 1761*, Uppsala, 1953

- Lisberg-Jensen, Ole, "Koggen från Mollösund", i *Mari-narkeologisk tidskrift* 1983:2
- Lisberg Jensen, Ole, *Gamla farleder och hamnar i Strömstad kommuns vattenområden: en genomgång av sjökort och seglingsbeskrivningar 1568-1807*, Göteborg 1983
- Livsmedelskonsumtion och dess näringsinnehåll uppgifter t.o.m. 2015 [Elektronisk resurs]*, Statistiska centralbyrån, Stockholm, 2016
- Ljungdahl, Casper, *Smögen och Hasselösund: bohusslänska fiskesambällen i förändring : människor på Sotenäset vid Skagerrakkusten*, Smögen, 1993
- Ljungner, Erik, "Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän.", *Vikarvet.*, 1938/1939 (15), 1938
- Losman, Beata, *Margareta Huitfeldt: en biografi*, Göteborg, 1984
- Lots-styrelsens underdåniga berättelse* (skilda år)
- "Luftvärnet slår till i Bohuslän: diplomatiska förvecklingar", opublicerat manuskript av Bertil Hallenberg, redigerat av Bibbi Hallenberg december 1991;
- Lundbeck, Olof, *Antekningar, rörande Bohuslänska fiskerierna, i synnerhet sillfisket*, Göteborg, 1832
- Lundberg, Ernst, *Fjordarnas folk: Bohuslän - ockuperat land*, Uppsala, 1972
- Lundberg, Lasse, *Röda granitens rike: från Lysekil till Koster, Sävedalen*, 2011
- Lundberg, Lennart, *Lejdtrafik och kvarstad: den svenska lejdtrafiken och de norska kvarstadsbåtarna under andra världskriget med avsnitt ur kommandörkapten Tore Simonssons arkiv*, Karlskrona, 1999
- Lundberg, Lennart, *Handelsflottan under första världskriget*, Stockholm, 2006
- Lundberg, Lennart, *Handelsflottan under andra världskriget*, 2. uppl., Stockholm, 2009
- Lundell, Jerker, "Dykning och sjöhistoriskt fältarbete, redogörelse för några försöksdykningar i Ulebergs-hamn", i *Unda Maris 1949*, Göteborg 1949
- Lundgren, Arne, *Stenriket*, Stockholm, 1970
- Lundgren, Arne, *Sillbrand*, Stockholm, 1972
- Lundgren, Arne, "Stenrike", i *Bohuslän i våra hjärtan: ett porträtt av Göteborg och Bohuslän*, Göteborg 1980
- Lundin, Ingela & Nordell, Linnea, "Maritima ristningar på Väderöarna", i *Väderöarna: historisk arkeologi vid en ubamn : forskningsundersökning : Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m. fl. : Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanums kommun, Uddevalla*, 2011
- Lundin, Kerstin, "Kokgropar i Norrbottens kustland: ett försök till tolkning av kokgroparnas funktion", i *Arkeologi i Norr 3*, 1990
- Lusch, Fritz, "Vikarvet 1915-1945", i *Vikarvets årsbok 1945*
- "Lyckad sanering av miljöfarligt vrak – 730 liter olja pumpades upp från havsbotten", *Pressmeddelande Havs- och Vattenmyndigheten*
- Lähteenoja, Aina & Laati, Iisakki, *Lots- och fyrväsendets i Finland historia. [1], Tiden intill år 1808*, Helsingfors, 1948
- Löfberg, Thomas, "Slottsbrunnen på Bohus", *Från Bohus till Älvsborg, Fynd: tidskrift för Göteborgs Stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg*, Göteborg, 2017
- Löfdahl, Maria, "Från Tistlarna till Nordkoster. Om namn på fyrar längs Västkusten", i Maria Löfdahl, Fredrik Skott & Lena Wenner (red.), *Från sjö till hav. Namn- och ordstudier tillägnade Birgit Falck-Kjällquist*, Göteborg, 2010
- Lönnerstrand, Sture, "De sista dvärgarna i Sverige", i *Allers Veckotidning* 1957, nr 43

M

- Magnus Erikssons landslag*, Stockholm, 1962
- Malmstedt, Göran, *Helgdagsreduktionen: övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800*, Göteborg, 1994
- Malmstedt, Göran, *En förtrollad värld: förmoderna föreställningar och bohusslänska trolldomsprocesser 1669-1672*, Lund, 2018
- Mattsson, Dan-Eric, "Välkomna till Sote kanal", i *Sote kanal 50 år 1935-1985*, Hunnebostrand, 1985
- Mattsson, Dan-Eric, *Hunnebostrand: hemort och turistmål*, Hunnebostrand, 1996
- Matz, Edvard, *Sällsambeter i Bohuslän och Dalsland: en bok om historiska platser, om saga och sägen och litterära miljöer*, 3. uppl., Trängsund, 1998
- Mjölner, Johan, "Illasmakande kaffe vid premiärdrickande", i *Fjällbackabladet* 1956:1
- Moberg, Carl-Axel, "Bohusläns forntid" i Erik Lönnroths (red) *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963
- Modéer, Kjell Å. (red.), *Skrifter. Bd 8, 1667 års sjölag i ett 300-årigt perspektiv : ett rättshistoriskt symposium i Göteborg den 16-18 mars 1981*, Stockholm, 1984
- Mosander, Jan, *Berlin: kruttrök, murbruk och delikatessdiskar*, Ny, rev. utg., Stockholm, 2005
- Myrdal, Gunnar & Bouvin, Sven (red.), *Wages, cost of living and national income in Sweden 1860-1930 Vol. 1 The cost of living in Sweden 1830-1930*, London, 1933
- Myrdal, Janken (red.), *Det svenska jordbrukets historia [Bd 2] Jordbruket under feodalismen : 1000-1700*, Stockholm, 1999
- Myrdal, Janken, *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*, Stockholm, 2003
- Mårald, Bert, recension av "Eskil Franck: Giv mig, min son, ditt hjärta", i *RIG* Vol 97, nr 2, 2014

N

- Nedkvitne, Arnved & Norseng, Per G., *Middelalderbyen ved Bjørvika: Oslo 1000-1536*, Oslo, 2000
- Nielsen, Alf Ragnar, Nielsen, Alf Ragnar & Kolle, Nils, *Norges fiskeri- og kysthistorie. [fram til 1720] Bd 1*, Bergen, 2014
- Niklasson, Nils, "Ett bidrag till kännedomen om begravningskicket under stenåldern", i Evald Lidén (red),

- Bohuslänska studier tillägnade landshövdingen Oscar von Sydow 12 juli 1933*, Göteborg, 1933
- Nilson, Anders, *Kyrkskeppen berättar om sjöfart och historia på Öland*, Stockholm, 1980
- Nilsson, Jan, *Hemskheter i Qville, Svenneby och Bottna: några utvalda brott begångna mellan åren 1850 och 1900 i Qville härad Bohuslän*, Kville, 2017
- Nilsson, Lars, *Det Stora bohuslänska sillfisket 1757-1809* (opublicerad lic.)
- Nilsson, Lars, *Det stora sillfisket 1752-1808*, i Lönnroth, Erik (red.), *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963
- Nilsson, Sven, *Berättelse om Fiskerierna i en del av Sverige och Norrige*, Stockholm, 1827
- Nilsson, Torbjörn, "I dag blir vi nio miljoner svenskar", i *Dagens Nyheter*, 2004-08-12.
- Nordanstig, Jonas, "Vasa – ett skogshistoriskt perspektiv", 1992/96.
- Nordbladh, Jarl, "Hällmålningar i Västsverige" i Sverker Janson, Erik Lundberg, & Ulf Bertilsson (red), *Hällristningar och hällmålningar i Sverige, 3., omarb. och utök. uppl.*, Stockholm 1989
- Nordbladh, Jarl, "Västkustens hällristningar", i Burenhult, Göran (red.), *Arkeologi i Norden. 2*, Stockholm, 2000
- Nordblom, Karl-Allan & Quirin, Bertil, *Ilse: en gammal lotsbåt från Väderöarna*, Uddevalla, 2008
- Nordblom, Karl-Allan, *Väderöarna, 3., omarb., uppdaterade och kompletterade utg.*, Uddevalla, 2010
- Nordell, Linnea, 'Guldet i Hamburgsund', *Bohuslän : årsbok*, 2006
- Nordell, Linnea & Rydbom, Lars, *Kulturmiljöer i Sotenäs kommun. Kulturhistoriskt underlag för översiktsplan 2010. Bohusläns museum. Rapport 2009:48*. Uddevalla, 2009
- Nordén, Arnold, "Sotenäs, Soten, Sotskär (-en): sker sota", i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1975*, Uddevalla. 1975
- Nordén, Arthur, "'Sparlösa' och 'Kälvesten': våra äldsta historiska runinskrifter", i *Fornvännen* 1961
- Nordh, Andreas, "Spektakulär fisk hittad", i *Bohuslänningen* 2010-05-10
- Nordisk familjebok*, skilda utgåvor.
- Norges gamle love indtil 1387*, utgivne ved R. Keyser og P.A. Munch, Christiania 1848, Bd 1, 1:9; *Ældre Bortgangslov, Vikens kristenret, Kristiania*, 1914
- Norske Herredags-Dombøger, utgivet for Det Norske Historiske Kildeskriftfond ved E.A. Tholme, Første Række (1578-1604), III Dombog for 1585*, Christiania, 1894
- "Norskt ägande fortsätter öka men danskt minskar", i *Statistiknyhet från SCB* 2014-03-19
- Norrøn ordbok*, 4:e utg, gamalnorsk ordbok, Oslo, 1997
- Notini, Stig, "Slamanskeppen i Ulebergshamn", i *Unda Maris*, 1965-1966
- Nybelin, O, "Långa och långafiske i det forntida Bohuslän", i *Göteborgs museums årstryck 1949 och 1950*, Göteborg, 1950
- Nycander, Fredrik, "Trygges död.", *Vikarvet.*, 1916 (1), 1916
- Nycander, Fredrik, *Ras och rike: dikter*, Stockholm, 1934
- Nylén, Erik, *Vikingaskepp mot Miklagård: Krampmacken i Österled*, Stockholm, 1987
- Nyrén, Ulf, "Från utrotning till utbredning: den svenska vargstammen som historiskt allmoge- och överhetsprojekt", i *HT* 2011:4
- Näslund, Kicki, "Det vita guldet", i *Forskning & Framsteg* 2011-02-01.
- Näsström, Britt-Mari, *Fornskandinavisk religion: en grundbok*, Lund, 2001
- O**
- Ohlén, Lars & Hansen, Harry (red.), *Från kusten: [Strömstad till Smygehuk] : boken om livet vid Sveriges syd- och västkust under ett halvt sekel*, Malmö, 1964
- Oldeberg, Andreas, 'Några nya guldfynd från Bohuslän.', *Vikarvet.*, 1934 (12)
- Olsson, Alfa, "Kostvanor bland fiskare i Bohuslän", i Nils-Arvid Bringéus, *Mat och miljö: en bok om svenska kostvanor*, Lund, 1970
- Olsson, Allan "Sjöolyckor 1760-1902", i *Kville härad: Bottna, Kville, Svenneby*, Munkedal, 1985
- Olsson, Betty, *Stormar längs Sveriges västkust 1919-2000*, Göteborg, 2002
- Olsson, Olaus & Cederschiöld, Vilhelm, *Sågner om Margareta Hvitfeldt och hennes släktingar*, Göteborg, 2006
- Orning, Hans Jacob, *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høy middelalderen*, Oslo, 2004
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 Ortnamnen i Kville härad*, Göteborg, 1945
- "Ostronodling i Bohuslän: ett lyckat försök", i *GHT*, 1906-12-05.
- Overland, Viveka, *Gustafsberg: Sveriges äldsta badort*, 2. uppl., Gustafsberg, 2007
- P**
- Pearce, Fred, "Failing ocean current raises fears of mini ice age", i *New Scientist Magazine*, 2005-11-30
- Persson, Lennart K., *Syndikalismen i Sverige 1903-1922*, Stockholm, 1975
- Persson, Lennart K., *Arbete, politik, arbetarrörelse: en studie av stenindustrins Bohuslän 1860-1910*, Göteborg, 1984
- Petersson, Torsten, "Vårt lots- och fyrväsende", i *Forum Navale*, 1947 nr 8
- Petterson, Johan, *Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse: en etnologisk studie*, Gleerup, Lund, 1953
- Petterson, Johan, "Vårdkasar, farleder och skärgårdsbebyggelse", i *Unda Maris* 1951-1952
- Petterson, Johan, *Skärgårdsverken i Bohuslän: trankokerier och salterier under 1700-talets sillfiskeperiod*, Stocke-vik, 1999

- Pettersson, Johan, *Skärgårdsbebyggelsen i Bohuslän under norska tiden: särskilt kring 1500-talets sillperiod*, Stockevik, 2001
- Pettersson, Johan, *Kulturminnen i Bohuslän: grundforskning, dokumentation, granskning*, Skärhamn, 2004
- Pettersson, Johan, *Bohuslän förr: nyupptäckter, dokumentation, tillbakablickar*, Skärhamn, 2006
- Pettersson, Lars-Olof & Silberstein, Willy, *Syndikalisternas nya ansikte*, Stockholm, 2011
- Pihl, Sievert, *De indelta soldaterna vid Sotenäs kompani och båtsmän i Kville och Sotenäs*, Sotenäs, 1991
- Planering för turism och rekreation i norra och mellersta Bohuslän: TURBO arbetsrapport*, Uddevalla, 1981
- Poulsen, Bo, "Imitation in European herring fisheries, C. 1550–1860", i *Scandinavian Journal of History*, vol 41 2016, issue 2.
- Pringle, Heather, *Härskarplanen: Himmlers jakt på det ariska ursprunget*, Lund, 2008
- Q**
- Quirin, Bertil, *Bohusläns kooperativa stenindustri*, Uddevalla, 1984
- Quirin, Bertil, *Bohusläns kooperativa stenindustri*, Uddevalla 1986
- Quirin, Bertil, *Stenhuggare: en berättelse om stenindustri och Kooperation i Bohuslän*, Harestad, 1986
- Quirin, Bertil, *Bohuslän i svartvitt: fotografier och berättelser från det gångna seklet*, 2001
- Qvistberg, Carl Fredric, "Topographiae Bahusiensis Particula II om Sodenäs Härad" i Gösta Schoultz (utg) *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1943*
- R**
- Rindevall, Beatrice, "Klimatförändringar hotar svenska blåmusslor", i *Extrakt* 2017-05-31
- Rollof, Yngve, *Sveriges inre vattenvägar D. 3 Bohuslän, Dalsland, Trollhätte kanal*, Stockholm, 1979
- Rosborn, Sven, *En vandring i historien: med Sven Rosborn genom gamla Malmö*, Malmö, 2002
- Rose, Joanna, "Det stormar inte mera nu", i *Forskning & Framsteg*, 2009-12-16,
- Rydbom, Lars, 'Vadbodars: minnen av ett försvunnet fiske', *Bohuslän: årsbok*, 2011
- Rydstrand, Sven, *Snapphanar och andra i gamla tiders Bohuslän*, Brodalen, 1970
- Rydstrand, Sven, *Bland bohuslänska bönder på Karl XII:s tid: studier i de nordbohuslänska hånadsrätternas protokoll under 1600- och 1700-talen*, Brastad, 1977
- Rödström, Karl-Olof, "En gammal smögenfiskare berättar", i Sewerinsson 1997
- S**
- Samuelsson, Folke, *Minor, krut, sjöjungfrur och en låda kardus: Smögenhistorier*, Smögen, 2014
- Sandahl, Jens, *Trangrumsstriden: striden om trankokeriernas avfall i 1780-talets Bohuslän*, Göteborg, 1999
- Sandberg, Torsten Herbert, *Carl August Kullgren: C.A. Kullgrens enka : granitaktiebolaget C.A. Kullgrens enka : minnesskrift utgiven med anledning av 100-årsminnet av firmans grundande*, Göteborg, 1942
- Sandell, Östen, *Lotsar, fyrfolk och tullare i Kville härad*, stencil, Kville hembygdsarkiv, u. å.
- Sandström, Anders Z., *Under säker flagga: studier i svenskt lotsväsen 1870-1914*, Stockholm, 1972
- Sarauw, Georg & Alin, Johan, *Götaälvsområdets fornminnen*, Utg., Göteborg, 1923
- SCB, Statistikmyndighet från SCB 2012-10-02
- Schartau, Henric, *Tretton predikningar*, Göteborg, 1999
- Schmitt, Lou, "The Continental Connection: a coastal excursion in time, geography and culture", i *Norwegian Archaeological Review*, 2015.
- Schultén, Nathanael Gerhard, "Om lotsväsendets tillstånd vid Västkusten i början av 1800-talet", meddelat av Olof Mustelin, *Unda Maris*, 1963-1964
- Schön, Ebbe, 'Bergens fria söner.', i *Sten*, STF, 1989, Stockholm, 1990
- Schön, Ebbe, "Kustlandets folktro" i Ulf Johansson (red), *Bohuskust*, STF, Stockholm 1991
- Schön, Ebbe, *Folktro i Bohuslän*, 2., utök. Uppl., Partille, 1992
- Schön, Ebbe, *Sjöjungfrur, stenhuggare och gnistapor: kulturhistoriska essäer*, Stockholm, 1997
- "Sensationen: Tonfisk på Västkusten", i *GP*, 2016-09-16.
- Severin, Erik (red.), *Lotsning i äldre tid: kommentarer till en gammal lotsförordning från 1696*, Stockholm, 1971
- Sewerinsson, Eskil, *Smögens fiskeflotta och fraktfartyg*, Borås, 1997
- Simonsson, Birger, "Solidaritet: ideologi och praktik i Andelsföreningen Bohusläns Kooperativa Stenindustri ekonomisk förening (ABKS)", i Bernt Schiller (red) *Solidaritetsens många ansikten: tretton texter om arbetsliv och omvärld*, Stockholm, 2012
- Sjöberg, Jan Eric, *Tusentals fynd från hundratusentals år: en resa i tid och rum genom Stadsmuseets arkeologiska samlingar*, Göteborg, 1998
- Sjöberg, Jan Eric, *Att återerövra det förflutna: Georg F.L. Sarauw : botanikern som blev arkeolog*, Göteborg, 2005
- Sjöberg, Maria & Cassel, Kerstin (red.), *En samtidig världshistoria*, Lund, 2014
- Sjögren, Karl-Göran (2003). "Mångfalldige uhrminnes grafvar- ": megalitgravar och samhälle i Västsverige, Göteborg, 2003
- Sjögren, Karl-Göran, "Naturforskning och arkeologi på 1840-talet. Om tidiga människobefynd i Bohusläns skalbankar", i Henrik Alexandersson, Alexander Andreeff, & Annika Bünz (red), *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh, Institutionen för historiska studier*, Göteborg, 2014
- Sjögren, Karl-Göran & Ahlström, Torbjörn, 'Early Mesolithic burials from Bohuslän, western Sweden',

- Mesolithic burials : rites, symbols and social organisation of early postglacial communities : international conference, Halle (Saale), Germany, 18th-21st September 2013.*, 2016
- Sjöholm, Elsa, *Sveriges medeltidslagar: europeisk rättstradition i politisk omvandling*, Stockholm, 1988
- Sjöholm, Karl-Östen, *Enskilt arbete i geografi läsåret 1943-1944* (outgiven stencil)
- Sjøvold, Thorleif, *Osebergfunnet og de andre vikingeskipsfunn*, Oslo, 1957
- Skoglund, Pontus, Malmström, Helena, Raghavan, Maanasa, Storå, Jan, Hall, Per F. L., Willerslev, Eske, Gilbert, M. Thomas P., Götherström, Anders & Jakobsson, Mattias, 'Origins and genetic legacy of Neolithic farmers and hunter-gatherers in Europe', *Science (Washington, D.C. Print)*, vol. 336 (2012), 2012
- Smedberg, Gunnar, *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*, 1973
- Smedberg, Marco, *Om sjökriget: från Svensksund till smygteknik*, Stockholm, 1996
- Strömmar i svenska hav*, SMHI 2011.
- Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor*, Stockholm, 1991-1993
- Sokulu, Sila & Ejstrud, Bo, 'Stockbåtar i Sverige: typologi och datering', *Fornvännen*, 2014(109), 2014
- "Sotenäs lockbete efter havsörn – sill", i SVT Nyheter Väst, 2019-01-09
- Sotenäs kommun Äldreomsorgsplan 2016-2020*
- Sotenäset i ord och bild* (flera häften u.å)
- Speer, Albert, *Albert Speers memoarer: Tredje riket inifrån*, Helsingfors, 1970
- Steckzén, Birger, SKF - *Svenska kullagerfabriken: en svensk exportindustris historia 1907-1957*, Göteborg, 1957
- STF 1953
- Streiffert Eikeland, Katarina & Miller, Madelaine (red.), *En maritim värld: från stenåldern till idag*, Lindome, 2013
- Streiffert, Jörgen, "Hus från bronsålder och äldre järnålder i Bohuslän" i *Landskap och bebyggelse*, Uddevalla, 2004
- Strindberg, August & Sjögren, Arthur, *Sveriges natur*, Stockholm, 1901
- Strinnholm, Anders, *Bland säljägare och fårfarmare: struktur och förändring i Västsveriges mellanneolitikum*, Uppsala, 2001
- Stubelius, Sverker, *Kville häraads första industri: trankokeriet under 1700-talet*, Göteborg, 1961
- Ståhl, Elizabet (red.), *Bohusläns samhälls- och näringsliv. 4, Konservindustrin*, Uddevalla, 1983
- Ståhle, Carl-Ivar, "Sotholm, Sotinge och Sotaskär", i *Namn och Bygd, Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, nr 22, 1945
- Sundevall, Fredric Emil, "Anteckningar under en resa i Bohuslänska skärgården (år 1834)", i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1965*
- Sundqvist, Olof, *Freyr's offspring: rulers and religion in ancient Svea society*, Uppsala, 2000
- Sundström, Malin, "Bara två av fem amerikaner tror på evolution", i *Dagens Nyheter*, 2006-08-10
- Svansson, Artur, *Physical and chemical oceanography of the Skagerrak and the Kattegat. I Open sea conditions*, Lysekil, 1975
- SvD 1948-10-04
- Svenska riksrådets protokoll, (SRP) med understöd av statsmedel i tryck utgifvet av Riksarkivet genom Severin Bergh, del X, 1643-1644*, Stockholm 1905
- Svenska västkustfiskarnas centralförbund, Avdelning 31 Smögen 1934-1984: jubileumsgåva*, Smögen, 1984
- Svenungsson, Lars Manfred, *Rannsakingarna om trolldomen i Bohuslän 1669-1672: häxorna, satan, rätten*, Lilla Edet, 1970
- Svensson, J. V., *De nordiska folknamnen hos Jordanes*, Lund, 1917
- Svensson, Nils-Olof, "Deglaciation och strandförskjutning i Norden", i Göran Burenhult (red), *Arkeologi i Norden del 1*, Stockholm, 1999
- Svensson, Nils, "Sillfisket och den veneriska smittan – en vy från 1700-talet", i *Läkartidningen* 2007-07-24, nr 30
- Sveriges officiella statistik, "Folkräkningen den 31 december 1930...", Stockholm, 1935
- Sveriges rikets lag*, Malmö, 1930
- Sällström, Folke, *Lilla Jored-fyndets gravanläggning*, Lund, 1942
- Söderberg, Rudolf, "Hos lunnen på Bohus' Väderöar", i *Sveriges natur*, 1922
- Söderlund, Johnny, *Sjömärken: vägvisare och kulturminnen*, Statens maritima museer, Stockholm, 2007
- Sörlin, Sverker & Fagerstedt, Otto, *Linné och hans apostlar*, Stockholm, 2004
- T
- Tallerud, Berndt, "Pesten i Sverige 1710-13 påminde om digerdöden", i *Läkartidningen*, nr 3 2010-03-30.
- Taube, Evert, *Inte precis om kvinnorna*, Stockholm, 1918
- Tell, Per Erik, *Detta fredliga uppdrag: om 522 svenskar i terrorns Kongo*, Umeå, 2005
- Tham, Pehr, *Göthiska monumenter; samlade och beskrifne*, Stockholm, 1794
- Thaning, Olof (red.), *Tusen sevärigheter i Sverige*, Stockholm, 1960
- Thorburn, David, *Historisk skiss öfver frågan om en kanal Vänerm-Kattegat.*, Uddevalla, 1907
- Thordeman, Bengt, "Skattefyndsregalet i Sverige och Danmark", i *Fornvännen*, 1945
- Thörnquist, Annette, "Egna brott: köpeprissystem och arbetskooperation bland svenska, danska och norska stenindustriarbetare" i *Arbejderhistorie*, nr 4, 2003.
- Toler, John, 'P. J. Rösiös natursyn och dess betydelse för hans bondeideologi.', *Bondens självbild och natursyn / red.: Bo Larsson.*, 1994

Tolleson, Håkan, *Kyrkskeppen vid Västerhavet*, [Ny uppl.], Borås, 2009
Tolleson, Håkan, *Skärgårdsbåtar i väster: passagerartrafik i kustband och insjöar*, Borås, 2014
Tovås, Carl Erik, *Handbok för långseglare: allt för utsjökepparintyget*, Lidingö, 1994
Trangrums-acten, Stockholm, tryckt i kongl. tryckeriet, 1784.
Träbiten (se: Fjellsson)

U

Uddgren, Gustaf, *Andra boken om Strindberg*, Göteborg, 1912
Uhrberg, Artur, *Skisser från Väderöarna*, Göteborg, 1956
Uhrberg, Artur, *Kusten vid Soten*, Göteborg, 1960
Ukkonen, Pirkko, "Wolly Mammoth (*Mammuthus primigenius Blum*) and its environment in Northern Europe during the last glaciation", i *Quaternary Science Reviews*, vol 30, issues 5-6, 2011
Underdånigt betänkande rörande reglering för befattningshavare vid lots- och fyrstaten m.m., avgiwet av Lotsstyrelsen och tillkallade lönesakkunniga, Stockholm, 1922
"Underrättelser vid Chartorna öfwer Bohus Lähns Skiärgård författade av framledne capitain Peter Gedda år 1691", Sjökarteverket.
Uppsala Nya Tidning 2016-02-16
"Utländskt ägande och utlandssvenskars ägande av fritidshus i Sverige 2013: 'Norskt ägande fortsätter öka men danskt minskar'", i *Statistiknyhet från SCB* 2014-03-19;
Utställningshandling översiktsplan för Sotenäs kommun, mars 2010, Kungshamn

V

Valdimar Ásmundarson & Ari Þorgilsson (red.), *Íslendinga sögur. 1-2, Íslendingabók*, Reykjavík, 1891
"Varför köpa dyra hummeryngel?", i *Bohuslänningen*, 2018-02-27.
"Varför skiftar himlen färg?", i *Illustrerad Vetenskap*, 2018:12
"Varför vill vi bo vid vattnet?", i *Illustrerad Vetenskap*, nr 16, 2008.
Vestkusten 1916-06-20
Veum, Eirik, *Det svenske sviket: 1940-1945*, 2 uppl. 2016, Oslo, 2016
"Vind och stormar i Sverige 1901-2010", Faktablad 51, SMHI 2011
Visor från Sotenäs, Larsson, Fleming & Nordström, Annikä (red.), Sotenäs, 1997
Väderöarna: historisk arkeologi vid en uthamn : forskningsundersökning : Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m. fl. : Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanuns kommun, Uddevalla, 2011
Väderöarna Fågel och säl, Länsstyrelsen Västra Götalands län, rapport 2011:21

W

Wadström, Roger, *Ortnamn i Bohuslän*, Stockholm, 1983
Wahlberg, Mats (red.), *Svenskt ortnamnslexikon*, Uppsala, 2003
Wallenberg, Jacob, *Min son på galejan, eller en ostindisk resa, innehållande allehanda bläckhorns-kram, samlade på skeppet Finland som avseglade ifrån göteborg i dec. 1769, och återkom darsammanstädes i Jun. 1771*, [Ny utg.], Göteborg, 2014
Walentinsson, Ulf, *Stenbuggarepoken under 100 år: Hunnebostrand med omnejd*, Hunnebostrand, 2011
Wallin, Lars, Gustafsson, Axel H & Ohlsson, Curt S, "Fiskebåtarnas utveckling" i, Bornmalm, Lennart, Bång, Krister & Fredriksen, Christine (red.), *Fiskebåtarna & varven: skeppsbyggarne*. 2, Göteborg, 2016
Wegmann, Rolph & Widfeldt, Bo, *Nödländning Sverige: utländska nödländningar i Sverige 1939-1945*, Näs-sjö, 1991
Weibull, Curt, *Lübeck och Skåne-marknaden: studier i Lübecks pundtullsböcker och pundtullskvitton 1368-1369 och 1398-1400*, Lund, 1922
Weissenberg, Dan, *Nordsjöns kokbok*, Stockholm, 1997
Welinder, Stig, *Sveriges historia. 13000 f.Kr.-600 e.Kr.*, Stockholm, 2009
Wernersson, Sven-Olof, *Väjern: världens ände där det hände*, 2012
Westbeck, O J, *Beskrivning öfver de af undertecknad uppfunne bergnings-instrumenter*, Göteborg, 1829
Westerdahl, Christer, "Innovationer i sjöfart och Skeppsbyggeri: del I – en kort översikt mellan ca 4 500 f Kr – 1 100 e Kr", i *Marinarkeologisk tidskrift*, nr 1, 1999
Westerdahl, Christer, 'Labyrinternas gåta: ett tolkningsförsök', *Populär arkeologi.*, 2013(30):3, 2013
Wexelsen, Einar (red.), *Gokstadfunnet: et 100-års minne = Centenary of a Norwegian Viking find : the Gokstad excavations*, Sandefjord, 1981
Widfeldt, Bo, *Tyska nödländare 1939-1945: [samt uppgifter om flygplan från Polen, Norge och Finland]*, Nässjö, 2007
Widgren, Mats (red.), *Åganderätten i lantbrukets historia*, Stockholm, 1995
Wikström, Sölve, *Sägner om den rike Slaman i Ulebergs-hamn*, 2005
Wikström, Sölve, *Trankokerier på Sotenäset: Sotenäsets bidrag till upplysningen i Europa*, 2008
Wijk, Johnny, *Svarta börsen: samhällslojalitet i kris : livsmedelsransoneringarna och den illegala handeln i Sverige 1940-1949*, Stockholm, 1992
Winberg, Christer, *Grenverket: studier rörande jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier*, Stockholm, 1985
Winberg, Christer, "Det mörka Mark": inomkyrklig väckelse och arbetarrörelse i ett västsvenskt textilarbetsdistrikt', i Jarlert, Anders (red.), *Väckelsen och vardagslivet: västsvensk väckelse ur nordiskt perspektiv*, Göteborg, 1995

Wollstonecraft, Mary, *A short residence in Sweden, Norway and Denmark*, Harmondsworth, 1987
Wright, Edward, *The Ferriby boats: seacraft of the Bronze age*, London, 1990

Y

Yrwing, Hugo, "Salt och saltförsörjning i det medeltida Sverige", I *Scandia*, Häfte 2. Lund, 1968

Å

Åberg, Georg & Edvardsson, Dag, *Dom hade inget val: de västsvenska fiskarna under krigsåren 1939-1945*, Uddevalla, 2000 (1985)

Åberg, Georg & Beckman, Björn, *Mot samma mål: Sveriges fiskares riksförbund 1948-1988*, Göteborg, 1988

Ågren, Maria, 'Att ha brukat sedan forna tider: argument för rätt till egendom i 1600-talets Sverige', *Åganderätten i lantbrukets historia / red.: Mats Widgren*, Stockholm, 1995

Åhlund, Bertil, *Historia kring våra sjökort*, Stockholm, 2002

Åkerlund, Björn, Skandinaviskt vrakarkiv, *Vrak på Västkusten: från Strömstad till Helsingborg*, stencil i fyra delar (1612-1849; 1850-1869; 1870-1895; 1896-2010)

Åquist, Conny, "Tryggö", i *Västkustkuriren* 2005-10-27
Årsberättelser för fiskerierna 1861
Årsberättelse för fiskerierna 1864

Ö

Öberg, Gustav, *Gerlesborg, Bottna, Svenneby: närbilder och utblickar*, Göteborg, 2003

Ödman, Johan, *Chorographia Bahusiensis Thet är Bahus-Läns Beskrifning*, [3. uppl.], Ed, 1983

Öhlander, Carl, *Det egentliga Sveriges försvar mot Danmark-Norge under Carl den X:s danska krig 1657-1660: ett bidrag till Sveriges historia*, Uppsala, 1904

Östlund, Annika (red.), *Granitindustri: en förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götalands län*, Dingle, 2008

Östlund, Joachim, *Saltets pris: svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650-1770*, Lund, 2014